

श्रीगुरुभ्योनमः॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे॥ यंनत्वा कृतकृत्याः स्युस्तंनमामि गजाननं॥ १॥ सोहं प्राप्य
 विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थं परमं ॥ उत्सृज्य नतीर्थं संगनिपुणः सहस्रतीर्थं श्रयन्॥ लब्ध्वा माकलयन्त्रभावलहरी
 श्रीभारतीतीर्थतोविद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकंठमव्याहृतं॥ २॥ सत्येकव्रतपालको द्विगुणधीरुन्मथा
 चतुर्वेदितापंचस्कंधरुतीषडन्वयदृढः ससांगसर्वसहः॥ ३॥ अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुष्पदशप्रत्ययः स्मा
 तोष्ठाय फरंधरो विजयतां श्रीबुद्धं णक्षमापतिः॥ ४॥ इंद्रस्यांगिरसो नलस्य समतिः शैव्यस्य मेधातिथिर्भैम्यो
 धर्मस्तस्य वेन्यनृपतेः स्वेजानि मे गोतमिः॥ प्रत्यगृष्टिरुंधती सहचरो रामस्य पुण्यात्मनो यद्वत्तस्य विभोरभू
 त्कुलगुरुमंत्री तथा माधवः॥ ५॥ प्रज्ञामूलमहो विवेकसलिलैः सिताबलोद्भ्रिका मंत्रैः पलुविता विशालवि
 टपासंध्यादिभिः षडगुणैः॥ शक्त्या कोरकिता यशः सुरभिता सिध्या समुद्यकलासंप्राप्ता भुवि भाविनी तिल
 तिका सर्वोत्तममाधवः॥ ६॥ श्रीमतीजननी यस्य सकर्तृर्माधवः पिता॥ सायणी भोगनाथश्च मनोबुद्धीसहो

दरो॥ ६॥ यस्वबोधायनं रंशारवायस्व च याजुषी॥ भारद्वाजकुलं यस्य सर्वज्ञः सहिमाधवः॥ ७॥ समाधवः सकलपुराणसंहि
 ताप्रवर्तकस्मृतिस्त्वय्यपराशरः॥ परावरस्मृतजगदीहितास्तये पराशरस्मृतिविरतो प्रवर्तते॥ ८॥ पराशरस्मृतिः पूर्वैर्न व्याख्यातानि
 बंधुभिः॥ मया तोमाधवायेण लब्ध्वा व्याख्यायां प्रवर्तते॥ ९॥ ननु नेवं स्मृतिर्व्याख्यानमहं तितक्षा माण्य स्य दुर्निरूप्यताम्॥ यत्तु वेदप्रा
 माण्यकारणं जैमिनिना स्मृतिं तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वादिति तत्तत्पौरुषेयेषु मूलप्रमाणसापेक्षे पुन्येषु योजयितुं शक्य
 ते॥ तर्ह्येकमूलप्रमाणमुपजाव्यप्रामाण्यं॥ तन्न॥ मूलस्य दुर्मणत्वात्॥ नवाप्रत्यक्षमूलधर्मस्यातींद्रियत्वात्॥ नाप्यनुमानं॥ तस्य प्रत्यक्ष
 सापेक्षत्वात्॥ नापि पुरुषांतरवाक्यं विप्रलंभकस्य पुंसो यथाहृष्टार्थवादित्वाभावात्॥ अविप्रलंभकस्यापि संशयविपर्ययसंभवात्
 नापि चोदनात् तस्या अनुपलब्धेः नौरवलुस्मर्यमाणानां शोचाद्याचाराणामूलकत्वात् कांचिच्चोदनाप्रत्यक्षत उपलभ्यते॥ नाप्यनुमानं
 शक्यते॥ शक्यादिप्रणीतचेत्यवदनादिष्विति प्रसंगात्॥ अथोच्येत मन्वादी स्मृतीनां शक्यादिस्मृतीनां चास्ति महद्वैषम्यं प्रत्य
 क्षे वेदे नैव साक्षान्मन्वादिस्मृतीनां प्रामाण्यांगीकारात्॥ यद्वै किंचिन्मनुरवदत्तदेव जमिति त्याग्नाय तेन त्वेवं शक्यादिस्मृत्यनु
 ग्राहकं किंचिद्वैदिकं वचोस्ति अतो नोक्तातिप्रसंग इति तन्न॥ यद्वै किंचिदित्यस्यार्थवादत्वेन स्वार्थतात्पर्याभावात्॥ मानवी

पराशरमाधव

२

ध

राजसूये श्रूयते। सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्तद्वै धाप्ये कुर्यादिति विधाय तद्विधिस्तावकत्वेन यदैकिं चेत्तदेः पठितत्वात्। तस्य च विधेरयमर्थः। इष्टिविकृतिरूपे सोमारौद्रे चरावर्तिदेशतः प्रात्यास्तसामिधेनीषु मध्ये प्रक्षेप्यो धाय्यासंजतौ द्वौ मंत्रौ तौ मानवौ कर्तव्याविति तत्र मानवत्वमुक्तेनार्थवादेन प्रशस्यते अतो न स्मृतिप्रामाण्यं वेदेनोक्तमिति शास्त्रादिस्मृतिवदप्रमाणभूता एव मन्वादिस्मृतयः। तथा चोक्तं। प्रायेणानृतवादित्वात्पुंसां भ्रांत्यादिसंभवात्॥ चोदनाऽनुपकथ्ये भ्रथा मात्रास्त्रमाणतेति। अस्तवामनुस्मृतेः कथंचिन्नामाण्यं तथापि प्रकृतायाः पराशरस्मृतेः किमायातं न हि मनोरिव पराशरस्य महिमानं वेदः प्रस्थापयति तस्मात्तदीयस्मृतेर्दुर्निरूपं प्रामाण्यं। अत्रोच्यते। प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वादप्रामाण्यकारणाभावाच्च स्मृतयः प्रमाणं। यत्प्रामाण्यसाधकं अनृतवादित्वादिहेतुत्रयमुपन्यस्तं तदसिद्धं। आजन्मसिद्धेषु मनुपराशरादि नृतवदनभ्रांत्योरत्यंतानाशंकितत्वेन हेतोः स्वरूपा सिद्धेः। न चाजन्मसिद्धौ विवदितव्यं पराशरादिसद्भावबोधिनामेव मंत्रार्थवादे तिहासपुराणानां तदीयसिद्धिबोधकत्वात्। मंत्राय प्रामाण्ये च पराशराद्यसद्भावेनाश्रयासिद्धिः केन वार्येत। मानांतरा विरुद्धानामनुवादानीनां स्वार्थप्रामाण्यमुत्तरमीमांसायां देवताधिकरणे व्यवस्था

२

शौचादौ नोपलभ्यते तत्रापि सा संभाव्येत । तथा चोक्तं भद्रार्चये ॥ वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात् स रिग्रहसंज्ञितः । संभाव्य वेदमूलत्वात् ।
स्मृतीनां मानतोचितेति ॥ मनुनाप्येतदेवोक्तं । श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिं । तस्मात्स्मरणमुभयं प्रमाणे प्रथितं भुवि ।
यो व मन्येत ते तद्भेदे तु शास्त्राश्रयान्नरः ॥ स साधुभिर्वर्तिः कार्यो नास्ति को वेदनिन्दक इति । अनुशासनिकेपि ॥ धर्मजिज्ञासमानानां
प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ द्वितीयं धर्मशास्त्रं च तृतीयं लोकसंग्रह इति । तस्मात् व्याख्यातुं योग्या पराशरस्मृतिरिति सिद्धं ॥ ॥ पराशरस्मृ
तावस्याग्रं धर्मसिद्धिर्विच्यते ॥ द्वे कांडे द्वादशाध्यायाः श्लोका अष्टौ पटशतं ॥ आचारस्यादिमः कांडः प्रायश्चित्तस्य चांतिमः ॥ इष्टप्रा
प्तिरनिष्टस्य निवृत्तिश्चानयोः क्रमात् ॥ एते सर्वे पुण्यलोका भवन्तीति श्रुतिर्जगौ ॥ विहिताश्च श्रमाचारादिष्टा हिंसापारलौकिकीं प्रमस
क्तो नरकोऽनिष्टो निषिद्धाचरणेन यः ॥ तन्निवृत्तिः स्फुटा शास्त्रे प्रायश्चित्ताभिधायिनि ॥ परलोकप्रधानस्य धर्मस्यैषा द्वयी गतिः । प्रा
यश्चित्तं तथाचारः श्रौतधर्मतथेक्षणात् ॥ श्रौतधर्मो ग्रिहोत्रादिराचारस्तदनुष्ठितः ॥ अयथाविध्यनुष्ठाने प्रायश्चित्तं श्रुतौ श्रुतं । कल्प
सूत्रकृतश्रौते प्रायश्चित्तमनुष्ठितं । अस्त्वयन्नुभे नैव व्यवहारतुनां भुवन् । तद्देवायमाचार्यः परलोकप्रधानकं । स्मार्तधर्मविवक्षः स

कांडद्वयमवोचत् । ननु चोद न यागम्येव्यवहारेपि धर्मता अस्तीति चेदस्तु सा तु लोके स्मिन्नुपयुज्यते ॥ कारीर्यादिः
श्रौतधर्मो ह्येकफलको यथा ॥ लाभपूजाख्यातिमात्रफलो व्यवहृतिस्तथा ॥ जेतुर्वाभादिकं तदसरा जेतुश्च दंडनं । तावेव स्वर्गनरको विहि
तप्रतिषिद्धजो ॥ ननु राज्ञश्च सभ्यानां साक्षिणा चान्यथा कृतौ ॥ प्रत्यवायाद्यवहृतिः परलोकप्रयोजना ॥ अदंडयानुदंडयन् राजादंडयान् श्वे
वाप्यदंडयन् ॥ अयशो महदाप्नोति नरकं चापि गच्छति । सभाबानप्रवेष्टव्यावक्तव्यं वासमंजसं ॥ अब्रुवन् विष्णुवन्वापिनरो भवतिकिल्बि
षी ॥ साक्ष्येऽनृतं वदन्माशैर्बध्यते वारुणेर्नरः । विवशः स तमो याति तस्मात्क्षीवदेहतं ॥ राजादेः प्रत्यवायोक्तव्यवहारे किमागतं ।
व्यवहारो न राजादेरर्थि प्रत्यर्थिनोस्तु सः । प्रत्यर्थिनो वात्र प्रत्यवायो न हि स्मृतः ॥ पराजयनिमित्तेन प्रायश्चित्तं न च स्मृतं । क्रुणाद्येन
रकोक्तिर्यासाप्याचारनिबंधना ॥ अस्तवानरकः शास्त्रविरुद्धव्यवहारिणः ॥ परलोकप्रधानत्वमेवास्माभिर्निवार्यते ॥ एतल्लोक
प्रधानोयः परलोकोपसर्जनः । स धर्मो व्यवहारः स्मृताचारस्तु विपर्यये ॥ प्राधान्येप्यस्य लोकस्य स्यादेवास्मायमूकता ॥ गांधर्वस्य
पवेदेषु तद्दशेषु तदीक्षणात् । जग्राह पाठमृगवेदात्सामभ्योगीति मेव च । यजुर्वेदादभिनयान्नसानाधर्वणादपि ॥ किं बहुक्त्यायमा

पाराशर

४

चार्यः परलोके कदृष्टिमान्। व्यवहारं तु न विचिंत्य तु सूचितं वानमुं॥ राजधर्मप्रसंगेन क्षितिं धर्मेण पालयेत्। इति ब्रुन्नाजद्वेन व्य
वहारमसूचयत्॥ साक्षादिष्टादिहेतुत्वादाचारः पूर्वमीर्यते॥ आचारस्यान्यथा त्वितु प्रायश्चित्तगवेषणा। इहाचारे त्रयोध्यायाः प्रा
यश्चित्तेन वेरिताः। अवातरौ चतुर्वर्णधर्मो साधारणे तरो॥ शिष्टाचारान्ति केतत्र धर्माः साधारणामताः॥ षड्धर्मक्षिति रक्षाया वर्णाः
साधारणाः स्मृताः॥ आचारे प्रथमाध्यायेत एतेऽर्थाः प्रकीर्तिताः॥ कृष्यादिर्जीवनोपायो द्वितीये ध्यायईरितः। चतुराश्रमधर्माश्च सूचिता
आश्रमोक्तिः। उक्तौ तृतीय आशौ च विस्तारश्चाद्यसंग्रहो॥ अध्यायत्रयगा अर्थाः प्रोक्ता आचारकांडगाः॥ तुर्ये प्रकीर्णपापस्य प्रायश्चित्तं
प्रपंचितं॥ प्रसंगात्पुत्रभेदादि प्रोक्तं च परिवेदनं॥ प्रकीर्णशेषः संस्कार आहिताग्रेभ्यं च मे। मन्वावहे च संकीर्णकरणे चोपपातके। प्राय
श्चित्तं षष्ठ्युक्तं शुद्धिनेश्चरसेपि च॥ अवशिष्टद्रव्यशुद्धिः सप्तमाध्यायईरिता॥ प्रायश्चित्तंगोवधे च सामान्येनाष्टमे स्मृतं॥ रोधनादिविशे
षेण नवमे तदुदीरितं॥ अगम्यागमने प्रायश्चित्तं दशमईरितां अशौज्यभोजनादौ तदेकादशदीरितं। द्वादशः परिशेषः स्यात्कंडयोस्तभ
योर्द्वयोः। सावान्येषामनुक्तानामुपलक्षणमीक्ष्यतां। अनुपातकयुक्तेषु प्रायश्चित्तं क्वचिन्नचित्। नोक्तं तथारहस्यं च प्रायश्चित्तं न वर्णितं।

साधव

४

पितं। अर्थवादाधिकरणे तु स्वार्थप्रामाण्यनिराकरणं विरुद्धानुवादयोः सावकाशं। अतो यद्वै किंचेत्यर्थवादस्य विधिस्तावकस्य स्वार्थे पित्त
त्यर्थमस्तीति न शाक्यादिप्रतिबन्धीयुक्ता। एतदेवाभिप्रेत्य चतुर्विंशतिमते शाक्यादिवाक्यानामनादरणीयत्वमुक्तं। न च पाराशरस्य
हिम्नो वेदव्यासस्यापि स्तुतये पराशरपुत्रत्वमुपजीव्यते तदा किमु वक्तव्यमचिंत्यमहिमा पराशर इति। किंच वाजसनेयशाखायां
वंशब्राह्मणे वेदसंप्रदायप्रवर्तकगुरुशिष्यपरंपरायां पाराशरस्य पुत्रपौत्रौ श्रूयेते। इतः कौशिकात्पुत्रकौशिकः पराशर्यायणासारा
शर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्ये जातूकर्ण्य इति तस्मात्पराशरोपि मनुसमान एव। एष एव न्यायो वसिष्ठात्रियाजवत्क्यादिषु योजनीयः
तत्तद्विषयश्रुतीनामुपकंभात्। ऋषयो वा इदं प्रत्यक्षं नापश्यन् वसिष्ठः प्रत्यक्षमपश्यत्। अत्रिरदहादौर्वाय प्रजापुत्रकामाव। अथ या
जवल्क्यस्य देभार्ये बभूवतुरित्याद्याः श्रुतयः। न चैवं सति मन्वादिस्मृतौ कुतो नादर इति शंकनीयं मन्वादिस्मृतेर्मधातिथ्यादिभि
र्व्याख्यातत्वात्। याचमूकभूता चोदनाः उपकक्षिरुपन्यस्तासां पयसिस्था। पंचवा एते महायज्ञाः सतति प्रतायंते सततिसंतिष्ठंते दे
वयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इत्यादीनां स्मार्तधर्ममूकचोदनानामुपकंभात्। सततिसततं नित्यमित्यर्थः॥ यत्रापि

या॥ यथा च स्वर्ग एकस्मिन्विश्वजिह्वाग्निहोत्रकं॥ अग्निष्टोमश्च दर्शाद्याहेतवो बहवः स्मृताः॥ यथा वा ब्रह्मलोकस्य हितस्य प्राप्तिहेतवः॥ उपा
स्तयो विकल्प्यंते श्राद्धि ल्यदहरादयः॥ तथैवैकस्य पापस्य निवृत्तौ बहवः स्मृताः॥ व्रतभेदा विकल्प्यंते श्रद्धा जाड्यं तु ते तथा॥ ननु कपंचग
व्यादिकुत्र वामरणांतिकं॥ तयोः समविकल्प्यं वदतस्तेति साहसं॥ क्वचिन्विश्वजिह्वाग्निहोत्रं स्वर्गसाधनयोस्तयोः॥ विकल्प्यं वदतस्ते वा कु
तो नैवाति साहसं॥ कर्माधिक्यास्तत्काधिक्यमिति न्यायसमाश्रयात्॥ साहसं परिहर्तव्यमित्येतदुभयोः समं॥ न्यायाश्रये त्वस्मदक्ता व्यवस्था
दिष्यंते कुतः॥ इति वेदव्यवस्था कात्यायनोद्दिष्टे वचः॥ देशभेदात्कालभेदान्युं भेदादन्यथान्यथा॥ विपर्यस्यति शस्त्रार्थ इति पूर्वमवशि
ष्टं॥ अतोपास्त्यर्थं वादांशविधिवाक्येषु यद्यथा॥ प्रतीतं तत्तथाग्राह्यं बाधं वा च निरुक्तं विना॥ स्मृतिव्याख्यातृभिः सर्वैर्वचनानां व्यवस्थि
तिं॥ ब्रुवाणैर्मंदमतयो व्युत्साद्यंते हि केवलं॥ अन्यथा ल्यस्य पापस्य कृते द्वादशवार्षिके॥ नस्या निवृत्तिस्त्वस्योक्ता व्यवस्था तादृशी यतः॥
अथाल्यं महतानशये नाल्येनान्यत्तदावद॥ इदमल्यं महच्चैदमितिते किं नियामकं॥ अनायासमहायासौ यद्यल्यत्वमहत्त्वयोः॥ हेतू
महाव्रतास्तर्हि तरेयुः रुषिकादयः॥ सिंह व्याघ्रादिमूत्रादौ प्रयासबहुलत्वतः॥ पंचगव्याप्रशंस्तत्वं व्रतांगत्वे च ते भवेत्॥ इति कर्तव्यबाहु

ल्यं महत्वं चेत्तदाल्यता॥ जलाग्न्यादिप्रवेशश्च प्रसज्येत व्रतांतरात्॥ तस्माच्छास्त्रेण यस्योक्ता प्रशंसा तन्महाव्रतं॥ यथा ल्यनाशो मह
तामहन्नाशस्तथा ल्यतः॥ किन् नस्यादिस्फुलिंगेन तृणराशिर्हि दह्यते॥ विस्फुलिंगो वर्धमानो दहत्येवं न तु व्रतं॥ वर्धते तो महत्तापो निःशेषो
न भवेद्यदि॥ तर्ह्येकदेशानाशस्तत्तच्छेषस्तप भुज्यतां॥ अमूर्तस्यापि पापस्य संति भागा यथोचितं॥ अन्यथैकेन पापेन दुःखं बहुविधं कुतः॥
तथामहाव्रतस्यापि भोगनाल्यविनाशने॥ व्रतशेषविपाकेन स्मर्यते बहुलं सुखं॥ अतो ल्यं वामहद्वापि व्रतं पापविनाशनं॥ स्मर्तृणामस्मि
न्नानां च वाक्यमेवं समं जसं॥ न महाव्रतवेय्यर्थं प्रौढस्याशेषवापने॥ अल्यनाशो ध्वंशविन्यां कुरुतां चोपयोगितः॥ एवं चैकस्य पापस्य
व्रतेषु केष्वयं पुमान्॥ प्रवर्तयति विस्रंभाद्यस्मिन्कस्मिंश्चिदित्या॥ अन्यथानास्य विस्रंभो विषयस्य व्यवस्थितिं॥ अजानतो जानतोपि
च चनांतरां कया संभावितेषु शक्येषु व्रतेषु महति व्रते॥ प्रवर्तमानः पुरुषश्रेयः प्राप्नोत्यसंशयं॥ कलौ पाराशरोक्तानां व्रतानामेव सुख
ता॥ तैरन्यैरपि तसापं निःशेषं विनिर्यते॥ एतदेव विवक्षित्वा प्रतिजज्ञे विशेषतः॥ पाराशरेण यस्मै क्तं प्रायश्चित्तमितीदृशं॥ मुन्यंतर
प्रणीतानां स्वल्यानां महतामपि॥ व्रतानां सुपयोगः स्य कलौ पूर्वोक्तरीतितः॥ मुनिनैकेन यस्मै क्तं तदन्योननिषेधति॥ प्रकृतोदाहरतस्मा

स्पर्शोक्तिः सर्वसंमता ॥ हं तैवं सति मीमांसा निष्फलातिप्रसज्यते । शास्त्रांतरप्रणीतानां गुणानामप्यसद्गतिः । शृणु मीमांसकं मन्यमुनि
वाक्येषु किं बलात् । उ साद्याति विरोधं च पांडित्यव्यंज्यतां तव । व्रतांतरोक्तिमात्रेण न विरोधः प्रसज्यते । समुच्चये विकल्पे वा काहानिस्त
त्रते भवेत् । स्वानंदानंतपोहोम इति नैमित्तिका यथा । उपरागे समुच्चये तु तथा व्रतसमुच्चयः । एकेन नाशिते पापे द्वितीयं चेन्निरर्थकं । नत
पोरूपतस्तस्य स्वर्गहेतुत्वसंभवात् । चांद्रयणादयस्त्वेवं तपस्त्वेवं तदीक्षणात् । भिक्षाब्रह्मकपालदौ स्यात्कथं नष्टपापवः । एवं तर्हीदृशोऽस्त्वा
ने विकल्पोऽस्तु निजे लया ॥ न्यूनाधिकत्वसंदेहे दत्तमेवोत्तरं पुरा । सर्वथा पितृव्या प्रोक्तो निमूक्यं बुद्धिकल्पनां ॥ कामा कामादिभेदनां
गीकुमेव्यवस्थितिं ॥ वचनेष्वेव कामादिव्यवस्थालभ्यते यदि । स्तुत्वेनाभ्युपगच्छामो वाक्ये कशरणा वयं । कपिलो यदि सर्वज्ञः कणा
देनितिका प्रमा ॥ इति न्यायः प्रसज्येत बुद्धिमात्रव्यवस्थितौ । मीमांसकत्वमेतत्स्याद्वाक्यानुसरणेन वत् । व्यवस्थापनमन्यतु पांडि
त्यव्यापनं परं ॥ इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्या कामतो हि जं ॥ इत्यकामकृते पापे नाशो निःशेष उच्यते । ननु कामकृते बुद्धेन किं चि
त्करतोच्यते ॥ स्मृत्यतरेषु तच्छुद्धेः सामान्येनाभिधानतः । विशेषादर्शनं यावत्तावत्सामान्यदर्शनं ॥ मानमेवान्यथा तस्यास्त्वसत्वे

सौम्यपर्णादिरुद्राणि नेदिता न्यत्र कानिचित् । नोक्तः कर्मविपाकश्च तत्सर्वमुपलक्षितं ॥ इत्थं न वभिरध्यायैः प्रायश्चित्तं प्रपंचनं । कलो हि
पापबाहुल्यं दृश्यते श्रूयतेऽपि च । तराः प्रायोऽप्यसामर्थ्या स्तेषामनुजिघृक्षया ॥ पाराशरौ सौतं कोचापदाचारः प्रपंचितः । कलिं प्रतिप्रवृ
त्तत्वात्प्रायश्चित्तव्रतानि च ॥ तेषां निदानकर्तव्या युगरूपा हि ते हिजाः ॥ इत्युक्तिमादावं ते च प्रायुं कैषा कपालुता ॥ वेदैकदेशाध्ययनं कृष्ण
विप्रादिजीवनं ॥ इत्यादिव च साचारे संकेचि मासते स्फुटं ॥ प्राजापत्यं गोषधेः स्याद्द्रव्यमः सेतुदर्शनात् ॥ इति मुख्यव्रतत्वोक्तेः संकोचोत्रापि ग
म्यते ॥ स्मृतांतरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः । कल्पनीयेति चेद्ब्रूहि सर्वज्ञं मन्यसे त्रकं ॥ यावंत्यः स्मृत्यस्तासां सर्वासामनुसारतः । सा
कल्याच्चिदस्मदादेस्तत्र शक्तिर्न विद्यते । स्वेन दृष्टास्तु यावं त्वस्तासामित्यप्ययुक्तिमतः । क्वचित्कदाचिदन्यासां दर्शनादव्यवस्थितेः । कल्पि
कामानुषीबुद्धिः साचिनव्यवतिष्ठते ॥ अतएव निबंधेषु दृश्यते नैकवाक्यतः ॥ हं तैवं खंडने शास्त्रं भवेद्दत्तज्यं जकि ॥ नखंडये वारवे तु पांडि
तं मन्यतां तव । शृणु निर्णयमत्र त्वं स्वतः प्रामाण्यवादिनः । प्रति तार्थे स्तिलं शास्त्रं प्रमाणं बाधया विना ॥ न पराशरवाक्यस्य बाधः स्मृत्यंत
रे क्वचित् । व्रतांतरोपदेशश्च न बाधो स्यादनिवारणात् ॥ प्रियं गुकोद्रव्रीहि गोधूमादीन्यथेकराः । साधनानियथेकस्यास्तु ते दृष्टान्यबाध

तर्हे हेतुहेतुमद्भावेनास्तीति चेन्नयं शेषः। तत्रापेक्षितस्यानुष्ठानक्रममात्रस्याभिधानात्प्रकृते सामग्रीतत्कार्ययोर्यः क्रमविशेषः
 स एव परिगृह्यते मुख्यत्वात्। विलंबव्यभिचारयोरभावेन हि मुख्यत्वं। न खलु सत्यां सामग्र्या कार्यं विलंबते व्यभिचारतिवा। एतच्चा
 धातो ब्रह्मजिज्ञोसेत्यत्र विवरणकारेण प्रपञ्चितं। सामग्री च प्रभस्य प्रष्टव्यविषयं सामान्यज्ञानं अत्यंतमज्ञाते विशेषेण ज्ञाते वा
 प्रभ्रादर्शनात्। धर्मविषयं तु सामान्यज्ञानं धर्मेण पापमपनुदति। धर्मचरेत्यादिवेदवाक्याध्ययनादुपजायते। तस्मादध्ययनानं
 तर्ह्यअथशब्दार्थः। अथवा वर्तमाने कलावित्तिविशेषणाद्युगांतरधर्मज्ञानानंतर्ह्यमल्ल। ननु ग्रंथारंभे मंगलाचरणस्य शिष्टाचार
 प्राप्तत्वा मंगलमथशब्देन कुतो नाभिधीयते। मृदंगादिध्वनिवदधशब्दभ्रवणमात्रेण मंगलस्य सिद्धिरिति सूच्यते। अतएवोक्तं। ई
 कारश्चाथशब्दश्चदावेतौ ब्रह्मणो मुख्यात्। कंठं भित्वा विनियतौ तेन मंगलिकावुभाविता। एवं तर्हि ईकारोत्र प्रयुज्यतामिति चे
 न्नातस्य श्रुतिविषयत्वात्। अतएवाचार्यैः प्रपञ्चसारेऽभिहितं। अस्य तु वेदादित्वात् सर्वमनुनां प्रयुज्यतेत्यादमिति। ततः स्मृत्या
 दावथशब्द एव महर्षिभिः प्रयुज्यते। अधिकारिपर्यालोचने यापि ईकाराथशब्दो मौक्तविषयव्यवस्थासिध्यति। त्रैवर्णिक

मात्रा हि श्रुतिः प्रसिद्धा ईकारश्च तथा विधः। सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीभूद्रायने उंतीति श्रुतेः। अथशब्दस्य पौरुषेयग्रंथानां च सर्व
 वर्णविषयत्वात् स एव तेषु योग्यः। अतः शब्दो हेत्वर्थः। यस्मादेकशब्दाध्यायिनो नाऽशेषधर्मज्ञानं यस्माच्च युगांतरधर्मावगत्या न कलि
 युगधर्मावगतिः तस्मादिति हेतुर्द्रष्टव्यः। अशेषधर्ममूळभूतानां विप्रकीर्णानंतवेदवाक्यानां योगदृष्टेयग्राह्यत्वात् तस्याश्च दृष्टेय्यो
 गावस्थायां संभवात्तदवस्थायोग्यं देशविशेषपदद्वयेन निर्दिशति॥ हिमशैलाग्रे देवदारुवनालय इति। तत्र हिमशैलाग्र इत्यनेन सर्व
 प्राणीदुर्गमत्वेन विविक्ततामाह। तथा च कैवल्योपनिषदि श्रूयते। विविक्तदेशो च सखासनस्थ इति। छुरिकायामपि श्रुतं। निःशब्ददेश
 मास्थाय तत्रासनमुपाश्रित इति। देवदारुवनालय इत्यनेन मनोनुकूलतामाह। अतएव श्वेताश्वतराणां मंत्रोपनिषदि श्रुतं। समेषु चो
 रार्करवन्निवालुकाविवर्जितेशब्दजलाश्रयादिभिः। मनोनुकूलेन तु चक्षुषी उने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेदिति। चक्षुषी उने मशको
 पेक्षो देशः। ननु यत्रैकाग्रता तत्राविशेषादित्यस्मिन् अधिकरणयोगाभ्यासस्य हि देशकालनियमो निवारितः। बाटं। अह एहेतुवेधनिय
 माभावेऽपि दृष्टस्य चित्तैकाग्र्यस्य हि देशकालनियमो निवार्यते। एकाग्रमित्यनेन पञ्चविधास्तु चित्तभूमि

पुअतींद्रियवस्तुदर्शनयोग्याचतुर्थाभूमिर्निर्दिश्यते। तथाहि पतंजलिप्रोक्तानां योगसूत्राणां व्याख्याने वैयसिकभाष्ये भूमिपंचकं प्रदर्शितं।
क्षिप्तं मूढं विशिष्टं मेकाग्रं निरुद्धं मिति चित्तभूमय इति। तत्र प्रतिलक्षणं कर्म वायुनानानाविधेषु भोग्यवस्तुषु व्यग्रतया प्रेर्यमाणं चित्तं क्षिप्तं। नि
द्रातं श्रादियुक्तं मूढं। अचिक्तं समाधियुक्तं क्षिप्तादिशिष्टं विशिष्टं। यमनियमाद्यष्टांगाभ्यासपाठवादेकस्मिन्विषये वृत्तिप्रवाहरूपेण प्रति
ष्ठितमेकाग्रं। अवृत्तिकसंस्कारशेषं निरुद्धं। तत्र क्षिप्तमूढयोर्योगानुपयोगः प्रसिद्धः। विशिष्टेऽपि चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्नयो
गपक्षे वेतति। विक्षेपधर्मातर्गतत्वेन दहनातर्गतबीजवदकिंचित्करत्वात्। यस्त्वेकाग्रचेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति क्षिप्तेति च कुशान्क
मबंधनानि प्रच्यावयति निरोधमभिमुखी करोति स संज्ञातो योग इत्यारव्यायते॥ तत्र संयमविशेषान्नानाविधयोगैर्भूर्यमाविर्भवति।
धारणाध्यानसमाधि त्रयमेकविषयसंयम इत्युच्यते। शब्दार्थप्रत्ययेष्वन्यान्यविभक्तेषु यः संयमस्तेनाशेषशब्दादिसाक्षात्कारे सति पक्ष्या
दिभाषाज्ञायंत इति पतंजलि नोक्तं। तेनैव व्यायेनानेकविधशब्दाज्ञानमित्यभिप्रेत्यैकाग्रमित्युक्तं। एकाग्रतामासीनस्य मन्वानासीनमि
त्याह। तथा च व्याससूत्रे आसीनः संभवादिति॥ शयानस्या कस्मादेव निद्राभिभवादुक्षितस्य देहधारणे चित्तव्यापाराद्भूतो भावतो वा विक्षेपवा

धिकारिता॥ गुणोपसंहृतिश्चैवं यथा दर्शनमिच्छतां॥ अदृष्टानुपसंहारेन किंचित्करता व्रते॥ यद्यावद्दृश्यते वाक्यं शक्तिश्चात्रास्य पाव
ती॥ तावत्कार्यं न तपेक्षायुक्तो वै गुण्यशंकया। प्रायश्चित्ते तथा चारेया निस्मृत्यंतराप्यहं। दृष्टवांस्तान्युदाहृत्य संहारिष्ये गुणास्ततः। वि
षयस्य व्यवस्थां च मंदव्युत्तिसिद्धये॥ प्रवक्ष्यामि यथा पूर्वनिबंधनिकृतस्तथा॥ यद्यस्मिन्विषये प्रोक्तं तत्र तस्य प्रशस्यता॥ विवक्षिता
नेतरस्य निषेधो न विवक्ष्यते॥ तद्विवेकाय कुर्वेऽहं व्याख्यापाराशरस्मृतेः॥ ॥ प्रारिप्सितग्रंथे श्रोतृबुद्धिसमाधानाय संबंधाधिकारि
विषयप्रयोजनरूपमनुबंधचतुष्टयमादौ श्लोकद्वयेनोपनिबध्नाति॥ ॥ अथातो हिमशैलाग्रे देवदारुवनालेये॥ व्यासमेकाग्रमासीनम
पृच्छ नृषयः पुरा॥ १॥ मानुषाणां हितं धर्मं वर्तमाने कलौ युगे॥ शौचाचारं यथा वच्च वदतत्यवतीकृतेति॥ २॥ ॥ अथशब्द आनंतर्यार्थः।
अनंतरमपृच्छन्नित्यनेतुं योग्यत्वादार्भार्थतायामारभ्यते। अपृच्छन्नित्यनन्वयः स्यात्। प्रभार्थत्वेऽपि स एव दोषः। पृच्छते अपृच्छन्नि
ति पुनरुक्तिश्च। कार्त्स्न्यार्थतायां कृत्स्नं अपृच्छन्निति सत्यप्यनन्वये संबंधो न सूचितः स्यात्। आनंतर्यार्थतायां तु तत्प्रतियोगिनः पूर्व
वृत्तस्य उत्तरकालीनप्रभस्य च हेतुहेतुमद्भावः सूचितो भवति। ननु हृदयस्याग्रे वदत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इत्यत्र सत्यप्यानं

पा.मा.

१० अ

धिते किं तव फलं लिप्यति। तव मीमांसायां किं छिद्यते अभिनिवेशः केवलं शिष्यते। फलं तु जगन्निर्वाह इति पूर्वमेवोक्तं। अशेषाश्च पुराणादय एव
सत्यनुगृहीता भवन्ति। मनुष्यवदेवानां स्वर्गाय कर्माणि मा भूवन् जगन्निर्वाहाय तु भविष्यन्ति। तपसे वते निर्वाह इति चेत् न स्नानदान
यागहोममौनध्यानादिव्यतिरिक्तस्य तपसोऽनुपलंभात्। देवा अपि तथा ॥ **स एव सत्यसंकल्पोऽपि परमेश्वरो राम कृष्णाय वतारेषु लौकि**
कवैदिक कर्मनटने नैव जगन्निर्वहत्। देवा अपि तथानटन्ति चेत्। एवमपि नटनीयधर्माधिकारो भवताभ्युपगम्यतां। एवं न हि मनु
ष्याणां मितिकथमुक्तमिति चेत्। सौरुषेयग्रंथापेक्षयेति वदामः। न खलु स्वयं प्रतिभात निखिलवेदानां देवानां धर्मज्ञानाय सौरुषेयग्रंथापेक्षा
स्ति मनुष्याणां त्वतथाविधत्वादस्य पेक्षा। ननु पशूनामपि धर्माधिकारः श्रूयते। गावो वा एतत्सत्रमासताभृंगाः सतीः शृगाणि नो जायन्ता
मितिकामेन तासां दशमासानि षण्णाञ्जासन्धमृगाण्यजायन्तता उदतिष्ठन् रास्मेति। अथ यासां न जायन्तताः सवत्सरमाप्नोदतिष्ठन्
रास्मेति। श्रुत्यातिरभ्यांगवांसत्रेष्वनुष्ठातृत्वाभिधानात्। अरास्मेतिकामितार्थसिद्धिं प्राप्ता इत्यर्थः। नायं दोषः। अस्याश्रुतेरर्थवादत्वात्। य
एवं विद्वांसः सवत्सरमुपपद्यन्त इति वदन्ति। वत्सिधिका मस्य सवत्सरसत्रं विधातुं प्रथमतो गोसत्रं वै सवत्सर इति प्रशंसा कृता तां संभा

आ.का.

१०

हुल्यात्पारिशेष्येणासनेचित्तेकाग्र्यसंभवादासीनो योगमभ्यसन्नुपासीतेत्यर्थः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रभस्यावगत्तपायतामभिप्रेत्यापृच्छ
न्नित्यक्तं। तद्विधिप्रणिपातेन परिप्रभेन सेवयेत्यन्वयः। नापृच्छः कस्यचिद्भूयादिति व्यतिरेकः। ऋषिशब्दोऽतीन्द्रियार्थदर्शनमात्रेण। ज्ञास्यमा
नधर्मानुष्ठानोत्तरकालीनमृषित्वं। यथा भाविन्यासं ज्ञाया कटं कुर्वितिव्यवहारस्तद्वत् अन्यथाऽतीन्द्रियार्थं पश्यतां तेषामबुभुक्षुस्तया प्रभो
नसंगतेत। अथवा स्वयमबुभुक्षुनामपि मंदबुध्यनुग्रहार्थं आचारशिक्षार्थो वा प्रभोक्त। अपृच्छन्नित्यनेनैवातीतकालत्वे सिद्धे पुराशब्दं प्रयुं
जानः सर्वेष्वपि कालेष्विदृशी धर्मशास्त्रप्रवृत्तिरासीदिति सूचयति तच्च विश्वासोत्पादने कारणं। अन्यान्मुनीनुपेक्ष्य व्यासमेव पृच्छतामृषीणां वैदि
कधर्मे वेदव्यासः प्रवीण इत्याशयः॥ तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रंथस्य मुनिप्रभेन साक्षात्संबन्धः। पिपृच्छिषोऽसादनद्वारेणाध्ययनेन संबन्ध इति संबन्ध
द्वयमस्मिन् श्लोके प्रतिपादितं। अधिकार्यादित्रयं तु द्वितीयश्लोके प्रतिपाद्यते॥ ननु ब्राह्मणो ब्रह्मस्य तिसवेन यजेत राजा राजसूयेन यजेत वैश्यो
वैश्यसूतेन यजेत इत्यधिकारिविशेषो यथा श्रूयते न तथा पराशरधर्म ईदृशैरनुष्ठेय इति किं विद्वच्चनमस्ति तत्तथं निर्णयत इत्यत आह। मानु
षाणामिति। मनुष्येभ्योर्वाचीनानां च भ्वादीनामसामर्थ्यादुत्तमानां दे। वादीनां धर्मानुष्ठाने प्रयोजनमावाच्यमनुष्याः परिशिष्यन्ते। विशेषनि

धीत्यदिजोवेदानन्यत्रकुरुते श्रमं। सजीवनेव भूद्वत्माशुगच्छतिसान्वयः॥ अकुर्वन्निहितं कर्म निहितं च समाचरन्। अनिग्रहाच्चंद्रियाणां
 मरः पतनमृच्छतीति। मैवं। एतानि हि वचना निमित्तकर्मनुष्ठायिन आलस्यनिमित्तपूर्वसंचितं दुरितं यत्तत्सद्भावं सूचयति। एतच्च तैत्ति
 रीयोपनिषद्धार्याने भाष्यवार्तिककाराभ्यां प्रतिपादितं। यद्यकरणं प्रत्यवायस्योत्पादकं यदि वा सूचकं उभयथानित्यकर्मनुष्ठानेन प्रत्य
 वायस्य प्रागभावप्रतिपालनं प्रध्वंसाभावोत्पादनं च संपद्यते। दुरितप्रध्वंसित्वं च त्रिसंध्यमनुशीयमानेषु सूर्यश्वापः पुनस्तृप्तिश्चेति मंत्रे
 बुवि स्थण्डिलमवभासते एवं च सत्कृपभोग्यफलरहितानां नित्यकर्मणामभ्युदयहेतुत्वं दुरापमिति। अत्रोच्यते। अस्तु प्रत्यवायविरोधित्वं ने
 तावता फलाभावः। मंत्रलिंगकृतिस्मृतिवाक्याभ्यां तत्फलार्थमात्रं। मयि चर्चबलमोजो निधत्तेति मंत्रलिंगं। छंदोगवाक्यं चाश्रमत्रयस्यैव
 कहेतुतां चतुर्थाश्रमस्य मोक्षहेतुतां दर्शयति। त्रयोधर्मसंघायजो ध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्यचार्यकुलवासी
 तृतीयो त्यंतमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् सर्व एते पुण्यलोका भवंति ब्रह्मसंस्थेः। मृतत्वमिति ती। एतत्प्रवाक्यस्याश्रमपरत्वं परा
 मृश्यजेमि निरित्यादिभिर्यसि सूत्रे प्रतिपादितं। स्मृतिवाक्यं चैतत्। तद्यथात्रे फलार्थे छायागंधरस्य नूत्यद्यते एवं धर्मचर्यमाणम

धं अनुत्पद्यत इति। इदं च वाक्यं नित्यकर्मपरत्वेन वार्तिकं विश्वरूपाचार्य उदाहरन्। आस्ते निमित्त इत्यादि ह्यापत्तं वस्मृतेर्वचः। फ
 लवत्वं समाचरे नित्यानामपि कर्मणामिति। तथा च मनुः वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादितं दितः। तत्किं कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति पर
 मांगतिमिति। कर्मपुराणेऽपि। यथाशक्ति चरेत्कर्म निहितं निविवर्जयेत्। विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमं। गृहस्थो मुच्यते बंधा
 न्नात्र कार्यविचारणेति॥ नन्वस्तेवमभ्युदयहेतुत्वं निश्चयसहेतुत्वं च न संभवति प्रमाणाभावात् प्रकृतकृतिस्मृतिभ्यां तन्निषिध्य
 ते। न कर्मणानप्रजयाधनेनेति श्रुतिः। ज्ञानादेव तु केवल्यमिति स्मृतिः। मैवं। परमात्मप्रकरणे निश्चयसहेतुवेदने छासाधनत्वे
 न यज्ञादीनां विधानान्तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुतेः निषेधस्तसाक्षा निश्चय
 सासाधनत्वं गोचरयिष्यति। तस्मान्नमुक्ता वग्याधानादिकर्मापेक्षास्ति वेदोत्पत्तौ हि सा विद्यते। एतच्चात एव चार्त्ताधनाद्यपेक्षा
 सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतिरित्याभ्यामधिकरणाभ्यां निर्णीतं॥ तथा च कर्मणां परंपरयामोक्षहेतुत्ववायवीयसंहितायामभिहितं।
 कर्मातिशयमासाद्य पशोः पापपरिक्षयः। एवं प्रक्षीणपापस्य बहुभिर्जन्मभिः क्रमात्॥ ज्ञानध्यानाभियुक्तस्य पुंसो योगः प्रवर्तते॥ योगे

ननुपराभक्तिः प्रसादस्तदनंतरं ॥ प्रसादान्मुच्यते जंतुर्मुक्तः शिवसमो भवेदिति । ननु प्रत्यवायपरिहाराय पुण्यलोकप्राप्तये ब्रह्मवेदनाय च प्रति
 दिनं नित्यकर्मणस्त्रिप्रयोगः प्रात्यः स्वादिरवत् । सकृद्युक्तस्य वचनसंयोगभेदेन फलभेदोपपत्तेः । रवादिरोपपत्तेः भवतीति कृत्यार्थवचनं
 स्वादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति पुरुषार्थवचनं तदेतद्वचनद्वयमेकस्यैव रवादिरस्य प्रयोजनद्वैविध्ये हेतुः । एकस्य तु भयत्वे संयोगपृथक्
 मिति जेमिनि सूत्रात् । एवमत्रापि पूर्वोदाहृतवचनत्रयबलात्प्रयोजनत्रैविध्येऽपि सकृदेव प्रयोगः । तच्च विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि इत्यधिक
 रणे निर्णीतं । न च नित्यस्यापि फलबलेन नित्यकाम्ययोर्भेदाभाव इति शंकनीयं । करणेति शयसाम्येऽपि अकरणे प्रत्यवायतदभावभ्यां तद्देहा
 त्वा न स्वत्वायुष्कामवृष्टिकामेष्ट्याद्यकरणे कश्चित्प्रत्यवायः श्रूयते । एवमनित्यन्यायो नैमित्तिकेऽप्यवगंतव्यः । स्कन्ने जुहोतिभिन्ने
 जुहोतीत्याद्यनियतवेदवाद्यधिकारिविशेषणोपेतने नैमित्तिकं । नित्यवत्काम्यस्यापि विहितत्वेन बुद्धिहेतुत्वान्मोक्षसाधनत्वमिति चे
 न् । रागप्राधान्याद्युद्धिस्तूपसर्जनत्वेन रागविषयं भोगं संपादयोजयते । अतएव गीतायां भगवता सुमुखोऽर्जुनस्य फलसंतिर्निषिद्धा
 योगस्तः कुरु कर्माणि संयम्य क्वाधनं जय । सिध्यसिध्योऽसमो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचनेत्यादिना । नित्य

वयितुं शक्यं । प्रत्यक्षेण श्रुत्यंतरेण च विरुद्धत्वातिरिक्त्वा हि मंत्रोच्चारणे कर्मानुष्ठाने च सामर्थ्याभावः प्रत्यक्षसिद्धः । श्रुत्यंतरेण । अथे
 तरेषां पशूनामशनायापि पासेषु वा भिज्ज्ञानं न विज्ञातं वदंति न विज्ञातपशव इति न विदुश्च स्तनमिति पशूनां विवेकाभावं दर्शयति । अस्तु वात्या
 र्थवादस्य स्वार्थेतास्यं गोशब्देन गवाभिर्मनिदेवतानां विवक्षितत्वात् । अतएवाभिमानिच्यपदेवास्त्विति सूत्रे भगवान्वादरायणः सर्वेषां मृदा
 दिवस्तूनां श्रुतिमूळत्वेनाभिमानिदेवताः प्रतिपादयामास ॥ सर्वथा मनुष्यमात्राधिकारकं स्मृतिशास्त्रं विहितमित्येतेन प्रयोजनं निर्दिश्य
 ते । अभिमतफळसाधनत्वं हि धर्मस्य तत्त्वं तच्च फळं देहादेहिकमामुष्मिकं च । अष्टकादि साध्यपुण्यादिकमेहिकं । अमुष्मिकं देहाभ्यु
 दयोनिभेयसं च । तत्राभ्युदयस्य साक्षात्साधनं धर्मः निःश्रेयसस्य तु तत्त्वज्ञानोत्पादनद्वारेण । तथा च स्मर्यते । धर्मात्कुरु च ज्ञानं च ज्ञा
 नान्मोक्षोधिगम्यत इति ॥ अत्र केचिदाहुः । नित्यकर्मणां फलमेव नास्ति अकरणे प्रत्यवायाद्भावेः केवलमनुष्मिकं यत्तत्र कुतोऽभ्युदयहेतुत्वं नि
 श्रेयसहेतुत्वं चेति । अपरे पुनरन्यथाहुः । अज्ञावाद्भावोत्पत्तेरदर्शनादकरणे प्रत्यवायो न युक्तिसहः नापि तत्र प्रमाणमस्ति । न नूपनयना
 ध्वयनादिविहिताकरणे प्रत्यवायः स्मर्यते । अतर्द्धं पतत्येते यथा कालमसंस्कृताः सा वित्री पतिता प्रात्याभवंत्यथ विगर्हिताः ॥ योन

द्विविधो हि धर्मः श्रोतः स्मार्तश्चातत्राग्याधानादि पूर्वकोऽर्थात् प्रत्यक्ष वेदमूलो दर्शपूर्णमासादिः श्रोतः । अनुमितपरोक्षशारवाङ्मूलः शौचाचम
नादिः स्मार्तः । तत्राधानादेः कल्पसूत्रेषु संग्रहेषु शौचादेरसंग्रहादिष्वयत्नमिति । ननु स्मृत्यन्तरेष्वपिशौचादिरुक्त इत्यन आह । वर्तमानेक
लोयुग इति । कलौ युगे वर्तमाने सतियाजनाध्यापनारिनां जीवनाया संपूर्ते मनुष्याणां जीवनायाभ्युदयाय निश्चेयसाय च हितः सुकरो धर्मोऽत्र
ह्यणकर्तृक कल्प्यादिमात्रप्राधान्येन प्रतिपाद्यत इति अनन्य कल्पत्वादिष्वयत्नमित्यर्थः । यथावदिति पदेनैस्मिन्मभिधानः संकोचं निवार
यति । न त्वन्यथा कथनं निवार्य ते स्मर्तृणामत्रांय विप्रलंभाभ्यां तदप्रसक्तेः । अतएव सत्यवती सतेति संबोधनं । यदा योषिदपि सतां माता
सत्यवादिनी तदा विमुक्तव्यं वेदाचार्यसस्युत्रः सत्यवादीति च प्रकारेण सगृहत्वं समुच्चिनोति । तत्र प्रोक्ता नामधिका रिप्रयोजनविषयाणां
परस्परसंबंधो विस्पष्टः । तत्र प्रयोजनाधिकारिणोरर्थ्यमानार्थित्वं । अधिकारी हि प्रयोजनमर्थयते । प्रयोजनविषययोश्च जन्यजनकभा
वः । ज्ञाते धर्मे तदनुष्ठानेनाभ्युदयनिश्चेयससिद्धिः । अधिकारिविषययोश्चोपकार्योपकारकभावः । विषयः प्रयोजनमुत्पाद्याधिकारि
णं प्रत्यक्षपकरोति । विषयग्रंथयोश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावोऽत्र देवमनुबंधचतुष्टयस्य सकलभत्वात्समाहितमनस्केः श्रोतृभिरस्मिन्

धे प्रवर्तनीयमिति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यार्थः ॥ २॥ ननु पराशरस्मृत्यवतारिकायां व्यासप्रतिप्रश्नो व्यवधिकरण इत्या शंक्य श्लोकद्वयेन परि
हृतिः ॥ १ तद्गुत्वाक्रुषीवाक्यं तु सहशिष्योर्कसन्निभः । प्रत्यवाचमहातेजाः श्रुतिस्मृतिविशारदः । न चाहं सर्वतत्त्वज्ञः कथं धर्मं वदाम्य
हं ॥ अस्मत्सितेव प्रष्टव्य इति व्यासः सतो वददिति ॥ ३ ॥ सुमंतुर्वैरांपायनजे मिनिपैलेऽश्वतुर्वेदप्रवर्तकेः पुराणप्रवर्तकसूतसहितैः शि
ष्यैः सह वर्तत इति सहशिष्यः यथाग्निर्ज्वालाभिरूपेतः यथा वासूर्येऽग्निभिरेवमसौ स्वसमानविद्यैः शिष्यैरुपेतः । अतएव महातेजस्त
तेजःशब्देनात्र ब्रह्मवर्चसं विवक्षितं इतरेण तेजसा प्रयोजनाभावात् । तामेव विवक्षां श्रुतिस्मृतिविशारद इत्येव न स्पष्टयति । श्रुतिस्मृ
त्योः क्रमेणाग्यं कदृशं तौ योजनीयौ । अग्निः सन्निकृष्टमेव दहन्नपि अहं निरात्रो चाविशेषेण दहति एवमधीयमानप्रत्यक्षश्रुतिपुक्तिप
या एव धर्मा ज्ञायमाना युक्ता वस्त्रायामयुक्ता वस्त्रायां चाविशेषेण ज्ञायंते । अर्के दिवैव भासयन् अपि सन्निकृष्टं विप्रकृष्टं चाखिलं भास
यति । एवं युक्ता वस्त्रायामेव स्मर्यमाणा अपि विप्रकीर्णानेकशस्त्रानि एव धर्माः सर्वे पि स्मर्यंते । अथवा तपसा तपःपरिश्रुत्योयमस्मिन्नर्थे
गिरहं तः अग्निः शुचिर्जततम इति श्रुतेः । बहुविषयाभिव्यक्तिरसमत्वे कदृशं तः । नन्वेवं सति न चाहं सर्वतत्त्वज्ञ इति वचनं व्याहृतं । त

स्यपितृप्रशंसास्वार्थवादत्वात्। अपश्च वेवा अन्ये गोअभ्येतिवचनं यथागवाश्च प्रशंसापरं न त्वजावीनां पशुत्वं निषेधतितथा तत्त
 स्यसार्वज्ञत्वं न निषेधति किंतु पितरं प्रशंसति यदा गुरुविषये विनयः कर्तव्य इत्याचार शिक्षार्थमिदमुक्तं अथवा न चाह मिति वदतो व्या
 सस्यायमाशयः। संप्रतिकलिधर्माः पृच्छ्यते तत्र न तावदहं स्वतः कलिधर्मतत्त्वं जानामि अस्मि पितुरेव तत्र प्रावीण्यात्। अतएव कौपारा
 शरस्मृतिरिति वक्ष्यते। यदि पितृप्रसादान्ममतदभिज्ञानं तर्हि स एव पिता प्रष्टव्यः। नहि मूकवक्त्ररित्यभ्यमाने प्रनाडिको पूज्यते इति। पाल
 नासितापालकत्वं चात्र कलिधर्मोपदेशेनेति प्रस्तावानुसारेण द्रष्टव्यं। अन्येव विवक्षया जनेन कता तादिशब्दानुपेक्ष्य पितृशब्दं प्रत्युक्ते।
 एवकारेणान्ये स्मर्तारो व्यावर्त्यते। यद्यपि मन्वादयः कलिधर्माभिज्ञास्तथापि पराशरस्य। स्मिन्विषये तत्तत्रो विविशेषबलादसाधारणः क
 श्चिदतिशयो द्रष्टव्यः। यथा काण्वमाध्यं दिनकठको धुमितेतिरी पशारवास्तकाण्वादीनामसाधारणत्वं तद्वदत्रावगंतव्यं। सुतो व्यास इत्युक्ते
 रयमाशयः। कलिधर्मसंप्रदायोपेतस्यापि पराशरस्तस्य यदा तद्धर्मवेदने संकोचस्तदा किमुक्तव्यमन्येषामिति। तदेवं व्यासमु
 खेन पराशरे गौरवातिशयमुत्पादयितुं पराशरस्मृत्यवतारिकेपि। ~~रहस्य~~ व्यासं प्रति प्रश्नो न व्यधिकरण इत्यवगंतव्यं॥॥ यथावि

कर्मणि तु भुक्तिः प्रधानं फलमुपसर्जनं। अतएव भुज्यमानेनापि फलेन तदनित्यत्वसातिशयत्वादिरूपदर्शनरूपो विवेको न प्रतिबध्यते॥
 तदुक्तं वार्तिककारेण। निसेषु भुक्तेः प्राधान्याद्गोप्यप्रतिबंधकः। भोगं भंगुरमाक्षं ते बुद्धिभुध्यनुरोधत इति। नित्यं च कर्मद्विविधं संस्कारकं
 विविदिषाजनकं च। विहितत्वमात्रबुद्ध्या क्रियमाणं संस्कारकं। तथा च स्मर्यते। यस्यैते च त्वारिंशत्संस्काराः स ब्रह्मणः सायुज्यं स लोकतां जयती
 ति। ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणं विविदिषाजनकं। तच्च भगवता दर्शितं। यत्करोषियदश्रासियज्जहोषिददासियत्। यत्तपस्यसि कौंतेय तत्तु
 तत्त्वमदर्पणमिति। तत्र संस्कारेण चित्तस्य वेदनयोग्यता मात्रं संपाद्यते। विविदिषा तु प्रवृत्तिमुत्पाद्य अवश्यं वेदनं संपादयति। तस्मान्बुद्धौ
 रीश्वरार्पणं प्रशस्तं। तदेवं हितशब्देन धर्मस्याभिमतसाधनत्वाभिधानादभीष्टसिद्धिः प्रयोजनमित्युक्तं भवति। धर्मशब्देन विषयो निर्दि
 श्यते। अभ्युदयनिश्रेयससाधनत्वेन धारयतीति धर्मः। सच लक्षणप्रमाणाभ्यां चोदनासूत्रे व्यविस्थापितः। चोदनागम्यस्य न स्मृतिविषय
 त्वं। सर्वत्रानन्यलभ्यस्यैव विषयत्वावगमात्। अधमन्यसे चोदनागम्योप्यर्थवादपरिहारेण शास्त्रांतरगतविशेषोपसंहारेण चानुष्ठानक्रम
 सौकर्याय संगृह्यत इति। तन्न। कल्पसूत्रेषु तत्तासंगृहीतत्वात्। अतो न धर्मस्य विषयत्वमित्याशङ्क्याह। शौचाचारमिति। अयं भावः।

प्रमाणमित्यर्थादिभिहितं भवति। एवं लक्षणादिभिः सामान्ये ज्ञातेऽपि त्रुषीणां तद्विशेषज्ञाने भवत्येवाकांक्षा। तत्र विशेषप्रभकुराक
तात्वाद्वासस्यपुरस्कारः। कलिकल्मषविमोक्तहेतुत्वादक्षय्यफलहेतुत्वादक्षय्यफलहेतुत्वाच्च बदरिकाश्रमनिवासः॥ तदुक्तं कूर्मपु
राणे॥ बह्वर्थाश्रममासाद्य मुमुचे कलिकल्मषात्॥ तत्र नारायणो देवो नरेणास्ते सनातनः। अक्षय्यं तत्र दत्तं स्याज्जप्यं वापि तथाविधं।
महादेवप्रियं तार्थं पावनं तद्विशेषतः। तारयेच्च पितृन्सर्वान्दत्त्वा श्राद्धं विशेषेण इति॥ ५॥ पराशरस्य तपोमहिमानं प्रख्यापयितुमाश्रमं वि
ज्ञिनादि॥ ॥ नाना पुष्पलताकीर्णफलपुष्पैरलंकृतं॥ नदीप्रस्रवणोपेतुं पुष्पतीर्थे पशोभितं॥ ६॥ मृगपक्षिनिनादादयं देवतायतनावृतं
। यक्षगंधर्वसिद्धैश्च गीतनृत्यैरलंकृतं॥ ७॥ ॥ अत्युत्कटेन तपसा फलमिहैवाविर्भवति। तथा सतियादृशं फलमुत्कृष्टमुपलभ्यते तद्वत्
स्य तपसस्तूत्कर्षो निश्चेतव्यः। इह च तेषु तेषु ऋतुषु संभाव्यमानानां विधानां पुष्पाणां निरंतरसंकीर्णत्वमुपलभ्यते। तो देवार्च
नलक्षणं तपःपक्वमिति गम्यते। एवं फलवृक्षोत्कर्षादाहारमियतेः परिपाको निश्चीयते। धर्मकालेषु विच्छिन्नेन नदीप्रवाहेण स्नाननि
यमप्राकावगमः। उल्लूतीर्थविष्णुगंगादिपुष्पतीर्थशोभया चाश्रमस्येतस्य तपोतिशयजनकत्वे हेतुरुपन्यस्तः। मृगादीनामन्योन्यं वैर

सागेन निर्भयाणां विस्त्रब्धो योनिना दस्तेनाहिंसा नुशानसिद्धिर्दर्शिता। तथा च योगशास्त्रे पतंजलिर्यमनियमादीनां क्रमेण सिद्धिलिङ्गानि
सूचयन्नहिंसासिद्धिं सूत्रयामास। तस्मिन्निधौ वैरत्याग इति। पूर्वमहर्षयोऽत्र तपश्चरन्त एकेकं देवालयां स्वस्वकाले निर्मिमीरैतैः सर्वैरा
वृतत्वमस्याश्रमस्य तपोतिशयहेतुतायां सर्वसंप्रतिपत्तेर्लिङ्गं। अथवा चंद्रसूर्यादयो देवाः पूर्वस्मिन् जन्मनि मनुष्याः संतोऽत्रैव नानावि
धेष्वायतनेषु तपस्तप्त्वा देवत्वं लेभिरिति विवक्षया देवनामां कितैरायतनेरावृतत्वमुक्तं। यक्षादयः पूर्वजन्मानुष्ठिततपःफलं देवयेनि
त्वमनुभवंतोऽप्यत्रागत्यैतदीयतपोतिशयं दृष्ट्वा हृष्टाः सन्तो नृत्यंति गायंति च। अनेन देवैरप्यर्थनीयत्वमाश्रमस्य दर्शितं। युक्तं चेत्तत्।
देवजन्मनोऽप्युत्तमस्य फलस्यात्र संपादयितं शक्यत्वात्। अथवा यक्षादयो मुमुक्षवः संतोऽत्रागत्य मोक्षसाधनत्वेन नृत्यगीताभ्यामीश्वरं
भजन्ते। अत्र एव याज्ञवल्क्येनैवमुक्तं। वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजतिविशारदः। तालशब्दाप्रयासेन मोक्षमार्गं निगच्छतीति॥ ७॥ युरूप
सत्तावनुष्ठेयं प्रकारविशेषं दर्शयति॥ तस्मिन् नृपिसभामध्ये शक्तिपुत्रं पराशरं॥ सुखासीनं महातेजासु निमुख्यगणावृतं॥ ८॥ कृतांज
लिपुत्रो भूत्वा व्यासस्तच्छिषिभिः सह॥ प्रदक्षिणाभिवादे च क्षुतिभिः समभूजयदिति॥ ९॥ तस्मिन्नित्याश्रमोक्तिः। वक्ष्यमाणधर्माणाम

शेषमुनिसंमतत्वं दर्शयितुं मृषिसंभेत्कृतं। ऋषिस्वपिविशेषेण स्मृतिकाराणां गोत्रप्रवर्तकानां च त्रियाज्ञवल्क्यादीनां संमतं विवक्षितं। त्वहमुनिमुख्येति। न केवलं तपोबलेन पराशरस्य महिमा किंतु विशिष्टजन्मनाप्याह। शक्तिपुत्रमिति। भयं च महिमा पराशरवाब्दनिर्वचनपर्यालोचनया विस्फुटमवगम्यते॥ तच्च निर्वचनं महद्भिरुदाहृतं। पराकृताः शरायस्माद्राक्षसानां वधार्थिनां। अतः पराशरो नाम ऋषिरुक्तो मनीषिभिः॥ परस्य कामदेवस्य शराः समोहनादयः। न विध्यंते यतस्तेन ऋषिरुक्तः पराशरः। परेषु पापचितेषु नास्ते कोपलक्षणं। शरं यस्मात्ततः प्रोक्तो ऋषिरेष पराशरः॥ परं मातुर्निजाया यदुदरं तदयं यतः। ऋचमुच्चार्य भिन्दन्यो निरगात्स पराशरः इति॥ सस्वशब्देनैकाग्र्यं विवक्षितं। चित्तस्याशेषविक्षेपपरिहारेणैकाग्र्यं यथा भवति तथोपविष्टमित्यर्थः। एकाग्रासीनमहातेजः परानि पूर्वव्याख्यातानि। अंजलिपदेन भक्तेरतिशयोक्त्यते। पराशरभक्त्या गुरुपदिष्टार्थतत्त्वमाविर्भवति। तथा श्वेताश्वतरशाखायां श्रूयते॥ यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ॥ तस्मै ते कथिता द्युर्धाः प्रकाशं ते महात्मन इति। अंतरेण गुरुभक्तिमुपदिष्टोऽर्थो निष्पद्यते भवति। एतदपि क्वचिद्व्युत्पत्तौ अथ्यापिता ये गुरुनाद्रियं ते विप्रावाचामनसा कर्मणा वा। यथेव तेन गुरु

धिगुरुपसत्याविद्याप्राप्तिरित्यभिप्रेत्योपपत्तिं दर्शयति॥ ततस्ते ऋषयः सर्वधर्मतत्त्वार्थकां क्षिणः॥ ऋषिं व्यासं पुरस्कृत्य गता बदरिकाश्रमं॥ ५॥ सर्वत्र वक्तुं सामान्येन ज्ञाते विशेषेण ज्ञानाकांक्षा भवति। धर्मशब्दोऽत्र सामान्यमभिधत्ते। तथार्थशब्दो विशेषः। तत्र सामान्यमधीतवेदेन ऋतव्याकरणेन लक्षणप्रमाणकुशलेन पुरुषेण ज्ञायते। वेदो हि धर्मसामान्यं निरूपयति धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठेति। शास्त्रांतराध्यायिनस्तु व्याकरणबलात्तदभिज्ञानमभ्युदयनिश्रेयसेधारयतीति व्युत्पत्तेर्दर्शितत्वादौणादिकप्रक्रियया मकुशलश्वेलुक्षणे न जानातु। अर्थत्वे तु चोदनागम्यो धर्म इति लक्षणं। तत्रार्थशब्देन श्रेयसाद्यभिचाराणामनर्थानां निवृत्तिः। श्रेयेनाभिचरन्त्यजेते तत्कृतस्य श्रेयसनामकयागफलस्य शत्रुवधस्य न हिंस्यात्सर्वभूतानीति निषेधविषयत्वेनानर्थत्वात्। तस्मै तोः श्रेयसस्याप्यनर्थत्वं। श्रेयसस्य स्वस्वत्वेन निषेधाविषयत्वादिधेयत्वमप्यविरुद्धं। न च निषेधविषयत्वेनाधीषोमीयवधस्याप्यर्थेशब्देन व्यावर्त्यत्वादव्याप्तिरिति शङ्कनीयं। तत्र विशेषविधिना सामान्यस्य निषेधस्यापोहितत्वात्॥ चोदनाशब्देन प्रत्यक्षादेव्यावृत्तिः। घटं कुर्वितिलोकि कविधिष्वतिव्याप्तिरिति चेन्न। चोदनाशब्दस्य वेदविषये प्रसिद्धत्वात् पंक्तजारा विवावयवार्थस्य प्रवृत्तिनिमित्तमात्रत्वादुक्तलक्षणाभिधानेनैव धर्मचोदना

यथास्वागतं पृष्टं एवमागतेनाप्यवस्थितस्य कुशलं प्रष्टव्यमतः प्रथमं तत्सु दृष्ट्वा गुरुणा स्वकीयकुशलेऽभिहिते सति पश्चाद्बुधसितार्थं
 पृच्छतीत्याह ॥ कुशलं सम्यगित्युक्त्वा व्यासः पृच्छत्यनंतरमिति ॥ उक्त्वा गुरुमुखात् कुशलं श्रुत्वा चेत्स्य वृत्त्या योजनीयं ॥ बुधसि
 तार्थे प्रश्नप्रकारं दर्शयति ॥ यदि जानासि भक्तिं मे श्रेहाद्वा भक्तवत्सल ॥ धर्मं कथय मे तात द्यनुग्राह्यो ह्यहं तवेति ॥ प्रियः पुत्रः शिष्यो
 वाराहस्योपदेशमर्हति नेतरः ॥ सोऽयमर्थश्चंद्रो गैर्मथ विद्यायामाम्नायते ॥ वावतदुभे ज्येष्ठाय पुत्राय पिता प्रकृत्या अणतया चार्यसे
 विने ते वासिने नान्यस्मै कस्मै च नेति ॥ अंते वसायित्वं पुत्रत्वं च व्यासस्यास्तीत्यभिप्रेत्य पक्षद्वयोपन्यासः ॥ यदि हि गैर्मदीयो मानसो भ
 क्तिविशेषोऽनुमीयते तव भक्तवत्सलं त्वाच्छिष्यबुध्या मामनुगृहाण अननुमानेऽपि पुत्रश्रेहादनुग्राह्यो हं सर्वथाप्युपदेष्टव्य एव धर्मः ॥
 ॥ ननु संति बहवो मन्वादिभिः प्रोक्तास्तत्र को धर्मो भवता बुधुस्सित इत्याशंक्य बुधुस्सितं परिशेषयितुं बुध्वा न्धर्मानुपन्यसति ॥
 श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ॥ १२ ॥ गागश्रियगौतमीयाश्च तथा चौरानसाः स्मृताः ॥ अत्रेर्विष्णोश्च संवर्ता इक्ष्वाङ्गि
 रसस्तथा ॥ १३ ॥ शातातपा चहारीतायास्तवत्क्यात धैव च ॥ आपस्तंबकता धर्माः शंखस्य लिखितस्य चाकात्यायनकृतश्चैव तथा प्रा

चेतसान्मुनेरिति ॥ ॥ मेमया श्रुता इत्यर्थः ॥ संबंधसामान्यवाचिन्याः षष्ठाकर्तृविशेषे पर्यवसानात् ॥ अत्रे रित्यादीनां पंचम्यंतानां कृता
 इत्यनेनानुषक्तेन संबंधः ॥ आपस्तंबेन कृताः प्रोक्ताः ॥ शंखलिखितस्य च संबंधिनो धर्मास्ताभ्यो प्रोक्तं तत्संबंधित्वं ॥ प्रचेता एव प्रा
 चेतसः वायसराक्षसादा विवस्वार्थे तस्मिन् ॥ अस्तु वा प्रचेतसः पुत्रः कश्चिद्धर्मशास्त्रकारः ॥ ननु मानवा इयः स्मार्ता धर्माः श्रुताश्चे
 तर्हि माते बुधुस्त्यंतां श्रौतास्त्वग्निहोत्रादयो बुधुस्सिष्यत इत्याशंक्याह ॥ ॥ श्रुता ह्येत भवत्युक्ताः श्रौतार्थमैनविस्मृताः ॥ १५ ॥ अस्मि
 न्मन्तरे धर्मा कृतचेतादिके युगे ॥ तदेत भवति प्रसिद्धमिति द्योतनार्थो हि शब्दः ॥ तत्र हेतुः भवत्युक्ता इति ॥ व्यासः पराशरादधीतवा
 निति पौराणिकाः ॥ श्रुतानामपि विस्मृतिश्चेत्पुनरपि स्मरणमपेक्षेतेत्याशंक्य न विस्मृता इत्युक्तं ॥ प्रायेण ग्निहोत्रादीनां कलो दुर्ल
 भत्वमभिप्रत्यक्तचेतादिक इत्युक्तं ॥ आदिशब्देन द्वापारं गृह्यते ॥ अस्मिन्मन्तरे इति निर्देशः प्रदर्शनार्थः ॥ ननु मन्तरेऽप्यती
 तान्यनागतानि वा व्यवस्थितानि तद्व्यवच्छेदे प्रयोजनाभावात् ॥ न हि नानाविधेषु मन्तरेषु धर्माभिमानं कचिदुपलंभाय हे ॥ अस्मिन्म
 न्तरे कृतादिषु युगेषु प्रणिणसंभावितानुष्ठानाः प्रत्यक्षश्रुत्यर्थो ये धर्मस्तेऽपि नानादिस्मार्तधर्मवत्स्मृतत्वाच्च बुधुस्सिताः इदानीं

परिशिष्टं बहुस्तितं पृच्छति ॥ सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्व नष्टाः कलौ युगे ॥ चातुर्वर्ण्यसमान्चारं किंचित्साधारणं वदेति ॥ १६ ॥ सर्वशब्दो
 देशकालावस्थारिभेदेन धर्माणां बहुविधत्वमाचष्टे ॥ एतच्च महाभारते आनुशासनिके पर्वण्युमामहेश्वरसंवादे प्रपञ्चितं ॥ धर्मा बहुवि
 धालोके अतिभेदमुखोद्भवाः ॥ देशधर्माश्च दृश्यंते कुलधर्मस्तथैव च ॥ जातिधर्मा वयोधर्मो गुणधर्माश्च शोभने ॥ शरीरकालधर्मा
 श्च आपधर्मस्तथैव च ॥ एते धर्मस्य नामा त्वं क्रियते लोकवासिभिरिति ॥ सर्वे धर्माः प्राणिभिः कृतयुगे यथावदनुतिष्ठिता भवन्ति
 युगसामध्येन धर्मस्य चतुष्टयदेष्टव्यं पक्षया त्रेतादिषु क्रमेण शीयमाणा धर्माः कलियुगावसाने सर्वास्व नाविनष्टा भवन्ति तदेतत्सर्वं पुरा
 णकारेण विस्तरेण दर्शितं ॥ कृते च जुष्वात्सकलो निर्व्याजो पाधिवर्जितः ॥ वृषप्रतिष्ठाधर्मोऽपि मनुष्येष्ववसत्पुरा ॥ धर्मः पारिवर्हीनस्तत्र
 भिरंशैः प्रतिष्ठितः ॥ त्रेतायां द्वापारे धर्माश्चास्मिन्नेते ॥ धर्म इष्यते ॥ त्रिपादहीनस्तित्येतु सत्ता मात्रेण तिष्ठत इति ॥ तिष्यः कलिः ॥ तथा
 च बृहस्पतिरपि ॥ कृते ॥ भूत्सकलो धर्मस्त्रेतायां त्रिपरः स्थितः ॥ पादे प्रविष्टः ॥ धर्मस्य मत्सरद्वेषसंभवः ॥ धर्मा धर्मोऽसौ भूत्वा द्विपादो
 द्वापरांतरे ॥ तिष्ये ॥ धर्मस्त्रिभिः पादैर्धर्मः पादेन संस्थित इति ॥ तथा च लिंगपुराणे कलौ धर्मनाशं प्रकृत्य तत्तत्तुल्येन पुरुषदोषोप

रो भोजनीयास्तथैव तान् भुनक्ति अतस्तदिति ॥ यथा गुरुमनाद्रियमाणाः शिष्याः ॥ गुरुणानपालनीयाः तथा च्छुतमपिता न्निष्पान् च फलदानेन
 नपालयतीत्यर्थः ॥ देवबहुरोः पूजनीयत्वात् तस्मिन् प्रदक्षिणादयो युज्यंते ॥ तर्ह्यवाहनासनस्वागतोदयोप्युपचाराः प्राप्यंते इति चेन्न प्राप्यतां
 नामाप्रदक्षिणादीनामुपलक्षणत्वात् ॥ अथवा दूरादागत्य गुरुदर्शनं कुर्वतामुचिताः प्रदक्षिणादय एवेति तावन्तोऽत्र निर्दिश्यंते ॥ १७ ॥ उक्तोपस
 तेर्यथा विधित्वं चोत्तयितुं गुरोः परितोषपूर्वकं कृपाविशेषमादर्शयति ॥ अथ संतुष्टहृदयः पराशरमहामुनिः ॥ आह सुस्वागतं ब्रूहीत्वा सी
 ने मुनिपुंगव इति ॥ १८ ॥ गुरुसंतोषस्य श्रेयोहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां पुराणसारेऽभिहितं ॥ गुरोस्तुष्टेतुष्टाः स्युः सर्वदेवादिजोत्तमाः ॥ रु
 द्रेरुष्टाय तस्मात्सर्वदेवमयोगुरुः ॥ श्रोयोर्थाय हि गुरुत्वां मनसापि न लंघयेत् ॥ गुरुज्ञापकं यस्माद्भानसं पातमभ्युत इति ॥ आदरपूर्वके
 ण स्वागतप्रश्नेन कृपाविशेषो दर्शितः ॥ आदरार्थास्तत्राब्दस्य हिरुक्तिः ॥ अथवा स्तराब्देनैकेनागमने लौकिकं सौख्यमुक्तं ॥ द्वितीयेन यथाविध्युप
 सतिलक्षणं शास्त्रीयं सौख्यमुच्यते ॥ त्रिष्वङ्गतेषु पराशरेणाभ्युत्थातव्यमिति शंकावारवति आसीन इति ॥ तत्र हेतुत्वेन पराशरः शब्द
 येन विशेष्यते ॥ महामुनिशब्दमुनिपुंगवशब्दौ क्रमेण वयसाविद्यया च श्रेष्ठत्वमाह तु ॥ ३ ॥ विध्यैष्यान्जानेनाभ्युत्थातव्यं ॥ १९ ॥ आसीनेन

भवेर्गुणेः। शमोदमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च॥ ज्ञानं विज्ञानमस्ति क्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजं॥ शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युधे चाप्यपलायना
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजं॥ क्षुण्णो रक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजं॥ परिचर्यात्मकं कर्म भूद्रस्यापि स्वभावजमिति। एवं हि वि
धेः सति साधारणोऽस्मिन् लोके पृथ्यते। किंचिदिति क्रियाविशेषणं। तथा सति कथनसंकोचवादिता संक्षेपेणेत्यर्थः संपद्यते। युक्तं चेत्तत्।
असाधारणधर्मः प्रभेदविस्तार इति नियमापातात्॥ अथासाधारणधर्मपृच्छति॥ चतुर्णामपि वर्णानां कर्तव्यं धर्मकोविदेः॥ ब्रूहि धर्मस्व
रूपज्ञसूक्ष्मं स्वरूपं च विस्तार इति॥ धर्मस्वरूपे वादिविप्रतिपत्तेस्तदीयविवेकस्य दूषकत्वाच्च तत्र प्रावीप्यं विवक्षित्वा धर्मस्वरूपज्ञेति
संकोच्यते। तर्किकास्तावदात्मगुणो धर्मा धर्मा विसाहः। विहितक्रियया संध्याधर्मपुंसो गुणो मतः प्रतिविधिक्रियासध्यः पुंगुणोऽधर्म
उच्यते इति॥ मीमांसकरस्तत्रोदनालक्षणो धर्म इत्यस्य ज्ञेयत्वं॥ तत्र भाट्टामन्यते। द्रव्यक्रियागुणानां धर्मत्वं स्थापयिष्यते। तेषामिन्द्रियक
त्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता। श्रेयःसाधनताद्वेषां नित्यं वेदात्प्रातीयते। ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचर इति। प्राभाकरारक्तकार्यनि
योगापूर्वशब्दे रुच्यमानं धर्मार्थसाध्यं स्वर्गादिफलसाधनमात्मगुणं धर्ममोहः दुर्विवेचनं च महाभारते धृष्टकृष्णेनोक्तं अधर्मो धर्म इति

च व्यवसायो न शक्यते॥ कर्तुमस्मदिदं ब्रह्मं स्ततो न व्यवसाम्यहमिति। ईदृशस्यापि धर्मस्य स्वरूपमव्याकुलोजानातीत्यस्ति तत्र प्रावीप्यं
धर्मस्वरूपं च विश्वामित्राद्विज्ञातम्। यमार्याः क्रियमाणं तु शंसं त्यागमवेदिनः। सधर्मोयं विगर्हते तमधर्मं प्रचक्षत इति। मसुरपि। विद्वद्भिः
सेवितः सद्भिर्नित्यमहे पुराणिभिः। हृदये नाभ्यनुज्ञातो धर्मस्तं च निबोधतेति। नन्वेवं धर्मस्वरूपमनिश्चितमेव स्यात्। तथा हि। विश्वामि
त्रमनुवाक्याभ्यां तावत्सामान्याकारः प्रतीयते न तु द्रव्यगुणादिरूपो विशेषाकारः। वादिनस्तत्र विप्रतिपन्ना इति भवता चेत्तं। पुनरेव
भिप्रेत्य महाभारते राजधर्मस्मर्यते। न कल्मषेण न कपिलेन कृष्णेन च लोहितः। अणीयान् क्षरधारायाः को धर्मो वक्तुमर्हतीति। नेष दोषः।
उक्तवाक्ययो रधर्मव्यावृत्तस्याकारविशेषस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वात्। वादिविप्रतिपन्नश्च समाधातुं शक्यते। स्वर्गादिसाधनस्य शास्त्रैकस
मधिगम्यस्यातिशयस्य धर्मत्वेन सर्वसंप्रतिपत्तेः। स चातिशयो द्विविधः आत्मनिष्ठो द्रव्यादिनिष्ठश्च। तत्रात्मनिष्ठस्यातिशयस्य साक्षा
त्फलसाधनत्वात्फलनिष्पत्तिपर्यंतं चिरकालमुपस्थानाच्च तद्विवक्षयाः। लगुणोऽपूर्वशब्दवाच्यो धर्म इति तार्किकप्राभाकरावाहः।
उक्तस्यापूर्वस्य फलोत्पत्तिदशात्त्वमभिप्रेत्य तत्साधनभूतो द्रव्यादिनिष्ठोऽतिशयो धर्म इत्याहुर्भाट्टाः। ब्रह्मवादिनामेतदविरुद्धं व्यवहारे म

दृनयइत्यभ्युपगमात्॥ एवं धर्मस्वरूपे निरूपिते तस्या व्याकुलत्वेन तदभिज्ञत्वं संभवति। चतुर्णां वर्णानां मध्ये धर्मकोविदैरसाधारणधर्मा
तिरिक्तं कर्तव्यं विस्तराद्बुद्धिः। स च कर्तव्यो धर्मो द्विविधः सूक्ष्मः सूक्ष्मश्च। मंदमतेरपि सुखेनेव बुध्यमानः शौचाचमनसंध्यावंदनानिः सूक्ष्म
धर्मः। शास्त्रपारंगतैः पठितैरेव बोधुं योग्य इतरेषामधर्मत्वभ्रान्तिविषयो द्रोपदी विवाहादिः सूक्ष्मधर्मः। तथा च भारते। द्रुपद एकस्याः
कन्यायाः बहुपतित्वं लोकवेदविरुद्धं मन्यमाना चरे। तत्र लोकविरोधः स्फुट एवेति। यथैकस्यां गविवृषभद्वययुधदर्शनात्। वेदेऽप्येवं श्रू
यते। एकस्य बहुज्याया भवन्ति नैकस्यैव बहवः पतय इति। यदेकस्मिन्पेदे रशने परिव्ययति तस्मादेको देजाये विंदते यन्नेका रशनां
द्वयोर्युपयोः परिव्ययति तस्मान्नेका द्वौ पती विदत इति च द्रुपदभ्रान्तिनिवृत्तये युधिष्ठिर आह। लोकवेदाविरुद्धोऽयं धर्मो धर्मभृतां वरा
सूक्ष्मो धर्मो महाराज नास्य विद्य गतिं वयमिति धर्मत्वच बहुपतित्वस्य तत्रैव बहुधा प्रपन्नित्वा एवं धर्मव्याधोपारव्याने विद्याभ्या
साद्वरीयसीमा तूभुश्रूषाविनाप्यभ्यासं तच्छ्रूषयैव तस्य ज्ञानोत्पत्तिरिति प्रतिपाद्य सूक्ष्मत्वं धर्मस्य निगमितं बहुधा ह्ययं धर्मः
सूक्ष्म एव हि जेतमेति। इत्थं सूक्ष्मसूक्ष्मयोः सद्भावापुनरुक्तदुभयविषयः प्रश्नः उक्तस्य वक्ष्यमाणोत्तरस्य चासांबर्षा योत्तरम

न्यस्तः। आद्ये कृते तु यो धर्मः स त्रेतायां प्रवर्तते। द्वापारे व्याकुली भूतः प्रणश्यति कलौ युगे। त्रिष्ये मायामसूयां च वधं चैव तपस्विनां। सा
धयंति नरास्तत्र तमसा व्याकुलं हि या इति॥ विष्णुपुराणे॥ वर्णाश्रमाचारवतां प्रवृत्तिर्न कलौ नृणां॥ न सानिश्चये स स्वर्गविनिष्कारने
तुकेति। आदित्यपुराणे॥ यस्तु कर्तव्ययुगे धर्मो नादत्तव्यः कलौ युगे। पापप्रसक्ता भूतयः कलौ नार्यो नरास्तथेति। अतः कलौ प्राणिनां प्र
ससाध्ये धर्मे प्रवृत्त्यसंभवात्करो धर्मो त्रिबुभुक्षितः। स च द्विविधः चतुर्णां वर्णानां साधारणः साधारणश्च। तत्र साधारणो बृहस्पतिना
निरूपितः। दयाक्षमाः नसूयाच शौचानायासमगलं॥ अकार्पण्यास्पृहत्वं च सर्वसाधारणो विधिरिति। तथा विष्णुनापि। क्षमासत्यं दमः
शौचं रानमिन्द्रियसंयमः॥ अहिंसा गुरुभुश्रूषा धर्मः सामान्य उच्यते॥ असाधारणोऽपि बृहस्पतिना स्मर्यते॥ स्वाध्यायो ध्यापनं चापि यज
याजनं तथा॥ दानं प्रतिगृहश्चापि षट्कर्माणि यजन्मनः। यज्ञाध्ययनं दानं च प्रजानां परिपालनं। शास्त्राख्यधारणं सेवा कर्मापि क्षत्रियस्य
तु। स्वाध्यायो यजनं दानं पशूनां पालनं तथा॥ कुसीदक्षिवाणिज्यं वैश्यस्य कर्माणि सत्यं च॥ शौचं ब्राह्मणभुश्रूषासत्यमक्रोधः शूद्रक
र्म तथा मंत्रो नमस्कारोऽप्यनोदित इति॥ गीतास्वपि भगवानाह॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशामूद्राणां च परंतप। कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावात्

ब्राह्मेनमानेनशतसंवत्सरपरिमितइतिपुराणादिप्रसिद्धं। कल्पेकल्पइतिवीक्ष्याहिविधानामपिकल्पानामसंख्यातसंविद्वितं। तथाच
लिंगपुराणे। एवंकल्पास्वसंख्याताब्रह्मणोव्यक्तजन्मनः। कोटिकोटिसहस्राणांकल्पानामुनिसत्तमाइति। अत्रहयोर्द्वयोःकल्पयोर्मध्ये
क्षयोभवति। सचक्षयश्चतुर्विधः। नित्यो नैमित्तिकः प्राकृतिक आत्यंतिकश्चेति। तदुक्तं कूर्मपुराणे। नित्यो नैमित्तिकश्चैव प्राकृतत्वं तिको
तथा॥ चतुर्थयंपुराणेषु प्रोच्यते प्रतिसंचरः। योयंसंक्षयते नित्यं लोके भूतक्षयस्त्वह॥ नित्यः संकीर्त्यते नाम्नामुनिभिः प्रतिसंचरः॥
ब्राह्मेनैमित्तिको नाम कल्पांतेयो भविष्यति। महदादि विशेषांतं यदा संयाति संक्षयः। प्राकृतः प्रतिसंगेयं प्रोच्यते कालचिंतकः॥ ज्ञाना
दात्यंतिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मन इति। तत्र प्राकृतः प्रलयः स्कंदपुराणे सूतसंहितायामेवं निरूपितः। त्रिशतेः षष्टिभिर्ये प्रय
जो वर्षा विरितं। वर्षाणां यच्छतंतस्य तत्सराधमिहोच्यते। ब्रह्मणो ते सुनिश्चयमायायां जायते जगत्। तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ वि
यंगतौ। ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सव्रतः॥ मूर्तयो विविधास्तेषु कार्णेषु लयं ययुः। माया च प्रकये काले परस्मिन्परमेष्ठरे॥ सत्य
बोधस्तत्त्वानंते ब्रह्मरुद्रादिसंहिता इति॥ तथा कूर्मे॥ ब्रह्मविष्णुवादि लयानंतरं पंच भूतादिलयः प्रोच्यते। संस्तुतेष्वेव देवेषु ब्रह्मवि

ष्णुपि नाकिपु॥ गुणे रशेषैः पृथिवी विक्षयं यतिवरिषु॥ सवारितत्वं सगुणं असते हव्यकहनः॥ तेजस्तु गुणसंयुक्तं वायौ संयातिसंक्षयं॥ अका
शे सगुणे वायुः प्रलयं यतिविधं भूत॥ भूतादौ च तथा काशो लीयते पुन संयुतः। इन्द्रियाणितु सर्वाणि तेजसे यातिसंक्षयं वैकारिकस्तेजसश्च
भूतादिश्चेति सतमाः त्रिविधो यमहंकारो मइति प्रलयं व्रजेत्॥ महान्तमेभिः सहितं प्रकृतिर्गते तद्दिजा इति॥ एवं विष्णुपुराणादिषु प्राकृत
लये द्रष्टव्यः। एवमेव प्रलयमभिप्रेत्य भगवान्बादरायणः सूत्रयामास॥ विषयं धेण तु क्रमो। तउपपद्यते चेति॥ अतोस्मात्सृष्टिक्रमाद्विप
र्ययेण प्रकृत्यक्रमोभ्युपगतव्यः। सृष्टिक्रमस्य तत्र लेषु पूर्वसूत्रेषु विचारितत्वात्। अतः शब्देन परामर्शः उपपद्यते ह्ययं विपरीतक्रमः।
उपादानकारणभूतायां मृद्यवस्थितायां कार्यस्य घटस्य मृदीयमानत्वात्। यद्विष्टिक्रम एव प्रलये व्यादियेत तर्ह्यवस्थिते घटे मृदिना
शः प्राप्नुयात् न चैवं केचिदृष्टं तस्मादुपपन्नो विपरीतक्रमः। तथा सति परमात्मा देहस्मद्देहा तस्य क्रमस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रलये तद्विपर्यये
णास्मद्देहात्परमात्मा तः क्रमोयुक्तः। प्राकृत प्रकये प्रकृत्यंतः क्रमोवक्तव्य इति चेद्वाह्यं उच्यते एवासीत्। परमात्मनः प्रकृतित्वात्। तथाच
बह्वक्षोपनिषदि परमात्मनो जगत्प्रकृतित्वं श्रूयते। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्मान्य किंच नमिषत्स्वईक्षतलोकान् सृजा इति स इमा

लोकानसृजतेति। ननु धेता श्वतरोपनिषदिमायायाः प्रकृतित्वं परमात्मनस्तन्निव्यं त्वं श्रूयते। मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मयिनं तु महेश्वरमि
ति। नायं दोषः। मायायाः परमात्मशक्तित्वेन शक्तिमतोप्यात्मनः प्रकृतितावश्यं भावादहने शक्तियुतेऽग्रे दाहकत्वव्यवहारदर्शनात्॥
आत्मशक्तित्वं च मायायास्तस्यामेवोपनिषदि श्रुतं। ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणे निर्युता मिति। बादरायणश्च प्रे
थमाध्यायस्योपाध्याधिकरणे मायाविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतित्वं निमित्तत्वं चेत्कथं भयविधकारणत्वमुपपादयामास। कुलालवच्चेतनत्वे
न निमित्तत्वं घटे मृद्वस्वकार्ये तस्यानुगमात् प्रकृतित्वमनुगम्यते हि जगति। मायाविशिष्टब्रह्म। तत्र सच्चिदानंदत्वं ब्रह्मणो लक्षणं विका
रित्वं तु मायायास्तदुभयमपि जगत्प्रवेक्ष्य महेश्वरः। घटोस्तीति सद्रूपत्वं घटो भातीति चिद्रूपत्वं घटः प्रियइत्यानंदरूपत्वं घटोऽस्य ते विन
श्यति चेति विकारित्वं। अयमेवार्थ उत्तरतापि नीये श्रूयते॥ सच्चिदानंदमिदं सर्वसदिदं सर्वसत्त्वदिति चिच्छिदं सर्वकाराते कारा
त्वादि॥ तदेवमोपनिषदे मते ब्रह्मणो मूलप्रकृतित्वात् स्मृतिपुराणयोश्च श्रुत्यनुसारित्वाद्भावशेषे जगद्विलयोऽत्र विवक्षित इत्यव
गतव्यं॥ वैशेषिकादिमतप्रसिद्धः स प्रलेयो नास्माभिः प्रपंच्यते। तस्य पुंस्रुषबुद्धिरूपतर्कमूळत्वं न बुद्धिमद्भिः स्वयमेवोहितुं शक्य

वतरिचति॥ व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुखः पराशरः। धर्मस्य निर्णयं प्राह सूक्ष्मं सूक्ष्मं च वित्तरादिति॥। मुनिमुखेति विशेषणेन सू
क्ष्मनिर्णयकोशलं दर्शितं। ननु कस्यायं श्लोकः ततावद्भासस्य प्रभूरूपस्याभावात्। नापि पराशरस्य उत्तररूपस्याभावात्। न च तस्य ल्पमि
दमुच्यते। आद्यश्लोकेऽपि समानमिदं चोच्यते। एवं तह दशेषु सर्वेषु परिहारे न्वेष्टव्यः। उच्यते। पराशर एव भाविशिष्यबुधिसमाधाना
यस्वकीयवृत्तां तारिजापकानीदृशान् श्लोकान् निर्मम इति द्रष्टव्यं। भारतादौ व्यासकृतां तश्लोकानां व्यासेनैव निर्मितत्वं सर्वसंप्रतिप
त्तेः॥ वक्ष्यमाणधर्मरहस्यग्रहणाया प्रमत्तत्वं विधत्ते॥॥ भृगुपुत्रप्रवक्ष्यामि भृगुं तु मुनयस्तथेति॥॥ अत्र मुनिसंबोधने नैव पुत्रस्य सं
बोधने सिद्धेऽपि संप्रदायप्रवर्तकत्वेन विशेषतस्तत्संबोधनं॥ धर्मस्मर्तृणां च सृष्टिस्तहारो संक्षिप्याह॥॥ कल्पे कल्पे क्षयोऽसौ ब्रह्मविष्णु
महेश्वराः॥ श्रुतिस्मृतिसदाचारनिर्णेतारश्च सर्वदेति॥ कल्पे जगदस्मिन्काले इति सृष्ट्यादिमारभ्य प्रलयोपक्रमपर्यंतो जगदवच्छिन्नः कालः
कल्पः। स च द्विविधः प्रलयकल्पोऽयं तत्कल्पश्चामूलप्रकृतेर्यः सर्गस्तमारभ्य चतुर्मुखायुःपरिमितो महाकल्पः। चतुर्मुखस्य दिनमात्रमवांतरक
ल्पः। तदुक्तं कूर्मपुराणे॥ ब्राह्ममेककल्पः कल्पस्तावतीरात्रिरुच्यते। चतुर्युगसहस्रं तत्कल्पमाहुर्मनीषिण इत्येवमवांतरकल्पः। महाकल्पस्त

हे। अव्याकृतशब्दोपितस्मिन् योजयितुं शक्यते। विस्पष्टमासमंतात्कृतमिति व्युत्पत्त्या जगतः प्रतीतियोग्यसूत्रत्वदर्शव्याकृतं न व्या-
 कृतमव्याकृतमित्यव्याकृतशब्दः सूक्ष्मत्वदर्शमाह। एकस्येव हि सूत्रसूक्ष्मदर्शजगद्भूतशब्दाभ्यामुच्यते विवर्तवादिभिरखंडैकरस-
 स्य ब्रह्मणो जगद्रूपेण प्रतिभासाभ्युपगमात्। तस्मादव्याकृतं ब्रह्मादीनां पञ्चानां शब्दानामेकैवार्थः। ननु भूयस्य जगत्कारणत्वं
 भूयते। असदा इदमग्र आसीत् ततो वै सद् जायतेति। नैवं। तत्र सदसच्छब्दाभ्यां व्याकृता व्याकृतयोरभिधानात्। अतएव तरेकथमस-
 तः सद् जायतेति भूयकारणता प्रतिषेधात्। ननु प्रतीयमानजगदाकाररहितं भूयादपि विलक्षणं चेद्ब्रह्म तद्वितीहृत्वा बुद्ध्या
 वारोपयितव्यमिति चेत्तदानीं प्रष्टुं यादृशमनूदितं तादृशमेव तद्वितीहृत्वा बुद्धिं समाधत्स्व। दृष्टं तं चेत्सृष्टसि न वयं वक्तुं शक्नुमः
 तत्समस्य वस्त्वंतरस्याभावात्। तथा च श्रुतिः॥ न तस्य कार्यकरणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति। यदि शिष्यव्युत्साहना-
 यदृष्टं ताभासोपेक्षितत्वं दैताकारे संपुत्तिर्निर्दर्शनं पुरुषार्थस्वरूपत्वे च विषयानंदो दर्शनीयः। आनंदो ब्रह्मेति व्यजनात्। वि-
 ज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादि श्रुतेः। अशेषशंका निवृत्त्यपेक्षा चेद्ब्रह्ममीमांसां पठेत्येकमतिविसरेण। यावंतं कालमभिव्यक्तं जगदाका-

रोपेतं ब्रह्म पूर्वमासीत् तावंतं कालमभिव्यक्तिर्दशायामवस्थायपश्चादभिव्यक्तोऽवर्तते। ननु महाप्रलयकालो वा तदियता वाक-
 थं घटते। उच्यते। कं प्रतिलब्धोऽयं। न तावद्ब्रह्मवादिनं प्रति। तन्मते विद्यदार्थनंतमेव भिन्नां जगत्प्रतीतिकल्पयंत्यामायायाः कश्चिन्म-
 हाप्रलय एतावत्कालपरिमित आसीदित्येव विधुप्रतीतिमात्रकल्पने को भारः। परमाणुवादेऽप्यस्येव नित्यः कालः। प्रधानवादेऽपि च विंश-
 तितत्त्वभ्यो बहिर्भूतस्य कालस्याभावात् स्थानमेव कालशब्देन व्यवहृतं अतः प्रलयकालवसाने परमेश्वरः सृष्टिं कामयते। तथा च श्रु-
 तयः। कामस्तदग्रे समवर्तताधि। सो कामयत बहुस्यां प्रजायेयेति। तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति। सर्वे सां चक्र इत्याद्याः। ननु कामो ना-
 ममनोवृत्तिविशेषः। कामः संकल्पो विचित्रिक्ताभ्रस्थाभूतिर्दीर्घाभिरित्येतत्सर्वमन एवेति श्रुतेः। मनश्च भौतिकं अजन्मयं हि सौम्य-
 मन इति श्रुतेः। तथा च भूतोत्पत्तेः पूर्वमवियमाने मनसि कुतः कामः। उच्यते। न तां किं कसमये चोद्यमिदमुदेति मनसो भौतिकत्वा-
 भावात्। नित्याया ईश्वरेच्छायामनो नपेक्षताम्। सिसृक्षा तंतुस्वर्गोपहितत्वाकारेण नित्येच्छायामुपैवते। औपनिषदे मते जीवेण
 या भौतिकमनः कार्यत्वेऽपि ईश्वरेच्छायामायापरिणामरूपत्वा न मनसो पेक्षसि। अंतरेणापि देहेन्द्रियाण्यशेषव्यवहारशक्तिर-

विंसापरमेश्वरस्य श्रुतिष्ववगम्यते। न तस्य कार्यकारणं विद्यते न तत्समश्चाप्यधिकं भवत्युच्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविका
ज्ञानबलक्रियाचेति। अपाणिपादोजवनोगृहीतापश्यत्यचक्षुःसंभृणोत्पन्नकण्डर्प इति। एवं च सत्यसंगस्य कथमुत्सादकत्वं तस्य मानानि वा
वियदादीनियोग्यसामग्रीमंतरेण कथमुत्सादयन्निस्त्यादीनि चोद्यान्यनवकाशानि अचिंत्यशक्त्यैवाशेषचोद्यानांदत्तोत्तरत्वात्। तस्मा
द्यथाश्रुतिनिःशंकैः सृष्टिरभ्युपेयव्या॥ श्रुतिश्चैव माहा॥ तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अ
पः पृथिवी। पृथिव्या ओषधयः। ओषधीभ्योन्नं। अन्नासुख इति। तत्र पुनश्च शब्देन शिरःपाण्याद्याकृतियुक्तो देहोऽभिधीयते। स च देहो
ब्रह्मादित्तं वा तो बहु प्रकारः। तत्र ब्रह्मदेहस्यामरातिशयपुण्यपुंजफलरूपत्वात् सकलदेहकरणत्वेनादित्वं। तथा च श्रुतिस्मृती। हिरण्यग
र्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्। इति श्रुतिः। ब्रह्म विष्णु शिवाख्याभिः कलनाभिर्विजृम्भत इति स्मृतिः। तदेवं ब्रह्म विष्णु
महेश्वरास्तस्मिन्महोक्त्या वसाने क्षीयंते पुनस्तत्तन्महाकल्पादावुत्पद्यंत इति सिद्धं। अक्षरार्थस्तु। क्षयसहितोऽसतिः क्षयो सतिः
तयोपलक्षिता भवन्तीति। एवं तत्तदवांतरकल्पानामवसाने प्रारंभे च श्रुत्यादीनां निर्णेतारः क्षयो सति भ्यामुपलक्ष्यंते। तत्र श्रु

आ. अ.

२४

तात्॥ संप्रति श्रुत्यनुसारेणोत्पत्तिरभिधीयते। संति हि सृष्टिप्रतिपादिका ब्रह्मः श्रुतयः। तत्रात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति वदन् चोपनि
षद्वाक्यं पूर्वमुदाहृतं। सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यपक्रम्य तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिकं नैतरीयवाक्यं। स देवसौम्येदम
ग्र आसीदित्यपक्रम्य तदेतत्तदबहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजो सृजतेति छंदोगवाक्यं॥ यथा सदीप्ता सावका हि स्फुलिङ्गाः सहस्रशो भवन्त्ये
ते सरूपास्तथा क्षरादिविधाः सौम्यभावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियंतीत्यथर्ववेदवाक्यं। तद्धीदंतर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामे
षव्याक्रियतेति वाजसनेयवाक्यं। ननु नैतेषु वाक्येषु सृष्टिर्व्यवस्थापयितुं शक्यते विप्रतिपत्तौ बहुलत्वात् आत्मब्रह्म सदक्षराब्ज
कतशब्देर्वाच्यानि वस्तुनिकारणतया श्रूयन्ते। न चैकस्य जगतो बहून्युपादानानियुक्तानि। नैष दोषः। आत्मादिशब्देरेकस्यैव
स्तनोऽभिधीयमानत्वात् आत्मब्रह्मशब्दयोस्तावदेकार्थस्येष्टं। ब्रह्मवाक्यशेषे तस्मादा एतस्मादात्मन इत्युक्तत्वात्। सदक्षरशब्द
योश्चैकार्थत्वं युक्तं। आत्मशब्दस्य स्वरूपवाचित्वात् सत्तायाश्चोपनिषदेः सर्वस्वरूपत्वाभ्युपगमात्। अनुभूयते च सत्तायाः सर्व
स्वरूपत्वं नरविषाणादीनामपि ज्ञानजनकत्वाकारेण सत्स्वरूपत्वात्। अक्षरशब्दश्चाश्रुत इति वा न क्षरतीति चापरमात्मानमात्र

समस्तः कश्यपो बभूवुः पैरीनो व्याघ्र एव च ॥ सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः काष्ठीर्जनिस्तथा ॥ जावाकिर्जमदग्निश्चलौ गार्ग्योऽसंभवः ॥ इति
धर्मप्रणेतारः षट्त्रिंशद्विंशत्युक्तथा ॥ ननु किमियं परिसंख्या ॥ मैवं ॥ तथा सति वत्समरीचिदेव लपारस्करपुलस्त्यपुलहः क्रतुः क्रुष्यः शृंग
लिखितलागलेयात्रेयादीनां धर्मशास्त्रप्रणेतृत्वं न स्यात् ॥ आश्वमेधिके पर्वण्यपितत्तन्मुनिप्रोक्तधर्मानुक्रमणा धर्मशास्त्रकर्तारोऽवग
म्यन्ते भूतो ममानवा धर्मा इत्यपक्रम्यैवं पश्यते ॥ २ ॥ मामहे धेराश्वेनं दिधर्माश्वपावनाः ॥ ब्रह्मणा कथिताश्वेनं कौमाराश्वश्रुता मया ध
म्यायनकृता धर्माः कायवेधानरा अपि ॥ भार्गवायाज्ञवल्क्याश्च मार्कंडेयाश्च कौशिकाः ॥ भारद्वाजकृता ये च बृहस्पतिकृताश्च ये ॥ कुणे
श्वकुणिता हे श्वविश्वामित्रकृताश्च ये ॥ समंतुजैर्मिनिकृताः शाकुनेपास्तथैव च ॥ पुलस्त्यपुलहोद्गीताः पावकीयास्तथैव च ॥ अगस्त्यगी
ताः सोधन्याः शांडिल्याः शौनकायनाः ॥ वाल्खिल्यकृता ये च एवं सप्तर्षिभिः कृताः ॥ वेद्याप्राव्यासगीताश्च वितंडककृताश्च ये ॥
तथा विधुरवाक्यानि भृगोरंगिरसस्तथा ॥ वैशंपायनगीताश्च ये चान्ये एवमादिन इति ॥ सदाचारे होलकावृषयज्ञान्हीनैवुकादिसस्य
निर्णेतारस्तत्तत्कुलवृत्ताः ॥ चक्रे उक्तानुक्तसमुच्चयार्थः ॥ उक्तामन्वादयो ब्रह्मादयश्च स्मृतिशास्त्रकर्तारः ॥ अनुक्तस्तु धर्मः ॥ तस्यापि

पूर्वकल्यांते क्षीणस्योत्तरकल्यादौ सृष्टिर्भवति ॥ तथा च वाजसनेयब्राह्मणे सृष्टिप्रकरणे प्रजापतिमन्वोर्मनुष्यादिपिपीलिकांतप्राणि
नां च तर्जणाभिमानि देवतानां च सृष्टिमाप्तायास्त्यग्रमपि क्षत्रियादिकं नियंतुं समस्तधर्मस्य सृष्टिरास्मायते ॥ स नैव व्यभवत्तत्वे
यो रूपमस्य सृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यथर्मं तस्मात् धर्मास्वरं नास्तीति ॥ अस्यार्थः ॥ स प्रजापतिमन्वादि रूपधारी जगत्प्रसाप
रमेध्वरः प्रजाः सृष्ट्वा पितृन् नियामकाभावात्कृतकृत्यतारूपं विभवं नैव प्राप्तवान् ततो विचार्य नियामकत्वेन श्रेष्ठं धर्ममिति येनासृ
जदिति ॥ अहो महदिदं सामर्थ्यं धर्मस्य यक्षत्रियादिरुग्रो मोरणे समर्थोऽपि धर्माद्भूतः करप्रदीनाद्यनुपयोगिनं याचकं विप्रादिकं
न मारयति उग्रेण प्रकृततस्मै धनं ददाति भद्राश्चातिशूराः धनुः खड्गादिधारिणो लक्षशः स्वकीयेनैकेन निरायुधेन स्वामिनाऽधि
क्षिप्यमाणास्ताड्यमानाः संतोषि स्वामिद्रोहादिभ्यति ॥ ततो न धर्मदिष्युत्कृष्टं किंचिन्नियामकमस्तीति प्रलयकाले धर्मस्यापि संह
रे भाविसृष्टेर्धर्मा धर्मकार्याया संभव इति चेन्न ॥ पूर्वकल्यानुष्ठानसंचितस्य फलबीजस्या पूर्वस्य संहारानं गीकारात् ॥ द्रव्यगुणक्रि
यारूप एव धर्मः संह्रियते पुनरुत्पद्यते च ॥ सर्वदेत्यनेन सृष्टिसंहरप्रवाहस्यानादितामनंततां च दर्शयति ॥ यदर्थं सृष्टिसंहारौ स

क्षियोक्तौ तत्प्रवाह नित्यतामिदानीमाह ॥ न कश्चिद्देवकर्ता च वेदं स्मृत्वा चतुर्मुखः ॥ तथैव धर्मान् स्मृतिमनुः कल्यांतरंतर इति ॥ स्मृति
निर्णेतृणां मन्वादीनां स्मृतिकर्तृत्वदर्शनात् तथैव श्रुतिनिर्णेतृणामपि वेदकर्तृत्वमाशङ्क्य निराचष्टे ॥ न कश्चिदिति ॥ न तावद्वा सो वेदक
र्ता तस्य विभागमात्रकारित्वात् ॥ नापि चतुर्मुखः ॥ ईश्वरेण चतुर्मुखाय वेदप्रदानात् नापि जगदीश्वरः तस्य सिद्धवेदाभिर्व्यंजकत्वात् ॥
तदुक्तं मत्स्यपुराणे ॥ अस्य वेदस्य सर्वतः कल्याणो परमेश्वरः ॥ व्यंजकः केवलं विप्रानैव कर्तानसंशयः ॥ ब्राह्मणं मुनयः पूर्वसृष्टा तस्मै
हेश्वरः ॥ इत्यनेन स्विता न्वेदो विप्रान् आत्मनि संस्थितान् ॥ ब्रह्मणा चोदितो विष्णुर्व्यासस्त्वीह जेतमः ॥ हिताय सर्वभूतानां वेदभेदा
न् करोति स इति ॥ कदादीनां तु कर्तृत्वं दूरापेतं ॥ उपपत्तयस्तु वेदापोरुपेयत्वाधिकरणे द्रष्टव्याः ॥ ननु शास्त्रयोनिताधिकरणे ब्रह्मणः सर्वतः
त्वसर्वशक्तित्वादावप्ययं वेदकर्तृत्वं व्यासेन सूत्रितं ॥ ननु तेनैव देवताधिकरणे वेदं नित्यत्वमिति सूत्रेण दर्शितं ॥ एवं तर्हि विरोधः परि
हर्तव्यः ॥ उच्यते ॥ वर्णानां पदार्थतत्संबंधानां वाक्यानां च नित्यत्वं वैशेषिकादयो वर्णयन्ति ॥ तान् प्रतिमीमांसकाः प्रथमपादे कालंशा
दीनामिव वर्णानां नित्यत्वं वर्णयामासुः ॥ व्यवहारे भट्टनय इत्यभ्युपगमं सूचयितुं देवताधिकरणे तदेव व्यावहारिकं नित्यत्वं सूत्रितं ॥

तिनिर्णेतारो वेदविभागकारी व्यासः तदेदशाखासंप्रदायप्रवर्तकाः कठकोधुमादयः कल्पसूत्रकारा बोधायना श्रुत्यायना पत्तंवार
योमीमांसासूत्रकृते ॥ जैमिन्यादयश्च स्मृतिनिर्णेतारो मत्वादयः प्रसिद्धाः ॥ तत्र पैठीनसिः ॥ तेषां ब्रह्मादेवानां प्रथमः संबभूव ॥ विध
स्यकर्ता भुवनस्य गोप्तेति च ॥ सर्वेशरीरी प्रथमः सर्वेषु तेषु च्यते आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्ततेति स्मृतिः ॥ एतेन विष्णुम
हेश्वरदेहयोरप्यदित्वं व्याख्यातं ॥ एकैर्नैव चैतनेन गुणत्रयव्यवस्थायै देहत्रयस्य स्वीकृतत्वात् ॥ तथा च मैत्रायणीयशाखायां श्रु
यते ॥ तस्य प्रोक्ता अग्न्यात्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्यथ यो ह्रस्व लुवा वास्मरजसो शो सौ स यो यं ब्रह्मा ॥ ध्रस्व लुवा वास्यतामसो शो सौ
स यो यं रुद्रो ॥ ध्रस्व लुवा वास्यतामसो शो सौ स यो यं विष्णुः स वा एव एकस्त्रिधा बभूव इति ॥ तथोत्तरतापिर्नायेमायां प्रकृत्य
श्रूयते ॥ तेषां चित्रास्तदृढा बह्वंकुरास्वयं गुणाभिन्ना कुरेष्वापि गुणभिन्ना ॥ सर्वत्र ब्रह्म विष्णु शिवस्त्विषी चैतन्यदीप्ता तस्मादात्म
न एव त्रैविध्यं सर्वत्रेति ॥ स्कंदपुराणेऽपि ॥ एक एव शिवः साक्षात्सृष्टिस्थित्यंतसि स्थितः ॥ तेषां मन्वंगिरो व्यासगौतमाश्च शतौ यमाः
वासिष्ठरक्षसवतशातातपपराशराः ॥ विष्णवा पत्तंबहारी तशंखाः कात्यायनो भृगुः ॥ प्रचेतानारदा योगी बोधायनपितामहौ ॥

किंवा ध्याहार इति पूर्वः पक्षः। वैदिका कांक्षायाः सति संभवे वैदिक शब्दे रेव पूरणीयत्वाद न्यत्र मंत्र संबधानामपि पदानां बुद्धिस्तुतेना
 ध्याहारो व्यपदेष्टव्यः प्रत्यासन्नत्वानुषंग एव कर्तव्यो ना ध्याहार इति सिद्धांतः। एवं च सति प्रकृतेषु कल्यांतरे धर्मास्मरतीति पद
 अयं पूर्वाधेनुषंगनियं। चतुर्मुखस्तस्मिन् महाकल्पे परमेश्वरदत्तं वेदं स्मृत्वा तत्र विप्रकीर्णानां श्रमादि धर्मांस्तं कल्पं स्मृतिग्रंथरूपेणो
 पुनिबध्नाति। तथा च पितामहवचनानि तत्र तत्र निबन्धकैरुदाह्रियन्ते। चतुर्मुखस्य स्मृतिशास्त्रकर्तृत्वं मनुनाप्युक्तं। इदं शास्त्रं तु क्वा
 दौ मां मे वा शेषमादितः। विधिबद्धा ह्यामासमरीच्यादी नहं मुनी निति। यथा चतुर्मुखस्तथैव स्वायं भुवो मनुस्तस्मिन् नवांतरकल्पे वेदो
 क्त धर्मान् ग्रह्णाति। मनुग्रहणेनात्र विष्णुयाज्ञवल्क्यादय उपलक्ष्यन्ते। तदेवं प्रति महाकल्पं तेन तेन चतुर्मुखेन प्रत्यवांतरकल्पं च
 तेस्तेर्मन्वादिभिः स्मृतिप्रणयना धर्मादेः प्रवाहनित्यतं सिद्धं। एतदेवाभिप्रेत्याश्रमेधिके पर्वणि पठ्यते। युगेष्वावर्तमानेषु धर्मो
 प्यावर्तते पुनः। धर्मेष्वावर्तमानेषु लोकोप्यावर्तते पुनरिति। मुगभेदेन धर्मवैलक्षण्यमभ्युपेत्य धर्मानि तिष्ठद्वचननिर्देशः॥ त
 देवं वैलक्षण्यं प्रतिजानीते॥ अन्ये कृतयुगे धर्मास्ते तायां ह्यपारे युगे॥ अन्ये कलियुगे नृणां युगरूपानुसारते इति॥ अत्रान्यथा

द्येन धर्मस्य स्वरूपान्यत्वमाचरे किंतु प्रकारान्यत्वमन्यथा धर्म प्रधान चोदनानामपि युगभेदेन भेदापत्तेः। नहि चोदनाकृते ध्येतव्या
 इयंतु त्रेतायामित्यादिव्यवस्थापकं किंचिदस्ति। प्रकारान्यथात्वे तस्मिन् दृष्टांतः। एकस्याप्यग्निहोत्रस्य सायं प्रातः कालभेदेनानुष्ठान
 प्रकारभेदश्रवणात्। अतं त्वासत्येन परिषिंचामीति सत्यं। सत्यं त्वर्तेन परिषिंचामीति प्रातरिति। ननु तत्रार्थवादेन मंत्रप्रकारभे
 दउपपादितः। अग्निर्वाक्रुतं। असावादित्यः सत्यं। अग्निमेव तदादित्येन सायं परिषिंचति। अग्निनादित्यं प्रातः सह इति। एवं तद्व
 त्रापि युगरूपानुसारत इत्यनेन प्रकारभेदउपपद्यते। युगानां स्वरूपमनुशातृ पुरुषशक्तितारतम्यापेक्षतदनुसारेणानुष्ठानवेष
 म्यसंभवति। यथाशक्त्यां तथा कुर्यादिति नित्यकर्मसु निर्णीतत्वात्। तथा हि षष्ठाध्याये तृतीयपादादौ विचारितं। यावज्जीवमग्नि
 होत्रं जुहुयादिति श्रूयते तत्र संशयः किं सर्वांगोपसंहारेणैवाधिकारः उत यदा यावन्ति शक्रेत्कपसंहर्तुं तदा तावद्भिरंगैरुपेतं प्रभा
 नं कुर्वन् अधिक्रियते। सर्वांगोपेतस्य प्रधानस्य फलसाधनत्वादंगवैकल्ये फलानुदयात् सर्वांगोपरं हार इति पूर्वः पक्षः। अत्र हि
 जीवनमग्निहोत्रस्यैव निमित्ततया श्रूयते न त्वंगानां सति च निमित्ते नैमित्तिकमवश्यं भाव्यमन्यथानिमित्तत्वासंभवात्ततोः। रा

क्यांगपरित्यागेन प्रथमं न कर्तव्यं। तावत्तैवशास्त्रवशात्कलसिधिरिति बोधायनः स्मरति॥ यथा कथं चिदित्यादि शक्यफलानुरूपतः येन के
नापि कार्याणि मेव नित्यानि लोपयेदिति। पुरुषशक्ति तारतम्यं तत्र चतुर्षु युगेषु प्राधान्येनानुष्टातुं शक्यं परमपुरुषार्थहेतुधर्मान्वि
भजति॥ ॥ तपः परं कृत्युगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते॥ द्वापारे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे॥ इति॥ ॥ तपः कृच्छ्रं चाद्रायणादिरूपेणाहा
रवर्जनं। तपो नानशनात्सरमिति श्रुतेः। यद्यपि दानस्यापि तपः स्वरूपत्वं श्रूयते। एतत्त्वमुवाच तप इत्याहुर्पत्वं ददातीति तथापि नात्र त
द्विशितं दानस्य पृथगुक्तत्वात्। ननु व्यासेन तपोऽन्यथा स्मर्यते। तपः स्वधर्मवर्तितं शौचं संकरवर्जनमिति। नायं दोषः। कृच्छ्रादेरपि स्व
धर्मविशेषत्वात्। तपसं ताप इत्यस्माद्भातो रसन्नस्य तपःशब्दस्य देहशोषणे वृत्तिर्मुख्या। अतएव स्कांदेभिहितं। वेदोक्तेन प्रकारेण तथा
चाद्रायणादिभिः। शरीरशोषणं यत्तप इत्युच्यते बुधैरिति॥ यतुत त्रैवोक्तं। कोहं मोक्षः कथं केन संसारं प्रतिपन्नवान्। इत्यालोचनम
र्थसास्तपःशंसंति पंडिता इति। सोऽन्यएव तपःशब्दः तप अलोचन इत्यस्मात्भातोस्तदुसतेः। ततपोत्र ज्ञानशब्देन संगृहीतं। परश
ब्देन प्राधान्येनानुष्ठेयतामाह। तर्हि त्रेतादिषु तपोनाद्विद्येत कते ज्ञानयज्ञदानानि नाद्विद्येरन्निति चेन्न। इतरव्यावृत्तिरूपोऽयः परि

अतः कालिदासदिग्रंथेष्विव वेदेष्वर्थवबोधपूर्विकायाः पदविशेषे आवापोद्धां प्रवृत्तायाः वाक्यरचनायाः अत्रावापौ रूपेयत्वं युक्तं ब्रह्मवि
वर्तत्वं विद्यदादेरिव वेदस्याप्यस्तीति मत्वा शास्त्रे यो नित्यधिकरणे वेदकर्तृत्वं ब्रह्मणो दर्शितं। अतएव भट्टपादाः सत्यपि पुरुषसंबंधे स्वात
म्यं निवारयामासुः। यत्नतः प्रतिषेध्यानः पुरुषाणां स्वतंत्रतेति। तस्मात्स्वतंत्रः कर्तृत्वेन न लक्षणेन लक्षितः कर्तान्कोऽपि वेदस्यास्ति। चका
रस्तु शब्दार्थवर्तमानो वैलक्षण्यमाह संति हि बहवश्चतुर्मुखमनुप्रभृतयः स्मृतिकर्तारः वेदकर्ता तु न कोऽपि तिवैलक्षण्यं। वेदस्मृत्या चतु
र्मुख इति वाक्ये पूरणायानुषंगन्यायेन द्वितीयार्थगोपदत्रयमन्वेतव्यं। अनुषंगन्यायश्च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे वर्णितः। तथा हि। ज्यो
तिरो मप्रक्रियायामुपसद्गोमेषु त्रयो मंत्राः श्रूयन्ते। याते अग्नेयाशयास्जाशयाहराशयातनूर्वर्षिष्टागच्छरेष्टेग्रं वचोऽप्यपावधी तेषु त्रयो
अपावधीः स्वाहेति अयाशयास्जाशयाहराशयेति पदभेदान्मंत्रभेदः। तत्र प्रथममंत्रस्य तनुरित्यादि वाक्यशेषास्तिस्रश्चरममंत्रेण
ते अग्ने इत्यमुं वाक्यादिगतमपेक्षते मध्यममंत्रश्चायं तावपेक्षते तत्रैवं संशयः। किमपेक्षितार्थपूरणाय लौकिकः क्रियानपि पदसंद
र्भोऽप्याहरणीयः किंवा श्रूयमाणं पदं जातमनुषंजनीयमिति। वाक्यादेः प्रथममंत्रेणैव संबंधाद्वाक्यशेषस्य चरममंत्रेणैव संबंधाद्धौ

दिना कर्मणा पतितो भवति॥ । महापुरुषातिरस्कारादौ तदीयशपपरिपाकहेतुकालं विभजते॥ । कृते तात्कालिकः शापस्ते तायां दशभिर्दिनैः ।
 द्वापरे चैकमासेन कलौ संवत्सरेण स्थितिः॥ । धर्मस्यातारतम्यापादकानि निमित्तानि विभजते॥ । अभिगम्य कृते दानं त्रेतास्वाहूय दीयते ।
 द्वापरे चाचमानाय सेवया दीयते कलाविति॥ । यत्र प्रतिगृहिता वर्तते तत्र दाता स्वयंगत्वायुरुभिवत्तमभिगम्य कृते दानं करोति । त्रेतायां तु प्र-
 तिगृहितारमाहूय तस्मै दीयते । त्रेतास्थिति बहुवचनं कृतद्वापरादिषु जाता वैकवचनमिति प्रदर्शनार्थं । द्वापरे स्वयमागत्य याचमानाय प्र-
 तिगृहि त्रेदीयते । कलौ न याच्यमा त्रेण दीयते किंतु सेवया । बृहस्पतिरमुं विभागमाह॥ कृते प्रदीयते गत्वा त्रेता स्वानीयतंगृहे । द्वापरे च प्रार्थ-
 यतः कलावनुगमाचित इति॥ । निमित्तकृतं तारतम्यं दर्शयति॥ । अभिगम्येत मंदानमाहूयैव तु मध्यमं॥ । अधमयाचमानाय सेवादानं तु नि-
 प्यलमिति॥ । उत्तमत्वाद्यन्तरविशेषः पुराणसारे फलद्वारेणोपपादितः । गत्वा यदीयते दानं न तत्फलदं स्मृतं । सहस्रगुणमाहूय याचितं
 तु तदर्थतः । अभिगम्य तु यद्दानं यद्दानमयाचितं । विद्यते सागरस्यांतस्तस्यातो नैव विद्यत इति॥ । कलिधर्माणामस्मिन् ग्रंथे प्राधा-
 न्येन वक्ष्यमाणत्वात् कलिसामर्थ्यं विशेषतः प्रपंचयति॥ । जितो धर्मो ह्यधर्मेण संत्यं चैवानृतेन च॥ । जिताश्चौरैश्च राजानस्त्रीभिश्च पुरुषाः

कलौ॥ । सीदंति च मिहोत्राणि गुरुपूजाप्रणश्यति । कुमार्यश्च प्रसूयंते तस्मिन् कलियुगे सदेति । अधर्मस्य पादत्रयोपेतत्वं एकेन पादेन
 वर्तमानत्वं धर्मस्य पराजयः । तदाह बृहस्पतिः । तिथेः धर्मस्त्रिभिः पादैर्धर्मः पादेन संस्थितः । सत्यानृतयोर्धर्मो धर्मरूपत्वेऽपि पृथगुपादा-
 नं धर्माधर्माबुदाहृत्य प्रदर्शनार्थं यावद्यावत्कलिर्वर्धते तावत्तावदधर्मो विवर्धत इति विवक्षया चाराद्युदाहरणबाहुल्यं । तदुक्तं विष्णु-
 पुराणे । यदायदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणां॥ । तदा तदा कलेर्बुधिरनुमेया विचक्षणैः । न प्रीतिर्वेदवादेषु पाषंडेषु यद्वारतिः । तदा तदा
 कलेर्बुधिरनुमेया विचक्षणैरिति॥ । यदुक्तं तपः परं कृतयुग इत्यदितं त्रेहेतुमाह॥ । कृते त्वस्त्रिगताः प्राणास्ते तायां मांसमाश्रिताः । द्वापरे रुधि-
 रं चैव कलौ त्वन्नादिषु स्थिता इति॥ । प्राणशब्दो वायुविशेषं वृत्तिपंचकोपेतं हृदयादिस्थाननिवासिनमाचरे । प्राणस्वरूपं च मेधेयं शि-
 खायां विस्पृष्टं भ्रूयते । प्रजापतिर्वा एकाग्रैः भूत्स सन्नमसग्रात्मानमभिध्यान्वहीः प्रजां सृजत तां अश्मे वा प्रबुद्धां अप्राणाः स्वाणु-
 रि वसंति एमाणाः सोपश्यत्स नारमत सोमन्ये तेषां प्रतिबोधनायाभ्यंतरं विशानीति सवायुमिवात्मानं कृत्वाऽभ्यंतरं प्राविशत्स एको-
 नादात्मकः पंचधात्मानं प्रविभज्योच्यते यः प्राणोपानः समानउदानो व्यान इति अधो यमूर्ध्वमुक्तामत्येषावसप्राणोऽधो यमर्वाच

संक्रामत्येष वावसोपानोऽथ योयं स्थविष्ठमन्नं च धातुं यथास्थाने स्थापयत्यनिष्टं चोभेगे समनयत्येष वावसमानो योयं पीताशितमु
 भिरतिनिगिरतीति वैषवावसउदानोऽथ एनैताः क्षिराव्यासा एष वावसव्यान इति ॥ अश्मेव पाषाणवदित्यर्थः वाक्चक्षुरादीं
 द्रियाण्यपि प्राणाधीन व्यापारवत् प्राणशब्देन व्यवहियंते ॥ अतएव छंदोगा आमनंति न वैवाचोन चक्षुषि न श्रोत्राणि न म
 नांसीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षत इति ॥ तस्मादिन्द्रियवायुसमुदायरूपं लिंगशरीरं लोकांतरगमनागमनक्षमं प्राणशब्देन
 विवक्षितं तच्चास्ति मांसादिमये स्थूलशरीरे कर्मरज्जुभिर्बध्यते तत्र बंधनं तत्तद्युगसामर्थ्यादित्युच्यते ॥ तथा रुद्र
 चांशयणाद्यर्थमाहारपरित्यागाम्मांसाद्युपक्षयेऽप्यस्मांसहसाऽनुपक्षयास्त्राणानामांसायाभ्रयेण ज्ञानाद्युपयोगविशेषे दुर्भे
 लतथापितपसोसंभवं वक्तुं तद्वर्णनं ॥ अतएव कूर्मपुराणे युगांतराभिप्रायेण तपोंतरं वर्णितं ॥ अहिंसासत्यवचनमानृशं
 स्यंदमोघृणा ॥ एतत्तपो विदुर्धैरिनशरीरस्य शोषणमिति ॥ इदानीं युगसामर्थ्यवर्णनस्य प्रयोजनमाह ॥ युगे युगे च ये धर्मास्ति
 तत्र त्रिहोत्रिजाः तेषां निदानकर्तव्या युगरूपाहिते हि जा इति ॥ युगरूपाः युगानुरूपाः कालपरतंत्रा इति यावत् ॥ तदुक्तमार

संख्यावाच्यं विवक्षितत्वात् न स्वस्तिदानीं किञ्चिदनुष्ठानविधिवक्तुमुपक्रांतः येन विधिविशेषः परिसंख्याशक्येतमविध्यतितुषट्कर्मा
 भिरतइत्यादिना तदुपक्रमः ॥ युगसामर्थ्यं केवलमत्र निरूप्यते ॥ यथावसंते पुष्पप्राचुर्यं ग्रीष्मे संतापबाहुल्यमित्याद्युतुसामर्थ्यं तथा क
 तादिसामर्थ्येन तपश्चादिप्राचुर्यबृहत्पतिरपि दर्शयति ॥ तपोधर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्थितं ॥ द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तस्तिथेदानं दया
 दम इति ॥ धर्मान्विवक्ष्य तद्वत्प्रमाणानिवक्ष्यति ॥ कृते तु मानवाधर्मास्त्रेतायांगौतमाः स्मृताः ॥ द्वापरे शंखलिरिव ताः कलौ पाराशराः
 स्मृताः ॥ इति ॥ मानवादिग्रंथोक्तधर्माणां प्रचुरप्रवृत्त्याग्रंथप्रामाण्यप्राचुर्यमर्थसिद्धिः ॥ धर्माधर्मस्यापि वक्तुमिष्टत्वादधर्मप्रापकं स्था
 नविशेषं हेयतया विभजते ॥ त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ॥ द्वापरे कुलमेकं तु कर्तारं तु कलौ युग इति ॥ पतितः प्राधान्येन
 यस्मिन्नेकेन राजा परिपाल्यमाने ग्रामसमूहात्मके देशे निवसेत्स देशः सर्वोपि कृते सामर्थ्यादधर्मसादकः ॥ एवं ग्रामे योज्यं कुलस्य गो
 नामपतितकुले विवाहभोजनाद्यप्रकृतिः ॥ कर्तृत्यागः संभाषणादि वर्जनं ॥ त्याज्यदेवावतितान्यपि त्याज्यानि विभजते ॥ कृते संभाषणा
 देवत्रेतायां स्पर्शनेन वा ॥ द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतितकर्मणेति ॥ कृतादिष्विव कलौ पतितसंभाषणादिना न स्वयंपततिकर्तुवधा

निष्ठाचरणगुरोरिष्टविवर्जनं ॥ गुरोश्चसेवाऽकरणं ज्ञानानुसृतिकारणं ॥ आचार्यनिंदाश्रवणं तदा धस्य च दर्शनं ॥ विवादश्च तथा तेन ज्ञाना
नुसृतिकारणमिति स्कंदपुराणवचनं एतच्च गुरुपूजाप्रणामस्य निंदायां बाध्यते ॥ प्राप्ते द्वादशमेव वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ॥ मासि मासिर
जस्तस्याः पिता पिबति शोणितमिति यमवचनं ॥ पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ॥ श्रुण्वत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृते
तिवचनमेतदुभयं कुमार्यप्रदानस्यानिंदायां बाध्यते ॥ ततः कथमुनिं देत्यत आह ॥ ॥ युगे युगे तु सामर्थ्यं शेषं मुनिविभाषितं ॥ पराशरेण
चाप्युक्तं प्रायश्चित्तं विधीयत इति ॥ ॥ शेषमवशिष्टं तत्तद्युगसामर्थ्यं मुनिभिरन्ये विंशे शेषेण भाषितं ॥ तथा चारण्यपर्वणि पश्यते ॥ कृतं नाम
युगं श्रेष्ठं यत्र धर्मः सनातनः ॥ कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन्काले युगे तमे ॥ न तत्र धर्माः सीदन्ति न सीयंते च वै प्रजाः ॥ ततः कृतयुगं नाम काले
मगुणतांगतं ॥ कृते वृषश्चतुष्पादश्चतुर्वर्ण्यश्च श्राव्यतः ॥ पतङ्गतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितं ॥ पादेन ग्रसितो धर्मस्त्रेतायां त्रितया च्युतः ॥ ज्ञा
नप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः ॥ ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ॥ स्वधर्मस्थः क्रियावंतो जनास्त्रेतायुगे भवन् ॥ विष्णुपी
तत्वमायातिचतुर्धा चैव मेव च ॥ सत्यस्य हि हविर्भ्रंशः सत्ये कश्चिदवस्थीतः ॥ सत्यास्य च्यवमानानां व्याधयो बहवो ॥ भवन् कामभोपद्र

वाश्चैव तथारैव तकारिताः ॥ कामकामार्थकामायज्ञांस्तन्वति चापरे ॥ एवं द्वापरमासाय प्रजाः सीयंस्तु धर्मतः ॥ पादेनैकेन कोतेय धर्मः
कलियुगे स्थितः ॥ वेदाचारः प्रशाम्यंति धर्मा यशः क्रियास्तथा ॥ इत्येव व्याधयस्तं द्विदोषाः क्रोधादयस्तपेति ॥ तत्रैवा ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रियावै
श्याः संगिरंतः परस्परं ॥ भूद्रतुल्या भविष्यति तपः सत्यविवर्जिताः ॥ स्वभावात्कूरकर्माणां मान्योन्ममभिर्शक्तिनः ॥ भवितारो नराः सर्वे सं
प्राप्ते युगसंक्षय इत्यादि ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ दीर्घकालं ब्रह्मचर्यधारणं च कमंडलोः ॥ गोत्रान्मातृसपिंडास्तु विवाहो गोवधस्तथा ॥ नरश्च मेधोमयं च
कलौ कर्ण्यं हिजातिभिः ॥ क्रतुरपि देवरात्सुतो सति र्देवा कन्या न दीयते ॥ न यज्ञे गोवधः कार्यः कलौ च न कमंडलुरिति ॥ पुराणेषु ॥ उदायाः पु
नरुदाहं ज्येष्ठं शंगो वधस्तथा ॥ कलौ पंचनकुर्वीत आतृजायां कमंडलुमिति ॥ तथा न्येपि धर्मज्ञसमयप्रमाणकाः संति ॥ यथा ॥ विधवायां प्र
जो सती देवरस्य नियोजनं ॥ बालिका क्षतयो न्याश्च वरेणा न्येन संगतिः ॥ कन्या नाम सर्वर्णानां विवाहश्च हिजातिभिः ॥ आततायि हिजाग्याणां
धर्मसु धेनहिंसनं ॥ हिजस्याधौ तु निर्माणं शोधितस्यापि संग्रहः ॥ सत्रदीक्षा च सर्वेषां कमंडलुविधारणं ॥ महाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञातिश्च
गोसर्वे ॥ सौशामण्यामपि स्तराग्रहणं च संग्रहः ॥ अग्निहोत्रहवण्याश्च लेहोलीदापरिग्रहः ॥ वानप्रस्थानमस्यापि प्रवेशो विधिचोदितः ॥

पुत्रस्याध्यायसापेक्षमप्यसंकोचनंतथा॥ प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणं तिकं। संसर्गदोषस्तेषां चैर्महापातकिं निश्चयः। वरातिथि
वितुभ्यश्च भूपाकरणक्रिया॥ इतोरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः। सवर्णानां तथा दुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि॥ अयो नो संग्रहे वृत्तेः परित्यागे
गुरुस्त्रियः। अस्ति संवयनावूर्ध्वमंगस्यर्शनमेव च॥ शमिन्नेव विप्राणां सोमविक्रयणंतथा। षडुक्ता नशनेनान्महरणहानिकर्मणः। भू
द्रेषु रासगोपाकुक्कुटमित्रार्थसंरिणां॥ भोज्यान्ता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः शिष्यस्य च गुरुवद्वृत्तिरीरिता॥ आपद्रुतिर्हि जाग्याणाम
धस्तनिकृता तथा॥ प्रजार्थं तु हि जाग्याणां प्रजापतिपरिग्रहः। ब्राह्मणानां प्रवर्से च मुखमग्निधमनक्रिया॥ बलाकारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहे वि
भिचेदितः॥ यत्तेस्तु सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या विधानतः। न बोदके दशाहं च दक्षिणा गुरुवेदिता। ब्राह्मणादिषु भूद्रस्य पचनादिक्रियापि च।
भृग्वग्निपतने नैव वृत्त्यादिमरणंतथा॥ गोतृसि शिष्टेषु यसि शिष्टैराचमनक्रिया॥ पिता पुत्रविरोधेषु साक्षिणा देउ कल्पनं। यत्र सायं गृह
स्थत्वं सूरिभित्तत्वं तस्यै। एतानि लोकगुप्तं कलेरादौ महात्मनिः। निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्था पूर्वकं बुधैः। समयप्रापित्वा धनं प्रमा
णं वेदवद्भवेत्। इति। तदुक्तमापस्तवेन। धर्मस्तसमयः प्रमाणवेदाश्चेति। एवमन्यदप्युदाहार्यं। यथामुनिभिस्तत्तदुगसा मध्यं विधिनिषे

ष्यपर्वणि॥ भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिन्धुदेवर्षयस्तथा॥ कालंतमनुवर्तते यथा भावायुगे युगे॥ कालं कालं समासाद्य नराणां नर
पुंगव॥ वचवर्षप्रभावादिप्रभवं कद्रुवेति चेति॥ नन्वेवं कलौ पापिनाम निंद्यत्वात् तस्मिन् धर्माधर्मव्यवस्था कशास्त्रं विष्णुवेदिति। तथा हि जि
तो धर्मो ह्यधर्मेणेति यदुक्तं। तत्र धर्मचरेदितिराजधर्मे पूक्तं तच्चानृतस्या निंद्यत्वे बाध्यता स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परस्त्रिया इ
तियाशब्दोक्तः। भर्तारं लंघयेयात्तु जातिस्त्री गुणदर्विता॥ तांश्च भिः स्वादयेद्राजा संस्तुने बहु संस्तुत इति मन्त्रिकः। परित्याज्यात्
याभार्या भर्तृवचनलंघिनी। तत्र दोषो न चास्तीति तं हि वेत्थ यथा तथं॥ सर्वलक्षणयुक्ता पिया तु भर्तुर्व्यतिक्रमं॥ करोति सा परित्याज्ये स
षधर्मः सनातन इति ब्रह्मपुराणे महर्षीणामुक्तिः तदिदमुक्तिं त्रयं स्त्रीविजयस्या निंदायां बाधितं स्यात्। अछिद्रकांडेऽग्निहोत्रप्रायश्चि
तं बहुधा भूतं। आधमेधिके पर्वणि चैव मुक्तं। होतव्यं विधिवद्वाजन्तूधर्मा मिळतियोगतिं। आत्मकं सत्रमेतस्याग्निहोत्रं युधिष्ठिर॥ न त्या
ज्यं क्षणमप्येतद्गृहीतव्यं हि जातिभिः। यदेतव्यं पृथिव्यां हि किंचिदस्ति चराचरं। तत्सर्वमग्निहोत्रस्य कृते सृष्टं स्युः। नावबुध्मेतिये
चैतन्नरास्तु तमसा वृताः। तेषां तिनरकं घोरं रौरवं नाम विश्रुतमिति तदेतच्छ्रुतिस्मृतिद्वयमग्निहोत्रावसादस्या निंदायां बाधेत॥ गुरोर

निनिहावचनानि। अशक्तविषयं तेषां निदानकर्तव्येति वचनं। अतएव शौचागमेपठ्यते। अत्यंत रोगयुक्तांगो राजचोरभयादिषु सुर्वग्निरिव
 रुतेषु निलहानौ न पापभागिति। तस्मान्न कोपि धर्माधर्मशास्त्रस्य विप्लव इति॥ ननु कप्रकारेण युगसामर्थ्यस्याशेषस्यानेकग्रंथपरि
 चयमंतरेण दुर्बोधत्वात्कथं मंदप्रज्ञानामत्यायुषां युगसामर्थ्यानुसारिणश्चातुर्वर्ण्यसमाचारस्य निर्णय इत्यत आह॥ अहमद्यैव तत्सर्व
 मनुस्मृत्यब्रवीमिवः॥ चातुर्वर्ण्यसमाचारं शृण्वंतु मुनिपुंगवा इति॥ अनुस्मृतस्य सकलस्य संकलयाभिधानान्मं रानामेतत्संग्रहं। अ
 दौ वेतिका लुक्कं बनिषेधादत्यायुषामप्यत्र ग्रंथे निर्णयः सकलभः। चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यतस्य समाचारो धर्मः। आचारशब्दः शी
 लापरपर्यायं लौकिकं वृत्तमाचरे। समीचीनः शिष्टाभिमतः आचारो यस्य धर्मस्य कारणत्वेन वर्तते सोऽयं यजनयाजनादिकर्म
 लक्षणो धर्मः समाचारः। अतएवाचारधर्मयोर्हेतुहेतुमद्भूषेण भेदं वक्ष्यति। आचारो धर्मपालक इति श्रुतिश्च धर्मचरो भेदेन
 व्यपदिशति। यथा करीययाचरितया भवति तिस्रस्तंतरे च कर्मवृत्तयोर्भेदश्चास्माप्यते। अथ यदि ते कर्म विचित्रा वा वृत्तविचि
 कित्सा वा स्यादिति। यद्यपि शृणु पुत्रप्रवक्ष्यामि शृण्वंतु मुनिपुंगवा इत्यप्रमत्तत्वं पूर्वमोचो रितं तथापि युगसामर्थ्यप्रपञ्चेन

व्यवहितत्वात्तदेव पुनः स्मार्यते। अथवा पूर्वोक्तं युगसामर्थ्यं श्रवणविषयमिदं तु धर्मश्रवणविषयमित्युपनरुक्तिः॥ वक्ष्यमाणधर्मज्ञानस्य पु
 रमपुरुषार्थहेतुतां कैमुतिक न्यायेनाभिधातुं ग्रंथपाठतदर्थज्ञाने प्रशंसति॥ पाराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनं॥ चिंतितं ब्राह्मणार्था
 यधर्मसंस्थापनयचेति॥। पाराशरेणोक्तं ग्रंथजामपाराशरमतं तच्च पाठमात्रेण पुण्यप्रदं। पुण्यं च द्विविधं इष्टं प्रापकमनिष्टनिवर्तकं
 चतदुभयं पवित्रपापनाशनशब्दाभ्यां विबुध्यते। तदेवं ग्रंथजातं चिंतितमर्थतो विचारितं तत्पूर्ववत्पुण्यप्रदं भवति। अर्थविचारस्य
 प्रयोजनं देहास्वानुष्ठानं परोपदेशश्चतदुभयं ब्राह्मणेत्यादिपदद्वयेनोच्यते। ब्राह्मणस्याप्येव ब्राह्मण्यनिमित्तं स्वधर्मानुष्ठानमिति या
 चत। धर्मसंस्थापनं परेषां धर्मोपदेशो नानुष्ठानं। यदाग्रंथपाठतदर्थज्ञानचोरपीदृशो महिमा तदा किमु वक्तव्यमनुष्ठानं पुरुषार्थ
 हेतुरिति। युक्तं चैतत्पाराशरस्य पुलस्तकसिद्धप्रसादलब्धवरेण सर्वशास्त्रहृदयाभिज्ञत्वात्। तथा च विष्णुपुराणं। वैरे महति तदा क्ये
 युरोरस्याभिताक्षमा। तया तस्मात्समेस्तानि भवान् शास्त्राणि वेत्स्यति। संततेर्न समुच्छेदः कुक्षेन पिपतः कृतः। तया तस्मान्महा
 भागदद्याम्यन्यन्महद्वरं॥ पुराणसंहिता कर्ता भवान् स्वस्वभविष्यति। देवतापारमार्थ्यं च यथावदेत्येते भवान् प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्मण्य

स्वमलामतिः। मलसादादसंदिग्धातववत्समविष्यति। ततश्च प्राह भगवान्वसिष्ठोऽस्मसितामहः। पुलस्त्येन यदुक्तं ते सर्वमेतद्विष्य
तीति॥ इत्याचारकाडे प्रथमे ध्याये आचारावतारः समासः॥ ॥ अथाचारो निरूप्यते॥ यदुक्तं। चातुर्वर्ष्यसमाचरं किंचित्साधारणं वदेति
त्रोत्तरमाह॥ चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालकः॥ आचारश्च देहानां भवेत्तर्कः पराङ्मुख इति॥ ॥ आचारस्यान्वयव्यतिरेकाभ्या
मैहिकामुष्मिकभेदे हेतुत्वमाचारलक्षणं चानुशासनिके पर्वण्यभिहितं। आचारा लुभते चापुराचारालुभते श्रियं॥ आचारा कीर्तिमा
नोति पुरुषः प्रेत्य चेहव॥ दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विंदते महत्। अस्वति चास्य भूतानि तथा परिभवन्ति च॥ तस्मात्कुर्यादिहा चारं यदी
च्छेदूतिमात्मनः। अपि पापशरीरस्य आचारो हं त्यलक्षणं॥ आचारलक्षणो धर्मसत्त्वाचारलक्षणः। साधूनां च यथावृत्तं चैतदाचार
लक्षणे मिति। हारीतोपि स्मरति। साधवः क्षीणदोषास्तु सच्छब्दः साधुवाचकः तेषामाचरणं यत्तु सदा चारुच्यत इति॥ मनुरप्याह।
यस्मिन्देशे य आचारः पारंपर्यक्रमगतः। वर्णानां सांतरालानां सदा चास्तु च्यत इति। संतः शिष्टैस्तेषां स्वरूपमाह भगवान्चोपायनः।
शिष्टः खलु विगतमत्सरानिरहंकाराः कुंभीधान्या अलोलुपाः रंभर्पलोभमोदकोपविवर्जिता इति। आरंभ्य पर्वणि। अक्रुध्यंतोः

ये ध्याभ्यां विशेषेण भाषितं। तथा विहितानि क्रमनिषिद्धाचरणयोः प्रायश्चित्तमपि चिरंतनेन पराशरेणोक्तं। पश्यंते हि बृथ पराशरवचनानि।
जरायुजं डजश्चैव जीवाः संस्वेदजाश्च ये। अवध्याः सर्व एवैते बुधैः समनुवर्णितां निश्चयार्थं विमुक्तानां प्रायश्चित्तं विधीयते। अनस्ति शतमे
कं तु यदि प्राणैर्विद्यो जयेत्। उपोष्ये काहमादध्यात्प्राणायामांस्तदा दश॥ त्रिःस्नानमुदके कृत्वा तस्मात्सा पात्रमुच्यते॥ अस्ति मद्भेषु दि
गुणं प्रायश्चित्तं विधीयते। अनेन विधिना वापि स्थवरेषु न संशयः॥ कायेन पद्मां हस्ताभ्यामपराधान्मुच्यते॥ चतुर्गुणं कर्म कृते हि गुणं
वाक्यदूषिते। कृत्वा तु मानसं पापं तथैवैकगुणं स्मृतमिति॥ चकारो याज्ञवल्क्यमन्वादिस्तुमुच्यार्थः। प्रसिद्धाहितदीपग्रंथेषु प्रायश्चित्ता
ध्यायाः। पराशरग्रहणं तु कलियुगाभिप्रायं। सर्वेष्वपि कल्पेषु पराशरस्मृतेः कलियुगधर्मपक्षपातित्वं। प्रायश्चित्तेष्वपि कलि विषयेषु परा
शरं प्राधान्येनादरणीयं। अतः पराशरमन्वादिप्रोक्तं प्रायश्चित्तं तत्पापपरिहाराय विदुसरिषदविधीयते। एतदुक्तं भवति। नानामुनिभि
स्तत्तद्युगसामर्थ्यस्य प्रायश्चित्तस्य च प्रपञ्चितत्वात्तदुभयं पर्यालोच्य निष्पन्नं यद्योर्ब्यवस्था कल्पनीया। यः पुरुषो युगसामर्थ्यमनुसृत्य
विहितानुष्ठानं प्रतिपिथवर्जनं प्रमादकृतप्रायश्चित्तं कर्तुं शक्नोति न कुर्यात्तद्विषयाणि। अणूहत्वापि तु तस्य साकन्यावृत्तौ स्मृत्यादी

प्रियोधविधिवत्तु ध्याप्यादिजोतमेरिति॥ विष्णुरणाहामापराधीनमध्यापयेन्नोपनयेदिति॥ वसिष्ठः॥ विद्याह वै ब्राह्मणमाज
 ग्गोपायमाशेवधिहेहमस्मि॥ असूयकायानूजवेशाद्यनमापूयावीर्यवती तथास्यामिति॥ अध्यापने नियममाहयमः॥ सततं प्रातरु
 थायदंत धावनपूर्वकं॥ स्नात्वाहुत्वा च शिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नर इति॥ मनु रवि॥ अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यं कालमतंद्रितः॥ अर्धाष्टभोद
 तिस्र्यादिरामोस्ति त्वपारमेत॥ इति अध्येष्यमाणशिष्यान्प्रतिवेदमुच्चारयिष्यन्मतिदिनमध्यापनसमाप्तौ विरामोस्ति तिस्रवन्नुपरमेत॥
 एतत्सर्वमभिप्रेत्य भूतिराह॥ अष्टवर्ष ब्राह्मणमुपनयति ततमध्यापयति॥ अत्र प्रभाकरो मन्यते॥ उपनयति तेति नयते रात्मनेपदस्या
 चार्थकरणे पाणिनिना सूत्रितत्वादुपनयनो ध्यापनयोश्चांगीकृत्य त्वेनैककर्तृकत्वादाचार्यत्वकामो ध्यापनेऽधिकारी॥ अतएव मनुस्म
 रति॥ उपनीयतु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्दिजः॥ सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रवक्षत इति॥ एवं चाध्यापनविधौ सति स्थिते सत्यप्यध्ययनस्य पृ
 थग्विधिर्न कल्पनीयो भविष्यति॥ विहितस्याध्यापनस्याध्ययनमंतरेणानुपपत्तेरध्ययनस्यार्थसिद्धत्वात्॥ ननु नाध्ययनविधौ कल्पना
 दोषो रितिकूलस्यैव विधेः सत्तात्त्वाध्यायोध्येतव्य इति श्रुतेः॥ मैवं॥ अधिकार्य भवणे नास्य विधेरनुष्ठापकतायोगात्॥ अथोच्येत वि

धजिन्यायेन रात्रि सत्रन्यायेन वा॥ अधिकारी परिकल्प्यतां॥ विधजितायजे तेत्यत्रैतत्काम इति नियोज्य विशेषणस्याश्रवणादननुष्ठानं
 प्राप्तौ स्वर्गस्य सर्वैरिष्यमाणत्वात् एव तद्विशेषणत्वेन परिकल्पितः॥ एवमत्र स्वर्गकामो माणवको नियोज्योक्तः॥ रात्रि सत्रे प्रतितिष्ठति
 हवा एतारात्रीनुपयंतीत्यर्थवारेकतायाः प्रतिशया असं तमभ्रतात्त्वर्गतः प्रत्यासन्नतया प्रतिशकामोऽधिकारी कल्पितः॥ एवमत्र प
 यः कुल्यादिकामो अधिकारी स्यात्॥ यद्वचो धीतेपयसः कुल्या अस्पितृन्स्वधा अभिचहंतिययजूंषिष्टृतस्य कुल्याय सामानि सोम एभ्यः
 पवते यदध्वं गिर सोमधोः कुल्या इत्यादि॥ मैवं पयः कुल्यादेर्ब्रह्मयज्ञविधिशेषत्वात् माणवकस्याप्रवृत्तत्वेन स्वर्गकामत्वात् संभवाच्च कथं वि
 त्तसंभवेप्यन्योन्याश्रयत्वं दुर्वारं॥ अर्थात् स्वाध्याये पश्चादध्ययनविध्यवगमस्तदवगमे चाध्ययनमिति तस्मादध्ययनस्याध्यापनप्रयुक्तत्वा
 दध्यापनमेवाभिधीयते नाध्ययनमिति॥ तदेतद्गुरुमतमन्येवादिनो न क्षमंते॥ अनित्येनाध्यापनेन नित्यस्याध्ययनस्य प्रयोक्तुमशक्य
 त्वात्॥ अनित्यं चाध्यापनं जीवनकामस्य तत्राधिकारात्॥ तदाह मनुः॥ पण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविकाभ्याजनाध्यापने वैवर्षि
 क्षाच्च प्रतिगृह इति॥ अध्ययनं तु नित्यं अकरणे प्रत्यवायस्य मनुना स्मृतत्वात्॥ योऽनधीत्यदिजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमं॥ स जीवन्नेव शूद्र इति

मातृगच्छतिसान्वयइति॥ अतः स्वविधिप्रयुक्तमेवाध्ययनं न चान्योन्याभ्रयः। अध्ययनात्प्रागेव संधावदनादिवसित्रादिमुखेन विध्यावग
मात्। पित्रादेर्नियमितत्वादेवमाणवकस्यनाप्रबुधत्वरोषोस्ति। यद्यपि तैत्तिरीयशारदायां स्वाध्यायोध्येतव्यइतिवाक्यस्य पंचमहायज्ञ
प्रकरणे पठितत्वाद्भ्रमयज्ञविधिर्निरूपीतस्तथाप्यशेषस्मृतिपूजनयनपूर्वकस्याध्ययनस्य प्रपंच्यमानत्वान्मूलभूताः कतिरनुगंतव्याः। विवर
णकारस्तु ध्यापयतीति ~~विज्ञापयतीति~~ त्यनभिजर्षस्य जीवमार्थत्वेन रागतः प्राप्यत्वात्प्रकृत्यर्षस्याध्ययनस्य विधेयतामभिप्रेत्याह वषोवाह्यण उपग
च्छेत्सोधीयतेति वाक्यं विवरिणाम्योपपादयामास। सर्वधा तस्ति त्रिसः स्वाध्यायाध्ययनविधिः स्वाध्यायोध्येतव्यइत्येवमात्मकः श्रोतः। तथा
स्मृतिरपि। तेषां विशेषैर्विविधैर्वर्तते। विधिचोदितैः। वेदः कस्मोधिगंतव्यः सरहस्यो हि जन्मनेति। अधिगमनमर्थविचारपर्यंतमध्ययनं।
तथाच कूर्मपुराणे अध्ययनं तदर्थविचारयोरभावे प्रत्यवायः स्मर्यते॥ यौन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य कति हि जः। सर्वमूढो न संजाये वेद
ब्राह्मो हि जातिभिः। न वेदपाठमात्रेण संतुष्टो वै भवे हि जः॥ पाठमात्रावसाने तु पंचकैर्गौरिव सीदति। यो धीत्य विधिवद्देवं वेदार्थं न विचार
येत्। स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यत इति॥ अध्ययनस्यैतिकर्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः। गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः।

नस्त्यंतो निरहंकारमत्सराः। ऋजवः शमसंपन्ना शिष्टाचारा भवंति ते॥ त्रैविद्याः शुचयो वृत्तवंतो यशस्विताः। गुरुभुशुषवो दांताः शिष्टा
चारा भवंति ते इति। अत्र सर्वशिष्टानामभिमतो दयाराशिष्यविनयाद्यन्विता वृत्तविशेषाचारइत्युक्तो भवति। सदाचारः धर्मपालयति
धर्मविघातकानां नैर्घृण्यक्रोधादीनामभावात्। असतित्वाच्चावे विरोधिसद्भावाधर्मएव न प्रवर्तते कथंचित्प्रवृत्तोपि परावर्तते। सोऽयं धर्म
पालकः। आचारश्चतुर्वर्णानां साधारणः। ननु किंचित्साधारणं वदेति धर्मः पृष्टः प्रकृतं रत्नाचारविषयमिति न संगच्छेतेति चेन्न। निमित्तनै
मित्तिकयोराचारधर्मयोरभेदस्य विवक्षितत्वात्॥ इदानीं ब्राह्मणस्यासाधारणं धर्मदर्शयति॥ षड्कर्माभिरतो नि संदेवतातिथिपूजकः॥
दुतरोषंतु भुंजानो ब्राह्मणो नावसीदतीति॥ ॥ यजनं यजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहः षड्कर्माणि। तदाह मनुः। अध्यापनं चाध्ययनं य
जनं यजनं तथा॥ दानं प्रतिग्रहश्चापि षड्कर्माण्ययजन्मन इति। अत्राध्यापनं कूर्मपुराणे प्रपंचितं। एवमाचारसंपन्नमात्मवंतमदांभि
कं॥ वेदमध्यापयेत् धर्मपुराणां गानि नित्यशः। संवत्सरोषितेशिष्ये गुरुर्ज्ञानमिति दिशेत्। हरते दुष्टं तं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुः। आचार्य
पुत्रः शुभ्रः कनिष्ठो धार्मिकः शुचिः। शक्तो र्धदो धीस्त्वः साधुः रथ्याप्यादशधर्मतः॥ कृत्योद्यतो यो अद्रोही मेधावी शुभ्रकन्धरः॥ आस्यः

पान्मा.

३७

नाधीतं

रस्य च तथा सेयमेतन्निकं सदा। अधीत्य चतुरो वेदान्सांगोपांगपदक्रमान्। स्मृतिहीनानशोभंते चंद्रहीने वशर्वरी॥ अत्राध्ययनेन
पंचविधो वेदाभ्यास उपलक्षितः। वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोभ्यसनं जपः। तद्वानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पंचधेति॥ हारीतोपि मंत्रा
र्धज्ञो जपन् जुह्वन्त धैवाध्यापयन् द्विजः। स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्ययेति। गुरुमुखा देवाभ्येत व्यनतुलित्वितपाठः कर्तव्यः।
तदाह नारदः। पुस्तकप्रत्ययार्थातं गुरुसन्निधौ॥ अत्राजतेन सभामध्ये जारगर्भश्च स्त्रिया इति। अध्ययने वर्जनीयानाह मनुः। नाविस्प
ष्टमधीयीत न भूद्रजनसन्निधौ। न निशांते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्यपुनः स्वपेदिति। हस्तहीनस्तयोधीते स्वरवर्णविवर्जितः क्रुम्यजुः सा
मभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति। व्यासोपि। अनध्याये च धीतं यद्यच्च भूद्रस्य सन्निधौ॥ प्रतिग्रहनिमित्तं च नरकाय तदुच्यते इति॥
इत्यध्ययनाध्यापनयोः प्रकरणं॥ अथानध्यायः। ते च द्विविधाः। नित्याने मितकाश्च। तत्र नित्यानाह हारितः॥ प्रतिपस्तु चतुर्दश्यामष्ट
म्यां पर्वणोर्दयोः। श्वोनध्याये च शर्वयं नाधीयीत कदाचनेति॥ नैमित्तिकानाह ब्राह्मवल्क्यः। भृकोष्टृगर्दभोलूकसामवाणार्तनिस्व
ने। अमेध्यशवधुशाल्यश्मशानपतितांतिके। देशेऽशुचावात्मनि च विद्यस्तनितसंप्लवे। भुक्त्वा र्द्रिणाणिरंभोंतरर्धरात्रेति मासवे। पां

आ०

३७

स्तवर्षे दिशां राहो सध्यानाहारभीतिषु। धावतः पूतिगंधे च शिष्टे च गृहमागते। खरोऽयानहस्यधनो वृक्षेरिणरोहणे॥ सत्यत्रिंशदन
ध्यायाने तांस्तात्कालिकान्विदुरिति॥ अन्येष्वनध्यायास्तत्र स्मर्यते॥ तानाह नारदः। अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः। अनध्याय
स्तु कर्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु॥ मन्वादयो मत्स्यपुराणेऽभिहिताः। अश्वयुक् शुक्ल नवमी कार्तिकी द्वादशी तथा॥ तृतीयचैत्रमासस्य
तथा भाद्रपदस्य च। फाल्गुनस्य त्वमावास्या पुष्यस्यैकादशी तथा॥ आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी। श्रावणस्याष्टमी कृ
ष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा। कार्तिकी फाल्गुनी चैत्राज्यौष्टी पंचदशी सित॥ मन्वंतरादयश्चैतादतस्याक्षय्यकारका इति युगादयो
विष्णुपुराणे॥ वैशाखमासस्य च यातृतीया नवम्यसौ कार्तिके शुक्लपक्षे॥ नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे त्रयोदशी पंचदशी च माघे इ
ति॥ कूर्मपुराणे। उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतं। अष्टकास्तत्त्वहोरात्रमृत्वंतास्तचरात्रिषु॥ मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे
तथैव च॥ तिस्रोष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षे तु सूरिभिरिति। गौतमोपि। कार्तिकी फाल्गुन्याषाढी पौर्णमासी तिस्रोष्टकास्ति
स्वइति। उक्तपौर्णमासी रारभ्य त्रिरात्रं तथा तिस्रोष्टकाः सत्यम्यादयस्तास्वपि त्रिरात्रमनध्याय इत्यर्थः पौठानसिः। कृष्णे भवन्ति

स्वोक्तमार्गशीर्षप्रभृतयइत्येके। आपत्तंबस्तूपाकर्माभ्युमासंप्रदोषे। नध्यायमाह॥ श्रावण्यांपौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्यमासंप्रदो
षेनाधीयतेति। प्रदोषशब्देनात्र पूर्वरात्रिर्विवक्षिता। त्रयोदश्यादिप्रदोषेष्वपि नाधीयीततथाचपुनरुक्तं॥ मेघाकामस्त्योदश्यांससम्यं
चविशेषतः। चतुर्थ्याचप्रदोषेषु नस्मरेन्नचकीर्तयेदिति॥ चतुर्थ्यादिति धिदेविध्ये प्रजापतिः॥ षष्ठीचद्वादशीचैव अर्धरात्रौ न नडि
का। प्रदोषेन त्वधीयीततृतीया न वनाडिकेति। यास्तव लक्ष्येपि। अहं प्रेतैश्च नध्यायः शिष्यर्हि गुरुबंधुषु। उपाकर्माणि चोत्तरे स्वशाखा
श्रोत्रियेतथा। संध्यागर्जितनिर्घातभूकंपोल्कानि पातने। समाप्य वेदं त्वनिशमारण्यकमर्थीत्यच। पंचदश्यांचतुर्दश्यामष्टम्यं राहुसू
तके। ऋतुसंधिषु भुक्ता च आधिकं प्रतिगृह्यन्। पशुमंडुकनकुलवाहिमार्जारमूषकैः। कर्तेतरे त्वहोरात्रं शाकपाते तथा ह्ययइति॥
मनुरपि। चौरैरुपप्लुते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते। अकालिके मनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेष्वपि। कूर्मपुराणे॥ श्लेष्मात्तकस्य चायायां शा
स्त्रलेर्मधुकस्य च। कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपि स्थयेरिति॥ उक्तानामप्यनध्यायानामपवादमाह मनुः॥ वेदोपकरणे चैव स्वाध्या
ये चैव नैत्येके॥ नानुरोधोऽस्मिन् ध्यायेहोममंत्रेषु चैव हीति। वेदोपकरणान्यंगानि। नित्यस्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः। शौनकोपि। नित्ये जपे च का

आहूतश्चाप्यधीयीत त्वध्वं चास्मे निवेदयेत्। हितं चास्याचरेन्नित्यं मनोवाकायकर्मभिरिति। विष्णुपुराणे॥ उभे संधेरिविं भूपतये वा
ग्निं समाहितः। उपतिष्ठेत्तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनं। स्थितेति ष्ठेऽजो घाते नीचैरासीत चासने। शिष्यो गुरो न रश्नेष्टप्रतिकूलं न संचरे
त्। तेनैवोक्तः पठेद्देदं नान्यचितः पुरः स्थितः। अनुज्ञातश्च भिक्षान्नमश्रीयाद्गुरुणा ततः। शौचाचारवता तत्र कार्यं शुभ्रपणंगुरोः।
व्रतानि चरता ग्राह्ये वेदश्च कृतबुद्धिनेति। कौर्म्येपि। आहूतो ध्यायनं कुर्याद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखं। नित्यमुत्पृतपाणिः स्यात्साध्याचारः
सुसंयतइति॥ स्वकुलपरंपरागतायाः शाखायाः पाठो ध्यायनं तदाह बृहस्पतिः। पारंपर्यागतो येषां वेदः स चरित्वेति। तच्छाखं कर्म कुर्यात्
कृतं तच्छाखा ध्यायनं तथेति। स्वशाखापरित्यागं स एव निषेधति। यः स्वशाखापरित्यज्य पारक्यामधिगच्छति। स भुद्रवद्विचार्यः
सर्वकर्मसु साधुभिः। स्वीयाशाखे सितायेन ब्रह्मतेनोसितं परां ब्राह्मणस्य विज्ञेयसद्भिर्नित्यं विगर्हितइति॥ स्वशाखा ध्यायनपूर्वकं
मन्यशाखा ध्यायनं तेनैवांगीकृतं। अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेदिति। वेदवत्सर्मशास्त्रमधीयीत तदाह बृहस्पतिः। एवं
दंडादिकैर्युक्तं संस्कृतं तनयं पिता। वेदमध्यापयेत्तश्चाच्छात्रं मन्वादिकं तथा॥ ब्राह्मणो वेदमूलः स्थाच्युतिः स्मृत्योः समः स्मृतः। सदाचा

यज्ञमहिमानं दर्शयति। यज्ञेन लोका विमला विभांति यज्ञेन देवा अमृतत्वमाप्नुवन्। यज्ञेन पापैर्बहुभिर्विमुक्तः प्राप्नोति लोकान्परमस्व
विष्णोः। नारत्य यज्ञस्य लोको वैनायज्ञो विंदते शुभं। अनिष्टयज्ञोऽपूतात्मानं यति छिन्नपुर्णवदिति। यज्ञविशेषास्त्रिहोत्रादयः।
तथा च श्रूयंते॥ प्रजापतिर्यज्ञान सृजताग्निहोत्रं न्वाग्निष्टोमं च पौर्णमासी चोक्थ्य चामावास्यां चातिरात्रं चेति। अग्निहोत्रादीनां सं
स्तुतेरग्निभिः साध्यत्वात्संस्कारकमाधानं मोहावनुष्ठेयं। तत्र प्रजापतिः सर्वयज्ञाधिकारी स्यादाहिताग्निर्धने सति। आदध्यान्नि
र्धनोऽप्याग्निं नित्यं पापक्षयं हि जइति। अकरणे प्रत्यवायः कर्मपुराणे दर्शितः। नास्ति क्यादधवालस्याद्योग्रीना धातुमिच्छति। यज्ञे
तवानयज्ञेन सयाति नरकान्बहुन्। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणे हि विशेषतः॥ आधाय अग्निं विशुद्धात्मा यजेत परमेश्वरमिति। अ
तिश्रक्कादि विविदिष्टमाधानं विधत्ते वसंतं ब्राह्मणो ग्रीनादधीत। वसंतो हि ब्राह्मणस्य र्तुः। स्वएवेन मृता बाधाय। ब्रह्मवर्चसी
भवति। ग्रीष्मे राजन्यं आदधीत। ग्रीष्मो हिराजन्यस्य र्तुः। स्वएवेन मृता बाधाय। इन्द्रियावी भवति। शरद्वैश्यं आदधीत। शरद्वैश्य
स्य र्तुः स्वएवेन मृता बाधाय। पशुमा भवतीति। आश्वमेधिकेऽपि। वसंतो ब्राह्मणस्य स्यादाधेयोऽग्निर्नराधिपा॥ वसंतो ब्राह्मणः प्रोक्तो

वैद्यो निःसउच्यते। अस्या धानं तु येनाथ वसंतं क्रियते नृप। तस्य श्रीर्ब्रह्मवृत्तिश्च ब्राह्मणस्य विवर्धते॥ क्षत्रियस्याग्निराधेयो ग्रीष्मे
श्रेष्ठस्य वै नृप। येना धानं तु वै ग्रीष्मे क्रियते तस्य वर्धते श्रीः प्रजाः पशवश्चैव वित्तं चैव बलं यशः। शरदृतो तु वैश्यस्याप्या धानी यो
हुताशनः। शरदृतुः स्वयं वैश्यो वैश्यो निःसउच्यते। शरदा धानमेवं वै क्रियते येन पांडव। तस्यैव श्रीः प्रजापुश्वपशवो धर्मश्च वर्ध
ते इति॥ आधानपूर्वकाश्च यज्ञादर्शादयः॥ तथा च वसिष्ठः॥ अवश्यं ब्राह्मणो ग्रीनादधीत दर्शपूर्णमासाग्रयणे च। चातुर्मास्यपशुसो
मांश्च यजेतेति॥ हारीतोऽपि। पाकयज्ञान्यजेन्नित्यं हविर्यज्ञांस्तु नित्यं शः सोम्यास्तु विधिपूर्वेण यदि उद्भूतं चाव्ययमिति। ते च गो
तमेन दर्शिताः। अष्टका पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रयणी चैत्र्याश्वयुजीतिसप्तपाकयज्ञसंस्थाः। अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासो
चातुर्मास्याग्रयणेऽपि निरूढपशुबंधः सोत्रामणीतिसप्तहवीर्यज्ञसंस्थाः अग्निष्टोमोऽग्निष्टोमउध्यः षोडशीवाजपेयोतिरात्रो
त्योयमिति। अपरास्तमहायज्ञक्रतून् देवलो दर्शितवान्। अश्वमेधराजसूयपौडरीकगोसवादयो महायज्ञक्रतव इति। एते सर्वे य
ज्ञायथायोगं नित्यं नैमित्तिककाम्यभेदेन त्रिविधाः। नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं कर्म पौरुषमिति मद्दालोक्तैः। अत्र यज्ञानां नि

त्यत्तं कुशुमशारवायां श्रूयते। मंत्रेषु कर्माणि कवयो यान्य पश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि तान्या चरथ नियतमिति। वाजसनेयशाखा
यामपि। कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतंसमा इति एतदेजरा मर्यमग्निहोत्रं जरया बाहे वास्मान्मुच्यते मृत्कना वेति। विधिवाक्येषु च
जीवनाद्यपबंधश्च नित्यत्वलक्षणं। तद्यथा॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयाद्यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत। वसंते वसंते ज्योतिषाय जे-
तेति। अकरणे प्रत्यवायश्च नित्यत्वगमकः। तथा चार्थवर्णे श्रूयते। यस्यानग्निहोत्रमदर्शपूर्णमासमनाग्रयणमतिथिवर्जितं चाहुतमवे-
धदेवमविधिना हुतमाससमोक्तस्य लोकान्निहिनस्तीति। तथा श्रुत्यंतरं। यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत्स प्रात्य इति। जीवनका-
मना व्यतिरिक्तं गृहदाहाद्यनियतनिमित्तमुपजीव्य कृतं नैमित्तिकं। तथा च श्रुतिः। यस्य गृहान् दाहयत्यग्निरग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेदिति। कामनया प्रवृत्तं काम्यं। तद्यथा। वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्याद्याः काम्यपशवः। ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं नि-
र्वपेत्स जा काम इत्याद्याः काम्येष्टयः। तत्र काम्यानां कामितार्थसिद्धिः फलं। नित्यनैमित्तिकयोस्तयथाविध्यनुष्ठितयोरिंद्रलोकप्राप्तकत्व-
माथर्वणे श्रूयते। क्लीकराली च मनोजवा च सलोहिताय च सधूमवर्णा॥ सुलिङ्गिनी विधिरुची च देवी लेलीयमाना इति ससज्जिताः एते

म्ये च क्रतोपारायणे पि च॥ नानध्यायोस्ति वेदानां ग्रहणे ग्रहणे तथा॥ कर्मपुराणे। अनध्यायोस्ति नांगेषु नेति हासपुराणयोः। न धर्मशा-
स्त्रे खन्येषु पर्वण्ये तानि वर्जयेदिति॥ ॥ इत्यनध्यायप्रकरणं॥ एवमध्ययनो ध्यापनेति कर्तव्यते निरूपिते॥ अथ यजनयाजने निरूपणः
॥ तत्र यजमानस्य सृष्टिप्रयोजनं चाह भगवान्। सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः। अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोस्तिष्ठाकाय-
धुक्॥ देवान्भावयतानेन ते देवा भावयतुवः॥ परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ॥ इष्टान् भोगान् हि वा देवा दास्यंते यज्ञभाविताः
। ते रत्नान् प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते न एव स इति॥ तस्य सात्विकराजसतामसभेदेन त्रैविध्यमाहो अफलकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य-
ज्यते। यद्येव एवेति मनः समाधाय स सात्विकः। अभिसंधाय तु फलदं भा र्थमपि चेव यत्। इज्यते भरत श्रेष्ठतं यज्ञं विधिराजसं
विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदर्शिनं॥ श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षत इति॥ ॥ आश्वमेधिके पर्वणि द्विजादिसृष्टेर्यज्ञार्थं त्वं प्रति-
पादनेन यज्ञः प्रकृत्यते। यजनार्था द्विजाः सृष्टास्तारकारिविदेवताः। गावो यज्ञार्थमुसम्भारक्षिणार्थं तथैव च। सुवर्णरजतं चैव पात्रीकुं-
भार्थमेव च। इध्मार्थमथ यूपार्थं ब्रह्मा चैव न स्पृतिं। ग्राम्यारण्याश्वपशवो जायंते यज्ञकारणादिति। हारीतोप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां

नस्य चरुवैश्वानरो भवेदिति। विहितदक्षिणापर्वात्पद्रव्यालोभेपिनित्यं नलोपयेत्। तदाह बोधायनः। यस्य नित्यानित्युत्पानितधैवांगं
तुकानि च। विपद्मपिनसस्वर्गगङ्गेतपतितोहिसः। तस्मात्कंदैः फलैर्मूलैर्मधुनाज्यरसेन वा॥ नित्यं नित्यानित्यं कुर्वीत न च नित्यानिलोपये
दिति। ननु संपूर्णद्रव्यसंपत्तावेव सोमयागः कार्यः। तदाह मनुः। यस्य त्रैवार्षिकं वितं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये॥ अधिकं वापि विद्येत स सो
मं प्रातुमर्हतीति। याज्ञवल्क्येऽपि। त्रैवार्षिकाधिकान्नोयः सह सोमं पिबेद्विज इति। त्रैवार्षिकाधिकान्नालाभे सोमयागादर्वाचीनादर्शा
दय एव कार्यः एतदपि स एवाह। प्राक् सोमिकीः क्रियाः कुर्यादस्य न्नं वार्षिकं भवेदिति। अल्पधनस्य यज्ञो मनुनानिषिध्यते। पुण्याय
न्यानि कुर्वीत भद्रधानोजितेन्द्रियः। न स्वल्पदक्षिणे र्यज्ञे र्यजेताथ कथंचन। इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिप्रजां पशून्। हंस्यत्यद
क्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेदिति॥ मत्स्यपुराणे॥ अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मंत्रहीनस्त्वथर्त्विजः। आत्मानं दक्षिणाहीनो न स्ति यज्ञ
समेरिषुरिति। एवं च सत्ये तानि वचनानि कंदैर्मूलैरित्यादि वचनेन विरुद्धैरन्निति चेत्तमेवं। एतेषां वचनानां काम्ययागविषयत्वात्।
प्रजाकाम इत्यत्र शक्तौ सत्यामेव काम्यकर्तव्यमिति पशुध्यायेमीमांसितं। तथाहि। ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यत्र किं

यथाशक्ति प्रयोगेणाप्यधिकारः। उत सर्वंगोपसंहारेणेति संशयः। नित्येषु यथाशक्ति प्रयोगस्य पूर्वाधिकरणे निर्णयितत्वात् काम्येष्वपि
तथेति प्राप्ते ब्रूमः। नित्यानामसमर्थेनाप्यपरित्याज्यत्वात् तत्र यथाशक्ति प्रयोगः। अपरित्याज्यानि हि नित्यानि जीवनादिनिमित्तवशे
न तत्सकृतेः। नैमित्तिकं प्रत्यप्रवर्तकत्वे निमित्तत्वं बह्वीयैतकामना तु न निमित्तं येनावश्यमिति प्रवर्तयेत्। अतो न काम्यस्यापरित्याज्यत्वं
तथा च फलसिद्धयर्थमेव काम्यस्यानुष्ठेयत्वात् फलस्य कस्मांगोपसंहारसहस्रत प्रधानमंतरेणानिष्पत्तेः यदा कस्मांगानुष्ठानसंपत्तिस्तदैव
काम्यमनुष्ठेयमिति राक्षतः॥ इति यजनप्रकरणं॥ ॥ इत्थं यजनं निरूपितं॥ याजने तु विधिः॥ श्रूयते। द्रव्यमर्जयः ब्राह्मणः प्रतिगृ
हीयाद्यजयेदध्यापयेद्देति। न चायं नियमविधिः। अकरणे प्रत्यवायादिमित्यलक्षणाभावात्। अपि तु काम्यविधिः द्रव्यार्जनकामस्य
तत्राधिकारात्। तत्रापि नापूर्वविधिः जीवनोपायत्वेन याजनस्य प्राप्तत्वात् तथेतत्वं च मार्कंडेयपुराणे दर्शितं॥ याजनाध्यापने शुभे
तथा शुद्धप्रतिगृहः। एषा सम्यक्कृत्स्नमाख्याता त्रितयंतस्य जीविकेति। नापि परिसंख्या नित्यप्राप्तेरभावात्। तस्मात्पक्षे प्राप्तत्वादपि
यमविधिरयं। स चायं नियमः पुरुषार्थ एव न कृतवर्थः। द्रव्यार्जनविधानस्य पुरुषार्थत्वेन लिप्तासूत्रे विचारितत्वात्। तथाहि। द्रव्यप्रा

सिः कत्वार्थपुरुषार्थवेतिसंशयः। तत्र पूर्वपक्षे कत्वर्थेयंतथाहि नियमस्यार्थत्वात् ब्राह्मणस्य याजनादिनावैश्यस्य कथ्यारिनेति नियमः सच
 पुरुषार्थपक्षेऽनर्थकः स्यात् उपायांतरेणार्जितस्यापि ॥ इव्यस्वक्षत्प्रतिघातादिपुरुषार्थसंपादकत्वात्। क्रतुस्तु नान्यथासिध्यति अतस्त
 त्रनियमोर्थवानिति प्राप्ते ब्रूतः। इव्यं हि संपादितं हि सत्पुरुषं प्रीणयति अतस्तस्य पुरुषार्थत्वं प्रत्यक्षदृष्टं कत्वर्थता नु नियमान्यथानु
 पपत्त्या कल्पते। कृतं च कल्प्यादृशयः। सति च पुरुषार्थत्वे क्रतोरपि भोजनादिवत्पुरुषकार्यतया तदर्थताः। र्थासंपद्यते। नियमस्तु पुरुषा
 र्थेऽर्जनविधौ किंचिददृष्टं जनयिष्यति। कत्वर्थवादिनो जीवने लोपेन क्रतुरपि न सिध्येदतः पुरुषार्थे याजनादिरिति सिद्धं। क्रुतिभिर्वि
 ना याजयितान्योन कोऽप्यस्तीति चेन्मैवं। आपस्तंबसूत्रेषोऽशानां क्रुतिजां वरणमभिधाय याजयितुः सत्पदस्य पृथक् वरणाभिधाना
 त्। सत्पदस्य सत्पदशंकोषीत किनः समामनंतिसकर्मणामुपद्रष्टा भवतीति। अतएव वसिष्ठोऽप्यनन्त्यसात्यहव्यनामकस्य महर्षेः प्र
 भवाक्ये देवभागस्य संजयनामकान् ब्राह्मणान् प्रतियाजकत्वे तैत्तिरीय ब्राह्मणे भूयते। वासिष्ठो ह सत्यहव्यो देवभागं पप्रच्छ। यस्संजया
 न्वहुयाजिनोऽपीयजोऽय इति ॥ तथा कोषीत किं ब्राह्मणे चित्रनामकं प्रतिभेत ॥ केतोऽयं जिकत्वमाप्नोते। चित्रोऽहो गार्ग्यपनिर्वस्य

पुयश्चरते भ्राजमानेषु यथा कालं चाहुतयोद्याददायन्। तं नयंसेताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां प्रतिरेकोधिवासः ॥ एते हीतितमाहुतयः
 स्रुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति। प्रियां वाचमभिवदंत्योर्वयं त्यएषवः पुण्यः स्रुतो ब्रह्मलोक इति ॥ आनुशासनिकेऽपि स
 शुभैर्यजमानेभ्यः क्रुतिभिश्च तथा विधेः ॥ शुभद्रव्योपकरणैर्यद्यप्यमिति निश्चयः। तथा कतेषु यज्ञेषु देवानां तोषणं भवेत्। तुष्टेषु देव
 संघेषु यज्वायज्ञफलं लभेत्। देवाः संतोषिता यज्ञैर्लोकान्संवर्धयंस्ततः। उभयोर्लोकयोर्देवैर्भूतिर्यज्ञैः प्रदर्श्यते। तस्माद्यज्ञादिवं याति
 अमरैः सह मोदते। नास्ति यज्ञसमंदानं नास्ति यज्ञसमो विधिः। सर्वधर्मसमुद्देशो देवयज्ञसमाहित इति। यदि कथं चिन्नित्यकर्माणि
 लुपेरन्नरो तत्समाधानमाह प्रजापतिः। दर्शचिपौर्णमासं च लुप्त्वा चोभयमेव च। एकस्मिन् ऋषादेन द्वयोरर्थेन शोधनं। हविर्यज्ञस्य
 शक्तस्य लुप्तमप्येकमादितः। प्राजापत्येन शुध्येत पाकसंस्था तथैव हीति। सधो वासन होमं तु नित्यस्नानं तु लोप्य च। होमं च नैतिकं शु
 धेद्वायश्च सहस्रकृत्। सोमते सोमयज्ञानां हानौ चंद्रायणं चरेत् ॥ अकृतान्यतमं यज्ञं यज्ञानामधिकारितः। उपवासेन शुध्येत पा
 कसंस्था स चैव हीति ॥ कात्यायनोऽपि। मितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवात्ययेऽपि न्वा। अनिष्टानवयज्ञे मनवान् प्राशने तथा ॥ भोजनेऽपि ता

तदायाज्ययाजनेदक्षिणस्य त्कामासंचतुर्थकाले भुंजानः जानतेत्येतत्स्थस्येदिति। तथासुमंतुरपि स्मरति। शूद्राजकः शूद्रद्रव्यपरित्या
गासूतोभवति अभिशस्तपतितपोनर्भुवः। नृणहपुंश्चत्यशुचिवस्त्रकारतैलिकविक्रयिकभजिस्ववर्णकारमालाकाराश्चमखंडकवर्धकि
गणगणिकासौतिकव्याधनिषादबुद्धरचर्मकारा अभोज्यान्नाप्रतिग्राह्या अयाज्याश्च॥ तथाचवसिष्ठः। दक्षिणात्यागाच्चपूतोभवतीति
विज्ञायतइति। तथाबोधायनोपि। बह्वप्रतिग्राह्यस्यप्रतिग्राह्यायाज्यं वायाजयित्वा नायस्यतस्यान्मशिलातरत्समं दीजयेदिति। तथा।
याज्ययाजकलक्षणं देवलेन दर्शितं॥ यः शूद्रान्यतितान्वापियजयेदर्थकारणात्। याजितो वा पुनस्ताभ्यां ब्राह्मणो याज्ययाजकइति। इति या
जनप्रकरणं॥ तदेवं याजनं निरूपितं॥ अथ दानप्रतिग्रहौ निरूप्येते॥ तत्र दानविषयाश्रुतिः॥ दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रशंसंति दा
नान्मतिदुश्चरंतस्माद्दाने रमंतइति। तथावाक्यांतरमपि। दानं यज्ञानं वरूथं दक्षिणालोके दातारः सर्वभूतान्युपजीवन्ति दानेन राक्षस
पातुं दंतदनेन हिंसं तो मित्रा भवं ति दाने सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दानं परमं वदंतीति॥ आदित्यपुराणेपि। न दानादधिकं किंचिदृश्यते भुक्त्वा
त्रये। दानेन प्राप्नुयात्स्वर्गान् श्रीदानेनैवलभ्यते। दानेन शत्रून् क्षयति व्याधिर्दानेन नश्यति। दानेन लभ्यते विद्या दानेन युवती जनः। धर्मा

र्थकाममोक्षाणां साधनं परमं स्मृतमिति। एवं श्रुतिस्मृतिभ्यां प्रशंसापूर्वको दानविधिस्तन्नीतः। याज्ञवल्क्योपि साक्षाद्दानं व्यधत्॥ दातव्यं
प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः। याचितेनपि दानव्यं श्रुत्या पूर्वतु शक्तितः। गोभूतिलहिरण्यादिषु त्रेदातव्यमर्चितं॥ नापात्रे विदुषा किं
चिदात्मनः श्रेयमिच्छतेति। तयो रन्यतरः स्वरूपविधिरितरस्तरुणविधिः॥ मनुरपि। दानं धर्मनिषेवेतनित्यनैमित्तिकं परितुष्टेन मा
वेन पात्रमासाद्य शक्तितः। इति॥ बह्विपुराणेपि दानेन विना वित्तव्यर्थोक्तिपुरःसरं दानं विहितं॥ यस्य वित्तं न दानाय नोपयोगाय देहिनां नापि
कीर्त्येन धर्माय तस्य वित्तं निरर्थकं॥ तस्माद्दानं समासाद्य देवादापौरुषादप्य। दद्यात्सम्यग्भिजातिभ्यः कीर्तनानि नकारयेदिति। विष्णुधर्मो
त्तरे दानाभावे बाधमाह॥ सीदते हि जमुख्याय यो धिनेन प्रयच्छति। सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर्न रकायोपपद्यतइति॥ ब्रह्मपुराणेपि। सदाचारः कुटि
नाश्चरूपं वतः प्रियंवदोः॥ बहुश्रुतास्तु धर्मज्ञाया च मान्यः पुरा गृहान्। दृश्यंते दुःखिताः सर्वे प्राणिनः सर्वदा मुने॥ अदत्तदाना जायेरन्यथा
म्योपजीविन इति। व्यासेपि॥ अक्षयं हयमभ्यस्तं नास्ति नास्तीति यत्पुरा॥ तदिदं देहि देहीति विपरीतमुपस्थितमिति। स्कंदेपि। देहित्वेव
सुवन्नर्थं जिनं बोधयतीवसः। यद्विदं कष्टमर्थित्वं प्रागदानफलं हितत्। एकेन तिष्ठता भस्तादन्येनोपरितिष्ठता। दातृयाचकयोर्भेदः कराभ्या

मेव सूचितः। दीयमानं तु यो मोहाद्देविप्रमिस्करेषु च॥ तिर्यग्ये निरातंगत्वा चाडाकेष्वभिजायत इति॥ स्वरूपं तत्रैतिकर्तव्यतां च देवलोद्वीयति॥
अर्थानामुदिते पात्रे भ्रूयात्प्रतिपादनं॥ दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते हि हेतुषु उधिष्ठानं षडंगं षड्विपाकयुक्तं चतुः प्रकरं त्रि
विधं त्रिवाचं दानमुच्यते॥ नाल्यत्वं न बहुत्वं वा दानस्याभ्युदयावहं। अथाभक्तिश्च दानानां बुध्दिक्षयकरो हिते॥ धर्ममर्थं च कामं च त्री
उहर्षभयानि च॥ अधिष्ठानानि दानानां षडेतां प्रवक्ष्यते॥ पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनं। केवलं त्यागबुध्दयस्त्वधर्मदानं तदुच्यते॥
प्रयोजनमपेक्ष्यैव प्रसंगाद्यस्य दीयते। तदर्थं दानमित्याहुरेहिकं फलहेतुकं॥ स्त्रीपानमृगयाक्षाणां प्रसंगाद्यस्य दीयते। अनर्हेषु च रागेण का
मरानं तदुच्यते॥ संसदिब्रीडया स्तुत्या चार्थोर्धिभ्यः प्रयचितः। प्रदीयते च यद्दानं ब्रीडादानमिति स्मृतं॥ दृष्ट्वा प्रियाणि कृत्वा बहर्षाद्यस्य
यच्छति। हर्षदानमिति प्राहुर्दानं तत्त्वधर्मचिंतकाः॥ आक्रोशानर्थं हिंसानां प्रतीकाराय यद्देवेत्॥ दीयते चापकर्तृभ्यो भयदानं तदुच्यते॥
दाता प्रतिगृहिता च भ्रूयादयं च कर्म युक्ते देवकालौ च दानानां मंगलान्येता निषुद्धाः॥ अपापरो गीर्धर्मात्मा हि स्वरूपसन्ः शुचिः॥ अ
नियं जीवकर्म च षड्विदितं प्रशस्यते॥ त्रिशुक्लः कुरावृत्तिश्च धृणालुः सकलेंद्रियः। विमुक्तो यो निदोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते। त्रिशु

माणमारुणिं वप्रे सह पुत्रं धेतकेतुं प्रजिद्यायाजयते तितस्माद्विग्भ्योन्यः सरस्यो याजयिता॥ ऋत्विजो वा याजयितारः संतु सर्वथाप्य
स्ति ब्राह्मणानां जीवनहेतुर्याजिनं। तत्रैतिकर्तव्यता रूपेण कृष्णजिनवाससो रन्वतरेणोपवीतित्वं तैत्तिरीयके विधीयते। तस्माद्यज्ञो
पवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वायजस्य प्रसृत्या अजिनं वा सोवा दक्षिणत उपवीयेति॥ मंत्रे ऋष्यादिज्ञानं च याजनां मूलं तच्छंदोग
ब्राह्मणे समाम्नायते॥ पार्षाया भवति वा तयामान्यस्वच्छंदांसि भवन्ति त्वथोमं त्रेमंत्रे वेदसर्वमायुरेति श्रेया भवत्यया तयामान्यस्य
च्छंदांसि भवन्ति तस्मादेतानि मंत्रे मंत्रे विद्यारिति। ननु क्वचिद्याजिनं निर्दिष्टत्वात् तदनुष्ठानवतः स्वाध्याय गायत्र्योर्जप आम्नायते। रिच
तश्च वा एष प्रेत्य रिच्यते यो याजयति प्रतिवा गृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्णवाः न भून्त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीत त्रिरात्रं वा सावित्रीं
गायत्रीं मन्वातिरेचयतीति॥ तथान्यत्रापि। दुहेहवा एष छंदांसि यो याजयति स एनं यज्ञं क्रतुना याजयेत् सोरप्यं परेत्यशुचौ देशे स्वा
ध्यायमेवेन मधीयन्नासीतेति। नायं रोषः। अयाज्य याजनविषयत्वात् तर्ज्वितात्ययमापन्नस्य प्राणरक्षणार्थं मयाज्ययाजनमपि सं
भाव्यते। तथा च वाजसनेय ब्राह्मणे। प्रास्य वैन्नाह्ना मायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णातीति। तत्र प्रायश्चित्तं चंदोगा आमनंति

पा.मा.
४५

कमाधहस्तिनां। दानान्युत्तमदाननिउत्तमद्रव्यदानतः॥ विद्यादादादनावासपरिभोगैषधानिच॥ दानानिमध्यमानीतिमध्यमद्रव्यदानतः॥
उपानयेथरानानिउत्तमपात्रासनानिच॥ दिपकाष्टफलादीनिचरमंबहुवर्षिकं। बहुत्वादर्थजातानांसंख्याशेषेषुनेष्यते। अधमन्यवशि
ष्टानिसर्वदानान्यतोविदुः। इष्टं दत्तमर्थातेचप्रणश्यत्यनुकीर्तनात्। श्लाघानुशोचनोभ्यांवाअप्रेतेजेविपद्यते॥ तस्मादात्मकतं पुण्यं न
वृथापरिकीर्तयेदिति॥ नित्यनैमित्तिककाम्यविमलारव्यभेदाः पुराणसारेदर्शिताः। सात्त्विकादिभेदाभगवानाह। दातव्यमिति यद्दानं दी
यते। नुपकारिणे। देवो कालेचपात्रेचतदानं सात्त्विकं स्मृतां यत्तु प्रत्यपकारार्थं फलमुद्दिश्यवा पुनः दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतं
॥ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते॥ असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतं मिति॥ अत्र फलविशेषे विष्णुधर्मोत्तरेद्वितीयांतामसा
नां फलं भुङ्क्तेतिर्यक्केमानवः सदा। वर्णसंकरभावेन वार्धक्येयदिवा पुनः। वात्येवासमभावेन नात्र कार्या विचारणा॥ अतो न्यथा तु मानुष्ये राक्षसाणां फलं
भवेत्॥ सात्त्विकानां फलं भुङ्क्ते देवत्वेनात्र संशय इति॥ तत्र दानपात्रमाह्याश्वत्थः। न विषया केवलया तपसा वापि पात्रता॥ यत्र वृत्तमिमेवोभे
तक्षिपात्रं प्रचक्षते॥ यमोपि॥ विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः सांतोदांतः सत्यवादी कृतज्ञः। स्वाध्यायवाभ्युतिमान् गौशरण्यो दाता यज्वाम्रास्रणः

आ०

४५

पात्रमाहुरिति वसिष्ठः किंचिद्देहमयं पात्रं किंचित्सात्रं तपोमयं। पात्राणामपि तसात्रं भूद्रान्नं यस्य नोदर इति॥ बृहस्पतिः। आगमिष्य यसात्रं त
सात्रं तसात्रं तारयिष्यतीति॥ विष्णुधर्मोत्तरे। पतनां आयते यस्मात्तस्मात्सात्रं प्रकीर्तितमिति॥ स्कंदपुराणे पात्रविशेषोऽभिहितः। प्रथमतो गुरोर्दानं
दद्यात्क्षेमनुक्रमात्। ततो न्येषांच विप्राणां दद्यात्सात्रानुसारतः। गुरोर्मावेतत्पुत्रं तद्वायंति स्मृतांतथा। पौत्रं प्रपौत्रं दौहित्रमन्यं वा तत्कुलोद्भवं
। तद्दानातिशयादानं प्रत्यक्ता योगतिप्रदमिति। यमोपि। सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे। आर्धते सतिसाहस्रघ्नं तं वेदपाठगतिः।
॥ भूदे समगुणं दानं वै श्रेयतद्विगुणं स्मृतं। क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः। षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतमिति॥ भूदादीनां पात्रत्वप्रतिपादनमन्नदाकादि
विषयं कर्तुं नेतरेभ्य इति गौतमवचनात्॥ व्यासः। मातापित्रोश्च यद्दत्तं प्रातृस्वसृस्मृताय च। जायात्मजेषु यद्दत्तं सो निंद्यः स्वर्गसंक्रमः। पि
तुः चात्तगुणं दानं साहस्रं मातुरुच्यते। अनंतं दुहितुर्दानं सोदयेदित्तमक्षयमिति॥ अविद्योत्तरोऽप्राधीतः प्रारब्धाध्ययन इत्यर्थः। संवर्तः
उत्पतिप्रलयोच्चेव भूतानामागतिंगतिं वेति विद्यामविद्यांच समवेद्देदपाठगतिः। न केवलं ब्राह्मणानां दानं सर्वत्र शस्यते। भगिमीमागि
नेयानां मातुलानां पितृष्वसुः। दरिद्राणांच बंधूनां दानं कोटिगुणं भवेत् इति॥ शातातपोपि सन्निकृष्टमर्थायानमतिक्रामतियोद्दिजं। भो

चतुर्थपंक्तिः शोधन

जनेचैव दानेच रहस्यासत्यमंकुलमिति॥ महाभारतेषु॥ इतस्वाहुतदाराश्वयेविप्रदेशविपुवे॥ अर्थार्थमभिगच्छति॥ यो हतं महाफलं मिति॥ अ
पात्रमाहमनुः॥ नैतेष्वापि प्रयुज्येत वैडालव्रतिके द्विजे॥ नवकव्रतिके पापेनावेदविदिधर्मविद॥ त्रिष्येतेषु दत्तं हि विधिनाप्यजितं धनं
रातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च॥ यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यानिषेवते॥ पापं व्रतेन संजग्य वैजलं नाम तददत्तं॥ अधोदृष्टिर्नैकैकैकः
स्वार्थसंधानतसरः॥ शठे मिथ्याविनीतश्च नवकव्रतचरो द्विज इति॥ शातातपोपि॥ नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वार्धुषौ॥ यच्च वाणिज
के दत्तं न च तलेत्यनेन हेति॥ देवलकश्च स्कांदे दत्तः॥ देवार्चनरतो विप्रो विता र्थवित्तरत्रयं॥ सर्वे देव लोकानामव्यक्त्ये पुगर्हित
इति॥ वृथमनुः॥ पात्रभूतोऽपि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिगृहं॥ असत्कृतिनिपुंजीत तस्मै देयं न किंचन॥ संचयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समं ततः॥
धर्मार्थेन प्रयुज्ये च न तं तत्स्करमर्चयेदिति॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ परस्वांशे वृथा दानमशेषं परिकीर्तितं॥ अरुदपतिते चैव अन्यथा तैर्ध
नैश्वयत्त॥ व्यर्थमब्राह्मणे दानं पतिते तत्स्करे तथा॥ पुरोश्वाप्रीतिजनके कृतघ्ने ग्रामयाजके॥ विदविक्रयिके चैव यस्य चोपपत्तिर्गृहीत्वा
भिजितेषु यद्दत्तं व्यालग्राहे तथैव च॥ ब्रह्मबंधो च यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतो॥ परिचारेषु यद्दत्तं वृथारानानिषोडशेति॥ महाभारते॥ पं

कुलिभिर्मोतृपित्राचार्यैः॥ शांतत्वेन शुद्धिः शौचशुद्धिर्महाप्रीतिरर्थिनां दर्शने तथा॥ स हतिश्चानसूयाचदानमर्थे तदा दत्ता॥ अपराधम
हेशं सयले नार्जितं धनं॥ स्वल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते॥ यद्यत्र दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन्कालेपि वा पुनः॥ दानार्हं देशकालौ तौ स्यातां
श्रेष्ठेन चान्यथा॥ अवस्थादेशकालानां पात्रदात्रोश्च संपरा॥ हीनं वा विभवेच्छेदं श्रेष्ठं वाप्यन्यथा भवेत्॥ दुष्फलं निष्फलं हीनं तु ल्यं विपुल
मक्षयं॥ षड्पाकयुगुद्दिष्टं षडेतानि विपाकतः॥ नास्तिकस्तेन हि स्त्रेभ्यश्चोराय पतिताय च॥ पिभुन॥ वृणुहंतृभ्यः प्रदत्तं दुष्फलं भवेत्॥ महद
प्यफलं दानं श्रद्धया परिवर्जितं॥ परबाधाकरं दानं कृतमप्यूनतां व्रजेत्॥ यथोक्तमपि यद्दत्तं चित्तेन कलुषेण तु॥ तत्तु संकल्परोषेण दानं तु ल्य
फलं भवेत्॥ युक्तं गैसकलैः षड्दिर्दानं स्याद्दिपुलोदयं॥ अनुकूलो वा वशाद्दत्तं दानमक्षय्यतां व्रजेत्॥ अवमाजस्त्रिकं कर्म्येनैमिति क्रमात्॥
वैदिको दानमार्गेयं चतुर्धा विपर्यते द्विजेः॥ प्रपारामतडागादि सर्वकामफलं भवं॥ तदा जस्त्रिकमित्याहुर्दश्यते यद्दिने दिने॥ अपत्यं किं यैध
र्यस्त्रीबालार्थं यदियते॥ इच्छासंशतु यद्दानं काम्यमित्यभिधीयते॥ कालापेक्षं क्रियापेक्षमर्थापेक्षमिति स्मृतं॥ विधानेनैव मितिकं प्रोक्तं सौ
महोमवर्जितं॥ तत्रोत्तमानि च त्वारिमध्यमानि विधानतः॥ अधमानीति शेषाणि त्रिविधं त्वमिदं विदुः॥ अन्नविद्यावधूस्त्रीणां गोभू

पा. मा.
६७

यतः। आर्तानामनरानां च गोदानं च कुटुंबिने। तथा प्रतिष्ठाशानां क्षेत्रदानं विशिष्यते। सुवर्णं याजकानां च विद्यां चैवोर्ध्वदेतसां। कन्यां चैवा
नपत्यानां रत्नांगतिस्तमेति॥ स्कंदेऽपि॥ श्रातस्य यानं तृषितस्य पानमन्वंक्षुधार्तस्य नरो नरेन्द्र। दद्यादिमानेन सुरांगनाभिः संस्तूयमावं
त्रिदिवं नयंति॥ अंगिराः। देवतानां गुरुणां च मातापित्रोस्तथैव च। पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं चोदितं क्वचित्। विष्णुधर्मोत्तरे। यस्यापयोगिय
द्रव्यं तस्य तस्यैव तद्रूपेति॥ दाननिमित्तमाह। अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहे तु यत्। षडशीतिमुखे चैव विमेषे चंद्रसूर्ययोः॥ संक्रांते
यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः। तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्म निजन्मनि॥ वृषभसिंहेऽयनादीन् दर्शयति। नक्रकर्कटसंक्रांती द्वे तूद
रक्षिणायने॥ विषुवो च तुलामेषो तयोर्मध्ये ततो पराः। वृषवृश्चिककुंभेषु सिंहो चैव वदरविः। एतद्दिष्युपदेनाम विषुवादधिकं फलं। कन्या
यामिषु नेमीने धनुष्यपिरवेर्गतिः। षडशीति मुखः प्रोक्ताः षडशीति युगाः फलैरिति। विष्णुधर्मोत्तरे। वैशाखी कार्तिकी माघी पूर्णिमा तु म
हाफलं। पौर्णमासी पुष्यसर्वासमासर्क्षसहितास्तु च दत्तानां मिह दानानां फलं दशयुगं भवेत्॥ मनुः। सहस्रयुगितं दानं भवेत्तं युगादिषु। क
र्मश्राद्धादिकं चैव तथा मन्त्रतरादिष्विति॥ याज्ञवल्क्यः। शतमिंदुक्षये दानं सहस्रं तु दिनस्ये। विषुवेशतसाहस्रं व्यतिपाते त्वनंतकमिति॥

आ.

६७

भरद्वाजः॥ व्यतिपाते वैधृतौ च दत्तमक्षय्यं कद्रुवेदिति॥ विष्णुः॥ दिनक्षयो दिनच्छिद्रं पुत्रजन्मादिचापरां। आदित्यादिग्रहाणां च नक्षत्रैः सह संग
मः। विशेषः पुण्यकालो यं ज्योतिर्विद्विचार्य च। तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्यवर्धनमिति। दिनक्षयलक्षणमुक्तं वसिष्ठेन॥ एकस्मिन् वास
रे विद्वि तिथीनां त्रितयं वरा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तः शतसाहस्रकं फलमिति। दिनच्छिद्रस्य लक्षणं ज्योतिःशास्त्रेऽभिहितं॥ तिथ्यर्धतिथियो
गश्च छेदादीराशिपर्वणः। सदृशो दिवस छिद्रसमारव्यो प्राह भार्गवः। छेदादिकालः कथितस्तिथिकृत्योर्घटीदयं। नागवद्विः समोपेतं त
द्देहलक्षणैर्युतं। पलैषोऽशमिर्युक्तं नाडिकादितयं युतौ। छेदादिसमयः प्रोक्तो दानेऽनंतफलप्रद इति॥ दानस्य निषिद्धकालमाह तुः। वां
खलिखितौ॥ जाहारं मैथुनं निद्रां संध्याकालेषु वर्जयेत्। कर्मचाध्ययनं चैव तथा दानप्रतिग्रहो विहिताः॥ स्कंदपुराणे॥ रात्रौ दानं न कर्त
व्यं कदाचिदपि केनचित्। हरति राक्षसं यस्मात्तस्माद्दातुं भयावहं। विशेषतो निशिशुभं कर्तव्यं कर्मरामणौ। अतो विवर्जयेत्सो दाना
दिषु महानिशा मिति। तत्र प्रतिप्रसवमाह देवलः॥ राहुदर्शनसंक्रान्त्या त्रयोदशे प्रसवेषु च। दानं नैवेतिकं ज्ञेयं रात्रौ वपितं द्रव्यं तदिति। अ
प्रसंक्रातिशब्दो मकरकर्कटविषयः। स्मृत्यंतरे संक्रांतिपुरात्रो दानादिनिषेधं प्रक्रम्य मुष्कामकरकर्कटाविति पर्युदासात्। मत्स्यपुराणे

पा.मा.
४८

हानस्य प्रश्लादेशविशेषानिर्दिष्टः। प्रयागादिषु तीर्थेषु पुष्पेष्वायतनेषु वा दत्तानां क्षेत्रेयमाप्नोति नदीपुष्पवनेषु चेति। तथा व्यासेनापि। गंगादा
रे प्रयागे च अविमुक्ते च पुष्करे। मकरे च दृष्टे च गंगासागरसंगमे। कुरुक्षेत्रे मया तीर्थे तथा चामरकंदके। एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमक्षय्यता
मियादिति॥ ॥ इति दानप्रकरणं॥ तदेवं सैतिकर्तव्यं दानं निरूपितं॥ अथ प्रतिग्रहो निरूप्यते॥ तत्र श्रौतोविधिः पूर्वमुदाहृतः। इव्यमर्जय
न्प्राप्त्यः प्रतिगृह्णीयादिति। तत्र याजने येयं च पूर्वमुपक्रांता सेयं प्रतिग्रहेऽपि यथा संभवमनुसंधातव्या। ननु प्रतिग्रहो मनुना नि
रितः। प्रतिग्रहं प्रत्यवरः स तु विप्रस्य गर्हित इति। मैवं। अस्या निंदायाः असत्य प्रतिग्रहविषयत्वात्। तच्चोपरितनवचनेन स्पष्टकृतं। प्र
तिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादयं त्यजन्मन इति॥ यः प्रतिग्रहः क्रियते स गर्हित इत्यर्थः। सत्य प्रतिग्रहस्तु तेनैवाभ्यनुज्ञातः। नाध्यापनाद्या
जनाद्। गर्हिता ह्यप्रतिग्रहात् दोषो भवतीति प्राणां ज्वलनार्कसमाहित इति॥ अगर्हितादिति चेदः। अगर्हितप्रतिग्रहादपि अप्र
तिग्रहः श्रेयान्। तथा च याज्ञवल्क्यः। प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्तेयः प्रतिग्रहः॥ ये लोका दानशीलानां सतानां प्रोतिपुष्कळानिति॥
ननु यमः प्रतिग्रहं प्रशंसति। प्रतिग्रहाध्यापनयजनानां प्रतिग्रहं श्रेष्ठतमं वदति॥ प्रतिग्रहः शुभ्यति जप्यहो मे यज्यं तु पापं न पुन

आ०

४८

फलविशेष

धवधिरामूका व्याधि नोपहता भवे। भर्तव्यास्ते महारानन्तु देयः प्रतिग्रह इति॥ पात्रोपेक्षणमपात्रदानं च मनुनिषेधति। अनर्हते यद्दा
ति न ददाति यदर्हतो अर्हानर्हा परिज्ञानात् धर्माधर्माच्च हीयत इति। भविष्योत्तरे देयस्वरूपं च निरूपितं यद्यदिष्टं च न्यायप्राप्तं च यद्भवेत्त
त्तद्गुणवत्ते देयमित्येतद्दानलक्षणमिति॥ अशेषस्य देयत्वप्राप्तो विशेषः। अहयाज्ञवल्क्यः॥ स्वकुटुंबाविरोधेन देयं दारकृतादते॥ आन्ये से
तिसर्वस्वयश्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति। बृहस्पतिरपि। कुटुंबभक्तवसने देयं यदतिरिच्यत इति॥ विवधमे। तस्मात्त्रिभागं वित्तस्य जीवनाय
प्रकल्पयेत्। भागद्वयं तु धर्मार्थमनित्यं जीवनं यत इति। कुटुंबाविरोधेन देयमित्युक्तं तस्यापवादमाह व्यासः। कुटुंबं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय
महात्मने। दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छतेति। देयविशेषेण माह मनुः। वारिदस्तु सिमाप्रोतिसरवमक्षयमन्नदः। तिलप्रदः प्रजा
मिष्टादीपदश्चक्षुस्तमः॥ भूमिरो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हरिष्यदः। गृहदोयातिवेशमानिरूप्यदोरूपमुत्तमं। वासोदश्चंद्रसालोक्यमधि
सालोक्यमधरः। अनडुहः श्रियं जुष्टं गोदो ब्रह्मस्य विष्टपं। यानवाय्या प्रदोभार्या मैथर्यमभयप्रदः। धान्यदः राश्वतंसौम्यं प्रत्यदो प्रसू
राश्वतः॥ सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते इति॥ भविष्योत्तरे पात्रविशेषेण देयविशेषो दर्शितः॥ तथा इव्यविशेषां श्रद्धासात्रविषे

विशिष्ट

मात्मने चैव न हियाचेत कर्हिचिदिति॥ मनुष्यपि न यथार्थं धनं भूदादिभ्यो भिक्षेत धर्मवित्। यजमानोपि भिक्षित्वा चांडालः प्रेत्य जायत इति॥ अ
सत्यप्रतिग्रहे विवेचितो व्यवस्थाविशेषः स्कंदपुराणे दत्तः॥ दुर्भिक्षे दारुणे प्राप्ते कुटुंबे सीदति क्षुधा॥ असतः प्रतिगृह्णीयात्प्रतिगृहमतं
द्वित इति॥ याज्ञवल्क्येऽपि॥ आपद्रुतः प्रतिगृह्णीयात्तुं जानोवायतस्ततः। न लिप्येतेन सावित्रे ज्वलनार्कसमप्रभ इति॥ मनुष्यपि॥ वृद्धो च मा
तापितरो साध्वीभार्यास्तः शिशुः॥ अप्यकार्यं शतं कृत्वा भर्तव्या मनुष्यं प्रवीत॥ जीवेतात्सयमापन्नो यो न्नमति यतस्ततः॥ आकाशमिव पके
न स पापेन न लिप्यत इति॥ गरुडपुराणे प्रतिग्राह्यद्रव्यस्येतोक्ता॥ यावता पंचयज्ञानां कर्तुं निर्वहणं भवेत्। तावदेव हि गृह्णीयात्कुटुंबस्यात्म
नस्तथेति॥ व्यासोऽपि॥ प्रतिग्रहं रुचिर्न स्याद्यज्ञार्थं तु समाचरेत्। स्थित्यर्थं दधिकं गृह्णीयात्प्राणोपायस्य धोगतिः। वृत्तिसंकोचमन्विच्छेत्नेहेतु
न विस्तरं। धनलाभे प्रवृत्तस्तु ब्राह्मण्यदेव हीयत इति॥ अनापदिराज प्रतिग्रहं निंदति याज्ञवल्क्यः। न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्तु व्यस्योच्छा
स्ववर्तिनः। प्रतिग्रहे स्तनचक्रिभ्यो जेवेश्या नराधिपाः॥ दुष्टादशगुणं पूर्वात्पूर्वादेते यथोत्तरमिति। संवर्तः राजप्रतिग्रहो दुष्टं ध्यास्वादे
विषोपमः॥ पुत्रमांसं वरं प्रोक्तं न तुराज प्रतिग्रह इति॥ स्कंदे॥ मरुदेशे निरुदके ब्रह्मरक्षस्तस्मान्नतः राजप्रत्यक्षप्रतिग्रहो दुष्टः पुनर्जन्म।

न विंदति। ब्राह्मण्ययः परित्यज्य द्रव्यलोभेन मोहितः। विषयाभिवलुब्धस्तु कुर्याद्राजप्रतिग्रहं॥ न रके रोरवे घोरे तस्यैव पत्ननं क्रवं। वृक्षा
दावाग्निना दग्धा प्ररोहं तिघ्ननागमे॥ राजप्रतिग्रहाद्गृथान प्ररोहं ति कर्हिचिदिति॥ विष्णुधर्मोत्तरे। दशसूना समश्चक्रि दशचक्रि समो ध्व
जी। दशध्वजिरुमावेश्या दशवेश्या समो नृपः। दशसूना सहस्राण्यो बाहयति सौनिकः। ते च तुल्यः समो राजा घोरस्तस्मात्प्रतिग्रह इति
अधर्मिकराजविषये निंदः॥ तथा च तत्रैव विशेषितं॥ येषां न विषये विद्वांसो यज्ञार्थं शपितं हरिं। यजंते भूभुजां तेषां मेव तू नोदितं फलं॥ येषां पारवं
दिसंकीर्णं राष्ट्रं न ब्राह्मणोक्तं॥ एते सूना सहस्राणां दशानां भागिनो नृपाः। येषां न यज्ञो पुरुषः कारणं पुरुषोत्तमः। ते तु पापसमाचाराः सूना
यायोग भागिन इति॥ अदुष्टा नुराजः प्रतिग्रहो न निंदितः॥ अतएव छंदोगशाखायां प्राचीनशालादीन् महासुनी नूराज प्रतिग्रहे प्रवर्तयितुं
मध्यपतिनामकराज्ञादोषाभाव उपन्यस्तः। ननः स्तेने ज्ञानपदेन रुदयं न मद्यपः। नानाहिताग्निर्नाविद्वान्स्वैरीस्वैरिणीकुत इति॥ याज्ञ
वल्क्यवचनेऽपि राजप्रतिग्रहं निंदयां लुब्धस्योच्छास्ववर्तिन इति राजविशेषणाद्दुष्टराजप्रतिग्रहो न निंदित इति गम्यते। तथानारदो
पि। त्रेयान् प्रतिग्रहो राज्ञां नान्येषां ब्राह्मणादृते॥ ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ। नैतयो रंतरं किंचित्प्रजाधर्माभिरक्षणे॥ सुची

पा० मा०
५०

नामभुविनां च सन्निवेशो यथांशसां॥ समुद्रे समतां याति तद्द्रासां धनागमः॥ यथाग्नौ संस्त्रितं चैव भुवि मायातिकां च न॥ एवं धनागमः सर्वे
भुवि मायांति राजनीति॥ दुष्प्रतिग्रहवत्स प्रतिग्रहस्याप्यापदिष्यता कुतो न कल्प्यत इति चेन्न॥ ब्रह्मांडे पुराणे सत्यप्रतिग्रहस्यानापद्यपि वि
हितत्वात्॥ अनापद्यपि धर्मेण याज्यतः शिष्यतस्तथा॥ गुरुः प्रतिग्रहं विप्रान धर्मप्रतिहीयते॥ गृहीयाद्वाह्यणा देव नित्यमाचारवर्ति
नः॥ अथ यथा विमलं दत्तं तथा धर्मान् हीयत इति॥ केषुचिद्वक्त्रे विशेषेण याचिते पुन प्रतिग्रहदोष इत्याह॥ भारद्वाजः॥ अयाचितोपपन्ने
चनास्तिरोपः प्रतिग्रहे॥ अमृतं तद्दिदुर्देवास्तस्मात्त नैव निर्णुदेदिति तत्र भारद्वाजाभिप्रेतान्वस्तु विशेषानिर्दिशति याज्ञवल्क्यः॥ कु
शाः शाकं पयोमस्या गंधाः पुष्पं दधिक्षितिः॥ मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्यारख्येयं न वारिच॥ अयाचिता हृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः॥ अ
न्यत्र कुलटापंडपतितेभ्यस्तथादिष्यति॥ मनु रपि शय्यां गृहान् कुशान् गंधानपः पुष्पं मणिं दधामस्यान्धानाः पयोमांसं शाकं चैव
न निर्णुदेत्॥ एधो रकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत्॥ सर्वतः प्रतिगृहीयान्मधुचाभयदक्षिणामिति॥ प्रतिग्रहानधिकारिणं प्रतिसृ
वाह॥ हिरण्यं भूमिमभ्वंगमन्नं वा सस्त्रिंशान्वृतं॥ अविहान्यति गृहानो मस्मी भवतिकाष्टवरिति॥ याज्ञवल्क्येऽपि॥ विद्यातपोभ्यां हिने

आ०

५०

त्वा

तिवेदा इति॥ मनुस्तु तद्विषयमाह॥ जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनेः कृतं॥ प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव वेति॥ नायं दोषः॥ हि
जातिभ्यः प्रतिग्रहः प्रशस्तः॥ शूद्रास्त्यतिग्रहो विहित इति व्यवस्थाय॥ सुवचत्वात्॥ ननु सत्यप्रतिग्रहेऽपि कियानपि प्रत्यवायः प्रतीयते॥
प्रतिग्रहः भुध्यति जप्यहोमैरित्युक्तेः॥ वाढं॥ अस्यैव वेदपारगं॥ अहोमैरित्युक्तेः॥ असामर्थ्यरहितस्य प्रतिग्रहे प्रत्यवायः॥ एतदेवाभिप्रेत्य स्कांदे वेद
रगस्य प्रत्यवायो निवारितः॥ वेदांगपारगो विप्रो यदि कुर्यात्प्रतिग्रहं॥ न स पापेन लिप्येत पश्यत्र मिवां भवेति॥ एष एव व्यायो याजनाध्यापनयोर्
जमीयः॥ अयाज्ययाजनं भृतकाध्यापनदुष्टप्रतिग्रहेऽप्येनो बाहुल्यमन्यस्मिन्नीषत्॥ अधिकारवैकल्ये सति प्रवर्तमानस्य स्वल्पः प्रत्यवायो मुख्यः॥
धिकारिणो विहितयाजनादिप्रवृत्तौ विहिते तु न किंचिदप्येन इति विवेकः॥ सदसत्यप्रतिग्रहो विवेचयति व्यासः॥ हि जातिभ्यो धनं लिप्से अशस्ते
भ्यो हि जौत्तमः॥ अपिवा जातिमात्रेभ्यो न तु शूद्रास्तु धनं चनेति॥ सत्तामसं भवेत्सत्यसतोपि प्रतिग्रहश्चतुर्विंशतिमतेभ्यः नुज्ञातः॥ सीदंश्चेत्प्रतिग्र
हीयाद्वाह्यणा देव नित्यमाचारवर्तिनः॥ अथ यथा विमलं दत्तं तथा धर्मान् हीयत इति॥ केषुचिद्वक्त्रे विशेषेण याचिते पुन प्रतिग्रहदोष इत्याह॥ भारद्वाजः॥ अयाचितोपपन्ने
चनास्तिरोपः प्रतिग्रहे॥ अमृतं तद्दिदुर्देवास्तस्मात्त नैव निर्णुदेदिति तत्र भारद्वाजाभिप्रेतान्वस्तु विशेषानिर्दिशति याज्ञवल्क्यः॥ कु
शाः शाकं पयोमस्या गंधाः पुष्पं दधिक्षितिः॥ मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्यारख्येयं न वारिच॥ अयाचिता हृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः॥ अ
न्यत्र कुलटापंडपतितेभ्यस्तथादिष्यति॥ मनु रपि शय्यां गृहान् कुशान् गंधानपः पुष्पं मणिं दधामस्यान्धानाः पयोमांसं शाकं चैव
न निर्णुदेत्॥ एधो रकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत्॥ सर्वतः प्रतिगृहीयान्मधुचाभयदक्षिणामिति॥ प्रतिग्रहानधिकारिणं प्रतिसृ
वाह॥ हिरण्यं भूमिमभ्वंगमन्नं वा सस्त्रिंशान्वृतं॥ अविहान्यति गृहानो मस्मी भवतिकाष्टवरिति॥ याज्ञवल्क्येऽपि॥ विद्यातपोभ्यां हिने

पा.मा.

۷۹

लेखभिरतः श्रद्धापूर्वकमनुष्ठानं श्रद्धालुनानुष्ठितमप्यफलं स्यात् । तदाह भगवान् । अश्रद्धया हुतं हुतं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असहि
त्युच्यते पार्थ न च लेखनोद्देहेति । नेकतर अना न्वेति किंतु पूर्वत्र । अध्यापनादिनां त्रयाणामनित्यत्वात् । देवता च अतिथिश्च देवतातिथि
तयोः प्रतिदिनं पूजको भवेत् । देवता स्वरूपं च वाजनेयि प्राप्ते श्राद्धस्य याज्ञवल्क्यसंवादे विचार्य निर्णीतं । तत्र श्राद्धस्यः प्रष्टव्य
याज्ञवल्क्योक्त्या । देवता विस्तारं संक्षेपस्य स्तुतं च प्रष्टव्यार्थः । अत्रेष्टाश्रुतिः । अथ हैनं विदग्धः श्राद्धस्यः प्रष्टव्यकतिदेवायाज्ञवल्क्येति
सहैतयेव निविराप्रतिपेदेयावंतौ वैश्वदेवस्य निविष्टुच्यंते त्रयश्च त्रीचराता त्रयश्च त्रीचसहस्रेत्येति । तिहोवाच कस्येव देवाया
ज्ञवल्क्येति । तिहोवाच त्रयस्येति । तिहोवाच कस्येव देवायाज्ञवल्क्येति । तिहोवाच कस्येव देवायाज्ञवल्क्येति । तिहोवाच कस्येव देवायाज्ञवल्क्येति ।
इत्येति । तिहोवाच कस्येव देवायाज्ञवल्क्येति । तिहोवाच कस्येव देवायाज्ञवल्क्येति । तिहोवाच कस्येव देवायाज्ञवल्क्येति । तिहोवाच कस्येव देवायाज्ञवल्क्येति ।
त्रयस्त्रिंशदित्येष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिंद्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशावितिकतमे वसव इति अग्निश्च पृ
थिवी च वायुश्चांतरिक्षं च दित्यश्च योश्च चंद्रमानश्च त्राणि चैते वसव एव एतेषु हिंसर्वं बहु हितमते हीदं सर्वं वासयंते तस्माद्
३ त्येव देवायाज्ञवल्क्येत्येक इत्येति । तिहोवाच कतमे ते त्रयश्च

अथ

51

सवइतिकतमेतेरुद्रा इति दशमे पुरुषे प्राणा अस्मै कादशस्ते यदास्मान्मर्त्या च्छरीरादुक्कामं त्यथ रोदयंति यद्यद्रोदयंति तस्माद्बुद्धा इति कतम
आदित्या इति द्वादशमासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीदं सर्वमादाना यंति तद्यदिदं सर्वमादाना यंति तस्मादादित्या इति कतम इन्द्रः कतमः
प्रजापतिरिति सप्तनयिलरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतम सप्तनयिलुरित्यग्निरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति कतमेषु डित्यग्निश्च पृथि
वी च वायुश्चांतरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च ते षडित्येते ते हिदं सर्वं षडितिकतमे ते त्रयो देवा इति इम एव त्रयो लोका एष हि मे सर्वे देवा इति क
तमौ तौ द्वौ देवा वित्यनं च वै प्राणश्चेति कतमो अर्ध इति यो यं पव इति तदादुर्यदयमेक एव पवते कतमो अर्ध इति यदस्मिन्निदं सर्वमर्धयो
न्नेनार्ध इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्मतदित्येवमाचक्षत इति । अस्याः श्रुतेरयमर्थः । उपासना र्हाणां देवानां संख्या विस्तार
रेण कतीति पृष्टो याज्ञवल्क्ये विजिगीषु कथायां प्रवृत्तत्वात्परबुधिव्यामोहाय निविदा प्रत्युत्तरं प्रतिपेदे । निविच्छब्दो वैश्वदेवनामके रा
त्र्यविशेषः । वस्तितानां संख्या वचिनां परानां समुदायमाचष्ट इति वैदिके प्रसिद्धिः । ततो यावंतौ देवा वैश्वदेवस्य निविद्यन्त्येतावंत उपा
स्या इत्युक्तं भवति । तानि च परानि त्रयश्च त्रीचेत्यादीनि शतत्रयं सहस्रत्रयं षड्गं च देव विस्तारः । कस्येवेत्येवकारेण तत्र तत्र देवांतरां

काव्यदस्यते। यएवदेवाः पूर्ववित्तृतास्तएव संक्षेपेण कियंत इति तत्र तत्र प्रभार्थः। कर्ता तिसंख्या प्रभः कथमेतदिति स्वरूपविशेष प्रभः।
 तत्र शतसहस्रसंख्या काये देवा उक्तास्ते सर्वे प्रधानभूतान भवन्ति किं तर्हि प्राधान्ये न ह विभुजां त्रयस्त्रिंशद्देवानां योगमहिम्ना स्वीकृतमो
 तिकविग्रहा एव ततो न तेषां स्वरूपविशेषः पृथङ्-रूपणीयः। त्रयस्त्रिंशद्देवेषु श्रुता वस्यादयः पुराणप्रसिद्धेभ्यो वस्वादिभ्यो न्ये। तेषु श
 व्प्रवृत्तियोगिकी। प्राणावायेन्द्रियाणि आत्मांतःकरणे। इद्रप्रजापतिशब्दौ लक्षणयास्तनयितु यत्तयोर्वर्तते। लक्षितलक्षणया तत्र
 निपक्षोः अन्नप्राणोभ्यो भोक्त्रोभिमनिनौ। अध्यर्धशब्दो रूढ्या संख्यावाची योगेन तु समृद्धं वायुं वक्तुं वायुः सूत्रात्मा वायुर्वैगीतमइ
 ति श्रुतेः। अंते प्राणशब्दः परमात्मवाचकः। तदेव स्पष्टयितुं स ब्रह्मेत्युक्तं। त्यङ्गब्दः परोक्षवाची। अकृतब्रह्म विचारं पुरुषं प्रति। ब्रह्म
 णः शब्देनैकसमधिगम्यत्वात् परोक्ष इति। तत्र तु प्राणशब्दवाच्यः परमात्मेव मुख्यो देवः। तत्स्वरूपं च धेता भूत राविस्पष्टमामनंति। एको
 देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा। कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चैताकेवलो निर्गुणश्चेति। एतमेकं देवं शास्त्रकुरा
 त्तैस्तैः शब्दे विशेषैर्बहुधा व्यवहरन्ति। तथा च मंत्रवर्णः। रूपर्णे विप्राः कवयो वचोभिरेकं संतं बहुधा कल्पयन्तीति। ते च शब्दविशेषा

न न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः। गुरुन्मरात्तारमधोनयत्यात्मानमेव चेति॥ विदुषो न कोपि प्रतिग्रहो दोषावह इति चाजसनेय ब्राह्मणे गायत्री वि
 द्यायां श्रूयते। यदिह वा अपि किंच प्रतिगृह्णाति न हेतुः तद्वायव्या एकं च न पदं प्रतिश्रूयेमान् त्रीं लोकान् पूर्णां प्रतिगृह्णायात्सोमस्य ए
 तत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीये चर्या विद्यायस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोमस्य एतद्वितीयं पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्रणीयस्तत्प्रतिगृ
 ह्णीयात्सोमस्य एतत्तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शितं पदं परोक्षाय एष तपति नैव केन च नाप्यकुतश्च तावत्प्रतिगृ
 ह्णीयादिति॥ इति प्रतिग्रहप्रकरणं। इति निरूपितानामध्यापनादीनां प्रतिग्रहांतानां शब्दांतराधिकरणन्यायेन कर्मभेदमभिप्रेत्य ष
 ड्कर्माभिरत इत्युक्तं। स च न्याय इत्थं प्रवर्तते। यजति ददाति जुहोतीत्युदाहरणं। तत्र संशयः। किं सर्वधात्वर्थानुरक्तैकाभावना उत प्रति
 धात्वर्थनानातत्रभावना वाचकस्याख्यातस्यैकत्वाद्भिन्नानामपि धात्वर्थानामुपसर्जनत्वेन प्रधानभेदकत्वासंभवाच्चैकेव भाव
 नेति पूर्वपक्षः। धात्वर्थरंजतमंतरेण केवलारख्यातेन भावनाया अप्रतिष्ठेऽस्यति शिष्टधात्वर्थे नैकेनानुरक्त आख्यातार्थे धात्वर्थीतत्ता
 णामनुप्रवेशात्प्रतिधात्वर्थभावनाभेद इति राख्यतः॥ एवं चाध्यापनादिभिषड्धात्वर्थैः षोडशभावनाभिद्यत इति भवत्येता निदुर्मीणि

फलं ददातीत्येतामीमांसको न सहते। तथा हि न वमप्याये विचारितं। किं यागे नाराधिताया देवतायाः फलं उता पूर्वद्वारकं यागस्य फलसाधनत्वं
 मितिसंवायः। तत्र भृगुरस्य यागस्य कालांतरभाविफलं प्रतिसाधनत्वायोगादवश्यद्वारं किंचित्कल्पनीयां देवताप्रसादश्च क्रतियुक्तिभ्यां
 तद्वारं स्यात् तृप्तये न मिदः प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति श्रुतेः। युक्तिरस्युच्यते। क्रियया प्राप्तुमिष्टतमत्वात् कर्मकारकं प्रधानं तेन कर्मणा
 व्याप्यत्वात् संप्रदानं ततोऽपि प्रधानं इन्द्रादिदेवता च संप्रदानत्वेन प्राधान्यात् पूजामर्हति यागश्च पूजारूपत्वादतिथेर्भोजनमिव देवताया
 अंगं स्यात्। तस्माद्राजादिवद्देवः फलं ददातीति पूर्वपक्षः। अन्योन्यते। यागे देवतयोरेयमंगंगी भाव उपन्यस्तः स तु वाक्कांक्षानुसारं
 रेण विपर्येति। तथा हि। यजेतेत्यारव्यात्तेन भावनाभिधीयते सा च किंकेन कथमिति भाव्यकरणेति कर्तव्यत्वालक्षणमंशत्रयं क्रमेणा
 क्षति। तत्र यागस्य समानपदोपनीतत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न भाव्यता स्वर्गस्य तु वाक्याद्युपनीतस्यापि पुरुषार्थत्वेन योग्यत्वाद्भाव्यता स्यात्। त
 स्य च स्वर्गस्य साधनाकांक्षायां यागः करणत्वेनान्वेति। तत्र च करणत्वं साध्यरूपत्वात्स्वनिष्पादकं सिद्धिं द्रव्यं देवतमितिकर्तव्यत्वेन गृह्णा
 तिततो यागो गीदेवता चांगं एवं च सति नातिथिवद्देवता यागे नाराध्यते। यातु क्रतिस्तृप्तये न पिति नासौ स्वार्थेता स र्यवती प्रत्यक्षा

दिविरोधात्। न हि काचिद्दिग्रहवती देवता हविर्भुक्ता तृप्ता फलं प्रयच्छतीति प्रत्यक्षेणोपलभ्यते प्रत्यक्षेणोपलभ्यते प्रत्यक्षेणोपलभ्यते
 वा प्रमीयते। किंचाश्वमेधे गार्हपत्यां मंडूकानृतैरित्याद्यश्चावयवानां दंष्ट्रादिद्रव्याणां हविषां भोक्तृत्वेन गोमंडूकादयस्तियं चो देवता
 विशेषाः श्रूयंते न च तेषां फलदातृत्वं संभाव्यते। ओषधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहेत्यादावचेतनानामौषधिवनस्प
 तितदवयवानां देवतात्वं श्रूयते। तत्र कुतो हविर्भोक्तृत्वं कुतस्तस्य तृप्तिः कुतस्तमां फलदानं तस्माद्दिग्रहादिवतां देवानामभावात् न देवता
 प्रसादो यागफलद्वारं किंतु श्रूयमाणफलसाधनत्वान्यथानुपपत्तिकल्प्यमपूर्वतद्वारं। अन्युपगतेष्वपि देवेष्वप्यपूर्वस्यैव फलद्वारत्वं
 मवश्यं वक्तव्यं। मंत्रार्थवादेतिहासपुराणेषु देवतानामपि तपश्चरणकृतानुष्ठानब्रह्मास्त्रादिमंत्रप्रयोगेभ्यः समाहितसिद्ध्यनुकीर्तनात्
 तस्मान् देवः फलप्रद इति सिद्धं। औपनिषदास्त्वग्निरस्य फलप्रदातृत्वं मन्यते। तथा हि तदीयेशास्त्वैतृतीयाध्याये विचारितं। किं थ
 र्मः फलं ददाति आहोस्विदीश्वर इति संवायः। तत्र मीमांसकोक्तन्यायेन धर्मः फलप्रद इति पूर्वपक्षः। सिद्धांतस्तु। धर्मोऽनधिष्ठित एव
 फलप्रदः किं वा केन चिच्चेतनेनाधिष्ठितः। नाद्यः अचेतनस्य तारतम्यानभिज्ञस्य यथोचितफलदातृत्वायोगात्। द्वितीये तु येनाधिष्ठि

तः स एव फलदातास्तु। न चैवं धर्मवैषम्यमिति शङ्कनीयं वैषम्ये नैर्घृण्य परिहाराय धर्मापेक्षणात्। असत्तु धर्मे कांश्चिदुत्तमं सुखं।
 पुनः सुखं कांश्चिन्मध्यमं प्रापयन्ती श्वरः कथं विषमो न भवेत्। कथं वा विचित्रदुःखं प्रापयन्निर्घृणो न भवेत्। धर्माधर्मानुसारेण तस्या
 पणैरुत्तुपितृराजादीनामिव न वैषम्ये नैर्घृण्ये प्राप्नुतः। न हि दुःखं शिक्षां शिक्षापरिपालनं कुर्वतां गुर्वीनां वैषम्ये नैर्घृण्ये विद्यते। यदुक्तं
 गोमडकादीनां तिरस्त्वामोषधिवनस्थत्यादीनां फलप्रदत्वमयुक्तमिति तत्तथैवास्तु ईश्वरस्य फलदातृत्वे कः प्रत्यहः। यदपि तत्सर्वमि
 द्रः प्रजयापधुभिस्तर्पयतीति तत्रापीदं देवतायामवस्थितो तर्पामी फलप्रदत्वेन विवक्षितः। अतः प्रविष्टः शास्त्रजनानामिति श्रुतेः
 । तस्मादीश्वरप्रसाद एव फलद्वारं। न च जैमिनीयवैष्यासिकयोर्मतयोः परस्परविरोधः। विवक्षा विशेषेण तत्समाधानात्। यथा देव
 दत्तस्यैव पक्षुत्वेऽपि सम्यग्भिज्ज्वलनं विवक्षित्वा काशनिपचंतीति व्यवहारस्तथा परमेश्वरस्यैव फलप्रदत्वेऽपि तारतम्यापादन
 त निमित्ततया प्राधान्यं विवक्षित्वा धर्मः फलप्रद इति व्यवहारः किन्त्वास्तस्मादविरोधात् फलप्रदो जगदीश्वर एव सर्वत्र पूजनी
 य एवात्ममतिप्रसंगेन॥ इति देवतास्वरूपनिरूपणप्रकरणं॥ ॥ अतिथेर्लक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति। उभयोः पूजनप्रकारमुपरितन

विस्पष्टमन्यस्मिन्मंत्रे श्रूयते। इदं मित्रवरुणमग्नीमाहुरथो दिव्यः स सप्तर्षी गुरुत्मान्। एकं स हि प्राबहुधा वदंत्यग्निं यमं मातरि धानमा
 हुरिति। नन्विदं मित्रवरुणादयः शब्दाभिन्नदेवतावाचिनो न त्वेकं देवमभिदधति। अन्यथा वरुणयोगेऽपि द्रोमंत्रः मयुज्येता नायं दोषः।
 एकेऽपि देवत्वमूर्तिभेदेन मंत्रव्यवस्थोपपत्तेः। यथा शैवागमेषु शिवस्यैकत्वेऽपि प्रतिमाभेदेन दक्षिमूर्तिर्विंतामणिमृत्संजयादयो मंत्रास्म
 र्तिविशेषेषु व्यवस्थिताः। यथा वा वैष्णवागमेषु गोपाकवामनादयो मंत्रास्तथा देवेऽपि किं न स्यात्। ननु इदं देवतेयागस्य स्वरूपभेदाच्च
 कर्मभेदः प्रतिपादितः। तस्यैव सिरध्यानयतिसावैश्वदेवाभिषावाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र यथाभिषावाजिनयोर्द्वयभेदस्तथाविश्वे
 षां देवानां वाजिभ्यो देवेभ्यो भेदोऽप्युपगंतव्य इति। वाटं। अभ्युपगम्यते ह्येकस्यैव वास्तवस्य देवस्य कर्मानुष्ठानदशायामोपाधिकभेदः।
 अत एव वाजसनेयब्राह्मणेऽहिप्रकरणे कर्मानुष्ठानप्रसिद्धं देवताभेदमनूयतदनुवादेन वास्तवं देवैकत्वमवधारितं। तद्यदि ममाहुरमुं
 यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव साविसृष्टिरेष उद्येव सर्वदेवा इति। न चैकस्माद्देवास्तुल्यभेदो दुःसंवाद इति शङ्कनीयं उपासिप्रकारभे
 देन तदुपपत्तेः। तं यथा यथापासते तदेव भवतीति श्रुतेः। यथैकोऽपि राजा यत्र चामरादिसेवाप्रकारभेदेन फलभेदहेतुस्तद्वत्। ननु देवः

पूजोपयुक्तावशिष्टमुपलक्षयति। तदाहमनुः। देवानृषीन्मनुष्यांश्चपितृनावाहदेवता॥ पूजयित्वाततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत्॥
अथः सकेवलं भुङ्क्ष्वेयः पञ्चत्वात्मकारणात्। यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सतामन्नं विधीयते इति॥ ब्राह्मणो नावसीदतीत्यत्र विवक्षितस्य ब्राह्म
णस्य लक्षणं महामारते दर्शितं। सत्यं दानं तपः शौचमानृशस्यं दमो घृणा॥ दृश्यं ते यत्र विप्रैर्द्रस ब्राह्मण इति स्मृतः। जितेन्द्रियो धर्मपे
रः स्वाध्यायनिरतः शुचिः। कामक्रोधो वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः। यस्य चात्मसमो लोको धर्मस्तस्य मनस्विनः। सर्वधर्मेण चरितं दे
वास्तं ब्राह्मणं विदुः। यो ध्यापयेद्दधाते वायजयेद्वा यजेत वा। दद्याद्वापि यथाशक्तितं देवा ब्राह्मणं विदुः। क्षमा दया च विज्ञानं सत्यं चैव द
मः शमः। अध्यात्मनिरतं ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणमिति॥। चतुर्णामपि वर्णानामिति षड्धर्माभिरतर्ह्येव च न द्वयेन साधारणा सा
धारणधर्मे संक्षिप्योपदर्शितौ। यद्यप्यध्यापनादित्रयमेव विप्रस्यासाधारणं नाध्ययनादित्रयंतस्य वर्णत्रयसाधारणत्वात् तथापि ष
ड्धर्माभिरतत्त्वं विप्रस्यैवेति न कोपि दोषः। तत्र साधारणाध्ययनादिप्रसंगेन बुद्धिस्तु साधारणमन्येवं संक्षिप्याह॥ संध्यास्नानं जपो
होमो देवतानां च पूजनं। आतिथ्यं वैश्वदेवं च षड्धर्माणि दिने दिन इति॥॥ संध्यास्नानमित्यत्र यवागूपाकन्यायेन स्नानस्य प्राथम्यं च

रखेयं। सचन्यायः पंचमाध्यायप्रथमपादे प्रतिपादितः। अग्निहोत्रं जुहोतीत्यवागूपाकं च तृतीयातिश्रूयते तत्र संशयः। किमग्निहोत्रयवागूपा
कयो रनियतः क्रमः उत नीयतः। यदापि नियतः तदापि पाठेन नियम्यते उतार्थेन। तत्र विध्योरेनुष्ठानमात्रपर्यवसानाक्रमस्य नियाम
काभावादनर्थक इत्येकः पूर्वपक्षः। पूर्वाधिकरणेष्वध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वाभ्युपगमादत्रापि तत्संभवाद्यथापाठक्रमनियम इत्यपरः
पूर्वपक्षः। यवाग्वग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र यवाग्वेति तृतीयाश्रयाहोमसाधनत्वावगमादसति च द्रव्ये होमनिष्पत्तेरर्थाद्यवागूपाकः पू
र्वभावीति सिद्धांतः। एवमत्रापि स्नानस्य शुद्धिहेतुत्वाच्छुद्धस्यैव संध्या वंदनाधिकारित्वात् स्नानं पूर्वभावेति द्रष्टव्यं। तत्र स्नानात्स
र्वभाविनां ब्राह्मणमुहूर्तोऽथानहितचिंतनार्थं सर्वेषामुपलक्षणं॥ ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिंतयेदात्मनो हितं॥ धर्मार्थकामान्स्वेका
ले यथाशक्ति न हापयेदिति ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थावनुचिंतयेत्। कार्यकृशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव चेति॥ वेदतत्त्वार्थः
परमात्मा तथा च कर्मपुराणे ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय धर्ममर्थं च चिंतयेत्। कायकृशांस्तदुद्धूते ध्यायेत मनसैव चरति। विष्णुपुरा
णेपि ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय मानसे मतिमान् नृप। विबुध्य चिंतयेत् धर्ममर्थं चाप्यविरोधिनं। अपाड्यातयोः काममुभयोरभिचिंतये

पा.मा.
५६

त्रापरित्यजेदर्थकामौ धर्मपाडाकरो नृप। धर्ममप्यसुखोदकं लोकविद्धि मेव चेति॥ सूर्योदयागार्धप्रहरे दोमुहूर्ते तत्राद्यो ब्रह्मे।
द्वितीयो रौद्रः। तत्र ब्राह्मे चिंतनीयार्थविशेषं दर्शयति। विष्णुः। उत्थायोत्थाय बोधव्यं किमद्य सुकृतं कृतं। दत्तं वा दापितं वा पिवा
कसत्यान्वापि भाषिता। उत्थायोत्थाय बोधव्यं महद्भयमुपस्थितं। मरणव्याधिशोकानां किमयं निपतिष्यति। इति॥ ध्यायीत मनस
श्वरमिति युक्तं तत्र प्रकारविशेषो वामनपुराणे दर्शितः। ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरांतकारी भानुः शशी भूमिस्तो बुधश्च। गुरुश्च भुक्रः
सह भानुजे न कुर्वतु सर्वं मम सुप्रभातं मित्यादि॥ इति ब्राह्ममुहूर्त आत्महित चिंतन प्रकरणं॥ ॥ हित चिंतनानंतरं श्रोत्रियादिकमवलोक
येन्नेपि पितृदाहकात्यायनः। श्रोत्रियं स भगां गां च अग्निमग्नि चिंतं तथा॥ प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्मः स प्रमुच्यते। पापि हृदयं गंधं
नम्रमुत्तुलनासिकं॥ प्रतिग्राह्याप्ययः पश्येत्तत्कलेरुपलक्षणमिति॥ ततो मूत्रपुरीषे कुर्यात्तदाहंगिराः। उत्थाय पश्चिमे रात्रे ततश्चान्ध
चोदकं॥ अंतर्धाय तृणैर्भूमि शिरः प्रावृत्य वाससा। वाचं नियम्य मत्नेन निषीधौ द्वा सवर्जितः। कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु शुचौ देशे समाहित इति
। तत्र तृण नियमं विशिनष्टि। शिरः प्रावृत्य कुर्वीत शालन्मूत्र विसर्जनं॥ अयं शिष्यैरनाई श्वतृणैः संछाद्य मेदिनीमिति। तत्र कालभेदेन

आ.

५६

श्लोके निरूपयामः। देवता तिथि पूजको नावसीदतीत्युक्ते र पूजायामवसीदतीत्यवगम्यते॥ तथा च कूर्मपुराणे। यो मोहदं धवालस्या
दकृत्वा देवतार्चनं। भुङ्क्षे स याति नरकं सूकरेष्वभिजायते। अकृत्वा देवपूजां च महायज्ञान् द्विजो तमः। भुंजीत चेत्स मूढात्मा तिर्यग्योनिं
स गच्छति देवलोपि। अतिथिर्गृहमभ्येत्य यस्य प्रतिनिवर्तते। असत्कृतो निराशश्च स सोऽहं तितलुलमिति। पूजायां तु न केवलं पापाभावः किं
भ्युदयोप्यस्ति। तथा च विष्णु धर्मोत्तरे। ये च यंति सदा विष्णुं शंखचक्रगदाधरं॥ सर्वपापविनिर्मुक्ता ब्रह्मणि प्रविशंति ते इति॥ कूर्मपुराणे॥ वे
दाभ्या सोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियास्तथा॥ नाशयंस्यां शुपापा निदेवानामर्चनं तथेति॥ मनुरपि॥ अतिथिं पूजयेद्यस्तु प्रातंचादुष्टमान
सं। स वृषंगो शतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिरिति विष्णुरपि। स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा॥ नावां प्रोतिगृही लोकान्यथा त्वति
थि पूजनमिति। वैश्वदेवाय धर्मोदनं पाचयित्वा तेन होमे कृते सतियोऽवशिष्ट आदेन सह तरोषस्तमेव भुंजीत न तु स्वभोजनार्थं पाच
येत्तदाह भगवान्। यज्ञशिष्टाग्निः संतो मुच्यंते सर्वे किं त्विषैः। भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणमिति॥ हुतरोषमित्यनुहुत
शब्दो महाभारते व्याख्यातः। वैश्वदेवाद्यो होमा हुतमित्युच्यते बुधैरिति॥ तस्य रोषो हुतरोषः। स च हुतरोषशब्दे देवऋषि मनुष्यादि

स्वः। दक्षिणाभिमुखोरात्रौ संध्योश्च यथादिवेति। एवं तर्हि यमोक्तयोः प्रत्यङ्मुखत्वं प्राङ्मुखत्वं योः कागतिः सूर्याभिमुखनिषेधपरायमो
क्तिरिति ब्रूमः। तदुक्तं महाभारते। प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगच्छति। मेहं तिये च पथिषु ते भवन्ति गतायुष इति। यत्तु देवलोकोक्तं। वि
ष्णुमन्त्रमाचरेन्नित्यं संध्यासुपरिवर्जयेदिति तन्निरुद्धेतरविषयं। न वेगंधारयेल्लोकोनोपरुधः क्रियांकुर्यादिति च स्मरणात्। छाया
यामेधकारे वारात्रावहनिवाहिजः। यथा सखमुखः कुर्यात्प्राणवाधे भयेषु चेतियन्मनुनोक्तं तदपि नीहारांधकारादिजनितदिङ्मो
हनविषयं देशनियमो विष्णुपुराणे। भिहितः नैर्ऋत्यामिषु विक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवं। दूरादावसथान्मूत्रपुरीषं च समाचरेदिति।
आपस्तंबोपि। आरादावसथान्मूत्रपुरीषे कुर्यादक्षिणां दिशमपरांचेति। मनुरपि। दूरादावसथान्मूत्रं दूरादावसेचनं। उच्छिष्टान्न
निषेकं च दूरादेव समाचरेदिति। संपुवर्ज्यं देशानाह। नमूत्रं पथिकुर्वीत न वेरमनिनगोव्रजे। न फाललेनेनाकालेन चित्यान्वप
र्वतो न जीर्णं देवाय तनेन वल्मीके कदाचन। न ससत्वे पुगते पुनगलन्नाप्यवस्थितः। न नदितीरमासाय न च पर्वतमस्तके। वायु
मिविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैवगाः। न कदाचन कुर्वीत विष्णुमन्त्रस्य विसर्जनमिति। यमोपि। तुषांगारकपालानि देवताय तनानि

चारजमार्गश्मशानि क्षेत्राणि च स्वलानि च। उपरुद्धेन सेवेत छायां दृश्यं च तुष्पथं। उदकं चोदकांतं च पथानं च विवर्जयेत्। वर्जये
दृक्षमूलानि चेत्यभ्युविलानि चेति। हरितः। आहारं तुरहः कुर्यादिहारं चैव सर्वदा। गुत्याभ्यां लक्ष्म्यपेतः स्यात्प्रकारो हीयते श्रियेति
॥ आपस्तंबोपि। न च तोपानकोमूत्रपुरीषे कुर्यादिति। यमोपि। प्रत्यादित्यं न मेहेतन पश्यन्नात्मनः शक्यत्। दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गाम
मित्रास्त्राणं तथेति॥ ततो लोष्टादिना परिमृष्टगुद एकेन गृहीत शिभ्रश्चोत्तिष्ठेत्। तथा च भरद्वाजः॥ अथ कथं स्वविष्णुमन्त्रं लोष्टका
ष्टतृणादिभिः। उदस्तवासा उत्तिष्ठेद्दृढं विधृतमेहन इति॥ इति विष्णुमन्त्रोत्सर्जनप्रकरणं॥ अथ शौचविधिः॥ तत्र याज्ञवल्क्यः। गृहीत
शिभ्रश्चोत्थाय मृद्भि रभ्युधृतैर्जलैः। गंधलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतं द्रित इति। देवलोपि। अशौचांते मृजेच्छिभ्रं प्रस्नावोच्चारयोरपि
। गुदं हस्ते च निर्मृज्य मूत्रं भोभिर्मुहुर्मुहुरिति। दक्षोपि। तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वतो हृतवारिणेति। अभ्युक्षणां संभवे विशेषमाह वि
वस्वान्। रत्निमात्राजलं त्यक्त्वा पुन्यं चैव मनुधृतौ पश्चात्तच्छौचयेत्तीर्थमन्यथा ह्यमुचिर्भवेदिति॥ शौचयोग्यामृतिकामाह यमः।
आहरेन्मृतिकां विप्रः कृत्वा सैव सिकतां तथेति। तत्रैव विशेषमाह मरीचिः। विप्रैश्च कृतुमृच्छौचैस्तत्रैव स्काविधीयते। हरिद्वर्णवै

श्येतु शूद्रेष्वेति निर्दिशेदिति। अक्षविशेषासंभवेया कचिद्वाद्यातदाह मनुः। यस्मिन् देशे तु यतो यं याचयत्रैव मृत्तिका सैव तत्र प्रशस्ता
 स्यात्तया शौचं विधीयत इति। विष्णुपुराणे वर्ज्यामृदि शेषाद्वितीयाः। वर्ज्याकमूपकोत्वातां मृदमंतर्ज्यतथा शौचावशिष्टांगे हाञ्चनाद
 द्यालेपसंभवा। अंतःप्राप्य वपुर्नाच हलोत्वातां न कर्दमादिति। अंतर्जलमृत्तिका प्रतिषेधस्तु वापीकृपादिव्यतिरिक्तविषयः। अतए
 वयमः। वापीकृपतडांगेषु नाहरेद्वाद्यतो मृदां आहरेज्जलमध्यात्तु परतो मणिबंधनदिति। देवलोपिकाश्चिन्निविधामृदोदर्शयति।
 अंगारतुषकीटैश्चिश्चरवालुकां न्वितां। वर्ज्याकोपरितोयांत कुड्या पूतश्च मरान्जो। ग्रामबाह्यांतरालस्थं वालुकापांसुरूपिणीं। आ
 दृतमन्यशौचार्थमाददीतनमृत्तिका मिति। हस्तनियममाह देवलः। धर्म्यै च दक्षिणं हस्तमधः शौचेन योजयेत्। तथा च वामहस्तेन ना
 भेरूर्ध्वं न शोधयेदिति। ब्रह्मांडपुराणे हि द्विः यमोऽभिहितः। उद्धृत्योदकमादाय मृत्तिकां चैव वाग्यतः। उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्वात्रौ च दक्षि
 णामुख इति। मृत्संख्यामाह शातातपः। एकालिंगे करे सव्येति स्त्रोह हस्तयोर्द्वयोः। मूत्रशौचं समाख्यातं वाकृतित्रिगुणं भवेत्। एका
 लिंगे गुदेति स्त्रस्तथैकत्र करे दशा उभयोः सप्तदातव्यामृदाभुधिमवाभुयात्। एतच्चौचं गृहस्थस्य दिगुणं ब्रह्मचारिणो। वानप्रस्थ

दिस्रियममाह याज्ञवल्क्यः। दिवा संध्यासवर्णस्थ ब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः। कुर्यान्मूत्रपुरेपेतुरात्रौ च दक्षिणामुख इति। कर्णश्च दक्षिणः।
 पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विष्णुमूत्रमुत्सृजेदिति स्मृत्यंतरेपि। पवित्रस्य दक्षिणकर्णस्थानाभिधानाद्यज्ञोपवीतस्यापि तदेव स्थानं न्याप्य
 अंगिरास्तु विकल्पेन स्थानांतरमाह। कृत्वा यज्ञोपवीतं तुष्टुष्टतः कंठलंबितं। विष्णुमूत्रं तु गृही कुर्याद्यद्वा कर्णे समाहित इति। तत्र कर्णे
 निधानमेकवस्त्रविषयं। तथा च सांख्ययनः। एकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यादिति। ननु को हि उ न्यमोनव्य
 चतिष्ठते अन्यैरन्यथास्य स्मरणात्। तत्र यमः। प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वोद्धे प्राङ्मुखस्तथा। उदङ्मुखस्तु मध्यान्हे निशायां दक्षिणामुख इति
 । अत्र केचिद्विकल्पमाभित्यव्यवस्थापयंतितदयुक्तं सामान्यविशेषशास्त्रयोर्विकल्पायोगात्। सामान्यशास्त्रं हि याज्ञवल्क्यवचनं दि
 वसे कस्तेन पुदङ्मुखवचनात्। यमवचनं तु विशेषशास्त्रं उदङ्मुख इत्यस्य मध्याह्नविषयत्वेनात्र संकोचप्रतीतेः। मास्तु तर्हि विकल्पः
 यमवचनोक्ता व्यवस्था भविष्यतीति चेत्तदपि न युक्तं। प्राक्प्रत्यङ्मुखत्वनिवारणायैव देवलेन सदैवेति विशेषितत्वात्। सदैवोदङ्
 मुखः प्रातः सायान्हे दक्षिणामुख इति। अत्र प्रातः सायान्दशौ दिवारात्रिविषयो। तथा च मनुः। मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्

पा. मा.
५९

ह्यभावेतुदेवक आह। यावत्तु बुद्धिं मन्येत तावच्छौचं विधीयते। प्रमाणं शौचसंख्यायां न विधेयं रूपं दिश्यते इति। पितामहोऽपि। नयावदुपनीयं
तेहिजाः शूद्रास्तथांगनाः। गंधलेपक्षयकरं शौचमेवं विधीयत इति। अत्र स्त्रीशूद्रग्रहणमकृतोदाहाभिप्रायं अनुपनीतं हि जसह
चर्यातां मृत्परिमाणमाह शातातपः। आद्रमिलकमात्रास्तु ग्रासा इंदुव्रते स्थिताः। तथैवाहुतयः सर्वाः शौचे देयास्तु मृत्तिका इति। य
चुदक्षागिरोभ्यां परिमाणोतरमुक्तं। अर्धप्रसूतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता॥ द्वितीयां च तृतीयां च तदर्थेन प्रकीर्तिता। प्रथमा प्रसू
तिर्जेया द्वितीया तु तदर्थिका॥ तृतीया मृत्तिका शेषा त्रिभागकरपूरिणीति तच्च सर्वत्र न्यूनपरिमाणेन गंधाद्यक्षये ससधिकप
रिमाणं द्रव्यं। सत्यपि गंधक्षये शालोक्त संख्या पूरणीया। तदाह दक्षः। न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शौचं सिद्धिमभीप्सता। प्रायश्चि
त्तेन पूयेत विहिताति क्रमे कृत इति॥ एवमुक्तं शौचकरणेऽपि यस्य भावबुद्धिर्नास्ति न तस्य बुद्धिरित्याह व्याघ्रपादः। शौचं तु द्विविधं
प्रोक्तं बाह्यमाभ्यंतरं तथा। मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावबुद्धिस्तथांतरं। गंगातोयेन कृत्स्नेन मृद्गारेभ्यो न गोपमैः। आमृत्योश्चात्र
रन् शौचं भावदुष्टेन बुध्यतीति। शौचस्य द्विविधस्यापि सर्वकर्माधिकारहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दक्षो दर्शयति। शौचे यत्नेः

आ.

५९

सदाकार्यः शौचमूलो हि जः स्मृतः। शौचाचारविहीनस्य समस्तानिष्फलाः क्रिया इति॥ इति शौचप्रकरणं॥ अथाचमनविधिः। तत्र
बृक्षपराशरः। कृताथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलेः। निबद्धशिरव कच्छस्तु हि ज आचमनं चरेत्। कृत्वोपवीतं सव्ये सेवाङ्गुलैः कायसं
यत इति। याज्ञवल्क्येऽपि। अंतर्जानुः शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः। प्राग्वाप्राह्मेन तीर्थेन हि जो नित्यमुपस्पृशेदिति। गोतमोऽपि। शुचौ देशे
आसीनो दक्षिणबाहुं ज्ञानंतरा कृत्वा यज्ञोपवीत्यामणिबंधात्पाणिं प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयं स्पृशेत् त्रिभुतुर्वापः। आचमयेत् पादौ चाम्युक्षेत् स्वा
मिचोपस्पृशेच्छीर्ष्यानिमूर्धानं च रद्यादिति। तत्र त्रिभुजुर्वैलैल्लिको विकल्पः। ब्रह्मतीर्थं तीर्थान्तरेभ्यो विविनक्ति याज्ञवल्क्यः। कनिष्ठ
देशिन्यंगुष्ठमूलान्यंगं करस्य च प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमेदिति॥ एतदेव शंखलिखिताभ्यां स्पष्टीकृतं। अंगुष्ठमूलस्योत्तर
तः प्रागग्रायां लेखायां ब्रह्मतीर्थं प्रदेशिन्यंगुष्ठयोरंतरापि त्र्यं कनिष्ठिका तलयोरंतरा प्राजापत्यं पूर्वणांगुलिपर्वणां देवतमिति॥ आच
मनीयमुदकं विशिनष्टि शंखः। अद्भिः समुधृताभिरुहीनाभिः फेनबुद्भेः। वह्निना न च तसाभिरक्षाराभिरुपस्पृशेदिति। याज्ञवल्क्ये
पि। अद्भिस्तु प्रकृताभिरुहीनाभिः फेनबुद्भेः। हस्तं तालुगाभिश्च यथा संख्य हि जातयः। भुधेरन्ध्री च शूद्रश्च सक्तत्पृष्ठाभिरंतत इति॥

मनुरपि। दृष्टाभिः पूयते विप्रः कंदगाभिस्तु भूमिपः। वैश्योद्भिः प्राशिताभिस्तु भूदः स्पृष्टाभिरंतत इति। प्रचेता अपि॥ अनुष्ठाभिरफेनाभिः
पूतभिर्वस्त्रचक्षुषा॥ हृद्गताभिरशब्दाभिस्त्रिभुवतुर्वाद्भिराचमेत इति। तत्रापवादमाह यमः। रात्राववीक्षितेनपि भुक्तिरुक्तामनीषिणो। अ
हकेनातुराणां च तथोशेषेनोष्णपायिनामिति॥ उदकस्य ग्रहणप्रकारं परिमाणं चाह भरद्वाजः। आद्यतं पूर्वतः कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करं। संह
तांगुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना ह्रिजः। मुक्तांगुष्टकनिष्ठेन शेषेणाचमनं चरेत्। मोषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिःपिवेदप इति॥ सच पाणि
रक्षिणो द्रष्टव्यः। त्रिःपिवेदक्षिणेनापुतिपुराणवचनात्॥ उदकपानानंतरं भाविनीमिति कर्तव्यतामाह दक्षः। सच तांगुष्टमूलेन द्विःप्र
मुज्यात्ततो मुखं। संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्यमेतदुपस्पृशेत्। अंगुष्ठेन प्रदेशिन्याघ्राणं स्पृष्ट्वा त्वनंतरं॥ अंगुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुःश्रे
त्रेततः परां कनिष्ठं गुह्योर्नाभिं हृदयं तु तलेन वै॥ सर्वाभिश्च शिरः पश्चाद्वाहूनाम्नेण संस्पृशेदिति॥ वृथश्च रवस्तन्यथास्पर्शनमाह
तर्जन्यंगुह्ययोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयं। मध्यमांगुह्ययोगेन स्पृशेत्कंधद्वयं ततः। नाभिं च हृदयं तद्वत्स्पृशेत्साणितलेन तु॥ संस्पृशेत्तु
ततः शीर्षमयमाचमने विधिरिति। एवमन्येप्यन्यथावर्णयंतितत्र यथाशास्त्रं व्यवस्थाद्वयम्। आचमननिमित्तान्याह मनुः॥ कृत्वा मू

स्य त्रिगुणं यतीनां च चतुर्गुणमिति। बोधायनोपि। पंचापाने मृदो योज्या वामपाणौ दशोत्तरो। तिस्रस्तिस्रः क्रमाद्योज्याः सम्यक् शौचं चि
क्रीर्षतेति॥ वसिष्ठेपि। पंचापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्तमृत्तिकाः। उभयोः पादयोः सप्तलिंगे देपुरी कर्तिताः। एकस्मिन्विंशतिर्हस्ते द्वयो
र्ज्ञेया चतुर्दशेति। विंशत्यदिकं ब्रह्मचारिविषयं द्विगुणं ब्रह्मचारिण इत्युक्तत्वात्। आदित्यपुराणे। स्त्रीभूदयोरर्धमानं प्रोक्तं शौचं मनो
षिभिः। दिवा शौचस्य निरयुधं पथि पादं विधीयत इति। आर्तः कुर्याद्यथाशक्ति शक्तः कुर्याद्यथोदितमिति॥ बोधायनोपि। दिवा काले त
थात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनं। उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेदिति। वृथपरशरः। उपविष्टस्तु विष्मृत्तं कर्तुं यश्च न विंदति।
स कुर्वादिर्धशौचं तु स्वस्य शौचस्य सर्वदेति। आनुशासनिके शौचेति कर्तव्यतादर्शिता। शौचं कुर्याच्छनैर्धौ शौचं बुद्धिपूर्वमसंकरं। विप्रु
षश्च यथानस्कर्यथा चोक्तं न संस्पृशेदिति। दक्षोपि॥ षडन्यानखशुधौ तु देयाः शौचे स्नाना मृदः। न शौचं वर्षधाराभिराचरेत्तु कदापि
नेति। मरीचिरपि। तिसृभिश्चातलासादौ शोध्यो गुल्फतथैव च। हस्तौ त्वामणिबंधाच्च लेपगंधापकर्षणमिति। यथाविधिकर्तेशौ
चे गंधश्चेन्नापगच्छति तदाह मनुः। यावन्नापैत्यमेध्याक्तो गंधो लेपश्च तत्कृतः। तावन्मृदुरिदेयं स्यात्सर्वास्तद्रव्यशुद्धिष्विति। मनस्त

नीत्यादिनावश्यते॥ अथवा बोधायने कंठदृष्टव्यं। नीवीं विसृज्य परिधायोपस्पृशेदार्द्रं तृणं भूमिगोमयं वा संस्पृशेदिति षट्त्रिंशन्मते हिराचमन
निमित्तं दर्शितं। होमे भोजनकाले च संध्योरुभयोरपि आचान्तः पुनराचमज्जपहोमार्चनं दिव्यं। याज्ञवल्क्येऽपि स्नात्वा पीत्वा कृते
सुते भुक्कारथ्योपसर्पणे॥ आचान्तः पुनराचमं द्वासो विपरिधाय चेति॥ बोधायनेऽपि॥ भोजने हवने दाने उपाहारे प्रतियोगे। हविर्भक्षणकाले
च तद्विराचमनं स्मृतमिति॥ कर्मपुराणे॥ प्रक्षाल्य पाणि पादौ च भुञ्जानो हिरुपस्पृशेत्। शुचौ देशे समासीनो भुक्त्वा च हिरुपस्पृशेदिति। जो
हौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा च सो विपरिधाय च। रेतो मूत्रपुरीषाणां मुत्सर्गं भुक्तभाषणे। जृम्भित्वा ध्ययनारंभे कासश्वासगमे तथा। चत्वरं वा शम
शानं वा समागम्य हि जोत्तमः॥ संध्योरुभयोस्तद्वाचान्तोप्याचमेदिति। भुक्तभाषणं निष्ठुरभाषणं। आचमनापवादमाह बोधायनः। दं
तवदंतलग्नेषु दंतसक्तेषु धारणा। ग्रन्थेषु तेषु नाचमेतेषां संस्थानवच्चुचिरिति। दंतलग्नं दंतसक्तयोर्निर्हार्या निर्हाय रूपेण भेदः
। अतएव देवः। भोजने दंतलग्नानि निर्हृत्या चमनं चरेत्। दंतलग्नं संहार्यं लेपं मन्येत दंतवत्। न तत्र बहुशः कुर्याद्युलमुत्तरणेषु
नः। भवेच्च शौचमत्यर्थं तृणवेधादूणे कृतं इति। ग्रन्थेषु स्वस्थानान्युतेषु तेषु निगिर्णेचित्यर्थः। तत्र मनुः। दंतवदंतलग्नेषु जिह्वास्पृशे

शकितेन तु। परिच्युतेषु स्थानानि निगिरन्नेव तच्चुचिरिति॥ एतच्च रसानुपलब्धौ वेदितव्यं। तदाह चारवः। दंतवदंतलग्नेषु जिह्वास्पृशे
कृतेन तुरसवर्जमन्यत्र जिह्वामिर्मर्शनारिति। फलमूलादिषु विशेषमाह वातातपः। दंतलग्नं फले मूले भुक्ते स्नेहावशिष्टके। तांबुले चैक
दं देवानोच्छिष्टो भवति हि जइति॥ षट्त्रिंशन्मतेऽपि॥ तांबुले चैव सोमे च भुक्तस्नेहावशिष्टके। दंतलग्नस्य संस्पृशेन्नोच्छिष्टं भवेन्न सत्वमि
पत्रैर्मूलपुष्पैस्तृणकाष्ठमयैस्तथा। सुगंधिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टो भवति हि जइति। एतच्च मुखसौरभाद्यर्थेषु भुक्तविषयं तांबुलसाहच
र्यात्। दंतलग्नस्य संस्पृशेत्स्य हार्यस्य दंतलग्नस्य जिह्वा संस्पृशेत्सतीत्यर्थः। याज्ञवल्क्येऽपि। मुखजावी प्रुषोमे ध्यास्तथा चमनं विंदवः।
श्मश्रुचास्य गतं दंतसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिं निगिरन्निष्ठुता विंदवो ध्यगेन पतंति तदानीं चमनापादकाः। तथा च गौतमः। न मुख्या वि
प्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति न च दंते निपतंतीति। आचमनं विंदवस्त्वंगं स्पृष्ट्वा अपि मे ध्याः। तद्धं मनुः। स्पृशंति विंदवः पादौ यस्य चमयुतः परान्।
भोति कैले समासे यान्तैरप्रयतो भवेदिति। अत्र पादग्रहणं मवयवांतरस्याप्युपलक्षणार्थं। तथा च यमः। प्रयांत्यं चमतो यस्य शरीरे वि
प्रुषो नृणां। उच्छिष्टं दोषो नास्त्यत्र भूमिस्तस्यास्तुता स्मृता इति। श्मश्रुविषये विशेषमाह पतंति। नश्यन् भूमिस्तुच्छिष्टो भवत्यंतरास्य

द्विर्वापन्नहस्तेनोपस्पृशेदिति। आचमनेवर्ज्यानाहभृगुः। विनायज्ञोपवीतेन तथाऽधोतैर्नवाससा मुक्ताशिरवांवाप्याचामेत्कृतस्येवपुनः
क्रिया। सोष्णीषोवर्धपर्यंकः प्रौढपादश्चयानगः। दुर्देशप्रपदश्चैवनाचामन्शुधिमाम्प्रयादिति। बोधायनेपिपादप्रक्षालनाच्छेवेण
नाचामेदूमाप्रस्त्रावयित्वाचामेन्नसबुदुरभिर्नकेनाभिनेच्छाभिर्नक्षाराभिर्नविवर्णाभिर्नकलुषाभिर्नहसन्नजल्पन्नप्रजन्नति
एन्नप्रक्षेपेनप्रणतो नमुक्तशिरवो नाबल्यकच्छेन बहिर्जानुर्न वेष्टितशिरानबल्यकक्षेन पठमानो नायज्ञोपवीतानप्रसारितपादः शब्द
मकुर्वीस्त्रिरपेहृदयंगमाः पिबेदिति॥ देवलोपि। सोपानकोजलस्तेषामुक्तकेरोपिवानरः। उच्छीर्षावापीनाचामेदस्तेषां बध्यवाशिर
इति। आपस्तंबोपि। नवर्षधारस्वाचामेदिति॥ यमोपि। अपः करनरवस्पृष्टाय आचामति वेदिजः। सारां पिबतीत्यक्तं यमस्य वच
नं यथेति। ब्रह्मांडपुराणेपि। कंठशिरोवा प्रावृत्त्यरध्यापणगतोपिवा। अकृत्वा पादयोः शीघ्रमाचान्तोप्यशुचिर्भवेदिति। गौतमोपि। नानज
लिनापिबेन्नतिष्ठन्नुद्धृतोदकेनाचामेदिति। नतिष्ठन्निति स्थूलविषयं जले च तिष्ठन्प्याचामेत्। तथाहमनुः। जान्वोरुर्ध्वजले तिष्ठ
न्नाचान्तः शुचितामियात्। अधस्ताच्छतस्त्वोपि समानांतो न शुध्यतीति। कोशिकोपि। अपवीत्रकरः कश्चिद्द्रव्येणोपस्पृशेत्। अ

त्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत्। पीत्वापोऽध्येयमाणश्च वेदमभ्यंश्च सर्वदेति। कूर्मपुराणेपि॥ चांडाकम्लं छसं भाषेत्स्त्रीभूदो छिष्टभाष
णे॥ उच्छिष्टं पुरुषं दृष्ट्वा भोज्यं चापि तथाविधं॥ आचामेदश्रुपाते चालोहितस्य तथैव च। अग्नेर्गवामथालं भेस्पृष्ट्वाऽप्रयत्नमेव चास्त्रीणामथा
त्मनां स्पर्शेनावीचापरिधाय चेति। स्त्रीभूदो छिष्टभाषण इत्येतज्जपादिविषयं तथा च पद्मपुराणे॥ चांडाकादीजपे होमे दृष्ट्वा चामेदिनोत
मइति॥ मनुरपि॥ सुखाकृत्वा च भुक्त्वा च निश्चीव्योक्त्वा नृतं वचः। रथ्यां स्मशानं चाक्रम्य आचमेत्प्रयतोपि सन्निति॥ बृहस्पतिरपि॥ अथो
वायुसमुत्सर्गे आक्रंदे क्रोधसंभवे॥ मार्जारमूषकस्पर्शे प्रहासे नृतभाषणे॥ निमित्तेष्वेव सर्वेषु कर्मकुर्वन्नपः स्पृशेदिति॥ यमोपि। उत्तीर्ण
दकमाचामेदेव तार्थे तथैव चा एवं स्यात्तेजसा युक्तो वरुणोपि संपूजित इति। हारीतौपि॥ नोत्तरे दनुपस्पृश्य जलमिति। वसिष्ठोपि। कृते
निक्षेपने ससे परिधाने श्रुपातने॥ पंचस्वेतेषु चाचामेच्छेत्त्रं वा दक्षिणं स्पृशेदिति॥ दक्षिकर्णस्पर्शनमाचमनासंभवे वेदितव्यं। त
थाचमार्कंडेयपुराणे। सम्यगाचम्यतोयेन क्रियाः कुर्वीत वैशुचिः। देवतानामृषीणां च पितॄणां चैव यत्नतः। कुर्वीतालं भनं वापि दक्षिण
प्रवणस्य वा। यथा विभवतो ह्येतत्सर्वाभावे ततः परौ न विद्यमाने पूर्वोक्ते। उत्तरप्रासिरिष्यंत इति। दक्षिणकर्णप्रशंसत्वात्प्रभासादीनि तीर्था

येतेस्पृष्टेनासापुटेदये॥स्पृष्टे लोचनयुग्मेतु प्रीयेतेशशिभास्करो॥कर्णयुग्मेतथास्पृष्टे प्रीयेते त्वनिलानलोस्कंधयोःस्पर्शनादेव प्रीयंते स
र्वदेवताः॥नाभिसंस्पर्शानान्नागाःप्रीयंतेचास्यनित्यशः॥संस्पृष्टे हृदयेचास्यप्रीयंते सर्वदेवताः॥मूर्धसंस्पर्शनादस्य प्रीतस्तपुरुषो भवेदिति
॥आचमनाकरेण प्रत्यवायोदरितिःपुराणसारे॥धःक्रियाःकुरुते मोहादनाचम्येवनास्तिकः॥भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाःसर्वानसंशयइति॥
इत्याचमनप्रकरणं॥अथ दंतधावनविधिः॥तत्रात्रिः॥मुखेपर्युषितेनित्यंभवत्यप्रयतो नरः॥तदार्द्रकाष्ठंभुज्ज्वाभयेदंतधावनमिति॥व्या
सेपि॥प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखं च स समाहितः॥दक्षिणं बाहुमुधृत्य कृत्वा जान्वंतरा ततः॥तिलं कषायं कदुकं सुगंधं कंठकान्वितं॥क्षीरिणो
वृक्षगुल्मारीभक्षयेदंतधावनमिति॥विष्णुः॥कंटकं क्षीरवृक्षोत्थं द्वादशांगुलं संमितं॥कनिशंगुलवत्सूलं पर्वार्धकृतकूर्चकं॥दंतधावनमु
द्दिष्टं जिह्वोलेखनिका तथा॥सुसूक्ष्मं सूक्ष्मं दंतस्य समदंतस्य मध्यमं स्तूलं विषमदंतस्य त्रिविधं दंतधावने॥द्वादशांगुलं विप्रकाशमाहु
र्मनीषिणः॥क्षत्रविदभूज्जातीनां नवषट्चतुरंगुलमिति॥अंगिराः॥आम्रपुन्नागवित्त्वानामपामार्गशिरीषयोः॥भक्षयेत्प्रातरुत्थाय वा
न्यतो दंतधावनमिति॥वटोभ्यर्था कंठवदिरकरवीरांश्च वर्जयेदिति॥त्याज्यं च बिल्वरवदिरमूलं तु ककुभस्य च॥अरिमेदं प्रियं पुंच कंटकिन्य

क्रम

स्तथैव च॥प्रक्षाल्य भक्षयेत्सर्वं प्रक्षाल्यैव च संत्यजेत्॥उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा कषायं तिलकं तथा॥प्रातर्भूत्वा च यत्तवोः भक्षयेदंतधावनमिति॥
कात्यायनो दंतधावनकाष्टाभिमंत्रणमंत्रमाह॥आयुर्वलयशोवर्चः प्रजाः पशुवस्सनिच॥ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पतइति॥व
ज्या न्या होशना॥नांगुलिभिर्दंतान् प्रक्षालयेत्॥दक्षिणाभिमुखो नाद्यान्नीपं धवकदंबकं॥तिंदुकैर्गुदवं धूकमोचाक्षरजवल्लिजं॥कार्पासं दं
तकाष्ठं च विष्णोरपि हरेच्छ्रियं॥न भक्षयेत्तपालाशं कार्पासं शाकमेव च॥एतानि भक्षयेद्यस्तु क्षीणपुण्यः प्रजायतइति॥वर्जयेत्तिथीनाह वि
ष्णुः॥प्रतिपदशीर्षष्टिषु चतुर्दश्यष्टमीषु च॥नवम्यां भानुवारे च दंतकाष्ठं विवर्जयेदिति॥यमोपि॥चतुर्दश्यष्टमीदर्शपूर्णमासं क्रमो रवेः॥
राषु स्त्रीतैलमांसानि दंतकाष्ठं च वर्जयेत्॥आस्थेजन्मदिने चैव विवाहेऽजीर्णरोषतः॥व्रते चैवोपवासे च वर्जयेदंतधावनमिति॥व्यासेपि॥
आस्थेयजे च नियमान्नाद्यात्प्रोषितभर्तृका॥आस्थकर्तुर्निषेधोयं न तु भोक्तुः कदाचन॥अलाभे दंतकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ अपां
द्वादशांगुलैर्विदध्यादंतधावनमिति॥वृक्षयासवत्कस्यः॥इष्टकालेष्टपाषाणे रितरांगुलिभिस्तथा॥मुक्ताचानामिकांगुलैर्वर्जयेदंतधावन
मिति॥इति दंतधावनप्रकरणं॥॥अथ स्नानजपहोमादिकर्मणारंभपाणिना कर्तव्यत्वादौ रंभविधिरुच्यते॥तत्र हारीतः॥अठिञ्चाग्रान्त

पा.मा.

६४

पथिदर्शः

पत्रांश्वसमूलान्कोमलान्छुभान्। पितृदेवजपार्थं तु समादध्यात्कुरान् द्विजः। कुराहस्तेन यज्जलं दानं चैव कुरौः सह। कुराहस्तस्तयो भुङ्क्ते तस्य
संख्यानविद्यत इति। पुराणेऽपि। कुरा पूतं भवेत्स्नानं कुरो नोपस्पृशेद्विजः। कुरो न चाहृतं तोयं सोमपानेन संमितमिति। गोभिलोऽपि कुरामूले
स्थितो ब्रह्मा कुरामध्ये जनार्दनः। कुराग्रे शंकरं विद्यान्मये देवा व्यवस्थिता इति। कौशिकः। शुचौ देवे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः
कारेणैव मंत्रेण कुरान्स्पृश्याद्विजोत्तमः। उमाटनमंत्रस्तु। विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनि सर्गज। नृपापा नि सर्वाणि दर्भस्वस्तिकरो म
मेति। वर्णभेदेन विनियोगमाह कात्यायनः। हरितायसि याद र्भा पीतकाः पाकयज्ञिकाः समूलाः पितृदेवत्याः कस्मात्पावे भवेद्विका इति। कु
शाभावेशं रवः। कुराभावे द्विजश्रेष्ठः कारौः कुर्वीत तत्त्वतः। तर्पणादीनि कर्माणि काराः कुरा समाः स्मृताः। यमोऽपि कुराः कारास्तथा दूर्वाथ
वाग्नीह्य एव चावत्त्वजाः पुंडरीकाणि सत्यधावर्हि रूच्यत इति। कर्ज्यानाह हारीतः। चितो दर्भाः ये दर्भा यज्ञभूमिषु। स्तरणासनपिंडेषु षड्कुरा
न्यरिवर्जयेत्। ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे। हतामूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयत इति। अपूता गर्हिता दर्भा ये च छिन्नान् सैः स्मृ
ताः। कथितान् मिदग्धांश्वकुशान्यलेन वर्जयेदिति। कुरो साटनकालनियममाह हारीतः। मासेन मस्य मावा स्यात्तस्यां दर्भोच्चो मतः। अ

आ.

६४

कतंतस्य तत्सर्वं भवत्या च मनंतथा॥ वामहस्ते स्थिते दर्भे दक्षिणेनाचमे यदि। रक्तं तु तद्भवेत्तोयं पीत्वा चाद्रायणं चरेदिति। मार्कंडेयस्तु
दक्षहस्तस्य सप्तवित्रतां विधत्ते। सप्तवित्रेण हस्तेन कुर्यादा च मनःक्रियां॥ नो छिद्यंत सवित्रं तु भुक्तो छिद्यंतु वर्जयेदिति। गोभिलो हस्त
द्वयेषु वित्रं प्रशंसति। उभयत्र स्थिते दर्भेः समाचामतियो द्विजः। सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं लभेदिति। स्नानानंतरं भाविन्यु।
चमने रक्षोविशेषमाह॥ स्नात्वा चामेत्तदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्थले। उभयोरप्यसौ भुक्ष्यस्ततः क्षेमो भवेदिति। हारीतः। आर्द्रवासा
जले कुर्यात्तर्पणाच्चमने जपमिति॥ स्थूलविषये विशेषो दर्शितः स्मृत्यंतरे। अलाबुताम्रपात्रं च करकं च कंठं डलं। गृहीत्वा स्वयमात्रा
मेन्नरोनाप्रयतो भवेदिति। करकालाबुकाद्यैश्च ताम्रचर्मपुटेन च॥ स्वहस्ताच्चमनं कार्यं स्नेहलेपाश्च वर्जयेत्। करपात्रे च यतो यताम्र
भानेनोसौ वर्णं राजते चैव नैवाभुत्थंतु तत्स्मृतमिति॥ एवमुक्तलक्षणस्याच्चमनस्य प्रशंसा महत्या प्रपादः। एवं यो ब्राह्मणो नित्यमुप
स्पर्शनमाचरेत्। ब्रह्मादिस्तं वषट्पतं जगत्सपरितर्पयेदिति॥ वृक्षशंखेऽपि। त्रिः प्राश्नीयाच्च रं भक्तप्रीतस्तेनास्य देवताः ब्रह्मा विष्णु
श्वरुद्रश्च भवंतीत्यनुभुञ्जमः। गंगा च यमुना चैव प्रीयेते परिमार्जनात्। पाराशर्या प्रीयते विष्णुर्ब्रह्मा विरसि कीर्तितः। नासत्यदस्त्रो प्री

विशोधनं प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हितं सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपदिकं ॥ व्यासः ऋषीणामृषितानि संप्रातः
स्नानान्न संशयः ॥ अलक्ष्मी कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिंतितं ॥ प्रातःस्नानेन पापानि पूर्यन्ते नात्र संशय इति ॥ दक्षोपि ॥ अज्ञानाद्यदि
वामो हास्यत्रौ दुश्चरितं कृतं ॥ प्रातःस्नानेन तत्सर्वं शोधयन्ति हि जातय इति ॥ स्नानप्रकारश्चतुर्विंशतिमतेभिहितः ॥ स्नानमद्वैतैर्मन्त्रै
र्वाक्यैश्च मृदा सह ॥ कुर्याद्वा इति भिर्वाधयत्किंचेदमृचापि चेति ॥ यथा ॥ हनितथा प्रातर्नित्यं स्नायद्दतं द्रितः ॥ दंतान् प्रक्षाल्य नद्यादौ
गृहे चेत्तदमंत्रवदिति ॥ अमंत्रवदिति मंत्रसंक्षेपो भिषेत् ॥ यतः स एवाह ॥ अत्युत्पाद्यो मकालस्य बहुला स्नानकर्मणः ॥ प्रातः संक्षे
पतः स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥ इति ॥ कालनियममाह जाबालः ॥ सततं प्रातरुत्थाय देतथावन पूर्वकं ॥ आचरेदुषसि स्नानं तर्पये
द्देवमानुषानिति ॥ चतुर्विंशतिमतेपि ॥ उषस्य पतियत्स्नानं संध्यायामुदितेपि वा ॥ प्राजापत्येन तत्तुल्यं सर्वपापप्रणाशनमिति उदि
त इत्याद्याभिमुख इत्यर्थः ॥ उदयस्याप्युपरि स्नानं चेत्संध्यापुलक्ये तस्नानपूर्वकत्वात् संध्यायाः ॥ संध्योत्कर्षश्च योगयाज्ञवल्क्येन
निषिध्यः ॥ संधौ संध्यामुपासीत नास्त्ये चोदिते रवाविति ॥ यथोक्तकाले स्नानं कुर्वन् यमर्घ्यं पुंकुर्यात् राहुर्योनः ॥ स्नात्वा चांते वारिमध्ये

प्रसाल्योक्तमृदादिभ्यस्तौ प्रसालयेत्तत इति

त्रिःपदे दधमर्षणमिति ॥ ब्रह्मांडपुराणे स्नानांगतर्पणं विहितं ॥ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ॥ तर्पणं तु भवेत्तस्य अंगत्वेन न
कीर्तितमिति ॥ यमोपि ॥ द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकांजलिं ॥ गोशृंगमात्रमुधृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेदिति ॥ कूर्प्यर्जिनिः ॥ नभिमात्रे
जले स्थित्वा चिंतयन् नूर्ध्वमात्मन इति तर्पयेदिति शेषः ॥ नृसिंहपुराणे पितृनृषिगणान् देवान् द्विः संतर्पयेत्ततः ॥ देवान् नृवृगणांश्चापि
ऋषीन् नृषिगणानपि ॥ पितृन् पितृगणांश्चापि नित्यं संतर्पयेत्ततः ॥ चतुर्विंशतिमते ॥ स्नानादनंतरं तावत्तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ उतीर्ष्य पीडयेद्
स्त्र्यं संध्याकर्म ततः परमिति ॥ भरद्वाजेपि ॥ वस्त्रोदकमपेक्षंते ये मृता दासकर्मणः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जलं भूमौ निपातयेत् ॥ वस्त्रानि
पिडनमंत्रस्त ॥ एकेवास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ते गुरुं तु मया दत्तं वस्त्रं निष्पीडनोदकमिति ॥ इति प्रातःस्नानप्रकरणं ॥ ॥
स्नानानंतरं वासः परिदृष्ट्या तत्तथा च मत्स्यपुराणे ॥ एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य च विधानतः ॥ उत्थाय वाससीभुक्तेभुक्तेषु परिधाय वा
कर्मकुर्यादिति शेषः ॥ योगयाज्ञवल्क्यः ॥ स्नात्वेवं वाससीधौ ते अष्ठिन्ने परिधाय चेति ॥ अत्र विशेषमाह व्यासः ॥ नोत्तरीयमधः कुर्या
न्नोपर्याधस्य मंबरानांतर्वासो विना जानुनिवसेद्दसनं बुध इति ॥ अत्र मार्कंडेयपुराणे ॥ अवमृज्यान्न च स्नातो गात्राणां चारपाणिभिः ॥ न च नि

धुनुयत्केशान्वासश्चैव न निधुनेदिति॥ अत्र कारणमाह गोभिलः॥ पिबंति शिरसो देवाः पिबंति पितरो मरुताम्॥ मध्यतः सर्वगंधर्वा अधस्तात्
 र्वजंतवः॥ तस्मात्स्नातो न प्रमृज्यात्स्नानशायानपाणिनेति॥ व्यासेऽपि॥ तिस्रः कोद्यर्धकोटी च यावंत्यं गुरुहाणि वै॥ वसंतिसर्वतीर्थानीत
 स्नानपरिमार्जयेदिति॥ जाबालिः॥ स्नानं कृत्वा ईवासस्तु विष्णुं त्रंकुरुते यदि॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुध्यतीति॥ वसुविष
 ये विशेषमाह भृगुः॥ ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपतेस्तु मुल्वणं॥ पीतं वैश्यस्य शुद्रस्य नीलं मलवदिष्यते इति॥ प्रजापतिरपि॥ क्षौमं वासः
 प्रशंसंति तर्पणे सदृशं तथा॥ काषायं धातुरक्तं वानोल्बणं तत्र कर्ही चित्॥ देवलोपि॥ स्वयं धौतेन कर्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता॥ नेवे
 र्जकधौते वनाहतेन न कुत्रचिदिति॥ नाहतेनेति समस्तं पदं॥ आहतलक्षणमाह पुलस्त्यः॥ ईषधौतं न वंश्चेतं सदृशं यन्न धरितं॥ आहं
 तं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनमिति॥ बोधायनेऽपि कर्तव्यमुत्तरं वासः पंचस्वेतेषु कर्मसु॥ स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु भुक्त्या च मनयो
 र्गतेति॥ एतत्सर्वकर्मोपलक्षणार्थं अनुत्तरीयकर्ममात्रं निषेधात्॥ तथा च भृगुणोक्तं॥ विक्रमे॥ उत्तरीयश्च नमश्चावस्त्र एव चाश्रितं स्ना
 तं तथा कर्मन नमश्चितयेदपि॥ नमो मलिन वस्त्रः स्यान्नमश्चाधोपठः स्मृतः॥ नमस्तु वस्त्रं रग्धः स्यान्नमः स्यूतपटस्तथेति॥ विष्णु

यातयामास्ते रर्भातियोज्याः स्युः पुनः पुनरिति॥ पवित्रधारणे फलमाह मार्कंडेयः॥ कुचापाणिः सरातिष्ठेद्रास्त्रणोदं भवर्जितः॥ स निसंहंति
 पापानि तूलरश्मि वानल इति॥ शातातपः॥ जपे होमे च दाने च स्वाध्याये पितृ तर्पणे॥ अमृतं तु करं कुर्यात्स्वर्णं रजतं कुशैरिति॥ पवित्रप्र
 कारमाह कात्यायनः॥ अनंतर्गर्भिणं साग्रं कौशं हि रलमेव च॥ प्रदेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचिदिति॥ मार्कंडेयोऽपि॥ चतुर्भिर्देर्भेऽपिंज
 लैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकं॥ एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णं वर्णं यथाक्रमं॥ त्रिभिर्देर्भैः शांतिकर्म पंचभिः पौष्टिकं तथा॥ चतुर्भिर्वाभिचारं श्वकुर्वन्कु
 र्यात्पवित्रकं॥ अत्रिः॥ ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रथिर्विधीयते॥ भोजने वर्तुलः प्रोक्त एव धर्मो निहीयत इति॥ इति दर्भविधिप्रकरणं॥ ॥ त
 देवं संध्यास्नानमित्येतस्मिन् वचने स्नानशब्दोपलक्षितानि ब्राह्ममुहूर्तोत्थानादी नि कुशविध्यं तानि कर्माणि निरूपितानि॥ अथेदानीं
 मूलवचनोक्तं स्नानं प्रपंच्यते॥ तत्र कूर्मपुराणं॥ प्रसात्प्यदंतकासं वै मेक्षयित्वा यथाविधि॥ आचम्य प्रयतो नित्यं प्रातः स्नानं समाचरे
 दिति व्यासः॥ उषःकाले तु संप्राप्ते कृत्वा चावश्यं बुधः॥ स्नायान्न रूषुभुत्थास्तशो च कृत्वा यथाविधीति॥ दसोऽपि॥ अस्नात्वा नान्वरे कर्मजप
 होमदिकिंचन॥ लालासेदसमाकीर्णः॥ रायनाहुश्चितः पुमान्॥ असंतमलिनः कायो न वच्छिद्रस्तमन्वितः॥ स्ववसेव दिवारात्रौ प्रातः स्नानं

तुपयनामंतुककुद्दामोदरं स्मरेत्। हादशेतानि नामानि वा सुदेवेन मूर्धनि। पूजाकाले च होमे च संध्याकाले समाहितः। नामान्युच्चार्य विधि
वधारयेद्दूर्ध्वपुंड्रकमिति॥ सत्यव्रतोपि। ऊर्ध्वपुंड्रो मृदा शुभ्रोललाटे यस्य दृश्यते। स चांडालोपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशय इति। इत्यूर्ध्व
पुंड्रप्रकरणे॥ प्रातःस्नानप्रसंगेन स्नानांतरा ण्युच्यते। तत्र शंखः। स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं गौणं मुख्यं प्रभेदतः। तयोस्तत्प्रातःसंमुख्ये तसुनः
षड्विधं भवेत्। तत्र मुख्यस्नानस्य षट्प्रकारताम्रेयपुराणे दर्शिता। नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियागं मलकर्षणं। क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोडा
स्नानप्रकीर्तितं। चांडालशवयूपादिस्पृष्टाः स्नाता रजस्वलाः। स्नानार्हस्तस्य दास्नातिस्नानं नैमित्तिकं हितं। पुष्पस्नानादिकं यत्तु देवदत्त
विधिचोदितं। तदधिकाम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तत्प्रयोजयेत्। जलुकामः पवित्राणि अर्चिष्यदेवताः पितृनास्नानं समान्वरेद्यत्तु क्रियागंत
प्रकीर्तितं। मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यंगपूर्वकं। मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा। सरःसु देवस्वातेषु तीर्थेषु च नदीषु च क्रि
यास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मता क्रियेति। यद्यपि मध्याह्नस्नानस्य नेदानां मवसरस्तथापि प्रातःस्नानवत्तस्य नित्यत्वात्प्रसंगेनाभिधी
यते। तस्य नित्यत्वं व्याप्रपादेनोक्तं॥ प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मध्यस्नायी नरो भवेदिति। कर्मपुराणे॥ ततो मध्याह्नस्नानसंमये स्नानार्थं

मृदमाहरेत्। पुष्पाशतान्कुरतिलान्गोमयं शुद्धमेव चानदीषु देवस्वातेषु तडागेषु सरस्सु च। स्नानं समान्वरेन्नित्यं गते प्रस्नवणेषु च॥ पर
कायनिरवातेषु न स्नायाद्देकदा च न। पंचपिंडान्समुद्धृत्य स्नायाद्वा। संभवे पुनरिति। तत्र अधिकार्यनीधिकारिणो व्यासो विभजते। स्नानं मध्यं
दिने कुर्यात्सजीर्णे न्ने निरामयः। न शुक्लाः संकतो रोगी नाजाते भसिना कुल इति। आश्रमभेदेन स्नानव्यवस्था माह दक्षः। प्रातर्मध्याह्नयोः
स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः। यते स्त्रिषवणं स्नानं सरत्तु ब्रह्मचरिण इति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्नानस्य समं च तामाह व्यासः। मंत्रपूतेज
स्नेस्नानं प्राहुः स्नानं फलप्रदं। न ब्रूथावरिभयानां यादसा मि वतत्फलं। योगयाज्ञवल्क्यः। मत्स्यकछपमंडुकास्तोयमग्रादिवानिशां॥ वसेति
चैव ते स्नानं नाप्नुवंति फलं कचिदिति। समं च त्वं द्विजातिविषयं। यदाह विष्णुः। ब्रह्मक्षत्रविशांचैव मंत्रवत्स्नानमिष्यते। नृक्षीमेव हि शूद्राणां
स्त्रीणां च कुरुनंदनेति। स्नानार्थं मृदमाहरेदित्यदुक्तं तत्र विशेषमाह शातातपः। शुचिदेशात्तु संग्राह्याशर्कराश्मादि वर्जिताः। स्नागौत
मथाभेतामृतिकात्रिविधा स्मृता॥ मृतिकारवूत्कराल्लेपाज्जलाच्चुपधिवृक्षयोः। कृतशोचावशेषा नग्राह्याः सप्तमृतिकाः। मृतिकांगोमयं
वापिन निशायां समाहरेत्। नगामूत्रपुरीषेतु गृह्णीयाद्दुस्मिमान्नर इति। योगयाज्ञवल्क्येऽपि गंधोदकांतं विधिवत्स्थापयेत्तत्स्थवृक्षितो

त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं तद्विचक्षणः । अधमोत्तममध्यानामंगानां क्षालनं तु तैः । भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात्क्षालने मृदसंकरमिति । शौनकोऽपि प्र
यतो मृदमारायदूर्वापामार्गगोमया एकदेशे पृथक् कुर्यादिति । वसिष्ठः । मृदे वयाशिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नामैस्तथोपरि । अधश्च तिसृभिः कार्यं ष
ड्भिः पारितथैव च । प्रक्षाल्य सर्वकायं तु हिराचम्य यथाविधीति । कायप्रक्षालनानंतरं भाविकर्तव्यमाह शौनकः । गायत्र्या आदित्या अव
हिरव्यतातो देवा इति मृदमभिमंत्रयेत्ततो यत इन्द्रस्त्विति विशस्पतिविरसो विमृधोजहिर्मंस्तमेजरितरिति मृदं प्रतिमंत्रं प्रतिदिशं क्षि
पेत्पूर्वदिक् क्रमेण । ततः संमार्जनं कुर्यान्मृदा पूर्वतु मंत्रवत् । अथ क्रांत इत्यादयो मृद्ग्रहणे मंत्राय जुर्वेदे प्रसिद्धाः । पुनश्च गोमये नैव मग्नम
ग्रमिति ब्रुवन् । अग्रमग्रं चरंतीनामोषधीनां वने वने । तासामृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनं । तन्मे रोगं श्वशोकं श्वपापं च नुद गोमयेति
गोमयमंत्रः । कोडात्कांडादिति द्वाभ्यामंगमंगमिति स्पृशेत् । अर्चयेदिति शेषः । अष्टाद्यममकिल्विषमपकृत्यामयोरपः । अपामार्गत्वम
स्मदीयदुःस्वप्नस्रवः स्वाहेत्यपामार्गेणांगमंगमुपस्पृशेत् । तत इन्द्रस्तु त्वत्सृचापः प्रविश्य मनसा जपेत्तत्र गयेत्सामानि अपि वा व्याहृती
जपेत्शिवेन माजपित्वेदमाप इत्यपजाह्वेदिति वसिष्ठः । ये ते शतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेद्बुधः । कुतसे चंगयांगंगां प्रभासं पुष्करं

पुराणेऽपि होमं देवार्चनायास्तक्रियास्तपठने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्तेत द्विजो नाचमने जपो । गोभिलोऽपि एकवस्त्रो न भुंजीत न कुर्यात्
देवतार्चनमिति । अत्रानुक्तं ल्यमाह याज्ञवल्क्यः । अलाभे धौतवस्त्रस्य श्राणक्षौमाविकानि च । कुतपं योगपट्टं च विवासातु न वै भवेदिति । कुत
पंयोगपट्टं च धारयेदिति शेषः । इति वस्त्रधारणप्रकरणं । अथोर्ध्वपुंड्रविधिर्ब्रह्मपुराणे दर्शितः । पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः सिं
धुतीरे च वल्मीके तु लसीमूलमाश्रिते । मृद एतास्तसंपाद्या व्रजयेच्चान्यमृत्तिका । स्वामंशांतिकरं प्रोक्तं रक्तं वरय करं भवेत् । श्रीकरं पीतमि
त्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते इति । अंगुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत् । अनामिकान्नदानितं मुक्तिदा च प्रदेशिनी । एतैरेगुलिमेदेस्त
कारयेन्न नखं स्पृशेत् । वर्तिदीपाकृतिं वापि वेणुपत्रां कृतिं तथा । पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च । मत्स्यकूर्माकृतिं वापि शंखाकारम
तः परं । दशांगुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तममुच्यते । नवांगुलं मध्यमं स्यादष्टांगुलमतः परं । सप्तपदं पंचभिः पुंड्रं मध्यमे त्रिविधं स्मृतं । चतुस्त्रि
द्व्यंगुलैः पुंड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवेत् । ललाटे केशां च चिद्यान्नारायणमथोदरे । माधवं हृदिविन्ध्यस्युगोविंदं कंठकूपके । उदरे दक्षिणार्धे विष्णुं
त्यभिधीयते । तत्पार्श्वे बाहुमध्ये मधुसूदनमनुस्मरेत् । त्रिविक्रमं कंठदेशे वामे कुक्षौ तु वामनां । श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु कंठके । पृष्टे

॥अथनेमितिकस्नानं। तत्रमनुः। दिवाकीर्त्यमुदक्यान्वपतितं सूतिकांतथा। श्रावंतत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन भुध्यति। दिवाकीर्त्यं श्रां डालः।
 अंगिराः। शिवस्पर्शमथोदक्यां सूतिकां पतितं तथा॥ स्पृष्ट्वा स्नानेन भुद्धिः स्यात्स चैलेन न संशयः इति गौतमोपि। पतितं चां डाल सूतिकादक्या
 शिवस्पर्शतत्स्पृष्टस्पर्शने च स चैलेमुदकोपस्पर्शनाच्छुध्येदिति। पतितं दिस्पृष्टेन समारभ्य तृतीयस्य स चैले स्नानं चतुर्थस्य तूदकोप
 स्पर्शनाच्छुद्धिस्तथा च मरीचिः। उपस्पृष्टो चतुर्थस्तत्तदूर्ध्वं प्रोक्षणं स्मृतं। यत्तु संवर्तेन द्वयोरेव स्नानमुक्तं तत्स्पृष्टिनं स्पृष्टो यस्तस्नाने तस्य
 विधीयते। उर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं। द्रव्याणां प्रोक्षणं तथेति तद्वुद्धिपूर्वस्पर्शविषयं। तथा च संग्रहकारः। भुवुद्धिपूर्वकस्पर्शो द्वयोः स्नानं विधीयते
 । त्रयाणां बुद्धिपूर्वतु तत्स्पृष्टन्यायकल्यनेति। कर्मपुराणे। चां डाल सूतिका शिवैः संस्पृष्टं संस्पृष्टो यदि प्रमादात्ततो जातम्यजे पंकुर्यात्स माहितः
 तत्स्पृष्टस्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्वं द्विजो तमः। आचमेत विभुध्यर्थं प्राह देवः पितामहः। याज्ञवल्क्येऽपि। उदक्या सूतिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तेन
 स्पृष्टो। अलिंगनिजपे चैव गायत्रीमनसा सकृदिति। एतदंडाद्यंतरितस्पर्शविषयं अन्यथा द्वयोस्नानमित्यनेन विरोधः प्रसज्येत। वस्त्रा
 तस्पर्शने तदंडांतरितन्यायप्राप्तावाह प्रचेताः। वस्त्रांतरितसंस्पर्शः साक्षात्स्पर्शो विधीयते। साक्षात्स्पर्शे तु यस्मात्तद्वस्त्रांतरितेऽपि चेति॥

चतुर्विंशतिमते स्नानस्य निमित्तांतरमुक्तं। बोधन्याशुपताज्जेनान्तोकायतिककापिलान्। विकर्मस्नानं द्विजान्स्पृष्ट्वा स चैले जलमावि
 शेत्। कापलिकांतु संस्पृश्य प्राणायामो धिको मत इति। चां डालादिस्पर्शनिमित्तस्नाने विशेषमाह विष्णुः। स्नानाहोयनिमित्तेन कृत्वा तो
 यावगाहनं। आचम्य प्रयतः पश्चात्स्नानं विधि वराचरेदिति। योगयाज्ञवल्क्येऽपि। तूष्णीमेवावगाहे तयदा स्यादशुचिः पुमान्॥ आचम्य
 प्रयतः पश्चात्स्नानं विधि वराचरेदिति। गार्ग्येऽपि। कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताभिः काम्यमेव च। नित्यं यादृच्छिकं चैव यथा रुचि समाचरेदि
 ति॥ इति नैमित्तिकस्नानप्रकरणं॥ अथ काम्यस्नानं। पुलस्त्यः। पुष्ये च जन्म नक्षत्रे व्यतिपाते च वैधृतौ। अमावास्या नक्षत्रे स्नानं पुनासा
 ससमंबुलं॥ चैत्ररुक्मि चतुर्दश्यायः स्नायाच्छिवसंनिधौ॥ नैमिषे तत्त्वमवाप्नोति गंगायां च विशेषतः। शिवलिंगसमीपे तु यतोयं पुरतः स्ति
 तं॥ शिवगंगेति विज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत्॥ यमोपि कार्तिक्या पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्येत। माघ्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्व
 किंचिदपि॥ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तसंयुते। दशजन्माघहा गंगातेन पापहरा स्मृतेति॥ विष्णुः। सूर्यग्रहणतु त्यातु शुक्लमाघस्य
 सत्यमि। अरुणोदये वेलायां तस्यां स्नानं महाफलं। पुनर्वसु बुधौ पेता चैत्रे मासि सिते। एमी स्नोतः सविधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं

भेदिति आदित्यपुराणे ॥ कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नानीजितेन्द्रियः ॥ जपन्हविष्यभुक्शांतः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ तुलामकरमेषेषु प्रातः स्नायी स
 रा भवेत् ॥ हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनमिति मत्स्यपुराणे ॥ आषाढादि चतुर्मासं प्रातः स्नायी भवेन्नरः ॥ विप्रेभ्यो भोजनं दत्वा कार्ति
 क्यंगो प्रदो भवेत् ॥ स वैष्णवं पदं यतिविष्णुव्रतमिति स्मृतमिति ॥ मार्कंडेयेऽपि ॥ सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं वा सो ब्रवीन्मुनिः ॥ तुष्यत्यामलकै
 र्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ॥ श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः सत्यमीनवमीं चैव पर्वकालं विवर्जयेदिति ॥ विष्णुः ॥ बालाश्वतरुणावुधः
 नरनरिणपुंसकाः ॥ स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवंतीप्सितं फलं ॥ माघे मास्युषसि स्नात्वा विष्णुलोकं सगच्छतीति ॥ इति काम्यस्नानं ॥ अथ मलाप
 कर्षणस्नानं तत्र वामनपुराणं ॥ नाभ्यंगमर्केन च भूमिपूत्रे सौरं च भुक्ते च कुजे च मांसं ॥ बुधे च येषि सूरिर्कर्जनीया शेषेषु सर्वेषु सदैव कुर्यादि
 ति ॥ ज्येतिः प्रकारो ॥ संतापः कांतिरस्य युर्धनं निर्धनता तथा ॥ अनारोग्यं सर्वकाम ॥ अभ्यंगाद्वा स्करादिविति ॥ मनुरपि ॥ पक्षादौ च रवौ षष्ठ्यं रिक्तां
 यां च तथा तिथौ ॥ तैलेनाभ्यज्यमानस्तु धनयुभ्यां विहाय तद्विगोपि पंचदश्यां चतुर्दश्यां षष्ठ्यां रविसंक्रमे ॥ द्वादश्यां सप्तमी षष्ठ्यां तैलेन
 स्पर्शं विवर्जयेदिति ॥ बोधायनोऽपि ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां च विशेषतः ॥ शिरोभ्यंगं कर्जयेत्तु पर्वसंधौ तथैव चेति गगोपि न च कुर्यात्तृती

तथेति शंखः ॥ प्रपद्ये वरुणं देवमं भसं पतिमीश्वरं ॥ यच्चितं देहि मे तार्थं सर्वपापापनुत्तयो तार्थमावाहयिष्यामि सर्वाघवीनिषूदनं ॥ सान्निध्य
 मस्मिन्सितोयेस्वीयतां मदनुग्रहात् ॥ रुद्रान्प्रपद्ये वरदान्सर्वान्क्षपदस्तथा ॥ आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये वरुणं तथा ॥ शमयं त्वोभुमे पापं रक्षं
 तु च सदैव मामिति ॥ वसिष्ठः ॥ आपो हिंष्टे दमापश्च दुपरादिव इत्यपि ॥ तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरंततः ॥ ततोर्कमीस्य चोकारं निमिज्यां
 तर्जले बुधः ॥ प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीं च धर्मपूणमिति विष्णुरपि ॥ ततोऽक्षमग्रस्त्रिरघमर्षणं तद्विष्णोः परमं पदमिति सावित्री वायुं जते
 मन इत्यनुवाकं वा पुरुषसूक्तं वा स्नातश्चार्द्रवाससा देवत्रुषि पितृ तर्पणं तच्छ एव कुर्यादिति ॥ मेधातिथिरपि ॥ ततो भसिनि मग्रस्तु त्रिसंवे
 दघमर्षणं ॥ अदद्यान्मूर्धे नित्या महाव्याहृतिभिर्जलमिति ॥ वसिष्ठः ॥ स्नात्वा संगृह्य वा सोन्यदूस्संशो धयेन्मृदा ॥ अपवित्रीकृते ते तु कोपीन
 स्वाववारिणा ॥ यो जनेन विधिना स्नातियत्र तत्रां भसिदिजः स तार्थं फलमाप्नोति तीर्थे तु द्विगुणं फलमिति ॥ तत्रानुकल्पमाह याज्ञवल्क्यः ॥
 य एष विस्तृतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुतमः ॥ असामर्थ्यान् न कुर्याच्चैत्रा यं विधिरुच्यते ॥ स्नानं तर्जले चैव मर्जना च मने तथा ॥ जलमभि
 मर्जनं चैव तार्थस्य परिकल्पनं ॥ अथ मर्पणसूक्तेन त्रिरावर्त्येन नित्यशः ॥ स्नानाचरणमित्येतदुपरि दृष्टं महामभिरिति ॥ इति मध्यस्नानं ॥

पुरेवतानां समाचरेत् ॥ भूमिष्टमुधृतस्युप्यंततः प्रस्त्रवणोदकं । ततोपिसारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुत्तमं । तीर्थतोयंततः पुण्यं ततो गंगंतु सर्व
तइति मरिचिः ॥ भूमिष्टमुधृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा ॥ गंगं पयः पुनात्या भुपापमामरणांतिकमिति ॥ निषिद्धजलमाहव्यासः ॥ अनुस्मृष्टेषु न
स्नायात्तथैवासंस्तुतेषु च ॥ आत्मीयेष्वपि न स्नायात्तथैवात्मजलेष्वपीति ॥ नद्यां यच्च परिश्रमं नद्यां यच्च विमिश्रितं ॥ गतस्त्रयागतं यच्च ततोयं
परि वर्जयेदिति च ॥ शातातपः ॥ अन्यैरपि स्तेकूपे सेतौ वाप्यादिकेतथा ॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं समाचरेदिति ॥ प्रतिप्रसवमाहमनुः
॥ अलाभे देववातानां सरसां सरितां तथा ॥ उधृत्य चतुरः पिंडान्पारक्ये स्नानमाचरेदिति ॥ उष्णोदकं निषेधति शंखः ॥ स्नातस्य वन्धितत्वेन त
थैव परवारिणा ॥ वरीरमुधिर्विशेयान् तु स्नानफलं भवेदिति ॥ याशवल्क्येऽपि ॥ वृथा तूष्णोदकस्नानं वृथा जप्यमवैदिकं ॥ वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृ
था भुक्तमसाक्षिकमिति ॥ यतूष्णोदकविधानं ॥ आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वन्धिसंयुताः ॥ तेन संतः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणेति तदा तुरविषयं ॥ तथा च यमः ॥ आदित्यकिर
णैः पूतं पुनः पूतं च वन्ति ना ॥ आस्नातमातुरस्नाने प्रशस्तं न भुभोदकमिति ॥ यदा तु न याद्यसंभवस्तदा ॥ नातुरस्याप्युष्णोदकस्नानमनिषि

धमित्याह यमः ॥ निसंनेमिति कंचैव क्रियां गमलकर्षणं ॥ तीर्थभावे तु कर्तव्यमुष्णोदकपरोदकमिति ॥ यदपि वृद्धमनुनेक्तं ॥ मृते जन्मनिसंक्रांतौ आक्षे
जन्मदिने तथा ॥ अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥ संक्रांत्यां मानुवारे च सत्यम्यं राहुदर्शने ॥ आरोम्य पुत्रमित्रार्थं न स्नायादुष्णवारिणा
पौर्णमास्यां तथा दर्शयः स्नायादुष्णवारिणा सगोहत्याकृतं पापं प्राप्नोति हनसंशयइति ॥ तत्रोक्तेषु मरणादिषु नोष्णोदकैः स्नायादपि तु परकाये
रुधृतोदकैर्वैलक्ष्ण्यमिति न विरोधः ॥ उष्णोदकस्नाने विशेषमाहव्यासः ॥ सीता स्वस्त्यनिषिच्योष्णमंत्रसंभारसंभृताः ॥ गृहे पिशस्यते स्नानं तथी
नमफलं भवेदिति ॥ गौणं तु स्नानमुत्तरत्रयमेव वक्ष्यति ॥ अथ संध्याविधिः ॥ तत्र संध्यास्वरूपं दक्षोदरयति ॥ अहोरात्रस्य यः संधिः सूर्यनक्षत्र
वर्जितः ॥ स तु संध्या समाख्यातो मुनिभिस्तत्तद्विधिभिरिति ॥ यद्यपि कालवाचकत्वेनात्र संध्याशब्दः प्रतीयते तथापि तस्मिन्काले उपास्या देवता
संध्याशब्देनोपलक्ष्यते ॥ तथा च देवताया उपासनमुपलक्ष्य मूलवचने कर्मस्वरूपस्य चात्तामेव संध्यां तस्मात्तत्प्रवर्तमानं नीषिण इति ॥ तां क्रियां
विदधातियोगयात्तवल्क्यः ॥ संधौ संध्यामुपासीत नस्तगेनोदिते रवाविति ॥ सा च संध्या त्रिविधा ॥ संध्या त्रयं तु कर्तव्यं हि जेनात्मविदासहेति ॥
तत्र कालभेदेन देवतायानामादिभेदमाहव्यासः ॥ गायत्रीनामपूर्वकिसवित्री मध्यमेदिने ॥ सरस्वती च सायाह्ने सैवं संध्या त्रिषु स्मृता ॥ प्रतिगृ

हान्नरोषानुपातकादुपपातकात् गायत्री प्रोच्यते तस्माद्भायते तत्रायतेयतः सवितृद्योतनासैवसावित्रीपरिकीर्तिता जगतः प्रसवित्रीवाक्यम्
पत्तात्सरस्वतीति। वर्णभेदः स्मृत्यन्तरे विहितः। गायत्री तु भवेद्भक्तासवित्री शुक्लवर्णिका। सरस्वती तथा ललाउपास्या वर्णभेदतः। गायत्री बल
रूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी सरस्वति विष्णुरूपा उपास्या रूपभेदत इति। उपासनमभिधानं। अतएव तैत्तिरीय ब्राह्मणं। उद्यं तमस्तं यं तमादि
त्यमभिधाय कुर्वन् ब्राह्मणे विद्वांसकलं भद्रमभ्युते। सावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मेव स ब्रह्माप्येतिय एवं वेदेति। अयमर्थः। वक्ष्यमाण प्रकारेण प्रा
णायामादिक कर्म कुर्वन् यथानामवर्णं पेतं संध्याशब्दवाच्यमादित्य ब्रह्मेति ध्यायन् नैहिकामुष्पिकं च सकलं भद्रमभ्युतेय एव मुक्त ध्यानेन
शुभांतकरणो ब्रह्मसाक्षात्कुरुते स पूर्वमपि ब्रह्मेव सन्नजाना जीवत्वं प्राप्नोयथोक्तज्ञानेन तदज्ञानापगमे ब्रह्मेव प्राप्नोति इति। व्यासोपे
तदेवाभिप्रेत्याह। नाभिन्ना प्रतिपद्येत् गायत्री ब्रह्मणा सह। साहमस्मीत्युपासीत विधिनायेन केन चिदिति। तत्र प्रातः संध्यायाः कालपरिमा
णमाह दक्षः। रात्र्यंतयामनाडी द्वे संध्यायाः काल उच्यते। दर्शनाद्द्विरेखायास्तदंतो मुनिभिः स्मृत इति। आसंगं प्रातः संध्याया गौणकालः। आ
प्रोषावसानं च सायं संध्यायाः। तदाह बृधमनुः। न प्रातर्न प्रोषश्च संध्याकालोति पद्यते। मुख्यकालो नुकल्प्यश्च सर्वस्मिन्कर्मणि स्मृत इति॥

यायां त्रयोदश्यां तिथौ तथा॥ राश्वती मूर्तिमन्विच्छन् रात्र्यामपि पंडित इति। एवं सर्वास्वपिति तिथिष्वभ्यंगस्य निषेधे प्राप्ते तैलविशेषेणाभ्यंग
मनुजानातिप्रवेताः। सार्षपंगंधतैलं च यतैलं पुष्पवासितं। अन्यद्रव्ययुततैलं न द्रव्यतिकदा चनेति। यमोपि घृतं च सार्षपं सैलं यतैलं
पुष्पवासितं। नरोषः पक्वतैलेषु स्नानाभ्यंगेषु नित्यशः इति॥ इत्यभ्यंगस्नानं॥ क्रियांगस्नानं तु नित्यस्नानवदेवानुष्ठेयं। प्रातः शुक्लतैलेः
स्नात्वा मध्याह्नदेवमर्चयेदित्यादिकं क्रियांगस्नानं द्रष्टव्यं। तस्य क्रियांगत्वं पुराणेषु स्मृतं। धर्मक्रियां कर्तुमनाः पूर्वस्नानं समाचरेत्।
क्रियांगं तत्समुद्दिष्टं स्नानं चेदं परं हि जैरिति। अथ क्रियास्नानं। तत्र शंखः॥ क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्वकं॥ मृद्भिरद्भिश्च कर्त
व्यं शौचमादौ यथाविधि। जले निमग्नस्तन्मज्ज्य चोपस्मृत्तय यथाविधि। तीर्थमावाहनं कुर्यात्तत्प्रवक्ष्याम्यतः परं॥ प्रपद्ये वरुणं देवमभसां
पतिमूर्जितं याचितं रेहि मे तीर्थं सर्वपापपनुत्तये। तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघविनिषूदनं। सान्निध्यं मस्मिंश्चितोये स्थापयतां मदनुग्र
हादिति। पदस्वपि स्नानेषु मुख्यानुकल्याभांजलविशेषो विष्णुपुराणे निरूपितः। नदीनदतडागेषु देवखातजलेषु च॥ नित्यं क्रियार्थं स्नायी
तगिरिप्रस्ववनेषु च। शूरेषु भूतयोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवीति॥ मां कंडोपि। पुराणानां नरेन्द्राणां ऋषीणां च महात्मनां॥ स्नानं कूपतडागे

नून
पा० मा०
७३

मिति। हारितोपि मार्जनार्चनबलिकर्मभोजनानि देवतीर्थेन न कुर्यात्। तच्च मार्जनं धाराच्युते कार्यं। तथा च ब्रह्मा धाराच्युतेन तोयेन संध्यापा
स्तिर्विगर्हिता। पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः। कथं तर्हि मार्जनमिति तत्राह स एव॥ नद्यातीर्थे हे देवा पिभाजने मृन्मये पिवा। ओदुंबरे थसो
वणे राजते दास संभवो कृत्वा तु वामहस्ते वा संध्यापास्तिं समाचरेदिति। कृत्वोदकमिति शेषः। मृन्मयादिपात्रसद्भावे तु वामहस्तस्य प्रतिषेधः। वाम
हस्ते जलं कृत्वा ये तु संध्यामुपासते। सा संध्या वृषली ज्ञेया अक्षरास्ते रक्ततर्पिता इति स्मरणात्। मृन्मया च भावे तु वामहस्त इत्यनेन वामहस्तवि
धानात्॥ एवमुक्तविधिना मार्जयित्वा सूर्यश्चेत्यपः पिबेत्। तदा ह बोधायनः। अथातः संध्यापासनविधिं व्याख्यास्यामस्तीर्थगत्वा प्रयतो
भिषिक्तः प्रक्षालितपाणिपदो। पश्चाच्च म्याग्निश्च मामन्युश्चेति सायमपः पीत्वा सूर्यश्च मामन्युश्चेति प्रातः सावित्रेण वसुवत्या अल्लिंगाभि
वीरुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिर्व्याहृतिभिरन्यैश्च पवित्रैरात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवतीति। भरद्वाजः। सायमग्निश्च मेत्याह्ना प्रातः सूर्य
येत्यपः पिबेत्। आपः पुनंतु मध्याह्ने ततश्चाचमनं चरेदिति। कात्यायनोऽपि। शिरसो मार्जनं कुर्यात्कुशैः सोदकं विंदुभिः। प्रणवो भूर्भुवस्वरो
गायत्री चतुर्थीका। अथैव तस्त्वचश्चैव चतुर्थमिति मार्जनमिति। मार्जनानंतरं प्रजापतिः। जलपूर्णं तदाह संनासिकाग्रे समर्पयेदिति। कृतं

आ०

७३

चेति पवित्रा तु तज्जलं तु क्षितौ क्षिपेत्। ततः सूर्याया र्घ्यं दद्यात्। तथा ह व्यासः। कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या च अभिमंत्रितं॥ अदित्याभिमुखं लिष्टं स्त्रि
स्त्वं संध्योः क्षिपेदिति। उध्यायार्कं प्रतिष्ठाहेत्रिकोणां जलिमंभस इति कात्यायनवचनं मध्याह्नं संध्यापरं। हारितोपि सावित्र्या अभिमंत्रितमुदकं पु
ष्पमिश्रमं जलिना क्षिपेत्। अर्घ्यदाने मंत्रांतरमुक्तं विष्णुना। कराभ्यामंजलिं कृत्वा जलपूर्णं समाहितः। उदत्यमिति मंत्रेण ततो यंच क्षिपेद्भुवीति। त
तः प्रदक्षिणं कृत्वोदकं स्पृशेत्। तदुक्तं पुराणे। सायं मंत्रवदाचम्य प्रोक्ष्य सूर्यस्य चांजलिं। देत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा जलं स्पृष्ट्वा विभुध्यतीति। अतिरपि
यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमं तितेन पाप्मानमवधूयंतीति कूर्मपुराणे। अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयं तं समाहितः। मंत्रैस्तु विविधैः सौरैर्ऋष्यजः सामसंभ
वैरिति। उपस्थानंतु स्वशारवीयमंत्रैः कार्यं। उपस्थानं स्वकर्मत्रैरादित्यस्य तु कारयेदिति वसिष्ठस्मरणात्। उपस्थानंतु कूर्मपुराणे। सुकैरित्यादि
नाप्रपंचितां प्राकृलेष्वित्याद्यादि सोपस्थानपर्यंतं प्रातः संध्याया मुपवर्णितं तदितरयोः संध्ययोः। तत्र मध्याह्नं संध्यायां विशेषेण नारायणाभि
हितः। आपः पुनंतु मंत्रेण आपो हि ष्ठेति मार्जनं। प्रक्षिप्य चांजलिं सम्यगुदत्यं चित्रमित्यपि। तच्च स्फुटं देव इति च हंसः भुविषदित्यपि। एतज्जपेदु
ध्वं बाहुः सूर्यं पश्यन् समाहितः गायत्र्या तु यथाशक्ति उपस्थाय दिवा करमिति। काळविशेषस्तथास्वेन दर्शितः। संध्यापूर्वसि नक्षत्रा मध्यमास्नान

कर्मणि। साहित्यापभ्रिमांसं ध्यामुपस्थाय यथाविधि तस्मान्न कर्मणीति मध्यं हि कस्नानानंतरमित्यर्थः। माध्याह्नसंध्यायगोणकालमाह दक्षः।
अर्धयामादासायं संध्यामाध्याह्निकीत्यत इति। संध्यात्रयतारतम्येन देशविशेषमाह व्यासः। गृहे त्वेकगुणा संध्यागोष्टे दशगुणा स्मृता शत
साहस्रं नद्यायामनंतां शिवसन्निधौ। बहिः संध्या दशगुणा गर्तप्रस्त्रवणेषु च। रव्याततीर्थे शतगुणा सहस्रं जान्हवी जल इति। शतातपोपि। अनृ
तं मद्यगंधं च रिबामेधुनमेव च। पुनरतिवृषलस्थानं बहिः संध्या ह्यपासिता। यदा विहरणाद्यंगलोपस्तदा गृह एव संध्यात्रयं कर्तव्यमित्याह विः
। संध्यात्रयं तु कर्तव्यं हि जेनात्मविदासरा। उभे संध्येतु कर्तव्ये ब्राह्मणे भव गृहेष्वपीति। यद्यपि प्रशस्तत्वाद् द्विरेव संध्या कर्तव्यत्वेन प्रासातयपि
श्रौतत्वेन विहरणस्य प्राबल्यात् तदनुराधेन सायं प्रातः संध्ये गृहे भ्यनुजायेते। सायं संध्योपस्थाने मंत्रविशेषमाह नारायणः। वारुणी भिक्षु
हित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणं। कुर्वन्निशेन मस्कुर्याद्दिगीशांश्च पृथक् पृथगिति वारुण्यश्च इमं मे वरुण इत्योद्याः। यद्यपि वारुणी
भिर्वरुणोपस्थानं लिङ्गबलात्सा संतथापि श्रुतेः प्राबल्यात्तल्लिङ्गं बाधित्वादित्योपस्थाने मंत्रा विनियुज्यंते। ए
तच्च तृतीयाध्याये विचारितं। ऐन्द्रागार्हपत्यमुपतिष्ठत इति श्रूयते। इन्द्रो देवतात्वेन यस्यामृचि मंत्रलिङ्गात्

कर्मपुराणे संध्योपास्तिप्रकारो दर्शितः। प्राबुलेषु ततः स्थित्वा देवेषु क्तसमाहितः। प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत्सं ध्यामिति श्रुतिरिति या
ज्ञवल्क्येऽपि। प्राणानायम्य सं प्रोक्ष्य तृचेनाब्देव तेन त्ति। बृहस्पतिः। बध्वासनं नियम्यासून् स्मृत्वा च व्योदिकं तथा। सन्निमीलितहृद्ग्रीनी
प्राणायामं समभ्यसेदिति। प्राणायामलक्षणं मनुराह। सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिर्जपेदायत प्राणः प्राणायामः स उच्य
त इति याज्ञवल्क्यः। गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्वाहृतिपूर्वकं प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयम इति। भूर्भुवः स्वर्मेहर्जनस्तपः सत्यं तथैव
च। प्रत्योकास्समायुक्तं तथा तत्सवितुः परं। ओमोपैज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात्प्रयोजयेत्। त्रिरावर्तनयोगस्तु प्राणायामस्तु रक्तिरिति। स
च प्राणायामः पूरककुंभकोरेचकमेहेन त्रिविधो ज्ञेयः। तथा च योगयाज्ञवल्क्यः। पूरकः कुंभकोरेच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः। नासिकाकण्ठ
उच्चासो ध्यातः पूरक उच्यते। कुंभको निश्चलरवा सोरिच्यमानस्तुरेचक इति। मार्जनमाह व्यासः। आपो हिष्ठा ऋचैः कुर्यान्मार्जनं तु कुशोदकेः।
प्रजवेन तु संयुक्तं शिपेदारिपदेपदे। विष्णुषोष्ठौ शिपेदूर्ध्वमधो यस्य क्षयाय जिह्वा रजस्तमो मोहजाता ज्ञाप्रत्यप्रस्तुप्तिजान्। वाह्यनः का
यजान् रोषान् नवेतान् नवभिर्देहैरिति। प्रजापतिरपि। ऋगं ते मार्जनं कुर्यात्पादांते वासमाहितः। अर्धर्चा ते धवा कुर्याच्छिष्टानां मतमोदरा

इति सिद्धं। संध्याप्रशंसनियमः। संध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः। विधूतपापास्ते यांति ब्रह्मलोकं सनातनं। यदह्ना कुरुते पापं कर्म
 नाम न सागिरा। आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैस्तु हंतितत्। यद्वा त्र्याकुरुते पापं कर्म नाम न सागिरा। पूर्वा संध्यामुपासीनः प्राणा
 यामैर्व्यपोहति। ऋषयो दीर्घसंध्यत्वा दीर्घमायुरवाप्नुयुः। प्रज्ञायशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव चेति। अकरणे प्रत्यवायो दर्शितो रक्षे
 ण। संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु। यदव्यक्तु कुरुते कर्म न तस्य फलभाग भवेदिति। गोभिलोपि। संध्यायेन न विज्ञाता संध्या
 येनानुपासिता। जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः। धावाभिजायते इति। विष्णुपुराणेपि। उपतिष्ठंतिये संध्यायेन पूर्वा निपश्चिमां व्रजंतिते दुरा
 त्मानस्तस्मिन्तरकं नृपेति। कूर्मपुराणेपि। योन्यच्च कुरुते कर्म धर्मकार्यं हि जेतमः। विहाय संध्याप्रणतिं स याति नरकायुतमिति।
 एतत्सर्वमनार्तविषयं। तथा च याज्ञवल्क्यः। अनार्तश्चेत्सृजेत्सूक्तसविप्रः शूद्रसंमितः। प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निर्दित इति
 । अत्रिरपि। नोपतिष्ठंतिये संध्यां स्वस्थावस्थास्तु वै हिजाः। हिंसंति वै सरापापा भगवंतं दिवाकरमिति। विष्णुपुराणेपि सर्वकालमुप
 स्थानं संध्यायाः पार्थिवेयते। अन्यत्र सूक्तकारो च विप्रमातुरर्जीविन इति। सूक्तकारो सत्यपि सामर्थ्ये संध्यापासनं न कार्यमित्याह

मरीचिः। सूक्तके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयत इति। यदपि पुलस्त्येनोक्तं। संध्यामिष्टिं च संहोमं यावज्जीवं समाचरेत्। न सृजेत्सूक्तके
 वापि सज्जगत्सु भोगति मितितन्मानसिकं संध्याभिप्रायं। यतस्ते नैवोक्तं। सूक्तके मृतके चैव संध्या कर्म न संसृजेत्। मनसोच्चारयेन्मं
 त्रान् प्राणायाममृते हि जइति। एतद्दिदित्वायः संध्यामुपास्ते शंसितव्रतः। दीर्घमायुः स विंदेत सर्वपापैः प्रमुच्यत इति। अथ संध्यां गजपवि
 धिः। तत्र मनुः। आचम्य प्रयतो नित्यं शुभे संध्ये समाहितः शुचौ देशे जपं जप्यमुपासीत जपावधीति। कथमित्यपेक्षित। आह वास्वः। कु
 शं शृणुयां समासीनः कुशोत्तरीयो वा कुरापवित्रपाणिः सूर्याभिमुखो वा क्षमालामादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यादिति। व्यासोपि। प्रणवव्या
 दृतियुतां गायत्रीं तु जपेत्तत इति। योगयाज्ञवल्क्यस्तु। अंतरे विप्रणवे योगार्थमाह। ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवस्वः। तथैव च। गायत्रीं
 प्रणवं च तैजस एव मुदा हृत इति। बोधायनोपि। उभयतः प्रणवां स व्यादृतिकां गायत्रीं जपेदिति। नृसिंहपुराणे जपयज्ञस्य भेदाभि
 हितः त्रिविधं जपयज्ञस्य भेदबोधं निबोधत। वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च। विधः स्मृतः। त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयां स्यादुत्तरेतर इ
 ति। वाचिकोपांशुत्वयोर्लक्षणं पुराणे भिहितं। यदुच्च नीचस्वरितैः शब्दैस्पर्शवदक्षरैः। मंत्रमुच्चारयेत्तच्च वाचिको यं जपः स्मृतः।

शनैस्त्वारययेनं त्रयीषोषो प्रचलयन्। अपरे रभ्रतः किंचित्सुपांशुजपः स्मृत इति। विश्वमित्रेण मानसस्य लक्षणमुक्तं। धियाय
 रक्षरभ्रेण्यावर्णाद्वर्णपरासदांशव्यर्थं चिंतनं श्रूयः कथ्यते मानसो जप इति। त्रयाणां तारतम्यं च तेनैवोक्तं। उत मं मानसं जप्यमुपांशु
 मध्यमं स्मृतं। अधमं वाचिकं प्राहुः सर्वमंत्रेषु वेद्विजोः। वाचिकस्यैकमेकं स्यादुपांशुः शतमुच्यते। सहस्रं मानसः प्रोक्तो मन्त्रिभूगुणा
 स्तेः। रिति। जपे नियममाह शौनकः। कृत्वोत्तानौ करो प्रातः सायं चाधोमुखौ ततः मध्ये स्कंधकराभ्यां तु जप एव मुदा हतः। मनः संतोष
 णं शौचं मोनं मंत्रार्थं चिंतनं। अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसंपत्तिहेतव इति। मनुरपि। पूर्वसंध्याजपस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कण्डेयानां पृथि
 मांतुसमासीनः सम्यगृक्षविभावनादिति। मध्याह्ने जपस्य नियमः पुराणे रश्चितः। तथा च मध्यसंध्यायामासीनः प्राउक्ते विजपेदि
 ति। कर्ज्यानाह व्यासः। न संक्रामहे सन्नपार्धमवलोकयन्। नाश्रितो न च जल्पे श्वनप्रावृतशिरास्तथा। न पदापादमाक्रम्य न चैव हि
 तथाकरो। न चासमाहितमनान च संश्रावयन् जपेत्। बोधायनोपि। नाभेरधः संस्पृशं कर्म संयुक्तो वर्जयेदिति। व्यासोपि। जपका
 लेन भाषेत व्रतहोमादिकेषु चापुतेष्वेवावसक्तस्तथा गच्छन् द्विजोत्तमः। अभिवाद्य ततो विप्रयोगक्षेमं च कीर्तयेत्। इति यो

कारयते सेयमृगैर्द्रिकराचनस्तरीरसिनेंद्रसश्वसीत्यादिका। तत्र लिंगादिंद्रोपस्थाने मंत्रस्य विनियोगः प्रार्थयते गार्हपत्यमिति द्विती
 यश्रुत्वा तु गार्हपत्योपस्थाने तत्र संश्रायः। किमुभयं समुच्चितोपस्थेयं उतैक एव तत्रापि किंयः कश्चिदैधिकः किंचेद्र एव उत गार्हपत्य ए
 वेति। तत्र श्रुतिलिङ्गयोः समबलप्रमाणत्वादिरोधानुपलंभाच्च समुच्चय इत्येकः पक्षः। एकोपस्थाने मंत्रस्य निराकांक्षत्वान्नैराकांक्षा
 लक्षणविरोधादन्यतरनियामकादर्शनाच्चेदिक इति द्वितीयः पक्षः। श्रुतेः शब्दालिकायाः अर्थसामर्थ्यानुसरित्वा सामर्थ्ये यवोप
 जीव्यत्वेन प्राबल्यादिंद्रोपस्थेय इति तृतीयः पक्षः। मंत्रं गतो हिंद्रोः स्वरूपं शक्रमभिधत्ते इति परमैर्धर्य इत्यस्मात्प्रातोस्तनन्तास्व
 कार्यविषयपरमैर्धयेपितं गार्हपत्यमभिधत्ते गुणादाप्यभिधानं स्यादिति न्यायेनोभयत्र साधारणत्वेन लिङ्गं संदेहापादकत्वं अथोच्येत
 रूदियोगिमपहरतीति न्यायेन शीघ्रबुध्युत्सादिकाया रूढेः प्राबल्याच्च एवोपस्थेय इति। एवं तर्हि लिंगादिपि शीघ्रबुध्युत्सादकत्वेन श्रुति
 रेवात्र विनियोजिका। तथा ह्यार्थैरुक्तं। मंत्रार्थं मंत्रतो बुध्वा पश्चाच्छ्रुतिं निरूप्य च। मंत्राकांक्षावलेनेंद्रोः शेषत्वश्रुतिकल्पनं। श्रुत्या प्रत्यक्ष
 यापूर्वे गार्हपत्यांगता गतो नैराकांक्षीकृता मंत्रे नीरूपा श्रुतिकल्पना। तेन शीघ्रप्रवृत्तित्वाच्चुत्सालिङ्गस्य बाधनं तस्माद्गार्हपत्य एवोपस्थेय

रयमाणः सोदकेन पाणिना प्राङ्मुखः सावित्रीं सहस्रकृत्वा वर्तयेच्छतकृत्वोपरिमितकृत्वोवेति। जपंगमूला मक्षमाला माहारीतः। शंखरूप
मयी माला कांचीनवजोत्तलेः। पद्माक्षकैश्च रुद्राक्षैर्विद्रुमैर्मणिमौक्तिकैः। राजतेंद्राक्षकैर्माला तथैवांगुलिपवर्भिः। पुत्रजीवमयी माला शस्तावे
जपकर्मणि गौतमोपि। अंगुल्याजपसंख्या न मेकमेकमुदाहृतं। रेखयाष्टगुणं पुत्रजीवैर्दशगुणं स्मृतं। शतं स्याच्छंखमणिभिः प्रवालैश्च स
हस्रकं। स्पष्टिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते। पद्माक्षैर्दशलक्षंतु सौवर्णैर्कोटिरुच्यते। कुशग्रंथ्याश्च रुद्राक्षैरनंतं फलमुच्यते इति। अथ मा
लामणिसंख्या माह प्रजापतिः। अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशकांस्तथा॥ सप्तविंशतिं कार्या ततो नैवाधिका हिता॥ अष्टोत्तरशतं माला उत्तमा सा का
प्रकीर्तिता॥ चतुःपञ्चाशकावत्समं मध्यमा सा प्रकीर्तिता। अधमा प्रोच्यते नित्यं सप्तविंशतिसंख्ययेति। गौतमोपि अंगुष्ठं मोक्षदं विद्या तर्जनी श
चुनाशनी। मध्यमा धनकामाया नामिका पौष्टिकी तथा॥ कनिष्ठारक्षणी प्रोक्ता जपकर्मणि शोभना॥ अंगुष्ठेन जपे क्षण्यमन्ये रंगुलिभिः सह॥
अंगुष्ठेन विना जप्यं कृतं तदफलं भवेदिति। गायत्री जपं प्रशंसति व्यासः। दशकृत्वः प्रजापता अहोयश्च कृतं लघु। तसाप्यष्टगुणं दशगुणं
त्रकार्या विचारणा॥ शतजप्ता तु सारे विउपपातकनाशिनी। लक्षजाप्येन च तथा महापातकनाशिनी॥ कोटिजाप्येन रणेन्द्रियदिव्यं तदा

श्रुयादिति। यमोपि। गायत्र्या न परं जप्यं गायत्र्या न परं तपः। गायत्र्या न परं ध्यानं गायत्र्या न परं हतमिति। मनुरपि। यो धीतेः हन्यह्न्येतां त्रीणि
वर्षाण्यतंद्रितः। स ब्रह्म परमयेति वायुभूतिश्च मूर्तिरिति। गौतमोपि। अनेन विधिना नित्यं जपं कुर्यात्प्रयत्नतः। प्रसन्नो विपुलाभोगाश्रुतिं
मुक्तिं च विंदति। इति संध्याजपयोः प्रकरणं॥ अथ होमविधिः। तत्र कूर्मपुराणे। अथागल्यगृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि। मज्जाल्यवह्निं विधि
वज्रहृयाज्जातवेदसमिति। दक्षोपि। संध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते। स्वयं होमफलं यस्यात्तदन्येन न लभ्यते। होमेयस्तु मुद्दिष्टं
जुहोतः स्वयमेव तु। हुयमानं तदन्येन फलमर्थं प्रपद्यते। ऋत्विक्पुत्रो गुरुभ्राता भागिने योऽथ विद्वतिः। एतैरपि हुतं यस्यात्तत्तत्स्वयमेव तु।
विद्वतिर्जीमाता। स्वयं होम एव मुख्यः तदमावेऽऋत्विगादिहोमः। तत्रापि विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः। ऋत्विक्पुत्रोऽथवा पत्नी शिष्योऽथवा पितृहोमः
। प्राप्पानुज्ञां विशेषेण जुहुयादयथाविधि। होतृत्तरतम्यं दर्शयति श्रुतिः। अन्यैः शतहुताधोमादेकः पुत्रहुतो वरः। पुत्रैः शतहुताधोमादेको
ह्यात्महुतो वर इति॥ ऋत्विगादिहोमेऽपि यजमानसन्निधाने भवितव्यं। तदुक्तं कात्यायनेन॥ असमक्षं तु रंपत्योर्हेति व्यनक्तिगादिना। द्वयोरप्यस
मक्षं तु भवेद्युतमनर्थकमिति। त्रयोः सन्निधानं मुख्यं तदभावे त्वेकतरसन्निधानेनपि होतुं शक्यं। तथा च स एवाह। निक्षिप्याग्नीन्स्वदारेषु प

पा. मा.
७८

रिक्तस्य लिङ्गं तथा प्रवृत्ते कार्यवान्विप्रवृत्तैव न चिरं वसेदिति। होमकालः कात्यायनेन दर्शितः। यवत्सम्यङ् भाव्यं तेन भस्मृक्षाणि सर्वतः। लो
हितत्वं न चोपेति तावत्सायं च हयत इति। आपस्तंबोऽपि यत्समुद्रो वा एष यज्जहोरात्र सैस्ये तेन धेतीर्थे यत्संधीतस्मात्संधी होतव्यमिति शौ
ललिब्राह्मणं भवति नक्षत्रं दृष्ट्वा प्रदोषे निशायां वा सायमिति। समुद्रत्वेन निरूपितस्याहोरात्रस्य संधिद्वयं संप्रवेशं तीर्थं तस्मात्संधिर्होम
काल इति मुख्यः कल्पः। नक्षत्रदर्शनादयस्त्रयः कालः सायं होमेऽनुकल्पाः। एकं नक्षत्रोदयो नक्षत्रदर्शनं। सर्वं नक्षत्रोदयः प्रदोषः। निद्रा
वेत्तानिशा। प्रातर्होमकालोऽपि चतुर्विधेनेव दर्शितः। उपस्यपोदयं समयाध्युषित उदिते प्रातरिति। मनुस्मृत्यप्रथमं द्वितीयमेकीकृत्य काल
त्रयमाह। उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा। सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी प्रकृतिरिति। एतेषां लक्षणमाह। व्यासः। रात्रेः षोडशमे
भागे ग्रहनक्षत्रभूषिता काले तनुदिते प्राहुर्होमं कुर्याद्विचक्षणः। तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमंडले। रविर्यावन्नदृश्येत समयाध्युषितस्तसः।
रेरवामात्रस्तदृश्येतरस्मिन्निस्तसमन्वितः। उदितं तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेदिति। अभिलाषनस्तु अनुकल्पांतरमाह। संगवांतः प्रा
तरिति। होमकाल इत्यनुवर्तते। अथ वा सर्व एवैते कालविशेषा यथा सुरवं सुरव्यतयेव व्यवतिष्ठते उदितानुदितहोमवत्परातुकथंचिन्मु

आ.

७८

गयाज्ञवल्क्येऽपि। यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपदिषुकथंचन। व्याहरेद्देष्टव्यं मंत्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययमिति। संबन्धोऽपि। लोकवार्तादि
कं श्रुत्वा हस्वास्पृष्ट्वा प्रभाषितं। संख्याविना च यज्जपंत तत्सर्वं निष्फलं भवेदिति। प्रभाषितमिति बहुभाषिणं परुषमिति। गौतमोऽपि। गच्छ
तस्मिन्तो वापि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः। अशुचे वा विना संख्यां तत्सर्वं निष्फलं भवेदिति। क्रोधं मोहं कृतं निद्रां निष्ठीवणं किञ्च भणं। दर्शनं च
धनी चानां वर्जयेज्जपकर्मणि। आचमेत्संभवे तेषां स्मरेद्दिष्णुं सुरार्चितं। ज्योतींश्चिचप्रषं सेद्वा कुर्याद्वा प्राणसंयमं। ज्वलनं गाश्वविप्रांश्च य
तीन्वापि विभुः प्रयति। देशनिधमस्तयाज्ञवल्क्येनोक्तः। अग्न्यागारे जलं ते वाजपेदे बालयेऽपि वा। पुष्पतीर्थे गवांगोदे हिजसे त्रेऽथ वा गृ
ह इति। शंखेऽपि। गृहे त्वेकगुणं जप्यं न चार्दोद्दिगुणं स्मृतं गवांगोदे दशगुणं मग्न्यागारे दशतः। सिद्धतीर्थेषु क्षेत्रेषु देवतायाश्च
सन्निधौ। सहस्रं शतकोटीनामनंतं विष्णुसंनिधविति। ब्रह्मपुराणे। गुह्यकाराक्षसः। सिद्धाहरंति प्रसमं यतः। एकांते तु शुभे देशे तस्मा
ज्जप्यं सदा चरेदिति। जपसंख्यामाह योगयाज्ञवल्क्यः। ब्रह्मचार्या हि ताग्निश्च शतमष्टोत्तरं जपेत्। वानप्रस्थे यतिश्चैवं सहस्रादधिकं
जपेत्। यमोऽपि। सहस्रपरमां देवीं शतमध्यादशावरं। गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वपापप्रणाशनीमिति। आपस्तंबोऽपि। दर्भेऽपि नोदमं न्या

पा. मा.

७९

गोधूमात्रीहीणामिव शालवः। आज्यं हव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते मंत्रस्य देवतायास्तु प्रजापतिरिति स्थिति रिति। आहुतिपरिमाणमाह वृ
हस्पतिः। प्रसूधान्यं चतुःषष्टिराहुतेः परिकीर्तितं। तिलानां तु तदर्थं स्याद्दुतस्य त्विति। बोधायनोऽपि। व्रीहीणां वायवानां वा शतमाहुतिरिष्य
ते इति। होमप्रकारः स्वगृह्योक्तविधिना द्रष्टव्यः। तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे। स्वगृह्योक्तेन विधिना होमं कुर्याद्यथाविधाति। विष्णुरपि बहुभुक्
धनेनाग्नौ सुसमिधे हुताशने। विधुमेलेलिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये। यो नर्विषु जुहोत्यग्नौ व्यंगारे चैव मानवः। मंदाग्निरामयावी च दूरि
द्रश्नो फजायत इति। एतच्च ज्ञात्वा नुष्ठेयं अन्यथा दोषश्रवणात्। तदा हांगिराः। स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत्किंचिद्भाववर्जितं। क्रीडाकर्मैव
बालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनं मिति। चतुर्विंशतिमतो हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्वज्ञानिनः क्रियाः। अपश्यन्नंधको रूधः पश्यन्नपि च पंगु
ल इति॥ श्रौतस्मार्तयोरग्निव्यवस्थामाह याज्ञवल्क्यः। कर्मस्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्यात् प्रत्यहं गृहि। दायकालादहते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निचि
ति। वैतानिकागर्हपत्यादयः। यस्य पुनः श्रौतस्मार्तमिदं यत्तस्यानुष्ठानमाह भरद्वाजः। होमं वैतानिकं कृत्वा स्मार्तं कुर्याद्विचक्षणः। स्मृ
तानां वेलमूलत्वात् स्मार्तं केचित्सुराविदुरिति। शातातपोऽपि। श्रौतं यस्यास्य यं कुर्यादन्योऽपि स्मार्तमाचरेत्। अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्यादावा

आ०

७९

रमंतत इति। उक्तस्याग्नेर्नित्यतामाह गर्गः। उक्तदारो न वैतिष्ठेक्षणमप्यग्निना विना॥ तिष्ठेत्तत्रे हि जोत्रात्यस्तथा च पतितो भवेत्॥ यथा स्नानं
यथा भार्या वेदस्याध्ययनं यथा॥ तथैवोपासनं दृष्टं न तिष्ठेत्तदयोगत इति। सत्यं वैदिकानुष्ठानशक्तौ न स्मार्तमात्रेण परितुष्येत्तदाह स
वा। यो वैदिकमनाहत्य कर्मस्मार्तं तिहासकं। मोहात्समाचरेद्दिप्रो न स पुण्येन युज्यते। प्रधानं वैदिकं कर्म युगं भूततथेतरत्वात्। एतन्निष्ठः प्र
धानं तु हित्वा गच्छत्यधोगतिः॥ अशक्तं प्रतिव्यास आह॥ श्रौतं कर्म न चेच्छक्तः कर्तुं स्मार्तं समाचरेत्॥ अत्राप्यशक्तः करणे सदाचारं लभेद्दु
ध इति॥ होमं प्रशंसत्यंगिराः। यो दद्यात्कांचनं मेरुं पृथिवीं च स सागरां तत्सायं प्रातर्होमस्य तुल्यं भवति वानवेति॥ इति होमप्रकरणं
तदेवं संख्यास्नानं जपो होम इत्यस्मिन् च चने होमां तानि कर्माणि निरूपितानि। एतान्यष्टधा भक्तस्य प्रथमभागे समापनीयानि। यद्यपि म
ध्यान्हस्नानादीनि निरूपितानि तथापि तेषां प्रातःस्नानादिप्रसंगेन निरूपितानां माद्यभागे न कर्तव्यता। दिवसस्याष्टधा विभागं तत्र कर्त
व्यविशेषं च दर्शयति। दिवसस्याष्टभागे तु कृत्यं तस्योपरि द्रव्यते। द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पंचमेतथा षष्ठे च सप्तमे चैव षष्ठे च पृथक्
थक्॥ विभागेष्वेव कर्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषत इत्यारिना॥ अथ मूलवचनानुसारेण देवता पूजनं कर्तव्यं। तत्पूजनं प्रातर्होमानंतरमिति

पा. मा. ०
८०

केचित्। तदाहमरीचिः। विधाय देवता पूजां जपयन्तानंतरमिति॥ कूर्मपुराणेपि। निष्पीड्य स्नानवस्त्रं वै समाचम्य च वाग्यतः स्वैर्मन्त्रैस्त्वं
ये देवान्यत्रैः पुष्पैः लपां बुभिरिति॥ तत्र वयं जपयन्तानंतरं देव पूजां निरूपयिष्यामः। प्रातर्होमादनंतरं भावी निब्रह्मयज्ञां तानि मूलवचना
नुक्तानि आह्निकक्रमप्राप्तत्वा तान्युच्यते। होमानंतरं कृत्यमाह दक्षः। देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमंगलवीक्षणमिति॥ मंगलमादर्शादि। तदु
क्तं पुराणे॥ रोचनं चंदनं हेममृदंगोदरपुष्पं मणिं॥ गुरुमग्निं च सूर्यं च प्रातः पश्येत्सदा बुध इति॥ विष्णुपुराणेपि। स्वाचांतश्च ततः कुर्यात्सुमा
न्येन प्रसाधनं॥ आदर्शजिनमंगल्यदूर्वाद्यालंभनानि चेति॥ ब्रह्मपुराणे॥ स्वमात्मानं घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितमिति। नारदोपि।
लोकेस्मिन्मंगलान्यष्टौ ब्राह्मणे गौर्हृताशनः। हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः। एतानि सततं पश्येन्न मस्यैरर्चयेच्च यः। प्रदक्षि
णं च कुर्वीत तथाह्यायुर्न हीयत इति। मनुष्याः अग्निं चित्कपिलासत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः। दृष्टमात्रा पुनंत्येते तस्मात्पश्येत्तनित्यशः। इ
ति वामनपुराणेपि। होमं च कृत्वा लभनं शुभानां ततो बहिर्निगमनं प्रशस्तं। दुर्वां च सर्पिर्दधिबोदकुंभं धेनुं सवत्सां वृषभं सवर्णां मृद्गा
मयं स्वस्तिकमक्षतांश्च वैलं मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च। श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमीं च हुताशनं चंदनमर्कविंबं। अश्वत्थवृक्षं च समालमेव त

आ.

८०

रव्यकालाति क्रमस्तदा गोभिलोक्तं द्रष्टव्यं। यथा यदि गृह्ये गोसायं प्रातर्होमयोर्होमोत्तारं ताधिगच्छेत्कथं कुर्यादित्यासायमाहुतेः प्रात
राहुतिनीत्येता प्रातराहुतेः सायमाहुतिरमावास्यायाः पौर्णमासीनात्येता पौर्णमास्यामावास्यायेति। बोधायनेपि। आसायः कर्मणः
प्रातरा प्रातः सायकर्मणः। आहुतिर्नातिपद्येत्पार्वणं पार्वणांतरा इति॥ आपन्नस्तु पक्षहोमांतरं कुर्यात्। तथा च मरीचिः। शरीरापद्रवे
द्यत्र मया दार्तिः प्रजायते। तथान्यास्वपि चापक्षपक्षहोमो विधियत इति। पक्षहोमिनस्तस्य क्षमध्वे आपन्निवृत्तौ तदा प्रभृतिपुनर्होमः कर्त
व्यः। तदाहमरीचिः। पक्षहोमानथोरुत्वागत्वा तस्मान्निवर्तितः। होमं पुनः प्रकुर्यात्तु न चासौ रोषभागभवेदिति। एवं होममनुतिष्ठता सीमोच्छं
घने कृते पुनराधानं कार्यं तदाह कात्यायनः। विहाय अग्निं सभार्यश्चेत्सीमा मुच्छं घ्यगच्छति। होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यत इति। होमका
लानत्यये तु नास्ति पुनराधानं तदाह शौनकः। प्रोषिते तु यदा पत्नी यदि ग्रामांतरं व्रजेत्। होमकाले यदि प्रात्यानसा रोषेण सुज्यत इति। हो
मद्रव्यमाह स एवाकृतमोदनसम्मादितुंडलादिक ताकतं॥ ब्रीह्यादित्वक्तं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैरिति। हविष्येषु यवामुखास्तदनुब्रूहि
यः स्मृताः। अभावे ब्रीहियवयोर्दभावापयसापि वा। तदभावे यवावाजुहुयादुदकेन वा। यथोक्तवस्त्रं संपतौ ग्राह्यं तदनु रवा। यवानामिव

प्राचनीयः। अकारेणांतिमस्वरमात्रमुपलक्ष्यते। अशेषनाम्नामकारात्तत्त्वाभावात्। तथासत्येवंप्रयोगोभवति। आयुष्मान्भवसौम्यदेवस्ताभू
 त्तायुक्तप्रत्यभिवादनप्रकारंनजानातिसनाभिवाद्यइत्याहसएवायोनवेत्यभिवादनस्यविप्रःप्रत्यभिवादनं। नाभिवाद्यःसविदुषायथाभूद्
 स्तथैवसइति। यस्तजानन्नपिनप्राह्यभिवादनं करोतितस्यदोषोभविष्यपुराणेदरितः। अभिवादेकतेयस्तनकरोत्यभिवादनं। आशिषं
 वाकुरुश्रेष्ठसयातिनरकान्वहुनिति। यमोपि। अभिवादेतथःपूर्वमाशिषंनप्रयच्छति। यदुष्कृतंभवेदस्यतस्माद्भागं प्रपद्यते। तस्मात्पू
 र्वाभिभाषस्याञ्जाडाकस्यापि धर्मवित्। अत्राचिबेतिक्तव्यमेवंधर्मेनहीयते। स्वस्तीतिब्राह्मणे। ब्रूयादायुष्मानितिभूपतिः। वर्धतामितिर्वेस्यस्त
 भूदस्तस्वागतं वदेत्इति। मनुष्यः। ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्। अत्रबंधुमजामयं वैश्यं क्षेमं समागम्य भूदमारोष्यमेवच। परपत्नीतुयास्त्रीस्यादसं
 बंधाचयोनितः। तां ब्रूयाद्भवतीत्येवंसुभगेभगिनीतिचेति। ज्यायां समभिवादेदित्यक्तंतत्रकियत्ताकालेन ज्यायस्त्वमित्युपेक्षितआहापसं
 वः॥ त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोः। अभिवादनमर्हतीति मनुष्यः। दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पंचब्दाख्यं कलाभृतां। अब्दपूर्वश्रोत्रियाणामत्येनापि
 स्वयोभिषिदितिसमानपुरवास्तिनां दशभिर्वर्षैः वयसापूर्वः सरवाभवतिततोधिकोज्यायान् स्वयोनिषु मात्रादिषु स्वत्येनापियोधिकः

सोभिवाद्यइत्यर्थः। नन्वेतेमान्याइत्युल्लिखितानां योगयाज्ञवल्क्येन पूज्यत्वाभिधानाद्गवीयसामपितेषामभिवादनं प्रासमिति चेन्न प्रत्यक्षा
 नसंभाषणाभ्यामान्यत्वसिद्धेः। अतएव तेषामनभिवाद्यत्वमाह गौतमः। ऋत्विक्श्चक्षुरपितृव्यमातुलानां तु यवीयसां प्रत्यक्षानाभिवाद
 नमिति। अभिवादनमभिभाषणंतदाह बोधायनः। ऋत्विक्श्चक्षुरपितृव्यमातुलानां तु यवीयसां प्रत्यक्षानाभिभाषणमिति। एतच्च ब्राह्म
 णविषयं। तथा च शातातपः। अभिवाद्योनमस्कार्यः शिरसा वंद्य एवच। ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैस्तु श्रीकामैः सादरं सदा। नाभिवाद्यास्तु वि
 श्रेण क्षत्रियाद्याः कथंचन। तेजानकर्मणोपेतायद्यप्येते बहुश्रुताः। अभिवाद्यदिजः भूदंसचैलं स्नानमाचरेत्। ब्राह्मणानां शतं सम्य
 गभिवाद्यविशुध्यतीति॥ विष्णुरपि। सभासु चैव सर्वास्त्यश्वेराजगृहेषु च॥ नमस्कारं प्रकुर्वीत ब्राह्मणानभिवादेदिति। गुर्वदौतूपसंग्रहण
 महगौतमः। गुरोः। पादोपसंग्रहणं प्रातरिति। गुरुरत्रार्यः। यतः स एवाह। मातृपितृतदंधूनां पूर्वजानां विद्यागुरूणां तद्गुरूणां चेति। उपसंग्रहलक्षणं
 मनुराहाव्यत्यस्तपाणिनाकार्यमुपसंग्रहणं गुरोः। तव्येन सव्यः स्पृष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिण इति। गुरोः सव्यदक्षिणपादौ स्वकीयसव्यदक्षि
 णाभ्यां स्पृष्टव्यौ बोधायनोपि। श्रेत्रे संस्पृश्य मनः समाधाय। धस्ताज्जान्वोरापइत्यनित्यपसंग्रहणं कुर्यादिति शेषः। एतच्च गुरुपत्नीना

मपिकार्यं तथा च मनुः गुरुवस्तु पूज्यास्तः सवर्णा गुरुयोषितः असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्यक्षानाभिभाषणैः। धातृभायेपिसंग्राह्यासव
र्णहिन्यहन्त्यपि विप्रोऽथ तूपसंग्राह्यास्तिसंबंधयोषितइति। एवमविशेषेणोपसंग्रहणे प्रत्येकचिदपवादमाह स एव। गुरुपत्नी तु युव
तिर्नाभिवादे हपादयोः। पूर्णविंशतिवर्षेण गुरुण दोषो विजानता। अभ्यंजनं स्नापनं च गात्रोद्वाहनमेव च। गुरुपत्न्या न कार्याणिकेक्षा
नां च प्रसाधनमिति। किंतु कर्तव्यमित्यपेक्षितमाह स एव। कामंतु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवाभुवि विधिवद्दंडं न कुर्यादसावहमिति
ब्रुवन्। विप्रोऽथ पादग्रहणमन्वहं च अभिवादनं। गुरुदारेषु कर्तव्यं सतां धर्ममनुस्मरन्निति। अभिवादने कर्ज्यानाहापस्तंबः। न सोपान
द्वेष्टितशिराऽनवहितपाणिर्वाभिवादयेत्तेति। शंखेऽपि नोदकुं भहसो अभिवादयेत्। न भैक्षं च न पुष्पां न हस्तो नौ शुचिर्नाजपन्नदेव
पितृकार्यं कुर्वन्नरायानइति। आपस्तंबोऽपि तथा विषमगताय गुरवेनाभिवाद्यंतथा प्रयताया प्रयतश्च न प्रत्यभिवादयेत्प्रतिवयसः स्त्रियश्
तितथान्यत्र स एवाहा। समित्युष्णकुराज्यांबुमृदन्नाक्षतपाणिकः। जपंहोमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यस्तथा द्विजइति। पाषंडं पतितं ब्राह्मं महापा
तकिनं शठं नास्तिकं चरुतघ्नं च नाभिवादेत्कथंचना धावंतं च प्रमत्तं च मूत्रोच्चारकं तं तथा। भुंजानमातुरं नार्हं नाभिवादे द्विजोत्तमः। उन्म

तश्च कुर्यान्निजजातिधर्ममिति। भरद्वाजोऽपि कंडूयपृष्टतोगांतु कत्वा चाश्वस्थवंदनं। उपगम्य गुरुं सर्वान्विप्रांश्चेवाभिवादयेदिति। ब्राह्मण
समवाये प्रथमं कस्याभिवादनमित्याकांक्षायामाह मनुः। लौकिकं वैदिकं वापि तथा ध्यात्मिकमेव च। आदरीतयतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेदिति।
अभिवादनकाले स्वं नाम कीर्तयेदित्याह स एव। अभिवादात्परं विप्रोज्यायां समभिवादयेत्। असौ नामाह मस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत्। ओ
शब्दं कीर्तयेच्चांतेस्वस्वनाम्नोऽभिवादनमिति। अभिवादात्परमिति अभिवादयामीति शब्दमुच्चार्य पश्चादेतन्नामाहं मोइति शब्दमुच्चारये
दित्यर्थः। अभिवादनप्रकारमाहापस्तंबः। दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयेत्तत्परः समं स जन्यो मध्यमं वैश्यो नीचैः भूदः प्रांजलि
रिति। एकहस्तेनाभिवादनं निषेधति विष्णुः। जन्मप्रभृतियत्किंचिच्चेतसा धर्ममाचरेत्। सर्वतन्निष्कलं याति ह्येकहस्ताभिवादनारिति। ए
तच्च प्रत्यक्षाय कर्तव्यं तदाहापस्तंबः। ऊर्ध्वं प्राणाद्भ्रमं तियूनः स्थविरागते। प्रत्यक्षानाभिवादाभ्यां पुनस्तां प्रतिपद्यतइति। अभिवा
दितेन कतव्यमाशिषमाह मनुः। आयुष्मा भवसौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादनो। आकारश्चास्य नाम्नोते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्रुतइति। पूर्वमक्ष
रं स्यात्सो पूर्वाक्षरः। पूर्वमक्षरं चासमर्थत्वाद्भ्यंजनं स्वराणां स्वरपूर्वकत्वासंभवात्। अतश्चाभिवादकनामगतोऽभ्यंजननिशेध इति मः स्वरः

तृवच्चरेदिति मनुरपि। पितुर्भगिन्यामातुश्च ज्ञायस्यां च स्वसर्ग्यपि। मातृवद्धृतिमातिष्ठेन्माताताभ्योगरीयसी। उपाध्यायदशाचार्य आचार्य
 णांशातं पिता॥ सहस्रं तु पितुर्मातागोरवेभ्योतिरिच्यते इति। यत्तु द्वौ गुरुपुरुषस्येह पितामाता च धर्मतः। धरागुरुतरातावन्मातागुरुतराततः
 तयोरपि पिताभ्रेयान्बीजप्राधान्यदर्शनात्। अभावे बीजो माता तदभावे तु पूर्वज्ञ इति पुराणवचनं तु निषेकादिसमस्तसंस्कारपूर्वकाध्या
 पकृपितृविषयं अन्यथामातैव गरीयसीति वचनं विरुध्येता तस्या गरीयस्त्वमुपपादयति व्यासः। मासान्दशोदरस्त्रया धृत्वाश्रूलेः समाकु
 लापेदनाविविधैर्दुःखैः प्रसूयेत विमूर्छिता। प्राणैरपि प्रियान्पुत्रान्मन्यते सुतवत्सल॥ कस्तस्यानिःकृतिं कर्तुं सक्तो वर्षशतैरपि। उपा
 ध्यायदशाचो इति युक्तं तत्रोपाध्यायाचार्ययोर्लक्षणमाह मनुः। एकदेशं तु वेदस्य वेदांगान्यथवा पुनः। योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायस्त
 उच्यते। उपनीय च यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्भिजः। सकल्यं सरहस्यं च तमाचार्यप्रचक्षत इति। आचार्योऽपि पितृमात्राद्यपेक्षया गरीयाने
 वा तदाह स एव। उसादकब्रह्मरात्रोर्गरीयान्ब्रह्मरः पिता। ब्रह्मजन्म हिविप्रस्य प्रेत्य चेह चराभूतमिति॥ युक्तवालोऽपि वृक्षमध्यापयति सो
 पि गरीयानित्याह स एव। बालोऽपि विप्रो वृक्षस्य पिता भवति मंत्रदः। अध्यापयासास पितुर्निशिरांगिरसः कविः। पुत्रका इति होवाच जनेन

परिगृह्यतान्। ते तमर्थमपृच्छंस्तान् देवानागतमन्यवः। देवाश्चैनं समेत्योचन्प्राप्यं वः शिशुरुक्तवान्। असौ भवति वै बालः पिता भवति मंत्रदः।
 असौ हि बाल इत्याहुः पितेत्येव च मंत्रदः। नहायनेर्न पलितेर्न कित्तेर्न च बंधुभिः। ऋषयश्च क्रिरेधर्मयोनूचानः स नो महानिति॥ तथा च विष्णुः।
 बाले समानवयसि अध्यापके गुरुवद्वर्तेतेति॥ ज्येष्ठप्रातर्यपि गुरुवद्वर्तितव्यमित्याभिहितं पुराणसारे। ज्येष्ठोऽप्रातापितृसमो भूते पितरि
 भूस्तराः। कनिष्ठास्तन्नमस्येरन्सर्वेच्छेदो नुवर्तिनः। तमेव चोपजीवेरन्यथैव पितरंतथा॥ मनुरपि॥ पितृवत्साल्ये सुत्राज्येष्टोऽप्रातायवीयसः।
 पुत्रवच्चपि वर्तेरन्यथैव पितरंतथेति॥ परमगुरावपितथेत्याह स एव। गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्धृतिमाचरेदिति। आचार्यानुज्ञामंतरेण मा
 तुलादिनसमावृतो नाभिवादे हित्याह स एव॥ न चाविसृष्टौ गुरुणा स्वान् गुरुन्नाभिवादे हितेति॥ समावृतस्य तु नानुज्ञापेक्षा तदाहाप
 स्तं वः। समावृतेन सर्वगुरुवत्संग्राह्याः प्रोच्य समागते आचार्यप्राचार्यसन्निपाते प्राचार्या योऽपसंगृह्याचार्यमुपजिघृक्षेदिति॥ अभिवाद्
 नं प्रशंसतिस एव॥ अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः। चत्वारितस्य वर्धते ह्यायुः प्रजायरो वलमिति॥ इत्याभिवादनप्रकरणं॥
 अथ द्वितीयभागस्तु च्यते। तत्र दक्षः। द्वितीये च तथाभागे वेदाभ्यासो विधियत इति। कूर्मपुराणे॥ वेदाभ्यासं ततः कुर्यात्प्रयत्नाच्छ्रुति

तेनरः। जपेदध्यापयेदथाधारयेदैविचारयेत्। अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि हि जेतम इति। वेदाभ्यासं प्रशंसति मनुः। वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्त
स्वाहि जेतमः। वेदाभ्यासो हि विप्रस्यतपः परमिहोच्यते। ऋषिदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनमिति। व्यासोऽपि। नान्यतो ज्ञायते धर्मो वेदादे
वैषनिर्बभौ। तस्मात्सर्वप्रयत्ने धर्मार्थं वेदमाश्रयेत्। याज्ञवल्क्येऽपि। यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणां। वेदावहिजातीनां निःश्रेय
सकरः परः इति। तथा वेदविहितस्य सर्वक्रियावैफल्यं मनुर्दर्शयति। यथा वंदोऽफलः स्त्रिषु यथा गौर्गविचाफला। यथाराते फलं दानं तथा वि
प्रो न चाफल इति। तस्मिन्नेव भागे कृत्यांतरमाह दक्षः। समित्युष्यकुशादीनां सकालः समुदाहृत इति। अथ तृतीयभागकर्तव्यं। तत्र दक्षः। तृ
तीये च तथा भागे पोष्यवर्गप्रसाधनमिति। कूर्मपुराणे। उपेयादींश्चरं चाथ योगक्षेमप्रसिद्धयोः साधयेद्विधानथां कुटुंबार्थं ततो हि जइति
। पोष्यवर्गोऽक्षेण दर्शितः। मातापिता गुरुर्भार्या प्राजादीनः समाश्रितः। अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृत इति। यात्राधनसाधनं
यथावृत्तिकार्यं तदाह मनुः। यात्रामात्रप्रसिद्धर्थस्वैः कर्मभिरगर्हितैः। अकुशेन शरीरस्य कुक्कृतधनसंचयमिति। अगर्हितानि कर्माणि अ
ध्यापनादीनि तानि च ब्राह्मणस्यैव विहितानि न क्षत्रियविशोः तदाह मनुः। त्रयो धर्मानि वर्तेरब्राह्मणास्तत्रियं प्रति। अध्यापनं याजनं च

तं जुंभमाणं च कुर्वतं दंतथा वनं। अभ्यक्तशिरसं चैव स्वास्यंतं नाभिवादयेत्। स्वक्याणिकमनज्ञातमशक्तं रिपुमातरं। योगिनं च तपः
सक्तं कनिष्ठं नाभिवादयेत्। ज्ञाता तपोऽपि। उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृष्ठीं गर्भघतिनीं। अभिवाद्य हि जेतो मोहादहोरात्रेण शुध्यतीति। गु
रोः पादोपसंग्रहणमित्युक्तं तत्र कीदृशो गुरुरित्याशंकायामाह मनुः। निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि। संभावयति चान्ते
न स विप्रो गुरु रुच्यते। याज्ञवल्क्येऽपि। स गुरुर्यः षण्णां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छतीति। अध्यापनं तु विप्रविषयं निषेकादिकं तु सर्ववर्णसाधा
रणं पितृव्यतिरिक्तानामोपचारिकं गुरुत्वमाह मनुः। अल्यं ता बहुवायस्य श्रुतस्योपकरोति यः। तमपीह गुरुं विद्याच्छुभोपक्रियया
तथेति। हारीतोऽपि। उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः। मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहः पितामहो। वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुं
स्येते गुरवः स्मृताः। मातामातामही गुरुः पितुर्मतुश्च सौदराः। श्वश्रुः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरुवस्त्रिया मिति। अत्र पितृमातृग्र
हणं तद्वदेतेषामन्या इत्येतदर्थं। अतएवाह। अनुवर्तनमेतेषां मनोवाक्यकर्मभिरिति। व्यासोऽपि। मातामहो मातुलश्च पितृव्यः श्व
शुरो गुरुः। पूर्वजः स्नातकश्च त्रिंक्रमान्यस्ते गुरुवस्तदा। मातृष्वसामातुलानां श्वश्रुर्धात्री पितृष्वसामातुलानां श्वश्रुर्धात्री पितृव्यस्त्री गुरुस्त्रीमा

भक्ततोपि वा। जीवेदापि शिरो न केन श्रेयानेषां परः पर इति। भूद्रवृत्तिस्मृतान सादृशिता। भूद्रस्य हि जभुश्रूषा सर्वशिल्पानि वाप्यथ। विक्रयः स
र्वपण्यानां भूद्रकर्मकदाहृतमिति। याज्ञवल्क्योऽपि। भूद्राः स्युर्हि जभुश्रूषा तया जीवन्वणिग्भवेत्। शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्दिजातिहितमाचरन्नि
ति। अजीवन्निति छेदः। हारीतोऽपि। भूद्रधर्मो हि जातिः श्रूषा यवर्जनं कलत्रादिपोषणं पशुपालनं भारोद्धरणं पण्यापण्यव्यवहारचित्रकर्मनृत्तगी
तवेणुवीणामृदंगवादनादीति। अथ चतुर्थभागे कर्तव्यमुच्यते। तत्र रक्षः। चतुर्थे तु तथाभागे स्नानार्थं मृदमाहरेदिति। मध्याह्नस्नानविधि
स्तु प्रसंगात्पूर्वमेव निरूपितः। अथ ब्रह्मयज्ञविधिः। तस्य स्वरूपं तैत्तिरीयब्राह्मणे दर्शितं। यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्युचं यजुः सामवा
तङ्गस्य यज्ञः संतिष्ठत इति। लिंगपुराणेऽपि। स्वशाखाध्ययनं विप्रब्रह्मयज्ञ इति स्मृत इति। तस्य कालमाह बृहस्पतिः। स चावीर्कर्मणा कार्यः
पश्चाद्वा प्रातराहुतेः। वैश्वदेवावसाने वानान्यर्थे निमित्तत इति। अत्र वैश्वदेवरात्रे न मनुष्ययज्ञांतं कर्म विवक्ष्यते। यतः कूर्मपुराणे भिदि
तं। यद्विस्मृत्यैषा दवाग्रहयज्ञः कृतो न हि। कृत्वा मनुष्ययज्ञांतु ततः स्वाध्यायमारभेदिति। अतिश्वदिग्देशानाह। ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः
प्राच्यां दिशि ग्रामादुत्तिष्ठति। उदीच्यां प्रागुदीच्यां बोदितं प्रादित्य इति। अउत्तिष्ठति रात्रौ नरेदंशविशेषो लक्षितः। छदिर्गृहाच्छादनं तृणक

रादित्यत्र हयते तत्रेत्यर्थः। उदितं प्रादित्य इत्यनेनोदयात्प्राचीनं कालं निषेधति। न तूदयानंतरं विधीयते तस्य होमकालत्वात्। पुनरपि देशादी
तिकर्तव्यतां श्रुतिराह। दक्षिणत उपवीयोपविश्य हस्तावव निज्यत्रिरात्रामेहिः परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य शिरश्चक्षुषीनासिकेभ्यो त्रैहृदयमालभे
ति। दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्त्रुत्वा प्राङ्गसीनः स्वाध्यायमधीयीतेति च। दक्षिणे तरोपाणी पादौ कृत्वा सपवित्रा बोमिति प्रतिपद्यत इति च। त्रीने
ष प्रयुक्ता भूर्भुवः स्वरिति च। अथ सावित्री गायत्री त्रिरन्वाहपञ्चोर्ध्वं च शौनवानमिति च। ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवान्तं वेति हस्मा
ह शौचं आन्धेय उतारण्ये बल उत वाचोदतिष्ठन्नुत ब्रजन्नुतासीन उत शयानोऽधीयीतैव स्वाध्यायमिति च। मध्यं दिने प्रबलमधीयीतेति च।
नमो ब्रह्मण इति परिधानायां त्रिरन्वाहापुत्रपस्पृश्य गृहानेतिततोयत्किंचिद्दरातिसादक्षिणेति। दक्षिणतः प्रदक्षिणं कृत्वेत्यर्थः। तथा च
योगयाज्ञवल्क्यः। प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च। दर्भेषु दर्भपाणिभ्यां संहताभ्यां कृतांजलिः। स्वाध्यायं तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थं
माचरेदिति। शौनकस्त्वितिकर्तव्यतां तस्माह। प्राणायामैर्दग्धहोषः शुक्लांबरधरः शुचिः। यथाविध्यपञ्चाचम्य आरोहे दर्भसंस्तरां पवित्रपाणिः
कृत्वा तु उपस्त्रुं दक्षिणे तरोमिति। उदाहृतं श्रुतौ सकृदुपस्पृश्येत्यस्यानंतरं सव्यं पाणिं पादौ प्रोक्ष्येत्यध्याहर्तव्यं उतरस्मिन्फलवाक्ये तु तथा अनुक्रमणात्।

बभ्रिराचामतितेनऋतः प्रीणातिरुदिः परिमृजतितेन यजः प्रियत्स रुदुपस्पृशतितेन सामानियत्स व्यं पाणिं पादौ प्रोक्षतियच्छिरश्चक्षुषीनासिके
श्रोत्रे हृदयमारभते तेनाथर्वगिरसो ब्राह्मणानीति हासान् पुराणानि कल्पान् गथानां राशः सीः प्रीणातिदर्भाणामिति श्रुत्यर्थः रौनकेन दर्शितः प्रा
ग्बोदग्वाग्रामानि क्रम्यापन्नापुत्यशुचौ देशे यज्ञोपवीत्याचम्याक्लिन्नवासा दर्भाणां महदुपस्तीर्य प्राक्कुला नांतेषु प्राङ्मुखः पवित्रोपस्थं कृत्वा द
क्षिणे त्तरोपाणी पादौ संधाय पवित्रं तौद्यावापृथिव्योः संधिमीक्षमाणः संमील्य वायुं यत्तु मात्मानं मन्येत तत्तथा युक्तो धीयत स्वाध्यायमो पूर्वा
व्याहृतयः सवित्रीमन्वाहपच्छोर्ध्वं च शः सर्वमिति तृतीयशौचः शौचे पुत्रः आह्वय एवं नाम कऋषिरित्याहस्मेति श्रुतेः संबंधः ग्रामे मनसा स्वाध्या
यमधीयीत ततः प्रबलेरण्ये मनसा धीयीत ततः वाचा दिवान् कंतं वाति एन्द्रजन्नासीनः रायानो वा सर्वथा स्वाध्यायमधीते च न त्वंगा राक्षसा प्रधानं परि
त्याज्यमित्यर्थः ब्रह्मयज्ञे जप्या आश्रमे धिके दर्शिताः वेदमार्गो समारभ्य यथोपर्युपरि क्रमात्तायदधीते न्वहं शक्त्या तत्स्वाध्यायं प्रवक्षते। ऋचं वा
थयजुर्वेदं सामगाथामथापि वा। इति हासपुराणानियथा शक्त्या ब्रह्मपयेत्। याज्ञवल्क्योऽपि वैश्वदेवपुराणानि सेति हासानि राक्षितः। जपस्त
प्रसिध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेदिति॥ ग्रहाणां ध्ययनं ब्रह्मयज्ञा ध्येयं न स्यान्ध्यायदिवसेषु परित्यागः प्राश्नो मन्त्राहो वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये
चैव नैतिके। नानुरोधो स्यान्ध्याये होममंत्रेषु चैव हीति। नैतिकेनास्मन्ध्यायो ब्रह्मसत्रं हितस्मृतं। ब्रह्माहुतिर्हुतं पुण्यमन्ध्यायं वषट्कृतमिति। ब्रह्मे

तृतीयश्च प्रतिग्रहः। वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्तेरन्मिति स्थितिरिति। अतो न तयो रध्यापनादि र्जनोपायः। अतएवोपायांतरं लेनैवोक्तं। शस्त्रा
स्त्रमृत्वं सत्रस्य वणिज्यं पशुं कृषीं विशा इति। वणिक्वाणिज्यं पशुः पशुपालनं। याज्ञवल्क्योऽपि प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनं। कु
सीद कृषिवाणिज्यं पशुपाल्यं विशाः स्मृतमिति। उपायांतराण्याह मनुः। सप्तविंशतिमहाधर्मादायो लाभः क्रियाजयः प्रयोगकर्मयोगश्च स
त्यतिग्रह एव चेति। दायो दायेनागतं धनं। लाभो निधिर्दर्शनं। दायलाभक्रियाश्चतुर्णां वर्णानां। जयः क्षत्रियस्यैवा प्रयोगो वृध्यर्थं धन
दानं। कर्मयोगः कृषिवाणिज्यं प्रयोगकर्मयोगो वैश्यस्यैव। सत्यतिग्रहो विप्रस्यैव। कर्मपुराणेऽपि। द्विविधस्तु गृहीतेयः साधकश्चाप्यसा
धकः। अध्यापनं याजनं च पूर्वस्याहुः प्रतिग्रहः। शिलोच्छेनाप्युपादध्याद्गृहस्थः साधकः स्मृतः। असाधकस्तयः प्रोक्तो गृहस्थाश्रमसं
स्थितः। शिलोच्छेदस्तस्य कथिते देववृत्तिपरमर्षिभिः। अमृतेनापि जिवेत मृतेन प्रमृतेन वा। अयाचितं स्यादमृतं मृतं भैक्षं तु याचितमिति। म
नुरपि। अस्तामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा। सत्यानृताभ्यामपि वानश्च वृत्त्या कथंचन। अस्तमुच्छिलं प्रोक्तं प्रमृतं कर्षणं स्मृतं सत्या
नृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीयते॥ सेवाश्च वृत्तिर्विख्याता तस्मात्तां परि व्रजयेदिति॥ याज्ञवल्क्योऽपि। कुसूलकुंभीधान्यो वा द्वाहिकः

चेपि। प्राग्रेषु सरांस्तर्प्येन्मनुष्यांश्चेवमध्यतः। पितृंस्तदक्षिणायेषु रथादिस्त्रिजलंजलीनिति। अत्रांजलि संख्यायथा संख्यं व्यवतिष्ठते। यत्र रा
स्वायं न संख्या नियमः। अतस्तत्र विकल्पः। तत्रैव ब्रह्मसूत्रविन्यासविशेषो दर्शितः। सत्येन देवकार्याणि वामेन पितृतर्पणं। निवीतिना मनुष्याणां
तर्पणं स्वविधीयत इति। सत्येनोपवीतेन वामेन प्राचीनाविति नेत्यर्थः। तथा च रांखलिखितौ। उभाभ्यांमपि हस्ताभ्यां प्रादक्कारो यतोपवीती प्रा
ग्रेक्षु शैर्देवता तर्पणं देवतीर्थेन कुर्यादिति। विष्णुरपि। ततः कृत्वानिवीतं तु यज्ञसूत्रमतेन्द्रितः। प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत्तृगिति बोधा
यनः। अथ दक्षिणतः प्राचीना वीती पितृन्स्वधानमस्तर्पयामीत्यादि। यत्तु उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति। समूदो नरकं यातिकालसूत्र
मवाकुरिरा इति व्याघ्रपादवचनं तच्छाध्वविषयं। अतएव कार्ष्णिजिनिः। आद्ये विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते। तर्पणे तु भूयेनैव विधिरेष पुरात
न इति। एतच्च तर्पणं स्थूलस्थेनो जले कुर्यात्। तथा च गोभिलः। नोदकेषु न पात्रेषु न कुक्षौ नैकपाणिना। नोपतिष्ठति तत्तयं यन्न भूमौ प्रदीयत
इति। अथ स्थूलस्थे भूमावेव तर्पणं कुर्वीत न जलादाविति। तथा च विष्णुः। स्थूले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः। नोपतिष्ठति तद्धारि पितृणां
न निरर्थकमिति। अत्र विशेषमाह हारीतः। वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्णं बर्हिषि। केशाभस्म तु पांगारकं टकास्त्रिस्तमाकुलं। भवेन्महीतलं त
स्माद्बर्हिषालरणं ततः। यत्तु कार्ष्णिजिनेनोक्तं। देवतानां पितृणां च जले रथाज्जलंजलिमिति। तदनुचिच्छलविषयं। तदाह विष्णुः। यत्राशुचिच्छ

लं वा स्यादुदके देवताः पितृन्। तर्पयेत्तु यथा काममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितमिति। पात्रविशेषमाह पितामहः। हेमरूप्यमयं पात्रं कांस्यताम्रसमुद्भवं।
पितृणां तर्पणे पात्रं मृन्मयं तु परित्यजेदिति। मरीचिः। सौवर्णेन च पात्रेण ताम्ररूप्यमयेन वा। ओदुंबरेण खड्गेन पितृणां दत्तमक्षयमिति। रिक्तहस्तो
न कुर्यादित्याह स एव। विनारूप्यसौवर्णेन विना ताम्रतिलैस्तथा। विना मंत्रैश्च रश्मैश्च पितृणां नोपतिष्ठति इति स्मृत्यंतरे च। खड्गमौक्तिकहस्तेन
कर्तव्यं पितृतर्पणं मणिकोचनदर्मैर्वानुत्थेन कदाचनेति। न चात्र समुच्चयो नापि विकल्प इत्यभिप्रेत्य मरीचिराह। तिलानामप्यभावे तु स्वर्णं
रजतान्वितं। तदभावे निषिंचेत्तु रश्मैर्मंत्रेण वा पुनरिति। तिलग्रहणे तु विशेषमाह योगयाज्ञवल्क्यः। यद्युद्धृतं निषिंचेत्तु तिलान्समिभयेज्जले।
अतो न्यथा तु सत्येन तिलाग्राद्या विचक्षणे रिति। एतदलोमकप्रदेशाभिप्रायं। तथा च देवलः। रोमसंस्त्रं स्थित्वा न्कृतं यस्तु संतर्पयेत्पितृन्। पितरस्त
र्पितस्तेन रुधरेण मलेन चेति। वर्णभेदेन तिलानां विनियोगविशेषं दर्शयति स एव। शुद्धैस्तर्पयेद्देवान्मनुष्यान् राबलैस्त्रिलैः। पितृन् संतर्पयेत्तु तिलैस्त
र्पयेत्सर्वतोद्भिजः। कूर्मपुराणे देवर्षिपितृतर्पणे विशेषो दर्शितः। देवान्ब्रह्मऋषींश्चेव तर्पयेदक्षतोदकेः। पितृभक्त्या तिलैः कृष्णैः स्वसूत्रोक्तवि
धानतः। इति। तिथ्यादि विशेषेण तिलतर्पणं निषेधति। सत्यम्यारविवाचे च गृहे जन्मदिने तथा। भृत्यपुत्रकलत्रार्थं न कुर्यात्तिलतर्पणमिति। पक्षयो
रुभयोरान्नसत्यम्यनिशिसंध्ययोः। विद्यापुत्रकलत्रार्थं तिलान्यं च स्वर्णयेदिति। बोधायनेऽपि। न जीवत्पितृकः कृष्णे स्तिलैस्तर्पणमाचरेत्। स

सम्यं विवाहे च न जन्म दिवसेषु च ॥ गृहे निषिद्धं सति तं तर्पणं तद्दहिर्भवेत् ॥ विवाहे चोपनयने चोले सति यथाक्रमं वर्षमर्थं तदर्थं च नित्यं केतिलतर्पणं ॥
 तिथितीर्थविशेषेषु कार्यं प्रेते च सर्वं देति ॥ तर्पणायान्दरीयतिसत्यव्रतः ॥ कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ॥ मनुष्यास्तर्पयेद्ब्रह्मपुत्रः कुर्यात्
 स्तथा ॥ अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जन्वाच्य भूतले ॥ दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान् संतर्पयेत्तत इति ॥ योगयाज्ञवल्क्योऽपि ब्रह्माणं तर्पयेत्सर्वं विष्णुं रुद्रं प्र
 जापतिं वेदानुखंडं सितदेवांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ॥ आचार्यांश्चैव गंधर्वानाचार्यं तनयांस्तथा ॥ संवत्सरं सावयुवंदेवीरप्सरसस्तथा ॥ तथा देवानु
 गान् नागान् सागरान् पर्वतान् पितृं सरितो धमनुष्यांश्च यक्षान् त्रिंशं सितैर्वहि ॥ पिशाचकसुपर्णांश्च भूतान्यथ पशूंस्तथा ॥ वनस्पतिनौषधींश्च भूतग्रामां
 श्चतुर्विधान् ॥ सव्यं जानुततो न्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ॥ तद्धिं गैस्तर्पयेन्मंत्रैः सर्वान् पितृगणंस्तथा ॥ मातामहांश्च सततं तर्पयेच्च अथोद्भिज
 इति ॥ शौनकोऽपि ॥ अग्निर्विष्णुः प्रजापतिरित्यादि ॥ यजुः शारिवनां ऋषितर्पणमुक्तं ॥ अथ कोऽऽरुषीनेतानुदकांजलिभिश्चुचिः ॥ अव्यग्रस्तर्पये
 न्नित्यं मंत्रैरेवाष्टनामभिः ॥ पितृतर्पणं प्रकृत्य पैठीनसिः ॥ अपसव्यं ततः कृत्वा स्थित्वा च पितृदिङ्मुखः ॥ पितॄन् दिव्यान् दिव्यांश्च पितृतीर्थेन तर्पये
 दिति ॥ दिव्यावसरद्रादित्याः अरिष्याः पित्रारयः ॥ तथा च योगयाज्ञवल्क्यः ॥ वस्तुतस्तथा दित्यान् नमस्कारं समन्वितान् तर्पयेदिति शेषः ॥ वस्वार्श
 नां नामानि पैठिनसिनारश्नितानि ॥ भ्रूवो धर्मश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनलः ॥ प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तितः ॥ अजैकपादद्विर्भ्यो विरू

वाहुविद्रव्यं ते नहुतो अधीयंत इत्यध्यायो याज्यादिमंत्रसमूहः तेन वषट्कारेण च रहितं ॥ यतो नास्त्यनध्यायः ॥ अतएवैषां श्रुतिरध्यायविशेषाननूय
 तेषु जपं प्रशंसति ॥ एवं विद्वान्मेघे वर्षति विद्योतमानेस्तनयस्य वस्फूर्जति पाचमानो वाऽग्निवास्यायां स्वाध्यायमधीयीत तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वा
 ध्याय इति ॥ तस्मिन् ध्यायेषु स्वल्पमेव पठनीयं तदा हापस्तंभः ॥ अथ यद्विवातो वायुतिस्तनयेद्वा विद्योतते वा स्फूर्जत्येकामृचमेकं वा यजुरेकं वा सामा
 भिव्याहरेदिति ॥ आत्मदेशयोश्चुचिर्ब्रह्मयज्ञोऽर्जनीयः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावन ध्यायेद्यदात्मा शुचिर्यद्देश इति ॥ ब्रह्मयज्ञ
 प्रशंसति श्रुतिः ॥ उत्तमं नाकमधिरोहतीति ॥ उत्तमः समानानां भवति यावंतं हवा विचलस्य पूर्णं ददस्वर्गं लोकं जयति याऽसंवाक्ष्यं चापमृत्कज
 यति ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छतीति ॥ याज्ञवल्क्योऽपि यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याप्नुयात्फलं ॥ त्रिवृते पूर्णं पृथिवीदानस्य फलमभुत इति ॥ ॥ इति
 ब्रह्मयज्ञप्रकरणं ॥ अथ तर्पणं ॥ तत्र वसिष्ठः ॥ ऋक्सामाथर्ववेदोक्तान् जाप्यमंत्रान्यजूंश्चिच ॥ जप्त्वा चैवं ततः कुर्याद्देवर्षी पितृतर्पणमिति ॥ बृहस्प
 तिरपि ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धिर्धविद्यां चाध्यात्मिकी जपेत् ॥ जप्त्वाथ प्रणवं वापित तत्तर्पणमाचरेत्त इति ॥ विष्णुपुराणेऽपि ॥ शुचिब्रह्मधरः स्नातो देवर्षि
 पितृतर्पणं ॥ तेषामेव हि तीर्थे न कुर्वीत कस्यमाहितः ॥ त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ॥ तद्वर्षाणां यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापते ॥ पितॄणां
 प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपत इति ॥ व्यासः ॥ एकैकमंजलिं देवाद्देवोऽनुसक्तकादयः ॥ आर्हतिपितरस्त्रींस्त्रीं स्त्रिय एकैकमंजलिमिति ॥ आग्नेयपुरा

येपि॥ ब्रह्माणं शंकरं सूर्यं तथैव मधुसूदनं॥ अन्यांश्चाभिमतान्देवाभक्त्या चाक्रोधनोनरः॥ त्रैर्मर्त्रैरर्चयोनित्यं पत्रैः पुष्पैस्तथांबुभिः॥ यद्यपि पूर्ववचन
व्याख्याने पूजनीयो देव एक एवेति महता प्रबंधेन प्रपञ्चितं॥ तथापि दर्शनभेदमाश्रित्य विष्णुशंकरादिभेदोपन्यासो न विरुध्यते॥ दर्शनभेदश्च पुराणसा
रे वर्णितः॥ शैवं च वैष्णवं चैव शक्तं चैनायकं तथा॥ स्कांदं च भक्तिमार्गस्य दर्शनानिषदेव हीति॥ तत्र वैष्णवदर्शनानुसारी पूजाक्रमः आश्वमेधेनिरूपि
तः॥ शृणुपांडवतत्सर्वमर्चनक्रममात्मनः॥ स्तुतिं लेपद्रव्यं कृत्वा चाष्टपत्रं सकर्णिकं॥ अष्टाक्षरविधानेनाप्यथवा द्वादशाक्षरैः॥ वैदिकैरथवा मंत्रैर्मम
सूक्तेन वा पुनः॥ स्तुतिपत्रं मांततस्तस्मिन्नर्चयितुं विचक्षणः पुरुषं च ततः सत्यमन्युतं च युधिष्ठिरा॥ अनिरुद्धं च मां प्राहुर्वैखानसविरोजनाः॥ अन्ये त्वे
वं विजानेति मंत्राज्यां च रात्रिकाः॥ वासुदेवं च राजेन्द्रसंकर्षणमथापि वा॥ प्रहसन् चानिरुद्धं च चतुर्मूर्तिं प्रचक्षते॥ एतां श्रान्याश्वराजेन्द्रसंज्ञाभेदेन मू
र्तयः॥ विध्यनर्थं तिराएव मामेवं चार्चयेद्बुध इति॥ आग्नेयेपि॥ अर्चनं सं प्रवक्ष्यामि विष्णेरभिततेजसः॥ यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परां निर्वृतिमाप्नुयुः॥ अप
श्च ग्नो हृदये सूर्ये स्तुतिं प्रतिमासचाष्टस्येतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतं॥ अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मानीषिणो॥ प्रतिमास्त्वबुद्ध्या
नां योगिनां हृदये हरिः॥ तस्य सर्वगतत्वाच्च स्तुतिं भावितात्मनां॥ आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुभंतस्य देवता॥ पुरुषो योजगक्षजमृषिर्नारायणः स्मृ
तः प्रथमां विन्यसेद्दामे द्वितीयां दक्षिणे करे॥ तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत्॥ पंचमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत्॥ सप्तमीं वाम

पाक्षोत्थरेवतः॥ हरश्च बहुस्त्वश्वत्र्यंबकश्च सारेश्वरः॥ सावित्रश्च जयंतश्च पिनाकीचापराजितः॥ एते रुद्राः सप्तमाख्याता एकादशसरोतमाः॥ इन्द्रो धाता भगः
पृषामित्रो धवरुणो र्यमा॥ अर्चिर्विवस्वान्ष्टावसविता विष्णुरेव च॥ एते वै द्वादशादित्या देवानां प्रवरामताः॥ एते च दिव्याः पितरः पूज्याः सर्वे प्रयत्नतः
इति॥ ततः स्वपित्रादींस्तर्पयेत्तत्प्रकारमोहपैठीनसिः॥ स्वनाम गोत्रग्रहणं पुरुषं पुरुषं प्रति॥ तिलोदकांजलीं स्त्रीं स्त्रीनुचैरुचैर्विनिक्षिपेत्॥ यो
ग्यास्तव त्वेयोपि॥ सर्वेभ्यो जलं देयं नासर्वेभ्य एव च गोत्रनाम स्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वश इति॥ नामग्रहणेपि विशेषमाहाश्वलायनः॥ शर्मोतं
ब्राह्मणस्योक्तं वर्मातं क्षत्रियस्य तु॥ गुह्यं तं चैव वैश्यस्य दासां तं भूद्रजन्मनः॥ चतुर्णामपि वर्णानां पितृणां पितृगोत्रतः॥ पितृगोत्रं कुमारीणामूढानां
भर्तृगोत्रत इति॥ पितृतर्पणमाह सत्यव्रतः॥ पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च॥ ततो मातामहानां च पितृव्यस्य सतस्य चेति॥ विष्णुपुराणेपि द
द्यात्तत्रेण तीर्थेन काम्या नन्यान् शृणुष्व मे॥ मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रं गुरुपत्यै तथा नृपगुरवे मातुलादीनां स्तिग्धमित्राय भूभुज इति॥ पित्रादीन् मात्रादीन् माता
महारीन् पितृव्यांस्तत्पत्नीः मातुलांस्तत्पत्नीः गुरुवां योषाध्यायान् स्तुहृत्संबधिबांधवान् द्रव्यान् दातृपोषकरिषिणस्तत्पत्नीश्च तर्पयेदिति॥ जीवसितृ
कतर्पणे विशेषमाह॥ योगस्तव त्वयः॥ कव्यवाडनलः सोमो यमश्चैवार्थमातथा॥ अग्निश्चातः सोमपाश्च तथा बर्हिषदोपि च॥ यदि स्यात्जीवपितृकस्तान् वि
द्यात्तथापि तून् एभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदीयते॥ एतां श्वेव प्रमीतांश्च प्रमीतपितृको द्विज इति तर्पयेदिति शेषः॥ अवसानां जलमाह का

स्यायनः॥ पितृवंश्यामातृवंश्यायेचान्ये मत्तउदकमर्हतितांस्तर्पयामीत्यवसानांजलिरिति॥ आदित्यपुराणेपि॥ यत्र कचन संस्नानां शक्यं घृष्टोपहृतात्मनां॥
 तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकं॥ येमेकुले लुप्तपिंडाः पुत्रद्वारविषर्जिताः तेषां तु दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकं॥ मत्स्यपुराणे॥ आग्रं हस्तं बर्पयं
 तं जगत्पुण्यं त्विति ब्रुवन्॥ क्षिपेत्पयो जलीं स्त्रीं स्तुवार्थां संक्षेपतर्पणमिति॥ यमतर्पणं तु बृद्धमनुनोक्तं॥ दीपोत्सवचतुर्दश्यां कार्यं तु यमतर्पणं॥ रु
 ष्णागारचतुर्दश्यामपि कार्यं स देवहि॥ यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चांतकाय च॥ वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च॥ औदुंबराय दध्याय नीला
 य परमेष्ठिने॥ वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्त्याय तेन मइति॥ नियमस्तु स्कंदपुराणे निरूपितः॥ दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः देवती
 र्धेन देवत्वा तिलैः प्रेताधिपेयमइति॥ एवं कुर्वतः फलमाह॥ यत्र कचन नयां हि स्नात्वा कृष्णचतुर्दशीं॥ संतर्प्य धर्मराजानं मुच्यते सर्वकिल्बिषैरिति
 ॥ माघशुक्लाष्टम्यां भीष्मतर्पणं कुर्यात् दाहव्यासः॥ शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्दीप्ताय योजनं॥ संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति वै व्याघ्रपाद
 गोत्राय सांक्त्यप्रवराय च॥ गंगापुत्राय भीष्माय प्रदास्ये हं तिलोदकं॥ वसूनामवताराय शंतनोरात्मजाय च॥ अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीष्माय वर्मण
 इति॥ तर्पणप्रशंसपुराणे दर्शिता॥ एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं हि नः॥ स गच्छेत्सरमं स्नानं तेजो भूर्ति मनामयमिति॥ अकरणे प्रत्यवायः पुराणे द
 र्शितः देवताश्च पितृश्चैव सुनीन्ये यो न तर्पयेत् देवद्वाराणां मृगी भूत्वा नरकं स प्रजयति॥ योगयाज्ञवल्क्येऽपि॥ नास्ति क्यभावाद्यस्तोस्तु न तर्पयति

वैपितृन्॥ पिबंति देहिनः स्वावं पितरोऽस्य जलार्थिन इति॥ हारीतोपि॥ देवाश्च पितरश्चैव कांक्षंति सरितां जलं॥ अदत्ते तु निराशस्ते प्रतियंति
 यथागतमिति॥ कात्यायनोपि॥ छायां यथेच्छं छरदा तपार्तः पयः पिपासुः क्षुधितो न्नमन्॥ बालो जनित्रीं जननीं च बालं योषितुमासं पुरुषश्च यो
 षां॥ तथा सर्वाणि भूतानि॥ स्थावराणि चराणि च॥ विप्रा उदकमिच्छंति सर्वे दृढदकां क्षिणः॥ तस्मात्सदैव कर्तव्यमकुर्वन्महदेन सा॥ युज्यते बाह्वृणः
 कुर्वन्विश्वमेतद्धिभर्तिहीति॥ अत्र पितृगाथा॥ अपिनः सकुले भूयाद्यो नो दद्याज्जलं जलं॥ नदीषु बहु तोया सुसीतास्तु च विशेषत इति॥ तर्पणानं
 तरं वस्त्रनिष्पीडनं कर्तव्यं॥ तदा ह योगयाज्ञवल्क्यः॥ यावद्देवान् नृषींश्चैव पितृश्चैव न तर्पयेत् तावन्नपि दुयेदस्त्रं यो हि स्नातो भवेद्दिनः॥ निष्पी
 डयति यो मूढः स्नानवस्त्रमतर्पिते॥ निराशाः पितरो यांति शोपं दत्वा सुदारुणमिति॥ निष्पीडनं तु स्थले कार्यं तदुक्तं स्मृत्यंतरे॥ वस्त्रनिष्पीडितं तो
 यं श्राव्ये चोच्छिष्टभोजिनां॥ भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत्स्थलं इति॥ आचम्य च ततो दद्यात्सूर्याय सलिलं जलं॥ नमो विवस्वते ब्रह्म भास्वते
 विष्णु तेजसो जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मसाक्षिण इति॥ इति तर्पणप्रकरणं॥ इत्थं मूलवचनोक्ता तर्पणां तानि कर्माणि निरूपितानि॥ अथ मूलव
 चनोक्तं क्रमप्राप्तं देवार्चनं निरूप्यते॥ तत्र नृसिंहपुराणे॥ जलदेवं नमस्कृत्य ततो गच्छेद्गृहं बुधः॥ पौरुषेण च सूतेन ततो विष्णुं समर्चयेदिति॥ आग्नेय
 पुराणेऽपि॥ मंत्रैर्वैष्णवैस्तु सावित्रैः शालुकेस्तथा॥ विष्णुं प्रजापतिं वापि शिवं वा भास्करं तथा॥ तस्मिं गौरव्ये नमैः सर्वदेवान्समाहित इति॥ ब्रह्मपुरा

महापुरुष इत्यत्र कूर्चं ददाति भगवतो यं कूर्चं दर्भमयस्त्रिवृत्परितस्तवर्णस्तं जपस्वेत्यत्र स्थानानि कल्पयत्यग्रतः शंखाय कल्पयामि चक्राय कल्पयामि
 मीतिरक्षिणतो गदायै कल्पयामि वनमालायै कल्पयामि ति पश्चिमतः श्रीवत्साय कल्पयामि गरुत्मते कल्पयामि उत्तरतः श्रियै कल्पयामि सरस्वत्यै कल्पयामि
 पुष्पे कल्पयामि तुष्ट्यै कल्पयामि अथ सावित्र्या पात्रमभि मंत्र्यत्रिरपः परिषिच्याप आनीय सपवित्रेणादित्यं दर्शयेदोमित्युत मिति स्नापयन्त्री
 णि पदविचक्रम इति पाद्यं दद्यात्प्रणवेनार्घ्यमथ व्याहृतिभिर्निर्माल्यं व्यपोह्योत्तरतो विष्वक्सेनायनमइत्यथैनं स्नापयित्वा पोहिष्ठामयो भुव इति
 ब्रह्मजज्ञानं वामदेव्यर्चायुजुष्यवित्रेणेत्येताभिः षड्भिः स्नापयित्वा धाद्विस्पर्शयामीति केशवं नारायणं माधवं गोविंदं विष्णुं मधुसूदनं त्रिविक्रमं वामनं श्री
 धरं हृषीकेशं पद्मनाभं रामोदरं तपयित्वाथैतानि वस्त्रयज्ञोपवीता च मनीषा न्युदकेन व्याहृतिभिर्दत्त्वा व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्येदं विष्णुर्वि
 चक्रम इति गंधं दद्यात्तद्विष्टोः परमं पदमिति पुष्पमिरावतीत्यक्षतं सावित्र्या धूपमुद्दीप्य स्वैति दीपं देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे श्विनोर्बाहुभ्यां पूछो हस्ता
 भ्यां भगवते महापुरुषाय जुष्टं चरुं निवेदयामीति नैवेद्यमथ केशवादिनामभिर्दत्त्वा पुष्पाणि दद्याच्छंखाय नमश्चक्राय नमो गदायै नमो वनमालायै
 नमः श्रीवत्साय नमो गरुत्मते नमः श्रियै नमः सरस्वत्यै नमः पुष्पे नम इत्यवशिष्टैर्गंधमात्यैः प्रोक्ष्य गानलं कृत्याथैनमृग्यजुः सामाथर्वभिः स्तुतिभि
 रक्तचक्रं वसूलं जपित्वा पुरुषसूक्तं वा न्यांश्च वैष्णवान्मंत्रानित्येके ओं भूर्भुवः सवरो भगवते महापुरुषाय चरुमुदासयामिति चरुमुदास्योदासन

काले ॐ भूः पुरुषमुदासयाम्यो भुवः पुरुषमुदासयाम्यो स्वः पुरुषमुदासयाम्यो भूर्भुवः स्वः पुरुषमुदासयामीत्युदास्य प्रयातु भगवान्महापुरुषोऽनेन हवि
 षा तृप्तो हरिः पुनरागमनाय पुनः संदर्शनाय चेति प्रतिमां स्थाने च स्थानावाहनं विसर्जनं कर्ज्यं सर्वं समानं महत्स्वस्त्ययनमित्याचक्षते महत्स्वस्त्ययनमि
 त्याह भगवान्बोधायन इति ॥ कर्मपुराणेऽपि न विष्णुवाराधना तुष्यं विद्यते कर्म वैदिकं तस्मादनादि मध्यांतं नित्यं माराधयेद्भिरिति तद्विष्टो रिति मंत्रेण सूक्तेन पु
 रुषेण तु नैताभ्यां सह शोभं त्रौ वेदे पूज्यं चतुर्विधं अथवा देवमीशानं भगवंतं सनातनं आराधयेन्महादेवं भावयितुं महेश्वरं मंत्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेना
 धवा पुनः ईशानेनाथ वारुणैश्चैव केन समाहितः पुष्पैः पत्रैस्तथा द्विवीचं दनाद्यैर्महेश्वरं तथो नमः शिवायेति मंत्रेणानेन वा यजेत् नमस्कुर्यान्महादे
 वमृतं सत्यमितीश्वरं ॥ निवेदयित्वा त्मानं यो ब्राह्मणमितीश्वरं प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात्सं च ब्रह्माणि वाजपेता ध्यायीत देवमीशानं व्योम मध्यगतं शिवमि
 ति बोधायनोऽपि अथातो महादेवस्या हरः परिचर्या विधिं व्याख्यास्यामः स्नात्वा शुचौ देवो गोमयेनोपलिप्य प्रतिकृतिं कृत्वाऽक्षतपुष्पैर्यथा लाभमर्च
 येत्सहपुष्पोदकेन महादेवमावाहयेत् ॐ भूः महादेवमावाहयाम्यो भुवो महादेवमावाहयाम्यो स्वः महादेवमावाहयामीत्यावाह्यायातु भगवान्महादे
 व इत्यथ स्वागतेनाभि नंदति स्वागतमनुना स्वागतं भगवते महादेवाय तत्त्वासनं कुरु मास्तां भगवान्महादेव इत्यत्र कूर्चं ददाति भगवतो यं कूर्चं दर्भमय
 स्त्रिवृत्परितस्तवर्णस्तं जपस्वेत्यत्र स्थानानि कल्पयत्यग्रतो ब्रह्मणे कल्पयामि विष्णवे कल्पयामि रक्षिणतः स्कंदाय कल्पयामि विनायकाय कल्पयामि

पश्चिमतः भूलाय कल्पयामि महाकालाय कल्पयामि नन्दिकेश्वराय कल्पयामि तिकल्पयित्वा सावित्र्या पात्रमभिर्मन्त्रप्रक्षाल्यतिरः पवित्र
मप आनीय सहपवित्रेणारिसं दर्शयेरोमित्युत मिति स्नाप्य न्तरित रुद्रेण पाद्यं दद्यात्त्रणवेनार्घ्यमथ दद्यात् इति निर्मा ल्यं व्यपोह्योत्तरतश्चं डायनमस्त्यथै नंस्था
पयित्वा पोहिष्णमयो भुव इति तिसृभिर्हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इति च तसृभिः पचमानः स्रक् वर्जन इत्येतेनानुवाकेन स्नापयित्वा ॥ द्विस्तर्पयति भवं देवं तर्पयामि
शर्वदेवं ईशानं देवं ॥ पशुपतिं देवं रुद्रं देवं ॥ उग्रं देवं ॥ भीमं देवं महातं देवं तर्पयामि तर्पयित्वा थै तानि वक्ष्यते पविता न्या च मनीयान्युदकेन व्याहृतिभिः प्रदक्षिण
सुदकं परिषिच्य नमस्ते रुद्र मन्यव इति गंधं दद्यात्सहस्राणि सहस्र इति पुष्पं दद्यात् दीशानं त्वा भुवनानामधिभियमिति चाक्षतं दद्यात्सवित्र्या धूपमुदीप्य स्वैति दी
पं देवस्य त्वासवितुः प्रसवे श्विनोर्बाहुभ्यां पूछो हस्ताभ्यां भगवते महादेवाय जुष्टं चरुं निवेदयामीति नैवेद्यमथाष्टभिर्नौमधेयैरष्टौ पुष्पाणि दद्यात् भवय देवा
य नमः शर्षाय देवाय नमः ईशानाय देवाय ॥ पशुपतये देवाय ॥ रुद्राय देवाय ॥ उग्राय देवाय ॥ भीमाय देवाय ॥ महते देवाय नमो ब्रह्मणे नमो विष्णवे नमस्कंदाय न
मो विनायकाय नमः भूलाय नमो महाकालाय नमो नन्दिकेश्वराय नम इति च रुशेपेणाष्टभिर्नौमधेयैरष्टौ तर्जुहोति भवय देवाय स्वाहेत्यादि
भिर्हुत्वा ॥ वशिष्ठेर्गंधमात्यैर्ब्राह्मणानां च रुत्याथै नमृग्यजुः सामभिरुत्तुवंतिसहस्र इत्यनुवाकं जपित्वा न्यांश्चरौद्रमंत्रान्यथाशक्तेषु के भूर्भुवः स्वरो महा
देवाय चरुमुद्गासयामीत्यादिभिरुद्गास्योद्गासनकाले ॐ भूः महादेवमुद्गासयामीत्यादिभिर्मन्त्रैरुद्गमुद्गास्य ॥ प्रयातु भगवानीशः सर्वलोक नमस्कृतः ॥ जने

कट्यांतु अष्टमीं दक्षिणे तथा ॥ नवमीं नाभि मध्ये तु दशमीं हृदये तथा ॥ एकादशीं कंठ मध्ये द्वादशीं वामबाहुके ॥ त्रयोदशीं दक्षिणे तु तथा स्येतु च
तुर्दशीं ॥ अष्टोः पंचदशीं चैव विन्यसे न्मूर्ध्नि षोडशीं ॥ यथा देहे तथा देवे न्यासं कृत्वा विधानतः ॥ न्यासेन तु भवेत्सोपि स्वयमेव जनार्दनः ॥ एवं
न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्यगं समाचरेत् ॥ पूर्वया वाहय देवमासनं तु द्वितीयया ॥ पाद्यं तृतीयया चैव चतुर्थ्यार्घ्यं प्रदापयेत् ॥ पंचम्यां च मनंद्या
प्रष्ट्या स्नानं समाचरेत् ॥ सप्तम्या तु ततो वासश्चाष्टम्यां चोपवीतकं ॥ नवम्यां गंधमेवं तु दशम्यां पुष्पं कं तथा ॥ एकादश्यां तथा धूपं द्वादश्यां ईपमेव च ॥
नैवेद्यं तु त्रयोदश्यां नमस्कारे च तुर्दशीं ॥ प्रदक्षिणे पंचदशीं व्रजने षोडशीं तथा ॥ स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादा च मनंतथा ॥ हुत्वा षोडशभिर्मन्त्रैः षोडशा
न्नस्य चाह ॥ तं पुनः षोडशभिर्मन्त्रैर्दद्यात्पुष्पाणि षोडशा ॥ तच्च सर्वजपेद्भूयः पौरुषं सूक्तमुत्तमं ॥ षण्मासा सिद्धिमाप्नोति द्येवमेव समर्चनात् ॥ ध्ये
यः सरासवितुमंडल मध्यवर्ती नारायणः सरसि जासन सन्निविष्टः ॥ केयूरवान्मकरकुंडलवान्किरीटीहारी हिरण्यवपुर्धृतशंखचक्र इति ॥ बोधा
युनोषि ॥ अथातो महापुरुषस्याहरहः परिचर्याविधिं व्याख्यास्यामः ॥ स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्य प्रतिकृतिं कृत्वा ॥ क्षत्रपुष्पेयं थालाभ
मर्चयेत्सहपुष्पोदकेन महापुरुषमावाहयेत् ॥ ॐ भूः पुरुषमावाहयामि ॥ ॐ भुवः पुरुषमावाहयामि ॥ ॐ स्वः पुरुषमावाहयामि ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषमा
वाहयामीत्यावाह्यायातु भगवान्महापुरुष इत्यथ स्वागतं नाभि नंदति स्वागतमनुना स्वागतं भगवते महापुरुषायैतदासनमुपकृष्टमन्यास्यतां भगव

वेणचसूक्तेनततोविष्णुसमर्चयेत्। वैश्वदेवंततः कुर्याद्विलिकर्मतथैवचेति॥ तत्रततइतिपंचमीश्रुत्याक्रमः प्रतीयते। मूलवचनेतुपाठमात्रेण। पाठात्स
न्निधिरूपाश्रुतिर्बलीयसीतिलिंगसूत्रेव्यवस्थापितं। तस्माद्वैश्वदेवंचादौकर्तव्यं। एवंचसतिवेदपाठोप्यनुगृहीतोभवति॥ देवयज्ञः पितृयज्ञोभूतय
ज्ञोमनुष्ययज्ञोब्रह्मयज्ञइति। स्मार्तश्चपाठाद्वैदिकः पाठोबलीयानिति विरोधाधिकरणन्यायेनावगम्यतेतस्मादपिवैश्वदेवस्यप्राथम्यं॥ तत्रवैश्वदेवं
विधत्तेव्यासः। वैश्वदेवंप्रकुर्वीतस्वशारवाविहितंततः। संस्तुतान्नेश्विविधैर्हविष्यव्यंजनादिकैः तैरेवां नैवीलंदराच्छेषमाह्वायवास्ति॥ कृताप
सव्यः स्वधयासर्वदक्षिणतोहरेत्॥ ततोदेवार्चनानंतरमित्यर्थः। नारायणोपि। सभार्यस्तुभुविः स्नातोविधिनाचम्यवाग्यतः। प्रविश्यस्तुसमित्येग्रीवैश्व
देवंसमाचरेदिति॥ कूर्मपुराणेपि॥ शालाग्रौलौकिकेचाथजलेभूम्यामथापिवा॥ वैश्वदेवस्तुकर्तव्योदेवयज्ञः सर्वस्मृतः। यदिस्याल्लौकिकेपाकस्ततो
न्नंतत्रहयते॥ शालाग्रौतत्रचेदन्नंविधिरेषसनातनइति॥ अंगिरः। शालाग्रौवापचेदन्नंलौकिकेवापिनित्यशः। यस्मिन्नग्रौपचेदन्नंतस्मिन्होमो
विधीयतइति॥ शालाग्रौतत्रचेदन्नंविधिरेषसनातनइति॥ अंगिरः। शालाग्रौवापचेदन्नंलौकिकेवापिनित्यशः। यस्मिन्नग्रौपचेदन्नंतस्मिन्होमो
दर्शयितव्यमः॥ पंचसूनागृहस्थस्यवर्ततेहरहःसदा। कंडनीपेषणीचुल्लीजलकुंभउपस्करः। एतानिर्वाहयन्निप्रोविध्यतेवैसुदुर्मुखः। एतासांपावनार्था
यपंचयज्ञाः प्रकीर्तिताः। सूनाः हिंसास्नानानि। कंडनीसुसलोलूरवलादिः। पेषणीदृषदुपलादिः। चुल्लीपाकस्थानं। उदकुंभउदकस्थानं। उपस्करः शूर्प

दिः। अक्स्करइतिपाठेमार्जन्यादिर्दृश्यः। एताः सूनाः स्वस्वकार्येप्रापयन्त्यायेनयुज्यतइत्यर्थः। तच्चकालद्वयेपिकर्तव्यमित्याहकात्यायनः। सायंप्रा
तर्वैश्वदेवः कर्तव्योबलिकर्मच॥ अन्नभतापिसततमन्यथाकिंस्विपीभवेदिति॥ होमप्रकारमाहश्रुत्यायनः। अथसायंप्रातःसिद्धस्यहविष्यस्यजुहुया
दग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमायवनस्पतयेऽग्नीषोमाभ्यामिंद्राग्निभ्यांघ्रावापृथिवीभ्यांधन्वंतरयइंद्रायविश्वेभ्योदेवेभ्योब्रह्मणेस्वाहेति। हविष्य
स्यतिहविर्योग्यस्येत्यर्थः। अग्निहोत्रदेवताभ्यः सूर्याग्निप्रजापतिभ्यइत्यर्थः। आपस्तवोपि। उपसनेपचनेवा। द्विराद्यैः प्रतिमंत्रं हस्तेनजुहुयादुभयतः
परिषेचनंयथापुरस्तादिति॥ अद्यैरनुवाकादावुक्तैरग्नयेस्वाहेत्यादिभिः। कात्यायनोपि॥ वैश्वदेवादन्नास्यैक्ष्यस्वाहाकारेजुहुयाद्व्यंजनेप्रजापतये
गृहेभ्यः कश्यपानुमतयइति॥ अत्रयथास्वशारवंव्यवस्थाहोतव्यान्नसंस्कारमाहव्यासः। जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तंतैलक्षारविवर्जितं। देव्यक्तंपयसा
क्तंवातदभावेबुनापिवेति। द्रव्यानुकल्प्यश्वतुर्विशतिमतेदर्शितः॥ अलाभेयेनकेनापिफलशाकोदकादिभिः। पयोदधिघृतेः कुर्याद्वैश्वदेवंस्र
वेणतु॥ हस्तेनान्नादिभिः कुर्यादद्विरंजलिनाजलइति॥ यदद्यतेतेनैवहोतव्यं तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे। शाकंवायदिवापत्रंमूलंवायदिवाफलं। संकल्प्य
येयदाहारलेनैवजुहुयादपीति। क्षारलवणपरान्नसंसृष्टेनाहविष्येणहोमोग्रौनकार्यः किंतूक्तंमस्माग्यायतनादुतरतोऽपोद्यतस्मिजुहुयात्कृत
महुतंचाग्रौभवतिति। परिशिष्टेपि। उतानेनतुहस्तेनसंयुष्टाग्रेणपीडितं। संहतंगुलिपाणिस्तवाग्यतो जुहुयात्थविरिति॥ अन्नग्रैस्तुवैश्वदेवेविशेषमा

पा० मा०

९४

गृहाय

नक्तं चारिभ्य इति

हवृ अवसिष्टः। अनग्निकस्तयो विप्रो सोन्नं व्याहृतिभिः स्वयं हुत्वा शाकलमंत्रैश्च शिष्टं काकबलिं हरेदिति॥ विष्णुरपि। अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा स्वयं मंत्रैश्च
शाकलैः प्रजापतेर्हविर्हुत्वा पूजयेदिति धिंततः। भूतयज्ञः कूर्मपुराणे दर्शितः। देवेभ्यस्तु हुतादन्नाच्छेपाद्भूतबलिं हरेत्। भूतयज्ञः सर्वे प्रोक्तो भूतिदः सर्व
देहिनामिति। हारी तोषि। वास्तुपाल भूतेभ्यो बलिहरणं भूतयज्ञ इति। कात्यायनोपि। उधृत्य हविरासि च्यहविष्येण घृतादिना स्वशारवविधिना हुत्वा त
च्छेषेण बलिं हरेदिति॥ गोणकर्तृना हात्रिः। पुत्रो भ्राता धवा ऋत्विक् शिष्यश्च भुरमातुलाः। पत्न्यैश्च त्रियया ज्याश्च दृष्टास्तु बलिकर्मणीति। गृहे कर्त्त
राभावे प्रबसता स्वयमेव कर्त्तव्यमित्याह बोधायनः। प्रवासे गच्छतो यस्य गृहे कर्त्तान विद्यते। पंचानां महता मेषां सयज्ञैः सह गच्छतीति॥ बलिहरणप्रका
रमाह तुर्दक्षाध्वलायनो। अथ बलिहरणमेताभ्यश्चैव देवताभ्योऽपि ओषधिवनस्पतिभ्यो गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्य इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो यमाय यम
पुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशं ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये विष्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति
दिवा नक्तं रक्षोभ्य इत्युत्तरतः स्वधापितृभ्य इति प्राचीनावीति शेषं दक्षिणानि नयेदिति॥ आपस्तंबोपि। अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुपधान सन्निधौ
नवमेन मध्ये। गारस्य दशमे कादशाभ्यां प्रागपवर्गमुत्तरपूर्वदेशे। गारस्योत्तरेभ्यो तुर्भिर्वाय्यादेशे कामलिङ्गेन देहत्यामंतरिक्षलिङ्गेनोत्तरपिधान्यासु
त्तरे ब्रह्मसदने दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीती अवाचीनपाणिः। कुर्याद्रौद्रोत्तरतो यथा देवताभ्यस्तो नानापरिषेचनं धर्मभेदान्कमेवेतमेव

आ०

९४

न हविष्मत्सः पुनरागमनाय च पुनः संदर्शनाय चेति प्रतिमास्त्रनेष्वप्युक्तं आवावाहनं विसर्जनं कर्त्तुं सर्वसमानं महत्स्वस्त्ययनमित्याचक्षत इत्याह भगवान्बो
धायन इति॥ शिवार्चनं प्रशंसति नंदिकेश्वरः। यः प्रदद्याद्गच्छं लक्षं दोग्रीणां वेदपारगो एकाहमर्चयेत्क्षिप्रं तस्य पुण्यं ततो धिकं। सकलसूजयते युक्तं भगवंतं
मुमापतिं॥ अस्याभ्युपेक्षादधिकं फलं भवति भूस्तराः। इति॥ देवतार्चनाकरणे दोषः कूर्मपुराणेऽभिहितः। यो मोहादध्वालस्यादत्त्वा देवतार्चनं। भुङ्क्ते स यति
नरकं सूकरेषु भिजायत इति॥ इत्थं मूलवचनोक्तं देवतापूजनं निरूपितं। देवतानां चैतिचकारेण गुरुं समुच्चिनोति। गुरोरपि देववसूजनीयत्वात्। अत
एव ऋतिः। यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुराविति। शैवपुराणेऽपि गुरुः स शिवः प्रोक्तो यः शिवः स च शंकरः। शिवविराटरूपा च भेदो नास्तिकश्च न।
शिवे मंत्रे गुरो यस्य भावना सदृशी भवेत्। भोगो मोक्षश्च सिद्धिश्च शीघ्रं तस्य भवेत्भवं॥ वस्त्राभरणमाभ्यानि शयनान्यासनानि च॥ प्रियाणि चात्मनो
यानि तानि देयानि वै गुरोः। तोषयेत्तं प्रयत्नेन मनसा कर्मणा गिरेति॥ मनुष्यः। इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमं। गुरुभूषया चैव ब्रह्मलोकं
समभुते। सर्वे तस्या हता धर्मा यस्य ते त्रय आहताः। अनाहताश्च यस्य ते सर्वे तस्य फलाः क्रियाः। यावन्नयः सुजीवे बुद्ध्या वन्नान्यत्समाचरेत्तिष्ठेव
नित्यं शुभं कुर्यात्प्रिय हितैरत इति॥ इति गुरुपूजा॥ पंचमभागस्तु माह दक्षः पंचमेव तथा भागे संविभागे यथा हतः। पितृदेवमनुष्याणां कीदृशानां
वोपदिश्यत इति। यद्यप्यतिथ्यं वैश्वदेवं चेत्यातिथ्यस्य पूर्वभावि त्वं मूलवचनेनोक्तं तथापि वैश्वदेवस्य देवपूजानंतरं भावित्वं नृसिंहपुराणेऽभिहितं पौरु

त्यभ्राष्टोऽर्घ्यगंधाद्यैर्हिजान्वाभ्यर्च्यशक्तिः। सर्वान्पितृगणान्सम्यक्सहैवोद्दिश्यभोजयेत्। आवाहनस्वधाकारपिंडाग्नौकरणादिकं। ब्रह्मचर्यादिनिय
मोवैश्वदेवास्तथैवच। नित्यभ्राष्टेत्यजेदेताभोज्यमन्नं प्रकल्पयेत्। दत्त्वा तु दक्षिणां राक्त्या नमस्कारैर्विसर्जयेत्। एकमप्यारायेन्नित्यं विप्रमप्यन्व
हंगृहीति। कात्यायनसूत्रानुक्तं ल्यमाह। एकमेवारायेन्नित्यं पितृयज्ञार्थं स्थिये। अदेवंनास्ति चेदन्नं भोक्ता भोज्यमथापिवा। अभ्युध्ययथाशक्ति
किंचिदन्नं यथाविधि। पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् इति। उद्धृतमन्नं ब्राह्मणाय दद्यात् दुक्तं कूर्मपुराणे। उद्धृत्य वा यथाशक्ति किंचिदन्नं
समाहितः। वेदतत्त्वार्थविदुषे हि जायेवोपपादयेत् इति। तपते देवयज्ञभूतयज्ञपितृयज्ञास्त्रयोपि वैश्वदेवशब्देनोच्यते। यत्रविश्वेदेवा इत्यंते तद्दे
वदेविकं कर्म। देवयज्ञे च विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति पठितत्वात् नैतन्नाममुख्यं। येषां तु शाखायां भूतयज्ञेऽप्ययं मंत्रोस्ति तेषां तत्राप्येतन्मुख्यं। पितृयज्ञं
तु ऋत्विज्यायेन तन्नामा। अथ मूलवचने वैश्वदेवं चेति चकारेण पितृयज्ञादिकमनुक्तं समुच्चीयते। यद्यपि सायं प्रातःसिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादिति व
चनेन वैश्वदेवस्यान्नसंस्कारताप्रतीयते तथापि पुरुषार्थत्वमेवाभ्युपेयं तानेतानहरहः कुर्वतेति वाक्यशेषतदवगमात्। न चोभयार्थत्वं शंकाणीयं
परस्परविरोधात्। अन्नसंस्कारत्वेऽन्नस्य प्राधान्यं वैश्वदेवस्य गुणता पुरुषार्थत्वे तु तद्विपर्ययः। तथा च सति एकस्यैव युगपत्प्राधान्यं गुणत्वं च वि
रुध्येयात्। तद्विस्तृप्तसंस्कारतैवमाभूत्पुरुषार्थत्वमिति चेन्न। महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तन्नुरिति मनुना पुरुषार्थत्वस्मरणात्। यत्तु सि

(धस्य हविष्यस्य जुहुयादित्युदाहृतं तदन्यथा कृपयते। तत्र जुहुयादित्युपपत्तिविधिः। सिद्धस्य हविष्यस्येति विनियोगः। तानेतानहरहः कुर्वते
त्यधिकारः। किंचान्नसंस्कारपक्षे प्रतिपाकमावृत्तिः प्रसज्येत प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायात् तस्मात्पुरुषार्थत्वमेव न्याय्यं। अतएव गृह्यपरि
ष्टेभिहितं। प्रोषितोऽप्याम्लसंस्कारं कुर्यादेवाविचारयन्निति। गोभिलोपि। यद्येकस्मिन्काले पुनः पुनरन्नं पच्यते सकृदेकं बलिकुर्वीत यद्येकस्मिन्काले
बहुधान्नं पच्यते गृहपतिर्महानसा देवेकं बलिकुर्वीतेति। अयमर्थः। नानाद्रव्यकान्नपाकेऽपि पुनः पुनः पाकेऽपि बहुनामविभक्तानां भ्रात्रादीनां पृथक्
पाकेऽपि एकस्मादेव द्रव्यात्सकृदेव गृहपतिपाकादेव होतव्यमिति। इति वैश्वदेवप्रकरणं। अंथालिथ्यापरनामको मनुष्ययज्ञो निरूप्यते। आतिथ्यस्य मनु
ष्ययज्ञत्वं कात्यायनेनोक्तं। अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तृतीयं। होमो देवो बलिर्भूतो नृयज्ञोतिथिपूजनमिति। अतिरपि। यद्वाह्येभ्यो नंदराति
तन्मनुष्ययज्ञः संतिष्ठेत् इति। बोधायनोपि। अहरह ब्राह्मणेभ्यो नंदरात्कलमूलशको निवेत्यथैनं मनुष्ययज्ञं समाप्नोतीति। कार्ष्णिजिनिरपिभि
क्षावापुष्कलं वापि हंतकारमथापिवा। असंभवे तथा दद्यादुदपात्रमथापि वेति। कूर्मपुराणे विहंतकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो हिजः। दद्यादतिथये
नित्यं बुध्येत परमेश्वरमिति। अथ भिक्षादिलक्षणं स एवाह। ग्रासमात्रं भवेद्भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयं। अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हंत कारो विधीयते इति
। अतिथिनिरीक्षणाय गृहांगणे किंचित्कालं तिष्ठेदित्युक्तं मार्कंडेयपुराणे। अचम्य च ततः कुर्यात्प्राज्ञो द्वापलोकं। मूहूर्तस्याष्टमं भागमुद्दिश्यो

प्रतिधिर्भवेदिति॥ विष्णुपुराणेऽपि। ततो गोदोहमात्रं वा कालं तिष्ठेद्गृहगणे। अतिथिग्रहणार्थं यत्तदूर्ध्वं वा यथेच्छयेति। इति मनुष्ययज्ञः॥ ॥ तदेवं सं
 ध्यास्नानमित्यस्मिन्मूलवचने स्नानादीन्यातिथ्यां तानि पदमार्गानि निरूपितानि। न चात्र सप्तप्रतिभोक्तत्वं विरुद्धमिति शङ्कनीयं। संमार्गं न्यायश्चतुर्थाध्याये प्रतिपादि
 तः। ज्योतिष्टोमोदशापवित्रेण ग्रहं संमाष्टीति श्रूयते तत्र संशयः। तत्र किमेकस्य संमार्गः किं वा सर्वेषामिति। तदर्थं किमुद्दिश्य गता संख्या विवक्षितानेति
 यथा पशुना यजेतेत्यत्र एकवचनश्रुतिबलादुपादेयपशुगता संख्या विवक्षिता तथैव ग्रहमित्येकवचनश्रुतिबलादुद्दिश्य गतापि संख्या विवक्षिता भवितु
 मर्हति तस्मादेकस्यैव संमार्गे प्राप्ते ब्रूमः। पशोरनेनैव वचनेन यागसंबंधावगमायागं प्रतिपशोरुणभूतत्वाद्यावहुणं प्रधानावृत्य भावास्वीयताप
 शुनेत्यवच्छेदकाकांक्षायां तदवच्छेदकत्वेनैकत्वसंख्यासंबध्यत इत्युपादेयगतायाः संख्याया विवक्षितत्वं युक्तं ग्रहाणां तु वाक्यांतरेण यागसंबंधाव
 गमात्संमार्गवाक्ये द्वितीयाश्रया संमार्गं प्रतिग्रहस्य प्राधान्यावगमात्प्रतिप्रधानं गुणस्य संमार्गस्यावर्तनीयत्वात् कियंतो ग्रहाः संमार्जनीया इत्या
 कांक्षाया अनुदयादुद्दिश्य ग्रहगता संख्या न विवक्षिता तस्मात्सर्वे ग्रहाः संमार्जनीयाः। प्रकृतेषु देवसंख्यादिगुणाषट्संख्या न विवक्षिता॥
 अथोच्येत अस्यां पराशरस्मृतौ वाक्यांतरेण संख्यादानं निरूपणाभावाद्नेनैव वाक्येन निर्वर्त्यत्वं विशिष्टानां तेषां सुसादनादुपादेयत्वेन प

वैहायसमिति। कूर्मपुराणे। श्वभ्यश्च श्वपुतिभ्यश्च पुतितेभ्यस्तथैव च। दद्याद्गौ बहिश्चान्नं पक्षिभ्योऽथ द्विजोत्तम इति। मनुष्यपि। शुनां च पतितानां च श्व
 पचापापरो गिणो॥ वायसानां कर्माणां च शनैर्निर्वपेद्भुवोति॥ अन्नमिति शेषः। अन्नोत्सर्गमंत्रो विष्णुपुराणे दर्शितः। देवामनुष्याः पशवो वयंसि
 सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसंघाः। प्रतापिराचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छंति मंत्रं यदत्तां पिपीलिकाः कीटपतंगकाया बुभुक्षिताः कर्मणि बन्धबंधाः प्र
 यांतु ते तृप्तिमिदमयान्नं तेभ्यो विसृष्टं सखिनो भवंतु। येषां न माता न पितान् बंधुर्नैवान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति। तत्तृप्तये न्नं भुवि दत्तमेतत्ते यांतु तृप्तिं
 रिता भवंतु। भूतानि सर्वाणि तथान्नमेतदहंच विष्णुर्न ततो न्यदस्ति। तस्मादिदं भूतहिताय भूतमन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषां॥ चतुर्दश लोका गणाय एष तत्र स्वि
 ताये किल भूतसंघाः। तृप्त्यर्थं मन्नं हि मया विसृष्टं तेषां मिदं ते मुदिता भवंतु। इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धा समन्वितः। भुवि भूतोपकाराय गृहीत्वा सर्वाभ्यो
 यत इति। पितृयज्ञः श्रुत्या दर्शितः। यसि पितृभ्यः स्वधा करोत्यप्यपस्तसि पितृयज्ञः संतिष्ठत इति॥ अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तर्पणं॥ होमो देवो बलिर्भू
 तो नृयज्ञो तिथि पूजनं। आस्थं वा पितृयज्ञः स्यात्सिन्धो बलिरथापि वेति। अत्र यथा स्वशाखं व्यवस्था॥ पित्रोः आस्थं तदुद्दिष्टं पितृयज्ञो गतिप्रद इति। मार्क
 ङेयोपि। कुर्यादहरहः आस्थमन्नाद्येनोदकेन वा॥ पितृनुद्दिश्य विप्रांस्तु भोजयेद्दिजमेव चेति। नित्यं आस्थं प्रकरोमस्य पुराणे दर्शितः। नित्यं तावत्स
 वक्ष्यामि अर्घ्या वाहनवर्जितं। अदेवं तद्विजानीयात्पार्वणं मथि कीर्तितमिति। प्रचेताः। नावाहनाग्नौ करणं न पिंडो न विसर्जनं मिति। व्यासोपि। नि

तएव तस्मिन्काले समागमनमेवातिथिलक्षणं नेतरदिद्यादि। संक्रम्यतेऽनेनेतिसंक्रमः स्वर्गस्य संक्रमः स्वर्गप्राप्तिहेतुरिति यावत्। तथा चाम्बमे
धिके। क्षुत्पिपासाश्रमातीत्यदेशकालागताय च॥ सक्त्यान्नं प्रदातव्यं यस्तस्य फलमिच्छतेति॥। तमेवातिथिं विनिश्चिष्टा दूराच्चोपगतं श्रांतं वैश्व
देव उपस्थितं॥ अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागत इति दूराच्चोपगतं ग्रामांतरादागतं श्रांतं क्षुधादिपरिपीडितं। अतएव व्यासः। आदूरा
दाश्रमाप्राप्यः क्षुत्तृष्णाश्रमकर्षितः। यः पूज्यते। तिथिः सम्यगपूर्वः क्रतुरेव स इति। नातिथिः पूर्वमागत इति तस्मिन्नेवातिथिनेतिरेयुरतिथिरि
त्यर्थः। तथा च मनुः॥ एकरात्रं हि निवसन्नातिथिर्ब्राह्मणः स्मृत इति। वैश्वदेव उपस्थित इति दिक्साभिप्रायं। सायंतु वैश्वदेवकाले कालांतरे वा प्राप्तेः
तिथिरेव। तथा च मनुः। अप्रणोद्योतिथिः सायं सूर्योदौ गृहमेधिना। काले प्रातस्सकाले वानास्यामभनगृहे वसेत् इति। सूर्योद इति अस्तंगच्छता स
र्येण देशांतरगमनाशक्तिमुत्साद्य गृहं प्रापित इत्यर्थः। याज्ञवल्क्यो। अप्रणोद्योतिथिः सायमपि वा भूतृणोदकैरिति। प्रचेता अपि यः सायं वैश्व
देवांते सायं वा गृहमागते देववसूजनायो सो सूर्योदः सोतिथिः स्मृत इति। दूराच्चोपगता इति पदव्यावृत्त्यमाह॥। नैकग्रामीणमतिथिं संगृहीतं कदाचन॥ अ
नित्यमागतो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते इति। न विद्यतेति धिर्यस्या सावतिथिः। तथा च यमः। तिथिर्पूर्वसि वाः सर्वे त्यक्त्वा येन महात्मना। सोतिथिः सर्व
भूतानां शेषानभ्यागतान्विदुरिति। मन्वादि युगादि प्रभृतिप्रतिथिविशेषेषु द्वयलाभमुद्दिश्य येभ्यः गच्छन्ति तेऽभ्यागताः। तादृशंतिथिविशेषमनपेक्ष्य

यदा कदाचिच्छुत्तृष्णादिपीडया वा समागतोऽतिथिः। एवं चैकग्रामीणः प्रतिनियतेषु तिथिविशेषेषु समागच्छति नासावतिथिः यस्तु ग्रामांतरादेकस्मा
दसंकल्पितो बुभुक्षुः सन्नागच्छति सोऽनित्यमागतः तमेवातिथित्वेन संगृहीतवान्नेतरं॥ तथा च विष्णुपुराणं॥ अज्ञातकुलनानिमन्यतः समुपगतं पु
जयेदतिथिं सम्यगेकग्रामनिवासिनं। अकिंचनमसंबंधमन्यदेशादुपगतमिति॥ मार्कंडेयोपि। न मित्रमतिथिं कुर्यान्नेकग्रामनिवासिनं। अज्ञातकुल
नामानं तत्काले समुपस्थितं॥ बुभुक्षुमागतं श्रांतं याचमानमकिंचनं। ब्राह्मणं प्राहरतिथिं स पूज्यः शक्तितो बुधैरिति॥ मत्स्यपुराणं॥ नैकग्रामीणमतिथिं वि
प्रसंगतिकं तथा॥ उपस्थितं गृहे विद्याद्वार्यायत्राय योपिवेति॥ एकग्रामवासी अतिथिधर्मेणागतोऽप्यतिथिर्न भवति। तथा च सांगतिकः संगेन चरन्
दृष्टपूर्व इति यावत्। नापियत्र कचदेशोऽतिथिधर्मेणागतोऽतिथिः किंतु यस्मिन् स्वकीये परकीये वा देशे भार्या अग्रयो वा भवन्ति तत्रैवोपस्थितोऽ
तिथिर्भवति॥ अतिथेः स्वरूपं निरूपितं तस्मिन्नागते स तियत्कर्तव्यतदाह॥ अतिथिं तत्र संप्राप्तं पूजयेत्स्वागतादिना। तथा सनप्रदानेन पादम
क्षालनेन च॥ अथ याचान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च। गच्छतश्चात्तु यात्तेन प्रीतिमुत्पादयेद्गृहीति॥ निगद व्याख्यानमेतच्छ्लोकद्वयं। तदेतद्वाह
णविषयं। यद्वाहणेभ्यो नन्ददाति तिष्ठति स्मृत्योत्तदाहृतत्वात्॥ क्षत्रियाद्यास्तन ब्राह्मणगृहेऽतिथिसत्कारमर्हति किंतु भोजनमात्रं। तथा च म
नुः। ब्राह्मणस्य त्वनतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते वैश्य भूदौ सखा चैव शातयो गुरुरेव चायदित्वतिथिधर्मेण क्षत्रियोगृहमाज्जनेत्। भुक्तवत्स च विप्रे

पा०मा०

۹۲

शुक्रामंतमपि भोजयेत् ॥ वैश्यभूद्रावपि प्रासौकुटुंबेतिथिधर्मिणो ॥ भोजयेत्सहभृत्यैस्तावानृशंस्यंप्रकल्पयेत् ॥ इतरानपि सस्वादीन्संप्रीत्या गृहमागतान् ॥ प्रकृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत्सहभार्ययेति ॥ आसनादिराने विशेषमाहस एव ॥ आसनावसथे शय्यामनुब्रूवा सुपासनं ॥ उत मेघुतमं कुर्यात्स्थाने हीनं समे समं मिति ॥ अतिथ्यसत्करणे प्रत्यवायमाहस एव ॥ अतिथिर्यस्य भग्नारोगहास्यति निवर्तते ॥ पितरस्तस्य नाशंति दशवर्षाणि पंचच ॥ काष्ठभारसहस्रेण घृतकुंभं शतेन च ॥ अतिथिर्यस्य भग्नारस्तस्य होमो निरर्थक इति ॥ जहमस्य गृहे भोस्य इत्याशया समागतोऽतिथिर्यदि भोजनमप्राप्य गृहान्निवर्तते तदा गृहिणाऽसकृन्नियमाणं पैतृकनिष्फलं स्यात् ॥ तथा च देवलोपि ॥ होमो विहित इव्याद्यंगसपन्नेऽपि निष्फलो भवेदिति ॥ तथा च मनुः ॥ शिलान्ननोऽस्तो नित्यं पंचाग्नीनपि जुह्वतः ॥ सर्वे सरवं समादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन्निति ॥ आश्वमेधिकेऽपि सांगोपांगोस्तथा वेदान्पठति हृदि नेदितान् च अतिथिं पूजयति वृथा सपठति द्विजः ॥ पाकयज्ञैर्महायज्ञैः सोमसंस्थाभिरेव च ॥ ये यजंति न चार्चंति गृहेष्वतिथिमागतं ॥ तेषां यशोभिको मानादतमिष्टं च यद्भवेत् ॥ वृथा भवति तत्सर्वमाशया हतया हतमिति ॥ तत्र सकृत्तदहान्यभिधानं दुष्कृतप्रासेरप्युपलक्षणं ॥ तथा च विष्णुः ॥ अतिथिर्यस्य भग्नारोगहास्यस्तु गच्छति तस्मात्सकृत्तमादाय दुष्कृतं च प्रयच्छतीति ॥ आश्वमेधिकेऽपि वैश्वदेवांतिके प्रात्यमतिथियो न पूजयेत् ॥ स चंडालत्वमाप्नोति सद्य एव न संशयः ॥ निर्वीसयतिये विप्रं देशकालातिथिं गृहात् ॥ पतितस्तृक्षणादेव जायते नात्र संशय इति ॥ ॥ अतिथिसत्कारं प्रशंसति ॥ स्तक्षे

22

श्वेकत्ववद्विषयित्वमेव संख्याया युक्तमिति। एवं तर्हि संध्यासहितं स्नानं संध्यास्नानमिति समासे सत्यंगेन स्नानेन सहिताया अंगिभूता
याः संध्याया एकत्वेन परिगणनान्नात्र षट्संख्या विरुध्यत इति गमयितव्यं। संध्यादीनां नित्यत्वं चाग्निहोत्रादिवद्यावज्जीवं कर्तव्यतया अव
गम्यते। आजीवं तदधिकारत्वं च दिने दिने इति वीक्ष्य याः वगम्यते। यथा वसंते वसंते ज्योतिषाय जेत्यत्र वीक्ष्य यावगमस्तद् इति॥ अतिथ्यं
वैश्वदेवं चेत्कृतं तत्र कीदृशो तिथिरित्याकांक्षायामाह। इष्टो वायुदिवा देव्यो मूर्खः पंडित एव वा॥ संप्राप्तो वैश्वदेवांते सो तिथिः स्वर्गसंक्रम इति॥ ३४
६ः संख्याभिधान्यस्य भोजनीयत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तं। भोजयेच्चागतां काले सरिव संबंधिवांधवानिति। देव्यस्य भोज्यत्वं मनुना निर्दिष्टं। काममभ्य
र्चयेन्नित्यं नाभिरूपमपि त्वरिं। द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलमिति। एवं सत्यरिमित्रविवेको यथा क्रियते तथैवातिधावपितस्त्रस
क्तौ तन्निराकरणायैष्टो वायुदिवा देव्य इत्युक्तं। मूर्खस्य भोजनीयत्वं स्मृत्यंतरे निषिद्धं॥ नष्टशौचे व्रतत्रष्टे विप्रैर्वेदविवर्जिते। दीयमानं रुद
त्यन्नं किं मया दुष्कृतं कृतमिति। पंडितस्य भोजनीयत्वं मनुना प्रशंसितं॥ श्रोत्रियायै वदेयानि हव्यकव्यानि दातृभिः। अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै द
त्तं महाफलमिति। एवं च सति आधाराविवैश्वदेवांति केपि पंडितमूर्खविवेकप्रसक्तौ तन्निवारणायोक्तं मूर्खः पंडित एव वेति। वैश्वदेवांतरा
ब्देन देवयज्ञभूतयज्ञपितृयज्ञानामुपरि घटिकापादपरिमितः कालो विवक्षितः। तथा च मांके डेयपुराणवचनमुदाहृतं मुहूर्तस्याष्टमं प्रागिति॥ अ

रेदर्शितं। धाताप्रजापतिः शक्रो वह्निर्वसुगणो यमः। प्रविश्यातिथिमेतेवैभुंजते न हि जेतमा इति। गोत्रादिप्रभेवाधेयमेन दर्शितः। रेरां नाम कुलं विद्यां
 पृष्ठा यो न प्रयच्छति। न स तत्कलमाप्नोति दत्ता स्वर्गं न गच्छतीति। यथा तिथ्युक्तं गोत्रादिन पृच्छेत्तथा। तिथिरपि न ब्रूयात्तदाह मतुः। नमोजनार्थं स्वेवि
 प्रः कुलगोत्रे निवेदयत्। भोजनार्थं हितेशं सन्वाताशान्मुच्यते बुध इति॥ अतिथिदृष्टेतेन भिक्षुकयो र्यति ब्रह्मचारिणोः पूज्यतामाह॥ अपूर्वः
 स्रवती विप्रोद्यपूर्वश्चातिथिः स्मृतः। वेदाभ्यासरतो नित्यं त्रयो पूर्वादिने दिन इति॥ स्रष्टुव्रतं स्रवतं मोक्षहेतुर्यति धर्मः सौ स्यात्स्मृतिस्तत्रोक्तयतिः।
 वेदाभ्यासरतो ब्रह्मचारी तदर्थं त्वात्तस्याश्रमस्य तावुमौ प्रतिदिनमपूर्वो अतिथिवत् पूज्या इत्यर्थः। तथा च याज्ञवल्क्यः सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षादा तव्यासत्र
 ताय चेति॥ नृसिंहपुराणेपि॥ भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्दिधि वद्ब्रह्मचारिणे॥ तत्पुण्यफलमाप्नोति गंदत्वा तु यथाविधा तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्वा
 द्विजो गृहीति॥ यमः॥ सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षायः प्रयच्छति मानवः। गोप्रदानसंयुक्तं तस्याह भगवान्यमः॥ ब्रह्मचारिणं स्वस्तीति वाचयित्वा तत्क्षणे
 जलं प्रदाय भिक्षादानं कार्यं तदाह गौतमः स्वस्ति वाच्य भिक्षादानमपूर्वमिति। यति ब्रह्मचारिणो वै भूदेवांते समागच्छतस्तदात्वे वं यदा तु वै भूदेवा
 त्सर्वमागच्छतस्तदा कथमित्यत आह॥ वै भूदेवे तु संप्राप्ते भिक्षुके गृहमागते। उभृत्य वै भूदेवार्थं भिक्षां दत्वा विसर्जयेदिति। संप्राप्ते संप्रसक्ते अ
 ननुष्टिते सतीति यावत्॥ तथा च नृसिंहपुराणं। अकृते वै भूदेवे तु भिक्षुके गृहमागते। उभृत्य वै भूदेवार्थं भिक्षां दत्वा विसर्जयेदिति॥ यावद्देवदेवाक

पुण्यकर्मन्तावत्पृथक्कृत्वा विशिष्टादन्नादिक्षां दत्वा भिक्षुकं विसर्जयेत्॥ अकरणे प्रत्यवायमाह॥ यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिना तु भोज्यो तयो
 रन्नमदत्वा तु भुक्त्वा चांद्रायणं चरेदिति॥ चांद्रायणस्य लक्षणं वक्ष्यामः। प्रायश्चित्तविधानाच्च प्रत्यवायोऽवगम्यते। तयोः पक्वान्नस्य मित्वात्तदन्नादा
 ने प्रत्यवाय उपपन्नः। अतएव नृसिंहपुराणेपि॥ अहुत्वाग्निमसंतर्प्य तपस्विनमुपस्थितं॥ अशित्वा तु परे लोके स्यान्निमांसा निरवादतीति॥ बहुषु भिक्षुके
 प्वागतेष्वशक्तेन किं कर्तव्यमित्याशंक्याह॥ दद्याच्च भिक्षा त्रितयं परिब्राह्मण्य चारिणं॥ इच्छया च ततो दद्याद्दिधिवे सत्यवारितमिति॥ निगद्व्याख्यान
 मेतत्। यथा विभवे भिक्षादानं कूर्मपुराणे दर्शितं॥ भिक्षावे भिक्षवे दद्याद्दिधि वद्ब्रह्मचारिणे। दद्यादन्नं यथा शक्तिर्यथिभ्यो लोभवर्जितमिति॥ यति
 भिक्षाप्रदाने नियममाह॥ यतिहस्ते जलं दद्याद्द्वैक्षं दद्यात्पुनर्जलं। तद्द्वैक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपममिति॥ स्पष्टमेव॥ तच्च भैक्षं विभवे
 सति बहुलं दातव्यं तदुक्तं ब्रह्मपुराणे॥ यः पात्रपूरिणीं भिक्षायतिभ्यः संप्रयच्छति॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयादिति॥ यथा भिक्षुकस्य
 समागतस्यातिथ्यं कर्तव्यमवश्यं तद्वै भूदेवोपेतस्यापि स्वगृहे समागतस्यातिथ्यमभ्युदयकामिना कर्तव्यमित्याह॥ यस्य छत्रं हयश्चैव कुंजररोह
 मुष्मिन्मत्। तैर्द्रं स्नानमुपासीत तस्मात्तनविचारयेदिति॥ यस्य छत्रं हयो विद्येते तस्यातिथ्यं कुर्वन्नेद्रं पदमवाप्नुयात्॥ एतस्माद्द्वचनापूर्वोत्तरयो
 र्वचनयोरातिथ्यविषयत्वात्प्रकरणात्तः पतित्वेनास्मिन्वचने। नुक्तमप्यातिथ्यं कुर्वन्मिति पदद्वयं संदर्शनायेनात्र लभ्यते। कुंजरस्यारोहोयस्मि

नेद्रेपदेतकुंजरारोहं। ऋधिरमृतपानाप्सरःसेवादिरस्मिन्स्तीतिऋक्षिमत्। क्त्रादिमान्क्षत्रियादिरतिथिः जातिकुलाचारेयद्यापिहीनस्तथापि
तसूजायाः स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वात्तमतिथिंहीनत्वबुद्ध्या पूज्योयंनवेतिनविचारयेत्नसंदिग्धात्किं त्वीश्वरबुद्ध्यातंपूजयेत्। यद्यपिभिक्षुकवन्नाय
मस्मिन्तन्मनितपस्वीतथाप्यतीतेजन्मन्यनेनतपोऽनुष्ठितं अन्यथेदस्यस्यैश्वर्यस्यप्राप्त्यसंभवात्। अतएवविभूतिमेतदेवराशत्वं भगवतादर्शि
तं॥ यद्यदिभूतिमत्सर्वश्रीमदूर्जितमेववा। तत्तदेवावगच्छत्वं ममतेजोशसंभवमिति॥ तस्माद्युक्तमैश्वर्योपेतस्यातिथ्यं। यदुक्तं वैश्वदेवात्सर्वमपि
यतिब्रह्मचारिभ्यांभिक्षादातव्येति तत्रोपलिमाह॥ वैश्वदेवकृतं पापंशक्तोभिक्षर्व्यपोहितुं। नहिभिक्षुकतान्दोषान्वैश्वदेवोव्यपोहतीति॥ वैश्वदेवस्य
पश्चात्करणेनयोदोषः प्रसक्तः सभिक्षादानेननिवर्त्यतेभिक्षापरिहारेणतुयोदोषः नासौपूर्वकृतेनापिवैश्वदेवेननित्यते॥ अत्रभिक्षुराब्देवि
द्याध्यादीनामुपलक्षकः। तथाचतेषांभुक्तत्वं व्यासेनोक्तं। यतिश्चब्रह्मचारीचविद्यार्थीगुरुपौषकः॥ अध्वगः क्षीणवृत्तिश्चपदेतेभिक्षकाः स्मृताः
॥ पुराणेषां व्याधितस्यार्थहीनस्यकुटुंबात्प्रच्युतस्यच॥ अध्वानंवाप्रपन्नस्यभिक्षाचर्याविधीयतेइतिवैश्वदेवेकृतमित्युक्त्याबुद्धिस्त्वहैश्वदे
वाकरणप्रत्यवायमाह॥ अकृत्वावैश्वदेवंतुभुंजतेयेहिजाधमाः। सर्वेतेनिष्फलाशेयाः पतंतिनरकेशुचविति॥ निष्फलायथोक्तफलरहिताः।
नकेवलमिष्टप्राप्त्यभावः कित्वनिष्टप्राप्तिरपीतिदर्शितं। पतंतीति। अशुचौतीव्रदुःखे। वैश्वदेवदृष्टंतेनातिथ्याकरणेपिप्रत्यवायमाह। वैश्वदे

वेवापयेद्द्विजं सूपान्नेनिक्षिपेत्थनं॥ सुक्षेत्रेचसूपान्नेचह्युसंतन्नविनश्यति॥ यथासुक्षेत्रोत्संबीजंनविनश्यति किंतुमहतेफलायकल्प्येतथा
सूपान्नेअतिथौदत्तमन्नादिकंमहाफलप्रदमित्यर्थः। तदाहमनुः। नैवस्वयंतदश्रीयादतिथिनचभोजयेत्। धन्यंशस्यमायुष्यंस्वर्ग्यंवातिथिपू
जनमिति॥ आश्वमेधिकेपि। पादोभ्यंगं। बुपानैस्तदतिथिंपूजयेन्नरः। पूजितस्तेनराजेंद्रभवाभीह न संशयइति॥ शातातपेपि। स्वाध्यायेनापि
होत्रेणयशेनतपसातथा। नवाप्रोतिगृहीलोकान्यथात्वतिथिंपूजनादिति॥ आतिथ्यकर्तुर्नियममाह। नपृच्छेद्गोत्रचरणेनस्वाध्यायंश्रुतं
था॥ हृदयेकल्पयेद्देवंसर्वदेवमयोहिसइति। आश्वेत्वादिवेवब्राह्मणः परीक्षणीयइतिमनुनादर्शितं॥ दरादेवपरीक्षेतब्राह्मणंवेदपारगं। तीर्थं
तत्त्वय्येकव्यानांप्रदानेसोतिथिः स्मृतइति॥ यमेनापि। पूर्वमेवपरीक्षेतब्राह्मणान्वेदपारगान्। शरीरप्रभवेदेविर्विस्तृतान् चरितव्रतानिति॥
अतःश्राधन्यायेनातिथ्येपिकर्मणिगोत्रादिपरीक्षाप्राप्तौतेनिवार्यतेगोत्रवंशप्रवर्तकऋषिसंबंधः। चरणमाचारः। शारवाविशेषः स्वाध्यायः
श्रुतं व्याकरणमीमांसादि। एतद्देशनामादीनामुपलक्षणं॥ अतएवयमः। नपृच्छेद्गोत्रचरणेदेशं नामकुलंस्मृतं॥ अध्वनौप्यागतंविप्रंभोजना
र्थमुपस्थितंमिति। नकेवलंगोत्रप्रभ्रादिबर्जनं किंतर्हिदेवताबुधिरपिकर्तव्योत्तदुक्तंशातातपेना। - - भावयेत्स्मिन्यासः स्वयणतगतइति॥ विष्णु
पुराणपि। स्वाध्यायगोत्रचरणमपृष्टुपितथाकुलाहिरप्यगर्भबुद्ध्यातंमन्यताभ्यागतंगृहीति। देवताबुधिविषयत्वेहेतुः सर्वदेवमयत्वं। तच्चपुराणसा

या०मा०

۱۰۹

मानुपूर्वेण प्राश्नादिषु मंडलमिति । उपलितेषु चोदेषोपादौ प्रक्षाल्य वैकरो । आचम्यार्द्राननोऽत्रोदः पंचार्द्रो भोजनं चरेत् । व्यासोपि । पंचार्द्रो भोजनं कुर्यात् । आचम्योदो न मां स्थितः । हस्तोपादौ तथैवास्मिन्नेषु पंचार्द्रतामतेति । आचम्येधिकेपि । आर्द्रपादस्तु भुंजीयात् । अहं स्वभासने शुचौ । पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनरिति । तत्र भोजनं शुद्धपात्रे कर्तव्यं तदुक्तं कूर्मपुराणे । प्रशस्तं शुद्धपात्रेषु भुंजीता कुपितो द्विज इति । प्रशस्तानि च पात्राणि पैटीनसिनाद्वीतानि सौवर्णे राजते ताम्रे पद्मपत्रपलाशयोः । भोजने भोजने चैवातिरात्रफलमश्नुते । एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कांस्यभाजने । चत्वारितस्य वर्धते त्रयायुः प्रज्ञायशो बलमिति । तत्र पद्मपत्रपलाशपत्रभोजनं गृहिव्यतिरिक्तविषयं । पलाशपद्मपत्रे तु गृहिभुङ्क्ते हं चरेत् । ब्रह्मचारियतीनां च च्वां द्रायणफलं लभेदिति व्यासस्मरणात् । कांस्यपात्रं तु गृहस्थैकविषयं । यत्पादो न तन्निषेधात् । तदाह प्रचेताः । तांबुलाभ्यंजनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनं । यतिश्च ब्रह्मचरिश्च विधवा च विकर्जयेदिति । तत्र पात्रं भूमौ स्थापनीयं तदुक्तं कूर्मपुराणे । पंचार्द्रो भोजनं कुर्याद्भूमौ पात्रं निधाय तु । उपवासेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिरिति । न च त्वापनं प्राणादुतिपर्यंतं पश्चात्तयं च कमारोप्यभोजनं तदाह व्यासः । न्यस्तपात्रं भुंजीत पंचासां महासुनो । दोषसुधृत्य भोक्तव्यं भूयतामत्र कारणं । विप्रो दोषसंस्पर्शः पादचैल रजस्तथा । सखेन भुंक्ते विप्रोपि वित्रर्थं तु न लुप्यत इति । पैतृकभोजने भूमिपात्रं प्रतिष्ठापनं न लोपनीयमित्यर्थः । उक्तपात्रनिहितमन्नं न मस्कुर्यात्तदुक्तं ब्रह्मपुराणे । अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्रांजलिः कथयेत्ततः । अस्माकं नित्यमस्तेतदिति भक्त्या धवं दयेदिति । वंदनानंतरं च सप्ताहगोभि

ॐः अथातः प्राणाहुतिकल्पो व्याहृतिभिर्गीयत्र्याभिमंत्र्य क्रुतं त्वासत्येन परिषिंचामीतिसायंसत्यंतनेन परिषिंचामिति प्रातः परिषिंच्यञंतश्चरति भूते
पुरुहायां विश्वतो मुखः । त्वं यज्ञस्त्वं विष्णुस्त्वं वषट्कार आपो ज्योतिरसो मृतं त्वं प्रजापतिर्भूर्भुवः स्वरोममृतो परतरणमसीत्यपः पात्वा दश होतारं मनसा हृ-
त्या त्वरन् च ग्रासान् गृहीयात् प्राणाय स्वाहेति गर्हपत्यमेवान्ने न जुहोति अपानाय स्वाहेत्यन्वाहार्यमे वै ते न जुहोति व्यानाय स्वाहेत्याहवनीयमे वै ते न जु-
होति उदानाय स्वाहेति सभ्यमे वै ते न जुहोति समानाय स्वाहेत्यावसथ्यमे वै ते न जुहोतीति एते पंचमंत्राः प्रणवाद्याः कर्तव्याः । तथा च शौनकः । स्वाहां-
ताः प्रणवाद्याश्च नाम्नां मात्रास्तवायवाः जिह्वयै वग्रसेदन्नंदशनेन न संस्पृशेदिति । जिह्वाग्रसने च विशेष आश्रवमेधिके दर्शितः । यथारसनं जा-
नाति जिह्वा प्राणा हुतौ नृप । तथा समाहितः कुर्यात्प्राणाहुतिमतंद्रित इति । प्राणाहुतिष्वंगुलि नियममाह शौनकः । तर्जनीमध्यमांगुष्ठलग्नप्राणाहु-
तिर्भवेत्प्रथमानामिकांगुष्ठेरपाने जुहुयात्ततः । कनिष्ठानामिकांगुष्ठेर्व्याने च जुहुयात्ध्रुविः । तर्जनीं तु बहिः कृत्वा उदाने जुहुयाद्ध्रुविः । समाने सर्वहस्तेन
समुदायाहुतिर्भवेत् । परिषेचनानंतरभावी विशेषो भविष्यत्पुराणे दर्शितः ॥ भोजनालिङ्गिदिदं न्नाग्रंधर्मराजाय वै बलिं । दत्ताथ चित्रगुप्ताय प्रेतो भ्यश्चेद-
मुचरेत् ॥ यत्र च त्वन संस्थानां क्षतृष्णे पृहतात्मनां ॥ भूतानां तृषये क्षप्य मिदमस्त्यथा स्वरवमिति । कूर्मपुराणे पि महाव्याहृतिभिस्त्वनं परिधायो-
दकेन तु । अमृतोपखरणमसीत्यापो रानक्रियांचरेत् । बोधायनस्तु सर्वमेतत्संगृह्याह । सर्वावश्यकवसाने तु प्रक्षालितपाणिपादौ । पश्चाच्च

भुचोसंवृते देशे प्राङ्मुख उपविश्य उष्टृतमहोयमाणं भूर्भुवः स्वरो मित्कपस्थायवाचं यच्छ न्यस्तं महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमन्नमुदकं परिपिच्य सव्य
पाणिनापवित्रमुच्यन्मृतोपस्तरणमसीत्कपः पीत्वा पंचानेने प्राणाहुतीर्जुहोति श्रद्धाया प्राणे निविष्टो मृतं जुहोति शिवो माविशा प्रदाहय प्राणाय स्वा
हा अपाने व्याने उदाने समाने निविष्ट इत्यादिना यथा लिंगमनुषंग एवे पंचां नेन तूष्णीं भूयो प्रतयन् प्रजापतिं मनसा ध्यायेत् ॥ अत्राप्युदाहरंति आ
सीनः प्राङ्मुखो ग्रीयाद्वाग्यतो न्नमकुत्सयन् ॥ अस्करयंस्तन्मना भुक्त्वाग्निं समुपस्पृशेत् ॥ सर्वमाक्ष्यापूपकंदमूलफलमांसानि ॥ दंतेर्भविच्छेदयेत् न तिस्र
हितभृतापि धानमसीत्कपरिष्टादयः पीत्वा चांतो हृदयदेशमभिमृशति ॥ प्राणानां ग्रंथिरसिरुदो माविशांतकः ॥ तेनान्नेनाप्यायस्येति पुनराचम्य द
क्षिपादां गुह्ये पाणिं निस्त्रययति ॥ अंगुष्ठमात्रं पुरुषो गृह्यं च समाश्रितः ॥ ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्राणतिविश्वभुगिति हुतानुमंत्रणमूर्ध्वहस्तेन स
माचरेत् ॥ श्रद्धायां प्राणे निविश्यामृतं ॥ हुतं प्राणमन्नेनाप्यायस्व ॥ श्रद्धायामपाने श्रद्धायां व्याने श्रद्धायां मुदाने श्रद्धायां समाने निविश्येत्यदि
यथा लिंगमनुषंगः ॥ ब्रह्मणि म आत्मा ॥ मृतत्वाया क्षरेणात्मानं योजयेत् सर्वक्रतुयाजी विशिष्यत इति ॥ विष्णुपुराणे ॥ अश्रीयातन्मना भूत्वा पूर्वतु
मध्वरं रसं ॥ लवणाल्लोतथामध्ये कदुतिक्रादिकांस्ततः ॥ प्राग्द्रवंपुरुषो ग्रीयान्मध्ये च कटिनाशनः ॥ अन्ते पुनर्द्विवाशी तु बलारोग्येन मुंचतीति
॥ भोजने कवलसंख्यामाहापसंबः ॥ अष्टौ ग्रासालुनेर्भक्ष्याः ॥ षोडशारण्यवासिनः ॥ द्वात्रिंशतु गृहस्थस्य मितं ब्रह्मचारिणामिति ॥ आश्वमे

वविहिनाये आतिथ्येन बहिष्कृताः ॥ सर्वे ते नरकं यांतिका कयो निंज्रंति त इति ॥ नरकं रौरवादिः तमनुभूय पश्चात्काकयो निंज्रंति ॥ अतिथित्वेन स्तव
न्नन्यान्पि भोजनीयानाह ॥ पापो वायुदिचांडालो विप्रघ्नः पितृघातकः ॥ वैश्वदेवे तु संप्रासः सोतिथिः स्वर्गसंक्रम इति ॥ पापो गोवधायुपपातकी एते
षां भोजनीयत्वमेव न त्वशेषातिथ्यसत्कारार्हत्वं ॥ एतदेवाभिप्रेत्याश्वमेधिके वर्णितं ॥ चंडालो वाश्वपाको वा कालेयः कश्चिदागतः ॥ अन्नेन पूजनीयश्च
परत्र हितमिच्छतेति ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ चंडालो वाथ पापो वा शत्रुर्वा पितृघातकः ॥ देशे काले भ्युपगतो भरणो यो मतो ममेति ॥ उक्तान्ये च महायसान्प्रशं
सतिहारीतः ॥ देवानृषीन्पितृंश्चैव भूतानि ब्राह्मणांस्तथा ॥ तर्पयान्विधिना विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पत इति ॥ पुराणेऽपि ॥ यत्कलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवा
नूक्षिजः ॥ सम्यक्पुत्रं महायशैर्देविद्रुतदेवाभ्युयादिति ॥ अकरणे प्रत्यवायमाह व्यासः ॥ पंचयज्ञांस्तयो मोहान्न करोति गृहाश्रमी ॥ तस्य नायं न च परो लो
को भवति धर्मत इति ॥ भोजनविधिर्मनुनादृशितः ॥ भुक्तवस्तु विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ॥ भुंजीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दंपति इति ॥ विष्णुपुराणेऽपि
॥ ततः सुवासिनीदुःस्विगर्भिणी वृद्धबालकान् ॥ भोजयेत्संस्कृतान्नेन मथ मंतु गृहीति ॥ अमुक्तवस्तु चैतेषु भुंजन्मुद्गे सदुष्कृतं ॥ मृतश्च गत्वानरकं श्लेष्म
भुक् जायते नृपेति ॥ मार्कंडेयपुराणेऽपि ॥ पूजयित्वा तिथिं निःस्वान् ज्ञातीन् च धूम्रं तथा र्थिनः ॥ विकलान् बालवृद्धांश्च भोजयेदातुरांस्ततः ॥ वांछेक्षतृदपरी
तांस्मायञ्चान्नं रससंयुतं ॥ भोजने रतिकर्तव्यतामाह बोधायनः ॥ उपलिते समे स्थाने भुचो च शालान्विते ॥ चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्तुलं वा ॥ कर्तव्य

पा.मा.
१०३

भुंजतां भयेन चाभ्यासवरावितः। वृथानविकिरेदन्नं नोच्छिष्टः कुत्रचिदुजेत्। बृहस्पतिः॥ न स्पृशेदामहस्तेन भुंजानो न कदाचन॥ न परो न शि
रो वस्तिन पदाभाजनं स्पृशेत् इति॥ उशना॥ नोदत्वा शिष्टमभ्यासाद्बहुनां चैव पश्यतां। नाभिर्युर्बहवश्चैव तथा नैकस्य पश्यतः। अदित्यपुराणे। नो
च्छिष्टे ग्राहयेदाज्यं जग्धशिष्टं न संत्यजेत्। शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्वा उच्छिष्टं त्वपीति॥ कूर्मपुराणे। नार्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नाद्रव्यं धृक्
॥ न भिन्नं भोजने चैव न भूम्यां न च पाणिषु॥ नोच्छिष्टं घृतमादद्यान्मूर्धनं स्पृशन्नपि॥ न ब्रह्म कीर्तयेत्तपिनः शेषं न भार्यया॥ नांगारे च न चाको
शेन च देवालयेष्वपीति। योजवल्क्येऽपि। न भार्या दर्शने अभ्यासने कवासान संस्थित इति। यत्तु ब्राह्मण्यसहयो अभ्यासुच्छिष्टं वा कदाचन। न तस्य
दोषमिच्छति नित्यमेव मनीषिणः। उच्छिष्टमिदं स्त्रीणां नाभ्यासाद्ब्राह्मणः क्वचित् प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः संकीर्णं मूढचेतन इति। न तत्सर्वथा हो
षमावप्रतिपादनपरं कदाचनेति वचनात्। अतएवादित्यपुराणं। ब्राह्मण्या भार्यया सार्धं क्वचिदुज्जीत चाध्वनि। असेवर्णस्त्रिया सार्धं भुक्ता पत
तितक्षणादिति। वृद्धमनुरपि। न पिबेन्न च भुंजीत द्विजः सेव्यनपाणिना॥ नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत्। पिबेत्तु यत्तत्तेनोयं भाजने सु
खनिःसृतं॥ अज्यं तद्देवदन्नं भोक्ता भुंजीत किल्बिषं॥ पिता वशेषं यत्तेन ब्राह्मणेन पुनः पिबेत्। पिबेद्यदि हितमोहाद्विजश्चांशायणं चरेत्
॥ अग्निः तोयं पाणिनरवाग्नेषु ब्राह्मणेन पिबेत् क्वचित्। सुरापानेन तत्तुल्यं मित्येवं मनुरब्रवीदिति॥ शांतातपः॥ उधृत्य वामहस्तेन यत्तेनोयं पिबति

आ.

१०३

द्विजः सुरापानेन तुल्यं मनुराह प्रजापतिरिति। आश्वमेधिकेऽपि॥ यानि पानि पिबेद्येन तसां द्विजसत्तमा॥ अनुच्छिष्टं भवेत्तावदावद्वृमोनमि
क्षिपेदिति॥ शंखः। नानियुक्तो ग्रासनस्थः प्रथममभ्यासनाधिकं दद्यान्न प्रतिगृह्णीयादिति। शांतातपेऽपि॥ अग्रासनोपविष्टस्तयोर्भुक्ते प्र
थमं द्विजः। बहूनां पश्यतां सोऽतः पतवाहरति किल्बिषमिति। गोभिलः। एकपक्षं पृथुपविष्टानां विप्राणां सह भोजने। यद्येकोपित्यजेत्सात्रनाभ्या
समिदं तु मोहात्तु भुंक्ते यत्तत्तपःसांतपनं चरेत्॥ भुंजानेषु तु विप्रेषु यत्तत्पानं परित्यजेत्। भोजने विघ्नकर्ता सोऽब्रह्महापितथोच्यते इति।
वाग्यमनप्रक्रस्यपुराणे। स्नास्यतो वरुणः शक्तिं जुहोतीति॥ श्रियं हरेत्। भुंजतां मुत्करायुष्यं तस्मान्मौनं त्रिषु स्मृतमिति॥ यत्तन्निषेक्तं। मौनव्रतं
महाकण्ठं कारेणापि न रयति। तथा सति महादोषस्तेस्मान्नित्यं तश्चरेदिति॥ तदेतत्काष्ठमौनं भिप्रायं। एतच्च पंचग्रासादर्वाग्विषयं। तथा च वृ
द्धमनुः॥ अग्निं न भक्षयेन्नित्यं वाग्यतो न्नमकुत्सयन्। पंचग्रासान्महामौनं प्राणायामायनं महदिति॥ आश्वमेधिकेऽपि। मौनि वाप्यथवा मो
नी प्रहृष्टः संयते द्वियः॥ भुंजीत विधिं वहिप्रो न चोच्छिष्टानि वर्जयेदिति॥ शांतातपेऽपि॥ हस्तदत्तानि चान्नानि प्रत्यक्षलक्षणं तथा॥ मुक्तिकाभक्षणं
चैव गोमांसाशनकस्मृतमिति॥ पैठिनसिरपि। लंघनं व्यंजनं चैव घृतं तैलं तथैव च॥ लेद्यं पेयं च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत्॥ दर्व्यादेयं घृता
न्नं तु समस्त व्यंजनानि च॥ उदके यच्च पक्वान्नं यो दर्व्यादा तु मिच्छति॥ स भूगहासुरा पशवसलेनो गुरुतल्पग इति॥ आश्वमेधिके॥ उदक्यामपि

चांडालं भ्रानं कुक्षुटमेव च भुंजानो यदि पश्येत्तु तदन्नं तु परित्यजेत् केशकीटावपन्नं च मुखमारुतवीजितं। अन्नं तद्राक्षसं विद्यात्तस्मात्परिवर्जयेत्। कात्यायनः॥ चंडालपतितो दक्यावाक्यं भ्रूत्वा हि जोषमः॥ भुंजीत ग्रासमात्रं तु दिनमेकमभोजनमिति॥ गौतमोपि॥ कलं हे भ्रमणं ग्रावां चक्रस्यै लूरवलस्य च॥ एते वा निनद्या क्ता वत्कालमभोजनमिति॥ बृहस्पतिरपि॥ अप्येकपक्त्यानां भूयाद्वा स्रणैः स्वजनैरपि को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नपातकं भवेत्। एकपक्षकपविष्टानां दुष्कृतं यद्वरात्मनो॥ सर्वेषां तत्समं तावदावस्यं किर्न भिद्यते इति। पंक्तिभेदप्रकारमाह सरवः॥ अग्निना भस्मना चैव संभेन सलिलेन च॥ द्वारेणैव च मार्गेण पंक्तिभेदो बुधैः स्मृतः॥ यमोपि उदकं च तुणं भस्मद्वारं पंथास्तथैव च॥ एभिरंतरितं सत्वा पंक्तिरोषेन विद्यत इति॥ तदेव मूलवचनोक्तं वेष्टितशिरस्त्वादिवर्जनोपलक्षितानि यमविशेषाद्विहिताः। यो भुंक्ते वेष्टितशिरा यो भुंक्ते दक्षिणामुखः॥ वामपादकरस्थित्वा तदेरक्षां सिंभुंजते दक्षिणामुखत्वं निषेधो नित्यभोजनविषयः। काम्ये तु तद्दिधानात् तथा च मनुः॥ आयुष्यं प्राडस्तं वो भुंक्ते दक्षिणामुखः॥ श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुंक्ते मृतं भुक्त्वा उदङ्मुख इति। गोभिलस्तु दक्षिणामुखत्वं प्रतिषेधति। प्राङ्मुखत्वं प्रतिषेधति। प्रतीच्या वा यथासुखं। उत्तरे पितृकार्ये च दक्षिणं सुविवर्जयेदिति॥ वामपादे करो यस्यासौ वामपादकरः। यो वामपादकरो भुंक्ते यश्च स्थितो भुंक्ते तैः सर्वैर्यदुक्तं तद्रक्षां सिंभुंजते न स्वयं प्राणाग्निहोत्रादिफलं प्राप्नोति त्वर्थः। भुक्तस्य राक्षसगामि त्वं कर्मपुराणे दर्शितं। यो भुंक्ते

धिकेपि। वक्रप्रमाणपिडां श्वग्रसेदेकैकशः पुनः। वक्राधिकं तु वंपिडमासोच्छिष्टं तदुच्यते। पिंडावशिष्टमन्यच्च वक्रतस्कृतमेव च॥ अभोज्यंत हि जानीयाद्भुक्त्वा चंद्रायणं चरेत्। सद्यश्चात्यशनं नाद्यं नातिहीनं तु कर्हि चित्। यथान्नेन व्यथानस्यात्तथा भुजीत नित्यश इति। बृहस्पतुः। पीत्वा पोशतमभूयात्सात्रदत्तमगर्हितं। भार्याभृतकदासेभ्य उच्छिष्टं शेषयेत्तत इति। उच्छिष्टं शेषणं तु घृतादिव्यतिरिक्तविषयं। भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात्प्रातः कथंचन। अन्यत्र दधिसंक्राज्यपल्लक्षीरमध्यप इति। एवञ्च भोजनं सायं प्रातः कार्यं। तदुक्तं मनुना॥ सायं प्रातश्च जानीनामशानं श्रुतिचोदितं। नांतरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिरिति॥ गौतमः॥ सायं प्रातश्च न्नमभिपूजितमनिंद्यं भुंजीतेति॥ उदाहृतवचनसमूहेन प्रसिद्धं सांगं भोजनविधिं मूलवचने यो भुंक्ते इत्यनूद्य वेष्टितशिरस्त्वादिकं प्रत्यवायाभिधानेन निषेधति। एतच्च कर्ज्यांतराणामप्युपलक्षणं। तानि च ब्रह्मपुराणे दर्शितानि। यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फूलारसं युतं। प्रसृतं गुलिभिश्चान्नं तस्य गोमांसमेव तत्। नाजीर्णभोजनं कुर्यात्कुर्यान्नतिबुभुक्षितः। हस्त्यश्चरथया नोष्टं मास्थितो नैव भक्षयेत्। श्मशानाभ्यंतरं स्तेवा देवालयगतोऽथवा॥ रायनस्थेन भुंजीत न पाणि स्त्वं न वासने॥ नाईवासानाई शिरानचाय तोपवी लवान्। न प्रसारितपादरूपपादारोपितपाणिमान्। न बाहुविषयं संस्थश्च न च पर्यंकमालिनः॥ न वेष्टितशिराश्चापिनोऽसंगकृतभाजनः॥ नैकवस्त्रोदृष्टमप्यभोजनं। न च पादकः॥ न च मोषिरि संसृष्टश्च न च मीवेष्टितपार्श्ववान्। ग्रासशेषं न चाभूयात्सीतशेषं पिबेन्न च॥ शाकमूलफले क्षूणादंत छेदेनैव भक्षयेत्। बहूनां

चिस्तावद्यावन्मृचते मही। भूमावपि हिलि सायां तावत्स्यादभुविः पुमान्। आसनादुधितस्तस्माद्यावन्नस्पृशते मही॥ शातातपोपि॥ आचम्य
पात्रमुन्सृज्य किंचिदार्द्रेण पाणिना॥ मुख्यान् प्राणान्समालभ्य नाभिं पाणितलेन च॥ भुक्तानैव प्रतिष्ठेत्तत्र चाप्यार्द्रेण पाणिना॥ पाणिं मूर्ध्नि समाधा-
य स्पृष्ट्वा च म्नि समाहितः। ज्ञाति श्रेष्ठ्यं समाप्नोति प्रयोगकुरालो नर इति। विष्णुपुराणेपि। स्वच्छः प्रशांतचित्तस्तत्कृत्वा सनपरिग्रहः। अभिष्टदे
वतानां तु कुर्वीत स्मरणं नरः। अग्निराप्याययेत्थातुं पार्थिवं पवने रितः। दत्तावकाशो न भसाजनयेदस्तमे स्वरं॥ अंबलाय च मे भूमे रपामग्ननि-
लस्य च। भवत्वे तत्परिणतौ ममास्त्वव्याह तं स्वरं। प्राणापानसमानानां मुदानव्यानयोस्तथा॥ अन्नं पुष्टिकरं चास्तममास्त्वव्याह तं स्वरं। अग्निरग्नि-
वैडवानलश्च भुक्तं मयान्नं जरयत्वशेषं॥ स्वरं च मे तत्परिणामसंभवं यच्छ्वरो गं मम युक्तदेह। विष्णुः समुत्तं द्विपदे ह देहि। प्रधानं भूतो भगवान्यथैकः।
सत्येन तेना तमशेषमन्नमराग्यं रभे परिणाममेतु॥ विष्णुरत्नात धैवान्नं परिणामश्च वेत्तथा॥ सत्येन तेन वै भुक्तं जीयत्वन्नमिदं तथा॥ इत्युच्चायस्व ह स्तेन
परिमृज्यात्थोदरं॥ अनायासप्रदायी निकुं यो कर्मण्य तद्रित इति॥ मार्कंडेयोपि। भूयोप्याचम्य कर्तव्यं तत्तांबूलभक्षणमिति। अत्र वसिष्ठः। सुपूगं च
रूपत्रयं चूर्णेन च समन्वितं। अदत्त्वा हि जदे वै भ्यस्तां बूलं वर्जयेद्बुधः। एकपूगं स्वरवारोग्यं द्विपूगं निष्फलं भवेत्। अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च द्यधिकं नैव दुष्य-
त्ति। पणीमूले भवेद्भ्याधिः पण्यै पापसंभवः॥ चूर्णं पण्यं हरेरायुः शिवा बुद्धि विनाशिनी तस्मादग्रं च मूलं च शिरो चैव विशेषतः चूर्णं पण्यं वर्जयित्वा

तांबूलं स्वादयेद्बुध इति॥ यदिदं भोजनं निस्तूयं तद्ग्रहणकाले प्रतिषिद्धं तदाह मनुः। चंद्रसूर्यग्रहेनाद्यादयात्स्नात्वा विमुक्तयोः। अमुक्तयोरस्तगयोर्द-
द्यात्स्नात्वा परेह नीति। ग्रहेग्रहणकाले स्पर्शमारभ्य मोक्षपर्यंतो ग्रहणकालः। राहुणा चंद्रसूर्ययोर्मुक्तयोः सतोः पश्चात्स्नात्वा भुंजीत यदा तु ग्रस्तास्तम-
यस्तदा परेदु विमुक्तौ दद्यात्भुंजीत। न केवलं ग्रहणकाले भोजनमावः। किंतु ग्रहणात्प्रागपि तदाह व्यासः। नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वमहिंसायं शशिशिग्रहात्।
ग्रहकाले च नाश्रियात्स्नात्वा श्रिया च मुक्तयोः॥ मुक्तेष्वपि निशि भुंजीत यद्दिनस्यान्महानिशा। अमुक्तयोरस्तगयोरथा। दृष्ट्वा परेह नीति। पूर्वकाले
भोजने निषिद्धे विशेषमाह वसिष्ठः। ग्रहणं तु भवेदिदोः प्रथमादधियामतः। भुंजीतावर्तना पूर्वप्रथमे प्रथमादध इति। एवं श्रावर्तनादूर्ध्व-
मर्वागेव निशीथतः। चतुर्थे प्रहरे चेत्स्याच्चतुर्थप्रहरादध इति॥ रात्रौ प्रथमायामासूर्वं चंद्रग्रहणं चेद्वा त्रैश्वतर्था प्रहरादधो भुंजीतेत्यर्थः। नि-
शीथो मध्यरात्रिः। शशिग्रहे यामत्रयेण व्यवधानमपेक्षितं सूर्यग्रहणे तु यामचतुष्टये नैति तास्यर्थः॥ तथा च बृहत्संगोतमः। सूर्यग्रहे तु नाश्री-
यासूर्वेयामचतुष्टयां चंद्रग्रहे तु यामां स्त्रीन्बालवत्थातुरैर्विनेति॥ बालवृथातुरविषये मत्स्यः। अपराह्णेन मध्याह्ने मध्याह्नेन तु संगोतमः भुंजीत
संगोतं चेत्स्यान्नपूर्वं भुंजिमाचरेदिति। समर्थस्य तु भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन॥ चंद्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजोपसेनमुध्यति। तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरा-
त्रेणैव मुध्यति। शशिग्रहे यामत्रयस्यापवादमाह वसिष्ठः। ग्रस्तादये विधोः पूर्वनाह भोजनमाचरेदिति। ग्रस्तासमये विशेषमाह भृगुः। ग्रस्तावेवास्मानं

तुरवींद्रप्राप्तो यदि। परेद्युक्तये स्नात्वा दृष्ट्वा भवहरे नर इति। वृथगाग्ये पिसंध्या काले यदाराहुर्यसते चंद्रभास्करो। तदहर्नेव भुंजीतरात्रावपि
 कथंचनेति। विष्णुधर्मोत्तरो। अहोरात्रेन भोक्तव्यं चंद्रसूर्यग्रहो यदा। मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परमिति॥ ननु मेघादंतर्धाने चाक्षुषं
 दर्शनं न संभवतीति चेन्न। दर्शनशब्देन शास्त्रविज्ञानस्य विवक्षितत्वात्। तदाह गौतमः॥ चंद्रसूर्यग्रहे नाद्या तस्मिन्नहनि पूर्वतः। राहोर्विमुक्तिं
 विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनमिति॥ एवं तर्हि परेद्युक्तये स्नात्वा गपि शास्त्रविज्ञानसंभवात्तदेव भोजनं न प्रसज्येतेति चेन्न। तयोः परेद्युक्तये भव
 हरे दहोरात्रं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयेन तदप्रसक्तेः। यत्तु स्कंदपुराणे॥ यदा चंद्रग्रहस्ता तनिशीथा सरतो भवेत्। भोक्तव्यं तत्र पूर्वो ह्येनापरा
 ह्ये कथंचन॥ पूर्वं निशीथाद्ग्रहणं यदा चंद्रस्य वै भवेत्। तदा दिवान कर्तव्यं भोजनं शिखिवाहनेति तदिदं यामत्रयाभिप्रायं। चंद्रग्रहे तु यामां स्त्री
 निति विशेषस्य वृथगौतमेनाभिधानात्। पापक्षयकामौ ग्रहणदिन उपवसेत्। तदाह दक्षः॥ अयं नैविषुवे चैव चंद्रसूर्यग्रहे तथा। अहोरात्रो वि
 तः स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते इति॥ पुत्री तु नोपवसेत् दाहनारदः॥ संक्रांत्या सुपेवासंचक्रेच्छेत्। शिवासरे॥ चंद्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्सुत्रवान्
 गृहीति। ग्रस्तास्तसमये तु पुत्रिणोप्युपवास एव। अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति भोजनप्रतिषेधात्। क्वचित्तु ग्रहणविशेषे स्नानादिकं न कर्तव्यं तदु
 कंषड्विश्रम्यते॥ सूर्यग्रहो यदारात्रो दिवा चंद्रग्रहस्तथा॥ तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्यान्न च क्वचिरिति॥ एतच्च भूभागविशेषस्थितानां ग्रीस
 दे

इति नः

वेष्टितशिरायश्च भुक्ते विदिउक्तखः। सोपानलक्ष्यो भुक्तिसर्वविद्यात्तदा स्मरमिति॥ अभिप्रेतस्य भोजनस्य विरोधे उदीच्यां गानिकर्तव्यानि
 । तत्र देवलः। भुक्तो छिष्टं समादाय सर्वस्मात्किं चिदानमन्। उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवीति॥ तत्र मंत्रः॥ रौरवे पूय निलेपद्गर्बुद
 निवासिनां। प्राणिनां सर्वभूतानां मक्षप्यमुपतिष्ठतामिति॥ व्यासेपि॥ ततः स्तृत्यः सन्नमृतापिधानमसीत्यपः प्राश्य तस्यादेशान्मनागपसु सुवि
 धिवराचामेदिति। सचाचमने प्रकारो देवले न दर्शितः। भुक्ताचामेद्यथोक्ते न विधानेन समाहितः। शोधयेत्सुरवहस्तौ च मुदद्गारदधर्षणैरि
 ति॥ तच्च धर्षणं तर्जन्या न कर्तव्यं तदाह गौतमः। गंडूषस्याथ समये तर्जन्या दंतचालनं। कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवे नरके पतेदिति॥ व्यासः॥ ह
 स्तौ प्रक्षाल्य गंडूषं यः पिबेद विचक्षणः। स देवांश्च पिबेत्तुं श्वैव द्यात्मानं चैव घातयेत्। तस्मिन्नाचमनं कुर्याद्यत्र भांडे भुक्तवान्। यद्यतिष्ठस्य
 नाचांतो भुक्तवाने सनात्ततः। स्नानं सद्यः प्रकुर्वीत सोन्यथा प्रयेतो भवेदिति॥ कूर्मपुराणेपि॥ अमृतापिधानमसीत्यपः पिबेत्। आचांतः पुन
 राचामेदायं गौरिति मंत्रतः। द्रुपदां च त्रिरावृत्त्य सर्वपापप्रणाशनीं॥ प्राणानां ग्रथिरसित्यालभेत हृदयंततः। आचम्यां गुह्यमानीय पादां गुह्यतु
 दक्षिणे निस्वाचयेत्थस्तजलमूर्ध्वहस्तः समाहितः। हुतानुमंत्रणं कुर्यात्तु ध्यायामिति मंत्रतः। अथाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद्ब्रह्मणीति हि। सर्वेषां
 मेव यागानां मात्मयागः परः स्मृतः। यो नैव विधिना कुर्यात्सियाति ब्रह्मणः परमिति॥ अत्रिः। आचांतोप्यभुवि स्तावद्यावसात्र मनुभूतं। उभूतेप्यभु

ततः प्रक्षां व्यचमुरवहस्तौ पादौऽभ्युपेयन च

तिश्लोकं जपित्वेष्टदेवतास्मरणं कृत्वा समाधिमास्वाद्यान्यांश्च वैदिकान्मंत्रान्सावित्रीं जपित्वा मंगलभक्तं शंखं च शृण्वन् दक्षिणशिराः स्वपेदिति दक्षि
णशिरः प्रदर्शनार्थं विष्णुपुराणं प्राच्यां हि शिशिरः शस्तं याम्यायामथ वानृपाः सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदमिति स्वगृहे प्राकृशितः शोतेश्च
शुरे दक्षिणशिराः प्रत्यक्षशिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्षशिराः पुराणेऽपि रात्रिस्तुक्तं जपेत्सृत्वा सर्वं श्वस्तस्वशायिनः नमस्त्वाव्ययं विष्णुं तस्मा
धिष्ठः स्वपेन्निशीति। सुखशायिनोऽपि गोभिलेन दर्शिताः। अगस्तिर्माधवश्चैव मुचकुंदो महाभुनिः। कपिलोऽसुनिरात्तिकः पंचैते स्तस्वशायिनः। राय
भीये कर्जनीयानाह मां कंडेयः। शून्या लये श्मशाने च एकवृक्षे च तुष्यथे। महादेवा लये वापि मातृवेश्मनि न स्वपेत्। नयक्षना गायतने स्कंदस्याय
तने तथा कूलकायास्तथा शर्करालोहपंक्तु। न स्वपेत्तथा गते विना वीक्षां कथंचन। धान्यगोविप्रदेवनां गुरुणा च तथोपरि। न चपि मग्नशायनेना
मुचोना मुचिः स्वयं। नार्द्रवासाननमश्नोत्तरापरमलकः। नाकाशे सर्वं शून्ये च न चैत्यद्रुमे तथा। विष्णुरपि। नार्द्रवासाः स्वपेन्पलाशशायनेन
पंचदासकृतेन गजमग्नकृतेन विष्णुदग्धेनाग्निपुष्टेन प्रबालमध्येन धान्येन गुरुहृताशनस्तृणासुपरिनोच्छिद्येन दिवेति। विष्णुपुराणेऽपि। न वि
शाखान्वेषमग्नानासमां मुनिनां ने च। न च जंतुमयीं शय्यां मधितिष्ठेदनास्तृतामिति। उशानाः। न तैलाभ्यक्तशिराः स्वपेन्नादिक्षितः कच्छवर्मणीति।
दक्षः। प्ररोषपश्चिमो यामो वेदाभ्यासरतो नयेत्। र्यमदयं शयानस्तत्र ह्यभ्यायकल्प्यत इति। संध्यास्नानमित्यारभ्य यो वेदितशिरा इत्यंतेन ग्रंथ

संदर्भेण भक्तपलक्षणाभ्यामान्हिकं संक्षिप्य निरूपितां एतस्य करणे श्रेयः। अकरणे तु मत्सवायः कूर्मपुराणे दर्शितः। इत्थं तदखिलं प्रोक्तमहं न्यहनि वै
मया। ब्राह्मणानां च लयजातं न पवर्गफलं प्रदं। नालि कया दथ वा लस्याद्वा स्मणेन करोति यः। स यतिनरेकान्धारान्काकषो नौ प्रजायते। नान्यो विमुक्तये पं
थामुक्ताश्रमविधिं स्वकं। तस्मात्कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिन इति। स्वकर्माभिरतरत्यनेन ब्राह्मणसाधारणधर्मान् निरूप्य तत्र त्र्यध्वयनादिसाधारण
धर्मप्रसंगागतमाहिकं परिसमायेदानीं प्रवृत्तानेव मप्रासानभिषिक्तस्पृक्षत्रियस्पासाधारणधर्मानाह। अवृताद्यनर्थायानायत्र भैक्षचरादिजाः।
तंग्रामं हंडयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः। क्षत्रियो हि प्रजारक्षन् शस्त्रपाणिः प्रहंडवान्। निर्जित्य परसेन्यानि क्षितिधर्मेण पाठयेत्। पुण्यं पुण्यं विचिनु
यान्मूलच्छेदनं कारयेत्। मालाकार इवारा मेन यथांगारकारक इति। द्विविधो हि राजधर्मः। दुष्टशिक्षाशिक्षपरिपालनं च। तत्राद्येन श्लोकेन दुष्टशि
क्षाप्रतिपाद्यते। व्रतशब्देनात्र ब्रह्मचारिकर्तृकं मध्यादिवर्जनमभिप्रेत्य तथा च याज्ञवल्क्ये। व्रतमपीडयन्ति स्त्रा विवक्षितं स्पर्शं चार। मधमांसा
जिनोऽलिहृशुक्लप्राणिहिंसनं। भास्करालोकनाश्लीलपरिवारांश्च वर्जयेदिति। यद्वा स्वयं प्रसिद्धानि प्राजापत्यादीनि चतार्यत्र व्रतशब्दाभिधे
यानि तदुभयविधव्रतेन रहिताः स्वाध्यायमप्यनर्थायानाः ब्रह्मचारिणो यत्र ग्रामे भैक्षमाचरन्ति तंग्रामं हंडयेत्ततः स ग्रामं भूयःसुहृदोभ्यः भक्तमनु
प्रयच्छति। अनेन वचनेन विहितमनुविष्टतां प्रतिषिद्धमनुविष्टतां सर्वेषां राजाहंडनीयत्वमुपलक्ष्यते। अतएव नारदः। यो यो वणीपदीयेत यश्चोद्रे

कमनुव्रजेत्। तंतं दृष्ट्वा स्वतो मार्गं सच्युतं स्थापयेत्। अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु। प्रसमीक्ष्यात्स नाराजादं दंडं दंड्येषु पातयेदिति। याज्ञवल्क्येऽपि। कुतानि जातीः श्रेणीभ्यः गणान् जानपदानपि। स्वधर्मचरितान्नाजविनीयस्त्वापयेत्। मनुः। पिताचार्यः। सुहृन्माताभार्यापुत्रः पुरोहितः। नादंड्यो नामराजोऽस्ति यस्तद्धर्मेण तिष्ठतीति। याज्ञवल्क्येऽपि। अपिभ्रातासुतोऽप्येवाभ्युपगच्छेत्। नादंड्यो नामराजोऽस्ति धर्मोऽस्ति चरितः स्वकात् इति। दंड्यदंडनप्रशंसति। याज्ञवल्क्यः। यो दंड्यानुं उयेद्राजा सभ्यग्वधांश्च घातयेत्। इह स्यात्क्रतुभिस्तेन समासवरदक्षिणे रिति। अदंड्यदंडनं निषेधति मनुः। अदंड्यानुं दंडयन् राजा दंड्याश्चैवाप्यदंडयन्। अयं शोमहदाभेति नरकं प्रतिगच्छतीति। दंडो द्विविधः। शारीरो र्थदंडश्चेति। तथा हनारदः। शारीरश्चार्थदंडश्च द्विविधः स्मृतः। शारीरस्तानादिस्तमरणतः प्रकीर्तितः। काकिष्वादिस्वर्धदंडः सर्वस्वांतलथैव चेति। राजो दंडं यितुं महत्ता प्रबंधेन संभावयति मनुः। अराजके हिलोके स्मिन्सर्वतो विद्रुते भयात्। रक्षार्थं मस्य सर्वस्य राजानमसृजत्। इन्द्रानिलयमार्काणामग्रे भवत्। तस्य च। चंद्रवितेशयोश्चैव मात्रा निर्द्वयशोभतीः। यस्या देवाः सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः। तस्मादभिभवसेष सर्वभूतानि तेजसा। तपसादिय यज्ञैव चक्षुषि च मनोसि च। न चैनं भुवि शोभति कश्चिदप्यभिविशितं। सोऽग्निर्भवति वायश्च सोर्क सोमः सधर्मराट्। सकुबेरः सवरुणः समहेन्द्रः प्रभातः। बालोऽपि नावमंतव्यो मनुष्य इति भूमिपः। महति देवताद्वेषानरूपेण तिष्ठति। एकमेव दहत्यग्निर्नरदुरुपसर्पणं। कुलं दहत्य राजाग्निः सपुत्र

मोक्षदर्शनयोग्यत्वाभावे दृष्टव्यं। इति भोजनप्रकरणं॥ इत्थं निरूपितेन भोजनं तेनान्हः पंचमभागमतिवाहयेत्। पूतेन भागपंचककृत्या भिधानेनावशिष्टदिवसकर्तव्यजातमुपलक्षणीयं। एतच्च कर्तव्यजातं रक्षेण दर्शितं। भुक्त्वा तु सखमात्स्थाय तदन्नं परिणामयेत्। इति हासपुराणानि धर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत्। वृथा विवादवाक्यानि परिवारांश्च वर्जयेदिति। विष्णुपुराणेऽपि। आनायासप्रदायी निष्कुर्यात्कर्मोप्यतं इति। सच्छास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गोऽयं विरोधिना। दिनं नयेत्ततः संध्यामुपतिष्ठेत्समाहित इति। याज्ञवल्क्येऽपि। अहः शेषसमासीत शिष्टे रिक्षेऽवंधुभिः। उपास्य पश्चिमां संध्यां हुत्वा ग्रीस्तानुपास्य च। भृत्यैः परिवृतो भुक्तानां तितृप्तोऽथ संविशेदिति। उपास्य चेत्तु कारेण वैश्वदेवादिकं समुच्चि नोति। सायं संध्या होमो निरूपितो। वैश्वदेवादौ कश्चिद्विशेषो विष्णुपुराणे दर्शितः। पुनः पाकमुपादाय सायं मय्यवनीपते। वैश्वदेवनिमित्तं वैपत्यास्तार्थं बलिहरेत्। तत्रापि भूपचादिभ्यस्तथैवान्नं विसर्जनं। अतिथिं चागतं तत्र स्वरात्तया पूजयेद्बुधः। दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यसात्कंच नृपा तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योदये विमुखे गते। तस्मात्स्वरात्तयाराजेन्द्रसूर्योदयमतिथिं नरः। पूजयेत्पूजिते तस्मिन् पूजिताः सर्वदेवताः। कृतं पादादिशोचश्च भुक्त्वा सायंततो गृहीतव्यं च व्यामस्फुटितां ततो दारुमयीं नृपेति। अथाहः शेषादिकं। तत्र रायनप्रकारेण माहारीतः। सुप्रक्षालितचरणतलो रक्षां कृतोदकपूर्णघटादिमंगलोपेत आत्मोभिरुचितं मनुष्यं तं सूत्रामाणं भित्तिपठनं रायामधिष्ठाय रात्रिं सूक्तं जपित्वा विष्णुं नमस्कृत्य सर्पापसरभद्रं तद

राजधर्मेण युज्यते। वर्णानामाश्रमाणां च राजा धर्मेण पालकः। स्वस्वधर्मे नियुंजानः प्रजाः स्वाः पालयेत्सदा। पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः। सम्यक्पालयतां भागं धर्मस्याप्नोति पुष्कलं॥ यजते यदधिते च यद्दाति यदचैति। राजा षड्भागभक्तस्य प्रजाधर्मेण पालयन्निति। सर्वो ध्वेव प्रजानित्यंरा
जाधर्मेण पालयेत्। उत्थानेन प्रसादेन पूजयेच्च पि धार्मिकान्। राजा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वत्र पूज्यते। यद्यदाचरते राजा तत्प्रजानां स्मरो च तो। पुरा
णे। वत्सराज्याभिषिक्तेन प्रजासंजनमारितः। कर्तव्यमविरोधेन स्वधर्मस्य महीभूता। पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः। सम्यक्पालयतां भा
गं धर्मस्याप्नोति पुष्कलमिति॥ ब्रह्मादपुराणे॥ यदहं कुरुते धर्मः प्रजाधर्मेण पालयन्। दशवर्षे सहस्राणितस्य भुङ्क्ते महत्फलं। मनुष्ये॥ सर्वतो धर्म
षड्भागो स शोभति रक्षतः। अधर्मदिषि षड्भागो भवत्येव दूरक्षतः। रक्षन्धर्मेण भूतानि राजा वध्यां श्वधातयन्। यजते हरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणे
। यो रक्षन्बलिमादत्ते करं मुकुं च पार्थिवः। प्रीतिं भोगं च दंडं च स सद्यो नरकं व्रजेदिति। रक्षणीया श्वभयमापन्नाः। भयं च तासं द्वेधा संपद्यते चोरव्या
घ्रादिभ्यो वा परसेन्येभ्यो वा। अतस्तदुभयनिवारणाय प्रदंड्यानि ति परसेन्यं निर्जित्येति चेत्। एतच्च निवारणं क्षत्रियस्यैव कुतो। साधारणमि
त्याशंक्यत स्ते तु तेन शास्त्रपाणि त्वं वर्णितं। तच्च क्षत्रियस्यैव। तथा च मनुः। शास्त्रास्त्रभृत्वं क्षत्रस्य वणिक्पुष्पकपीविशः। आजीवनार्थं धर्मक
रानमध्ययनं यजिरिति॥ आनुशासनिकेपि क्षत्रियं प्रकृत्य पश्यते। उत्साहः शास्त्रजीवित्वं तस्य धर्मः सनातन इति। शास्त्रपाणित्वेन च युत्थोप

करणानि सर्वाण्युपलक्ष्यंते। तानि च शांतिपर्वणि दर्शितानि॥ युष्टयस्तोमराः रवडुनिशिताश्च परश्वधाः। फलकान्यथ वर्माणि परिकल्प्यान्येनेक
शङ्खिता प्रदंड्यानि त्वनेन चोरादिशिक्षा विवक्षिता। यद्यपेष्टा पूर्ववचन एवोक्ता तथापि तत्र सा प्राधान्येन प्रतिपादिता। अत्र तु प्रजारक्षणसाधनत्वेनेति
न पौनरुक्त्यं॥ दंडप्रकारमाह मनुः। अनुबंधं परीक्ष्याथ देशकालौ च तत्ततः। सारापराधमालोच्य दंडं दंड्येषु पातयेत्। विष्णुः। आगस्वपितथान्येषु ज्ञात्वा
जातिधनं वयः। दंडे प्रकल्पयेद्वाजासामं तब्राह्मणेः सह॥ वाग्धिग्वधः स्वकं चैव चतुर्धा कल्पितो दमः। पुरुषे दोषविभवं ज्ञात्वा तं परिकल्पयेत्। गुरुस्यु
रेदितान्विप्रान्वाग्दंडेनैव दंडयेत्। विवादिनो नराश्चान्यान् दोषिणो र्धेन दंडयेत्। महापराधयुक्तां श्ववधदंडेन दंडयेत्। कात्यायनः। मित्रादिषु प्रयुंजी
तवाग्दंडधिकपस्विनां। यथोक्तं तस्य तत्कुर्यादनुक्तं साधककल्पितं। अधर्मिकं त्रिभिर्न्यायेर्निगृहीय क्षयततः। निरोधेन निबन्धेन विविधेन वधेन च॥
मनुः। दशस्कानानि दंडस्य मनुः स्वायं भुवो ब्रवीत्। त्रिषु वर्णेषु तानि स्फुरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्। उपस्त्वमुदरं जिह्वाहस्तौ पारौ च पंचमं॥ चक्षुर्नासे च कर्णे
च धनं देयस्तथैव च॥ मौढ्यं प्राणांतिको दंडो ब्राह्मणस्य विधीयते। पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः। बृहस्पतिः। जगत्सर्वमिदं हन्याद्ब्राह्मणस्य
न तत्समं। तस्मात्तस्य वधं राजा मनसापि न चिंतयेत्॥ अवध्यान् ब्राह्मणानाहः सर्वपापेष्ववस्थितान्। यद्यहि प्रेषुकुशलं तत्तद्राजा समाचरेत्। राज्यादे
नं बहिष्कुर्यात्समग्रधनमक्षतां एवं धर्मे प्रवृत्तस्य राजौ दंडधरस्य च॥ यशोस्मिन्प्रथते लोके स्वर्गे वा सस्तथा क्षय इति। परसेन्यं निर्जयत्कशांतिपर्वणि द

पु.मा.

۹۹۰

शितः चैत्रे वामार्गशीर्षे वासे नायोगः प्रशस्यते। पक्षसत्याहि पृथिवी भवत्यापो मयीतहा॥ नैवातिशितो नात्कृत्स्नः कालो भवति भारतात्स्मात्तदा योजनीयः
परेषां व्यसनेषु चारते हि योगाः सेनायां प्रशस्ताः परबाधनो जलवान्मृगचान्मार्गः सभोगम्यः प्रशस्यते। चरैः सुवाहिताभ्यासकुशलैर्वनगोचरैः। सत्यवी
न्युष्टतः सत्वायुष्येयुरचला इव। यो मावायुर्यतः सूर्यो यतः शुक्लतो जयः। अकर्दमामनुदकाममर्यादामलोष्टकां। अश्वभूमिं प्रशंसंति ये युथकुशलज
नाः। समानिरुदकाकाशारथभूमिप्रशस्यते। तीव्रद्रुमो महाकक्षा सोदका हस्तियो धिनां॥ बहुदुर्गमहावृक्षा वेणुवेत्रतिरस्कृता। पिदातीनां क्षमाभूमिः पर्वतो
पवनानि च॥ पदातिबहुला सेना दृढा भवति भारता। रथाश्वबहुला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते। पदातिनागबहुला प्रावृद्धकाले प्रशस्यते। गुणानेतां प्रसंख्या
ययुषं शत्रुषु योजयेदिति॥ मरुत्पिप्रायदातुया तु मातिष्टेरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः। तदा हनेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः। मार्गशीर्षे शुभे मासि यायायात्रां महीपतिः
। फाल्गुने वाथ चैत्रे वामासौ प्रतियथा बलं। अन्येष्वपि तु कालेषु यायायास्पश्येत्कवं जयं। तदा यायाहि पृष्ट्यैव व्यसने चोत्थितेरिपोः। कलाविधानं मूले तु या
त्रिकंच यथाविधि॥ अपगुद्वा स्पदं चैव चारं सम्यग्विधाय च। संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च स्वकंबलं। सांपरायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैरिति। बलस्य
षड्विधं तोशनसादृशिता॥ मूलबलं श्रेणिबलं मित्रबलं भृतकबलं शत्रुबलं मातृकबलं चेति। युथार्थं सैन्यसन्नाहस्य नामान्याह मनुः। दंडस्युहेन तन्मार्गं या
यातुशकटेन वा। वैराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गुरुहेन वा॥ यतश्च भयमाशंकेततो विस्तारयेद्दलं॥ पद्मे न चैव व्यूहेन निविशेत्तदा स्वयं॥ सेनापतिबलाध्यक्षौ

99.

द्वयसंचयं॥ कालं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः॥ कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः॥ तस्य प्रसादे पद्माले विजयश्च पराक्रमे॥ मूलश्च वासति
क्रोधे सर्वतेजो मयो हि सः॥ यस्तु तं द्रष्टुं संमोहात्स्वविनश्यत्यसंशयं॥ तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः॥ तस्मात् धर्ममभीष्टेषु संव्यवस्येन्न राधिपः॥
अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत्॥ तस्यार्थे सर्वभूतानां गोसारं धर्ममात्मनः॥ ब्रह्म ते जो मयं दंडमस्तूजसूचं मीश्वरः॥ तं राजा प्रणयन् दंडं त्रिवर्गे
णाभिवर्धते॥ इति॥ महाभारतेऽपि॥ परोक्षा देवताः सर्वराजा प्रत्यक्षदेवताः॥ प्रसादश्च प्रकोपश्च प्रत्यक्षोऽयस्य दृश्यते॥ राजा मातापिता चैव राजा कुलवत्तां कुलं
॥ राजा सत्यं च धर्मश्च राजा हितकरो नृणां॥ कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणं॥ इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणं॥ राजमूलो महाराजधर्मो
लोकस्य लप्स्यते॥ प्रजाराजभया देव न रवा दंति परस्परमिति॥ ननु दंडयेद्राजेति भूपालस्यापि दंडवितुलमुक्तं तत्कथं क्षत्रियस्यासौ रणधर्मः॥ मेव राज
शब्दस्य विषयत्वेनावेक्ष्य त्यधिकरणो निर्णीतत्वात्॥ ननु जनरंजनाद्राजत्वं महाभारतेऽभिहितं॥ रंजनाखिलुराजत्वं प्रजानां पालनादपीति॥ बाढा संभ
वत्येव क्षत्रियस्यापि जनरंजकत्वं॥ क्षत्रियो हीत्यनेन द्वितीयश्लोकेन शिष्टपरिपालनरूपो धर्मोऽभिधीयते॥ राजधर्मेषु प्रजारक्षणस्य प्राधान्यं विवशि
त्वात् प्रथमं प्रजारक्षणं मित्युक्तं॥ अतएव याज्ञवल्क्यः॥ प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनमिति॥ मनु रपि तदेवाहो प्रदर्शयति॥ प्रजानां रक्षणं दानमि
ज्याध्ययनमेव च॥ विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशेदिति॥ शांतिपर्वण्यपि॥ नृपाणां परमो धर्मः प्रजानां परिपालनं॥ निर्दिष्टं फलभोक्ता हि

१३ मरान्नप्रवासयेत् न चेत्स्वसीडयीतस्तनाश्वनविकुदयेत् जलोकावसिबेद्राष्टं मुदुनेवनराधिपः व्याघ्रीचापहरे सुत्रं दशनैर्न च पाडयेत् यथावलेखकः प
र्णमारुः पाद्वचं यथा ॥ अतिक्षणेनाप्युपायेन वर्धमानं प्रदापयेत् ततो भूयस्ततो भूयः क्रमाद्विंशतिं समाचरेदिति ॥ मन्त्रपि ॥ अयं विक्रयमध्वानं भक्तं च सपरि
व्ययं ॥ योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वर्णिजो दापयेत् करान् यथा फलेन युज्येतराजा कर्तृ च कर्मणा ॥ तथा प्रेक्ष्य नृपो राष्ट्रकल्पयेत् सततं करान् ॥ यथा ल्याल्यमदं त्याग्य वा
भौको बत्सवदपराः ॥ तथा ल्याल्यो गृहितव्यो राष्ट्राद्राज्ञादिक कर इति ॥ मार्कंडेयो वि ॥ मासानद्यो यथा सूर्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ॥ सूक्ष्मेणेवाभ्यु
पायेन तथा शुल्कादिकं नृप इति ॥ एतच्च करादानं मालाकारदृष्टान्तेन प्रतिपादिता मितरेषामपि सर्वेषां राजधर्माणां मुपलक्षणं ॥ ते च धर्मा याज्ञव
ल्क्येन दर्शिताः ॥ महोत्साहः स्खलकक्षयः कृतसौबुद्धसेवकः ॥ विनीतः सत्यसंपन्नः कुलिनः सत्यवाक् शुचिः ॥ अदीर्घसूत्रः स्मृतिमानक्षद्रोऽप
रुषस्तथा ॥ धार्मिको व्यसनश्चैव प्राज्ञः भूरोरहस्यवित् ॥ स्वरं ध्रुवोऽसौ क्षिप्रं दंडनीत्यां तथैव च ॥ विनीतस्तथा वार्तायां त्रैव्यां चैव नराधिप इ
ति ॥ त एतैर्नरं गाराजधर्मास्ति एव राजगुणा इत्युच्यन्ते ॥ अत एव षड्विंशद्गुणोपेतो राजेत्यस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे महोत्साहादयुञ्जानसापदिताः ॥
बहिरगा अपिराजधर्मा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः ॥ समंजिनः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मोलीन् स्थिरान् शुचीन् तैः सार्धं चिंतयेद्राज्ये विप्रेणाथ ततः स्वयमिति ॥
मन्त्रपि ॥ मोलांजल्यविदः भूरानुलब्धलक्ष्यान्कुलोद्भवान् ॥ सचिवान्ससबाहो वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् तैः सार्धं चिंतयेन्निःसंसा मादिन्सधिविग्रहं ॥

॥ स्थानं समुदयं गुहिलं च प्रशमनानि च तेषां स्वस्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ॥ समस्तानां च कार्येषु विदध्यास्थितमात्मनः ॥ सर्वेषां तु विशिष्टेन
ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥ मंत्रयेत्सरमं मंत्रं राजा षडुप्यसंयुतं ॥ नित्यं तस्मिन्समाश्रितः सर्वकार्यो निक्षिपेत् तान् सार्धं विनिश्चित्य ततः कर्मसमारभेदिति ॥
आरंभणाय च कर्मदेशविशेषः दुर्गसंपादनं च याज्ञवल्क्येन दर्शितं ॥ रम्यं यत्रास्य माजी व्यंजंगलं देशमावसेत् ॥ तत्र दुर्गोणिकुक्षितजनकोशाल्मयुस
य इति ॥ दुर्गभेदा मनुना दर्शिताः ॥ धन्वदुर्गं महीदुर्गं मन्दुर्गं वार्क्षमेव च ॥ नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्य वसेत् सूर्यं सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेदिति ॥
दुर्गसंविधानप्रकारः शांतिपूर्वणि दर्शितः ॥ दृढप्राकारपरिवहंस्तु श्वरथसंकुलं ॥ अजस्तिनरनागं च चत्वरापणशोभितं ॥ प्रसिद्धं व्यवहारं च प्रशांतमुक्
तोभयं ॥ भूरादयं प्राज्ञसंपूर्णं तत्पुंस्वयमाविशेदिति ॥ मन्त्रपि ॥ तत्स्यादायुधसंपन्नं धनधान्येन बाहने ॥ ब्राह्मणेः शिल्पिभिर्यत्रैर्यवसे नोदके धनेः
॥ तस्य मध्ये तु पर्यासं कारयेद्बृहमात्मनः ॥ गुप्तं सर्वत्र गं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितमिति ॥ दुर्गसंविधानमुक्त्वा यागादिधर्मानपि स एवाह ॥ तदध्यास्यो
द्देहद्वार्यां सवर्णलक्षणान्वितां ॥ कुले महति संभूतां दृष्ट्वा रूपसमन्वितां ॥ पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव ऋत्विजः ॥ तस्य गृहाणिकर्माणि च युर्यवेता
निकानि च ॥ यजेतराजा क्रतुभिर्विधिधैरात्पदक्षिणेः ॥ यत्तार्थं चैव विप्रेभ्यो रद्याङ्गा धनानि च ॥ सांवत्सरिकमासे श्वराष्ट्रादाहारयेद्दक्षिणं ॥ स्पृष्ट्वा
न्यायपरो लोके वर्तेत पितृवन्तु चिति ॥ याज्ञवल्क्यो वि ॥ पुरोहितं च कुर्वीत देवज्ञमुदितोदितं दंडनीत्यां च कुशलमथ वागिरसे तथा ॥ श्रौतस्मार्तक्रि

याहेतोर्वृणुयादेवचर्चिजः। यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीतविधिवद्भूरिदक्षिणान्। भोगांश्चरथादिप्रेभ्योवसूनिविविधानिचासदानमानसत्कारैर्वसयेच्छ्रोत्रियान्
 सेदित्ति। मनुष्यामिन्द्रमाणोप्यादरीतनराजाश्रोत्रियात्केरं। नचक्षुधास्यसंसीदेच्छ्रोत्रियोविषयेवसन्। यस्यराज्ञस्तविषयेश्रोत्रियःसीदतिक्षुधा।
 तस्यापितक्षुधाराष्ट्रमचिरादेवसीदतीति। अतवृत्तेविदित्वास्पृष्टसिंधर्म्यंप्रकल्पयेत्। संरक्षेत्सर्वतश्चैनं पितापुत्रमिवोरसमिति॥ आनुशासनि
 केपि। शालाप्रपातडागानिदेवतायतनानिच। ब्राह्मणावसथाश्चैवकर्तव्यान्पुस्तमेः॥ ब्राह्मणानावमंतव्याभस्मच्छन्नाश्वाग्रयः। कुलमुसाटयेयु
 स्तेक्रोधाविष्टादिजातयः। दुष्टानांशासनं धर्मः। शिष्टानांपरिपालनं॥ कर्तव्यंभूमिपालेननित्यंकालेषु चर्जवमिति॥ शान्तिपर्वण्यपि। बालातुरेषुभूतेषु
 परित्राणंकुरुदह। शरणागतेषुकारुण्यंकुर्यात्तत्रसमाहितः। भरणं सर्वभूतानांरक्षणंचापिसर्वशः। यष्टव्यंक्रतुभिर्नित्यंदातव्यंचाप्यपीडया। प्रजानां
 रक्षणंकार्यंनकार्यं कर्मगर्हितं॥ आश्रमेषुयथाकालंचैलभोजनभाजनं। स्वयंतूपहरेद्राजासक्त्यविधिपूर्वकं। आत्मानंसर्वकार्याणितापसंराज्यमेव
 च। ननिंदयेत्प्रयत्नेनतिष्ठेत्सहृद्वनित्यशः। विक्रमेणमहीलंश्वाप्रजाधर्मेणपालयन्॥ आहवेनिधनंकुर्याद्राजाधर्मपरायणः। आहवेचम
 हींश्वाश्रोत्रियायोपपादयेदिति। मनुः॥ मोहाद्राजास्वराष्ट्रयःकर्षयत्यनवेक्षया। सोचिराद्भूयतेराज्याजीवनाच्चसंबांधवः। शरीरकर्तृनात्माः
 क्षीयंतेप्राणिनांयथा। तथाराज्ञामपिप्राणाःक्षीयंतेराष्ट्रकर्तृनादिति॥ दिनचर्यामनुनादरीतो। स्थायपश्विमेयामेकतशौचःसमाहितः। हुत्वाग्नीन्ब्रा

पूर्वदिक्षुनिवेशयेत्। यतश्चभयमाशंकेतांप्राचींकल्पयेद्दिशं। गुल्मांश्चस्थापयेद्दामान्छतसंज्ञान्समंततः॥ स्थानेषुश्वेचक्रशालानभीरून्विकारिणः।
 संहतान्योधयेदल्पान्कामंविस्तारयेद्दहन्। सूच्यावज्जेणचैवेतान्ब्रूहेनव्यूह्ययोधयेत्। स्यंदनाश्वैःसमेयुश्चेदूपेनोद्दिपेत्तथा। वृक्षगुल्मावृतेचापैरसि
 न्मयैःखले॥ कौरुक्षेत्रांश्चमत्स्यांश्चपांचालान्भूरसेनकान्। दीर्घान्लघून्श्चैवनरानग्रानीकेषुयेजयेत्। प्रहर्षयेद्दलंव्यूह्यतांश्चसम्यक्परीक्षयेत्। चे
 द्वाश्चैवविजानीयादरीन्योध्यतामपि। उपरुध्वारिमासीतराष्ट्रं चास्योपपीडयन्। दृष्टयेच्चास्यसततंयवसान्दकेधनं। युक्तेतदेवयोध्येतजयप्रेप्सरपेत
 भीः। साम्नादानेनभेदेनसमस्तैरथंवापृथक्। विजेतुंप्रयतेतारीन्नतुयुध्येत्कराचैन। अनिसौविजयोयस्माद्भूयतेयुध्यमानयोः। पराजयश्चसंग्रामेत
 स्माद्युद्धंविर्जयेत्। त्रयाणामप्युपायानांपूर्वैकानामसंभवे। तदायुध्येतसंपन्नोविजयेत्त्रिपूज्यथा। जित्वासंपूजयेद्देवान्ब्राह्मणांश्चैवधार्मिकान्॥
 प्रदद्यात्सरिहारोश्चरथापयेद्दमयानिच। सर्वेषांतुविदित्वैषांसमासेनचिकीर्षितं॥ स्थापयेत्तत्रतद्देव्यंकुर्याच्चसमयक्रियां॥ प्रमाणानिचकुर्वीततेषां
 धार्मान्यथोदितानिति। उक्तप्रकारेणपरसेन्यानिनिर्जित्यजितामेतांपूर्वीचस्वकीयांभुवंराजधर्मेणपालयेत्। तदेवंधर्मेणपालनंपुष्पंपुष्पमिति तृती
 यश्लोकेनविशदीक्रियते। यथाशालाकारआरामेयदायदायत्तुष्यं विकसतितदातदादिचिनोतिनतुपुष्पलतमुन्मूलयतितथाप्रजाभ्यःकरमाददन्तो
 राजायथोदयंषष्ठंभागंगृहीयात्। अंगारकारकस्तुष्टमुन्मूलयतिचात्मनारहतिनतुतथाप्रजाःपीडयेत्। एतच्चशान्तिपर्वणिद्विर्तितं। मधुसोहं दुहेद्राष्ट्रं

तत्रात्मभूतेः कालसौरक्षार्थः परिवारकेः। सपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यान्मंत्रैर्विषापहेः। विषघ्नैरगदैश्चास्यसर्वद्रव्याणियोजयेत्। विषघ्नानिचरलानियतोधारयेत्सदा॥
परिक्षितास्त्रियश्चैनं व्यंजनोदकधूपनैः। वेषाभरणसंयुक्ताः संस्पृशेयुः समाहिताः। एवं प्रयत्नं कुर्वीत पानशय्यासनाशने॥ स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालंकारकेषु च॥
भुक्तवान्विहरे चैव स्त्रीभिरंतःपुरे सह॥ विहृत्य च यथाकामं पुनः कार्याणि चिंतयेत्॥ अलंकृतश्च संपश्येदायुधीयं पृथग्जनं॥ वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणा
नि च। संध्याचोपास्य शृणुयादंतर्वेश्मनि शस्त्रभृत्। रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधिनां च चेष्टितं॥ गत्वा कक्ष्यांतरं सभ्यं समनुज्ञाप्य तं जनं॥ प्रविशेद्भोजनार्थं तु स्त्री
भिरंतःपुरं पुनः। तत्र भुक्त्वा पुनः किंचित्पूर्यघोषैः प्रहर्षितः। संविशेच्च यथाकालमुत्तिष्ठेद्दिगतक्रमः। एतद्धृतं समातिष्ठेद्रोगः पृथिवीपतिः। अस्वस्थः सर्वमेवैतद्भूतेषु
विनिवेशयेदिति॥ धर्मतिराग्यहमनुः। संग्रामेऽप्यनिवृत्तित्वं प्रजानां चैव पालनं॥ शुभ्रपात्राणां च राशः श्रेयस्करं परं॥ अलं चैव लिप्सेतलं च रक्षेच्च यत्नतः
रक्षितं वर्धयेच्चैव। वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत्॥ अमाययेव वर्तेत न कथंचन मायया॥ बुध्येतारिप्रयुक्तां तु मायावृत्तिं सदा हत इति॥ शांतिपर्वण्यपि। व्यसनानि च सर्वाणि
नृपतिः परिवर्जयेत्। लोकसंग्रहणार्थं यत्कृतं व्यसनी भवेदिति॥ तानि व्यसनानि मनुजैर्दशितानि॥ दशकामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च। मृगया शारिवासा
पः परिवारः स्त्रियो मदः। तौर्यत्रिकमदाद्या च कामजो दशको गणः॥ अदाद्या च तथा भ्रमणं। ऐश्वर्यं साहसं द्रोह ईर्ष्या सूर्यो र्थदूषणं। वाग्दं उजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि
गोहक इति॥ लोभातेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः॥ विद्युज्यते र्थकामाभ्यां क्रोधजे लात्मनैव तु॥ द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वकवयो विदुः। तं यत्नेन जयेत्सो भंतको ह्ये

तौ गणात्तु भौ॥ पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमं॥ एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे॥ दंडस्य पातनं चैव वाक्यारुष्यार्थदूषणे॥ क्रोधजेऽपि गणे विद्या कष्टमेत
त्रिकं सदा॥ व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते। व्यसन्य धो हि प्रजतिस्वर्यात्य व्यसनी नृप इति॥ मार्कंडेयोपि॥ व्यसनानि परित्यज्य सत्यमूलहराणि च॥ आत्मारि
सुभ्यः संरक्षेत्। बहिर्मेत्रं विनिर्गमात्॥ स्नानवृत्तिस्तयज्ञानपादुष्य विजितात्मना॥ भक्तिव्यं नरेन्द्रेण न कामवशावर्तिना॥ प्रागात्सामं त्रिणश्चैव ततो भृत्या मदी भृता॥
जेयाश्चानंतरं पौराविरुध्येत ततोरिभिः॥ यस्ते तान विनिर्जित्य वैरिणो विजिगीषते॥ सोऽजितात्मा जितामासः शत्रुवर्गेण बाध्यत इति॥ तदेव सुक्तधर्मकलापेन संयु
क्तो राजा प्रजाः पालयेत्। तदुक्तं मनुना॥ एवं सर्वविधायैरमितिकर्तव्यमात्मनः॥ युक्तश्चैवा प्रमतश्च परिरक्षेद्दिमाः प्रजाः॥ प्रजारक्षणे राशः श्रेयो विशेष ऐहिक
आमुष्मिकश्च शांतिपर्वणि दर्शितः॥ स्त्रियश्च पुरुषा मार्गं सर्वालंकारभूषिताः॥ निर्भयाः प्रतिपद्यंते यदारक्षति भूमिपः॥ धर्ममेव प्रपद्यंते न हि संति परस्परं।
अनुगृह्णंति चान्योन्यं यदारक्षति भूमिपः॥ यजंते च महायज्ञैस्त्रयो वर्णाः पृथग्विधैः। युक्ताश्चाधीयते वेशान्यदारक्षति भूमिपः॥ यदाराजा युधं श्रेष्ठमादाय वहति प्र
जाः॥ महता बलयोगेन तदालोका समभुत इति॥ रामायणेऽपि। यः सत्रियः स्वधर्मेण पृथिवीमनुशास्ति वो स लोके लभते वीरयशः प्रेत्य च सद्गतिमिति॥ अपालने
दोषः शांतिपर्वणि दर्शितः। यानं वस्त्राण्यलंकारा रत्नानि विविधानि च। हरेयुः सहसा पापाय दिराजान् पालयेत्। एतद्धुविधं शास्त्रं न क्व विनैव विष्णुः। मज्जे
धर्मस्त्रयी न स्याद्यदिराजान् पालयेदिति॥ इति राजधर्मप्रकरणं॥ क्रमप्राप्त्या नैव साधारणधर्मानाह। लाभकर्म तथा रत्नगवांचपरिपालनं॥ रुषिकर्म

चवाणिज्यवैश्यवृत्तिरुदाहृतेति॥ लाभार्थकर्मलाभः कुसीदं वृक्षपुष्पजीवनमित्यर्थः॥ रत्नमणिमुक्तादिनेत्रतत्परिरक्षणकयविचक्रयाः॥ कसीदादीनां वैश्यकर्मत्वमाह
याज्ञवल्क्यः॥ कुसीदं कृषिवाणिज्यं पशुपाल्यं विशः स्मृतमिति॥ मनुष्यापशूनां रक्षणं दानमभियाध्ययनमेव च॥ वणिक्पथं कसीदं च वैशस्यं कृषिमेव चेति॥ समादि
शेदितिशेषः॥ वराहपुराणेपि॥ स्वाध्यायं यजनं दानं कुसीदं पशुपालनं॥ गोरक्षो कृषिवाणिज्यं कुर्याद्वैश्यो यथाविधीति॥ पशुपालनं प्रजाभ्यादिपालनं॥ गोशब्दस्या
पृथगुपात्तत्वात्॥ अनुशासनिके विक्रेयद्रव्याणि निर्दिष्टानि॥ तिलारसाश्वविक्रेयाः पशुपालनवजिनः॥ वणिक्पथमुपासिनैः वैश्यैर्वैश्यपथि स्थितैः॥ शांतिप
र्वणिज्जाजल्युपारव्यानप्रसंगेन वैश्यधर्मस्तुलाधरेणोदिताः॥ यदरामिनतन्युनं यद्गृहमिनचाधिकं॥ विक्रीणाभिरसां श्वाहं मयकर्णममायया॥ क्रीत्वा चै
व प्रविक्रीणे पूरतस्तत्तनं बद्धिंति॥ पशुपालने विशेषमाह तुः शंखलिखिते गोरोक्षेनास्वपितासनपिबेन्नति॥ हस्तपविशेन्न स्वयमुत्थापयेच्छनेनार्द्रशरवयासप
लाशयापृष्टतोभिहन्यातीर्थेन विषमेनाल्योदके॥ चतारयेद्बालवृद्धरोगातीनां राक्षितः॥ प्रतिकारं कुर्यादन्यथाविप्लवइति॥ यानि लाभकर्मादीनि वाणिज्यात्ता
निसर्वाणि वैश्यवृत्तिः वैश्यस्य जीवनहेतुधर्म इत्यर्थः॥ तदुक्तमार्कंडेयेन॥ दानमध्ययनं यतो वैश्यस्यापि त्रिधैव सः॥ वाणिज्यं पशुपाल्यं च कृषिश्चैवास्प
जीविकेति॥ अर्थविज्ञानादयोपि वैश्यधर्मत्वेन द्रष्टव्याः॥ अतएव मनुना वैश्यधर्मेषु पठिताः॥ वैश्यस्तु कृतसंस्कारः॥ कृत्वा दारपरिग्रहं॥ वार्तीयानित्ययु
क्तः स्यात्पशूनां चैव रक्षणो प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिदरे पशून्॥ न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनि ति॥ वैश्यश्चेत्कृत्तनान्येन रक्षितव्याः

हृणां श्वार्च्यप्रविशेत्सु सभां भामिति॥ स्मृतं तैत्तिरीयैः॥ स्मृतं तैत्तिरीयैः प्रातरुत्थाय नृपतिः कुर्याद्व्रतं स्य धावनां स्नानावासं समागत्य स्नात्वा पूतेन वारिणा॥
अर्घ्यं दत्त्वा तु देवाय भास्कराय समाहितः॥ ततोऽलं कृतगात्रः सन्वक्रमलोक्य मंत्रवत्॥ घृतपात्रं तु विप्राय दद्यात्सकनकं नृपइति॥ याज्ञवल्क्येपि॥ क्रु
त्विष्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनंदितः॥ दृष्ट्वा ज्योतिर्विशो वैश्यान् दद्याद्गाः॥ कांचनं महीनैर्वैशिकानि च तथा श्रोत्रियाणां गृहाणि चेति॥ नैवैशिकानि
विवाहोपयोगिनिकं न्यालंकारादीति॥ दानानंतरं कृत्यं मनुराह॥ तत्र स्थिताः प्रजाः सर्वाः प्रतिनंदय विसर्जयेत्॥ विसृज्य च प्रजाः सर्वा मंत्रयेत्सहस्रं त्रि
भिः॥ गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वारहो गतः॥ अरण्ये निःशलाकैवामंत्रयेत्ताविभाषितः॥ मध्यं दिने धर्मरात्रे च विभ्रांतो विगतकुमः॥ चिंतयेत्सर्वकामार्था
न्सार्धं तैरेक एव चाकन्यानां संप्रदानं च कुमारानां च रक्षणं॥ दूतसंप्रेषणं चैव कार्यं शेषं तथैव चेति॥ अंतःपुरं उशाना इत्यारभ्य इति वापंचवर्ग इत्यंतो ग्रंथः॥
अंतःपुरं प्रचारं चेत्यादि श्लोकगताष्टविधपंचवर्गपरयो व्याख्यानं ज्ञेयं॥ उशानाः॥ आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः पंचमेवानुवचने व्यवहारस्य
चैव श्लोकादंशुध्योः समासुक्तसेनाष्टगतिको नृपः शुद्धिः प्रायश्चित्तं॥ कार्पटिकं दंभिकं गृहपतिवैदेहिकतापसं व्यंजकाश्वराः॥ कर्मणामारंभोपायः पुरुषद्वयसंप
त्विनिपातप्रतिकारः कार्यसिद्धिरिति वापंचवर्गः॥ अंतःपुरं प्रचारं च प्रणिधानं च चेष्टितं कृतं चाष्टविधं कर्म पंचवर्गं च तत्त्वतः॥ अनुरागा परागौ च प्रचारं मंडलस्य च
उपेतारमुपायं च सर्वापायांश्च कृतं शः॥ एतत्रयं समाश्रित्य प्रयतेतामसि स्थये॥ एवं सर्वमिदं राजा स हंसं मंत्रयेत्त्रिभिः॥ व्यायम्यापुल्यमध्याह्ने भोक्तुं मंत्रः पुरं व्रजेत्॥

चपैश्वन्यमलिलोभता॥ निरुतिश्चाप्यविज्ञानं जनने भूद्रमविशेत्॥ हृद्यपितामहः भूद्रमभिभूतं तु तामसैः॥ हिजशुभ्रपणं धर्मभूद्राणां तु प्रयुक्तवान्न वयंति
तामसामावाः भूद्रस्य हिजभक्तिः॥ हिजशुभ्रपया भूद्रः परं श्रेयोधिगच्छतीति॥ परमइति विशेषणादन्येपि केचन धर्मोः संतितिगम्यते ते च देवलेन दर्शिताः॥
भूद्रधर्मास्त्रिवर्णशुभ्रषाकलत्रादिपौषणं कर्षणं पशुपालनं भारोद्धहनं पण्यव्यवहारचित्रकर्मनृत्यगीतं वेणुवीणासुरजमृदंगवादनीं बीति॥ विष्णुपुराणे॥ हा
नं च दद्याच्छूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत च॥ पितृयादिकं च वेसं सर्वं भूद्रः कुर्यात्तेन वा॥ याज्ञवल्क्येऽपि॥ भार्यारवः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियापरः॥ नमस्कारेण मंत्रे
ण पंचयज्ञान्नेहापयेदिति॥ शांतिपर्वण्यपि स्वाहाकारेण मस्कारमंत्रैः भूद्रो विधीयते॥ ताम्यां भूद्रपाकयज्ञैर्यजेत ब्रह्मवान् स्वयं॥ संचयाभ्यनकुर्वीत जातु भू
द्रः कथंचन॥ पापीयान् हि धनं लब्ध्वा वशं कुर्याद्गरीयसः॥ राजा वा समनुजातः कामं कुर्वीत धार्मिकेति॥ आनुशासनिके॥ अहिंसकः शुभ्राचारो देवताहिजपू
जकः॥ भूद्रो धर्मकले रिष्टैः स्वधर्मेणैव युज्यते इति॥ न केवलं विप्रशुभ्रषानि श्रेयसार्था अपितु वृत्त्यर्थापि॥ अतएव तस्य प्रकल्पमाना वृत्तिर्मुना दर्शिता॥ प्र
कल्प्या तस्यैव वृत्तिः स्वकुटुंबाद्यथार्हतः॥ शक्तिं चावेश्य भक्तिं च भृत्यानां च परिग्रहं॥ उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च॥ पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णा
श्चैव परिहृदा इति॥ शांतिपर्वण्यपि यश्च भूद्रिजातीनां भूद्रः शुभ्रपुराज्जेत कल्प्या तस्य चैव प्राहुर्वृत्तिं धर्मविरोजनाः॥ उत्र वेष्टनमौरीस्सुपान
ह्यजनानि च॥ याज्ञयामानि देवानि भूद्राय परिचारिण इति॥ अंतरा हिजशुभ्रपमंतरेण यदिकंचित्साकयज्ञादिकं कुर्यात् सर्वं निष्फलं भवेत्॥ तदुक्तं मनु

ना॥ विप्रसेवैव भूद्रस्य विशिष्टं कर्म कथ्यते यदतो न्यधिकुस्ते तद्भवेत्तस्य निष्फलमिति॥ तस्मादिप्रशुभ्रपेव तस्य परमो धर्मः क्षत्रियवैश्यशुभ्रषातु वृत्त्यर्थं वा
हपरमो धर्मः॥ अतएव मनुना विप्रशुभ्रषाया उभयार्थत्वमितरशुभ्रषायाः केवलकृत्यर्थत्वं दर्शितं॥ भूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षन् क्षत्रमाराधयेद्यदि धनिनं वाप्यु
पाराध्य वैश्यं भूद्रो जिजीविषेत् तत्सर्गा धिमुभयार्थं वा ब्राह्मणान्नेव धारेयेत्॥ जातब्राह्मणं शब्दस्या साध्यस्य कृतकत्वं तिति॥ यदि हिजशुभ्रपया जीवितुं न शक्नो
ति तदा किं कुर्यादित्यत आह॥ लवणं मधु तैलं च दधितं कंघृतं पयः॥ न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात्सर्वेषु विक्रयमिति॥ शुभ्रपया जीवितुं न शक्नोतीति वनाय लव
णादिषु सर्वेषु विक्रयं कुर्यात्॥ न नुलवणादीनि विक्रयमाणानि विक्रेतुर्दाषमावेहति तदा हयात्तवल्क्यः॥ फलोपलक्षौ मसौ ममनुष्या पूषवीरुधः॥ तिलोद
नं रक्षशारान्दधिशिरं घृतं जलं॥ शस्त्रासवमधूच्छिष्टमधुलाक्षाः सबर्हिषः॥ मृचर्मपुष्पकुतपकेशातक्रविषक्षितीः॥ कोशेयं नीली लवणं मांसैकशफसी
सकान्॥ शाकादौषधपिण्याकपशुगंधास्तथैव च॥ वैश्यवृत्त्यापि जीवन्ने विक्रीणीत कथंचन॥ लाक्षालवणमांसानि पतनीयानि विक्रये इति॥ मैवं अस्य प्रा
ह्यणविषयत्वात्॥ अतएव मनुः॥ सद्यः पतति मांसं न लाक्षया लवणेन च॥ मासेन भूद्रो भवति ब्राह्मणो रसविक्रयादिति॥ भूद्रस्तु लवणादीनि विक्रीणन्ने
व दुष्यति॥ विक्रीणनिति परं वक्ष्यमाणं लोकादनुषजनीयं॥ याज्ञवल्क्येऽपि शुभ्रपयार्जवितुं न शक्नोत्यभूद्रस्य वाणिज्यादिकमोह॥ भूद्रस्य हिजशुभ्रषातया
जीवन्वणिग्भवेत्॥ शिल्पेर्वा विविधैर्जीविहिजातिहितमाचरन्निति॥ मत्वरपि॥ अशक्तो यस्तु शुभ्रषां भूद्रः कर्तुं हिजन्मना पुनरात्ययं प्रासे जीवेत्कारुक्क

र्मभिः।।यैः कर्मभिः सचरितैश्च भूयते हि जातयः।। तानि कारक कर्माणि शिल्पा निविधिविधानि चेति।। भूदस्यापदपि ब्रह्मणा हा विक्रीणमद्य मां सानि सभक्ष
 स्पवभक्षणं।। कुर्वन् नगम्यागमनं शूद्रः पतति तस्मात्।। कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च।। वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चांडालतं व्रजदिति।। मद्यं बहु
 विधं तालकानसद्राक्षामाधूकरवार्जुरादिकं।। अभक्ष्यं गोमांसदि।। अगम्याः भगिन्यादयः।। स्पष्टमन्यत्।। इति शूद्रधर्मप्रकरणं।। प्रत्यातादिपराशरस्मृति
 रिहस्मृत्यागमरव्यापनं धर्मैर्वर्णचतुष्टयी बहुमतौ साधारणान्याभिधौ।। आद्यस्थानिक शिष्टनामविहितः पदमपूर्वापरः पूर्वाध्यायनिरूपितं तद्विहितं व्या
 रव्यात्सधर्मधवः।। इति श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरस्य माधवामात्यस्य कृतोपाराशरस्मृति
 व्याख्यायां माधवीयायां प्रथमोऽध्यायः।। ११।। वागीशाद्याः सुमनसः सर्वाध्यानिमुपक्रमे।। यं ने ताकतसुसास्फुल्लं नमामि गजाननं।। प्रथमेऽध्याये व्या
 सेनपृष्टयोर्वर्णचतुष्टयसाधारणसाधारणयोर्मध्ये साधारणधर्मसंक्षिप्यासाधारणधर्मः प्रपञ्चितः।। अथैराणीं संक्षिप्यः साधारणधर्मो द्वितीयेऽध्या
 ये प्रपञ्च्यते।। अथवा पूर्वाध्यायामुष्मिकधर्मप्राधान्येन प्रवृत्तः अयंतु ऐहिकजीवनहेतुप्राधान्येन प्रवर्तते।। तत्रादावध्याये प्रतिपाद्यमर्थप्रतिजानी
 ते।। अतः परं गृहस्थस्य धर्माचारं कलौ युगे।। धर्मसाधारणं शक्त्या चतुर्वर्ण्याभ्यागतं।। तं प्रवक्ष्याम्यहं पूर्वपाराशरवचोयथेति।। अतः परं गृहस्थधर्मा
 चातुर्वर्ण्यासाधारणधर्मसंक्षेपकथनादुत्तरस्मिन्काले स एव विस्तारस्योचितोऽवसरः।। बहुग्रंथपाठेशकिरहितान्मंदप्रज्ञान्प्रतिसंक्षेपणाभिहिते सति समर्था

कथंचन।। मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तोतवस्थवः।। गंधानां च रसानां च विद्यादर्थवलाबलं।। बीजानां सुप्तिविचस्यास्तेत्रबीजगुणस्य च।। मानयोगांश्च जा
 नीयतुलायोगांश्च सर्वशः।। सारासारंश्च भांडानां देशानां च गुणगुणं।। लाभालाभं च पण्यानां पशूनां च विवर्धनं।। भृत्यानां च भृतिं विद्याद्वापां च विविधानृणं।।
 द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च।। धर्मेण च द्रव्यशुद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमं।। दद्याच्च सर्वभूतानां मनमेव प्रयत्नत इति।। कृषिवाणिज्यगोरक्षावार्तारा
 ज्ञेनोच्यते।। मानयोगांश्च जलिप्रस्थादिसाध्याः।। मूलबन्धनेलाभकर्मैश्च त्रलोहकर्मैतिकेचित्तं तिलोहस्थसुवर्णस्जतादेरर्घपरिज्ञानक्रियारिकंतकर्मैति व्याख्ये
 यं लोहानां चेति मनुना पठितत्वात्।। यथोक्तधर्मास्तुष्टानि फलमाधमेधिके वर्णितं।। वर्णधर्ममसुचन्वैदेव ब्राह्मणपूजकः।। सवर्णिकस्वर्गमाप्नोति पूज्यमानोऽपि
 गणेरिति।। वैपरित्ये दोषः शांतिपूर्वणि दर्शितः।। यः करोति जनान्साधून्वर्णिकर्मणि वंचनं।। स याति नरकं घोरं धनं तस्य पिहीयत इति।। इति वैश्यधर्मप्रकर
 णं।। क्रमप्राप्तान् शूद्रस्यासाधारणधर्मानाह।। शूद्रस्य हि जशुभ्रषापरमो धर्म उच्यते।। अन्यथा कुरुते किंचित् शूद्रवैश्यस्य निष्फलमिति।। अत्र हि जशब्दो ब्राह्मण
 परः।। तच्छुभ्रषामां मरमत्वं निश्रेयसहेतुत्वात् तत्साहचर्यं।। विप्रोणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनां।। शुभ्रषेवतु शूद्रस्य धर्मो निश्रेयसः परः।। शुचिस्तु
 द्रुशुभ्रषु मूदुवागनहंकृतः।। ब्राह्मणोपाश्रयोनित्यमुक्तं जातिमश्रुत इति।। विष्णुपुराणेपि।। हिजशुभ्रषयैवैवपाकयताधिकारवान् निजाजयति वै
 लोकान् शूद्रोऽन्यतरः स्मृत इति।। आनुशासनिकेपि।। रागोद्वेषश्च मोहश्च पारुष्यं च नृशंसता।। शायं च दीर्घवैरस्य मतिमानमनार्जवं।। अनृतं चतिवारं

तयितुं कलिधर्मप्रवीणस्य पराशरस्य तत्रैवास्ति संभवात् ॥ प्रतिज्ञातं धर्मं दर्शयति ॥ कर्मसहितो विप्रः कृषिकर्मचकारयेत् ॥ ॥ षट्कर्मणि पूर्वोक्तिः ॥
 यजनादिनिसंध्यादीनि च तैः सहितो विप्रः शुश्रूषकेः भूदेः कृषिकारयेत् ॥ न च याजनादीनां जीवनहेतुत्वात् किमनया कथ्येति वाच्यं कलौ जीवनपयसितया
 याजनादीनां दुर्लभत्वात् यत्तु मनुनेक्तं ॥ वैश्यवृत्त्या तु जीवं स्तत्रास्युः क्षत्रियोऽपि वाहिंसाप्रायां पराधीनां कृषियत्नेन वर्जयेत् ॥ कृषिसाधितिमन्यं ते सावृतिः
 स हि गृहिताभूमिं भूमिरायां भवेव हंति काष्ठमयो मुरवमिति ॥ तत्स्वयं कृताभिप्रायं ॥ अन्यथामनोः स्ववचनविरोधात् ॥ स्वेनैव कृषिरभ्युत्तुजाता ॥ उभाभ्यामप्यु
 जीवं रक्तकथं स्यादिति चेद्भवेत् ॥ कृषिगोरक्षमास्थाय सजीवे दैश्यजीविका मिति ॥ ननु कर्मसुराणे स्वयं कृतं कृषिरभ्युत्तुजाता ॥ स्वयं वा कर्षणं कुर्याद्वाणिज्यं वा कु
 सीदकं ॥ कष्टापापयसीवृत्तिः कुसीदं ताविकर्जयेत् ॥ तन्न अस्य वचनस्य कुसीदनिंदनपरत्वात् ॥ अतएव नारदः ॥ आपत्स्यपि च कष्टासप्राप्त्यणस्य न वा धैर्यमिति
 ॥ ननु बृहस्पतिः स्वयं कर्तृकां कृषिमंगीचकारा कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीत स्वयं कृतं ॥ आपत्काले स्वयं कुर्यात् ॥ बाधकारयितुं मशक्तस्य तत्कर्तृत्वं आपत्काल
 इति विशेषितत्वात् ॥ ननु कारयितुं त्वमप्यापधर्मः कृषेर्वैश्यधर्मत्वादिप्रस्य याजनादीनामेव मुरवर्जनिवेदे तु वात् ॥ एवं तद्वापत्तारतमेव व्यवस्थास्त ॥ अल्पा
 परिकारयितुं त्वमप्येतापदि कर्तृत्वं ॥ अथवा युगभेदेन व्यवस्थाप्यतां युगांतरेषु कारयितुं त्वमप्यधर्मः कलौ मुख्यधर्मः प्राधान्येनोपक्रम्य प्रतिपादनात् ॥ तत्र
 कृषो हलस्यैकस्य बलीवर्दसंख्या नियममाह हारीतः ॥ अष्टगवं धर्म्यहलं षड्गवं जीविताथिनां ॥ चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनामिति ॥ तत्रासौ पसौ हेयो

इतरावपि क्रमेण मुरव्यानु कल्पेद्रष्टव्यौ ॥ कृषो कर्ज्या बलीवर्दनाह ॥ क्षुधितं तृपितं शांतं बलीवर्देन योजयेत् ॥ हीनांगं व्याधितं क्लीबं वृषं विप्रो न वाहये
 त् ॥ क्षुदादयस्तु तल्लिगैरवगंतव्याः ॥ हीनांगः पादविकलः क्लीबः पुंस्त्ररहितः ॥ कीदृशस्तु हि बलीवर्दः कृषो योज्य इत्यत आह ॥ स्थिरांगं नीरुजं दृढं संसृज
 र्दं षट्चर्जितं ॥ वाहयेद्विषसस्यार्धं पश्चात्स्नानं समन्तरेदिति ॥ स्थिरांगः पादादिवैकल्प्यरहितः ॥ तृसः क्षुत्तृष्ठाभ्यामपीडितः ॥ स्फुरदेदिसः श्रमरहित इति
 यावत् षट्तेति भावप्रधानो निर्देशः ॥ षट्त्वं विवर्जितः पुंस्त्वोपेतः शक इति यावत् ॥ विषसस्यार्धं यामद्वयं पश्चात्स्नानं समन्तरेत् बलीवर्दो न्नपयेदित्यर्थः ॥
 तथा च हारीतः स्तापयित्वा नुहो लंकृत्य ब्राह्मणाभोजयेदिति ॥ वाहने विशेष आश्रमेधिके दर्शितः ॥ वाहयेत्क्षुक्तेनैव शारवयावासपत्रया ॥ नदं देन नृपस्य वा
 नपारेन च वा पुनः ॥ निक्षुत्तृष्ठाभ्यामपीडितं योजयेद्विकलं द्रियं ॥ क्षुत्तृसेषु च भुंजीयात्सिबेसीतेषु चोदकं ॥ अन्हः पूर्वद्वियामं वा कुर्यान्वाहनं स्मृतं ॥ विभ्राभ्येन
 धमे भागे भागे चांते यथा करवं ॥ यत्र वा त्वरया कृत्यं संशयो यत्र चाध्वनिः ॥ वाहयेत्तत्र धुर्यं स्तनसप्रापेन लिप्यते ॥ अन्यथा वाहयन्नाजन्मियं तं याति रौरवं ॥ कृषि
 रं वाहयेत्तेषां यस्तमोहान्नराधमः ॥ भ्रूणहत्यासमं पापं तस्य स्यात्सांडुनंदनेति ॥ बलीवर्दस्नापनानंतरं कर्तव्यमाह ॥ जप्यं देवाचनं होमस्वाध्यायैव मभ्य
 सेत् ॥ एकदित्रिचतुर्विंशतिभोजयेत्स्नातकान् द्विजा इति ॥ यथा बलीवर्दश्चातिकतदोषापनयनाय स्नापनं एवं प्राण्युपघातदोषापनयनाय यथाशक्तिज
 पादीनामन्यतममनुतिष्ठेत् ॥ एकंदोत्रींश्चतुर्विंशान् स्नातकान्यथाशक्तिभोजयेत् ॥ स्नातकानवविधभिस्तकाः ॥ तदा ह मनुः ॥ सांतामिकं यक्ष्यमाणमध्वरं स

र्ववेहसं। सुर्वेधं पितृमात्रं स्वाध्यायार्थं पतापिनमिति॥ संतानिकः संतानाय विवाहोपयुक्तद्वयार्थः। उपतापीरोगी स्वाध्यायार्थं सहित उपतापी स्वाध्यायार्थं
पतापीति मध्यमपरलोपी समासः पतो॥ फलितस्य प्राप्तस्य विनियोगमाह॥ स्वयंकष्टे तथाक्षेत्रे धान्ये स्वयमर्जितेः निर्वपेत्पंचयज्ञांश्चक्रतुदीक्षां च का
रयेदिति। यानि स्वयंकष्टे क्षेत्रे फलितानि धान्यानि रासैः कर्षितक्षेत्रे स्वयमर्जितानि धान्यानि तैः सर्वैः स्मार्तान्यं च महायज्ञान् श्रोतिमग्निष्टोमदि क्रतुदीक्षां च
कुर्यात्। कारयेदिति स्वार्थिकोऽपि च। अथ वा स्वयंपंचमहायज्ञान् कुर्वीत यियस्तभ्यो धान्यं दत्त्वा क्रतुदीक्षां च कारयेत्। कर्मपुराणे पृषपविविनियोगोदरितिः।
लब्धे लाभः पितृदेवान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत्। ते तु सास्तस्य तददोषं शमयंति न संशय इति। रूपी बलस्य तिलादि धान्यं संपन्नस्य धनलोभेन प्रसक्तस्तिला
द्विक्रयस्तं निवारयति॥ तिलारसान विक्रेया विक्रेया धान्यतत्समाः। विप्रस्येवं विधावृत्तिस्तृणकाष्ठादिविक्रय इति। रसाः दधि मधु घृतादयः। यदि धान्यांत
ररहितस्य तिलविक्रयमंतरेण जीवने धमे विनसिध्येत्तदा धान्यांतरं विनिमातव्या इत्यभिप्रेत्य विक्रेया धान्यतत्समा इत्युक्तं। यावद्भिः प्रसक्तस्तिलादत्तास्ता
वद्भिरेव धान्यांतरमुपादेयं नाधिकमित्यर्थः। तदुक्तं नारदेना। अशक्तो भेषजस्यार्थं यजते तोस्तथैव च॥ यद्युपर्यंतु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समा इति।
यास्तव लब्धेऽपि। धर्माधीनं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समा इति। तिलन्यायो रसेऽपि योजनीयः। अतएव मनुः। रसारसेर्निमातव्या न त्वेवं लब्धं रसेः। रु
तान्नं चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समा इति। आपस्तंबोऽपि। अन्नेन चान्नस्य मनुष्याणां च मनुष्यैरसानां च रसेर्गंधानां च गंधैर्विद्यया च विद्यानामिति। रस
विनिमये विशेषमाह वसिष्ठः। रसारसैः समतो वा निमातव्या इति। अन्नविनिमये विशेषमाह गोतमः। समेनामेन तु पक्षस्येति। ननु तिलविक्रयोऽभ्युपगतो

नामुत्तमप्रज्ञानां बुद्धिस्थित्वात्तान् प्रतिविस्तरेण कथयितुमुचितत्वात्। अतएवाहुराचार्यः। संक्षेपविस्ताराभ्यां हि मंदामंदधियां नृणां। वस्तुच्यमानमेतंतः कर
णं तेन वार्यत इति। यद्वा अतः परमा सुष्मिक धर्मकथनानंतरं षड्धर्माभिरतः सध्यास्नानमित्यादिना द्या सुष्मिक फले धर्मेऽभिहिते सत्ये हि कफलस्य कव्यादि
धर्मस्य बुद्धिस्थित्वात्तदभिधानस्य युक्तोऽवसरः। वक्ष्यमाणस्य कव्यादि धर्मस्य ब्रह्मचारिवान् प्रस्थयति च संभवमभिप्रेत्य तद्भोगम्या अभिगणं दर्शयति गृ
हस्थस्येति। कृतत्रेताद्वापरेषु वैश्यस्यैव कव्यादावधिकारो न तु गृहस्थमात्रस्य विप्रदेरतो विविनष्टिकलोऽयुग इति। कर्मशब्दे लोके व्यापारमात्रे प्रयुज्य
ते। आचारशब्दस्य धर्मरूपेण शास्त्रीये व्यापारे कव्यादेस्तु युगांतरे कर्मत्वं कलावाचारत्वमित्यभयरूपत्वमिति। तथैवाश्रमांतरेषु कर्मत्वं गृहस्थस्य चोक्ताच्चा
रत्वमित्यभयरूपता तद्विवक्षया कर्माचारमित्युक्तं। कलो गृहस्थस्य याजनादीनां दुर्लभत्वात् जीवने हेतुतया कव्यादिविधानादाचारत्वमुपपन्नं। कव्यादेः
साधारण धर्मत्वमुपपादयति च। तुर्वर्णाश्रमागतमिति। चतुर्वर्णा एव च। तुर्वर्ण्यं तत्र सर्वत्र प्रसिद्धं। आश्रमो गृहस्थरूपः संति हि भूदस्यापि विवाहपंचय
ज्ञादयोग्यं स्वधर्माः। एतच्च सर्वमस्माभिरुत्तरत्राश्रमनिस्तृणे विस्पष्टमभिधास्यते॥ तस्मिन्नाश्रमे विधानात्साधारण्यं। पाराशरशाब्देनोच्चीतकल्पोऽस्यो
विवक्षितः। तदेवाभिव्यंजयितुं पूर्वमित्युक्तं। पूर्वकल्पसिद्धपराशरवाक्ये कलिधर्मे कव्यादौ यथा कथितं तथैवाहं संप्रवक्ष्यामि अतः संप्रदायागतत्वात्
व्यादेराचारतायां न विवादः कर्तव्य इत्याशयः। ये विनयः कर्तव्य इति शिष्टाचारं शिक्षयितुं शक्त्या संप्रवक्ष्यामि त्युक्तं न तु कस्मिंश्च धर्मे स्वस्याशक्तिं द्यो

मूलमुपागतेभ्योऽप्रसतातेषां सर्वेषां प्रत्यवायः समानः। ततश्च दृष्टं तत्वेन पाशाकारयत्तु हवर्ण्यते यथा पाशाकारीनां पापं महत् एव मदातुः कर्षुकस्येत्यर्थः॥ अर्थं
 लषीबलस्य पाप्मादर्थितः तमिरानीर्प्य प्रतीकारमाह॥ वृक्षं छित्वा महीं छित्वा हत्वा च रुमिकीटकान्॥ कर्षकः स्वलयनेन सर्वपापैः प्रमुच्यत इति॥ छेदन
 भेदनहननेर्यावन्ति पापानि तेषां सर्वेषां स्वले धान्यदानं प्रतिकारः। तथा च हारीतः॥ भूमिं भित्तिषधीः छित्वा हत्वा कीटपिपीलिकः। पुनर्नस्वलय
 ज्ञेन कर्षकानां संशयः॥ यूपोयं निहितो मध्ये मेधिर्नाम हिकर्षकेः। तस्मादतं द्वितो दद्यात्तदधान्यार्थं दक्षिणामिति। स्वलयनाकरणे प्रत्यवायमाह॥ योन
 दद्याद्द्विजतिभ्यो राशि मूलमुपागतः। स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नं तं विनिर्दिशेदिति॥ कर्षकस्यायं स्वलयतो नित्यकाम्य इति वचनद्वयबलारवगम्यते। अकर
 णे प्रत्यवायान्नित्यत्वं छेदनादि पापनिवर्तकत्वात् काम्यत्वं च। स्वलयनस्य नित्यत्वं शैवपुराणे दर्शितं॥ अदत्त्वा कर्षको देवियस्तु धान्यप्रवेशयेत्ता तस्य तृ
 स्त्राभिभूतस्य देवि पापं ब्रवीम्यहं॥ दिव्यं वर्षसहस्रं तु दुरात्मा रुषिकारकः। मरुदेशे भवेद्दुःखः स पुष्पफलवर्जितः। तस्यां ते मानुषा भूत्वा कदाचित्कालपर्य
 यात्। दरिद्रो व्याधितो मूर्ख कुलहीनश्च जायत इति॥ दातव्यं धान्यस्य परिमाणमाह॥ राशे दत्त्वा तु षड्भागं देवानां चैकविंशकं॥ विप्राणां त्रिंशकं भागं सर्वपा
 पैः प्रमुच्यत इति॥ षट्सं भागे षेको भागः। एकविंशतिसंख्याकेषु भागेष्वन्यतमो भाग एकविंशकः। देवपितृभ्यो देयः सुदुस्तं कूर्मपुराणे। देवेभ्यश्च पितृ
 भ्यश्च दद्याद्भागं तु विंशकः॥ त्रिंशद्भागं तु विप्राणां रुषिर्कुर्वन्नदोषभागिति। बृहस्पतिरपि। राशे दत्त्वा तु षड्भागं देवानां चैकविंशकं॥ त्रिंशद्भागं तु विप्राणां क

षिर्कुर्वन्नदुष्यतीति। विप्रस्य सेतिकर्तव्यां रुषिमुक्त्वा वर्णांतराणां पवितामाह॥ क्षत्रियोऽपि रुषिं कृत्वा देवान् विप्रांश्च पूजयेत्तु वैश्वः भूद्रस्तथा कुर्यात् रुषिवाणि
 ज्यशिल्यकमिति॥ यद्यपि वैश्यस्य रुषिः पूर्वाध्याये विहिता तथाप्यत्रेति कर्तव्यता विधानेनायं पुनरुपन्यासः। तथा कुर्यादित्यतिदेशेन वा ब्राह्मणरुषो वि
 हितेति कर्तव्यता सर्वाप्यत्र विहिता भवति॥ रुषिवद्वाणिज्यशिल्ययोरपि कलो वर्णचतुष्टयसाधारणधर्मत्वं दर्शयितुं वाणिज्यशिल्यकमिहोक्तं। यदि भूद्र
 स्यात्पितृव्यादिकमभ्युपगम्यते तर्हि तेनैव जीवनसिद्धेः कलो द्विजशुश्रूषापरित्याज्येत्याशंक्याह॥ विकर्मकुर्वते भूद्रा द्विजशुश्रूषयोहिताः। अवंसल्यायु
 षसौ वै निरयं यांस संशय इति॥ लाभाधिक्येन विशिष्टजीवनहेतुत्वात् रुष्यदिकं विकर्मकच्यते। द्विजशुश्रूषया तु जीर्णवस्त्रादिकमेवलभ्यत इति न लाभाधि
 क्यं अतोऽधिकलिप्सया रुष्यादिकमेव कुर्वती यदि द्विजशुश्रूषापरित्याजे युस्तदा तेषां मेहिकममुष्मिकं च होयते॥ इत्थं वर्णचतुष्टयसाधारणजीवनहेतुं ध
 र्मे प्रतिपाद्य निगमयति॥ चतुर्णामपि वर्णानामेष धर्मः सनातन इति॥ अतीतेष्वपि कलियुगेऽपि विप्रादीनां रुष्यादिकमस्तीति सूचयितुं सनातन इत्युक्तं॥ यद्यपि
 स्मृत्यंतरेष्वपि वात्रापि वर्णधर्मानंतरमाश्रमाधर्मावकुमुचितास्तथापि व्यासेनाष्टहत्वाचार्येणोपेक्षिताः। अस्माभिरुक्तं श्रोतृहितार्थाय तेपि कर्ण्यते। न च पू
 र्वार्थे य एव कुतो न वर्णिता इति मतव्यं तत्र प्रसंगाभावात्। अत्र चातुर्वर्ण्याश्रमगणमित्याश्रमशब्देन बुद्धिस्तत्वादक्षिप्रसंगः। ते चाश्रमाश्चतुर्विधाः॥ त
 दुक्तं च। ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः। एते क्रमेण विप्राणां चत्वारः पृथगाश्रमा इति। अनुरपि। ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः। एते क्रमेण विप्राणां चत्वारः पृथगाश्रमा इति। अनुरपि। ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः। एते क्रमेण विप्राणां चत्वारः पृथगाश्रमा इति। अनुरपि।

एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमा इति। गृहस्थप्रभवाः गृहस्थोपयोगिन इत्यर्थः। तत्रोपनयनेन संस्कृतो ब्रह्मचारी। ब्रह्मचर्यमागासुपनयस्येति मंत्रव
र्णिता ब्रह्मचर्यमुद्दिश्यागासुपनयस्येत्यर्थः। उपनयनं च गर्भाधानादिषु पठितत्वाद्वात्म्यः संस्कारः। तदाह हारीतः। द्विविधो हि संस्कारो भवति ब्राह्मो देवश्च
गर्भाधानादिः स्मृतो ब्राह्मः पाकयज्ञाहविर्यज्ञासौम्याश्च देवो ब्राह्मेण संस्कृतो ब्रह्मोणासमानतां सायुज्यं गच्छति देवेन संस्कृतो देवानां सायुज्यं गच्छतीति॥
गर्भाधानादयोगो तमेनात्वे क्रांताः। गर्भाधानपुंसवनानवलाभेन सीमंतोन्नयनजातकर्मनामकरणनिष्क्रमणान्नप्राशनचौलेपनयनानि च तारिवेदव्र
तानि स्नानं सहधर्मिणी संयोगः पंचानां यज्ञानामनुष्ठानमष्टकार्षणश्राद्धं भावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजी चैतिसप्तषाकयज्ञसंस्था अग्न्याधेयमग्निहो
त्रं दर्शपौर्णमासीग्रयणचातुर्मास्यानि निरूढपशुबंधः सौत्रामणी तिससहविर्यज्ञसंस्थाः अग्निष्टोमोत्पृष्टिमउक्थ्यः षोडशी वाजपेयो तिरात्रो सोर्योम
इति सोमसप्तसंस्था इत्येते च तारिंश संस्कारा इति। तत्र गर्भाधानादयश्चूडांताः संस्काराः बीजगूर्भजनित दोषनिवृत्त्यर्थः। अतएव याज्ञवल्क्यश्चूडांतान् सं
स्कारान् निरूप्याह एवमेव त्रामंया ते बीजगर्भसमुद्भवमिति॥ अतो ब्रह्मचर्याश्रमात्यक्ते वर्ण्येते। तत्र हि जानां गर्भाधानादयः समंत्रकाः कार्याः तदाह या
ज्ञवल्क्यः। ब्रह्मक्षत्रियविद्वभूद्रावर्णास्त्राद्यास्त्रयोहिजाः। निषेकादिश्मशानां ताल्लेषां वै मंत्रतः क्रिया इति। अधर्गाधनारीनां कालविशेषमाह स एव
॥ गर्भाधानमुतौ पुंसः सवनं स्पंदेनापुरा॥ षष्ठेष्टमे वा सीमंतोमास्ये ते जातकर्म च। अहन्येकादशेनामचतुर्थे मासि निष्क्रमः। षष्ठे न्नप्राशनं मासि चूडाका

मनुना॥ काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषी बलः। विक्रीणी त तिलां कुक्ष्यान् धर्मार्थमचिरस्थितानिति। अत्र केचिदाहुः। तदेतद्दिनिमयाभिप्रायमिति। अप
रे तु मन्यन्ते। ऋणापाकरणाद्यावश्यकधर्मार्थे तिलविक्रयो न विरुध्यः। अयमेव पक्षो युक्तः। वसिष्ठादिवचनं संवादात्कामं वा स्वयं कृष्यात्साद्य तिलाविक्रीणी
रन्निति। विनिमयाभिप्राये तु वचनान्तरेण सहपौनरुक्त्यमपरिहार्यं स्यात्। यतो मनुर्नैव वचनान्तरेण तिलाधान्येन तत्त्वमा इति विनिमयो दर्शितः। ननु य
त्वन्यस्मिन् वचने अर्था तिलविक्रयनिषेधः प्रतिभाति। तथा हि मनुयमाभ्यामुपवर्णितं॥ भोजनाभ्यंजनादन्यद्यः कर्म कुरुते तिलैः॥ कमिर्भवति विद्यायां
कर्मजातेन पापकृदिति॥ नायं दोषः आवश्यकधर्मव्यतिरिक्तविषयत्वात्। योयं तिलानां धान्यसमत्वेन विनिमयः यश्चतुर्णादिविक्रयः सर्वो विप्रत्यजी
वनाधिवृत्तिः। तथा च नारदः। ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुष्कदारुतुणरिचेति॥ इदानीं कृषावानुषंगिकस्य पाप्मनः प्रतीकारं वक्तुं प्रथमतस्तपसा नंदरीयति॥ ब्रा
ह्मणश्चेत्कृषिकुर्यान्महादोषमवाप्नुयादिति॥ कृषो हि साया अर्जनीयत्वात्सावधानस्यापि कृषिवलस्य दोषोऽनुषज्यत इति। अत्र हि साप्रायमिति मनुव
चनं पूर्वमेवोदाहृतं॥ उक्तस्य दोषस्य महत्वं विशदयति। संवत्सरेण यसापं मत्स्यघाती समाप्नुयात्। अन्यो मुरवेन काष्ठेन तदेकाहेन लंगलीति॥ लोहसहितेन
लांगलमुरवेन प्राणिनां विविचूवधो भवतीति मत्स्यवधारणपार्थिव्यमुक्तं। उक्तरीत्या कर्षकमात्रस्य पोषप्रसक्तो वारयितुं विशिनष्टि॥ पाराको मत्स्यघातोऽप्युच्यते
शकुनिकरश्च। अदाता कर्षकश्चैव सर्वे ते समभागिन इति॥ वायुराप्रसार्य मृगादिग्राही पाराकः। व्याधो मृगवधाजीवः। शकुनिकः पक्षिघाती। अदाता खलराशि

यथागृह्यवस्था। अकृतसीमंतायाः प्रसवे सत्यव्रतः। स्त्रीयदाकृतसीमंतामसूयेतकथंचन। गृहीतपुत्राविधिवत्तुनः संस्कारमर्हतीति॥ जातकर्मकालो यावत्
 ल्वयेन दर्शितः मास्येते जातकर्मचेति। एते आगते जात इति यावत्॥ विष्णुरपि जातकर्मततः कुर्यात्पुत्रे जाते यथोदितमिति। स्वगृह्णति शेषः। तच्च स्नानानं
 तरं कार्यं। तथा च संवर्तः। पुत्रे जाते ततः स्नानं संचेलंतु विधीयत इति। जातकर्म च नाभिवर्धनात्सागेव कार्यं। प्राङ्नाभिवर्धनस्य सो जातकर्मविधियतो मंत्रव
 त्प्राशनं चास्य हिरण्यमक्षसर्पिषामिति। वर्धनं चेदनं। न चाशौचं शंकाया कर्मनिधिकार इति वाच्यं नाभिर्देना सागाशौचाभावात्। तदाह जैमिनिः। यावन्न
 क्षियते नालं तावन्नामोति सूतकं। छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं च विधीयत इति। विष्णुधर्मसूत्रे॥ अछिन्ननाभ्यां कर्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि। अशौचोप
 रमे कार्यं मथवानियतात्मभिरिति॥ तच्च श्राद्धं हेमद्रव्येण कर्तव्यं। तदाह व्यासः। इव्याभावे हि जाभावे प्रसवे पुत्रजन्मनि हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या
 रजस्वलेति। आदित्यपुराणे पक्षान्निषेधो दर्शितः। जातश्राद्धेन दद्यात्पक्षान् ब्राह्मणेऽपि॥ यस्माच्चंद्रायणाच्छ्रिते पांभवति न न्यथेति॥ तस्मि
 न्दिने यथाशक्ति दानं कर्तव्यं। तदुक्तमादित्यपुराणे॥ देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते हि जन्मनां। आयांति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यं च सर्वदा तत्र दद्यात्स
 वर्णं तु भूमिं गार्ग्यं गंगं रथमिति॥ शंखेपि॥ सर्वेषां सुकुल्यानां द्विपरचतुष्यदधान्यहिरण्यादिदद्यादिति। एतच्च शौचमध्येषिकार्यं। अशौचे तु समुत्प
 न्ने पुत्रजन्मयदा भवेत्। कर्तुं स्नात्कालिकी शुद्धिः। पूज्यं शौचेन जुध्यतीति॥ ॥ नामकरणस्य यावत्तव ल्वयोक्तकालादन्ये काला मनुना दर्शिताः। नामधेयं दश

स्यात्तु द्वादश्यां वास्य कारयेत्। पुण्येतिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते इति। कारयेदिति स्वाधिकोणिच। ततस्तन्नाम कुर्वीत पितैव दशमे ह नीतिविष्णुपुराण
 वचनात्। यदा पितुरभावे अयोग्यत्वे वा अन्येन कोस्येत्। तदाह शंखः। कुलदेवतानक्षत्राभिसंबन्धितां नाम कुर्यादन्यो वा कुलवृक्ष इति। भविष्यपुराणेपि नाम
 धेयं दशम्यां च केचिद्विद्वन्ति पार्थिवाद्वादश्यामथ वारात्रौ मासे पूर्णे तथा परे। अष्टादशौ ह नितथा वदत्यनेमनीविण इति। गृह्यपरिशिष्टेपि। जननात् द्वादश
 रात्रे व्यष्टे दशरात्रे संवत्सरे वा नामकरणमिति। तत्र स्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था। नामधेयं स्वरूपं वर्णं भेदेन दर्शयति मनुः। मांगल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्स्त्रीयस्य
 बलान्वितं। वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितं। स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थमनोरमं। मांगल्यं दीर्घवर्णं तमाशीर्वादोभिधानवदिति। मांगल्या
 दीनि पूर्वपदानि शार्मादीत्युत्तरपदानि। तथा च नामान्येवं विधानि संपद्यते। श्रीशार्मा। विक्रमपालः। वाणिज्यश्रेष्ठः। शिवदास इत्यादिः। स्त्रीणां तु श्रीदासी
 त्यादि। सुखोद्यं सुखेन विदितुं शक्यमित्यर्थः। अवविशेषमाह पैजवापः। पितानाम करोत्येकाक्षरं द्व्यक्षरं त्र्यक्षरं चतुरक्षरम् परिमितं वा घोषवदाद्यंतर
 स्तं दीर्घाभिनिष्ठानां तमिति। अयमर्थः। घोषवंतियान्यक्षराणि वर्गं तृतीयचतुर्थानि तान्यादौ। अंतरस्त्वायुरलवामध्ये कर्तव्याः। अभिनिष्ठानो विसर्ज
 नीयः। तथा च भाद्रपालो जातवेदा इत्यादिनाम भवति। यथोक्तनामकरणस्य फलमाह तुः शंखेति। एवं कृते नाम्नि शुचितत्वं लभ्यतीति। अधनिष्क्रम
 मणात्तत्र मनुः। चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् इति। तत्र कर्तव्यमाह यमः। ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनं। चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशो

निष्क्रमणं गृहात् चतुर्थे मासिकर्तव्यं शिशोश्चंद्रस्य दर्शनमिति। लौगाक्षिरपितृतीये धर्ममासे दर्शनमास इत्यस्येति। पुराणेपि। द्वादशे ह निराजं द्वादशे निष्क्रम
णं गृहात् चतुर्थे मासिकर्तव्यं तथा न्येषां च संमतमिति॥ अत्रापि यथा स्वशास्त्रं व्यवस्था॥ अथान्नप्राशनं॥ तत्रयमः। ततो न्नप्राशनं मासि षष्ठे काले यथाविधि
॥ अष्टमे चापि कर्तव्यं यच्चैष्टं मंगलं कुल इति। शंखेपि। संवत्सरे न्नप्राशनमर्धं संवत्सरमित्येके। लौगाक्षिः। षष्ठे मासे न्नप्राशनं चातेषु दंतेषु वेति। तत्र विशेष
माह मां कंडेयः। देवदत्तपुरस्थस्य धात्र्युत्संगगतस्य च। अलंकृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च कांचने॥ मध्वाज्यकनकोपेतं प्राशयेत्सायं संयुतं। कृतप्राशमर्थोत्संगा
धात्री बालं समुत्सृजेदिति। अन्नप्राशनानंतरं जीविकापरिक्षा मां कंडेयेन दर्शिता॥ अग्रतो धप्रविन्यस्य शिल्पभांडानि सर्वशः॥ रास्त्राणि चैवं स्त्राणि ततः प
श्येत्कुलक्षणं। प्रथमं यत्पुत्रोद्दालः स्वतो भांडं स्वयत्तदा॥ जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यतीति॥ अथ चूडाकरणं॥ ततः संवत्सरे पूर्णचूडा कर्म विधीय
ते। द्वितीये वा तृतीये वा कर्तव्यं प्रतिदर्शनादिति। वैजवापः॥ त्रिवर्षे चूडाकरणमिति। शंखेपि॥ तृतीये वर्षे चूडा कर्म पंचमे वेति। लौगाक्षिरपि। तृतीयवर्षस्य
भूयिष्ठे गते चूडाकरणमिति॥ शौनकोपि॥ तृतीये वर्षे चैवं यथा कुल धर्मवेति। तत्र ऋषिभेदेन चूडानियममाह। लौगाक्षिः। दक्षिणतः कर्मुंडावसिष्ठानां सुभव
तो भिकव्यपानां। मुंडा भृगवः पंच चूडाः। अंगिरसोपि। बालिमुकजे मंगलार्थं शिखिनो न्येव यथा कुल धर्मं चेति। मकुजा चूडा। बालिः केशपट्टिः। अत्रापि यथाशा
स्त्रं व्यवस्था॥ अत्रयथोक्ता चूडांता अनुपनीत विषयाः। अतस्तत्प्रसंगादन्येभिके च नानुपनीत धर्माः कथ्यन्ते। अत्र गौतमः॥ प्रारुपनयनात्कामचारकाम

र्या यथा कुलमिति॥ स्त्रो दर्शनमारभ्य षोडशदिनान्यतुः। तदा ह मनुः। ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः। चतुर्भि रितरेः सार्धं महोभिः सद्दिग
र्हितैः। तासामाद्याश्च तत्त्वस्तु निंदितैः कादरी चया। त्रयोदशी परायास्यः। शशाङ्कद्वारा त्रयः। युग्मास्तु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मास्तु रात्रिषु। तस्माद्युग्मास्तु
पुत्रार्थं संविशेदार्तवेस्त्रियमिति। स्त्रो दर्शनमारभ्य चत्वार्षहानि सद्दिगर्हितानि। युग्मास्तु समास्तु संविशेत्तु गच्छेत्। एवं ऋतौ गर्भाधानं कृत्वा गर्भचलनात्सु
रापुंसवनं कार्यं। तच्च लनं द्वितीये वा तृतीये वा मासी भवति। तदा ह वैजवापः। मासि द्वितीये वा तृतीये वा पुरा स्पंदत इति। पारस्करोपि। मासि द्वितीये वा तृतीये
वा यदहः पुंसानक्षत्रेण चंद्रमा युक्तः स्यादिति। पुनश्च त्रिणिचहस्तो दीनिज्योतिः रास्त्रे प्रसिद्धानि। अनवलोभनमाश्वलायनगृह्यपुरिषिष्टे। वगंतव्यं। सी
मंतोन्नयनस्य याशिवल्लेयात्कालादन्येपि काला मुनिभिर्दर्शिताः। तत्र लौगाक्षिः। तृतीये मासे सीमंतोन्नयनं कार्यमिति। आपस्तंबोपि। प्रथमे गर्भे चतुर्थे
मासीति। वैजवापोपि। अथ सीमंतोन्नयनं चतुर्थे पंचमेष्वेवापीति। सांख्यायनगृह्येपि। सप्तमे मासि प्रथमे गर्भे सीमंतोन्नयनमिति। शंखेपि। गर्भे स्पंद
ने सीमंतोन्नयनं यावदान प्रसव इति विशेषाश्रवणात्सर्वे ते विकल्प्यन्ते। एतच्च सीमंतोन्नयनं क्षेत्रसंस्कारत्वात्सकदेवकर्तव्यं न प्रतिगर्भं। तत्राचहा
रीतः। सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमंतेन द्विजस्त्रिभः। ययंगर्भं प्रसूयंते स सर्वः संस्कृतो भवेदिति। देवलोपि। सकृच्च संस्कृतानां स सर्वगर्भेषु संस्कृतेति।
गर्भसंस्कारपक्षे तु प्रतिगर्भमावर्तनीयां तथा च विष्णुः। सीमंतोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इत्येते। केचिद्गर्भस्य संस्कारा गर्भे गर्भे प्रयुज्यत इति। अत्रयोः पक्षयो

युष्कामं न च मे तेजस्कामं दशमे न चाप्यकाममेकारशं द्रियकामं द्वादशपक्षकाममिति। एतच्च वर्णत्रयसाधारणं। वर्णव्यवस्थया कालनियममाह स एवावतं
 ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमिति। वर्णानुपूर्व्येणोपनयनस्येति कर्तव्यतामाह मनुः। काष्ठैरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः। वसीर
 न्मानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि चेति। काष्ठैरीनि चर्माण्वतरीयाणि। तथा च राखः॥ कृच्छरुत्तु बस्ताजिनात्पुतरीयाणीति। वसिष्ठेऽपि। कृच्छाजिनमुतरीयं
 ब्राह्मणस्य रौरवं राजन्यस्य गव्यं बस्ताजिनं वा वैश्यस्येति॥ तथा च पारस्करः। ऐनेयमजिनमुतरीयं ब्राह्मणस्य रौरवं राजन्यस्य जंगव्यं वा वैश्यस्य सर्वेषां वा
 गव्यमिति। शाणादीन्यतरीयाणि। अत्रापस्तवः। वासः शाणक्षौमाजिनानिकाषायं चैकेवलमुपदिशति ब्राह्मणस्य मांजिष्ठं राजन्यस्य हरिद्रं वैश्यस्येति।
 वसिष्ठः। शुक्रमहत् वासो ब्राह्मणस्य कार्पासं मांजिष्ठं क्षौमं क्षत्रियस्य पीतं कोशेयं वैश्यस्येति। मेखला माह मनुः। मौजी त्रिवृत्समाश्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेख
 ला क्षत्रियस्य तु मौवी ज्या वैश्यस्य शाणतांतवीति। त्रिवृत्त्रिगुणा॥ यमोऽपि॥ विप्रस्य मेखला मौजी ज्या मौवी क्षत्रियस्य तु। शाणसूत्री तु वैश्यस्य मेखला धर्म
 तः स्मृता। एतासामप्यभावे तु कुराकारा कबल्वजैः। त्रिवृताग्रं धिने केन त्रिभिः पंचभिरेव वेति॥ ब्राह्मणे वैल्वपालाशौ क्षत्रियो वदेखादिशौ। पेष्यलौ दुब
 रौ वैश्ये दंडानाहंति धर्मतः। अनुकल्पमाह यमः। एतेषामप्यभावे तु सर्वेषां सर्वयशिया इति॥ केदांतको ब्राह्मणस्य दंडः कार्यः प्रजापतः। ललाटसंमितो
 रातः स्यात्तु नासंतिको विरा इति। गौतमोऽपि मूर्धललाटनासाय प्रमाण इति। दंडलक्षणमाह मनुः॥ ऋजवस्तैतिसर्वे स्फुरवणाः सौम्यदर्शनाः। अनुदेग

करानृणां सत्वचोऽग्निदूषिता इति॥ गौतमेऽपि। अपीडितपुत्रवक्राः सवल्का इति। यज्ञोपवीतमाहा कार्पासमुपवीतं स्यादि प्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत्तं शा
 णसूत्रमयं रातो वैशास्या विकसूत्रकमिति॥ पैठिनसिरपि। कार्पासमुपवीतं ब्राह्मणस्य क्षौमेयं राजन्यस्या विकं वैश्यस्येति॥ उक्तोपवीतासंभवे यथा संभवं
 गोवालदिकं ग्राह्यं॥ तदाह देवलः। कार्पासक्षौमगोवालशाणवल्कतुणारिकं। सरासंभावितं कार्यमुपवीतं द्विजातिभिः। ऋष्यशृंगः। अपिवाससायज्ञोपवी
 तार्थान्कुर्यात्। वृत्तसूत्रेण॥ तच्च न वतंतु कं कार्यं तदाह देवलः। यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण न वतंतु कमिति। कात्यायनः। त्रिवृदूर्ध्ववृत्तं कार्यं तंतुत्रयम
 धोवृत्तमिति। उर्ध्ववृत्तस्य लक्षणमाह संहकारः। करेण दक्षिणेनोर्ध्वगतेन त्रिगुणिकृतं। वलितं मानवे सूत्रं शास्त्रं उर्ध्ववृत्तं स्मृतमिति। उर्ध्वं स्थितेन दक्षिणे
 न करेण बलितं तदूर्ध्वं त्रिवृत्तमित्यर्थः। यज्ञोपवीतप्रयोगमाह देवलः। ग्रामान्निष्क्रम्य संख्यायषण्णवत्यंगुलीषु तदा तावत्त्रिगुणितं सूत्रं प्रक्षाल्याल्लिंग
 कैस्त्रिभिः। देवागरे धवगोष्ठे नद्यां चान्यत्र वा शुचौ॥ सावित्र्या त्रिवितं कुर्यान्न वसूत्रं तु तत इवेत्॥ पितृणां तृसिं दहितत्॥ त्रिसाडये करतलं देवानां तृसि
 दं दितत्। सव्ये मृदंगहीत्वा स्मिन्कापयेदूरिति ब्रवन्। पत्रं पुष्पं फलं वापि व्याहृतिभिः प्रतिक्षिपेत्। अभिमंत्र्या भूरग्निश्चेति वृत्तत्रयं त्रिभिः। त्रिवृत्तं चोपवी
 तं स्यात्तस्यैकोग्रं धिरिव्यत इति। यज्ञोपवीतपरिमाणमाह स एवापृष्टवंशेन नाभ्यां च धृतं यद्विंदत कटिं॥ तत्कार्यमुपवीतं स्यान्नातिलंबं न चोच्चितं मिति।
 देवलोपि स्नानादूर्ध्वमधो नाभौ न कर्तव्यं कथंचनेति॥ उपवीतं वटोरेकं देतथेतरयोस्मृते। एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य

निश्चय इति। एतच्च नित्याभिप्रायं बहुषु कामनाश्रवणात्। तदाह देवलः। बहु निवायुष्कामस्येति। एतच्चोपवीतं सदा धायं तदाह भृगुः। सरोपवीतिनाभाव्यं
सदा बक्षिरवेन च॥ विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतं। मंत्रपूतं स्थितं काये यस्य यशोपवीतकं॥ नोक्षरे च ततः प्राज्ञो यश्चेच्छ्रेय आत्मनः सत्सु दुःखारणा
तस्य प्रायश्चित्ती भवेद्विज इति। उपवीते विशेषमाह देवलः। सूत्रं सलोकैर्मन्त्रेभ्यस्ततः चत्वारि लोमकं॥ सावित्र्या दश कृत्वा द्विर्मेधिताभिस्तदुक्षयेत्। विष्णुं
चाप्यधो यातं तु क्लानिर्मितमुसृजेदिति॥ यशोपवीतादीनां त्रोटनारौ प्रतिपत्तिमाह मनुः। मेखलामजिनं दंडमुपवीतं कमंडलुः। अक्षप्रस्य विनष्टानि गृही
तान्यानि मंत्रत इति॥ दंडादिधारणानंतरमादित्योपस्थानं कार्यं तदाह मनुः। प्रतिगृह्येप्सितं दंडमुपस्थाय च भास्करं॥ प्रदक्षिणं परित्यज्मिंचरेद्रेक्षं यथाविधि
ति दंडप्रतिग्रहं तेति कर्तव्यता युक्तमुपनयनं प्राप्य गायत्री महावाक्यार्थं पूतं भास्करमुपस्थाय सोहमित्येवं ध्यात्वाऽग्निं परिचर्य मेक्षं चरेदित्यर्थः। अग्निं प
रिचर्यामनुनादिति। दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहाय सि॥ सायं प्रातश्च जुहुयात्। भिरग्निमतेद्वित इति। अंतरिक्षे स्थापयेन्न तु भूमावित्यर्थः। समि
दाहरणे विशेषमाह वैजवापः। पुरास्तमयात्प्रागुरीचीं दिशं गतान हिं सन्नरण्यात्समिधं आहरेच्छुष्का ब्रह्मवर्चसकाम आर्द्रास्तन्नायकाम उभयोरुभय
यकाम इति। समिच्छुष्णमाह कात्यायनः। नां गुष्टादधिका कार्या समिह लतया क्वचित्॥ न विद्युक्ता त्वचा चैव न स कीटानपाटितो॥ प्रादेशान्नाधिकान्यू
नातथानस्यादिशारिका। नासपर्वानातियामाहो मेधुतु विजानता। विशीर्णाऽविमलाह स्वावन्न सक्तपिराकरा। दीर्घास्त्रलाघुणैर्दुष्टा कर्मसिद्धि

वादकामभक्षा इति। कामचारः इच्छागतिः। कामवासोऽस्तीति भाषणं। कामभक्षः पर्युषितादिभक्षणं॥ विष्णुपुराणे॥ अस्याभक्ष्ये तथापि ये वाच्या वाच्ये तथा नृते। अ
स्मिन्काले नरोषः स्यात्-। कामचाराद्यभक्ष्योक्तिर्महतः प्रातकाटत इति। यथाभस्याऽभक्ष्यादित्यमो नस्ति त्वमाचमनादिकर्तव्यं। अंतरमपि नास्ति तदाह वसिष्ठः
। न ह्यस्य विद्यते कर्म किंचिदामो जिवंधनं। वृत्त्याभूदसमस्तावद्यावद्देशे न जायत इति। गौतमोपि। यथोपपादितमूत्रपुरीषो भवति नास्याचमनं कल्पो विद्यते न ब्रह्मा
भिव्याहरेद न्यत्र स्वधानिनयनादिति। विद्याभ्यासस्तु कर्तव्यस्तदाह मार्कंडेयः। प्रासेतुपंचमेवैषेष्टप्रसक्तं जनादेनोपष्टीं प्रतिपदं चैव कर्जयित्वा तथाष्टमीं। रिक्तां
पंचदशीं चैव सोरिभौमदिने तथा॥ एवं स निश्चिते काले विद्यारंभं तु कारयेत्। पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चैव सरस्वतीं॥ स्वाध्यासूत्रकारं ब्रह्मविद्यां च विशेषतः
। पृथेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयाद्भुतां दक्षिणाभिर्हि जेद्राणां कर्तव्यं चात्र पूजनं॥ प्राञ्जस्वो गुरुमासीनो वरुणाभिसुरवंशिभुः॥ अभ्यापयेत्तु प्रथमं दिनातीभिः
सुश्रुतः। ततः परं तनध्यायान्कर्जनीयान्विर्जयेत्॥ अष्टमीं हितयं चैव पक्षांते च दिनत्रयं॥ इति गर्भाधानादिब्रूतां संस्कारप्रकरणं॥ अथोपनयनं तत्र मनुः।
गर्भाष्टमेऽदे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनं। गर्भादेकादशे रात्रौ गर्भं तु दादशे विशाः। ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्वपंचमे। रात्रौ बलार्थिनः पष्टे वैश्यस्यापार्थि
कोष्टमे॥ आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्रीनातिवर्तते। आद्वाविंशाक्षत्रबंधो रात्रतुर्विंशतेर्विशः। अतर्जर्ध्वत्रयोप्येते यथाकालमसंस्कृताः सावित्रीपतितप्रात्वा
भवन्त्यार्यविगर्हिताः। नैतैरपूतैर्विधिवरापद्यपि कदाचन। ब्राह्मण्येनां श्वसंबंधान्नाचरेद्ब्राह्मणसहेति। आपस्तम्बोपि। ससमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमं आ

वणतरोहयमः। आहारमात्रादधिकं न कश्चिद्भक्षमाहरेत्। युज्यते स्तेयदोषेण कामतोऽधिकमाहरन्निति। तच्च भैक्षं गुर्वनुज्ञापुरःसरं भोक्तव्यं तदाह तुर्मयमोगस
माह स तु तद्भैक्षं यावदर्थमाययानिवेद्य गुरवेऽभ्यासं च मया प्रादुर्भवः शुचिरिति। गुर्वसंनिधौ तद्भार्यादिभ्यो निवेद्येत। तदाह गौतमः निवेद्य गुरवे नुज्ञां भुंजी
तासन्निधौ गुरोः। तद्भार्यापुत्रसब्रह्मचारीभ्य इति। गुर्वनुज्ञातं भैक्षं सत्त्वान्नमकुत्सयन्। इति। सत्कारश्च हारीतेन दर्शितः। भैक्षमेवोक्षितं पर्यग्निकृतमादि
त्यं दर्शितं गुरवे निवेदितमनुज्ञातममृतसंमितं प्रादुर्यदभ्रातिब्रह्मचारीब्रह्मसिद्धिमवाप्नोतीति गौतमोपि। सायं प्रातरन्नमभिपूजितं मनिंदन् भुंजीतेति।
एकान्ननिषेधमाह। भैक्षणवर्तयान्नित्यं नैकान्नाशी भवेद्भूती। भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमास्पृता। व्रते वा देवदेवत्येपि त्र्येकमप्यधर्विवत्। काममभ्य
थितो भ्रायाद्भुतमस्य न लुप्यत इति॥ अकरणे प्रत्यवायः। अकला भैक्षचरणमसमिध्य च पावकं॥ अनातुरः ससरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेदिति। उपनीतस्वनियम
माह यमः। अंडं कमंडलुं वेदं मौजीं च रानां तथा। धारयेद्ब्रह्मचर्यं च भिक्षार्न् शी गुरो वसेत्। वेदोर्ध्वमुष्टिः। गुरो गुरुगृह इत्यर्थः। यमः। मेखलामजिनं रंरमुप
वीतं च निखशः। कोपिनं कटिस्तुत्रं च ब्रह्मचारी च धारयेत्। मन्त्रः। अग्नीधनं भैक्षचर्यामधः शय्या गुरोर्हितं। आसमावर्तना लुप्यत्कृतो पुनर्नोद्भिजः इति॥ सुसु
रपि। ब्रह्मचर्यं तपो भैक्षं संधयोरग्निकर्म च॥ स्वाध्यायं गुरुवृत्तिचर्यं यं ब्रह्मचारिण इति। गुरुवृत्तिप्रकारमाह व्यासः। जघन्यशायी पूर्वस्यादुत्थायी गुरुवे
श्मनि॥ यच्च शिष्येण कर्तव्यं यच्च दानेन वा पुनः। कृतमित्येव तत्सर्वं कृत्वा तिष्ठेत्पुणार्थतः। किंकरः सर्वकारी च सर्वकर्मसु कोविदः। अभुक्तवतिना भ्रायार

पीतवतिनो विवेत्। नतिष्ठति तथा सीतनास्तसे प्रस्वपे तथेति॥ विश्वामित्रः। तद्भार्यापुत्रयोश्चैव वृथानां धर्मशालिनां भुभूषासर्वदाकार्यप्रणामादिभिरेव वेति
। कर्जनाह याज्ञवल्क्यः। मधुमांसं जनो विष्टभुक् स्त्री प्राणि हिंसनं॥ आस्करालोकनाश्लीलपरीवारांश्च वर्जयेदिति॥ मन्त्ररपि॥ वर्जयेन्मधुमांसं च गंधमाल्परसां
स्त्रियः। शुक्रानि चैव सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनं॥ अभ्यंगमंजनं चाक्ष्णोरुपानदे च धारणं॥ कामं क्रोधं च लोभं च न तेन गीतवादनं। द्यूतं च जनपादं च परिवा
रं तथा नृत्यं॥ स्त्रीणां च प्रेक्षणां च भुपुषातं परस्य च॥ एकः शयीत सर्वत्र नरेतः स्तं दये क्वचित्। यमः। खट्वाशनं च शयनं कर्जयेदंतधावनं। स्वपेदे कः कुशो
ज्वनरेतः स्तं दये क्वचित्। कूर्मपुराणे॥ नादर्शं वै समीक्षेत्तनाचरेदंतधावनं। गुरुं छिद्यं भेषजाधे प्रयुंजीत न कामत इति। पितुर्जघस्य भ्रातुरुच्छिद्यं भोक्तव्यं ग
रुपुत्रायुच्छिद्यं च न भोक्तव्यमिति। तदाह मनुः। उत्सादनं च गात्राणां स्नापनो विष्टभोजनो न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनं। अभ्यंजनं स्नापनं च गात्रोत्सा
दनमेव च गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनमिति॥ ब्रह्मचर्या कालावधिमाह याज्ञवल्क्यः। प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पंचवाग्रहणां तिकमिसेके
शांतं चैव षोडश इति। केशांतं गोदानाख्यं कर्म तच्च षोडशे वर्षे कार्यं। तथाह मनुः। केशांतः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते। राजन्यवंधोर्द्वादशे वैश्यस्य द्वावि
केत इति। यमः॥ वसेद्द्वादशवर्षाणि चतुर्विंशतिरेव वा॥ षड्विंशतं वा वर्षाणि प्रतिवेदं व्रतं चरेत्। एतन्निवेद्य ग्रहणाभिप्रायं। अतएव मनुः। षड्विंशदादिकं च
र्यं गुरुनैवेदिकं व्रतं तदर्थं पादिकं च ग्रहणां तिकमेव चेति॥ एवमुक्तलक्षणो ब्रह्मचारी द्विविधः। उपकुर्वीणो नैष्टिकश्च। उपकुर्वीणस्योक्ताधर्माः नैष्टि

कस्येच्यते। तत्राह याज्ञवल्क्यः नैदिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ तदभावे स्पृतनयपत्न्या वैभानरेपिवेति। मनुरपि। यदि चासंतिको चासोरोच
ते गुरुसंनिधौ। युक्तः परिवरेदेन माशरीरविमोक्षणात्। आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते। गुरुदारे संपिंडे वा गुरुवद्वृत्तिमान्वरेत। एषु त्विदमनेषु स्त्र
नासनविहारवान्। प्रयुजानो मिश्रभूषां सादयेद्देहमात्मन इति। एतच्च सद्धृतब्राह्मणगुर्वीरविषयमन्यथारोपः। तदुक्तं तेनैवा नापोस्य गुरो शिष्यो वा स
मासंतिकवसेत्। ब्राह्मणे वा। ननु चोक्तं कांक्षनगतिमुमुक्षुमा मिति। वसिष्ठोऽपि ब्रह्मचर्यंचरेदाशरीरविमोक्षणादाचार्ये प्रेतेऽपि परिवरेत्सयतवा
तुर्थाष्टमकालभोजी भैक्षगुर्वधीनो जटिलः शिरवाज्यो वा गुरुगच्छतमनुगच्छेदासीने वानुतिष्ठेत्तथायान् श्वेदासीताहताध्यायी सर्वलब्धनिवेदिवद्दाश
यनदंतधावनां जनैर्जी स्थानासनशीलस्त्रिरहोभ्युपेयादप इति। अहनि त्रिषवणस्नानी स्यादित्यर्थः॥ अग्निपरिचर्याहारितशस्त्रस्त्रितयमे निरूपि
ता। यज्ञियाः समिध आदित्यसंमार्जनोपलेपनोद्धो धनसमूहनसमिधने पर्यग्निकरणं परिक्रमणोपस्थानं होमस्तोत्रनमस्कारादिभिरग्निं परिवरेन्नाग्नि
मधितिष्ठेन्न पद्मां कर्षेन्न मुरवेनोपधमेन्नापश्वाग्निंचयुगपदुत्धारयेन्नाजीर्णमुक्तो नोच्छिद्ये वाभ्यादध्यादि विधेर्ही विविधेषु रात्रेयैरहरहरग्निमिधे
सामं च्युगच्छेदागत्य निवेदयेत्तन्मना शरीरोपरमंतिब्रह्मणः सायुज्यं गच्छतीति। एवं कुर्वतः फलमाह याज्ञवल्क्यः। अनेन विधिना देहं सादयन् विजिते
द्रियः। ब्रह्मलोकमवाप्नोति न वेयाजायते पुनरिति। मनुरपि। आसमासेः शरीरस्थयत्तु भूषते गुरुं। सगच्छत्यंजसं विप्रो ब्रह्मणः समशान्तमिति न

विनाशिकेति। समिन्नियमउक्तो वायुपुराणे। पालाशः समिधः कार्यः स्वादिर्यस्तदलाभतः। शमी रोहितकाश्च स्तदभावे कवेतसा इति। अग्निकार्यकरणे
प्रत्यवायमाह हरितः। पुराजयाहर्भै मृत्युर्हि सयन्ब्रह्मचारिणोऽग्निस्तं मे चयामासतस्मात्परिवरेत्थितमिति॥ भिक्षाचर्याप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः। ब्राह्मणे
पुचरेद्भैक्षमनिधेष्वात्मवृत्तयो आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिताः। ब्राह्मणक्षत्रियविश्वामैक्षचर्या यथाक्रममिति। ब्राह्मणेऽपि त्विस्वजातीयोपलक्ष
णं अतएव व्यासः। ब्राह्मणक्षत्रियविश्वामैक्षचर्या भैक्षमन्वहंसजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वेति। सार्ववर्णिकमापदिष्यं॥ अतएव भविष्यपुराणे दर्शितं। चा
तुवर्ण्यंचरेद्भैक्षमलाभे कुरुनंदनेति। आपद्यपि न भूद्रास्यं कंगुह्नीयात्तदाहंगिराः। आममेवादहीतास्मादघृतं चैकरात्रिकं॥ आमं पूयति संसरेथ मे तेभ्यः
प्रतिष्ठतां। तस्मादामं गृहीतव्यं भूद्रादप्यंगिरा ब्रवीदिति॥ अनापदिस्वजातीयेष्वपि प्रशस्तेष्वेव भैक्षमाहरेत्। तदाह मनुः। वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वक
र्मसु। ब्रह्मचार्यहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतो न्वहमिति॥ आदिमध्यावसानेष्विति। अयमर्थः। भिक्षाप्रवर्तनावाक्ये वर्णक्रमेणादिमध्यावसानेषु भवच्छब्दः प्रयो
ज्यः। तथाच मनुः। भवत्पूर्वंचरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजो तमः। भवन्मध्यंतुराजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरमिति। उक्तेषु केषुचिदपवादमाह स एव। गुरोः कुलेन भिक्षेत न
शातिकुलबंधुषु। अलाभे त्वन्यगोत्राणां पूर्वं पूर्वं परित्यजेत्। सर्वं वापि चरेद्भामपूर्वोक्तानामसंभवे॥ नियम्य प्रयतो वाचमभिवासांस्तु कर्जयेत् इति। यत्तु मातरं
वा स्वसारं वामातुर्वीर्यमग्निनी निजां॥ भिक्षेत भिक्षां प्रथमया चैनं न विमानयेदिति तदुपनयनांगभिक्षाविषयं॥ तच्च भैक्षं भोजनपर्याप्तमाहर्तव्यमन्यथारोपभ

श्रीव्रतवैशाखव्रतारण्यव्रतानिविवक्षितानि। स्नातकत्रैविध्यं हारीतेनोक्तं। त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यात्मातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति। वेदपारेर्नीलेस्य
आर्षावगतिरपि विवक्षिता। अतएव कर्मपुराणं॥ वेदं वेदो तथा वेदान्वेदान्वाचतुरो हिजः॥ अर्धात्यचाधिगम्यार्थं ततः स्नायाद्दिजोत्तम इति। स्नातकप्रकारश्च गृह्यप्रसिद्धः क
स्नातकधर्माः कर्मपुराणे दर्शिताः। यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमंडलुं। कृत्रं चोष्णीषममलं पादुके वाष्पुपानहौ। रौक्मे च कुंडले चैवं कनकेशनखः भुविः स्वाध्या
ये नित्ययुक्तः स्याद्दहिर्मास्यं च धारयेत्। शुक्लांबरधरो नित्यं सुगंधः प्रियदर्शनः। नजीर्णमलवहासा भवेत्तु विभवे सति। नरत्नमुल्लङ्घनं चान्यधृतं बोसेन कं धिकामि
ति। इति स्नातकप्रकरणं समाप्तः॥ अथ विवाहः॥ तत्र मनुः गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि। उद्देहेत हिजे मायं सवर्णालक्षणां न्वितां॥ याज्ञवल्क्येऽपि।
अविपुतव्रतश्चर्ये लक्षण्यं स्त्रियमुद्देहेत्। अनन्यपूर्विकां कांताम सपिंडाय वीयसी। अरोगिणीं भ्रातृमतीम समानार्थगोत्रजामिति। लक्षण्यां बाह्याभ्यंतरलक्ष
णयुक्तां॥ बाह्यां लक्षणानि मनुना दर्शितानि॥ अयंगंगीं सौम्यनाम्नीं सुसवारणगामिनीं। तनुलोमके रादरानां मुद्गी मुद्देहस्त्रियमिति। कज्यां लक्षणा
न्याह स एव॥ नोद्देहकपिलां कन्यां नाधिकां गीं नरोगिणीं॥ नालोमिकां नातिलोमां नवाचाटानपिंगलां॥ नर्षवृक्षनदीनां म्नीं नात्यपर्वतनाम्निकां। नपश्यहि
प्रेष्यनाम्नीं नविभीषणनाम्निकां॥ मिलाकपिलां रक्ततंडुलवर्णां। पिंगलामग्निवर्णां॥ अत्येति म्लेच्छनाम्नीं॥ विष्णुपुराणेऽपि। नरमश्रव्यं जनवतीं न चैव पुरुषाक
तिं। न धर्घरस्वरां क्षामां तथा काकस्वरां न च। न निबद्धेक्षणं तद्दृष्टाक्षीं नोद्देहदुधः। यस्याश्चरो मरो जंघेयुर्लघूयस्यास्तथोन्नतो॥ गंडयोः कूपकोयस्याह

आ०

१२५

संस्थास्तां च नोद्देहेत्। नातिस्काकतिं पादुकरजामरुणेक्षणां॥ अपीनहस्तपारां च न कन्यामुद्देहेद्दुधः। न वामनीं नातिरीर्षीं नोद्देहे संगतं भ्रवं॥ न चातिछिद्रं दश
नां न करालमुखीं तथेति॥ आंतराणितु लक्षणान्याश्च लायनगृह्ये॥ भिहितानि। दुर्विज्ञेयानि लक्षणान्यष्टौ पिंडान् कृत्वा त्रुतमग्रे प्रथमं जडां त्रुते सत्यं प्रतिष्ठितं। ब
रियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्दृश्यतामिति पिंडानभि मं व्यकुमारीं ब्रूयादेव मे कंगृहाणेति क्षेत्राच्चोभयतः सस्याद्गृह्णीयादन्नवत्सस्याः
प्रजाभविष्यतीति विद्याद्गोष्टाय शुभतीवे हि पुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्विन्यविहासिनो ब्रह्मसर्वसंपेभादेव नाकितवीचतुष्पथा हि प्रप्राजिनी इरीणादधन्याश्मशा
नास्तिष्ठीति॥ विप्रप्राजिनी विविधं प्रवर्षेण प्रजतीति विप्रप्राजिनी स्त्रैरिणीत्यर्थः। अनन्यपूर्विकामिति दानेनोपभोगेन वा पुत्रपंतरापरिगृहीतां। अनेन
पुनर्भूयां वर्तते। अतएव कश्यपः। सत्यपौ नर्षवाः कन्याः वर्जनीयाः कुलाधमाः। वाचास्तामनोदसाकतकोलुकमंगला। उदकस्पर्शिताया च याचपाणि
गृहीतिका॥ जग्निं परिगताया च पुनर्भूः सवाचया। इत्येताः कश्यपेनोक्ता दहंति कुलमग्निवदिति॥ बोधायनः। वाग्दस्तामनोदसग्निं परिगता सत्यमं पदं
नीता भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चैतिसत्यविधा पुनर्भूस्तां गृहीत्वानप्रजां न धर्मे विदेदिति॥ नारदोऽपि। कन्ये वाक्षतयो नियापाणि ग्रहणपूर्विका॥ पुनर्भूः प्र
तिमातेया पुनः संस्कारकर्मणीति याज्ञवल्क्येऽपि। अक्षतो वक्षता चैव पुनर्भूः संस्क्रता पुनरिति। कांता कमनीया उद्देहदुर्मनो नयनानं रकारिणीं। अतएवाप
स्तंबः। यस्यामनश्चक्षुषोर्निबंधस्तस्यामृष्टिरिति। असपिंडा मितिसमानेकः पिंडो यस्याः सा सपिंडा न सपिंडा असपिंडा। सपिंडता च सत्यपुरुषावसा

पा.मा.
१२६

यिनी। तत्रैकः पिंडरात्रयः पिंडभाजः पितृपितामहप्रपितामहाः। त्रयोलेपभाजः वृक्षप्रपितामहारयः। तथा च मत्स्यपुराणं॥ लेपभाजश्चतुर्धायाः पित्रायाः
पिंडभागिनः। पिंडरः ससमस्तेषां सापिंड्यं ससप्तैतमिति। मार्कंडेयोपि॥ पितापितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। पिंडसंबन्धिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः
। लेपसंबन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहात्। प्रभृत्यक्तास्त्रयस्तेषां यजमानस्तससमः। इत्येवमुनिभिः प्रोक्तः संबंधः सात्त्विकैरुपमिति। एतदुक्तं भवति
॥ सत्त्वानां पुरुषाणामेकपिंडक्रियानुप्रवेशः सापिंड्यहेतुः। तथा देवदत्तस्यैकस्य स्वकीयैः पित्रादिभिः षड्विः सह सापिंड्यं न स्यात् परिणीतेष्वनंतमवितु
। उद्देश्यदेवदत्तैक्येन क्रियेक्यस्यात्र विवक्षितत्वात्। देवदत्तकर्तृकक्रियायां देवतात्वेनानुप्रविशति। तेषामध्येयः कोपि भ्रातृपितृव्यकर्तृकक्रियायाम
प्यनुप्रविशतीत्यस्ति नैः सह सापिंड्यं। एवं च भ्रातृभार्याणामपि भर्तृकपिंडदानक्रियायां सहकर्तृत्वात् सापिंड्यमिति। तदिदं निर्वप्य सापिंड्यं। अपरे तु पुन
रन्यथा सापिंड्यमाहुः। तथा हि। समानः एकः पिंडो देहावयवो येषां ते स पिंडाः तत्र पुत्रस्य साक्षात्पितृदेहान्वयायेन पित्रा सह सापिंड्यं। तथा पितामहादिभिरपि
पितृदारेण तच्छरीरावयवान्वयात् तथा मातामहादिभिरपि मातृदारेण तच्छरीरावयवान्वयात्। तथा मातृष्वसृमातुलादिभिरपि मातामहदेहावयवान्वया
त् तथा पिपितृव्यपितृष्वसृपितृमातृदिभिरपि पितामहदेहावयवान्वयात्। तथा पत्या सह पत्या एकशरीरारंभकतया। एवं भ्रातृभार्याणामपि एकशरीरारंभैः स्व
स्वपतिभिः सहैकशरीरारंभकत्वेन। एवं तत्र साक्षात्सरं परयावा एकशरीरावयवान्वयेन सापिंड्यं योजनीयं। उक्तं द्विविधं सापिंड्यं यस्यानास्ति सेयमसपिंडा

आ. विना

तृक

१२६

तुनेष्टिकब्रह्मचर्यांगीकारे गार्हस्थ्यं निर्विषयं स्यात् न गार्हस्थ्यं परागिविषयत्वात्। तदाह जाबालिः॥ यदि ग्रहमेव कामये ततदा वाक्जीवमग्निहोत्रं
हुयदिति॥ अत्र केचिन्नेष्टिकब्रह्मचर्यं कुञ्जादिविषयं मन्वाना गार्हस्थ्यं तदितरविषयतामाहुः। उदाहरंति च तत्र विष्णु पञ्चनां कुञ्जवामनजातं धृष्टीव
पंग्वार्त रोगिणां। ब्रतचर्या भवेत्तेषां वाक्जीवमनारतमिति। नेष्टिकब्रह्मचर्यं स्फुञ्जादिष्वेव नियतत्वे समर्थं प्रत्येष्टिकमुच्यमानं न विरुध्यते। ऐष्टिकत्वं
वसिष्ठेन दर्शितं। चत्वारणाश्रमा ब्रह्मचारी गृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजकास्तेषां वेदमधीयीत वेदो वेदान्वपि चर्णं ब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तमावसेदिति। भविष्य
पुराणेपि गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपालकुर्याद्धारपरिग्रहं। ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत्संकल्पपूर्वकं। वेदान् सो वापि भवेत्परिव्राजकं वेदयेति। तस्माद्गमिविषयत्वे
नैव गार्हस्थ्यं व्यवस्थापनीयमिति॥ इति ब्रह्मचारिप्रकरणं॥ अथ ग्रहस्थाश्रमं निरूपितुं तदधिकारहेतुत्वात् न मादौ निरूप्यते। तत्र याज्ञवल्क्यः। गुरवे तु
चरं दत्वा स्नायीत तदनुशया। वेदव्रतानिष्पारं नेत्वा ह्यभयमेव चेति। तत्र दातव्यो वरो मनुना दर्शितः। न पूर्वगुरवे किंचिदुपकुर्वीत धर्मवित्। आस्यं सद्गु
रुणा तसः शक्त्या युर्वधमाहरेत्। तथा च छंदोगश्रुतिः। यद्यप्यस्माद्रामाद्विः परिगृहीतां धनस्य पूर्णा रद्या देवततो भूयदिति। तापि नीयश्रुतिरपि सत्सदीपवती
भूमिर्दक्षिणार्धं नैव तदिति। हारीतस्मृतिरपि। एकमप्यक्षरं च त्रयः शिष्ये निवेदयेत्। पृथिव्यानां त्ति तद्व्ययं दत्वा त्वं नृपो भवेदिति। वेदव्रतानि वेत्यनेन स्नात
कत्रैविध्यं दर्शितं। वेदमात्रपरिसमापक एकः ब्रतमात्रपरिसमापक एको द्वितीयः। अथ परिसमापक एकस्तृतीयः। ब्रतशब्देनात्र गृह्यप्रतिष्ठानुपनयनव्रतसावि

तिकल्पनात्। शिष्टगर्हितस्यानुपादेयत्वं याज्ञवल्क्य आह। अस्वर्ग्यलोकविहिष्टं धर्ममप्यचरेन्न त्विति। यद्यपि मातुलसतापरिणयनमुदीच्यति
 छगर्हितं तथापि राक्षिणात्यशिष्टैरादृतत्वेनानाविगीतो यमुदीच्या नामन्वारः। न च राक्षिणात्यानारागमूलत्वं शंकायां। विधिनिषेधपरीक्षकैरेव त
 दिवाहकरणात्। मातृष्वसृक्तविवाहस्त्वविगीतशिष्टाचारेण गर्हितः। मातुलसृक्तविवाहस्यानुग्राहकश्रुत्यादयः। तत्र मंत्रवर्णः। आयाहीन्द्रपथि
 भिरीलितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व। तृसां जुहुम। तुलस्येव योषा भागसौ पैतृष्वसेयीव पाभिव॥ अयमर्थः। हे इन्द्रपथिभिरीलितेभिः स्तुतेः नो
 स्माकमिमं यज्ञं आयाहि। आगत्य च अस्माभिर्दीयमानं भागधेयं जुषस्व। तृत्या माज्यादिना संस्तुतां वपां त्वां उद्दिश्य जुहुः सक्तवतः। तत्र दृष्टं तदयं।
 यथा मातुलस्य योषा दुहिता दौहित्रभागः परिणेत्या परिणेतुं योग्या यथा च पैतृष्वसेयी पोत्रस्य भागः तथा ते तव भागो वपारव्य इति वाजसनेयिकेपि।
 तस्मादसमानादेव पुरुषादत्तादत्ताचाद्यश्च जायते उत तृतीये संगच्छावहै चतुर्थे संगच्छावहै इति। समानादेकस्मात्पुरुषात्तदा भोक्ताद्यः संभोग्यः
 दावुसद्येते ते च मिथः संकल्पयतः कूटस्थमारभ्य तृतीये चतुर्थे वसंगच्छावहै विवहावहा इत्यर्थः। यद्यप्ययमर्थवादः तथापि मानांतरविरोधाभा
 वात्त्वार्थे प्रमाणं विधिवन्नानां मातृसपिंडाविषयस्य वर्णितत्वात् तस्माद्विरुद्धार्थवादेन निहितत्वादुपरिधारणविधिः कल्पयितुं शक्यते।
 तथा हि प्रेताभिहोत्रे श्रूयते। अधस्तात्समिधो धारयंत उद्भवेदुपरिहिरेवेभ्यो धारयतीति। तत्र पैतृकस्य हविषोऽधस्तात्समं च कंसमिधारणं वि

तामुद्देत। नन्वेव सति न काप्युदाहः संभवेत्सर्वत्र सापिंड्यस्य कथं चिद्योजयितुं शक्यत्वात्। विधातृरारीरानुवृत्तेर्दुष्यति हारत्वात् बहुस्यां प्रजाये
 येति श्रुतेः। नैषरोषः। अविशेषेण प्राप्तस्य सापिंड्यस्य सत्यस्य संपंचरूपपुरुषेषु संकुचितत्वेन तदर्थं सापिंड्यनिवृत्तेः। तथा च गौतमः। पिंडे निवृत्तिः सत्
 मे पंचमेवेति। याज्ञवल्क्योऽपि पंचमात्ससमादूर्ध्वमातृतः पितृतस्तथेति। मातृपक्षे पंचमात्सितृपक्षे ससमादूर्ध्वसापिंड्यं निवर्तते इत्यध्याहृत्य योज
 नीयं। सपिंडतात्पुरुषससमे विनिवर्तते इति मनुस्मरणात्। एतदुक्तं भवति। पितृपक्षे कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिगणनीयससमादूर्ध्वं वरवधौ वि
 वाहो न दुष्यति। मातृपक्षे च कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिपरिगणनायां वरवधौ माता च तस्य मी भवतीति रातयोः सापिंड्ये निवृत्ते विवाहो न दोषायोति। यत्तु
 विष्णुपुराणवचनं। पंचमी मातृपक्षात् पितृपक्षात् ससमी। गृहस्थ उद्देहकन्या न्यायेन विधिनानुपेक्षितससमी पंचमी मतीत्येव तथाहायं अन्य
 था पंचमात्ससमादूर्ध्वमिति वचनविरोधात्। पंचमे ससमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया। क्रियापरा अपि हि ते सर्वे ते भूतांगता इति परीक्षितवचनवि
 रोधाच्च। यद्यपि पैडिनसिना कल्प इत्युक्तं। पंचमातृतः परिहरेत्सत्यपितृतस्त्रीमातृतः पंचपितृतो वति। तत्र द्वितीयकल्पे सिमानजातीयविष
 यः। यतः शंख आहायये कजाता बहवः पृथक्क्षेत्रः पृथक्जनाः। एकपिंडाः पृथक्क्षेत्राः पिंडस्त्वावर्तते त्रिपिंडाः। अयमर्थः। येषामेकः पितामा
 तरोभिन्नजातीयाः ते मातृभेदादसमानजातीयाः तथापि पित्र्येष्ट्यादस्ति सापिंड्यं तत्र त्रिपुपुरुषेष्वतीतेषु निवर्तत इति। नन्वेवं सति पितृपक्षे

प्रजापतिर्वैस्वदुहितरमभ्यध्यायदिति। विवां नरेवाचरितं नरेदिति न्यायात्। अतएव बोधायनः। अनुष्ठितं तु यरे वै सुनिभिर्यदनुष्ठितं। नानुष्ठेयं ननु
 व्येस्ता उक्तं कर्म समाचरेदिति। तदेवं पूर्वोक्तं बाह्यदिविवाहव्यवस्थया देशभेदविषयव्यवस्थया मातुलसूता विवाहोऽसंविदामित्यादिशास्त्रादेव सिद्धः।
 यवीयसीं वयसा कायपरिमाणेन च न्यूनं। तत्र वयो न्यूनताया इयत्ता मातुलमनुः। त्रिंशद्वर्षे विहेतुं न्यूनं इत्यादि दशवार्षिकं॥ अष्टिवर्षेष्टवर्षे वाथ
 मेक्षितं सखरः। बृहस्पतिरपि। त्रिंशद्वर्षे दशाब्दांतु भार्ये विहेतुं न्यूनं। एकविंशतिवर्षे वा सत्यवर्षे मवाप्तुयादिति। विष्णुपुराणे विवर्षरेकगुण
 भार्यामुद्धरेत्त्रिगुणः स्वयमिति। अरोगिणीमचिकित्स्य राजपुत्र्यादि रोगरहितां। भ्रातृमतीं ज्येष्ठः कनिष्ठो वा। भ्राताय स्यात्स भ्रातृमती अनेन
 पुत्रिकाशं काच्युरस्यते। अतएव मनुः। यस्यात्कनभवेद्भ्रातान विज्ञायेत वापिता। नोपयच्छेत्तां प्रसः पुत्रिकाधर्मशंकया। यस्याः पितृपुत्रि
 काकरणाभिप्रायवान्न वेति न ज्ञाप्यते तां नोपयच्छेत्। यत्र तु नैषां शंका तां भ्रातृकामप्युपयच्छेत्तेत्यभिप्रायः। विज्ञायेत वापिते स्मृतेः वरेण सहसंप्रति
 पतिविनापि पितुः संकल्पमात्रात्कन्यापुत्रिका भवतीति दृष्टव्यं॥ तथा च गोतमः। अभिसंबाधमात्रात्पुत्रिकेपांतत्संशयान्नोपयच्छेद्भ्रातृकामिति
 मनु रपि अपुत्रोत्तेन विधिना कतां कुर्वीत पुत्रिकां। यदपत्यं भवेदस्यांतन्मम स्यात्स्वधाकरमिति। वरेण सहसंप्रतिपत्तौ तु पुत्रिकाकरणं स्पष्टमे
 व विज्ञायते। सा च संप्रतिपत्तिर्वसिष्ठे नरद्वितीयां भ्रातृकां प्रदस्याभितुभ्यं कन्यामलंकृतां। अस्यां योजायते पुत्रः समे पुत्रो भवेदिति। अस्याभ्य

पुत्रिकाया गंधर्वा विवस्वपित्रादिभिः सह सापिंड्यसगोत्रत्वानिवृत्तिः। अतएव लौगाक्षिः। माता महस्य गोत्रेण मातुः पिंडोदकक्रिया। कुर्वीत पु
 त्रिकापुत्र एव माह प्रजापतिरिति। तदेवमभिहितं पुत्रिकां शंकमानस्तु त्राधी भ्रातृमती मे बोद्धेत्। असमानार्थगोत्रजामिति। ऋषेर्दि
 मार्षे प्रवरः गोत्रप्रवर्तकस्य तु न्यवर्तकमुनियुग इत्यर्थः। तद्यथा। गोत्रप्रवर्तकस्य भारद्वाजस्य च्यावर्तका वंगिरो बृहस्पतिः। अतएव
 गिरस बार्हस्पत्य भारद्वाज गोत्रोहमिति॥ अतएव मन्युपुराहार्यो गोत्रतुवंशपरंपराप्रसिद्धां यस्यावध्वावरेण सह प्रवरेक्युगोत्रे क्यं वानास्ति सा
 वध्विवाहमर्हति। क्वचिद्गोत्रभेदेऽपि प्रवरेक्यमस्ति। तद्यथा। यस्कवाधूलमो न के कानां भिन्नगोत्राणां भार्गवर्षीति हव्यसे वितसेति प्रवरेक्यादत
 स्तत्र विवाहप्रसक्तो तद्युवच्छेराया समानार्थचेत्कृतं। क्वचित्प्रवरभेदेऽपि गोत्रे क्यं। तद्यथा। आंगिरसां वरीषयो वनाश्वानां मां धात्रं वरीषयो वना
 श्वेत्यत्रांगिस्तमां धातु प्रवरभेदेऽपि यो वनाश्वगोत्रमेकं। अतस्तत्र विवाहो माभूदित्यसमानगोत्रग्रहणं॥ गोत्रप्रवर्तकाश्च प्राधान्येनाष्टौ मुनयस्तौ
 वागस्याहमाः ससंक्रुषयः। तथा च बोधायनः। विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजो धौतमः। अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते ससंक्रुषयः। ससंक्रुषा
 मगस्याहमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्यचक्षते इति। स्मृत्यंतरेपि। जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगोतमाः। वसिष्ठकश्यपागस्त्यामुनयोगोत्रका
 रिणः। एतेषां मान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वत इति। एतेषां मेव गोत्राणामवांतरभेदाः सहस्रसंख्याकास्तेषां गणास्ते कोनपंचाशत्ता तथा च बो

धायनः गोत्राणां च सहस्राणि प्रयुतान्यनुब्रूयानि च। पुनश्चाशरेतेषां प्रवराऋषिदर्शनात्। प्रवरगोत्रयोः समानत्वासमानत्वे बोधायनकत्यायनवि
धामित्रगर्गादिप्रजातेषु प्रवरग्रंथेषु प्रसिद्धे। न चात्र मिथितयोगोत्रप्रवरयोः पर्युदासनिमित्तत्वमिति शङ्कनीयं प्रत्येकं रोषाभिधानात्। तस्य हवो
धायनः। स गोत्रो चेन्मत्पोपयत्तेन्मातृवदेनां विभूयारिति। शान्तातपोपि। परिणीयसगोत्रांतुसमानप्रवरान्तथा। कृत्वा तस्याः समुत्सर्गमतिक्रुं
विशोधनं। आपस्तम्बः। समानगोत्रप्रवरांकन्यामृदोपगम्य चा तस्यामुत्सायचांडालं ब्राह्मण्यदेवहीयत इति। इत्थं कन्यालक्षणपरीक्ष्य कुलम
पि परीक्षणीयं। अतएव मनुः। महंत्यपि समृद्धानि गोत्राविधनधान्यतः। स्त्रीसंबंधे देशानि कुलानि परिकर्जयेत्। हीनक्रियं निष्पुंसकं निष्ठं
दोते मशारसि। क्षयामया व्यपस्मारिस्त्रिकुष्टिकुलानि चेति। हीनक्रियं यागादिक्रियारहितं। निष्पुंसकं स्त्रीमात्रशेषं। निष्ठं दोः धयनवर्जितं
। यमोपि। चतुर्दशकुलानीमान्ये चाद्यानि निरिरीशत। अनार्षेयं ब्राह्मणानां क्रुत्विजां चैव कर्जयेत्। अत्यचमतिहस्यं च अतिवर्णं च कर्जयेत्।
हीनांगमतिरिक्तांगमामया विकुलानि च। स्त्रिकुष्टिकुलानीनां कुर्यादिपरिकर्जनं। सराकामकुलं कर्ज्यैरौमशानां च यत्कुलं। अपस्मारिकु
लं यच्च यच्च पांडुकुलं भवेत् इति। अनार्षेयमविज्ञातप्रवरं। एतत्हीनक्रियारिकर्जनं तथा विधापत्य परिहारार्थं। कुलानुरूपाः प्रजाः संभवन्ती
निहारीतवचनात्। पुराणेषु। मातुलाभजते पुत्रः कन्यकाभजते पितृन्। यथाशीला भवेन्माता तथाशीलो भवेत्तत इति। मनुरपि। पितुर्वाभ

धायतदाक्यशेषास्मिधोह विरुपरिधारणं देवे कर्मणियं नृपतंत किमर्थं वारुत विधायक इति संशयः। तत्राद्योधारणविधिस्तावकत्वेन तदेक
क्यतालाभार्थं वार इति पूर्वः पक्षः। प्रसिद्धं सार्धमनूयतेन स्मृतिर्युक्ता उपरिधारणं तु न कापि प्रसिद्धं अतस्तावकत्वा बोधादक्यभेदमभ्युपगम्याप्य
पूर्वार्थादिधिः कल्पित एव तृतीये पुरुषसंगच्छावहा इत्यादावपि अपूर्वार्थत्वेन मातुलसूतां विवहेदिति विधिः कल्प्यते। तस्माच्छ्रुतावनुगृहीतोयं विवाहः
स्मृतयस्तु ब्राह्मणादिषु सापिण्ड्यनिराकरणमातुलसूताविवाहप्रापकभक्त्या प्रदर्शिताः। शिष्टाचारश्च दाक्षिणात्यानामविगीत उदाहृतः। केचिन्नुजास्तदा
दिष्वपि देशविशेषेण मातुलसूताविवाहो धर्म्य इति मन्यन्ते। उदाहरंति च वचनानि। तत्र बोधायनः। पंचधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणते अनुपनीतेन भार्य
या सह पर्युषित भोजनं मातुलदुहितृपितृष्वसुदुहितृपरिणयनमिति तथोत्तरत ऊर्णविक्रयः सीधुपानमुभयतो दद्विर्व्यवहारः सायुधीकं समुद्र
यानमिति उत्तरत्तरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति उत्तरत्तरस्मिन् देशप्रामाण्यादिति। उत्तरोदाक्षिणात्य उत्तरस्मिन् उत्तरे देशे मातुलकन्यासंबंधं कुर्वन् दुष्यति
न स्वदेशे तथा उत्तरत्तरीत्य उत्तरस्मिन् दक्षिणे देशे सीधुपानादिकं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे कुतः देशप्रामाण्यात् देशनिबंधनत्वात् तत्र प्रामाण्यस्य
त्यर्थः। तथा च देवलः। यस्मिन् देशे य आचारो न्यायदृष्टस्तकल्पितः। स तस्मिन्नेव कर्तव्यो देशाचारस्मृतौ भृगोः। यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे चैव विद्येन गरेपि
वा। यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचारयेदिति। ननु शिष्टाचारप्राप्तेः सति दुहितृविवाहोपि प्रसज्येत प्रजापतिना तत्राचरणात् तथा च कृतिः

धः शास्त्रे पंडो दृष्टो मनीषिभिः। चिकित्सा चिकित्स्यश्च ते पासुको विधिः क्रमात्तानि सर्गपंडो वधश्च पक्षपंडो रथैव च। अभिरापाद्गुरोरो गद्देवको धा
 तथैव च। ईर्ष्या पंडो भवसेव्यश्च वातरेतासुरेभ्यः। आशिसोमो घर्षी जश्च शालीनो न्यापति स्तथेति॥ निसर्गपंडः स्वभावतो लिंगवृषणहीनः। वधश्चिच्छन्न
 मुष्कः। पंचदशदिनानि स्त्रियमसेव्यसरुद्रो गक्षमः पक्षपंडः। गुरुशापपंडो दयस्त्रयः प्रसिद्धः। ईर्ष्यापुंस्त्वमुत्साद्यते यस्य स ईर्ष्यापंडः। उपचारविशे
 षेण पुंस्त्वशक्तिर्यस्य स सेव्यः पंडः। वातोपहतरेतस्को वातरेताः। यस्य पुंस्त्वएव पुंस्त्वशक्तिर्न यो नो स सुरेभ्यः। रेतो निरोधासंडी मृत आशिस्य पंडः। गर्भो
 धाना समर्थः। जीमो घर्षी जीमो अमगलभतया क्षोभाद्धानपुंस्त्वः शालीनः। भार्या व्यतिरेकेण न्यास्यस्य पुरुषभावः सो न्यापतिरिति। एतच्च परीक्ष्यते
 यं॥ अत्र कारणमाह स एव। अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्रीक्षेत्रं बीजिनो नराः क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रं मर्हतीति॥ अथ पंडवरन्यायविवर्ज्यानाह
 कात्यायनः। दूरस्थानामविद्यानां मोक्षमार्गानुसारिणां। भूराणां निर्वृतानां च न देया कन्यका बुधैरिति। कीदृशाद्यतर्हि देयेत्यत्राह मनुः। उत्कृष्टाया
 यानुस्त्वाय वरो यस्य सदृशाय च। आप्राप्त्या मपितांतस्मै कन्यां दद्याद्विचक्षण इति। आप्राप्त्या मपि आप्राप्त्यविवाहसमयां बालिकामपीत्यर्थः। बोधायनो
 पि दद्याद्गुणवते कन्यां न ग्रिकां ब्रह्मचारिणे। अपि वा गुणहीनाय नोपरुध्याद्गुणस्वलामिति। यत्तु यमेनोक्तं। काममामरणातिष्ठेद्गृहे कन्यतु मस्य
 पितृत्वे वैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हि चिरदितितद्गुणवतिसंभवति गुणहीनाय न दद्यादित्येवं परं न तु सर्वथा गुणहीननिषेधपरं नो चेदपि

वागुणहीनायेति बोधायनोक्तो। नुकल्यो निर्विषयः स्यात्। अतु मस्य पितिष्ठेदिति वचनं उक्तरीत्या न स्वार्थे तात्पर्यवत्। अतो नोपरुध्याद्गुणस्वलामि
 त्यनेन न विरुध्यते। अतएव वसिष्ठेऽपि। प्रयच्छेन्नग्रिकां कन्यां अतु कालभया सित्ता। अतु मस्यां हितिष्ठं त्यं रोषः पितरमृच्छेति। संवर्तेऽपि। अतु काले तु सं
 प्राप्ते सोमो भुंक्ते तु कन्यकां। रजः काले तु गधवे चिह्नं स्तु कच दर्शने। तस्माद्बुद्धा हये कन्याया वन्न तु मती भवेदिति॥ कन्याशब्देन लज्जाद्यभित्तान
 रहितवयो युक्ता विवक्षिता। तथा च पुराणं। यावन्न लज्जा तैगानि कन्यापुरुषसन्निधौ। योन्या दग्निं विगृहेत्ततावद्भवति कन्यका। वयोवस्था विशेषे
 ण दातुः फलविशेषमाह मरीचिः। गौरी ददन्ना कपृष्टं वैकुण्ठं रोहिणीं ददन्॥ कन्यां ददन् ब्रह्मलोकं रोहते तु रजस्वलामिति॥ गौरी दिश आधीयमेन
 दर्शितः। अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी। दशवर्षा भवेत्कन्या अतर्कध्वं रजस्वलेति। संवर्तेऽपि। अष्टमे तु भवेद्गौरी नवमेन ग्रिका भवेत्। दशमे
 कन्यका प्रोक्ता दशैव वृषली मतेति॥ मुख्यानु कन्य भेदेन दातुं विशेषमाह नारदः। पिता दद्यात्स्वयंकन्यां भ्राता वानुमते पितुः। माता महो मातुलश्च
 सकुल्यो बोधवस्तथा॥ नातां स्वभावे सर्वेषां प्रकृतो यद्विर्तते। तस्यामप्रकृतिस्त्रायां कान्यां ददः स्वजातयः। यदावानैकतस्तस्या कन्याराजानमात्र
 जेदिति। यातवल्क्योऽपि॥ पिता पितामहो भ्राता सकुल्ये जननी तथा॥ कन्या प्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः। अप्रयच्छन्समाप्नोति। नूण हत्या
 मृता वृत्तो। गम्येत्स्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात्स्वयं वरमिति॥ गम्यंगमना हंसावर्ण्यादिगुणयुक्तः मित्यर्थः। तथा च नारदः। सवर्णमनुस्त्वं बुकलीक

बलश्रुतेः। सहधर्मचरत्येनं पुत्रं श्रोत्या दयेत इति। सर्वर्णवरं प्राप्येत्स ध्याहृत्य योजनायं॥ एतच्च सति रजोदरी नेदृष्टव्यं। दृष्टे तु रजसि पित्रादिषु सस्वपिकं
 चित्कालं पितृशासनं प्रतीक्ष्य तदुपेक्षणेन स्वयमेव वरं वरयते॥ तदाह बोधायनः। त्रीणि वर्षाणि पितुर्मती कोक्षे तपितृशासनं॥ ततश्च तुर्ये वर्षे तु विदेत सदृशं
 पतिं। अविद्यमाने सदृशे गुणहीने मपि श्रयेतामनुरपि। त्रीणि वर्षाणि पुरीक्षेत्कुमार्यं तु मती सती॥ ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्दिरेते सदृशं पतिमिति॥ अतएव
 माना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयं॥ नैनः किंचिदवाप्नोति न च यं सा। अधिगच्छतीति। सायं भर्तारं अधिगच्छति सोऽपि नै नोधिगच्छतीत्यर्थः। यतु विष्णु नोक्तं। ऋ
 तुत्रयमुपास्येव कन्या कुर्यात्स्वयं वरमिति तद्गुणवद्दरलाभे सति दृष्टव्यं। ननु ऋतुत्रयवत्यां कन्याशब्दः कथं प्रयुक्तः यतो यमेन दरावर्षा भवेत्कन्येयत्वं
 न च दशमे वर्षे ऋतुः संभवति। नायं दृष्टव्यो रोषः। गोयादिशब्दवत्कन्याशब्दस्यापि यमेन परिभाषितत्वात् सात्त्वपरिभाषा फलकधनादावुपयुक्ता तच्च पूर्व
 मेवोदाहृतं कन्यादृष्टव्यं लोकमिति। लोकप्रसिद्धकन्याशब्दो विवाहरहितस्त्रीमात्रमात्रेण एव च सति शास्त्रे बहवः कन्याशब्दा अनुगृहीता भवन्ति।
 तथा चानुरासनि केऽष्टावेकोपाख्याने वृथस्त्रियां प्रयुक्तः। कोमार्यं ब्रह्मचर्यं मे कन्येवास्मिन् संशय इति। शल्यपर्वण्यपि वृथस्त्रियानारदेन प्रयुक्तः।
 असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकस्तु बानवेदिति। उमामहेश्वरसंवादेऽपि। ऋतुस्नाता तु याशुखासा कन्येत्यभिधीयत इति। नन्वसंस्कृतायारतिवचने
 विवाहरहिताया उतमलोकाभावोक्तः सोऽनुपपन्नः। विवाहरहितानामपि बलवादिनीनामुपनयनाध्ययनादिभिरुत्तमलोकसंभवात्। अतएव हा

जते शैले मालुर्वाभजते प्रजा॥ न कथंचन दुर्योगिः प्रकृतिस्त्वनियततेति। हेयकुलमुक्तं। उपादेयं यावत्स्य आह। दशप्रतपविरव्यातां श्रोत्रिया
 णामहाकुलात् दशभिः पुरुषैः मातृतः पंचभिः पितृतः पंचभिर्विस्थातं यत् श्रोत्रियाणां अर्थात् वेदवेदांगानां युग्महाकुलं तस्मान्महाकुलात्
 पुत्रपश्चादिसृष्टा कन्यामुद्धरेदित्यर्थः। अनुरपि। अतमेव तमे नित्यं संबधाना चरेत्सह। निनीषुः कुलमुक्तं मवमानवमांस्तज्जता तत्रोच्यमाने
 वाह॥ विधुधाः कर्मभिश्चैव श्रुतिस्मृतिनिदर्शनेः। अविष्णुतब्रह्मचर्यामहाकुलसमन्विताः। महाकुलैश्च संबधामहत्वे च व्यवस्थिताः संतुष्टाः स
 ऊनहिताः साधवः समदर्शिनः। लोभरागद्वेषा मर्षमानमोहादिवर्जिताः। अक्रोधिनः सप्रसादाकार्याः संबन्धिनः सदा। अधमानाह। ये स्तेनाः पिशु
 नाः क्रीडाः ये च नास्तिकवृत्तयः। विकर्मणा च जीवंतो विकृता कृतयस्तथा॥ बल्यवैराभुवैरायेराज किं विधिस्तथा॥ ब्रह्मस्वादन नित्याश्च कर्याश्च
 विगर्हिताः। अप्रजायेषुवं शेषु स्त्रीप्रजाप्रसवास्तथा। पतिप्रभक्तवासिन्यस्तांश्च यत्नेन वर्जयेत्। इति॥ कन्यादाने वरनियमो गौतमनदर्शितः। वि
 द्यान्वारवं कलक्षणशीलसंपन्ना यदद्यादिति। यमोऽपि। कुलं च शीलं च वपुर्वयश्च विद्यां च वित्तं च सनाथतां च॥ एतान् गुणान् सत्यपरीक्ष्य देया कन्या
 बुधैः शेषमचित्तनीयमिति। यावत्स्यः। एतैरेव गुणैर्युक्तः सर्वर्णः श्रोत्रियो वरः। यत्नात्परीक्षितः पुंस्ते युवाधामान् जनप्रिय इति। एतैः कन्याया
 उक्तगणैर्युक्तः। पुंस्त्वपरीक्षोपायस्तु नारदेन दर्शितः। यस्यास्तपूवते बीजं न्हादिभूत्रं च फेनिलं। पुमांस्या लक्षणेरेतैर्विपरीतस्तपंडकः। चतुर्दशवि

तरस्मात्पेशान्वाष्टमो धर्म इति ॥ वर्णानुपूर्व्येण विवाह नियममाह मनुः ॥ षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोवरान् ॥ विट्भूदयोरक्ततानेव विद्याधर्म्यान्नराक्ष
सानिति ॥ आदितः षड्विवाहविप्रस्य धर्म्या आसुरारयः पाश्चात्याः क्षत्रियाणां धर्म्याः राक्षसचर्ज्यत एव वैश्यभूदयोः ॥ एतेषां ब्राह्मणादीनां मध्ये प्रशस्तानाह स
एव ॥ चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान्कवयो विदुः ॥ राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासं वैश्यभूदयोरिति ॥ स्मृत्यन्तरेपि ॥ चतुरो ब्राह्मणस्याद्याः शस्तानां धर्मराक्षसो ॥ राक्ष
सस्थासुरो वैश्यभूदेचात्यस्तुगर्हितः ॥ गर्हितो न कस्यापि प्रशस्त इत्यर्थः ॥ अन्यविवाहालोभे ब्राह्मणादीनां पेशान्च मनुजानां विवत्सः ॥ सर्वेषां ये रसाध्यास्यास्त
कन्यापुरुषस्यया ॥ चौर्येणापि विवाहेन सा विवाह्यारहः स्थितेति ॥ ब्राह्मणादीनां फलमाह मनुः ॥ दशपूर्वीन्यरान्वंश्यानात्मानं चैकविंशति ॥ ब्राह्मणपुत्रः स्रक्त
स्तन्मोचयेतेन सः पितृन् ॥ देवोदायाः स्रक्तश्चैव सत्यसत्यपरावरान् ॥ आर्षोदायाः स्रक्तस्त्रीं स्त्रीन् षट्पदायो रक्षास्रक्तः ॥ ब्राह्मणपुत्रविवाहेषु चतुर्ध्वानुपूर्वशः ॥
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायंते शिष्टसंमताः ॥ रूपसत्त्वगुणोपेता धनवंतो यवास्विनः ॥ पर्यासभोगार्थमिष्टाजीवन्ति च शतं समाः ॥ इतरेष्विष्टिषु पुनरांसा नृते
वादिनः ॥ जायंते दुर्विवाहेषु क्रमधर्मद्विषः सुताः ॥ प्रशस्तेष्वपि चतुर्ध्वविवाहेषु पूर्वः प्रशस्ततरः ॥ तत्र बोधायनः ॥ तेषां चत्वारः पूर्वब्राह्मणस्य तेष्वपि पूर्वः पूर्वः
श्रेयानि तरेषामुत्तरोत्तरः पापीयानिति ॥ नन्वासुरवराषोपि पापीयान् क्रयप्राप्तत्वाविशेषात् ॥ अतएव करयपः ॥ क्रयक्रीता लुपानां रानसापन्यनिर्धायते ॥
नसारेवेन सापि न्येरासींती कश्यपो ब्रवीदिति मनुः ॥ आर्षस्य क्रयक्रीतत्वारधर्म्यत्वमभिप्रेत्याहोपचानां तु त्रयो धर्म्या इव धर्म्या स्मृता विदुः ॥ पेशान्वा स
रश्चैव न कर्तव्यौ कथं चनेति ॥ ब्राह्मणादीनामासुरांतानां मध्ये ब्राह्मणदेवप्राजापत्याः क्रयो धर्म्याः क्रयाभावात् ॥ आर्षसुरो इव धर्म्या क्रयक्रीतत्वात्

तयोरप्यासुरः पेशान्च वदाप्यपि न कर्तव्यः ॥ तन्नापि चानामिति वचनस्य मतांतरोपन्यासपरत्वात् ॥ कुतएव यतः स्वयमेवोत्तरत्रगोमिधुनस्य शु
ल्कत्वं मतांतरत्वे तानूयनिषेधेति ॥ आर्षगोमिधुनं शुक्लं केचिदाहुर्मृषैव तत् ॥ अल्यो वापि महान्वापि विक्रयत्वावदेव स इति ॥ गोमिधुनशुल्कमिति
केचिदाहुस्तन्मृषैव न हितस्य शुल्कत्वं संभवति लक्षणाभावात् ॥ अनियतपरिमाणं हि शुल्कलक्षणं क्रये तद्दर्शनात् ॥ क्रयसाधनं हि शुल्कं देशका
लाद्यपेक्षया ॥ ल्यं वामहृद्भावति प्रकृते तु परिमाणं नियतं यतः स आर्षस्तावतैकगोमिधुनैर्नैव संपद्यते न त्वन्यथा ॥ अतः क्रयक्रीतत्वाभावात् धर्म्य
एवार्षः ॥ अतएव देवलः ॥ पूर्वविवाहाश्चत्वारो धर्म्यास्तोयप्रदानताः ॥ अशुल्का ब्राह्मणाहो अतारयंति द्वयोः कुलमिति ॥ न च गोधर्वादि विवाहेषु ससप
दाभिक्रमणाद्यभावात् सति त्वभार्यात्वाभावेति शं कनीयां स्वीकारात् सागभावेपि पश्चात्सद्भावात् तदाह देवलः ॥ गोधर्वादि विवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः
कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः सामर्थ्येनाग्नि साक्षिकमिति ॥ गृह्यपरिशिष्टेपि ॥ गोधर्वास्तरपेशान्च विवाहाराक्षसश्चयः पूर्वपरिग्रहस्तेषां पश्चात्पेशो मो विधीय
ते ॥ होमाकरणे तु न भार्यात्वं ॥ अतएव वसिष्ठो बोधायनौ ॥ षोडशपङ्क्त्या कन्यामंत्रैर्यदि न संस्कृता ॥ अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सेति ॥ तस्माद्गो
धर्वादिष्वपि ससपदाभिक्रमणसंभवादस्ति भार्यात्वं ॥ ब्राह्मणपुत्रविवाहेषु यद्वा नमुक्तं तत्सकदेवात्तथा च याज्ञवल्क्यः सक्त्यंशे यत्ते कन्या हरं स्ता
श्चोरदं भागिति ॥ सक्तं शोऽनिपतति सक्तकन्या प्रीयते ॥ सक्तदाहदानीति त्रीण्येतानि सक्तसक्तदिति ॥ एतच्चाहुर्देवराभिप्रायं ॥ यसाहनारदः ॥

त्वाकांताययः कन्यां वराय न ददाति तां ॥ अदुष्टश्चेद्दुराज्ञासंख्यस्तत्र चोरवत् । किमयमुत्सर्गः नेत्याहयाज्ञवल्क्यः । दत्तामपि हरेत्पूर्वाञ्छेयांश्चेद्दुराजनेत् ।
 ति । एतद्वाग्दानाभिप्रायं । यस्मै वाचा दत्ता ततो न्यश्चेत्प्रशस्ततरो लभ्यते ततस्तस्मै देयानापि दुष्टाय पूर्वस्मै । तथा च गोतमः । प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्या
 रिति । वरदोषास्तकात्यायनेनोक्तः । उन्मत्तः पतितः कुष्टी तथा पण्डः स्वगोत्रजः । चक्षुः श्रोत्रविहीनश्च तथा । पस्मारदूषितः । वरदोषास्तथैवैते कन्यारोषाः
 प्रकीर्तिताः । यस्तूढायाः पुनरुद्वाहो यमशातावपाभ्यां दर्शितः । वरश्चेत्कुलश्रीलाभ्यां न युज्येत कथंचन । न मंत्राः कारणं तत्र न च कन्या नृते भवेत् ॥ समा
 छिद्यतु तां कन्यां वरक्षत यो निकां । पुनर्गुणवते दद्यादिति शातातपो ब्रवीत् ॥ हीनस्य कुलश्रीलाभ्यां हरन्कन्यां न दोषभाक् । कात्यायनोऽपि स तु यद्यन्य
 जातीयः पतितः कूबा एव वा ॥ विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घमयोऽपि वा ॥ उदापि देया चान्यस्मै स प्रावरणभूषणा ॥ मनुरपि । नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च प
 तिते तथा ॥ पंचत्वापस्तनारीणां पतिरन्यो विधीयत इति । सोऽयं पुनरुद्वाहो युगांतरविषयः । तथा चादित्यपुराणे । उदायाः पुनरुद्वाहो ज्येष्ठां शो गोवधस्तथा
 कलोपे च न कुर्वीत । भ्रातृजायां कर्मण्डलुमिति ॥ यस्तु कन्यारोषमनभिधाय प्रयच्छति सराज्ञादंज्य इत्याह नारदः । यस्तु दोषवती कन्या मनारब्धाय प्रयच्छ
 त्वा तस्य कुर्यात्तु पोरुं पूर्वसाहसचोदितं । याज्ञवल्क्येऽपि । अनाख्यायददोषं दंज्यतमसाहसमिति । अथ कन्यारोषास्तु नारदेन दर्शिताः । दीर्घकुक्षितरो
 गार्ताव्यंगांसं सृष्टमैथुना ॥ धृष्टः । न्यगतभावाच्च कन्यारोषप्रकीर्तिताः । न केवलं दोषमनाख्यायददतो दंडः । अपि तु सापरित्याज्येत्याह मनुः । विधिवसरिगृ
 ह्यापित्यजेत्कन्यां विगर्हितां । व्याथितां विप्रदुष्टां वा छद्मना वोपपादितामिति ॥ नरदोषा ॥ नादुष्टां दूषयेत्कन्यां नादुष्टदूषयेद्दरं । दोषे सति न दोषः स्यदि न्येन्य

रतिनोक्तं द्विविधास्त्रियो ब्रह्मचारिन्यः सद्यो वधश्च तत्र ब्रह्मचारिणीनामुपनयनमग्नीधनं वेदाध्ययनं स्वगृहे च भिक्षाचर्येति सद्यो वधूनां तूपस्थिते विवा
 हे कथं विदुः पनयनं कृत्वा विवाहः कार्य इति । मैवं । तस्य कल्यांतरविषयत्वात् । तथा च यमः । पुरा कल्पे कुमारिणां मोर्जीवंधनमिष्यते । अध्यापनं च वेदनां
 सावित्रीवाचनं तथा । पिता पितृव्यो भ्राता वानेनामध्यापयेत्परः । स्वगृहे चैव कन्याया भिक्षाचर्या विधीयते । वर्जयेद्दजिनं चौरजटाधारणमेव चेति ॥
 अष्टवर्षा भवेद्गौरीति विवाहकालोक्तः । अथ विवाहभेदा उच्यन्ते । तत्र मनुः । चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्येह च हिताहितान् ॥ अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहा
 न्निबोधतां ब्राह्मो देवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथास्तरः । गांधर्वैराक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधम इति ॥ राणां क्रमेण लक्षणमहस एव । आषाद्यचार्यित्वा
 च भूतशीलवते स्वयं । आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥ यत्ते तु वितते सम्यगुत्तिजे कर्म कुर्वते ॥ अलंकृत्य सतादानं देवधर्मं प्रचक्षते । एकं गो
 मिथुनं द्वे वा वरा दाराय धर्मेतः । कन्याप्रदानं विधिं वराधर्मः स उच्यते ॥ सहो भौ चरती धर्ममिति वाचानुभाष्य तु । कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः
 स्मृतः । जातिभ्योऽविणरत्वा कन्यायाश्च स्वशक्तिः । कन्याप्रदानं स्वाच्छादासुरो धर्म उच्यते । इत्यन्यान्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च गांधर्वः स
 रदती इति तेयो मैथुन्यः कामसंभवः । हत्वा छित्वा च भित्त्वा च क्रोशती गृहात् । प्रसूय कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते । स्तुतां मतां प्रमत्तां वारहो यत्रोपगच्छति
 स पापिष्टो विवाहानां पेशाचः कथितोऽधम इति ॥ नारदोऽपि । ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्ततः परः । आर्षश्चैवार्थदेवश्च गांधर्वश्चास्तरस्तथा ॥ राक्षसोऽनं

ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीक्षत्रियस्य क्षत्रिया वैश्यस्य वैश्या प्रशस्ता। धर्मार्थमादौ सवर्णमूढापश्वद्विरंसवश्चेत्तदा तेषां अवराहीनवर्णश्च माः क्षत्रियाद्याः
क्रमेण भार्याः स्फुः। तथा च याज्ञवल्क्यः। तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण हेतुर्था कायथाक्रमेण। ब्राह्मणक्षत्रियविशो भार्याः स्वाभूजन्मनः। मनु रपि। भूदेव भार्या
भूदस्य सात्वस्वाचविशः स्मृते। ते च स्वाचैव रातः स्फुस्तोश्च स्वाचाग्रजन्मन इति नारदोपि॥ ब्राह्मणस्यानुलोभ्येन स्त्रियो न्यास्ति स्त्रएव वा। भूद्रायाः
प्रातिलोभ्येन तथान्ये पतयस्त्रयः हेमारेक्षत्रियस्यान्ये वैश्यस्येका प्रकीर्तिता॥ वैश्यायादौ पती ज्ञेया वैकोन्यः क्षत्रियापतिरिति॥ वसिष्ठ पारस्करा
वपि॥ तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण हेराजन्यस्येका वैश्यास्य सर्वेषां बाभूद्रामेके मंत्रवर्जमिति। पैडीनसिः। अलाभे कन्यकायाः स्नातकव्रतं चरेदपि
वा क्षत्रियायां पुत्रमुत्पादयति भूद्रायां वैक इति। विष्णुरपि॥ हिजस्य भार्या भूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत्कचित्। रत्यर्थमेव सा तस्य रागां धस्य प्रकीर्तितेति। एवं
सावदेकेषां मतेन हिजानामपदि भूद्रा संग्रहणं रतिमात्रफलमपि रोषाभावाद् अनुज्ञात। इदानीमपरेषां मतेन ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तावच्छूद्रावर्जनमेव यु
क्ततरं नोद्धारहृदयते तत्र मनुः। न ब्राह्मणक्षत्रिययोराप्यपि हितिष्ठतोः। कस्मिंश्चिदपि कृतांते भूद्रा भार्योपदिश्यते। हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्दहं
तो हिजातयः। कुलो न्येव पतं त्याभुस संता नानि भूद्रां। भूद्रा वैदीयतस्य त्रैरुतथ्यतनस्य च। शौनकस्य कृतो सत्यातदपत्यतया भृगोः। भूद्रां शयनया
रोप्य ब्राह्मणोया सधा गति। जनयित्वा सुतं तस्या ब्राह्मण्या देवहीयते॥ वृषलीस्तनपीतस्य निश्वासोपहतस्य च। तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधी

यत इति॥ आश्वमेधिके॥ भूद्रा यो नोपत ईजं हाहा शब्दं हिजन्मनः। कृत्वा पुरीषं गर्तेषु पक्षितो स्फीतिदुखितः। मामधः पातयेदेष पापात्मा काममोहितः
। अधोगतिं ब्रजे स्त्रिप्रमिति शलापते तु तत्त इति। ननु ताश्च स्वाचाग्रजन्मन इति मनुना भूद्रा विवाहो विप्रस्यानुज्ञातः पुनश्च ते नैव ब्राह्मणक्षत्रिययोरिति
सनिषिद्धः अतो व्याहतिरिति चेन्मैवं। मतभेदेन युगभेदेन वा व्यपस्थेयपतेः। अतएव याज्ञवल्क्येन मतभेदः स्पष्टीकृतः। यदुच्यते हिजातीनां भूद्रा
दारोपसंग्रहः। न तन्मम मतं यस्मात्तत्रायं जायते स्वयमिति॥ अनुशासनिकेपि॥ अपत्यजन्म भूद्रायां न प्रशंसंति साधवः। रत्यर्थमपि भूद्रा स्यान्ने
त्यादुरपरे जना इति। युगभेदेन व्यवस्था च स्मृत्यंतरे स्पष्टीकृता॥ असवर्णस्तकन्यास्त विवाहश्च हिजातिस्त्रियादिना तु क्रम्य कलौ युगे विमान् धर्मान्
न्यानां दुर्मनीषिण इत्युपसंहारात्॥ विवाहविधिस्तु मनुना विहितः। पाणिग्रहणसंस्कारः स्ववर्णस्यैव विद्यते। असवर्णस्वयं ज्ञेयो विधिरुद्धाह कर्मणि
॥ जारः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्याया वा सोदशा भूद्रया तु वर्णोत्कृष्टस्यैव देने॥ शंखलिखिता वपि। इषुं गृह्णाति राजन्या प्रतोदं वैश्यादर्शांते भू
द्रा ब्राह्मणस्तु सवर्णयाः पाणिं गृह्णीयात्॥ पैडीनसिः। संगृह्य ब्राह्मण्याः पाणिं गृह्णीयात् क्षत्रियायाः शरं वैश्यायाः प्रतोदं भूद्राया वस्त्रदर्शमिति परि
क्रमो ब्राह्मणस्योक्तो राजन्यवैश्ययोराचार्यपरिक्रम इति॥ कृतोद्धारहस्योपगमनियममाह मनुः। ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वरा नैरतः सरापूर्वक्यं व
जे च्छेनांतद्वतारतिका म्ययेति। रजोदर्शनं प्रभृतिषोडशा होरा ब्राह्मकः कालो गार्ग्यग्रहणसमर्थो हि ऋतुः तस्मिन्नुतावपत्यार्थे सरास्त्रियमुपगच्छेत्। त

अभिगमनं स्वदारेष्वेव। अतः वपि पर्ववर्जयेत्। अनृता वपि स्त्रिया प्रार्थितो विनाप्यपत्योद्देशं तामभिगच्छेत्। यथा निर्दिष्टमृतुं याज्ञवल्क्यो दर्शयति।
 षोडशर्तुनिशास्त्रीणां तास्य युग्मास्तु संविशेत्। ब्रह्मचार्ये वपि पर्वण्याद्याश्च तस्मिन् वर्षवर्जयेत् इति। तस्मिन् नृत्तौ पर्वण्याद्याश्च तस्मिन् रात्रीर्वर्जयेत्वा षष्ठी
 प्रभृतिषु गच्छेत्सुत्रार्थं अयुग्मास्तु स्त्रीजन्मभयोरगमनं न तु प्रतिषेधात्। युग्मास्वपिरात्रावेवोपगमनं नाह नि प्रतिषिद्धत्वात्। तथा च धर्मेण श्रुतिः
 प्राणं वा एते प्रस्कंदं त्रिये दिवारत्या संयुज्यंते ब्रह्मचर्यं मेव तद्वा त्रौ संयुज्यंते इति। शंखलिखिता वपि। नार्तं वेदिवा मैथुनं व्रजे इति। अतु कालाभि
 गामीत्यत्र नियमद्वयं वेदितव्यं। अतः गच्छेदेव न तु वर्जयेदित्येको नियमः। अतः वगच्छेन्नानृता वित्यपरः। अतएव देवलः। स्वयंदारा नृत्तु स्नातान्स्व
 स्तु श्वेन्नोपगच्छति। अणहत्यामवाप्नोति गर्भः। प्राप्नोति नाशयते। बोधायनोपि। श्रीणि वर्षाण्युत्तु मतीं यो भार्या नोपगच्छति। स तु ल्यं भुण्क्तुयाद्वा
 षमृत्तु संशयमिति। अतः नोपेतियो भार्यामनृत्तु यश्च गच्छति। तुल्यमाहुस्तयोः पापमयोर्नैव भवति च तीति। पर्ववर्ज्यमित्यनेन निषिद्धनक्षत्रा
 ण्युपलक्ष्यते। निषिद्धं पर्वचामावास्यापोर्णमासीच। तत्र स्त्रीगमनं श्रुत्या निषिद्धं। नामावास्यायांच पोर्णमास्यांच स्त्रियमुपेयाद्यदुपेयान्निर्दि
 द्रियः स्यादिति। अन्याश्च निषिद्धतिथयोऽष्टम्यादयः। तत्र मनुः। अमावास्या एमी चैव पोर्णमासी च तुर्दशी। ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्युत्तु स्नातको
 हिज इति। अमावास्यादयो यास्तिथ्यस्तासु स्त्रीसंगत्या गेन त्यह्येत्येजनीयं। अतु काले पि दिनषट्कवर्ज्यमितिस एवाह। तासां माद्याश्च त

त्यजतोर्द्वयोरिति। एतत्सत्यमपराभिक्रमणादवर्गवेदितव्यं। तत्रैव भार्यात्वस्योक्तेः। अतएव मनुः। पाणिग्रहणं चैकनियतं दारलक्षणं। तेषां निश्चतु
 विज्ञेया विद्वद्भिः सत्यमेपदे। यमोपि। नोदके वनवाचा कन्यायाः पतिरिष्यते। पाणिग्रहणं संस्कारासत्तित्वं सत्यमेपद इति। पाणिग्रहणं संस्कारात्पूर्वं
 चरमरणेन कन्यात्वं हियते। तथा हवसिष्टः। अद्रिर्वाचा च दत्ताया म्रियेता दौ चरो यदि। न च मं ओपनीता स्यात्कुमारीपि तु रेवसेति। वरणेनंतरं देशांतर
 गमने विशेषमाह कात्यायनः। वरयित्वा तु यः कश्चित्प्रणयेत्सुरुषो यदा। अतः गमां स्त्रीनतीत्य कन्या न्यं वरयेद्दरं। नारदोपि। प्रतिगृह्यतु यः कन्यां वरो
 देशांतरं व्रजेत्। त्रीनृत्तु समति क्रम्य कन्या न्यं वरयेद्दरमिति। शुल्कं दत्वा यदि वरो म्रियेत तदा किं कर्तव्यमित्यत आह। कन्यायां दत्तं शुल्कायाम्रिये
 तयदि शुल्कदः। देवराय प्रदातव्या यदिकन्यानुमन्यते इति। देशांतरगमने तु विशेषमाह कात्यायनः। प्रदाय शुल्कं गच्छेयः कन्यायास्त्रीभनंतथा॥
 भार्यासावर्षमेकं तु देयान्यस्मै विधानतः। एवं च वाग्दानानंतरा दारभ्य सत्यमपराभिक्रमणात्प्रागदर्शने मरणादौ वा कन्यामन्यस्मै दद्यादित्युक्तं भव
 ति। अनेकेभ्यो हि दत्तायामनृदायां तु तत्रैव परागतश्च सर्वेषां लभते यदि मांस्तुतां। अथ गच्छेत्तवोदायां दत्तं पूर्वं वरो हरेत् इति। अनृदायां यस्मै पूर्वं प्रति
 श्रुता स एव कन्या लभते अन्ये नोदायां तु स्वदत्तं शुल्कमात्रं। तयोराद्या प्रशस्नातदाह मनुः। सवर्णां ग्रेहिजातीनां प्रशस्नादारकर्मणि। कामतस्तु प्रवृत्ता
 नामिमाः स्युः क्रमशो वरा इति। अग्रे स्नातकस्य प्रथमविवाहे दारकर्मण्यग्निहोत्रादौ धर्मे सवर्णावरेण समानो वर्णा ब्राह्मणारिर्य स्याः सा यथा

प्रतिगृहीतेतिता अद्भुतचरं वृणावहा क्रुलियाः प्रजां विंशते काममाविजनितो संभवामेति तस्माद्विख्याः प्रजां विंशते काममाविजनितो संभवति वा
रेवृत्तं ह्यासांतृतीयं प्रत्यहत्याये प्रत्यगृह्णन्सामलवदासा अभवदिति ॥ अयमर्थः ॥ इन्द्रः किल विश्वरूपनाम्नः पुरोहितस्य वधाद्ब्रह्महत्यामुपगतामंजलि
नास्तीकृत्य संवत्सरं धृत्वा लोकापवाराद्भीतिस्तान्ने धाविभज्य प्रथमभागं वनस्य तिभ्यो वरपूर्वकं दत्त्वा तृतीयभागं मानीयस्त्रीसमूहमुपगमत् तास्तु वराम
याचत ऋतुकालगमनात् प्रजां लभेमहि आप्रसवमनृतावपियथेच्छं स भवामेति वरं लब्ध्वा तृतीयभागं प्रत्यगृह्णन् स च भागैरजोरूपेण परिणतः त
तः प्रभृतिमासिमासियोषिन्मलवदासाः संपन्नेति ॥ याचतवत्क्योपि यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् स्वशरानिरतश्चैव स्त्रियो रक्षायतः
स्मृताः इति ॥ बृहस्पतिरपि ॥ ऋतुकालाभिगमनं पुंसाकार्यं प्रयत्नतः ॥ सदेव पर्वकज्यं वा स्त्रीणां मभिमतं हितमिति ॥ ऋतुकालाभिगमनमित्यत्र केचि
रेवमाचक्षते ॥ अजातपुत्रस्यैवेष नियमो न तु जातपुत्रस्येति ॥ उपपादयंति च तत्र कर्मपुराणं ॥ ऋतुकालाभिगामी स्याद्यावत्सुत्रोभिजायत इति ॥ ऋ
णापाकरणार्थं पुत्रोत्पादनं ॥ तथा च भक्तिः ॥ जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यत्ते न देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अन्त
णोयः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारि वासिति ॥ मंत्रवर्णोपि ॥ ऋणमस्मीन्सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति ॥ पितृपुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैर्जीवितो मुखमिति ॥ तदेतवृणा
पाकरणं मेकपुत्रोत्पादनेन संपद्यते तावता पुत्रसिद्धेः ॥ तथा च मनुः ॥ ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ॥ पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥

यस्मिन् नृणं सन्नयति येन चानंत्यमभुते ॥ स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुस्ति ॥ न तु बहुपुत्रत्वमपि कचिच्छ्रूयते ॥ इमांस्त्वमिन्द्रः मीदुः सुपुत्रांस्तु
भगांस्तु ॥ दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कथि ॥ कौडंतो पुत्रैरिति चरयिंच पुत्रांश्चाददिति ॥ सत्यं नायं विधिः किंतु वक्त्रपत्यप्रशंसा तस्मादजातपुत्रस्यै
वायमृतुगमननियम इति ॥ तदपरेन क्षमंते ॥ यद्यपि पुत्रित्वमानृप्यं चैकेन पुत्रेण संपद्यते तथाप्यस्ति बहुपुत्रत्वविधिः ॥ एतमुपपरमध्यगाशिषं
तस्मान्ममत्वमेकोसीति ह कौपीनिकिः ॥ पुत्रमुवाच रश्मींस्तं पर्यावर्तयतो बृहवो वै ते भविष्यं तीति लं रोगे राग्नानात् ॥ तस्य चायमर्थः ॥ कौपीनिकिर्ना
ममुनिः स्वयमारित्यमुंडलमेकमेवोपासीन उद्गानं कृत्वा तत्कलत्वेन पुत्रमेकं प्रतिलभ्यत मुवाच अहमेतमेकमेवादित्यं ध्यायन् गानमकार्षं तस्मा
द्दोषान्ममत्वमेक एव पुत्रोसि एकपुत्रत्वं च न प्रशस्तं ॥ अतस्त्वं बहुपुत्रतायै रश्मीन्बहुतुयास्ति वेलायां मावर्तयेति ॥ महाभारतेपि ॥ अपत्यंतु ममैवैकं
कुले मुहति भारत ॥ अपुत्रं चैकपुत्रत्वं मित्यादुर्धर्मवादिनः ॥ चक्षुरेकं च पुत्रश्च अस्ति नास्ति च भारत ॥ चक्षुर्नो रोत नो नो राः पुत्रनाशे कुलक्षयः ॥ अ
नित्यतां च मर्त्यानां मलाशो चामि पुत्रकं ॥ स तानस्या विनाश्य तु कामयेद्द्रुमस्तन इति ॥ ननु ज्येष्ठेनेव पुत्रेणानृप्यसिद्धेर्निरर्थकं पुत्रांतरोत्पाद
नमिति न ॥ सर्वेषां पुत्राणामानृप्यहेतुत्वात् ॥ न हि पुत्रजननमात्रेण पितुरानृप्यं किंतु हि सम्पगनुशिष्टेन पुत्रेण शास्त्रीयेषु कर्मस्वतुष्टिषु प
श्चादानृप्यं संपद्यते ॥ अतएव वाजसनेयि ब्राह्मणे पुत्रानुशासनविधिः समाज्जातः ॥ तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमतुशा सति संपद्यते न
किं विदुः श्याकृते भवति तस्मादेन सर्वस्मात्पुत्रो मुच्यते तस्मात्पुत्रो नाम पुत्रेभ्यो वा अस्मिन्लोके प्रतितिष्ठति ॥ अस्यायमर्थः ॥ अस्तिकिंचित्संप्रतिपत्ति

नामकं कर्मायदापितुर्मेरणावसरो भवति तदा पुत्रमाहूय वेदाध्ययने यज्ञे लौकिक व्यापारे च यद्यत्कर्तव्यं जातं तस्य सर्वस्य पुत्रे सं प्रदानं कर्तव्यं। तस्यां च
संप्रतिपत्तौ यस्मादनुशिष्टः पुत्रः स्य पित्रा शास्त्रीयं कर्म भक्षणया च कृत्वेन शास्त्रं वै परीत्येन कृतं भवति तस्मात्सर्वस्मात्सापारेण पितरं स्वयं शास्त्रीयं कर्म
सम्यगनुतिष्ठन्मोचयति तस्मान्पुत्रा न्नो नरकात्त्रायत इति व्युत्पत्त्या पुत्रो नाम स च पिता स्वयं मृतः पुत्रशरीरेणैवास्मिन्लोके यथा शास्त्रं कर्म कुर्वन्
नुतिष्ठति एवं सति बहूनां मध्ये यथा वदनुशासनं प्रज्ञा मां द्यादि प्रतिबंध बाहुल्या तस्य चिदेव संपद्यते। अनुशिष्टेष्वपि बहुषु यथा वदनुशासनं कस्य
चिदेव भूतो ज्येष्ठः कनिष्ठो वा यस्तादृशः स एवावृण्य हेतुः। अतएव पुराणेऽभिहितं॥ एष्टव्या बहवः पुत्राय ये कोपि गमां व्रजेदिति। दशा स्यान्पुत्रानि
त्यादि मंत्राभ्यैवं सति बहुपुत्रत्वविधिमुपोद्धलयति। यत्तु कामजानित्यं रानसोदाहृतं तदननुशिष्टविषयं। तस्माज्जातपुत्रोऽप्युपेयादेव। बहूनां प
त्नीनामृतुयोगपद्ये क्रममाह देवलः। योगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादि क्रमशो व्रजेत्। रक्षणार्थं मपुत्रां वाग्रहणं क्रमशोऽपि वेति॥ तीर्थं मृतुः तद्योगपद्ये स
ति असवर्णास्तवर्णक्रमेण सवर्णास्त विवाहक्रमेण गच्छेत्। यदा तु काचिदपुत्रा पुत्रवत्तरास्तदा अपुत्रां भग्नो गच्छेत्। तत्रापि जातिभेदेनोपगमन
कालसंकोचमाह देवलः। ब्राह्मण्यां द्वादशाहं स्याद्देशोक्तमृतुधारणं। दशाष्टौषडशोषाणां विधीयंते नुपूर्वेशः इति। यंचमदिवसमारभ्य द्वादशाहं हि सं
ख्यावगंतव्या॥ चतुर्थे तु दिवसे गमनं वैकल्पिकं विहितं प्रतिषिद्धत्वात्। तथा च हारीतो विदधाति। चतुर्थे हि निस्नातायां युग्मास्तवागर्भाधानमिति।

रत्रस्तु निंदितैकादशी च या। त्रयोदशी च शेषास्तु प्रसिद्धा दशरात्रय इति॥ निषिद्धं न क्षत्रं याज्ञवल्क्यो दर्शयति। एव गच्छन् स्त्रियं क्षामां मध्यामूलं
च कर्जयेदिति॥ क्षामालघ्वादारादिना रुशामित्यर्थः। अतएव बृहस्पतिः स्त्रीपुरुषयोरुहारा विशेषं सन्निमित्तमाह॥ स्त्रियाः शुक्ले धिके स्त्री स्यात्पु
मान्युं सोधिके भवेत्। तस्माच्छुक्लविबुध्यर्थं स्निग्धं वृष्यं च भक्षयेत्। लघ्वाहारं स्त्रियं कुर्यादेवं संजनयेत्कृतमिति। मन्त्रपि सुमातुं सोधिके शुक्ले
स्त्री भवत्यधिके स्त्रियः। समेषु मानि स्त्रिया वापि क्षीणे ल्ये च विपर्यय इति। अपुमानिति केहः। संक्रांतिश्च पंचपर्वतः पतिं त्वाहुर्जनीया॥ तदुक्तं विष्णुपुरा
णे॥ चतुर्दश्यष्टमी चैव अमा वास्या च पूर्णिमा पर्वण्ये तानिराजेंद्र रविसंक्रमणं तथा॥ तैलस्त्रीमांसभोगी च सर्वेष्वेतेषु वेत्सुमान्। विष्णु च भोजनं नाम प्र
याति नरकं नृपेति। देशाभवज्यास्तत्रैव दर्शिताः। चैत्यचत्वरसौ धेषु नैव देवे चतुष्पथे। नेव श्मशानोपवने सलिलेषु महीपते। गच्छेद्यवायं मतिमान्
त्रोच्चारप्रपीडित इति॥ स्वदारनिरत इत्यनेन मनसापि परदारगमनं निषिद्धं तथा विवक्षितं। एतदपि तत्रैव दर्शितं॥ परदारान्न गच्छेत् मनसापि कथं
चन॥ परदाररतिषु सा मुभयत्रापि भीतिरा। इति मत्वा स्वदारेषु क्लृप्तु मत्सु बुधो व्रजेदिति॥ अन्यदपि वर्ज्यं तत्रैव दर्शितं॥ नास्नातां तु स्त्रियं गच्छेन्न तु
रां न रुजस्वर्ला। नानिष्टानं प्रकुपितां ता प्रशस्तानं रोगिणीं॥ नादक्षिणां नान्यकामां नाकामानान्ययोषितं। क्षुक्षामां नातिशुक्तां वा स्वयं चैवैर्गुणैर्युतः
॥ स्नातः रजगंधधृक्प्रीतो व्यवायं पुरुषो व्रजेदिति॥ इति ह त इत्यनेन श्रोतं वरं स्मारयति॥ तथा च श्रुतिः॥ स स्त्री संसदुपासीददस्यै ब्रह्म हत्यायेतृतीयं

इयमेव भवति वैश्येन भूदायां भूदा एव भवतीति। नैष दोषः। जनयोर्वचनयोर्मौतृजास्तु चित धर्मप्राप्त्यर्थत्वात्। अन्यथा ब्रजोत्कर्षवैष्यर्थापत्तेः। यथाक्षेत्रापकर्षउल्लुहतां जाति निवारक एवं बीजोत्कर्षो निषिद्धजातिंकुतो न निवारयेत्। तस्माज्जात्यंतराप्येवमूर्धावसिक्तात्वादीनि॥ ननु देवलेना नुलोमजातयोः न्यथावर्णिताः॥ ब्राह्मणास्तत्रियायां तु सवर्णेनामजायते। क्षत्रियाश्चैव वैश्यायां जातौ वष्टइति स्मृत इति। नायं दोषः। एकस्यामेव जातौ मूर्धावसिक्तसवर्ण संज्ञयोर्विकल्पेन प्रवृत्तत्वात् एवमं वष्टेपि। न चैकत्र संज्ञाविकल्पे दृष्टांताभावः संकनीयः। एकत्र निषादपारसव संज्ञाविकल्पस्य मनुदेवलयशिवल्लेखे रुदाहृतत्वात्। प्रतिलोभजामनुनाद रिताः। क्षत्रियादिप्रकन्यायां सूतो भवति जातिः। वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियास्त एव तु। प्रतीपमेते जायंते परे द्यपसदास्त्रय इति। देवलोपि भूदायां योगवक्षतृचांडालाः प्रतिलोमजाः। वैश्यायां क्षत्रियायां च ब्राह्मण्यां च यथाक्रमं तथैव मागधो वैश्याज्जातौ वैदेहकस्तथा। ब्राह्मण्यां क्षत्रियां जाताः सूतो जात्यानकर्मणेति। यास्तव ल्लेखेपि। ब्राह्मण्यां क्षत्रियास्तूतो वैश्याह वैदेहकस्तथा॥ भूदाज्जातरक्तचांडालः सर्वकर्मबहिष्कृतः। क्षत्रिया मागधवैश्या भूदास्तारमेव च। भूदायां योगव वैश्या जनयामास वैस्तमिति। वर्णानामनुलोमजानां च परस्परसंकर्ये नोत्पन्नाः भू

व्यासे निषेधति। चतुर्थे सानगम्या हि गता ल्यायुः प्रसूयत इति। व्यवस्थितविकल्पश्चैव मुदितालु रित होमवद्रजो निवृत्तो चतुर्थे विधिः। तदनुवृत्तौ प्रतिषेधः। तथा च मनुः। रजस्य परते साध्वी स्नाने न स्त्री रजस्व लेति। साध्वी गर्भाधानादि विहित कर्मयोग्येत्यर्थः॥ दिनविशेषेणोपगमने फलविशेषो भिहितो लिंगपुराणे॥ चतुर्थे सानगम्या हि गता ल्यायुः प्रसूयते विद्याहीनं व्रतं व्रष्टं पतितं परदारगं॥ हरिद्वार्णवमग्रं चतनयं वा प्रसूयते॥ कन्यार्थि नैव गंतव्या पंचम्यं विधिवत्सुनः॥ षष्ठ्या गता महाभाग सा पुत्रजननी भवेत्। सत्यम्यां चैव कन्यार्थि गते चैव प्रसूतये। अष्टम्यां सर्वसपन्नं तनयं सं प्रसूयते। नवम्यां दारिकार्थं स्याद्दशम्यां पंडितं तथा॥ एकादश्यां तथानारीं जनयेत्सैव पूर्ववत्। द्वादश्यां धर्मतत्त्वज्ञं भौतस्मार्तं प्रवर्तकं॥ त्रयोदश्यां तथानारीं वर्णसंकरकारिणीं॥ जनयस्य गनाय स्मान्न गते सर्वयत्नतः॥ चतुर्दश्यां यदा गते स्तपुत्रजननी भवेत्॥ पंचदश्यां च सर्वज्ञं षोडश्यां व्रतमार्गमिति॥ ऋतुकालागमने यो दोषो भिहितस्तस्यापवादमाह व्यासः॥ व्याधितो बंधनस्तेवा प्रवासेष्वथ पर्वसु॥ ऋतुकाले च नारीणां भ्रूणहंत्या प्रमुच्यते॥ वृथा वंध्यामवृतां च मृतापतामपुष्पिणीं। कन्यां च बहुपुत्रां च कर्जमुच्यते भयादिति। भ्रूणहंति भ्रूणहननं। उक्तरित्यायस्यां च वृद्धा रोषरहितायां ऋतुकाले पि गमनमवश्यं भाविष्या च वृद्धा रोना वस्यां भावि। सा सर्वापि सम्यकपालनीया॥ तथा च मनुः। पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैस्तथा॥ पूज्याः पोषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः। यत्र ना

पा. मा.
॥ १४३ ॥

येन पूज्यं ते सर्वस्तत्राफलाः क्रियाः ॥ शोचंस्तिजामयोयप्रविनश्यत्याशुतकुलं न शोचंति तु यत्रैताः वर्धते तस्मिन् सर्वदा जामयोयानिगेहानि श
पंत्य प्रतिपूजिताः ॥ तानि कृत्याहता नीवविनश्यंति समंततः ॥ तस्मादेताः सदाभ्यर्च्य भूषणाच्छादनाशनैः ॥ भूतिकामैर्न रैर्निसंस्कारेणोत्सवेन च
॥ संतुष्टोभार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ॥ यस्मिन्नेतलकुले नित्यं कल्याणं तत्र वै भ्रवमिति पूज्यत्वं चावृता व्यतिरिक्ता सद्रष्टव्यं ॥ अवृतायास्तप्रा
णयात्रामात्रं भोजनं तथा च याज्ञवल्क्यः ॥ इताधिकारां मलिनां पिंडमात्रोपजीविनीं ॥ परिभूतामधः शय्यावासयेद्व्यभिचारिणीमिति ॥ यथाविन्ना
साध्वी भर्तव्या तथैवाधिविन्नापि ॥ तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ अधिविन्नापि भर्तव्या महंदनो न्यथा भवेदिति ॥ अधिवेदनं भार्यांतरपरिग्रहः ॥ अधिवेदन
निमित्तानि याज्ञवल्क्येन दर्शितानि ॥ सुरापी व्याधिता धूर्ता वंध्या र्थं प्रियंवदा ॥ स्त्री प्रसूयाधिवेत्त व्यापुरुष इषिणी तथेति ॥ सुरापी मद्यपित्यर्थः
॥ सुरापांतु नाधिवेदनमात्रमपितु परित्याग एव ॥ तथामहं तिपातक रतित्यागे हेतुत्वाभिधानात् ॥ पतत्यर्थं शरीरस्य यस्य भार्या सुरापिवेदिति वचना
च्च ॥ अतएव मनुः ॥ मद्यपा ॥ सत्यवृता च प्रतिकूलानुया भवेत् ॥ व्याधिता चाधिवेत्त व्याहिंस्त्रा ॥ र्थं धीन् च सर्वदेति ॥ व्याधिता र्धे रोगिणी ॥ ब्रह्मपुराणे
पि धर्मविघ्नकारि भार्या मसती च तिकोपिनी ॥ तां त्यजेत् धर्म रक्षार्थं तथैवाप्रियवादिनीमिति ॥ त्यजेदधिविदेन तु भोगं परित्यजेत् ॥ अधिवेदन
कालविशेषो मनुना दर्शितः ॥ अधिविन्ना तु यानारी निर्गच्छेद्रोषिता ग्रहात् ॥ सा सद्यः संनिरोधव्या त्याज्या वा कुलसन्निधाविति ॥ त्यागो नो मतरीयज

भा.

द्वय

१४३

नकुले प्रेषणं ॥ पूज्या भूषयितव्या भवेति यदुक्तं तत्र बहुपत्नीकस्य पूजाक्रममाह मनुः ॥ यदस्वाश्वपराश्वैव विंदेरन्योऽपि तोहिजाः ॥ तासां वर्णसवर्णा
सजायंते हि सजातयः ॥ अनिद्येषु विवाहेषु पुत्राः संतानवर्धना इति ॥ सजातयो मातापितु समानजातयः ॥ मनु रपि ॥ सवर्णेषु च तुल्या सपत्नीष्वक्षतयो
निषु ॥ अनुलोभ्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्त एव त इति ॥ ब्राह्मण रं पत्नीभ्यामुत्पन्नो जात्या ब्राह्मण एव ॥ एवं क्षत्रियादिष्वपि ॥ ब्राह्मण्यां ब्राह्मणा ज्ञातः
संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ॥ एवं क्षत्रियविट् शूद्रा ज्ञेयाः स्वेभ्यः स्वयोनिजा इति ॥ असवर्णस्त्वनुलोमजानाह मनुः ॥ स्त्रीष्वनंतरजातास्त द्विजैरुसदि
तान्सतान् ॥ सदृशानेव तोनादुमातृदोषविगर्हितान् ॥ इति ॥ उदायां क्षत्रियायां ब्राह्मणा दुत्पन्नो ब्राह्मण सदृशान् तु ब्राह्मणः हीनजातिमातृसंबंधात् ॥
एवमन्यत्रापि ॥ ते चानुलोमजामूर्धावसिक्तत्वादिति भावे निबध्नाः ॥ ते च याज्ञवल्क्येन दर्शिताः विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियां ॥
अंशः शूद्रां निषादो जातः पारसवोपिवा ॥ वैश्यशूद्रोऽस्तराजन्यान्माहिष्यैर्गैः सतौ स्मृतौ ॥ वैश्यातु करणः शूद्रां विनास्वेषविधिः स्मृत इति ॥ तत्र ब्राह्म
णा ज्ञानास्त्रयः क्षत्रियादौ वैश्यादेकः ॥ तदुक्तं मनुना ॥ विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णैर्वाहियोः ॥ वैश्यस्य वर्णे एकस्मिन्वडेते ॥ यस्य सदाः स्मृता इति सु
ख्यपितृजात्यभावात् पसदाः ॥ ननु मूर्धावसिक्तत्वादीनि न जातान्तराणि ॥ अनुलोमजानां मातृजातीयत्वात् तदाह विष्णुः ॥ समानवर्णास्तपुत्राः समा
नवर्णा भवन्ति अनुलोमा सुमातृवर्णा प्रतिलोमा स्तार्य विगर्हिता इति ॥ शंखोपि ॥ क्षत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पन्नः क्षत्रिय एव भवति क्षत्रियाद्देश्यायां वै

मिहित्वाषष्टिः संपद्यते। तेभ्यः षष्टिः संख्याकेभ्यः उत्सादितैरप्येराभासानां संख्यायामनंत्यं भवति। समासाप्रासंगिकी जातिभेदकथा। विवाहानंत
रभाविनः प्रकृताः पंचमहादयः संस्त्राताः संस्कारा आह्निकवचनेन षड्मवचनेन च निरूपिता इति नात्र पुनरुच्यंते। तथा वसिष्ठा गृहस्थधर्मा
निरूप्यंते। तत्रोपाकर्मविधिमाह याज्ञवल्क्यः॥ अध्यायानामुपाकर्मश्रावण्यांश्रवणेन वा॥ हस्तेनोपधिभावे वा पंचम्यांश्रावणस्य तु॥ ॥ अर्धायंत
इत्यध्यायावेराः तेषामुपाकर्मप्रारंभः श्रावण्यांश्रवणमास्यपौर्णमास्यां अन्यस्यांश्रवणनक्षत्रयुक्तायां तिथौ हस्तनक्षत्रयुक्तायां श्रावणमासस्य पं
चम्यां वा कार्यः। यदा तु श्रावणमासे औषधयेन प्रादुर्भवति तदा भाद्रपदे मासे प्रोक्त तिथिषु कुर्यात्। तदा ह वसिष्ठः॥ अथातः स्वाध्यायोपाकर्मश्रावण्यां
पौर्णमास्यां प्रोष्टपद्यां वेति॥ मनुरपि॥ श्रावण्यां प्रोष्टपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि। युक्तं च रास्यर्थाय तमासान्विप्रार्थं पंचमातिति। अर्धं पंचमये
षां ते तथा सार्धं चतुरो मासानित्यर्थः। यदा पुनः श्रावणी प्रोष्टपद्योः शुक्लान्तमयादिप्रतिबंधलदानीं माषाद्व्याकर्तव्यां तदुक्तं कूर्मपुराणे॥ श्राव
णस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः॥ आषाढ्यां प्रोष्टपद्यां वा वेरोपाकरणं स्मृतमिति बोधायनोपि। श्रावण्यां पौर्णमास्यां माषाद्व्यावोपा
कृत्य तेषां माषाद्व्यावोत्सृजेरिति। तेषु त्रिष्वपि मासेषु पूर्णिमा श्रावणहस्ताः शारवाभेदेन व्यवस्थिताः। तदा ह गोभिलः। पर्वण्योदयिके कुर्युः
श्रावण्यां तैतिरीयकाः बह्वृचाः श्रावणे कुर्युर्ग्रहसंक्रातिवर्जित इति। अत्रोदयिक इति पर्वारिषु सर्वत्र संबध्यते। पर्वण्योदयिकत्वे विशेषमा

पावसुल्कसकुकरादयोजातिविशेषास्त्वेकविधास्ते च तद्द्वयश्च पुराणसारे प्रपञ्चिताः। तेषु च जातिविशेषेषु उत्तमाधमभावं विविनक्तिरेव
लुः। तेषां सवर्णजाः श्रेष्ठास्तेभ्यो न्वगनुलोमजाः। अंतराकावर्हिर्बर्णपतिताः प्रतिलोमजा इति। विजातीयान्मिथुनादुत्पन्ना अंतराकाः ते च द्विविधाः
अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च तत्रानुलोमजाः सवर्णजेभ्यो होना। अपि न वर्णबाध्याः मातृसमानवर्णत्वात्। प्रतिलोमजास्तु वर्णबाध्यास्तिति
ताः अधमाः। यास्तव न्वयेपि। असत्संस्तुविज्ञेयाः प्रतिलोमजा इति॥ क्वचिदधमजातेरप्युत्तमजातिप्राप्तिर्भवति तदा ह स एव॥ जात्युत्कर्षो
युगेक्षेयः सप्तमे पंचमेपि वेति॥ कूटस्थस्त्रीपुंसयुग्ममारभ्य परिगणनायां पंचमेषष्ठे सप्तमे वाः लुलोमयुग्मे जातिरुत्कृष्यते। तद्यथा। पुमान्विप्रः
पथुः शूद्रातयोर्युग्मं कूटस्थं तस्मादुत्पन्नानिषादिसापिविप्रेणे वोदातयोर्युग्मं द्वितीयं एवं तत उत्पन्नायां बध्वां विप्रोदायां तृतीयादियुग्मपरंपराभ
वति तत्र सप्तमे युग्मे जातमपत्यं ब्रह्मण्योपेतं भवति। एवं वैश्याविप्रयुगलं कूटस्थं तस्मादुत्पन्नां बध्वातस्याश्वविप्रस्य च युग्मं द्वितीयं तदुत्पन्नाया
विप्रेणोदायाः षष्ठयुग्मं तस्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मण्यं भवति। तथा क्षत्रियविप्रयोर्युग्मं कूटस्थं तदुत्पन्नामूर्धवसिक्ता तस्याश्वविप्रस्य च युग्मं द्वितीयं तत्सरं
परायां पंचमायुग्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मण्यं भवति। पंचमेषष्ठे सप्तमे वेति व्यवस्थितविकल्पाः। कूटस्थयोर्दंपत्योः समनंतरैकांतरं जातियोगे पंच
मादयो वगंतव्या इति। तथा च सति शूद्रा वैश्ययोर्वैश्याक्षत्रिययोश्च समनंतरत्वात् पंचमेषष्ठे जातिरुत्कृष्यते॥ क्वचिदुत्तमजाते

रपि अधमजातिप्राप्तिर्भवेत्तदाह स एव ॥ व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरमिति विप्रादीनां चतुर्णां वर्णानां मुख्यवृत्तितयविहितानियोजन
पालनपशुपालनद्विजातिशुश्रूषादीनियानिकर्माणि तेषामापदिव्यत्यये विपर्ययो से सतियदिनिवृत्तायामप्यापदितामधमां वृत्तिं न परित्यजेत्
तथा तत्सुत्रपौत्रादयोपितां न परित्यजेयुस्तदानीं पूर्ववत्संचमषष्टसस्यमेयुग्मेषु जातमपत्यं तद्व्यतिरिक्तजितिसाम्यं प्रतिपद्यत इति ॥ तद्यथा ब्रा
ह्मणः शूद्रवृत्त्या जीवन्पुत्रमुत्सादयति सोपितथैत्येवं परंपरया ससमादुत्पन्नस्य शूद्रत्वं भवति एवं क्षत्रियः शूद्रवृत्त्या जीवन्पुत्रमुत्सादयति
नयति वैश्यरूपं च मेयुग्मे इति द्रष्टव्यं ॥ पूर्ववदित्यादेरयमर्थः ॥ अधरोत्तरमिति भावप्रधानो निर्देशः ॥ यथा वर्णसंकर्ये प्रातिलोम्यमधमं अनुलो
म्यमुत्तमं तथा वृत्तिसंकर्येपि तद्यथा ॥ क्षत्रियस्यापद्यपि यजनदिब्राह्मणवृत्त्यपजीवनमधमं न तु कदाचिज्ज्यायसी मिति वसिष्ठेन निषिधत्वा
त्पाशुपाल्यादिवैश्यवृत्त्यपजीवनमुत्तमं ॥ अजीवंतः स्वधर्मेणानंतरं पापीयसी वृत्तिमातिष्ठेन्निति वसिष्ठेनापदि विधानात् ॥ पूर्ववच्चाधरोत्त
रमित्यस्यापराव्याख्या ॥ त्रिविधो हि संकरः ॥ वर्णसंकरः संकीर्णसंकरो वर्णसंकीर्णसंकरश्चेति ॥ तद्यथा ॥ उत्तमो धर्मयोर्वर्णयोर्दोषसंवर्णसंकरः
तज्जन्ययोर्माहिष्यकरिण्योर्दोषसंकीर्णसंकरः ॥ तत्र विप्रान्मूर्धो वसिष्ठ इत्यानुलोम्येन वर्णसंकरजादर्शिताः ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूत इति प्रातिलो
म्येन वर्णसंकरजादर्शिताः माहिष्येण करिण्यां तु रथकारः प्रजायत इति संकीर्णसंकरजादर्शिताः ॥ इदानीमधरोत्तरमित्यनेन वर्णसंकीर्णसंकर

जाः प्रदर्श्यते ॥ अधरे प्रातिलोमजाः उत्तरे अनुलोमजाः ॥ तद्यथा ॥ मूर्धो वसिष्ठायां संकीर्णजायामुत्तमायां क्षत्रियवैश्यशूद्रैरधर्मे वर्णैरुत्सादिताः
अधरे ॥ निषाद्यायां संकीर्णायामधमायां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैरुत्तमैर्वर्णैरुत्सादिता ॥ उत्तरे ॥ अधरे च उत्तरे च अधरोत्तरं पूर्ववदिति पदेन असत्संतश्च वि
ज्ञेया इति वचनार्थो निर्दिश्यते ॥ यथा पूर्ववर्णसंकरजाः संकीर्णसंकरजाश्च प्रातिलोमजा असंतः ॥ अनुलोमजाश्च संतः ॥ तथा वर्णसंकीर्णसंकरजा
अपि अनुलोमजाः संतः प्रातिलोमजास्त्वसंत इति द्रष्टव्यं ॥ उक्तं त्रैविध्ये वर्णसंकरवर्णसंकीर्णसंकरे वाश्रित्योत्पद्यमाना वर्णाभासाः षष्टिर्भवन्ति ॥
संकीर्णसंकरमाश्रित्योत्पद्यमाना जात्याभासा अनन्ताः ॥ तदुक्तं स्मृत्युत्तरे ॥ प्रातिलोम्यानुलोम्येन वर्णैरुत्तमैर्वर्णैश्च वर्णतः ॥ षष्ट्येवान्ये प्रजायन्ते तत्सू
तेस्त्वनंततेति ॥ प्रातिलोमानुलोमाभ्यां वर्णैरुत्सादिता द्वादशा वर्णजैस्ते द्वादशभिर्वर्णसंबन्धादुत्सादिताः ॥ अष्टाचत्वारिंशत् एव षष्टि संख्ययेवोपलक्षि
ताः ॥ अन्ये वर्णाभासा जायन्ते ॥ तद्यथा ॥ मूर्धो वसिष्ठां बह्वनिषादमाहिष्योयकरणावडनुलोमवर्णजाः ॥ रसूतवैदेहचांडालमागधक्षत्रायोगवाः प्रातिलो
मवर्णजाः ॥ इत्यं द्वादश ॥ तत्र मूर्धो वसिष्ठेन क्षत्रियावैश्याशूद्रासूत्सादितास्त्रयः प्रातिलोम्येन ब्राह्मण्यामेकः ॥ अंबष्ठस्यानुलोम्येन द्वौ प्रातिलोम्येन द्वौ
॥ निषादस्यानुलोम्येनैकः प्रातिलोम्येन त्रयः ॥ माहिष्यस्यानुलोम्येन द्वौ प्रातिलोम्येन द्वौ ॥ उग्रस्यानुलोम्येनैकः प्रातिलोम्येन त्रयः ॥ करणस्यानुलोम्येनैकः
प्रातिलोम्येन त्रयः ॥ इति पूर्ववद्दोत्सादिताश्चतुर्विंशतिः ॥ एवं सूतादीनां षण्णामेकैकस्य च तत्सृष्टवर्णस्त्रीपुंल्लिङ्गैकैक इति तेषां चतुर्विंशतिः ॥ एवं

द्वाभयमेववेति पक्षद्वयोपन्यासो दर्शितः। उपाकरणस्य गृहस्थधर्मत्वाभ्युपगमे मनुयाजवल्क्यस्मृत्यो गृहस्थधर्मप्रकरणपाठोपनुगृहीतो भवतीति। उपाकरण
स्यैतिकर्तव्यताकार्त्तजनिना दर्शितः। उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेधे च। ऋषीन्द्रर्भमयान्तत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः। बोधायनेऽपि गोतमादीन् ऋषीन् सस्रु
त्वादभिमयान् पुनः। पूजयित्वा यथाशक्ति तर्पयन्वंशसुधरेदिति। अथोत्सर्जनं। तत्र याज्ञवल्क्यः। पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा। जलांते चंद्रसां
कुर्यादुत्सर्गविधिबद्धिरिति। मनु रपि। पुष्ये तु चंद्रसां कुर्याद्दहितुत्सर्जनं बुधः। माघशुक्लस्य वा प्रासे पूर्वाह्ने प्रथमे हनीति। यदा भ्रावण्यामुपाकर्म तदा पु
ष्यमासस्य प्रतिपदि पूर्वाह्ने यदा प्रौष्ठपद्यामुपाकर्म तदा माघस्येति व्यवस्थितो विकल्पः। उत्सृष्टस्यापि पुनरुपनयनं प्रागुपाकरणात्कालविशेषे विद
धाति मनुः। अतः परं च चंद्रां सिसृक्षुषु नियतः पठेत्। वेदांगानिरहस्यं च रुष्णपक्षे पठेदिति। कूर्मपुराणेऽपि। चंद्रां स्यूर्ध्वमतो तस्य शुक्लपक्षे पुर्वे द्विजः
। वेदांगानि पुराणानि रुष्णपक्षेषु मानवइति। यदि भावि विघ्नतया सह साध्ये तव्यमिति बुद्धिस्तदा वत्सरांते प्रागुपाकरणादुत्सृजेत्। यत्वाध्ययमथा
यीते ब्रह्मिनि श्रुतेः। उपाकरणोत्सर्जने प्रशंसितकालायनः। प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गविधिबद्धिजैः। क्रियते चंद्रसांतेन पुनराप्यायनं भवेत्। अथातयामै
श्चंद्राभिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः। क्रीडयाने रपि सदा तत्प्रांतिधिकारणमिति। अन्येऽपि धर्माः कूर्मपुराणे दर्शिताः। नामाधिकैर्वृत्ते ग्रामेन व्याधि बहुले भृशं।
न भद्रराज्ये निवसेन्न पापं उज्जने वृत्ते। हिमचंद्रिध्ययोर्मध्ये पूर्वपश्चिमयोः शुभौ भुक्ता सद्रयोर्देवानां न्यत्र निवसेद्बुधः। रुष्णावायत्र चरति मृगो

नित्यं स्वभावतः। पुण्यो विष्कतानयः। सत्रवानिवसे द्विजः। परस्त्रियं न भाषेत नायज्यं याजयेद्बुधः। नरे वायतनं गच्छेत्कराणि च। प्रदक्षिणां नवी
जयेद्वावस्त्रेण समवायं च वर्जयेत्। नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधर्मिकजनेः सह। न निंदे योगिनः। सिथान् प्रतिनोवायतीं स्तथा। मनु रपि। देवता
नां गुरोराज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा। नाक्रमेत्कामतश्चायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च। क्षत्रियं चैव सर्वं च ब्राह्मणं च बहुभक्तं। नाबमन्येत वैभूषकशा
नपिकदा चन। आमृत्योः श्रियमन्विच्छन्नेनान्येतदुल्लेभं। सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियं। प्रियं च नानृतं ब्रूयादेव धर्मः सनातनः
। नातिकल्प्यं नातिसायं नातिमध्यं गते रवौ। नाशेन च समं गच्छेन्नेको न वृषले सह। हीनांगानतिरिक्तांगान्विद्याहीनान्वयोधिकान्। रूपद्रविण
हीनां प्रजातिहीनां श्वनाक्षिपेत्। वैरिणं नोपसेवेत्सहायं चैव वैरिणः। अधार्मिकं तत्स्करं च परस्यैव च योषितं। मार्कंडेयोऽपि। असत्सुखाय मनुतं वा
क्यात्तुष्यं च वर्जयेत्। असच्छास्त्रमसद्वादमसत्संबां च पुत्रक। न म्लेच्छभाषां शिक्षेत् न पश्येदात्मनः शब्दतु। नाधितिष्ठेच्छकन्मूत्रकेशभस्मकपा
ठिकाः। तुषांगारास्त्रिशीर्णानि रुक्कवस्त्रादिकानि च। वर्जयेन्मार्जनीरेणुं नापेयं च पिबे द्विजः। सामान्येन च धर्मं संक्षिप्याह। येनास्य पितरो याता
येन याताः पितामहाः। तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्ति स्थिति। यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषांतरात्मनः। तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरितं तु वर्जयेदिति
। इक्ष्वाकुचारिप्रहस्त्राभमो निरूपितौ। अथवानप्रस्थाभमो निरूप्यते। ननु केचिद्गृहस्थव्यतिरिक्तामाश्रमांतरं नेच्छन्ति उदाहरन्ति च तत्र गौतमस्मृ

तिं॥ एकाश्रम्यंत्वाचार्यः प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यस्येति॥ आचार्यस्तु गार्हस्थ्यमेवाश्रमो नान्यः कश्चिदस्तीति मन्यते॥ हेतुवाचक्षते गार्हस्थ्यस्य
प्रत्यक्षश्रुतिविधानादितरस्य तदभावादिति॥ तथा हि ब्रह्मचारी मग्निमीळ इत्यारभ्य मंत्रब्राह्मणात्मके कस्मैपिवेदे होतुं कर्तव्यमेवामनन्ति॥ यजु
वेदि नक्षत्रे वेदेयादिनाऽध्वर्युर्कर्तव्यं सामगा अपि अग्ने आर्या होत्यादि नोद्गातव्यं॥ होत्रादयश्च गृहस्था एव तथा चाधीयमानेषु प्रत्यक्षवेदेषु गृहस्थकर्त
व्यविधानेन तदाश्रमविधिः पुरिकल्पते न त्वेवमितराश्रमविधिकल्पकं किंचित्प्रयामः॥ अतएव यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति श्रुतिः कस्मैपुरु
षायुषं गृहिकर्मस्वेव विनियुद्धं॥ श्रुत्यंतरं च एतद्देजरामर्यं सत्रं यदग्निहोत्रं जरयाद्येवास्मान्मुच्यते मूलनाचेति॥ न चैवं सति कथं ब्रह्मचार्याश्रम
मंगीचकारेति शङ्कनीयं नैष्ठिकस्य पक्षकोटिनिक्षिप्तत्वादुपकुर्वणस्य व्रतित्वेनाश्रमोभावात्॥ यदा कर्मित्वेनाभिमतयोर्ब्रह्मचारिवानप्रस्थयोरी
दृशी गतिसादाकेव कथा कर्तव्यकर्मसागिनोयतेः तस्माद्गार्हस्थ्यमेक एवाश्रम इत्याचार्याणां पक्षः॥ अत्रोच्यते अस्ति हि चतुर्णामाश्रमाणां प्र
त्यक्षश्रुतिविधानं॥ तथा च जाबाल आमुनन्ति॥ ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहादनी भूत्वा प्रव्रजेदिति॥ आचार्यास्तु रागिणमभिप्रेत्य तस्योर्ध्वरे
तस्तु नैष्ठिकब्रह्मचर्यादिषु त्रिष्वश्रमेष्वनधिकारं मन्यमाना गार्हस्थ्यमेव वर्णयामास्तः॥ यत्तु कस्मैवेदे गृहस्थधर्मस्येवास्मान्मित्युक्तं तदयुक्तं॥
वानप्रस्थस्यापि सदाचारस्याग्निहोत्रादेः सद्भावात्॥ नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्मस्तच्छंदोगैः पठ्यते॥ ब्रह्मचार्याचार्यकुले वासी तृतीयोऽस्य तमात्मान

आ०
तुक

१४६

हस एव॥ श्रावणी पौर्णमासी तु संगवासरतो यदि॥ तदा त्वौदयिकी प्राद्यानान्यावौदयिकी भवेदिति॥ श्रावणस्य त्वौदयिकत्वमन्वव्यतिरेका
भ्याव्यासेन दर्शितं॥ श्रावणेन तु यत्कर्म द्युत्तराषादसंयुते॥ सवत्सरकृतोऽध्ययस्तत्क्षणरेव नश्यति॥ धनिष्ठा संयुते कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत्॥
तत्कर्म सफलं तेयमुपाकरणसंज्ञितमिति॥ श्रावणेन यत्कर्म विहितं तदुत्तराषादसंयुतेन कुर्याद्यदि कुर्यात्तद्वानरयतितियोजनीयं॥ ग्रहसंक्रांतिवर्जित इति युद्धं
तत्र विशेषमाह गार्ग्यः॥ अर्धरात्रादधस्ताच्चैस्संक्रांतिर्ग्रहणं तथा॥ उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृत्॥ यत्रार्धरात्रादर्वीकचेद्गृहः सक्रम एव च नोपाकर्म त
राकुर्याच्छ्रावणं श्रावणेपिवेति॥ कर्कटमासे नोपाकर्म कर्तव्यं॥ तथा च स्मृत्यंतरं वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलिरे संस्थिते रवौ॥ उपाकर्म न कर्तव्यं कर्तव्यं सिंहयुक्त
कृति॥ न नूपाकरणं ब्रह्मचारिधर्म उपाकृत्याधीयेतेति तस्य ग्रहणाध्ययनांगत्वप्रतीतेः॥ ग्रहणाध्ययनं च ब्रह्मचारिण एव॥ वेदमधीत्यस्नायादिति स्ता
नास्त्राचीनत्वावगमात्॥ अतः कथमिदं गृहस्थधर्मत्वेनोच्यते॥ नायं रोषः॥ गृहस्थस्यापि ग्रहणाध्ययनेऽधिकारसंभवात्॥ अतएवाधीयेतेत्यनुवृत्तौ शौन
काह॥ समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन यथान्यायमितस्ते जायोपेतो इत्येके इति॥ अस्यार्थः॥ येन नियमविशेषेण ब्रह्मचार्यार्थं ते तेनैव नियमेन समवृत्तोऽप्य
धीर्यत समावृत्तादितरे ब्रह्मचारिणस्तथा न्यायं स्वविध्युक्तप्रकारेणाधीयीन्तथा जायोपेतो गृहस्थोऽपि ब्रह्मचारिवन्नियमोपेतोऽधीयीतेति॥ न च समावृत्त
गृहस्थोऽपि ग्रहणाध्ययनाधिकारे वेदमधीत्यस्नायादिति विरुध्यतेति शङ्कनीयं॥ तस्य वचनस्य विद्यास्नातकविषयत्वात्॥ अतएव वेदं व्रतानि वापारं नीत्वा

पा० मा०

१७७

टी

कृतः। दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्यं ब्राह्मणो रण्यमाश्रयेदिति। अत्र ब्राह्मणग्रहणं त्रैवर्णिकोपलक्षणार्थं। उचित्वा तु गृहे हि जइत्युक्तं। मनु रण्यं
गृहस्थस्तु यदापत्ये इलीपलितमात्मनः। अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेदिति। शंखलिखिता वपिः। पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य वृत्तिं
विधाय दारैः संयोज्य गणवति पुत्रे कुटुंबमावेक्ष्य कृतप्रस्थान किं गो वृत्तिविशेषादनुक्रमेत् क्रमशो यायावराणां वृत्तिमुपास्य वनमाश्रयेदुत्तरा
यणे पूर्वपक्ष इति। एतच्चाश्रमसमुच्चयपक्षे द्रष्टव्यं। समुच्चयपक्षे। कृतगार्हस्थ्योऽपि वानप्रस्थेऽधिक्रियते। तदाह वसिष्ठः। चत्वार आश्रमाः ब्रह्म
चारिगृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजकास्तेषां वेदमधीत्य वेदं विदित्वा त्रीण ब्रह्मचर्येण यमिच्छेत्तमावसेदिति। आपस्तंबोऽपि। चत्वार आश्रमा गृहस्थ आचार्य
कुलं मौनं वानप्रस्थमिच्छन् पश्यन् यत्कामयेत् तदारभेत्तेत्युक्तं। वनं प्रविष्टस्य कर्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः। अफालकृष्टैरग्नौ श्वपितृदेवा
तिथीनपि। भृत्यांश्च तर्पयेच्छ श्वज्जलो ममृदात्मवनिति। अफालकृष्टं शाकमूलनीवारादि। तथा च मनुः। सुन्यन्नेर्विविधैर्मेधैः शाकमूल
फलेन वा। एतेरेव महायज्ञानिर्वपेद्विधिपूर्वकमिति। न च ब्रह्मचारिविधुरयोरेनमिकयोर्वनस्थोक्तथमग्नीनांतर्पणमिति वाच्यं। वैश्वानसे
शास्त्रोक्तस्याग्नेः सद्भावात्। न च फालकृष्टनीवारादिना पुरोडाशकरणे ब्रीहिभिर्यजेतेति श्रुतिर्वाधेतेति शंकनीयं ब्रीहोणामप्यफालकृष्टानां सं
भवात्। तस्मादकृष्टपच्यै ब्रीह्यादिभिर्वैतानिकं कर्म कुर्यात्। तथा च मनुः। वैतानिकं च कहुयादग्निहोत्रं यथाविधि। दर्शमस्कंदयन् पूर्वपौर्णमास्यं प्र

आ०

१७७

योगतः। ऋक्षेष्ट्याग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत्। तुरायणं च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च। वसंतशरदौर्मेधैर्मुन्यन्नेः स्वयमाहूतेः। पुरोडाशं चरुं
चैव निर्वपेद्विधिपूर्वकमिति। मेधैर्यै शार्हं ब्रीह्यादिभिर्मुन्यन्नेरकृष्टपच्यैरित्यर्थः। संग्राह्यद्रव्यस्येयत्तामाह याज्ञवल्क्यः। अहोमासस्य षण्णां वात
थासंवत्सरस्य च। अर्थस्य संचयं कुर्यात्कृतमाश्रयजेत्यजेत्। एकदिनसाध्यस्य कर्मणो यावान्पर्याप्तस्तावतोर्ध्वं संचयं कुर्यात्। एवमेकमास षण्मास सं
वत्सरपक्षेऽपि योज्यं तत्र यदि किंचिदसंचितमवशिष्येत् तत्सर्वमाश्रयज्या सजेत्। तदाह विष्णुः। मासनिचयः षण्मासनिचयः संवत्सरनिचयो वापू
र्वनिचयमाश्रयज्यां जह्यादिति। संसृज्य नूतनान्नं संचिनुयात्। मनु रण्यं। त्यजेदाश्रयजे मासे मुन्यन्नें पूर्वसंचितं। जीर्णानि चैव वासं सिराकमूलफ
लानि च। सद्यः प्रक्षालिकौ वास्यान्माससंचयिकोऽपि वा। षण्मासनिचयो वापि समानिचय एव वा। वर्जयेन्मधुमांसानि भौमानिकवकानि च। भूतुणं
विशुक्कं चैव श्लेष्मातर्फलानि च। न फालकृष्टमश्रीयदुत्सृष्टमपिकेनचित्। न ग्रामजातान्या तोषिषुष्पाणि च फलानि चेति। कवकानि छत्राणि। त
पो नियममाह याज्ञवल्क्यः। शांतस्त्रिषवणस्त्रायी निवृत्तश्च परिग्रहात्। स्वाध्यायवान्दानशीलः सर्वसत्त्वहितैरतः। इंतो लूरवलिकः कालपक्वा
शी चारमकुटुकः। श्रोतस्मार्तफलस्नेहैः कर्म कुर्यात्क्रियास्तथा। चांद्रायणे न ये कालं कृष्ट्वैर्वावर्ति तेः सदा। पक्षे गते चाप्यश्रीयान्मासे वाहनिवाग
ते। स्वप्याद्भूमौ शुचौ रात्रौ दिवसं प्रपदैर्नयेत्। स्वानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा। ग्रीष्मे पंचाग्निमध्यस्थो वर्षास्त्वंडिलेशयः। आर्द्रा वासा

क

पा.मा.
१४८

स्तहेमंते शक्त्या वपित पश्वरेदिति॥ दंत एवोत्खलं निस्तुषीकरण साधनं तद्यस्यास्तीति ह तोलूरवलिकः। करवालुखलादिसाधननिरपेक्ष इत्यर्थः।
कालपक्वं बदरे गुदपनसफलादि। अत्रमनाकुट्टमवहननं यस्य सोऽमकुट्टः। फलस्नेहालिकुचमधकादिमेध्यतरुफलजन्मानि तैलानि क्रिया भोजना
भ्यंजनादयः। विष्णुरपि॥ वायुपुष्पाशी फलाशी मूलाशी शाकाशी पर्णाशी वायुपक्वान्नयोर्वस रुद्रश्रीयादितिकूर्मपुराणेपि॥ एकपादेन तिष्ठेत्तमरीची
न्वापि बेत्सदा। अथर्वशिरसो ध्येत वेदां ताभ्यासतत्सरः। यमान्से वेतसततं नियमांश्चाप्यतंद्रितः। जितेन्द्रियोजितक्रोधस्तत्त्वज्ञोतिविचिंतकः। ब्रह्मचा
रीभवेन्नित्यं न पत्नीप्रतिसंश्रयेत्। यस्तपल्यासमंगत्वामैथुनं कामतश्चरेत्। तद्रुतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्तीयते द्विजः॥ नक्तं चान्नं समश्रीयाद्दिवा वा
हृत्य शक्तितः। चतुर्थकालिको वा स्या स्याद्वा चाष्टमकालिकः। चांद्रायणविधानैर्वाशुक्ले कृष्णे च वर्तयेत्॥ पक्षे पक्षे समश्रीयाद्यवागूक्षुषितां सकृत्॥
पुष्पमूलफले वापि केवलैर्वर्तयेत्सदा। स्वाभाविकैः स्वयं शीर्षैर्वैरवानसमते स्थित इति॥ अग्निपरिचर्यायामक्षमं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः। अग्नीन्वाप्या
त्मसात्कृत्वा बुक्षावासोमिताशनः। वानप्रस्थगृहेष्वेव यात्रार्थं भैक्षमाचरेत्॥ ग्रासमाहृत्य वाग्रासान्ते भुंजीत वाग्यत इति॥ मन्त्रुरपि। अग्नीनात्मनि
वैतानान्समारोप्य यथाविधि॥ अनग्निरनिकेतश्च मुनिर्मूलफलाशनः। अप्रयत्नः स्वरवार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः। गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु
वनवासिषु॥ ग्रामादाहृत्य वाश्रीयाद्दशैर्ग्रासान्वेन वसन्। प्रतिगृह्यपुटे नैव पाणिना सकलेन वा॥ एताभ्यान्वाश्वसे वेतरीक्षाविप्रो वने वसन्। असां

आ. अ२

१४८

वि

माचार्यकुलेऽवसादयतीति। उपकुर्वाणक धर्माः सर्वशारवासूपनयनप्रकरणेषु प्रसिद्धाः। यति धर्माश्चोपनिषद्भागे। अतो यावज्जीवादिश्रुतेः का
मिषयत्वेनाश्रमांतराणि नापलापयितुं शक्यं ते। साधिताश्चोत्तरमीमांसायां चत्वार आश्रमाः। तस्मात्कर्मप्राप्तो वानप्रस्थाश्रमः प्रसूयते॥ यातव
ल्क्यस्तं विधत्ते॥ सूतविन्यस्तपत्नीकस्तयावानुगतो वनं॥ वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो ब्रजेत्। इति॥ वानप्रस्थो बुभूषुः स्वस्य ब्रह्मचर्यनि
यमेन पत्न्या अनुपयोगात्तारक्षणीयत्वेन पुत्रेषु निक्षिप्य वनं प्रविशेत्। यदा सापि नियतासती पतिशुश्रूषां कामयते तदा तया सह वनं ब्रजेत्।
तस्मिन्पक्षे वैतानिकगार्ह्याभ्यामग्निभ्यां सह गच्छेत्। सूतनिक्षेपपक्षे आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्रजेत्। तदा हवसिष्ठः। अपत्नीकः समारोप्य ब्रा
ह्मणः प्रब्रजेद्गृहादिति। तादृशोरण्यंगत्वा वैरवानससूत्रोक्तमार्गेणाग्निमारध्यात्। तदा हवसिष्ठः। वानप्रस्थो जदिलश्चीरजिप्रवासान् फालक
ष्टमधितिष्ठेदृष्टमूलफलं संचिन्वानोर्ध्वरेताः क्षपाश्रयोदद्यादेव न प्रतिगृह्णीयादूर्ध्वं पंचभ्यो मासेभ्य भावणकेनाग्निमाधायाहिताग्निर्वृक्ष
मूलिकोदद्यादेव पितुमनुष्येभ्यः सगच्छेत्स्वर्गमानं त्यमिति॥ भावणकं तयस्मिधर्मप्रतिपादकं वैरवानससूत्रं। अकृष्टमूलफलमाहारत्वेन ब्रुव
न्ग्राम्याहारपरित्यागसूचयति। अत एव मनुः। संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परित्यजेत्। पुत्रेषु भायां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वेति॥ गृहस्थस्य वन
प्रवेशावसरमाह यमः। द्वितीयमायुषो भागमुषित्वा तु गृहे द्विजः। तृतीयमायुषो भागं गृहमेधी वने वसेत्। एताद्यधर्मतः पुत्रानि स्वायसौ श्वरा

न

पा० मा०
१४९

चासीप्रवेत्तदाऽसौ सर्वाश्रमबहिष्कृतः आरूढपतितत्वात्। अतो न वनस्थदिभिराश्रमवाचिभिः शब्दैरभिलिख्यो भवति॥ अयं चावरोहो भावउत्तरमीमांसा
यांतृतीयाध्याये वर्णितः। वनाद्गृहादेत्यत्र ब्रह्मचर्यादेत्यापि द्रष्टव्यं॥ यदा जन्मान्तरानुष्ठितस्कृतपरिपाकवशाद्वा ल्य एव वैराग्यमुपजायते तदानी
मकृतोद्वाहो ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्। तथा च जाबालश्रुतिः। यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहादनादेति। पूर्वमविरक्तबालं प्रत्याश्रमचतुष्टयसमुच्चय
मायुर्विभागेनोपन्यस्य विरक्तमुदिक्ष्य यदि वेति पक्षांतरोपन्यासः। इतरथेति बाल्य एव सति वैराग्य इत्यर्थः॥ अकृतोद्वाहस्य सन्यासो नृसिंहपुराणद्वि
तः। यस्यैतानि सुगुणानि जिक्रोपस्त्रोदरं शिरः। सन्यसेदकृतोद्वाहो ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यवानिति॥ अंगिरा अप्याह। संसारमेवं निःसारं दृष्ट्वा सारं दिदृक्ष्वा
॥ प्रव्रजत्यकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः॥ प्रव्रजेद्ब्रह्मचर्येण प्रव्रजेच्च गृहादपि। वनाद्वा प्रव्रजेद्दिद्वानातुरो वा धनुः खित इति। आतुरो मुमूर्षुः दुःखितो व्या
धिचोरव्याघ्राद्युपद्रुतः। तत्र महाभारतः। उत्पन्ने संकटे घोरे चोरव्याघ्रादिसंकटे। भयभीतस्य सन्यासमंगिरा मुनिरब्रवीत्॥ आतुराणां च सन्यासेन वि
धिर्नैव च क्रिया। प्रेषमात्रं समुच्चार्य सन्यासं तत्र पूरयेदिति। ननु ब्रह्मचर्यादेव सन्यासांगीकारे मनुवचनानि विरुध्येरन्। क्रुणानि त्रीण्यवाक्यमनो
मोक्षे निवेशयेत्। अनपाक्यमोक्षं तु सेवमानो व्रजेत्यर्थः। अधीत्य विधिवद्देवान्पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः। इत्था च शक्तितो यज्ञैर्मनोमोक्षे निवेशयेत्। अ
नधीत्यगुरोर्वेदानेन साद्य तथाकृतान्॥ अनिष्ठा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यर्थ इति॥ ऋणत्रयं च श्रुत्या दर्शितं। जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणै

आ०

१४९

नृ वं जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनुगोयः पुत्री यज्जब्रह्मचरिवा संति। यदा स्वर्गं प्रापक पितृयानमार्गे ऋणापा
करणमंतरेण न संभवति तदा कैवल्यामोक्षमार्गे। अत एव मंत्रवर्णः। अनृणा अस्मिन्ननृणाः परस्मिन्तृतीये लोके अनृणाः स्याम। ये देवयाना उत्त
पितृयाणाः सर्वान्पथो अनृणा अभिप्रेतेति॥ ब्राह्मणमपि। सर्वान्लोकाननृणो नु संगच्छतीति। मैवं। अविरक्तविषयत्वादेतेषां वचनानां अत एव विरक्त
स्य प्रव्रज्यायां कालविलंबं निषेधति जाबालश्रुतिः। यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति। ननू रीत्या ब्रह्मचर्यादिषु त्रिष्वश्रमेषु यथावत् धर्मानुष्ठायि
नां तत्तदाश्रमात्प्रव्रजेदिति प्रतीयते। तथा स्मृतिस्नातकविधुरादीनामनाश्रमिणामाश्रमिणां च केषांचित्केनचित्प्रतिबंधेन धर्मानुष्ठायिनां सत्यपि वै
राग्ये सन्यासो न प्राप्नुयात्। मैवं। तेषां प्रत्यक्षश्रुत्यैव तद्विधानात्। अथ पुनर्ब्रतीवाऽब्रतीवास्नातको वा सन्नाग्निरनग्नि को वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव
प्रव्रजेदिति॥ यमोपि। पुनर्दीरक्रियाभावे मृतभार्यः परिव्रजेत्। वनस्थो धृतपापो वा परं पंथानमाश्रयेदिति। स्नातकविधुरादीनामंतरालवर्तिनामाश्र
मनिरपेक्षैर्जपोपवासतीर्थयात्रादिकर्मभिश्च तच्छुद्धिसंभवेन मोक्षाश्रमे अधिकारो स्तीति तृतीयाध्याये मीमांसितं॥ धर्मलोपेप्यनुताप एव तत्तत्प्रा
यश्चित्तत्वेन सन्यासः संभवति॥ तथा च स्मृत्यंतरं। ये च संतानजरोषा ये च स्क्ः कर्मसंभवाः। सन्यासस्तान्दहेत्सर्वान्तुषाग्निरिव कांचनमिति॥ मनु
रपि। मृतोयैः शुध्यते शोध्यं नदीवेगेन शुध्यति। रजसा स्त्रीमनो दुष्टा सन्यासेन द्विजो तमदति॥ अत्र केचिद्ब्राह्मणस्यैव सन्यासाधिकारो न क्षत्रियवै

४

इयोरित्याहुः॥ उदाहरंति च श्रुतिस्मृती। तत्र वाजसनेयि ब्राह्मणं॥ एवं चैव मात्मानं विदित्वा ब्राह्मणः पुत्रेषु णायाश्च कितेषु णायाश्च लोके षणायाश्च व्यु-
 स्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंतीति॥ मनुरप्युपक्रमोपसंहारार्थं ब्राह्मणं शब्दमत्र प्रयुक्तवान्। ब्राह्मणः प्रवृज्येद्गृहादित्युपक्रमः। एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य
 चतुर्विधः इत्युपसंहारः। नारहोपि। आश्रमादाश्रमादपि विरक्तो भवसागरात्। ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छन्त्यक्कासंगान्परिव्रजेदिति। योगयाज्ञवल्क्येऽपि च
 त्वारं आश्रमाश्चेते ब्राह्मणस्य प्रकीर्तिताः। गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं च वानप्रस्थं त्रयो मताः। क्षत्रियस्यापि कथिताय आचारादिजस्य हि। ब्रह्मचर्यं च गार्हस्थ्यं
 माश्रमद्वितयं विशः। गार्हस्थ्यं सुचितं त्वेकं भूद्रस्य क्षणदाचरेति॥ ननु भूद्रस्याश्रम एव नास्ति च त्वारं आश्रमास्मात्तल्लेषु भूद्रस्तु नाहंतीति निषेधात्
 त्वत्तत्तस्य गार्हस्थ्यं गीकारः। उच्यते। समंत्रक एव विवाहो निषिध्यते न त्वमंत्रकः। अन्यथा विवाहप्रकरणे दाहता निभूद्रविषयाणि वचनानि पंचम-
 हायतादिगृहस्थधर्मेषु भूद्राधिकारवचना निवृत्त्यर्थे रन्। तस्मादस्ति भूद्रस्य गार्हस्थ्यं। सन्यासस्तु कृतीत्या विप्रस्येव। अत एव स्मृत्यं तरेकाया
 यदंडादिक्रिं गधारणं क्षत्रियवैश्ययोर्निषिध्यं। मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिंगधारणं। बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो निषिध्यत इति॥ अपरे
 पुनः सन्यासं त्रैवर्णिकाधिकारमिच्छति॥ अर्थात् वेदस्य हि जातिमात्रस्य समुच्चयविकल्पाभ्यामाश्रमचतुष्टयस्य बहुस्मृतिषु विधानात्। अत ए-
 व याज्ञवल्क्येन सन्यासप्रकरणे हि जशब्दः प्रयुक्तः॥ संनिरुध्येदियं ग्रामं रागद्वेषौ व्युदस्य च॥ भयं हत्वा च भूतानाममृती भवतीति हि जइति। स्मृत्यं

महर्षिचर्याणां त्यक्त्वा न्यतमया तनुं॥ वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयत इति॥ नन्वष्टासविधानेषु उदाहरण्य वासिन इति वचनं विरुध्यते। तन्ना-
 शक्ताशक्तविषयत्वेन व्यवस्थेऽप्युपपत्तेः। सर्वांस्तुष्टानां समर्थं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः। वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेदावर्षं संक्षयादिति। कूर्मपुराणेऽपि। महाप्र-
 स्थानिकं वा सोऽकुर्यादनशनं तु वा। अग्नौ प्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणं धियं स्थितः। यस्तु गम्यन्मिममाश्रमं शिवं संश्रयत्यशिवं पुंजनारानं॥ तापहंतृपदमेश्वरं
 परं याति यत्र जगतोऽस्य संस्थितिरिति॥ इत्थं वानप्रस्थाश्रमो निरूपितः। अथ सन्यासश्रमो निरूप्यते। तत्र मनुः॥ वनेषु तु विहृत्येवं तृतीयं भागमायु-
 षः। चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा संगान्परिव्रजेत्॥ याज्ञवल्क्येऽपि॥ वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सर्वं वेदसदक्षिणां॥ प्राजापत्यां तदंते तान् ग्रीनारोष्य चात्मनि
 ॥ अधीत वेदो जपकृत्युत्रवानं च दोषिमान्। शक्त्या च यत्तत्कर्मोक्षे मनः कुर्यान्न चान्यथेति। आश्रमचतुष्टयसमुच्चयमभिप्रेत्य वनान्मोक्षे मनः कुर्या-
 दित्युक्तं। आश्रमत्रयसमुच्चयमभिप्रायेण गृहादेति पक्षां तरोपन्यासः। नन्वत्रापि चतुष्टयसमुच्चय एव अभिप्रेत्य परिव्रज्यानंतरं वानप्रस्थाश्रमस्यानु-
 स्थातुं शक्यत्वात्। मैवं। ब्रह्मचर्यादीनां चतुर्णां माश्रमाणां आरोहस्य प्रतिनियतत्वात्। तथा च जाबाला आश्रमाणां आरोहमामनंति ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही-
 भवेद्गृहादनी भूत्वा प्रव्रजेदिति। न त्वेवमवरोहः क्वचिदप्यास्मात्। प्रत्यक्तावरोहं दक्षो निषेधति। त्रयाणां मानुलोम्यं स्यात्प्रतिलोम्यं न विद्यते। प्रातिलोम्ये-
 न यो याति न तस्मात्तापकृत्परः॥ यो गृहाश्रममाख्याय ब्रह्मचारी भवेत्पुनः। नयतिर्न वनस्थश्च स सर्वाश्रमवर्जित इति। यदि गृही कथंचित्सत्यवरुद्ब्रह्म

॥ भौतिकं चात्मनः शांते अष्टौ आस्थानि निर्वयेत् ॥ उक्त आस्थासौ योग्यता कर्त्तुः संपादनीया तदाह कात्यायनः ॥ कृत्वा स्तुतुः कृत्वा पावनार्थमनाश्रमी
 आश्रमी चेतसकृत् तेनासौ योग्यतां व्रजेत् ॥ आस्थानंतरभाविनीमिष्टेः प्राचीनामिति कर्त्तव्यतामाह बोधायनः ॥ कृत्वा आस्थानिसर्वाणि पित्रादिभ्यो ह
 कं पृथक् ॥ वापयित्वा च केशादीन् नार्जयेन्मातृकादूमाः ॥ त्रिदंडां गुलिस्त्रूलान्वेणवान्मूर्धसम्मितान् ॥ एकादशानवद्वित्रिचतुःससान्यपर्वकान् ॥ स
 त्वक्कानव्रणान्सौम्यान्समसन्नतपूर्वकान् ॥ वेष्टितान् लष्णगोबालरत्नान् चतुरंगुलान् ॥ पकोवातादृशो दंडो गोबालसहितो भवेत् ॥ कुराकार्पाससूत्रे
 र्वाक्षौ मसूत्रैस्तथापि वा ॥ कुरालैर्ग्रथितं शक्यं पयाकारसमन्वितं ॥ षट्पादं पंचपादं वा मुष्टिद्वयविदारितं ॥ विकेशं सितमस्पृष्टमुभेयदादृशंगुलं हि
 गुणं त्रिगुणं वापि सर्वतोऽष्टांगुलं तु वा ॥ प्रादेशमात्रं सूक्ष्मं वा कार्पासैः कृतमव्रणं ॥ चांडालायनुतं चैतस्मृतं कुलपवित्रकं ॥ गृहीतं मंत्रवत्तद्वत्सुशिक्ष्यं
 चकमंडलं ॥ दारवं वैणवं वापि मृदलाबुमयंतु वा ॥ पात्रं शिला मयं ताम्रं पूर्णं हि मयमेव वा ॥ चतुरस्रं वर्तुलं वा प्यायसंदारवं शुभ्रं ॥ कोपीनाच्छादनं वासः कं
 धाशीतनिवारिणी ॥ पादुके च पिशो चार्थे दशमात्रा उदाहृताः ॥ उत्रं पवित्रं सूत्रं च त्रिविष्टं ध्यंत धांजनं ॥ पश्माणि चाक्षसूत्रं च मृत्तुवनित्री कपाणिका
 ॥ योगपट्टं बहिर्वीस इत्येता एकविंशतिः ॥ तासां पंचादिकानित्या दशवासर्वं शोपि वा ॥ गृहित्वेमा अथागत्य देवागारेऽग्निवेशमनि ॥ ग्रामं ते ग्रामं सिमां ते
 यद्वा शुचिमनो हरे ॥ आज्यं पयोदधित्येतच्चिविधा जलमेव वा ॥ ओं भूरित्यादिना प्राच्यरात्रिचोपवसेततः ॥ एतावतैव विधिना भिक्षुः स्यादापदिद्विजः

ते ॥ अथादित्यस्यास्तमया पूर्वमग्नीन्विहृत्य सः ॥ आज्यं च गार्हपत्ये तु संस्कृत्येन च स्तुवा ॥ पूर्णया हवनीये तु जुहुयात्क्षणवेन तत् ॥ ब्रह्मन्वाधानमेतत्स्यारग्निहो
 ने हुते ततः ॥ स्तीर्त्वा धगार्हपत्यस्य दर्भानुत्तरतो व्रतु ॥ पात्राणिसादयित्वा ध्वजं त्रायतन एव तु ॥ स्तीर्णेषु दर्भेषु सीतलजिनां तरितेषु वा ॥ जाग्रियाद्वा त्रिमेतां तु
 यावद्वा सोमहूर्तकः ॥ एतामवस्थां संप्राप्य मृतोप्यानंत्यमश्नुते ॥ अग्निहोत्रं स्वकाले च दुत्वा प्रातस्तनंतरं ॥ इष्टिं वैश्वानरीकुयी त्राजा पत्यामथापि वेति ॥ आ
 ज्यादिप्राशनानंतरमग्निविहरणात्पूर्वसावित्री प्रवेशं कुर्यात्तदुक्तं बोधायनधर्मे ॥ ॐ भूः सावित्रीं प्राशयामीति तत्सवितुर्वरेण्यं भुवः सावित्रीं प्रा
 शयामि भर्गो देवस्य धीमहि ॥ ॐ स्वः सावित्रीं प्राशयामि धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ अर्धर्चशः समस्तया वेति ॥ इष्टिं परिसमाप्याऽग्नी आत्मनि समारोप्य प्रेष
 मुच्चारयेत्तदाह कात्यायनः ॥ आत्मन्यग्नीं समारोप्य वेदिमध्यस्थितो हरिं ॥ ध्यात्वा हृदित्वनुज्ञातो गुरुणा प्रेषमुच्चरेदिति ॥ अथ प्रेषमुच्चार्या भयदानं
 कुर्यात्तदुक्तं कपिलमते ॥ विधिवत्प्रेषमुक्त्वा ध्वजं रुपांश्च त्रिरुच्चकैः ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो मतः स्यादेत्यपो भुवि ॥ निनीय दंडं त्रिशिख्यादिगृहीत्वा ध्वज
 हिर्व्रजेत्तदिति ॥ दंडादीनां मंत्रानाह बोधायनः ॥ सस्वामेत्यादिना दंडं गृहीत्वा गुरुणा र्पितं ॥ येन देवाः पवित्रेणैकैकालपवित्रकं ॥ यदस्य पारे रजसः
 शुक्रमित्यपिशिक्यकं ॥ च्याहृती भिक्षुः पात्रमथ कोपीनमित्युच्यते ॥ युवासुवासा इत्येवं तच्छंयो रूपवीतकं ॥ एतद्गृहीत्वा निष्क्रम्य स्वग्रामं बांधवांस्तज
 न् ॥ निस्पृहो न्यत्र गत्वैव व्रतैस्तैर्वतयेत्तदेति ॥ एतज्जलपात्रादिकं चतुर्विधेषु भिक्षुषु प्रथमद्वितीयविषयं ॥ चातुर्विध्यं भिक्षुणां हारीत आह ॥ चतुर्वि

धाभिश्वस्तमोक्तः सामान्यलिङ्गिनः। तेषां पृथक् पृथक् ज्ञानं वृत्तिभेदात्कृतं श्रुतं। कुटीचको बहुदकहंसश्चैव तृतीयकः। चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात्
 स उतमः। पितामहोऽपि। चतुर्विधाभिश्वस्तप्रख्याता ब्रह्मणो मुखे। कुटीचको बहुदको हंसश्चैव तृतीयकः। चतुर्थः परमो हंसश्च वृत्तिभेदैः प्रकीर्ति-
 ता इति। तत्राधिकारः पुराणे दर्शितः। विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च। सत्यामेव तृतीयायां न्यस्य योगी कुटीचकः। शक्तो बहुदकस्तीव्रतरा-
 यां हंसं संजिते। मुमुक्षुः परमेहं सेसाक्षाद् ज्ञानसाधन इति। तत्र कुटीचकस्य वृत्तिविशेषमाह प्रजापतिः। कुटीचको नाम स्वगृहे वर्तमानः भुचिरकलु-
 षः। आहिताग्निषु भिक्षां भुजानोऽपगतकामक्रोधलोभोऽहंकारवर्जित आत्मानुग्रहं कुरुत इति। वृत्त्यपराशरोऽपि। कुटीचकानामपुत्रादिभिः कुटीका-
 रयित्वा कामक्रोधलोभमोहमरमात्सर्यभयारीन्हित्वा विधिवत्सन्त्या संकृत्वा त्रिदंडजलपवित्रकाषायवस्त्रधारिणः स्नानशौचाचमनजपस्वाध्या-
 यब्रह्मचर्यध्यानतपसराः पुत्रादेरेव भिक्षाकाले न्यात्रामात्रमुपयुजानास्तस्यां कुटीकां नित्यं संत आत्मानं मोक्षयंत इति। स्कंदपुराणेऽपि। कुटीचक-
 श्वसन्न्यस्य स्वे स्वे सन्नित्यशः। भिक्षामादाय भुंजीत स्वबंधूनां गृहे धवा। शिखायज्ञोपवीतीत्याचिदंडी सकमंडलुरिति। कुटीचकस्यारक्तविष-
 यत्वा यत्को गृहवास इति। तदुक्तं बोधायनेन। कुटीचकाः परिब्रज्य स्वे स्वे व्रमन्ति नित्यशः। भिक्षां बंधुभ्य आदाय भुंजते शक्ति संक्षयादिति। बहुदक-
 स्य वृत्तिविशेषमाह स्कंदः। बहुदकस्तस्य न्यस्य बंधुपुत्रादिवर्जितः। स सागारं च रेद्वैश्यमेकान्तं च परित्यजेत्। गोवालरज्जुसंबंधं त्रिदंडं शिष्यमुद्ध-

तरंतु भृंगग्राहिकथावर्णत्रयस्य सन्त्यासं विदधाति। ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहंकृतिः। ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहादिति।
 कूर्मपुराणेऽपि हि जग्रहणं कृतं। अग्नीनात्मनिसंस्थाप्य हि जः प्रव्रजितो भवेत्। योगाभ्यासरतः शांतो ब्रह्मविद्यापरायण इति। यानि पूर्वोदाहृतं वचनानि
 तानि क्षत्रियवैश्ययोः काषायदंडनिषेधपराणि। तथा च सुरव्रजातानामिति वचनमुदाहृतं बोधायनेऽपि ब्राह्मणानामयं धर्मोऽपि हि षोर्लिङ्गधारणं। रा-
 ज्यन्यवैश्ययोर्नेतृत्वात्त्रेयमुनेर्वच इति। परिब्रज्य बुभूषुः सर्वस्वदक्षिणां प्राजापत्यामिष्टिनिर्वपेत्। तदाह मनुः। प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सार्ववेदस-
 दक्षिणां। आत्मन्यग्नीं समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादिति। यद्वा आग्नेयीमिष्टिकुर्यात्। तदुक्तं श्रुत्या। तत्रैके प्राजापत्यामेवेष्टिकुर्वीत तदुत्तमानकु-
 र्यादाग्नेयीमेव कुर्यादग्निर्हि प्राणः प्राणमेवेतया करोतीति। कूर्मपुराणेऽपि। प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथवा पुनः। दातः पक्ककषया सो ब्रह्मा
 श्रयमुपाश्रयेदिति। तत्र प्राजापत्येष्टिराहिताग्नीविषया अग्निं समारोप्येत्यग्निबहुत्वाभिधानात्। आग्नेयीत्वनहितमग्निविषया तदाक्यशेषेऽग्नि-
 माजिघ्रेदित्येकार्ग्यभिधानात्। सान्वेष्टिः आत्मादिपुरःसरकर्तव्या। तथा च नृसिंहपुराणं। एवं वनाश्रमेतिष्ठन्तपसा दग्धं किं लिखः। चतुर्थोऽश्रमंग-
 खेत्सन्न्यस्य विधिनादिजः। देयं पितृभ्यो देवेभ्यः स्वपितृभ्योऽपि यत्नतः। दत्त्वा आत्मा मृषिभ्यश्च मनुजेभ्यस्तथात्मने। इष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा प्राजापत्याम-
 थापित्वा अग्निं स्वात्मनिसंस्थाप्य मंत्रवत्प्रव्रजेत्पुनरिति। आत्मानि चाष्टौ देवादीनि तथा च बोधायनः। देवमार्षतथादिभ्यं पित्र्यं मातृकमानुषे-

कानि विद्वन्नानि॥ चत्वारोऽप्याश्रमाद्येते संध्यावन्दनवर्जिताः। ब्राह्मण्यादेव हीयंते यद्यप्युग्रतपोधरा इति॥ बोधायनोऽपि॥ अनागतान्तु ये पूर्वा मनती
तांतु पश्चिमा॥ संध्या नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृता इति॥ स्मृतं तरेपि सायं प्रातः सदा संध्याये विप्रानुपासते॥ कामं तान्धार्मिको राजा भूद
कर्मसंयोजयेदिति॥ मन्त्रपि॥ सावित्री पतिता ब्राह्म्या भवंत्यार्यविगर्हिता इति॥ अत्रिरपि॥ यज्ञोपवीतं सर्वेषां हि ज्ञानां मुक्तिसाधनं। परित्यजंति ये
मोहान्नरानिरयुगामिन इति॥ पञ्चपुराणेऽपि। शिखायज्ञोपवीतेन त्यक्तेनासौ कथं हि जइति॥ मैवं। एषां वचनानां परमहंसव्यतिरिक्तविषयत्वेनाप्य
पतेः परमहंसस्य तु बहुषु प्रत्यक्षश्रुतिषु पलभ्यमानं केन प्रदेष्टुं शक्यते॥ तथा च जाबालश्रुतिः॥ तत्र परमहंसानामसंवर्तकारुणिधेतकेतुदुर्वा
सकृतुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयैव तत्प्रभृतयोऽव्यक्तलिगाव्यक्तचराऽनुन्मत्ताऽन्मत्तवदाचरंत इति॥ तेषां च शिखादित्याग आत्मध्यानादि
मन्त्रितत्रैव श्रुताः। इदं कर्म उलं शिक्यं पात्रं जलपवित्रकं शिखायज्ञोपवीतं चेत्येतत्सर्वं भूताय स्वाहेत्यस्मपरित्यज्यात्मानमन्विच्छन्नयथा जातरूप
धरो निर्देहो निष्पृग्रहः प्रत्यग्नसमार्गसम्यक्संपन्नः शुद्धमानसः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकालेऽपि मुक्तो भैक्षमाचरन्नुदरपात्रेण लाभालाभो
समौकत्वाभूत्यागारदेवग्रहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकंदरकोटरनिर्झरस्थंडिलेष्वाणिकेतवास्य
प्रयत्ने निमैमः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठोऽभुभकर्मनिर्मूलनपरः सन्यासेन देहत्यागं करोति परमहंसो नामेति॥ तस्यामेव च श्रुतौ ज

नकयाज्ञवल्क्यसंवादरूपेण यज्ञोपवीतत्यागमाक्षिप्य समाहितं॥ पृच्छामित्वा याज्ञवल्क्या यज्ञोपवीतः कथं ब्राह्मण इति स होवाच याज्ञवल्क्य
इदमेवायं यज्ञोपवीतं यथास्तेति आरुणिश्रुतावपि पारमहंस्यं प्रपञ्चितं। आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम तं गत्वोवाच केन भूगवन्कर्माप्यज्ञो
पवीतं विसृजानीति तं होवाच प्रजापतिः स्त्रियं पुत्रान्मातृव्यवध्वादीन् शिखायज्ञोपवीतं यागसूत्रं स्वाध्यायं च भूलोकं भुव लोकं स्वर्गं कर्महर्तुं
कजनो लोकतपो लोकजातातलपातालस्तलतलातलमहीतल ब्रह्मांडं च विसृजेद्दंडमालानं कोपीनं परिग्रहेच्छेषं विसृजेच्छेषं विसृजेत्॥
गृहस्थो ब्रह्मचारीवानप्रस्थोवालोकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेद्वायुत्रौ च स्ववाचाग्नौ समारोपयेत्तु उपवीतं भूमौ वा फलविसृजेत्कुटीचको ब्रह्मच
रीकुटुंबं विसृजेत्पवित्रं विसृजेद्दंडं लोकाग्नीन् विसृजेदिति होवाचात ऊर्ध्वममंत्रवदाचरेद्दूर्ध्वगमनं विसृजेत्त्रिसंध्यादौ स्नानमाचरेत्संधिं समा
धावात्मन्याचरेत्सर्वेषु वेदेष्वारणमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदिति मैत्रावरुणश्रुतावपि। इदं स्य कज्जोसीति त्रीन्वेणवान्दंडान्दक्षिणपाणौ धार
येदेकं वायुं एकं तदा स शिखं वपनं कृत्वा विसृज्य यज्ञोपवीतमिति। विष्यत्वा दशास्वायामपि। स शिखं वपनं कृत्वा बहिसूत्रं त्यजेद्बुधः। यदक्षरपरं
ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत्। सूचनासूत्रमित्याहुः सूत्रं नातः परंपरं। तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः। येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रेण गणनाद्वा
तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्वरश्चिन्ना बहिःसूत्रं त्यजेद्दिद्वान्योगमुत्तममास्थितः। ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः। धारणादस्य सू

अस्य नो छिद्ये नाशु चिर्भवेत् ॥ सूत्रमंतर्गतं तेषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनां ॥ ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥ ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥ ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥ अग्नेरिव शिखानान्यायस्य ज्ञानमयी शिखा ॥ स शिखी स्कन्ध्यते विद्वानितरे के राधारकाः ॥ कर्मण्यधि कृतायेतु वैदिके ब्राह्मणादयः ॥ एभिर्धौर्यमिदं सूत्रं क्रियां गतस्थि वै स्मृतं ॥ शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयं ॥ ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥ इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत्परायणं ॥ विद्वान्यज्ञोपवीतीत्याद्यन्तरतयज्वनविदुरिति ॥ व्यासस्मृतावपि ॥ यज्ञोपवीतं कर्मांगं वदं स्फुटमवुत्थयः ॥ उपकुर्वाणकापूर्वं यतो लोके न दृश्यते ॥ यावत्कर्माणि कुरुते तावदेवास्य धारणं ॥ तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कर्मभिः सह ॥ अग्निहोमविनाशे तु जुह्वारी नियथात्सजेत् ॥ यथा च मेखलादीनि ग्रहस्त्राश्रमवांछया पत्नी योऽंयथेष्टं ते सोमां ते च यथाग्रहान् ॥ तद्वद्यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छंति योगिन इति ॥ विश्वमित्रोऽपि ॥ यथा परपरिव्राजकलिंगं सर्वतः परिमोक्षमेके सत्यानृते सखदुःखे वेदानीं मंचलोकममुंच परित्यज्यात्मानमन्विच्छेच्छिखायज्ञोपवीतकमंडलुकपालानां त्यागीति ॥ बोधायनोऽपि ॥ अत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीतममन्त्रमालादनं यष्टयः शिख्यं जलपवित्रं कमंडलुं पात्रमिसेतानि वर्जयित्वा ॥ यथेष्टं कंदं मास्ते सखामागोपायेति ॥ स्मृत्यंतरेऽपि ॥ यदा तु विदितं तस्या सरब्रह्मसनातनं ॥ तदैकदंडं संग्रह्य उपवीतं शिखां त्यजेदिति ॥ अत्र केचिदाहुः ॥ उपवीतस्यागवचना निपुरातनोपवीतविषयाणि ॥ तथा च स्मृतिः ॥ न खान्नि कल्पपुराणं वस्त्रयज्ञोपवीतं कमंडलुं त्यक्तानवानि गृहीत्वा ग्रामं प्रविशे

तां जरुपात्रं पवित्रं चरवनित्रं ॥ चक्रपाणिकां ॥ शिखां यज्ञोपवीतं च देवताराधनं चरेदिति ॥ बृधपराशरोऽपि ॥ तत्र बहूदृकानामत्रिदंडाकमंडलुपत्र पवित्रपात्रकाषायवस्त्रधारिणो वेदां तार्थावबोधकाः साधुवृतेषु ब्राह्मणगृहेषु भैक्षचर्यो चरंत आत्मानं मोक्षयंति ॥ पितामहोऽपि ॥ बहूदृकः स विज्ञेयः सर्वसंगविवर्जितः ॥ बंधवर्गेन भिद्येत्स्वभूमौ नैव संविशेत् ॥ निश्चलः स्थाणुभूतश्च सदा मोक्षपरायणः ॥ न कुद्यां नोदके संगं कुर्याद्विस्त्रे च तसा ॥ नागारे नासने नान्ने नास्तरे न त्रिदंडके ॥ स्वमात्रायां न कुर्याद्द्वैरागं दंडादिके यतिरिति ॥ हंसवृत्तिः स्कंदपुराणे दर्शिता ॥ हंसः कमंडलुं शिख्यं भिक्षापात्रं तथैव च ॥ कंथां कोपीनमालाद्यमंगवस्त्रं बहिः पटं ॥ एकं तु वैष्णवं दंडं धारयन्नित्यमादरात् ॥ देवतानामभेदेन कुर्याद्भ्रान्तं समर्चयन् ॥ विष्णुरपि ॥ यज्ञोपवीतं दंडं च वस्त्रजंतु निवारणं ॥ तावान्यरिग्रहः प्रोक्तो न्यान्यो हंसपरिग्रह इति ॥ पितामहोऽपि ॥ चांद्रायणे न वर्तेत यतिधर्मानुशासनात् ॥ वृक्षमूले वसेन्नित्यं गुहायां वा सरित्तटे इति ॥ बोधायनोऽपि ॥ हंसाकमंडलुं शिख्यं दंडं पात्राणि विश्रुतः ॥ ग्रामतीर्थे करात्राश्वनगरे पंचरात्रकाः ॥ त्रिषड्वात्रोपवासाश्च पक्षमासौ पवारिनः ॥ कच्छं तापनाद्यैश्च ब्रतैः करावपुर्धरा इति ॥ परमहंसवृत्तिः स्कंदपुराणे दर्शिता ॥ कोपीनालादनं वस्त्रं कंथां शीतनिवारिणीं ॥ अक्षमालां च गृहीयाद्द्वैष्णवं दंडं मंत्रणं ॥ मधूकरमथैकान्नं परमहंसः समाचरेत् ॥ परहंसस्त्रिदंडं च रज्जं गोवालनिर्मितं ॥ शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यकर्मपरित्यजेदिति ॥ अत्र केचिदुधासंध्यावदनगायत्रीशिखायज्ञोपवीतत्यागमसहमाना वर्णितं पारमहंस्यं प्रदिपंति ॥ उदाहरंति

कदंडस्यानुकल्पत्वमुक्तं तद्वद्दृष्टादिविषयं भविष्यति परमहंसस्य तु नैकदंडोऽनुकल्पः। यतो व्यास आह। त्रिदंडस्य परित्याग एकदंडस्य धारणं। ए
कस्मिन् दृश्यते वाक्ये तस्मादस्य प्रधानं तेति॥ यत्तु सर्वं चैव त्रिदंडिन इति तद्वाग्दंडादिविषयं न तु यष्टि त्रयाभिप्रायं। तथा च मनुः। वाग्दंडो धर्मनोदंडः क
र्मदंडस्तथैव च॥ यस्यैते नियता बुधौ स त्रिदंडीति चोच्यते॥ त्रिदंडमेतं निश्चित्य सर्वभूतेषु मानवः। कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं निगच्छतीति। दक्षो
पि। वाग्दंडो धर्मनोदंडः कर्मदंडस्तथैव च॥ यस्यैते नियता दंडास्त्रिदंडीति स उच्यते॥ तेषां त्रयाणां दंडानां स्वरूपं स एवाह॥ वाग्दंडे मोक्षमातिष्ठेत्कर्मदं
डे त्वनीहतां॥ मानसस्य तु दंडस्य प्राणायामाविधीयत इति॥ यदपि पितामहेनोक्तं। परः परमहंसस्तु र्याख्यः श्रुतिरबर्वात्॥ यमैश्वर्यमैश्वर्योक्तो विष्णु
रूपी त्रिदंड भूतिः॥ तदप्युक्तरीत्या वाग्दंडायभिप्रायं। यदपि लिंगं तु वैष्णवं तेषां त्रिदंडं स पवित्रकमिति यष्टि त्रयाभिधानं तदपि बहूदकविषयत्वे
नोपपन्नं। यो हि बहूदक एव स नृगामैकरात्रादिकां हंसवृत्तिमाचरति स वृत्तिलोहं सो भवति वेदांतश्रवणादिकां परमहंसवृत्तिं चेदाश्रयित तदा वृत्तिः
परमहंसस्तेषां हंसादीनां त्रिदंडमेव लिंगं। अनेनैवाभिप्रायेण वृत्तिभेदेन भिन्नाश्वनैव लिंगेन ते हि जाइति। अन्यथा मुख्यो हंस परमहंसयोरेक
दंडविधायकान्युदाहृतवचनानि निर्विषयाणि स्यात्तस्मादेक एव दंडः परमहंसस्य। ननु परमहंसोपनिषद्येकदंडोऽप्यमुख्यत्वेनैव श्रूयते। कौपीनं
दंडमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय च लोकस्थोपकारार्थाय च परिगृहेत्तच्चैनमुख्योक्तिको मुख्य इति चेदयं मुख्यो न दंडं न शिखां नोच्छादनं चरति

परमहंस इति वादं। नास्यैव विदुस्तरमहंसस्य बाह्यस्य उपयोगः॥ अत एव वाक्यशेषे ज्ञानमेव तस्य दंड इत्युक्तं। ज्ञानदंडो धृतो येन एकदंडी स उच्यते
इति। यष्टिधारणं तु विविदिषोः परमहंसस्य। न च विद्वद्दिविदिषु भेदेन परमहंसस्य द्वैविध्यं मानाभावः शंकनीयः। वाजसनेयि ब्राह्मणे तदुपलंभात्। एवं
चैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रेषु णायाश्च लोकेषु णायाश्च ध्याय भिक्षाचर्यं चरंतीति विदुस्तन्यासे प्रमाणं॥ एतमेव विदितो मुनिर्भवत्येव मेव प्र
ब्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रकृजंतीति वाक्ये विद्वद्दिविदिषु सन्यासावुभावेपि विस्पष्टमवगम्येते। एतत्सर्वं भूः स्वाहृत्य स परित्यज्यात्मानं मन्विच्छेदिति जावाकवाक्ये
त्रिदंडादिविरत्यागात्मकविविदिषु परमहंससंन्यास इति। ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि वा एतान्यवराणि पराः सन्यासा एवास्तस्य हितं त्रिदंडादिवि
पोदानादि निंदापुरःसरं परमहंसस्य विधायतस्य परमहंसस्य विविदिषोरात्मविद्याधिकारदर्शयति। ओमित्यात्मनं युजीतेति। तस्मादेव विध्यसद्वा दंडनिवार
णमशेषकर्तव्यं भूय विदुस्तरमहंसविषयं। विदुषः कर्तव्यं भूयतां भगवानाह॥ यस्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः। आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य
कार्यं न विद्यत इति॥ दक्षोपि॥ नाध्येत व्यंजनं कर्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन। यो वै सर्वेषु निश्चिंतो यतिर्भवति। बान्यथेति स्मृतं चरेपि। ज्ञाना मृतेन तृप्तस्य क
तकृत्यस्य योगिनः। नैवास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्वविदिति॥ एतत्तस्मै वै तद्दिहां स आहुर्ऋषयः। कावेपयः। किमर्थं वयमध्येष्यामहे किमर्थं व
यं यस्यामह इति। विविदिषोस्तु श्रवणमनननादिकर्तव्यसद्वाचा तदुपकारित्वेन दंडधारणादिनियम उपपद्यते। ननु ज्ञानरहितस्यापि दंडप्रति

चेध आत्मायते॥ काष्ठदंडो धृतो येन सर्वाशी स्नानवर्जितः॥ स याति नरकान् घोरा न्महारौरव संशितानिति॥ नायं शेषः॥ वियां वि विदिषां च विना जी
वनार्थमेव केवलमेकदंडं योधते तद्विषयत्वात्प्रतिषेधस्य॥ अत एव सर्वाशीति विशेषितं॥ स्मृतावपि एकदंडं समाश्रित्य जीवंति बहवो नराः॥ नरकरो
रवे घोरे कर्मत्यागासतं तित इति॥ युक्तो नरके पातः सत्यपि बाह्यदंडे पापनिवर्तकानामांतरदंडानामभावात्॥ पापनिवर्तकत्वं च कालिकापुराणे दर्शि
तं॥ वैणवा ये स्मृता दंडा लिंगमात्र प्रबोधकाः॥ लिंगव्यक्तो हि धार्या स्तेन पुनर्धर्महेतवः॥ कायजाये बुधैर्नित्यं नृणां पापप्रमोक्षणात् जिते द्विये
जितक्रोधैर्धार्या वैतलदर्शिभिरिति॥ ये कायजास्त्रयो दंडास्ते पापमोक्षणाय धार्या इत्यन्वयः॥ नन्वेकदंडत्रिदंडयोर्विकल्पः क्वचित् स्मृत्युक्तो तत्र वि
ष्णुबोधायनो॥ एकदंडी भवेद्वापि त्रिदंडी वा भवेन्मुनिरिति॥ व्यासः॥ त्रिदंडमेकदंडं वा व्रतमास्त्रायतत्त्ववित्॥ पर्यटे स्पृथिवीं नित्यं वर्षाकाले स्थि
शमवेदिति॥ शौनकोपि॥ अथ काषायवासाः सरवामागोपायेति त्रिदंडमेकदंडं वा गृह्णातीति॥ अथ मेधिके भगवच्चनं॥ एकदंडी त्रिदंडी वा शिखी
मुंडित एव वा काषायमात्रसारेऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिरेति॥ बाटं॥ उक्तरीत्या तयोर्व्यवस्था दृष्टव्या॥ तत्र कुटीचकबहूदकयोस्त्रिदंडः हंसपरम
हंसयोरेकदंडः॥ तथा च सति तत्र तत्रोदाहृतवचनान्युपपद्यंते॥ तदेवं चतुर्विधः स न्यासो निरूपितः॥ अथ तत्तन्मार्गानि रूप्यंते॥ तत्र बोधायनः
उषःकाले समुत्थाय शौचं कृत्वा यथाविधि॥ दंतान् विधाव्य चान्धम्यपर्वकर्म यथाविधि॥ स्नात्वा चान्धम्यविधिं वप्तिष्ठन्नासीन एव वा॥ विभ्रज्जल

रिति॥ यराचमनां गं यज्ञोपवीतं न स्यात्तदा ब्राह्मण्यादेव होयते तस्मादस्ति परमहंसस्यपि यज्ञोपवीतमिति तदयुक्तं॥ उदाहृतस्मृतेर्बहूदकादिविष
यत्वान्न यज्ञोपवीतं नाञ्जनं वा इति परमहंसश्रुतेः॥ अयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः काममेकं वैणवं दंडमाददीतेति श्रुत्यंतरा च॥ न च ब्राह्मणस्योपवीत
मंतरेणाचमनाद्यसंभवः॥ कौषीतकि ब्राह्मणे प्रश्नोत्तराभ्यां तदुपपादनात्॥ किमस्य यज्ञोपवीतं का वास्य शिखा कथं वा स्योपस्पर्शनमिति प्रश्नः॥ इदमेवा
स्य तयज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं विद्याशिखेत्याद्युत्तरां ब्राह्मण्यं तु ज्ञानमय शिखा यज्ञोपवीतिन एव पुष्कलमिति विप्यलादश्रुतावुदाहृतं॥ केचित्तु परमहंस
स्यापि त्रिदंडमिति॥ उदाहरंति वचनानि॥ तत्र दक्षः सर्वेषामश्रमिणालक्षणमभिधाय त्रिदंडं नयति श्वेवेति यतेर्लक्षणमभिधाय त्रिदंडं रहितस्य य
तित्वं निषेधति॥ यस्यैतल्लक्षणं नास्ति प्रायश्चित्ती न च श्रमीति॥ हारीत उदाहरंति तत्रैयपितामहाः कुटीचकारींश्चतुरोऽप्युपन्यस्य सर्वेषामेव त्रिदंडं विधत्ते॥
बुलिभेदेन भिन्नाश्च नैवल्लिंगेन ते द्विजाः लिंगं तु वैष्णवं तेषां त्रिदंडं सपवित्रकमिति॥ अत्रिपि॥ शिखिनस्तश्रुताः केचि केचि न्युंडाश्च भिक्षकाः॥ चतु
र्धा भिक्षवः प्रोक्ताः स वेचैव त्रिदंडिन इति॥ एकदंडवचनानि तु त्रिदंडालाभविषयाणि॥ तथाह मेधातिथिः॥ यावन्न स्फुट्यो दंडास्तावदेकेन पर्यटे हि
ति॥ हारीतोपि॥ नष्टे जलपवित्रे वा त्रिदंडे वा प्रमादतः॥ एकं तु वैणवं दंडं पालशं वैल्वमेव वा॥ गृहीत्वा विचरेत्तावद्यावद्भुज्ये त्रिदंडकमिति॥ अत्रोच्यते
परमहंसस्यैकदंडत्वनिराकरणे बह्वागमविरोधः स्यात् उदाहृताश्च परमहंसस्यैकदंडप्रपादिकाः श्रुतिस्मृतयः॥ एवं च सति मेधातिथिहारीताभ्यां यदे

दर्शनं॥अनौधस्यमदंभित्वंप्रसादस्तेर्यमादेवोसस्नेहोगुरुश्रुश्रूषाश्रुस्थाक्षंतिरेमःशमः॥उपेक्षाधैर्यमाधुर्येति तिसृषाकरुणा तथा॥हीनत्वो ज्ञान
विज्ञाने योगोलध्वशनं धृतिः स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलिस्तुतिः॥भिक्षाटनं जपः संध्या त्यागः कर्मफलस्य च॥राषस्वधर्मो विख्यातो य
त्तीनां नियतात्मनामिति॥प्रव्रज्यां कृत्वापि गुरुसमीपे धर्मज्ञानपर्यंतं निवसेत्॥एतदुक्तं लिंगपुराणे॥आश्रमत्रयमुत्सृज्य प्रातःस्य परमाश्रमं।
ततः संवत्सरस्यांते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमं॥अनुज्ञाप्य गुरुं चैव चरेत्पृथिवीमिमाम्॥त्यक्तसंगोजितकोधोलब्धाहारोजितेन्द्रियः॥पिथायुव्याद्वा
राणि ध्यानेनैकमना भवेदिति॥प्रत्यपुराणेपि॥गुरोरपि हिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत्॥नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत्॥प्राप्य चोत्तेततश्चैव
ज्ञानयोगमनुत्तमं॥अविरोधेन धर्मस्य चरेत्पृथिवीमिमामिति॥संवत्सरमित्येतदुपलक्षणं यावत् ज्ञानं तावन्न निवसेत्॥गुरुसमीपवासस्य ज्ञानार्थ
त्वात्॥पृथिवीसंचरणे विशेषमाह कण्वः॥एकरात्रं वसेद्भ्रातृमेनगरे पंचरात्रकं॥वर्षाभ्योन्यत्र वर्षा समासं स्तु चतुरो वसेदिति॥मत्स्यपुराणे॥अष्टौ
मासान्विहारः स्याद्यत्तीनां संयतात्मनां॥एकत्र चतुरो मासान् चार्धिकां निवसेत्पुनः॥अविसृक्ते प्रविष्टानां विहारस्तन विद्यते॥नरे हो भविता तत्र ह
ष्टं शास्त्रं पुरातनमिति॥चातुर्मास्य निवासे प्रयोजनमाह मेधा निधिः॥संरक्षणार्थं जंतूनां वसुधातल चारिणां॥आषाढादींश्च चतुरा मासात्कार्ति
काद्यतिः॥धर्मा - जलसंपन्ने ग्रामांते ति वसेत्कृत्वा चिरिति॥अन्यान् पि हेयानुपादेयांश्च धर्मान्संग्रहाहस एव॥अथ यापरयोपेतः परमात्मपरायणः

।सूक्ष्मशरीराभ्यामुच्यते दशषट्कचित्॥त्रिदंडं कुंडिकां कंथां भैक्ष्यभाजनमासनं॥कोपीना छादनं वासः षडेतानि परिग्रहेत्॥स्त्रावरं जंगमं वी
जं तेजसं विषमायुधं षडेतानि नगृहीयाद्यतिर्मूत्रपुरीषं वत्॥रसायनक्रियां पारंज्योतिषं क्रयविक्रयं॥विविधानि च शिल्पानि वर्जयेत्सरदार
वत्॥भिक्षां स्नानं जपः स्नानं ध्यानं शौचं स्मरार्चनं॥कर्तव्यानि षडेतानि सर्वे धातुपदंडवत्॥नरादिप्रेक्षणं द्यूतं प्रमदं सुहृदं तथा॥भक्ष्यभोज्य
मुदक्यो च षण्णपश्येत्कदंबं॥स्वधावारे स्थले सार्धे पुरे ग्रामे वसेद्गृहे॥न वसेत्तयतिः पदसंस्थाने ध्वेषेतेषु कर्हि वित्॥रागं द्वेषं मदं मायां दंभं मो
हं परात्मसु॥षडेतानि नियतिर्नित्यं मनसापि न चिंतयेत्॥चंपकं भुक्त्वा च स्त्रीकथालो ल्यमेव च॥दिवा स्वापं श्वयानं च यतिनां पतनानि षट्॥
संयोगं च वियोगं च वियोगस्य च साधनं॥जीवेश्वरप्रधानानां स्वरूपाणि विचिंतयेत्॥आसनं पात्रलोपश्च संचयः शिष्यसंग्रहः॥दिवा स्वापो वृथा
जल्यो यतेर्बधकराणि षट्॥एकाहात्सरतो ग्रामे पंचाहात्सरतः पुरो वर्षाभ्योन्यत्र यत्स्नानं मासनं तदुदाहृतं॥उक्तानां यतिपात्राणामेकस्यापि न
संग्रहः॥भिक्षो भैक्षमुजश्चापि पात्रलोपः स उच्यते॥गृहीतस्य त्रिदंडादेर्द्वितीयस्य संग्रहः॥लोकांतरोपभोगार्थं संचयः परिकीर्तितः॥धुश्रुक्लाभ
पूजार्थं वापरिग्रहः॥शिष्याणां तत्तु कारुण्यात्संशयः शिष्यसंग्रहः॥विद्यादिनंप्रकाशत्वादविद्यारात्रित्यन्ते॥विद्याभासे प्रमादो यः स हि वास्वोपुच्य
ते॥आध्यात्मिकी केषां सुक्ता भैक्षचर्या नरस्तुतिः॥अनुग्रहपदप्रभ्रावृथा जल्यो न्यउच्यते॥अजिह्वः पंडकः पंगुरंधो वधिर एव च॥सुगंधश्च सु

पा.मा.
१५८

च्यतेभिक्षः षड्विरेतेर्न संशयः ॥ इदं मिष्टमिदं नेतियो भ्रन्नपिनसज्जति ॥ हितं सत्यमितं वक्तितमजिह्वं प्रवक्षते ॥ सद्योजातां यथानारीं तथा षोडशवा
र्षिकां शतवर्षा च यो हृष्टानिर्विकारः संपुंडकः ॥ भिक्षार्थं मदनं यस्य विष्णुचक्रकरणाय च ॥ योजनान्न परं याति सर्वथा पंगुरेव सः ॥ तिष्ठतो ब्रजतो वा
पियस्य चक्षुर्न दूरगं ॥ चतुर्युगाद्भयं त्यक्त्वा परिब्राट् सोऽथ उच्यते ॥ हिताहितं मनो रामं चः शोका वहंतु यत् ॥ भ्रत्वा योनः श्रुणोतीव बधिरः स प्रकी
र्तितः ॥ सान्निध्ये विषयाणां यः समर्थो विकलं द्रियः ॥ स सच हर्तते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते इति ॥ भिक्षादनविधिमाह मनुः ॥ एककालं चरेद्भैक्षं
न प्रसज्येत विस्तरे ॥ भैक्षप्रसक्तो हियति विषयेऽपि सज्जति ॥ विधूमे सन्नमुसले व्यंगारे भुक्तवज्जने ॥ वृत्ते शारिवसं पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरे
त् ॥ अलाभेन विषादी स्यात्लाभे चैव न हर्षयेत् ॥ प्राणयात्रिकमात्रस्यान्मात्रासंगादि निर्गत इति ॥ मीयंत इति मात्राविषयास्तथासंगादि निर्गतो य
त्सतो न हर्षविषादो काये ॥ यमोऽपि स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे रुक्मजप्यः समाहितः ॥ भिक्षार्थं प्रविशेद्गामं रागद्वेषविवर्जितः ॥ चरेन्माधुकरं भैक्षं यतिर्मे
ळकुलादपि ॥ एकान्नं न तु भुंजीत बृहस्पतिसमो यदि मेध्यं भैक्ष्यं चरेन्नित्यं सायाह्ने वाग्यतः शुचिः ॥ एकवासा विभुश्चात्मा मंदगामी युगांतदृक् ॥ यपाल
श्चतुर्ह्नायाज्यसंस्कारवर्जितः ॥ भैक्षं माधुकरं नाम सर्वपातकनाशनमिति ॥ बोधायनोऽपि ॥ विधूमे सन्नमुसले व्यंगारे भुक्तवज्जने ॥ काले पराह
मृषिष्टे भिक्षादनमथाचरेत् ॥ ऊर्ध्वे जान्वोरथो नाभेः परिधये कमंवरं ॥ द्वितीयमांतरं वासः पात्री दंडं च वाग्यतः ॥ सव्येनारायपात्रं तु त्रिदंडं दक्षिणे करे ॥

आ.ज.२

१५८

पक्विं वाप्यक्षसूत्रं करद्वये ॥ तद्वत्सवित्रे गोवा जैः रुते दुष्कृतनाशने ॥ उदये विधिवत्संध्यामुपास्य त्रिकजप्यवान् ॥ मित्रस्य चर्षणीत्याद्यैरुपस्थाय प
वित्रिभिः ॥ पूर्ववत्तर्पयित्वा धजपेत्सम्यक्समाहित इति ॥ मनुः ॥ एक एव चरेन्नित्यं सिध्यर्थं सहायकः ॥ स्थितिमेकस्पृश्यं न हिनजहाति न ही
यत इति ॥ एकस्यासहायस्य विचरतो रागद्वेषादिप्रतिबंधाभावादात्मज्ञानादिलक्षणां सिद्धिं निश्चिन्वन्तां सिद्धिं न जहान्ति तस्यां सिद्धावप्रत्युद्देन
प्रवर्तते प्रवृत्तश्च तस्याः सिद्धेर्न हीयते किंतु पारंगत इति ॥ यदा तु द्वितीयपुरुषसहायवान्विचरेत्तदारागद्वेषसंभवादुक्तसिद्धेर्हीयते ॥ अतएव दसः
॥ एको भिक्षुर्यथोक्तस्तद्वावेव मिथुनं स्मृतं ॥ त्रयो ग्रामः समाख्यात उर्ध्वं तु नगरायते ॥ नगरं न हि कर्तव्यं ग्रामेऽपि मिथुनं तथा ॥ एतन्नयं प्रकुर्वीतः
स्वधर्मोऽवतेयति ॥ राजवार्ताहितेषां च भिक्षावार्तापरस्परं ॥ स्नेहप्रेमन्यमाख्यं संनिकर्षां न संशय इति ॥ यदा तु श्रवणादिसंप्रत्यभावादात्मज्ञान
सिद्धौ स्वयमशक्तः स्यात्तदा तत्र राक्तेन द्वितीयेन सह विचरेत् ॥ तथा च श्रुतिः ॥ वर्षासु धूपशीलेष्टो मास्ये कार्काय निश्चरेत् ॥ द्वावेव वाचरे इति ॥
चरेतामित्यर्थः ॥ एकाकी विचरेत्सर्वभूतेभ्यो हितमाचरन्ति ॥ तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ सर्वभूतहितः शांतास्त्रिदंडी सकमंडलुः ॥ एकारामः परिव्रज्य
भिक्षार्थं ग्राममविशेत् ॥ इति ॥ हिताचरणं नाम हिंसा ॥ ननु हानमात्रं न तु पुनरुपकारेषु प्रवृत्तिः ॥ हिंसानुग्रहयोरनारंभ इति गौतमस्मरणात् ॥ अत
एवाहिंसादीनां हात्रिः ॥ अहिंसासत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहो ॥ भावशुद्धिर्भवे भक्तिः सौतोषः शौचमार्जवं ॥ आस्तिक्यं ब्रह्मसंस्पर्शः स्वाध्यायः सम

शिष्यते॥ तस्य कांचन वर्णेन गवां सूत्रेण यावकं॥ पिवेद्वा दश वर्षाणि न तद्वै क्षसं भवेत्॥ शाकभक्षः पयोभक्षः च न्येयावकभक्षकाः॥ सर्वे भिक्षु
जस्तस्य कलां नार्हेति षोडशीं॥ न भिक्षं परपक्षां न न च भिक्षं प्रतिग्रहः॥ सोमपानं समं भिक्षं तस्माद्भिक्षेण वर्तयेदिति॥ अत्र सर्ववर्णेष्वपि पदपयं॥
अतएव बोधायनः॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशामेध्यानामन्नमाहरेत्॥ असंभवे तु पूर्वस्याप्यादरीतोत्तरोत्तरं॥ सर्वेषामप्यभावे तु भक्तद्वयमनभता भे
क्ष्यं शूद्रादपि ग्राह्यं रक्ष्याः प्राणा विजानतेति॥ न च भिक्षाभ्युत्कापाताद्वत्तात कथनं ग्रह संस्थान कथनमन्यं वाकं चिदुपाधिं संपादयेत् तदाह मनुः॥
न चोसात निमित्ताभ्यां न न क्षत्रांग विद्यया॥ नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्से तर्हि चित्॥ वर्ज्यमन्नमाहात्रिः॥ हितं मितं सदा श्रीयद्यत्करे नैव
जीर्यते॥ धातुः प्रकुप्यते येन तदन्नं वर्जयेद्यतिः॥ उदक्या चोदितं चान्नं विज्ञातं भूद् चोदितं॥ प्राण्यं गेचायसे क्लृप्तं तदन्नं वर्जयेद्यतिः॥ पित्रर्थं कल्पितं पू
र्वमन्नं देवाधिकारिणां॥ वर्जयेत्तदृशीं भिक्षां परवाधा करीतथेति॥ परवाधा प्रसक्तिमेवाभिप्रेत्य मनुराह॥ न तापसे ब्राह्मणे वा वयोभिरथवा भिः
॥ अंकीर्णं भिक्षकैरन्यैरगारमुपसंक्रजेदिति॥ यस्तु भिक्षां दातुं राक्तोपि नास्ति क्यान्नप्रयत्नतितद्दुहं वर्जयेदित्याह बोधायनः॥ भिक्षां न दयुः पंचाहं
ससाहं वा कदाचन॥ यस्मिन् ग्रहे जनामोख्यात्यजे च्छांडालवेश्म वर्धते॥ अनिंद्यगृहस्य वर्जने बाधमाह स एव॥ साधुचापतितं विप्रं यो यतिः परि
वर्जयेत्॥ स तस्य सकृत्तं दत्त्वा दुष्कृतं प्रतिपद्यत इति॥ यस्तु हरिदः श्रद्धालुतया स्वयमुपोष्य भिक्षां प्रयत्नतितस्य भिक्षानग्राह्या॥ तदुक्तं स्मृत्यंतरे॥

आत्मानं पीडयित्वा पि भिक्षायः संप्रयच्छति॥ स्वाभिक्षां हिं सितार्थे या नादयात्तादृशीं यतिरिति॥ भिक्षार्थं बहुग्रहेषु पर्यादितुमलसंप्रत्याह बोधाय
नः॥ एकत्र लोभायो भिक्षः पात्रपूरणमिच्छति दाता स्वर्गमवाप्नोति भोक्ता भुंजीत किं त्विषमिति॥ यतिपात्रं विविनक्ति मनुः॥ अतैजसानि पात्राणि त
स्य स्पर्शनिर्घ्रातानि च॥ तेषामद्भिः स्मृतं शौचं च मसानामिवाध्वरो॥ आलाबुदरुपात्रं वा मृन्मयं वैदलं तथा॥ एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायं भुवेन्न
वीदिति॥ यमोपि॥ हिरण्मयानि पात्राणि कृष्याय समयानि च॥ यतीनां तान्यपात्राणि वर्जयेत्तानि भिक्षकः॥ बोधायनोपि॥ स्वयमाहृततपेणैषु स्वयं
शीर्षेषु वा पुनः॥ भुंजीत न वटाश्वत्थकरं जानांतु पर्णके॥ कुंतीतिंदुकयोर्वोपि को विरारार्कयोस्तथा॥ आपद्यपि न को स्येतुमलाशीकांस्यभोजनः॥ सौवर्णे
राजते ताम्रमये वात्रपुसीसयोरिति॥ भोजननियममाह स एव॥ भिक्षाचर्यादुपावृत्तो हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याचम्यादित्यस्याग्ने निवेदयन्नुदुलं चित्रमिति
ब्रह्मजज्ञानमिति चेदयं तमस्पीति कर्जपित्वा भुंजीतेति॥ नृसिंहपुराणेपि॥ ततो निवृत्य तस्यात्र संस्थाप्या चम्य संयमी॥ चतुरंगुलैः प्रक्षाल्य ग्रा
समात्रं समाहितः॥ सर्वव्यंजनसंयुक्तं पृथक्यात्रे निवेदयेत्॥ सूर्यो दिदेव भूतेभ्यो दत्तान्नं प्रोक्ष्य वारिणा॥ भुंजीत पर्णपुटके पात्रे वा वाग्यतो यतिः
॥ भुक्ता पात्रं यतिर्निसंप्रक्षाल्य नान्नपूर्वकं॥ न दुष्येत्तस्य तसात्रं यज्ञेषु च भसा इवा॥ अथाचम्य निरुत्थास्तरुपतिष्ठेत् प्रास्करं॥ जपध्यानविशेषेषु दि
नशेषेन ये दुधः॥ रुतसंधिल्लतोरानि नयेद्देवगृहारिषु॥ दृष्टुं उरीकनिलये ध्यात्वा त्मानमकल्मषं॥ यतिधर्मरतः शांतः सर्वभूतसमो वशी प्राप्नो

तिपरमं स्नानं यस्याप्यननिवर्तत इति। कर्मपुराणेऽपि। आदित्ये दर्शयित्वान्नं भुंजीत प्रातः स्वोऽत्वरः। हुत्वा प्राणाहुती न्यंचयासानष्टौ समाहितः। अमा
चम्यदेवब्राह्मणं ध्यायीत परमेश्वरं। प्राग्ग्रात्रे पररात्रे च मध्यरात्रे तथैव च। संध्यास्वन्दि विशेषेण चिंतयेन्नित्यमीश्वरमिति॥ अथान्येयतिथयोः।
तत्रहारीतः। अभ्युत्थानप्रियालापो गुरुवत्प्रतिपूजनं। यतीनां व्रतवृत्तानां स्वधर्ममनुवर्तनं॥ विष्णुरूपेण वैकुर्यान्नमस्कारं विधानत इति॥ मन्त्रुरपि
॥ कृतकेशानखश्मश्रुः पात्रीरंडीकुसुभवान्। विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यर्पिष्यन्। कपालवृक्षमूलनिकुचे लमसहायता। समता चैव सर्वस्मिन्ने
तन्मुक्तस्य लक्षणं॥ नाभिनंदेत मरणं नाभिनंदेत जीवितं॥ कालमेव प्रतीक्षेत निदिशं भूतको यथा॥ दृष्टिपूतं न्यसेत्सारां वस्त्रपूतं जलं पिबेत्। सत्पूतं
चरेद्वाक्यं मनः पूतं समाचरेत्। अतिवाहं स्तिमितं तनावमं न्येत कंचन॥ न च मेदेहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित्। कुप्यंतं न प्रतिकुप्येत्। कष्टः कुश
लं चरेत्। ससद्गारावकीर्णं च न त्रावमृततां चरेत्॥ अथास्मरतिरासिनो निरपेक्षो निरामिषः। शरीरस्यात्ययचैव समीक्ष्य वस्तुधां चरेत्॥ अभ्युत्थानाभ्य
वहारेण रहः स्नानासनेन च॥ हीयमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत्। इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च। अहिंसाया च भूतानाममृतत्वाय
कल्पते॥ दक्षोऽपि॥ नाध्येत व्यंनक्त व्यंनभ्रात व्यंकदाचन॥ एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नो यतिर्भवति नेतर इति॥ बृहस्पतिरपि। न किंचिद्देवजादन्यदयान्ना
दंतधावनात्। विना भोजनकालं तु भक्षयेत्। तस्मान्नान्यतिः॥ न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेदिति। नाध्येत व्यमित्येतत्कर्म कांडविषयं॥

उपतिष्ठेत्सूर्यं तु ध्यात्वा चैकत्वमात्मना॥ उक्त्वा विराजसं मंत्रमाकृष्टेन प्रदक्षिणां कृत्वा पुनर्जीपित्वा च ये ते पथान इत्यपि। यो सो विष्णुवाक्य आदित्ये पुरु
षोत्तम इति स्तुतः। सोऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्यतं। भिक्षापात्रादिभुध्यर्थं मुपमुच्यप्युपानहो। ततो ग्रामं क्रजेन्मंदं युगमात्रावलोककः॥ ध्याय
न्हरिं च तच्चित्त इदं च समुदीरयेत्॥ विष्णुस्तिर्यग्धोर्ध्वं मेवैकुण्ठे। विदिशं दिशं॥ पातु मां सर्वतो रामो धर्मा च क्रीचकेशवः॥ अभिगम्य गृहाभिक्षां
भवत्सर्वं प्रचोदयेत्॥ गोरोहमात्रं तिष्ठेच्च वाग्यतोऽधो मुखस्ततः। दृष्ट्वा भिक्षां दृष्टिपूतां दातुं श्वकरसं स्थितां॥ त्रिदंडं दक्षिणे त्वंगे ततः संधाय बाहु
ना॥ उत्सादयेत्तत्कवचं दक्षिणेन करेण सः। पात्रं वामकराक्षिप्त्वा श्लेषयेद्दक्षिणेन तु॥ प्राणयात्रिकमन्नं तु भिक्षेत विगतस्पृह इति॥ भैक्ष्यस्य पंचवि
धं त्वमाहो रक्षाः॥ माधूकरमसं कृत्यं वा कूपणीतमयाचितं॥ तात्कालिकोपपन्नं च भैक्षं पंचविधं स्मृतं। मनः संकल्प्य रहिताद्गृहाग्निः सत्पंचका
त्। मधुरदाहरणं वतु माधूकरमिति स्मृतं॥ रायनोऽप्यपनात्प्राग्यत्पार्थितं भक्तिसंयुतैः॥ तत्प्राकूपणीतमित्यहं भगवान्नु शान्ता मुनिः। भिक्षादनसमुद्यो
गात्प्राक्केनापि निमंत्रितं। अयाचितं हितद्वैक्ष्यं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत्। उपस्थाने च यत्प्राक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन ह॥ तात्कालिकमितिख्यातं तद्वत्तव्यं मुमु
क्षुणा॥ सिद्धमन्नं भक्तजनैरानीतं यन्मदं प्रति॥ उपपन्नं तदित्याहुर्मुनयो मोक्षकाक्षिण इति॥ भिक्षान्नं प्रशंसति यमः। यश्चरेत्सर्ववर्णेषु भैक्ष्य
मभ्यवहारतः। न स किंचिदुपाश्रीयारापो भोक्षमिति स्थितिः। अश्विदवः कुशाग्रेण मासिमा। सत्रयं पिबेत्। न्यायतो यत्कृत्वा भिक्षाशी पूर्वस्मात्पुवि

गायत्रो ब्राह्मः प्राजापत्यो बृहन्निति उपनयनादूर्ध्वं विरात्रमक्षरलवणाशी गायत्री मधीते स गायत्रोऽष्टाचत्वारिंशद्दर्शो णिवेदब्रह्मचर्यं चरेत्प्रतिवेदं
द्वादशद्वादशयावद्बृहणोतं वा वेदस्य स ब्राह्मः स्वदारनिरतः ऋतुकालगामी परदारवर्जी स प्राजापत्य आ प्राणाद्गुरीरपरित्यागी स नेष्टि को बृहन्निति
गृहस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति तत्र वार्तावृतयः शालीनप्रवृतयो यायावराघोरसंन्यासिकाश्चेति तत्र वार्तावृतयः कृषिगोरक्षवाणिज्यमगर्हितमुपयुं
जानाः शतसंवत्सराभिर्यजंत आत्मानं प्रार्थयन्ते शालीनवृतयो यजंतो न याजयंतोऽध्यायानानाध्यापयंतो रदंतो न प्रतिगृह्यंतः शतसंवत्सराभिः क्रि
याभिर्यजंत आत्मानं प्रार्थयन्ते घोरसंन्यासिका उधृतपरिपूरिताभिरद्विकार्यं कुर्वन्तः प्रतिदिवसमास्तुतोऽनुवृत्तिमुपयुंजानाः शतसंवत्सराभिः क्रिया
भिर्यजंत आत्मानं प्रार्थयन्ते वानप्रस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति वैश्वानसश्चोदुंबरावालखिल्याफेनपाश्चेति तत्र वैश्वानसा अक्षपय्यौषधिवनस्प
तिभिर्ग्रामबहिष्कृताभिरग्निपरिचरणं कृत्वा पंचमहायज्ञक्रियानिवर्तयंत आत्मानं प्रार्थयन्ते औदुंबरानीवारश्यामाकैरग्निपरिचरणं कृत्वा पंचय
ज्ञक्रियानिवर्तयंत आत्मानं प्रार्थयन्ते वालखिल्याजटाधराश्चीरचर्मवल्कलपरिवृताः कार्तिभ्यां पौर्णमास्यां पुष्पफलमुत्सृजंतः शेषानष्टौ मासान् वृत्त्य
पार्जनं कृत्वाऽग्निपरिचरणं कृत्वा पंचमहायज्ञान् निवर्तयंत आत्मानं प्रार्थयन्ते फेनपाजीर्णफलमोजिनेऽयत्र तत्र वा वसंतः परिब्राजका अपि चतु
र्विधा भवन्ति कुटीचका बहूदका हंसा परमहंसा इति तत्र कुटीचकाः स्वपुत्रगृहेषु भैक्षं चरंत आत्मानं प्रार्थयन्ते बहुदकास्त्रिदंडकमंडलुजलपवि

त्रपादुकासनशिखायसोपवीतकाषायवस्त्रधारिणः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षं चरंत आत्मानं प्रार्थयन्ते हंसा एकदंडधराः शिखायसोपवी
तधारिणः कमंडलुहस्ताग्रामेकरात्रवासिनो नगरतीर्थेषु पंचरात्रं वसंत एकरात्रहिरात्रकच्छांद्रायणारिचरंत आत्मानं प्रार्थयन्ते परमहंसानामेक
दंडधरा कंथाकोपीनवाससौव्यक्तलिंगा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरंत स्त्रिदंडकमंडलुशिव्यपद्मजलपवित्रपादुकासनशिखायसोपवीतलागिनः शू
न्यागारदेवालयवासिनो न तेषां धर्मो नाधर्मो न सत्यं नापि बानृतं सर्वसहः सर्वसमाः समलोष्टाश्चमकांचनाः यथोपपन्नचातुर्वर्ण्यं भैक्षं चरंत
आत्मानं मोक्षयन्ते तेषामुपशमो धर्मो नियमो वनवासिनां दानमेकं गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचरिणामिति ॥ युक्तं च परिव्राजकानामात्मविमोक्षणं
तत्त्वज्ञानपर्यवसायित्वात् परिव्राजकस्य ॥ एतदेवाभिप्रेत्य निर्वचनं स्मृत्यंतरे दर्शितोपरि बोधासरिलेखात् परिपूर्णविलोकनात् परिपूर्णफलत्वाच्च
परिव्राजक उच्यते इति ॥ परितो ब्रजते नित्यं परंबा ब्रजते पुनः ॥ हित्वा चैवापरं जन्म परिव्राजक उच्यते इति ॥ तदेव मेध्यायादौ मूलवचनेन चातुर्व
र्ण्यश्रमगत इति आश्रमरावेन तु बुद्धिस्था आश्रमचतुष्टयधर्माः समापिताः ॥ द्वितीयेऽध्याये त्रस्फुटमभिहितो जीवनकाले ह्यपायः कथ्यादिः प्र
थमसमस्ताश्रमगताः गरीयांसो धर्माः किमपि विवृतास्त्वाश्रमपरातमेतं व्यावाचीन्महितधिषणो माधवविभुः ॥ ३॥ इति श्रीमहाराजाधिराजराजप
रमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरस्य माधवामात्यस्य कतौ पाराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्रीर्जयति॥ अथ महितीयाभ्यामध्यायाभ्यां चतुर्वर्ण्यश्रमाः साक्षात्प्रतिपादिताः आश्रमधर्मोभ्यसूचिताः। तेषु च धर्मेषु शुद्धस्यैवाधिकारः। शुचिना कर्मक
र्तव्यमिति स्मृतेः। सा च शुद्धिर्यद्यपि पुरुषस्य स्वाभाविकी तथापि केनचिदागंतुकेनाशौचाख्येन दोषरूपेण पुरुषगतातिशयेनाकंचित्कालं प्रतिबध्यते।
तच्चाशौचं कालेयलात्तज्जानायपनोद्यं अतस्तृतीयाध्याये तस्मिन् प्रतिपादिपुराणौ प्रतिबंधापगमेनोक्तं धिकांशं शुद्धिं प्रतिजानीते॥ अतः शुद्धिं प्रवक्ष्यामि
जनने मरणे तथेति॥ अतो जननमरणयोः धर्मो धिकारपरिपंथिन्यशुद्धिः प्राप्नोति अतस्तन्निवर्तकोपायप्रतिबोधनेन शुद्धिं प्रवक्ष्यामि। जननमर
णयोश्चाशुद्धिप्रापकत्वं मनुनादशितं॥ इतज्जातानुजाते च कतचोले च संस्थिते। अशुद्धा बांधवाः सर्वे सूतके च तथोत्तरइति॥ प्रेतिज्ञातां शुद्धिवर्णानु
क्रमेण दर्शयति॥ दिनत्रयेण शुद्धं तिब्राह्मणाः प्रेतसूतके॥ क्षत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पंचदशाहकैः। शूद्रः शुद्धतिमासेनापाराशरवचोयथेति॥ न
नु दिनत्रयेण शुद्धं तिब्राह्मणा इत्येतद्बहुस्मृतिविरुद्धं तथा च रक्षः। शुद्धे द्विप्रोदशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः। वैश्यः पंचदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्धता
ति। देवलोपि। दशाहं ब्राह्मणानां तु क्षत्रियाणां त्रिपंचकं। विंशद्वा त्रंतु वैश्यानां शूद्राणां मासमेव त्विति॥ वसिष्ठेऽपि। ब्राह्मणो दशरात्रेण पंचदशरात्रे
ण क्षत्रियो वैश्यो विंशतिरात्रेण शूद्रो मासेनेति। नैषरोषः। विप्रेषु च्यहशौचस्य समानो दकविषयत्वात्। तथा च मनुः। च्यहत्तूदकदायिन इति॥
दशाहाशौचप्रतिपादकानि दक्षादिवचना निसिपिंडविषयाणि। दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयत इति मनुस्मरणात्। कूर्मपुराणेऽपि। दशा

अन्यथोपनिषदमावर्तयेदिति श्रुतिर्बाध्येत। न श्रोतव्यमित्येतदपि ब्रह्ममीमांसा व्यतिरिक्तविषयं॥ श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इति तन्मीमां
सायां विहितत्वात्। उपपन्नश्वतीर्थवासोपवासाध्ययनव्याख्याने तास्यै निषेधः। निवृत्तिधर्मप्रधानत्वं केवल्यश्रमस्यायतः स एवाह॥ यस्मिन्वाचः
प्रतिष्ठास्कः कूपे प्रास्ताः शिला रव॥ न वक्तारं पुनर्योति स केवल्यश्रमेव सेतु। यस्मिन्कामाः प्रविंशति विषये श्लोपसंहृताः। विषयान् पुनर्योति स के
वल्यश्रमेव सेतु। यस्मिन्क्रोधः शमंयति विफलः सम्यगुद्भितः। आकाशः सिर्यथाक्षित्यः स केवल्यश्रमेव सेतु। यस्मिन्क्षान्तिः शमः शौचं सत्यं सं
तोष आर्जवं। अकिंचिन्मंदं मश्वस केवल्यश्रमेव सेतु। वृथा प्रलापी यो न स्यान्नलोकाराधने रतः॥ नान्यविद्याभियुक्तश्च स केवल्यश्रमेव सेतु। अतीता
न्नस्मरे द्रोणास्तथैवानागतानपि प्रात्याश्वनाभिनंदे त स केवल्यश्रमेव सेतु। अंधवन्मूकवसंगुवधिरक्लीबवच्चयः। आसे ब्रजति यो निसं स केवल्य
श्रमेव सेतु॥ उक्तधर्मोपेतं यतिं प्रशंसति रक्षः॥ संचितं यद्बृहत्स्य पापमामरणांतिकं। निर्दह्यति तत्सर्वमेकरात्रेऽपि तोयति॥ सन्यस्य तं द्विजं दृष्ट्वा
स्थानाच्च लतिभास्करः। एष मे मंडलं भित्वा परं स्थानं प्रयास्यति॥ तदेवं यतिधर्मानिरूपिताः। उक्तानां ब्रह्मचर्यादीनां सन्यासां तानां चतुर्णामश्रमाणां
प्रत्येकमवातरभेदाश्वतुर्विधाः। तदुक्तं महाभारते। ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः॥ चत्वार आश्रमाः प्रोक्ता एकेकस्य चतुर्विधा इति॥ तच्च च
तुर्विध्यं कात्यायनस्मृतिर्व्याचक्षते॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकश्च चत्वार आश्रमाः षोडशभेदा भवन्ति। तत्र ब्रह्मचारिणश्चतुर्विधा भवन्ति

श्वेत्सूतकं। राजर्त्विग्दीक्षितानां च बाले देशांतरे तथा। त्रतिनां सत्रिणां चैव सद्यः शौचं विधीयते। एकाहा च ध्यते विप्रो यो ग्निवेदसमन्वितः। हिनेही
नतरे वापि ब्रह्मचरुहस्तथा। तथा हीनतमे चैव षडहः परिकीर्तितः। ये दशाहादयः प्रोक्ता वर्णानां ते यथाक्रमं। अस्नात्वा वाष्पदुत्वा च अंदाभ्रस
थाहिजः। एवं विधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेदिति। अत्र च त्वार्यधीतवेदानामित्यादि नोक्तोऽयं संकोचो युगांतरविषयः। कृतस्वाध्यायसापेक्षमप
संकोचनंतथेद्यायनुक्रम्य कलौ युगे विमान्धर्मान्कर्त्तव्यानाहुर्मनीषिण इति स्मृत्यंतरे भिधानात्। दशाह एव विप्रस्य सपिंड मरणे सति। कल्यांतरा
णिकुर्वाणः कलौ भवति किल्बिषीति हारितवचनाच्च। उक्तरीत्या क्षत्रियवद्वैश्येषु वचनां तरविरोधः परिहर्तव्यः। एवं च सति विप्रस्य समानोद
के त्रिरात्रं सपिंडेषु दशरात्रं। क्षत्रियादीनां द्वादशाहारियन्मूलवचनोक्तं तस्मिन्। यद्यपि क्षत्रियवैश्ययोः पंचदशाह विंशतिरात्रं वचनानुसा
रेण द्वादशाह पंचदशाह। शौचवचनं गुणवदघसंकोचपरमिवाभाति। देवलश्वगुणवद्विषयत्वेनैवोदाजहार तथापि शिष्टाचाराद्दुःस्मृत्यनुगु
हाच्च क्षत्रियवैश्ययोर्मूलवचनोक्त एव मुख्यः कल्पः। अतएव मनुकर्मदक्षाः शुभ्येदिप्रौदशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः वैश्यः पंचदशाहेन भूदोमा
सेन शुध्यति। मार्कंडेयोपि। दशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेद्दानहोमविवर्जितः। क्षत्रियो द्वादशाहं तु वैश्यो मासार्धमेव च। भूदो मासमासीत् तन्निजकर्मविव
र्जित इति। बृहस्पतिरपि। क्षत्रियो द्वादशाहेन शुध्यते मृतसूतके। वैश्यः पंचदशाहेन भूदो मासेन शुध्यतीति। विष्णुरपि। ब्राह्मणस्य सपिंडानां जनन

मरणयोर्द्वादशाहमाशौचं द्वादशाहं राजन्यस्य पंचदशाहं वैश्यस्य मासं भूदस्येति। पंचदशाह विंशतिरात्रवचनं तु यावज्जीवा शौचवाक्यवन्निंदा
परत्वेन व्याख्येय। पराशरकचो यथेति। अनेन स्वमतं विशदयन्मतांतरेष्वप्यघसंकोचविकासे पराणि वचनानि संतीतिसूचयितान्यस्माभिव्यं
स्थापितानि। उक्तस्याशौचस्य कर्माधिकारपरिपंथित्वात्संध्यायुपासनस्यापि निवृत्तिप्राप्तावपवादमाह। उपासने तु विप्राणामंगशुधिश्च जाय
त इति। उपासनं संध्यावंदनाद्यग्निहोत्रानुष्ठानं तस्मिन्प्रसक्ते तात्कालिकी शरीरशुधिर्भवति। तदाह गोभिलः। अग्निहोत्रादिहोमार्थं शुधिसा
त्कालिकी स्मृता। पंचयज्ञान् कुर्वीत त्वशुधिः पुनरेव स इति। यावत्कालेनाग्निहोत्रं निष्पद्यते तावदेव शुधिर्न तूपरि। पुनस्त्योपि। संध्यामिष्टिं
रुहोमं यावज्जीवं समाचरेत्। न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन्गच्छेदधोहिजः। सूतके मृतके वापि संध्याकर्म समाचरेत्। मनसोच्चारयेन्मंत्रान्प्राणायाम
मृते हिज इति। अंजलिप्रक्षेपे तु वाचोच्चारणमभिप्रेत्यपेदि न सिराह। सूतके सावित्र्यां जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन् मत्कुर्यात्।
मनसोच्चारणस्य मार्जनादि मंत्रेष्वपि सिद्धत्वा रंजलौ विशेषविधानं वाचिकाभिप्रायं। यत्तु मनुनोक्तं। उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते। दानं
प्रतियहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तत इति तस्मार्तवैश्वदेवारि विषयं। तदाह जातूकर्ष्यः। पंचयज्ञविधानं च न कुर्यान्मृतजन्मनोरिति। यत्तु जावा
लेनोक्तं। संध्यापंचमहायज्ञान्नैत्यकं स्मृतिकर्म च। तन्मध्ये हापयेदेव आशौचांते तु तक्रियेति तद्वाचिकसंध्याभिप्रायं। स्मार्तकर्मवर्जनं स्वयंक

तृकविषयं अन्येन तु कारयेदेव । तदाह बृहस्पतिः । सूतके मृतके चैव ह्यशक्तौ श्राद्धभोजने । प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हावयेदिति । जातूकर्ण्यो
 पि सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्तकर्मकथं भवेत् । पिंडयज्ञं च रंहोममसगोत्रेण कारयेदिति । मूलवचने विप्रग्रहणं क्षत्रियोदीनामुपलक्षणं । द्विविधं यत्सु
 चित्वं कर्मानधिकारलक्षणमस्पृश्यत्वलक्षणं च तत्रांगशुद्धिरित्यनेनैकस्य निवृत्तिरुक्तान्वकारेणापरस्यपि यथाशावेतात्कालिकी द्विविधा शुद्धिस्त
 थाजननेपितृत्वासाविशेषमाह ॥ ब्राह्मणानां प्रसूतो तु देहस्पर्शो विधीयत इति ॥ । जनने सपिंडानां सर्वकालिकोगस्पर्शः न तु शावाशौचवत्कालिकः ।
 अतएवांगिराः । सूतके सूतिकावर्ज्यं सस्पर्शो न निषिध्यते । संस्पर्शो सूतिकाया स्तस्नानमेव विधीयत इति । कौर्म्येपि । सूतके तु सपिंडानां संस्पर्शो नैव
 दुष्यतीति । ऐटीन सिरपि ॥ जनौ सपिंडाः शुचयो मातापित्रोस्तसूतकं ॥ सूतकं मातुरेव स्यादपस्पृश्यपिता शुचिरिति ॥ जनने मातापितृव्यतिरिक्ताः
 सर्वे सपिंडाः स्पृश्याः मातापित्रोस्तस्नास्ति स्पृश्यत्वं तत्रापि पितास्नानेन स्पृश्यो भवति । दशाहं मातुरेवास्पृश्यत्वं । संबर्तोपि जाते पुत्रेपितुः स्नानं
 सचैतनु विधीयते मूजाते विप्रोद्देशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः वैश्यः पंचदशाहेन भूद्रो मासेन शुध्यतीति । जाते जनने स्पृष्टमन्यतु । इयं च शुद्धिः क
 र्माधिकारविषया समेन तरोक्तेन वचनेन स्पर्शविषयायाः शुद्धेरुक्तत्वात् । जन्मरिव सेतुना स्य शुद्धिर्दोषादिविषयो । अतएव मनुः । जाते कुमारे
 त्रहः कामं कुर्यात्प्रतिग्रहं । हिरण्यधान्यगोवासस्त्रिलानां गुडसर्पिषामिति ॥ रां स्वस्तिस्वितौ । कुमारं प्रसवेनाज्यामहि न्यायां गुडतिरुहिरण्यवस्त्र

हंशावमाशौचं संपिंडेषु विनिश्चितमिति । बृहस्पतिरपि । द्वादशाहेन सपिंडास्तशुध्यंति प्रेतसूतके । त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यंति गोत्रिण इति
 ॥ ननु क्षत्रियोद्वादशाहेनेत्यनेकस्मृतिविरुद्धं । तत्र वसिष्ठदेवलाभ्यां क्षत्रियस्य पंचदशाहशौचमुक्तं तद्वचनं चोदाहृतं । शातातपस्त्वेकादशाह
 माह । एकादशाहाद्रान्नन्यो वैश्योद्वादशाभिस्तथा ॥ भूद्रो विंशतिरात्रेण शुध्यते मृतसूतक इति ॥ बृहस्पतिरपि ॥ क्षत्रियस्तद्वादशाहेन स्वकर्मनिर
 तः शुचिः । तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमाप्नुयादिति । अत्रोच्यते । विद्यातपसोस्तारतम्येनाविरोधः । अतएव न्यायवर्तिनः भूद्रस्याप्यर्धा
 शौचमाह । क्षत्रस्य द्वादशाहानि विंशः पंचदशैव तु । त्रिंशद्दिनानि भूद्रस्य तदर्थं न्यायवर्तिन इति । देवलोप्येतदेवाभिप्रेत्य विप्रादीनामाशौच
 तारतम्यमाह ॥ चत्वार्यधीतवेदानामहान्याशौचमिष्यते । वेदाग्निविप्रयुक्तस्य व्यहमाशौचमिष्यते । एताभ्यां श्रुतयुक्तस्य दिनमेकं विधीयते ।
 एतैः साकं कर्मसुक्तः सद्यः शुचिरसंशयः । एतैर्युक्तस्य राज्ञस्तद्वादशैकादशादशा । वैश्यस्यैव पंचदशाद्वादशैकादशा क्रमात् । अर्धमासं तशुश्रूषोः
 भूद्रस्याशौचमिष्यत इति ॥ यत्सु क्षत्रियारेस्त्रिपंचादिकं तैर्नैवोक्तं तद्विद्यातपोरहितविषयं । प्राकृतानां तु वर्णानामाशौचं संप्रकीर्तितमिति वाक्य
 शेषात् । दशपक्षानुपन्यस्यगुणोत्कर्षापकर्षाभ्यां व्यवस्था माह । सद्यः शौचं तथैकाहं व्यहस्वतुरहस्तथा ॥ षड्दवादशाहं च पक्षो मासस्तथैव चामर
 णां तंतथा चान्यसंज्ञाश्च दशसूतके । उपन्यासक्रमेणैव वक्ष्याम्यहमशेषतः । ग्रंथार्थतो विजानाति वेदमंगैः समन्वितं सकल्पं सरहस्यं च क्रियावां

पा० मा०
१६५

वाप्यणस्य स्वाध्यायनिवृत्त्यर्थमिति। अयमर्थः। अन्यथा भवस्तनिकारीनां संकुचितवृत्तीनां संपूर्णा शौचे स्वीक्रियमाणे जीवनमेव न स्यात्। एवं च सत्येका
हविधानमध्यस्तनिकविषयं यत्र हविधानं तत्र हिकविषयं असंकुचितवृत्तेस्तदशाहमिति व्यवस्था। एवमुक्तं रित्या। सद्यः शौचं तथैकाहस्य हवि
तुरहस्तथा षट् दशाहानि पक्षमासस्तथैव चेति दक्षोक्ताः पक्षाव्यवस्थापनीयाः॥ वृत्तिसंकोचे नाशौचसंकोचमहसंग्रहकारः॥ शिलोच्छ
षिते ते जीवे न सद्यः शौचो द्विजोत्तम इति। ननु विद्वद्दिषयत्वे नैवायमाशौचसंकोचः सर्वकर्मसु किं नैव्यते योगि वेदसमन्वित इति विशेषणसामर्थ्या
त्तात्तन्त्र। दशाहं शावमाशौचसंपिंडेषु विधीयत इत्यविशेषेण दशाहशौचविधानात्। न च सामान्यप्राप्तस्य दशाहशौचस्य विद्वद्दिषये बाध इति
शंकेनीयं। बाधस्यानुपपत्तिहेतुकत्वात्। यावत् बाधिते अनुपपत्तिर्न शस्यति तावद्बाधनीयं। अत्र चाध्ययनप्रतिग्रहादिमात्र एव दशाहशौचबाधे
नैकाहशौचविधानस्य चरितार्थत्वात् न सर्वत्र दशाहशौचबाधः। अभि वेदसमन्वितत्वमध्यस्तनिकस्यैकाहशौचस्य विधिस्तत्पथेन त्वैकाहशौच
विध्यधिकारिविशेषणं। यत्तु उभयत्र दशाहमिदं कुर्यान्न न भुज्यते। दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तत इति मनुना प्रतिग्रहादिनिषेधनं कृतं
तदसंकुचितवृत्तिविषयं। यदि वृत्तिसंकोचासंकोचवेवाशौचसंकोचासंकोचयोः कारणं तर्ह्येतासंकुचितवृत्तेर्नैर्गुणस्यामरणमाशौचं प्राप्नोतीत्या
शंक्याशौचविधिदर्शयति। जन्मकर्मपरिभ्रष्टः संध्योपासनवर्जितः। नामधारकविप्रोऽस्तु दशाहं सूतकी भवेत्॥। सध्योपासनादिनित्यनैमित्तिक

आ० अ० ३

१६५

चा

मण्यकुर्वाणः अतएवासौ नामधारको विप्रो भवति तस्यापि दशाहमेवाशौचं॥ नामधारकविप्रस्य स्वरूपं दर्शयति व्यासः। ब्रह्मर्षी जसमुत्पन्नो मंत्रसं
स्कारवर्जितः। जातिमात्रोपजीवी च स भवेन्नामधारकः। गर्भाधानादिभिर्मुक्तस्तथोपनयनेन बालकमविन्नवार्धिते स भवेन्नामधारक इति॥ ननु संस्का
ररहितस्य नामधारकविप्रस्य मरणान्तिकमाशौचं कर्मपूराणेऽभिहितं। क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च॥ यथेष्टाचरणस्याहमरणतमशौचकमि
ति॥ दक्षेणापि॥ व्याधितस्य कर्दर्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा। क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः। व्यसनासंकुचितस्य परोधीनस्य नित्यशः। श्राद्ध
कर्मविहीनस्य भस्मांतसूतक भवेत्। नासूतकं कदाचित्स्याद्यावज्जीवं तु सूतकमिति तत्कथं दशाहशौचं मिति। उच्यते। निरार्थवादत्वादेतेषां नयावकी
चाशौचविधिपरत्वं अन्यथानामधारकविप्रस्तदशाहं सूतकी भवेदित्येतद्वचनं विरुध्यते॥॥ चतुर्णां वर्णानामाशौचमभिधायाधुनोत्तमवर्णेन हीनव
र्णसूतयन्नानामुत्तमवर्णसंबन्धिनिजने मरणेशौचमाह। एकपिंडास्तदायादाः पृथग्द्वारनिकेतनाः। जन्मन्यपि विपत्तौ च तेषां तत्सूतकं भवेदिति॥ एकः
पिंड उत भवर्णदेह उतादको येषां ते तथा। पृथग्द्वारनिकेतनाः हीनवर्णाः स्त्रियः निकेतनानि उत्यतिस्नानानियेषां ते तथा। दायादाः पुत्राः तेषां मुत्तमवर्ण
संबन्धिनिजने मरणे च सति तत्सूतकं उत्तमवर्णसंबन्ध्याशौचं भवेत्। तथा च मनुः॥ सर्वे तूत्तमवर्णानामाशौचं कुर्युरादृताः। तद्वर्णविधिदृष्टेन स्वाशौ
चं तु स्वयोनिष्विति॥ अयमर्थः। सर्वे हीनवर्णा उत्तमवर्णानां संबन्धिनिजने मरणे वा उत्तमवर्णविधिदृष्टेन दशरात्रादिनाशौचं कुर्युः स्वयोनिपुजातेषु

तेषु च स्वाशौचं कुर्यात् ॥ कुर्मोपि ॥ शूद्रविदुः क्षत्रियाणां तु ब्राह्मणे संस्थिते सति ॥ दशरात्रेण भुविः स्यादित्याह कमलोद्भव इति ॥ देवलोपि ॥ सर्ववर्णेषु राया
 दायेस्त्वर्चिप्रस्य बांधवाः ॥ तेषां दशाह माशौचं विप्रशौचं विधीयत इति ॥ एतच्चाशौचमविभक्तविषयं ॥ तथानापस्तंबः ॥ क्षत्रविदुः शूद्रजातानां यद्विस्तोमृत
 सूतके ॥ तेषां तु पितृकाशौचं विभक्तानां त्वपैतुकमिति ॥ अपैतुकं मातृजातीयमित्यर्थः ॥ अथमवर्णसंबन्धिनिजननाहोउत्तमवर्णस्य यदाशौचं तदुक्तं
 कौर्मो ॥ षड्रात्रं स्यान्निरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु ॥ वैश्यक्षत्रियविप्राणां भूदेष्वाशौचमिव्यत इति ॥ विष्णुरपि ॥ ब्राह्मणस्य क्षत्रियविदुः शूद्रेषु सपिंडेषु षड्रात्रं
 निरात्रैकरात्रैः क्षत्रियस्य विदुः शूद्रेषु षड्रात्रं निरात्राभ्यां वैश्यस्य शूद्रेषु षड्रात्रेणेति ॥ बृहस्पतिस्तु प्रकारांतरेणाशौचमाह ॥ दशाहान्मुध्यते विप्रोजन्म
 हान्योः स्वयोन्यु ॥ सप्तपंच निरात्रैस्तु क्षत्रविदुः शूद्रयो निष्विति ॥ अत्र षड्रात्रसत्तरात्रपक्षयोर्विकल्पः स्नेहादिना वा व्यवस्थाप्यः ॥ उक्तस्य भिन्नजा
 तीयविषयस्याशौचस्य सजातीयेष्विव सात्त्विकपुरुषत्वप्राप्तौ तदवधिमाह ॥ तावत्तत्सूतकं गोत्रे चतुर्थपुरुषेण तु इति ॥ तत्सूतकं भिन्नजातीयसंततिवि
 षयोक्तमाशौचं तावदावन्निपुणं चतुर्थपुरुषेण तु निवर्तते ॥ तत्र सापिंड्यनिवृत्तेः ॥ सपिंडतातु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ॥ सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भि
 न्नजातिष्विति ब्रूथपराशरवचनात् ॥ शातातपोपि ॥ यद्येकजाता बहवः पृथक् क्षेत्राः पृथक् जनाः ॥ एकपिंडाः पृथक् शौचाः पिंडत्वावर्तते त्रिविधिति ॥ स
 जातीयेषु पंचमादिष्वशौचतारतम्यं वेत्तुं सापिंड्यनिवृत्तिमाह ॥ ॥ दद्याद्विच्छेदमाप्नोति पंचमो वात्मवंशज इति ॥ ॥ दद्यान्मुच्छेदं पिंडो लक्ष्यते ॥ तस्मा

प्रावरणगोधान्यप्रतिग्रहेष्वशौचपुस्तदहरित्येके ॥ वृथया श्रवण्यः ॥ कुमारजन्मदिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः ॥ हिरण्यभूगवाभ्याजवासः शय्यासना
 दिषु ॥ तत्र सर्वप्रतिग्रहं कृतान्नं तु न भक्षयेत् ॥ भक्षयित्वा तु तन्मोहादिजन्मद्वारायणं च रोदिति ॥ बोधायनोपि ॥ गुडते ल हिरण्यानां गोधान्यानां च वाससो
 ॥ तस्मिन् न हनिरानं च कार्यो विप्रैः प्रतिग्रहः ॥ प्रादुर्भावे देनाद्वाद्याप्येता नीत्यपरे जगुरिति ॥ यास्तु जन्मदास्याः सूतिका वासाभिमानिन्यो देवतास्ता
 सांपूजायां प्रथमषष्ठदशमदिवसे च भुविर्नास्ति ॥ तदाह व्यासः ॥ सूतिका वास निलया जन्मदानाम् देवताः ॥ वासां यागनिमित्तं तदुत्तिर्जन्मनि कीर्तिता
 ॥ प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ॥ त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्ममीति ॥ मार्कंडेयोपि ॥ रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः रात्रौ जागरणं
 कुर्याज्जन्मदानां तथा बलिः ॥ पुरुषाः रास्त्रहस्ताश्च नृत्तगीतैश्च योषितः ॥ रात्रौ जागरणं कुर्याद्दशम्यो चैव सूतक इति ॥ यत्तं गिरसोक्तं ॥ नाशौचं सूतकं
 क्तं सपिंडानां क्रियावतामिति तत्पूर्वस्ति ॥ मिहोत्रादि विषयत्वेन वासमनंतरोक्तजन्मदा बलि विषयत्वेन वानेतव्यं ॥ अन्यथा जातो विप्रो दशाहेनेत्येत
 द्बचनं निर्विषयं स्यात् ॥ उक्तस्य प्रेतस्य च जाताशौचस्य क्वचित्संकोचमाह ॥ एकाहान्मुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ॥ त्र्यहा लोके वलवेदस्तदिही
 नो दशभिर्दिनैरिति ॥ अत्राग्निशब्देनाहवनीयादयोग्यं ते ते श्वतसाध्यदर्शपूर्णमासादय उपलक्ष्यं ते ॥ दिहीनो दशभिर्दिनैरिति द्वाभ्यां मघिवेरा
 श्वोरहितः ॥ अथमाशौचसंकोचः स्वाध्यायेत्यमेधसो बहुतरसपिंडस्य संकुचितवृत्तेश्च प्रतिग्रहादौ दृष्टव्यः न तु सर्वकर्मसु ॥ तथा च गौतमः ॥

चात्तघातिना मिति। नृपोऽभिषिक्तः क्षत्रियः। गोशब्दः शृंगिरं दृष्ट्या दीनां सर्वेषां तिरश्चा सुपलक्षकः। विप्रग्रहणं चांडाळाकपलक्षणा र्थं पृथोक्तपादि
भिर्हंतानां विधिमंतरेणात्मत्यागकारिणां संबंधिनः सपिंडास्तेषामन्वक्षं यावच्छवदर्शनमाशौचं न तु दशाहपर्यंतमित्यर्थः। दुर्मृताबुदकदानादि
कमपि नास्ति। तथा च यमः। चांडालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्दैत्यतादपि॥ इति भ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणो। उदकं पिंडदानं च प्रेतेभ्यो यत्नरीय
ते। नोपतिष्ठति तत्सर्वमंतरिक्षे विनश्यति॥ नाशौचं नोदकं नाश्रनराहाद्यंत्यकर्मच। ब्रह्मदंडहतानां च न कुर्यात्कटधारणमिति। ब्रह्मदंडो ब्राह्मणशापश्च
भिचारो वा॥ कटशब्देन शववाहनोपयोगिस्त्वद्वैदिकमभिधीयते॥ आपस्तंबोपि॥ व्यापादयेद्य आत्मानं स्वयं योऽभ्युदकादिभिः॥ विहितं तस्य नाशौचं
नापिकार्येदकक्रियेति॥ एतच्च बुद्धिपूर्वकमरणविषयं। अतएव गौतमः॥ गोब्राह्मणहतानां मन्वक्षं राजक्रोधाच्च युत्थे प्रायोनाशकशस्त्राग्निविघ्नोद
कोद्धनं प्रपतनैश्चेच्छुतामिति। प्रायो महाप्रस्थानं। अनाशकं अनशनं। भृगुप्रपतनं एतैश्च बुद्धिपूर्वकहतानां सपिंडस्यान्वक्षमाशौचमित्यर्थः। तत
श्चेदमुक्तं भवति। हर्षोदिना चांडालादिविग्रहकुर्वन्त्यसौ हतस्तस्येवायं पिंडुदानादिनिषेधः। एवं दुष्टदृष्ट्या दीनग्रहीतुमाभिमुख्येन गच्छतो मरणे। यमाशौ
चादिनिषेधः। एवं राक्षः प्रतिकूल्यमाचरतो मरणे एवं बाहुभ्यां नदीतरणेपि एवं सर्वत्रानुसंबंधनीयं॥ अतएव ब्रह्मपुराणं॥ शृंगिरं दृष्टिं नखिव्यालविष
वन्निमहाजलैः। क्लृप्तास्तरिहर्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तयः॥ नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्यता॥ निगृहीताश्च ये ज्ञानो रदोषेण कुत्रचित्तापर

दारान्हरंतश्च रोषात्तसतिभिर्हताः॥ असमानैश्च संकिर्णैश्चंडालाद्यैश्च विग्रहं। कृत्वा तैर्निहितारतद्व्यंडालादीन्समाश्रिताः। क्रोधात्प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमु
द्ध्वनंजलं॥ गिरिवृक्षप्रपातं वा ये कुर्वन्ति नराधमाः। महापतिकि नो वापि पतितस्तैः प्रकीर्तिताः। पतितानां नराहः स्यान्नां त्येष्टिर्नास्ति संचयः। न च भ्रूयातः
पिंडो वा कार्य आध्यादिकं क्वचिदिति। नन्वयं चांडालादिहतानामग्निसंस्कारनिषेधोऽनाहिताग्निविषयः। आहिताग्निविषयत्वे आहिताग्निमग्निभिर्यत्तपा
त्रैश्च दहेदिति श्रुतिविहिताग्नि यज्ञपात्रादिप्रतिपत्ति लोपप्रसंगादिति। मैवं। स्मृत्यंतरे चांडाळदिहतसंबंधिनामग्नीनां यज्ञपात्राणां च प्रतिपत्तिवि
धानात्। वेदानं प्रक्षिपेदस्मावसथ्यं चतुष्पथे। पात्राणितुदहेदग्नौ यजमाने वृधामृते। आत्मन स्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया तेषामपि तथा
गंगातोये संस्थापनं हितमिति। तस्मात्सर्वेषां दुर्मृतानामविशेषेण दाहनिषेधः। अयं चाशौच आध्यादिनिषेधो यावत्संवत्सरं संवत्सरांते नारायणबलिं क
त्वा सर्वमौर्ध्वदेहिकं कार्यमेव। तदुक्तं षड्विंशतमो गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च॥ ऊर्ध्वं संवत्सरा कुर्यात्सर्वमेवोर्ध्वदेहिकमिति॥ नारायणबले
श्च प्रेतमुध्यापादकत्वं व्यासेनोक्तं॥ नारायणं समुद्रिष्य शिवं वाप्यक्षरीयते॥ तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेनैतदन्यथेति॥ सर्पहतत्वं विशेषः॥ वत्सरपर्यं
तंपंचम्यानां गृजां कृत्वा संवत्सरानंतरं नारायणबलिं कृत्वा सौवर्णं नागंद्यात्प्रत्यक्षां गच्छ॥ तदुक्तं भविष्योत्तरपुराणे॥ सुवर्णकार निष्पन्नं नागं क
त्वा तथैव गच्छ॥ व्यासाय दत्त्वा विधिवत्सुरानुप्यमानुयादिति। प्रमादमरणे वा शौचमस्येवा तथा चांगिराः। यदिकश्चित्प्रमादेन म्रियेतात्कटकादिभिः।

विहितं तस्य च शौचं कार्यं चैवोदकक्रियेति॥ ब्रह्मपुराणेपि॥ प्रमादरपिनिःशंकमकरमादिधियोदितः॥ भृंगिदंष्ट्रिनखिव्यालविषविक्रजलमिभिः।
चांडालैरथवाचैरेर्निहतो यत्र कुत्रचित्॥ तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तस्य इति॥ विधितो भृग्वग्निमरणे तु विशेषः। तथा च शातातपः। बुधः शौचं
क्रियालुप्तः प्रत्याख्यातभिषक् क्रियः॥ आत्मानं धातयेद्यस्तु भृग्वग्निमरणं नानां बुभिः। तत्र विरात्रमाशौचं द्वितीयैस्त्वस्त्रिंशत्संख्यः। तृतीये तूदकं दत्त्वा चतुर्थे
श्राद्धमाचरेदिति अस्ति च भृग्वैदिकविधिः। तथा च दित्यपुराणे॥ दुष्प्रकृत्यैर्मेहरोगैः पीडितस्तु पुमान्यदि॥ प्रविशे ज्वलनं शीतं कुर्याद्देवानं तथा अ
गाधं तोयराशिं वा भृगोः पतनमेव वा। गच्छेन्महापथं वापि तु पारगिरिमादरात्। प्रयागवटशाखायां देहत्यागं करोति वा॥ उत्तमान् लभते लोकान्नात्मघाती
भवेत्कचित्पुत्राणस्यामृतो यस्तु प्रत्याख्यातभिषक् क्रियः। काष्ठपाषाणमध्यस्थे जाह्नवीजलमध्यगः अविमुक्तो न्मुखस्तस्य कर्णमूलगतो हरः। प्र
णवन्तारकं ब्रूते नान्यथा कुत्रचित्कचित्॥ ब्रह्मगर्भः॥ यो लुष्टा तु न रात्रौ ति महाव्याधुपपीडितः। सोऽग्निरिव महायात्रां कुर्वन्नामुत्र दुष्यति। इति॥ देशां
तरमृत्युति। सपिंडे देशांतरमृते सद्यः शौचमित्यर्थः। तदाह मनुः। बाले देशांतरस्थे च पृथक् पिंडे च संस्थिते। सवासाजलमाप्लुत्य सद्य एव विभुध्य
तीति॥ देशांतरस्थत्वेन च सपिंडो विशेष्यते॥ देशांतरलक्षणं बुद्धमनुनेति॥ महानद्यंतरं यत्र गिरिर्वाप्य वधानकः। वाचो यत्र विभियंते तद्देशांतरमु
च्यते॥ बृहत्पतिरपि॥ देशांतरं वदं त्येके ऋषि योजनमायतं॥ चत्वारिंशद्दं त्येके अन्ये त्रिंशत्तथैव चेति। योजनलक्षणं स्मृत्यंतरेभिहितं॥ तिर्यग्यवो

च्छेदमाप्नोति आत्मवंशजः पंचमः वाशब्दाश्च सत्यमेतन्न सापिंड्यं निवर्तत इति। तदुक्तं गौतमेन॥ पिंडनिवृत्तिः पंचमे सत्यमेवेति। वाशब्दाश्च हे। य
दर्थं सापिंड्यनिवृत्तिरभिहिता तद्विदानीमाह॥ चतुर्थे देशरात्रस्यास्य द्वात्रिंशत्संख्यः पंचमे॥ षष्ठे चतुरहास्तु स्थिः सत्यमेतु दिनत्रयादिति॥ पितृपक्षे कूट
स्तुमारभ्य गणनाकार्या॥ चतुर्थे देशरात्रमाशौचं। पंचमे षड्रात्रं षष्ठे चतुरात्रं सत्यमेतिरात्रमिति॥ ननु सापिंड्यस्य सत्यपुरुषपर्यंतत्वात् सापिंडेषु त
विशेषेण रशाहाशौचे संकोचविधानमनुपपन्नं। सापिंड्यस्य सत्यपुरुषपर्यंतत्वं मत्स्यपुराणेभिहितं॥ केषां भाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिंडभागिनः
सत्यमः पिंडदश्चैषां सापिंड्यं सात्यपौरुषमिति। मनु रपि। सपिंडता तु पुरुषे सत्यमेति निवर्तते॥ समानोदकभावस्तजन्मनामो रवेदन इति॥ सत्यं तथा
पि पंचमादिषु सापिंड्यनिवृत्तेर्विकल्पेन स्मृतत्वात्तरनुरोधेनाशौचसंकोचविधानं विकल्पेन युज्यते। उदाहृतं च गौतमवचनं पिंडनिवृत्तिः पंचमे
सत्यमेवेति। पेंडी न सिरपि॥ त्रीन तीत्यमातृतः पंचातीत्यपितृत इति। नन्वेवं तर्हि पंचमादीनां समानोदकत्वेऽप्यहा तूदकरा यिन इति त्रिरात्राशौचं
प्राप्तुयात् अतः षड्रात्रादिविधानमनुपपन्नमिति। सत्यं पंचमादिषु त्रिरात्राशौचं प्राप्नोति तथापि विशेषविधानादर्थोद्यते॥ भृग्वग्निमरणे चैव
देशांतरमृते तथा॥ बाले मृते च सन्यजे सद्यः शौचं विधीयत इति॥ भृगुः प्रपातः। अग्निः प्रसिद्धः। भृग्वग्निमरणं प्रमादरदिनादुर्मरणनिमित्तमात्मा
घातोपलक्षणं तन्निमित्तमरणे सति तत्संबन्धिनां सापिंड्यानां सद्यः शौचं न तु रशाहादिकार्यमित्यर्थः। तथा च याज्ञवल्क्यः। हतानां नृपगोविप्रैः रन्वक्षं

नात्कालशौचमिति॥ सन्यले मृते सति तत्सपिंडानां सद्यः शौचं तथा च वामनपुराणं॥ बाले प्रज्जिते चैव देशांतरमृते तथा सद्यः शौचं समाख्यातं विदुसा
तमृते तथेति॥ स्मृत्यंतरं सर्वसंग निवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च। न तस्य दहनं कार्यं नाशौचं नोदकक्रियेति॥ पूर्वसपिंडस्पर्शांतरगतस्य मरणश्रवणे
तत्सपिंडानां सद्यः शौचमभिधाया धुना देशांतरगतस्य वत्सरादूर्ध्वमरणश्रवणे पितृसपिंडानां सद्यः शौचं विदधाति॥ देशांतरगतः ~~नरणाश्रवणे~~
कश्चित्सगोत्रः भूयते यदि। न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेदिति॥ सगोत्रः सपिंडस्तस्य देशांतरगतस्य संवत्सरादूर्ध्वमरणश्रवणे तत्सपिंडानां
न त्रिरात्रमहोरात्रं वा शौचं किंतु सद्यः शौचं॥ अथातिक्रान्ता शौचं तच्च दशाहादूर्ध्वमर्वाकृत्रिपक्षात्रिरात्रं षण्मासादूर्वाकृषक्षिणी अर्वाकृ संवत्सरादे
काहमित्यर्थः। तदा हरेवलः॥ अत्रिपक्षात्रिरात्रं स्यात् षण्मासासक्षिणी ततः। परमेकाहमावर्षादूर्ध्वस्नानेन शुध्यतीति॥ विष्णुरपि॥ अर्वाकृत्रिपक्षा
त्रिनिशं षण्मासाच्च दिवनिशं। अहः संवत्सरादूर्वादेशांतरमृतेष्वपीति॥ अत्र दिवा रात्रेनाहर्द्वयमुच्यते षण्मासासक्षिणी तिवचनान्तरात्॥ याज्ञव
ल्क्येऽपि॥ प्रोषिते कालशेषस्यासूर्गे रतोदकं शुचिरिति॥ प्रोषिते देशांतरस्ते सपिंडे मृते सति अशौचमध्ये कृते सति तत्कालशेषेणैव शुद्धिः स्यात् पूर्ण
संवत्सरे व्यतिते तन्मरणश्रवणे स्नात्वा रतोदकं शुचिर्भवतीत्यर्थः। तथा च मनुः। संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वा पाविशुध्यतीति। युतुगोतमेनोक्तं। श्रुत्वा
चोर्ध्वं दशाहेभ्यः पक्षिणी तितत्रिपक्षादूर्ध्वमर्वाकृषण्मासात् द्रष्टव्यं॥ षण्मासासक्षिणीति हेवलस्मरणात्। यतु पुनर्वसिष्ठवचनं। देशांतरस्ते मृते

ऊर्ध्वं दशाहा ^तच्छुंकरात्रमिति। यच्च वृद्धविष्णुवचनं। व्यतिते वा शौचे संवत्सरस्यांते त्वेकरात्रेणातः परं स्नानेनेति तदूर्ध्वं षण्मासादूर्वाकृ संवत्सरादेदि
तव्यं। परमेकाहमावर्षादिति स्मरणात्। यदपि शांखवचनं। अतीते दशरात्रे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति तत्रिपक्षादूर्वागृह्यं। अर्वाकृत्रिपक्षात्रिनिशमि
ति विष्णुस्मरणात्। अत्र मूलवचने सद्यः शौचविधानं ज्ञातिमात्रविषयं॥ पित्रादि विषये तु विशेषः। तथा च पैमीनसिः। पितरो चेन्मृतो स्यात्तां दूरस्थे
पिहि पुत्रकः॥ श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेदिति। दशोपि॥ महायुरु निपाते तु आर्द्रवस्त्रोपवासिना। अतीते वै पिकर्तव्यं प्रेतकार्यं यथावि
धीति॥ संवत्सरादूर्ध्वमप्याशौचोदकदानादिकं कार्यं न पुनः स्नानमात्राच्छुधिरित्यर्थः॥ पितृपत्न्यां मातृव्यतिरिक्तायां विशेषो दक्षेण दर्शितः। पि
तृपत्न्यामपेतायां मातृकज्यं द्विजो तमः। संवत्सरे व्यतीते तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति॥ इदमतिक्रान्ता शौचमुपनीतो परमविषयः। तथा च व्याघ्रपादः
। तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च। उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवाति कालजमिति॥ अयमर्थः षण्मासादिरूपे वयसि यदा शौचं आहतं
जन्मनः सद्यस्तदा दिवचनविहितं तत्सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तुल्यमविशिष्टं। अतिक्रान्ते दशाहादिके त्रिरात्राद्या शौचं यत्सर्वेषां समानं। उपनीते
तु मृते दशाहा दशपंचदश त्रिंशद्दिना नीत्येवं विषममाशौचं ब्राह्मणादीनां अतिकालजं अतिक्रान्ता शौचं तस्मिन्नेवोपनीतो परमएव। नानुप
नीतो परमरति॥ जनने त्वतिक्रान्ता शौचं नास्ति तदा हरेवलः। नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपीति। मनुरपि। निर्देशं ज्ञातिमरणं

त्वापुत्रस्य जन्म च ॥ स वासाजलमापुत्य शुभो भवति मानव इति ॥ अत्र पुत्रग्रहणं निर्देशोऽपि पितुः स्नानेन भुक्षिः सपिंडानामति कृतांशौ च न स्तीत्यर्थः ॥
 अंतर्दशाहेतु शेषाहोभिर्विशुद्धिस्तदाहं शंखः ॥ देशांतरगतं भूत्वा कल्याणं मरणं तथा ॥ यच्छेषं रशरात्रस्य तावदेवाभुविर्भवेदिति ॥ द्विविधो देशां
 तरमृतः कृतसंस्कारो कृतसंस्कारश्चातत्र कृतसंस्कारस्य मरणे श्रवणे संवत्सरादवा दूर्ध्वं वाशावाशौ च वचनद्वयेन व्यवस्थापितं ॥ अकृतसंस्कार
 मरणे त्वाशौ च पिंडदानादेः कालविशेषो विविच्यते ॥ अकृतसंस्कारोऽपि द्विविधः मरणदिवसज्ञानाज्ञानभेदात् ॥ यस्य मरणदिवसो विज्ञातः तस्य हि
 प्रत्यादिकं भ्रातृ तदिवस एव कर्तव्यं ॥ अशौचग्रहणपिंडदानं त्वनिषिद्धनक्षत्रादिकं पर्यालोच्य तत्रानुष्ठेयं शिष्टाचारस्य तथा प्रवृत्तत्वात् ॥ यस्य
 दिवसोऽविज्ञातस्तस्य प्रत्येतदुच्यते ॥ देशांतरमृतो विप्रः प्रवासाकालकारितात् ॥ देहनाशमनुप्राप्तसिद्धिर्न ज्ञायते यदि ॥ कृष्णाष्टमी तमावास्या
 कक्षाचैकारशीचया ॥ उदकं पिंडदानं च तत्र भ्रातृ चकारयेत् ॥ ॥ तीर्थयात्रादिने किंचिन्निमित्ते न देशांतरगतस्य विप्रस्य चिरकाल बहुदेश
 पर्याटनादिसंपादिता दवासा बहुल्याद्यत्र कपिदेहनाशो भवति ॥ अतएव मरणविधिर्न ज्ञायते मरणवार्ता च यदा कदाचिच्छ्रुता भवति तत्र त
 रीयाशौ च स्वीकारतिलोदकपिंडप्रदानोपक्रमादिकं चेत्कथं कृष्याहम्यादिषु तिसृषु तिथिषु उयाकस्यां चित्तिथौ कर्तव्यं तस्यामेव तिथौ
 प्रत्यादिकं भ्रातृ कर्तव्यं ॥ यद्यप्यस्मिन् चने आशौच स्वीकारो नोपात्तस्तथापि पूर्वोत्तरवचनयोराशौचविषयत्वेन तत्प्रकरणत्वादशौचस्वीकार

दराण्यश्वथवात्री हयस्त्रयः ॥ प्रमाणमंगुलस्योक्तं वितस्तिर्होदशांशुला ॥ वितस्तिर्हि गुणोरलितस्माक्षिप्नुस्ततो धनुः ॥ धनुः सहस्रे देकोशधनुः
 ओंशं तु योजनमिति ॥ कालोत्रा कृतनामा तस्मिन्मृते सति तत्सपिंडानां मरणनिमित्तं सद्यः शौचमित्यर्थः ॥ तथा च शंखः ॥ प्राङ्नामकरणात्सद्यः शुद्धि
 रिति कात्यायनोऽपि ॥ अनिवृत्ते दशाहेतु पंचत्वं यदि गच्छति ॥ सद्य एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नोदकक्रियेति ॥ मातापितृसहोदरव्यतिस्ति विषयमेतत् ॥ त
 था च व्याघ्रः ॥ बाले मृते सपिंडानां सद्यः शौचं विधीयते दशाहेतु नैव द्रष्टव्यः ॥ सोदराणां तथैव चेति ॥ जातमृते मृतजाते वा सपिंडानां सद्यः शौचं जन्मदिव
 से शिशुमरणे मात्रादीनां दशाहेतु नैव शुद्धिः दिवसांतरमरणे तु शेषाहोभिर्विशुद्धिः ॥ तथा च व्याघ्रः ॥ अंतर्दशाहे जातस्य शिशोर्निष्क्रमणं यदा ॥ सूतके
 नैव शुद्धिः स्यात्सिन्नोः शातातपो ब्रवीत् ॥ स्मृत्यंतरेऽपि ॥ अंतर्दशाहो परतस्य यस्मिन्नादीनां मरणाशौचं तसूतकाहोभिः शुद्धिः जनननिमित्तं त्वाशौ
 चं सर्वेषामस्येव ॥ तथा च हारीतोऽपि ॥ जातमृते मृतजाते वा सपिंडानां दशाहमिति ॥ बृहन्मनुरपि ॥ दशाहाभ्यंतरे बाले प्रमीते तस्य बांधवैः ॥ शावाशौ
 चं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयत इति ॥ एतच्च नाभिच्छेदादूर्ध्वं वेदितव्यं ॥ तथा च जैमिनिः ॥ यं वन्नच्छिद्यते नालं तावन्नामोति सूतकं ॥ छिन्ने नाले
 ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयत इति ॥ सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकमिति ॥ यत्तु बृहस्पतेरुक्तं ॥ मुहुर्तं जीवितो बालः पंचत्वं यदि गच्छति ॥
 मातुः शौचं दशाहेन सद्यः शौचं तु गोत्रिण इति ॥ तदग्निहोत्राद्यनुष्ठानार्थं सद्यः शौचं प्रतिपादनपरं ॥ तथा च शंखः ॥ अग्निहोत्राद्यर्थं स्नातो यस्पर्श

वद्गर्भस्त्रावो भवेद्यदि। तदा माससमेस्तासां दिवसेः शुद्धिरिष्यत इति। एतच्च स्त्राव निमित्ताशौचं मातुरेव पात निमित्तं तु पित्राशनामप्यस्ति। तथा च मरीचिः
स्त्रावेमातुस्त्रिरात्रं स्यात्स पिंडाशौचवर्जनं। पादेमातुर्यथामासं सपिंडानां दिनत्रयमिति। चक्षुषोऽपि॥ न द्विवर्षे प्रेतो गर्भपतने॥ सपिंडानां त्रिरात्रमिति
नयोः को विशेष इत्यत आह॥ आचतुर्थाद्वेत्स्त्रावः पातः पंचमषष्ठयोः। अत ऊर्ध्वं प्रसूतिस्याद्दशाहं सूतकी भवेदिति॥ आतुर्थमासाभ्यंतरे गर्भनाशः
स्त्रावः। पंचमषष्ठयोगे गर्भनाशः पातः। तत्र माससंख्यया विहितमाशौचं मातुरेव भवेत्। तत ऊर्ध्वं सप्तममासप्रभृति गर्भनिर्गमः प्रसवः तत्र मातुः प्र
सवनिमित्तमाशौचं दशाहं भवेदित्यर्थः। यत्तु चतुर्विंशतिमते उक्तं। अथ स्नानवमान्मासाच्छुद्धिरित्याप्तसवेकथं। मृते जीवति वा तस्मिन्नेहोभि
र्माससंख्ययेति। अस्यायमर्थः नवमान्मासाहर्वाक्सप्तममासादारभ्य प्रसवे सति तन्निमित्तमाशौचं सूतिका व्यतिरिक्त सर्वसपिंडानां माससंख्या
कैरहोभिर्विधीयत इति। सूतिकाविषयत्वे दशाहविधि विरोधः प्रसज्येत॥ नन्वेवं तर्हि जातो विप्रो दशाहेनेति सर्वसपिंडानां जनननिमित्तमाशौच
विधायकं वचने विरुध्यते। तेन तस्य नवमासदशममासप्रसवविषयेत्वेनोपपत्तेः। अथ वा एकविषयत्वेपि विकल्पेन व्यवस्थास्त॥ बालस्या
ग्निसंस्कारे सत्याशौचं दर्शयति॥ दंतजाते नुजाते च कतचूडे च संस्थिते॥ अग्निसंस्करणे तेषां त्रिरात्रमधुचिर्भवेत् इति॥ जातादंतपस्यादेजा

तदंतः तदनुपश्वाज्जातो नुजातः अन्तुसन्न दंत इति यावत्। कतचूडारव्यं कर्म यस्य सौकतचूडः। तत्र जातदंतस्य कतचूडस्य च सत्यग्निसंस्कारे तृ
तीयवर्षे कतचूडे च संस्थिते तेषां सपिंडास्त्रिरात्रमधुचिर्भवेदित्यर्थः। तत्राकतचूडस्य जातदंतस्य होहपक्षेत्रात्रमाशौचमंगिरसोक्तं। यद्यप्यकतचूडो
कैजातदंतस्तु संस्थितः। राहयित्वा तथाप्येन माशौचं अहमाचरेदिति॥ पुराणेऽपि। अनतीतद्विवर्षस्तु प्रेतो यत्रापि दह्यते। अशौचं बांधवानां तु त्रिरा
त्रं तत्र विद्यत इति। अतु विष्णुवचनं। दंतजाते कतचूडे त्वहोरात्रेणेतितत्वननपक्षे वेदितव्यं। अजातदंतस्य कतचूडस्य दहने त्रिरात्रमाशौचं ष
ड्विंशन्मते विहितं। यद्यप्यजातदंतः स्यात्कतचूडश्च संस्थितः॥ तथापि राहयेरेन अहमाशौचमाचरेदिति॥ यत्तु मनुने कं। अजातदंतं ते तनये शिशौ
गर्भजाते तथा सपिंडानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकमिति॥ तदकतचूडे विषयं। नन्वनुतातस्य कतचूडत्वं कथं तस्य तृतीये वर्षे विहितत्वादिति
चेन्न। चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः। प्रथमाब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनादिति मनुना विकल्पेन स्मृतत्वात्॥ अग्निसंस्करणे इ
त्येतद्विकल्पेनाभिधानं जातदंतानुजातयोरेव न त्रिवर्षकतचूडे तत्राग्निसंस्कारस्य नियतत्वात्। इतरत्राग्निसंस्कारविकल्पो मनुना दर्शितः। ना
त्रिवर्षस्य कर्तव्या बांधवैरुदकक्रिया॥ जातदंतस्य वा कुर्यान्नाग्निवापिकृते सतीति। उदकक्रियेति अग्निसंस्कारोपलक्षणार्थः॥ वयोवत्त्वाविशेषेणा
शौचविशेषं दर्शयति॥ आदंतजन्मनः सद्यश्चाचूडान्नैशिकी स्मृता॥ त्रिरात्रमात्रादेराहोरात्रमन्तः परमिति॥ दंतजननात्प्रागतीतस्य

बालस्य संबंधिनां नैशिकी निशायां भवाज्जहोरात्रमशुधिः। ब्रतादेश उपनयनं ततोर्वाचूडायाश्चोर्ध्वं अतीतस्य संबंधिनां त्रिरात्रमशुधिः। ततः प
रं दशरात्रमित्यर्थः। तथा च संग्रहकारः॥ नाम्नोदंतोद्गमञ्चोलादुपनीतेरधः क्रमात्॥ सद्यः शौचं महत्स्य होनियताग्युदकः परेति॥ शंखेपि अजात
दंतं तनये सद्यः शौचं विधीयते॥ अहोरात्रात्तथा शक्तिर्बाले त्वरुत चूडके। तथैवानुपनीते तु त्र्यहो चूडं ध्याति बांधवा इति॥ यत्तु कश्यपवचनं बाळानां
मजातदंतानां त्रिरात्रेण शुधिरिति तन्मातापितृविषयं॥ अतएव मनु॥ निरस्य तु पुमान् शुक्लमुपस्पृश्य विशुध्यति। वैजिकादभिसंबंधादनुसंध्याद
घं त्र्यहमिति॥ वैजिकसंबंधो जन्यजनकभावः। यत्तु स्मृत्यंतरं॥ प्राङ्मुनमकरणात्सद्य एका होरंतजन्यन इति तद्दहने वेदितव्यं। खनने तु सद्यः शुधिः।
अजातदंते बाले प्रेते सद्य एव नास्त्यग्निसंस्कारो नोदकक्रियेति विष्णुस्मरणात्। यत्तु वसिष्ठवचनं॥ न हि वर्षे प्रेते गर्भे पतने वा सपिंडानां त्रिरात्र
मितितज्जातदंतस्याग्निसंस्कारे द्रष्टव्यं। ततश्चैवं व्यवस्थानामकरणात्प्राक्सद्यः शौचं नियतं। तदूर्ध्वं प्राग्रंतजननादग्निसंस्कारक्रियायामेकाहः
अन्यथा सद्यः शुधिः। तस्याप्यजातदंतस्य चूडाकरणे त्रिरात्रं। दंतजननादूर्ध्वं अर्वाक् चूडाकरणादेकाहं खनने अग्निसंस्कारे तु त्र्यहं। अर्धचूडा
या उपनयनात्प्राक् त्र्यहः। उपनयनादूर्ध्वं ब्राह्मणादीनां दशाहं दिकमिति॥ इयं व्यवस्था पुमपत्यमरणे द्रष्टव्या॥ स्त्र्यपत्ये तु विशेषो वृत्त्यनुनादिति॥
अप्रौढायां च कन्यायां सद्यः शौचं विधीयते। अहस्त्वेदकन्यासकप्रदत्तास्तत्र्यहंतथेति॥ अप्रौढायां मकतचूडायामित्यर्थः। अचूडायां तु कन्यायां सद्यः

मंतरेण तिलोदकपिंडदानासंभवाच्च शौचस्वीकारोप्यत्र विवक्षित इति गम्यते। उदकारिबहुकर्तव्योपन्यासेन श्राद्धप्रकरणस्य कस्मस्याप्यत्र संय
हो विवक्षितः। संगृहीतं च तलकरणमुप रिच्छादस्माभिः प्रपंचयिष्यते॥ पूर्वमकृतनाम्नो बालस्य मरणे सपिंडानां सद्यः शुधिरभिहिता इदानीं कृतना
म्नोप्यजातदंतस्य मरणे सह संस्कारेण शौचं निषेधति। अजातदंताये बाला ये च गर्भा हि निःसृताः। न तेषामग्निसंस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया॥ अजातदंता
अनुसन्नदंताः कृतनामानो ये बाला मुताः ये च गर्भनिःसृताः पतिता स्तेषां तत्सपिंडैर्नाग्निसंस्कारादिकं कर्तव्यं॥ विष्णुरपि॥ अजातदंते बाले प्रेते सद्य ए
व नाग्निसंस्कारो नोदकक्रियेति॥ पूर्वत्र गर्भपाते सपिंडानां मरणनिमित्ता सद्यः शुधिमभिधाया धुना मातुस्तन्निमित्तमाशौचमस्तीत्याह॥ यदि गर्भो
विपद्येत स्त्रवते चापि योषितः। यावन्मासं स्थितो गर्भो रिनं तावत्सूतकं मिति॥ यदि गर्भस्य स्त्रावपातो स्यात्तां तदा यावत्समासेषु गर्भः स्थितस्तन्मास
संख्यासमदिनं योषितो मातुः सूतकं सूत्या शौचमित्यर्थः। तथा च याज्ञवल्क्यः। गर्भस्त्रावे मासतुल्या निशाशुत्वे स्तकारणमिति॥ मासतुल्या निशा इति
चतुर्थमासप्रभृत्या सत्यमाह दितव्यं अर्वाग्यथा वर्णं त्रिरात्रादयः। तथा च मरीचिः। गर्भस्त्राया यथामासमचिरेत्तमे त्रयः। राजन्ये च तुरात्रंतु वैश्ये पं
चाहमेव च। अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुधिरेषा प्रकीर्तितेति॥ अचिरे मासत्रये गर्भस्त्रावे उत्तमे ब्राह्मणे त्रहं॥ गौतमोऽपि गर्भमाससमारात्रीः संस्त्रावे गर्भस्य
त्र्यहं वेति॥ अत्र गर्भमाससमारात्रि त्र्यहोर्व्यवस्थितो विकल्पः। मासत्रयं यावत्त्र्यहंततः पुरं माससमारात्रय इति॥ आदित्यपुराणेऽपि षण्मासाभ्यंतरं या

वेति॥ तत्र प्रसवे मरणे वा वंधुवर्गस्यैकरात्रं पित्रोस्त्रिरात्रमिति व्यवस्था॥ ब्रह्मपुराणेऽपि॥ स्तनानारी मितुर्गोहे सूयते म्रियते धवा॥ तद्वंधुवर्गस्यैकेन
 शुभ्यते जनकस्त्रिभिरिति॥ पित्रोस्तु परमे संस्कृतानां स्त्रीणां त्रिरात्रं॥ तथा च वंधुमनुः॥ पित्रोस्तु परमे स्त्रीणां मूढानां तु कथं भवेत्॥ त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्या
 दित्याह भगवान्यमइति॥ पित्रोर्मतापित्रोस्तु परमे विवाहसंस्कृतानां स्त्रीणां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति॥ दोहित्रे भगिनीस्तयो रसंस्कृतयोः पक्षिण्याशौ
 चं संस्कृतयोस्त्रिरात्रं॥ तथा च वंधुमनुः॥ संस्कृते पक्षिणीरात्रं दोहित्रे भगिनीस्तते॥ संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थित इति॥ दोहित्रे भगि
 नीस्तते चानुपनीते मृते सति पक्षिणी॥ आगामी वर्तमानाहर्द्वयमुक्तं रात्रिमाता महादिः क्षपयेत्॥ उपनीते तु तस्मिन्मृते सति माता महादीनां त्रि
 रात्रं माशौचं भवेदित्यर्थः॥ माता महादीनां मरणे दोहित्रादीनां त्रिरात्रमाशौचं तथा च बृहस्पतिः॥ अहं माता महाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेदिति॥
 आचार्योऽपि त्रिपिंडः सन्नुपनयनादिकर्ता॥ श्रोत्रियस्ते कशास्वाध्यायी मैत्रीप्रातिवेश्यत्वादिनोपसंपन्नः॥ एतेषु माता महादिषु मृतेषु त्रिरात्रमिति॥
 विष्णुरपि आचार्यमातामहे च व्यतीते त्रिरात्रेणेति॥ मनुष्येऽपि॥ श्रोत्रिये तू सैषे न तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति॥ एतत्त्रिरात्रमाशौचं परकर्तृकराहादौ वे
 दितव्यं॥ गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तपितृमेधं समाचरेत्॥ प्रेताहारैः समंतन्नदशरात्रेण शुभ्यतीति स्वकर्तृकराहादौ मनुना विशेषस्मरणात्॥ मातृ
 प्वस्त्रादिषु त्रिरात्रमाशौचं तदाह प्रवेत्ताः॥ मातृप्वसामातुल्योः श्वश्रुश्च भुरभोर्युरोः॥ मृते च त्रिजियाज्ये च त्रिरात्रेण विशुध्यतीति॥ गुरुरा

चार्यः॥ त्रिस्तु कुलपरंपरायातः॥ याज्योपितथाविधः॥ यत्तु याज्ञवल्क्यवचनं॥ गुर्वेते वास्यनूचानमातुल्यश्रोत्रियेषु चेति॥ यत्तु विष्णुवचनं॥
 आचार्यपुत्रोपाध्यायमातुल्यश्वश्रुश्च स्वसूर्यसहाध्यायि शिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेणेति॥ तत्र गुरुत्वाध्यायः॥ अनेवासी अन्योपनीतः शिष्यः
 सोपनीते तु शिष्यसतीर्थसंब्रह्मचारिषु त्रिरात्रमहोरात्रमेकाह इति बोधायने न त्रिरात्रविधानात्॥ मातुल्यः अनुपकारी विदेवास्ते वा॥ श्रो
 त्रियोऽनुपसंपन्नः॥ श्वश्रुश्च भुरभोर्युरो वाप्यनुपकारिणो विदेशस्ते वा॥ एकस्मिन् गुरुकुले अल्पकालं सहाध्यायी एतेष्वेकरात्रमिति व्यवस्था॥
 यत्तु मनुनोक्तं॥ मातुले पक्षिणीरात्रं शिष्यविगंधवेषु चेति॥ तस्यायमर्थः॥ स्वल्पोपकारके मातुले शिष्योऽन्योपनीतसांगवेदाध्यायीः॥ त्रु
 त्किं आधानममृति यावज्जीवमालिङ्ग्यकारी॥ बंधवाः मातापितृबंधवाः एतेषु पक्षिण्याशौचमिति॥ अनौरसपुत्रारिषु त्रिरात्रमाशौचं तदा
 हविष्णुः॥ अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च परपूर्वास्तभार्यास्तप्रसूतास्तमृतास्तचेति॥ त्रिरात्रमित्यनुवर्तते॥ हाशीतोपि॥ परपूर्वास्तभा
 र्यास्तपुत्रेषु कृतकेषु च मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहं तु संपिंडत इति॥ शस्त्रोपि॥ अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतास्तच परपूर्वासु च स्त्रीषु त्रि
 रात्राच्छुद्धिरित्यत इति॥ अनौरसाः क्षैत्रजादयः॥ परपूर्वाः पुनूर्ध्ववः॥ अन्यगताः स्वरिष्यः एतेषु अनौरसादिषु यत्प्रतियोगिकं भार्यात्वं पुत्र
 त्वंच तस्यैवैदं त्रिरात्रमाशौचमित्यर्थः॥ यत्वेकाहविधानं॥ अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतास्तचेति तस्मिन्निधिविषयां सन्निधा

वपिपितृसपिंडानामेकाहः तथा च मरीचिः ॥ एकाहस्तसपिंडानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुरिति ॥ यत्तु प्रजापतिनोक्तं ॥ अन्याभितेषु हारेषु परपत्नीकृतेषु
 च ॥ गोविणः ॥ भ्रान्त्युपाः स्फुल्लिरात्रेणैव तसितेति स्नानादेव शुभिरिति तत्समानोदकविषयमसन्निधानविषयं वा ॥ एकस्यां मातरि पितृद्वयो
 स्यादित्येतां त्रोरन्यतमस्मिन्मृतेऽन्यतरस्य त्रिरात्रमाशौचं भवति तदाह मरीचिः ॥ मात्रैक्याद्विपितृको भ्रातरावन्यगोचरौ ॥ एकाहं सूतकं त
 त्रिरात्रं मृतकेतयोरिति ॥ असपिंडयो निसंबंधमरणे पक्षिण्याशौचं तदाह गोतमः ॥ पक्षिणीमसपिंडयो निसंबंधे सहा ध्यायिनि चेति ॥ जयम
 र्थः ॥ असपिंडः स्ववेदमनिमृतः यो निसंबंधमातृष्वस्त्रेयपितृष्वस्त्रेयादयः ॥ सहा ध्यायी गुरुकुले कस्तवे राध्यायी चकाराद्गुर्वगनादयो गृह्यंते तेषु
 पक्षिणी तसंबंधप्रतियोगीक्षपयेदिति ॥ तथा च बुधमनुः ॥ मातृलेभ्यश्चुरे मित्रे गुरौ गुर्वगनास्तु च ॥ आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता माता महीयतीति ॥ भ
 शुरयोश्च भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले ॥ पित्रोः स्वसरितद्वयपक्षिणीं क्षपयेन्निशामिति ॥ यत्तु वसिष्ठेनोक्तं ॥ असपिंडे स्ववेदमनिमृते एकरात्रमि
 तितदप्रधानगृहमरणे वेदितव्यं ॥ यदप्यंगिरसोक्तं ॥ गृहे यस्य मृतः कश्चिदसपिंडः कथंचन ॥ तस्याप्याशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नान्नसंशय इति तदस
 पिंडभोत्रियविषयं ॥ यत्तु बृहन्मनुनोक्तं ॥ भगिन्यां संस्थितायां तु भ्रातर्यपि च संस्थितौ मित्रे जा मातरि प्रेते दोहित्रे भगिनीकृते ॥ शालकेतकृते
 चैव सद्यः स्नानेन शुध्यतीति ॥ तत्र भगिन्या दोसद्यः शुध्यभिधानं देशांतरमरणविषयं ॥ जा मातृशालकस्यो सन्निधावेव सद्यः शुभिरिति ॥ नि

शौचं विधीयत इत्यापस्तव स्मरणात् ॥ अदत्तकन्यासुवाचा दत्तासु अहोरात्र वा गृह्णासु च्यहं ॥ तथा च मरीचिः ॥ चूडाकरणे सद्यः प्राग्वाग्राना
 देकाहो दत्तानां प्राक् परिणयना च्यहं मिति ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ आजन्मस्तु चैलांतं कन्यायद्विपद्यते सद्यः शौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यं वा ॥ ततो वा
 ग्रानपर्यंतं वा देकाहमेव हि ॥ तत्र परं प्रवृद्धायां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥ वाक्प्रदाने कृते तत्र शौचं भयतश्च्यहं ॥ पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरे
 वहि स्वजात्यक्तमशौचं स्यान्मृतके जातके तथेति ॥ पुस्तकस्थोपि सद्यस्तु प्रौढकन्यायां प्रौढायां वा सराच्छुचिः ॥ प्रदत्तायां त्रिरात्रेण दत्तायां रक्षि
 णां भवेदिति ॥ प्रदत्तायां प्रकृतं दत्तानां वाचा दत्तायामिति याचत ॥ वाग्रानांतरं मृतायां त्रिरात्रं मनुष्याह ॥ स्त्रीणामसंस्कृतानां तु च्यहं च्युध्यं
 ति बांधवाः ॥ ये थोक्ते नैव कालेन शुध्यंति तु सनाभय इति ॥ बांधवाः पति सपिंडाः सनाभयः पितृसपिंडाः ॥ यथोक्तेन कल्पेन त्रिरात्रेण ॥ अतरेव मरी
 चिः ॥ अवारिपूर्वप्रज्ञातुयानैव प्रणिपादिता ॥ असंस्कृता तु साज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतमिति ॥ उभयोर्वरपितृपक्षयोः ॥ अकृतचूडायां सद्यः शौचं
 विधानं कृतचूडायां यदेकरात्रविधानं तन्मातापितृव्यतिरिक्तविषयं ॥ प्रज्ञाप्रज्ञास्योषिस्तु संस्कृता संस्कृता सुचमातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादित
 रेषां यथा विधीति ॥ अजातदंतासु पित्रोरेकरात्रमिति शंखकाष्ठीजिनाभ्यां विशेषस्मरणादप्रज्ञासु त्रिरात्रविधानं जातदंताविषयं ॥ संस्कृतासु
 पित्रोस्त्रिरात्रं तद्गृहमरणे वेदितव्यं ॥ तथा च विष्णुः ॥ संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे तत्सबमरणे चेत्पितृग्रहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं

पा० मा०
१७५

संपर्कादुच्यते विप्रोजनने मरणे तथा ॥ संपर्काच्च निवृत्तस्य न प्रेतं नैव सूतकमिति ॥ स्पृष्टार्थमेतत् ॥ किंच ॥ शिल्पिनः कारवो वैद्यः रासीदासाश्च नापिताः ॥ राजानः श्रोत्रियाश्चैव सद्यः शौचाः प्रकीर्तिताः सव्रतः सत्रपूतश्च ॥ आहिताग्निश्च यो हि जः ॥ राजेश्वरसूतकं नास्ति यस्य वेद्यतिपार्थिवः ॥ उच्यते निधने रा-
ने आर्तो विप्रो निमंत्रितः ॥ तदेव ऋषिभिर्दृष्टं यथा कालेन शुध्यतीति ॥ शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः ॥ कारवः सूपकारप्रभृतयः ॥ वैद्याः श्विकित्सकाः ॥ श्रोत्रि-
याः सद्यः प्रक्षालिकाः ॥ व्रतेन चांद्रायणादि नियमेन सह वर्तते इति सव्रताः ॥ सत्रपूतो गवामयनादिष्वधिकृतः एते स्व स्वकर्मणिसद्यः शौचाः ॥ रासः संब-
धि नो मात्यस्य च पुरोहितस्यानन्यसाध्यमंत्राभिचारादिकर्मसिध्यर्थमाशौचाभावमिच्छति तयोरपि तत्कर्मणि सूतकं नास्ति निधनराब्दनतसाध-
नभूतः संग्रामोल्लस्यते तत्रान्नादिदाने च यतः कृतोपक्रमः ॥ आर्त आपदं प्राप्तः ॥ आश्वासो निमंत्रितो विप्रश्च तदेव सद्य एव विशुध्यति ॥ ऋषिभिर्दृष्टं य-
था काले दशरात्रादितथेत्यर्थः ॥ तथा च दित्यपुराणे ॥ शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः कर्मयत्साधयंत्यलं ॥ तत्कर्म नान्योजानाति तस्माच्छुभाः स्वकर्मणि ॥
सूपकारेण यत्कर्म करणीयं नरेष्विह ॥ तदन्यो वै न जानाति तस्माच्छुभः स सूपकृत् ॥ श्विकित्सको यत्कुरुते तदन्ये न न शक्यते ॥ तस्माच्चिकित्सकः स्पर्श-
शुद्धो भवति मित्यत्र ॥ रास्योदासाश्च यत्किंचित्कुर्वत्यपि चली लया ॥ तदन्यो न क्षमः कर्तुं तस्मात्ते भुचयः सदा ॥ राजा करोति यत्कर्म स्वप्नेष्वन्यस्य त-
त्कथं ॥ एवं सति नृपः शुभः संस्पर्शमृतसूतको यत्कर्म राजभृत्यानां हस्त्यश्वगमनादिकं ॥ नानास्ति यस्मादन्यस्य तस्मात्ते भुचयः स्मृता इति ॥ विष्णुरपि ॥

आ०

१७५

अशौचं न राजा राजकर्मणि न व्रतिनां व्रतेन सन्निपांसत्रेन कारूणां कारु कर्मणि न राजा जाकारिणां तद्विद्यायामिति ॥ प्रचेता अपि कारवः शिल्पि-
नो वैद्या रासीदासास्तथैव च ॥ राजानो राजभृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्तिता इति ॥ बृधपसशरोपि ॥ राजा तु सूतकं नास्ति व्रतिनां न च सन्निपां ॥
दीक्षितानो च सर्वेषां यस्य वेद्यतिपार्थिवः ॥ तपोव्रतप्रवृत्तेषु नाशौचं मृतसूतक इति ॥ स्पृष्टं तरमपि ॥ नित्यमनं प्रदस्यापि कृच्छ्रांद्रायणादिषु प्रवृ-
त्ते कृद्दोमाहो ब्राह्मणादिषु भोजने गृहीत नियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ॥ निमंत्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे आश्वकर्मणि ॥ निमंत्रितस्य
विप्रस्य स्वाध्यायनिरतस्य च ॥ देहे पितृपुत्रिष्टुत्सनाशौचं विधीयते क्वचित् ॥ प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृब्रह्मविदां तथेति ॥ अनुरपि ॥ न राजा अपि
दोषोस्ति व्रतिनां न च सन्निपां ॥ ऐंद्रस्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हिते सदा ॥ राजां महात्मिके स्थाने सद्यः शौचं विधीयते ॥ प्रजानां परिरक्षार्थमा-
सनं तत्र कारिणमिति ॥ यातयस्योपि ॥ ऋषिजां दीक्षितानां च यत्तियं कर्म कुर्वतां ॥ सत्रिव्रतिव्रत्यचारि दातृब्रह्मविदां तथेति ॥ दाने विवाहे
यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ॥ आपद्यपि च कृष्टायां सद्यः शौचं विधीयते इति ॥ हारीतोपि ॥ संग्रामस्थश्च राजन्यो वैद्यो मध्ये गवां स्थितः ॥ सत्री-
च ब्राह्मणो नित्यं ब्रह्मचारी च वैश्वि रिति ॥ पैठीनसिरपि ॥ विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ॥ न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादिकारयेत इ-
ति ॥ बलपुराणेपि ॥ अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि ॥ आश्वासो पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेदिति ॥ अंगिरा अपि ॥ जनने मरणे चैव

विवाशौचं न विद्यते। यत्ने विवाहकाले च देवयागे तथैव चेति॥ अत्र विवाहोत्सवः शौचमुपक्रान्तविवाहादिविषयः॥ अत्र नृपादीनामसाधारण
कृत्यव्यतिरिक्तविषयेष्वशौचमस्तेव॥ तथैव ब्रह्मपुराणे॥ राज्यानां शक्तायेन स्याद्दिनाराशा स्वमंडले। प्रयास्य तत्त्व संमाने होमे प्रास्थानिके स
ति॥ मंत्रादितर्पणे वापि प्रजानां शांतिकर्मणि। गोमंगलादौ वैश्यानां कृषिकालात्ययेष्वपि॥ अशौचं न भवेत्लोके सर्वत्रान्यत्र विद्यत इति॥ किंच॥
प्रसवे गृहमेधी तु न कुर्यात्संकरं यदि॥ दशाहा न्नुध्यते माता त्ववगाद्यपि ता शुचिरिति॥ प्रसवे जनने गृहमेधी गृहस्थः पिता सूतिकया सह यदि सं
सर्गेन कुर्यात्तदा स्नानेन शुद्धो भवति माता तु दशाहेन शुद्धा भवतीत्यर्थः॥ नन्वेवं तर्हि पितुः कर्मनिधिकारलक्षणमाशौचं संपूर्णं तद्वत्पितुरपि
मातापिनोक्तसूतकमस्पृश्यत्वलक्षणमाह॥ सर्वेषां शावमाशौचं मातापिनोक्तसूतकं॥ सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिताशुचिः शौचं तत्र
विदशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव पितुस्तस्मान्न पर्येतमेवेत्यर्थः॥ तथा च पैठिनसिः॥ जनोऽसपिंडाः शुचयो मातापिनोक्तसूतकं॥ सूतकं मातुरेव
स्यादुपस्पृश्य पिताशुचिरिति॥ अयमर्थः॥ जनने मातापितृव्यतिरिक्ता सर्वे सपिंडाः स्पृश्याः मातापिनोक्तनास्ति स्पृश्यत्वं तत्रापि पितास्ना
नेन स्पृश्यो भवति दशाहत्वस्पृश्यत्वं मातुरेव तथैव चेति॥ नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गे च न गच्छति। रजस्तत्राशुचिर्ज्ञेयं तत्र पुंसि न वि
द्यत इति॥ संवर्तीति॥ जनने च पितुः स्नानेन संचैतं तु विधीयते माताशुद्धे दशाहेन स्नानेन स्पर्शनं पितुरिति॥ बृहस्पतिरपि। शावाशौचं

वासराज न्यह निमृतेऽहराशौचं रात्रौ चेद्वात्र मिति तदाह याज्ञवल्क्यः॥ निवासराजनि प्रेते तदहः शुद्धिकारणमिति॥ यस्मिन्ने शो निवसति स
निवासः स्वदेशात्त्यजेत तस्य च राजनिमृते च तद्देशवातिनां यस्मिन्नह न्ययं मृतस्तदहर्मात्रं शुद्धिकारणं रात्रौ चेद्वात्र मिति॥ अतएव मनुः। प्रेते राज
निसज्योतिर्यस्य स्याद्दिष्वेच्छित इति॥ ज्योतिषासौरेण नाक्षत्रेण वा सह वर्तते यदाशौचं तत्सज्योतिरहनि चेद्यावत्सूर्यदर्शनं रात्रौ चेद्यावत्क्ष
त्रदर्शनमित्यर्थः। ग्राममध्ये रावेच्छिते ग्रामस्य तावदाशौचं तदाह बृहस्पतिः॥ ग्राममध्यगतो यावच्छुचिस्तु तिक भवनं॥ ग्रामस्य तावदाशौचं निर्ग
ते शुचितमिमादिति॥ ग्रामेश्वरादावपि सज्योतिराशौचं तदाह स एव॥ ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि॥ शिष्ये पंचत्वमापन्ने शुद्धिर्न क्षत्रदर्शना
दिति॥ कुलपतिः समूहपतिः॥ श्रोत्रियो देशांतरस्थः॥ उक्तस्याशौचस्य अग्निहोत्रिब्रह्मचारिणोरपवादमाह॥ ब्रह्मचारी गृहे येषां हयते च दुतारानः स
पुर्कं न च कुर्वन्ति ते ससूतकं भवेदिति॥ ब्रह्मचारी उपकुर्वाणो नैष्टिकभ्रयेषां गृहे दुतारानो हयते अग्निहोत्रं नुहीयेते तेषां मग्निहोत्रानुष्ठानकाले
नास्याशौचं यदिते सूतिकेभिः संसर्गेन कुर्यात्तदुक्तं कोर्मि॥ नैष्टिकानां वनस्थानां यतिनां ब्रह्मचारिणां॥ नाशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथा मृत
इति॥ देवलोपि॥ नैष्टिकानां वनस्थानां यतिनां ब्रह्मचारिणां॥ नाशौचं सूतके प्रोक्तं शावेचापि तथैव चेति॥ बृहस्पतिरपि॥ स्वाध्यायः कियते यत्र होमश्च
भयकालिकः। सायं मातृवैश्वदेवं न तेषां सूतकं भवेदिति॥ संसर्गस्यास्पृश्यत्वकर्मनिधिकारलक्षणशौचापादकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति

देवताये ब्राह्मणे भ्यो शयमानं न दुष्यतीत्यर्थः। तथा च कतुः। पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं शयमानं न दुष्यतीति। पक्वे तु विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः॥ विवाहोऽस्य
यज्ञादिष्वंतरा मृतसूतके॥ शेषमन्नं परैर्देयं रातु भोक्तुं श्वनस्पृशेदिति॥ कृतान्नमसूत किमिर्देयं। सूत की तु रातु भोक्तुं न स्पृशेदित्यर्थः यत्तु स्मृतं
तरं। इव्याणि स्वाभि संबंधधारयानि भुवि निच॥ स्वाभिभुध्ये वभुध्यंति वारिणा प्रोक्षितान्यपि इति तदसंकल्पितं द्रव्यविषयं॥ कानि चिदसंकल्पिता
न्यपि इव्याणि सर्वदा भुक्ष्यानि तथा मरीचिः। रुवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च॥ शाककाष्ठतृणेष्वप्यदधिसर्पिपयःस्तच॥ तैलौषध्यजिने चैव प
क्वापक्वास्वयंग्रहः। पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतक इति॥ अनेक निमित्ता शौचसन्निपाते प्रतिनिमित्तं नैमित्तिका ब्रूतो तां वारयति॥ अंतरा
तु दशाहस्य पुनर्मरणजन्मनि॥ तावत्स्यादभुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्देशमिति॥ यदा दशाहशौचकालमध्ये न तु ल्यस्य तदल्पस्य वा शौचस्य निमित्ते
जननमरणे स्यातां तदा पूर्वं प्रवृत्तं तदा शौचं यावदनिर्देशमनिर्गतं दशाहं स्यात् विप्रस्तावदेवाभुचिर्भवति। न पुनर्मध्योत्पन्नजननमरणादि निमि
त्तकदशाहाद्या शौचवन्नित्यर्थः। तथा च मनुः। अंतर्दशाहं स्यात्तां चेत्युनर्मरणजन्मनी॥ तावत्स्यादभुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्देशमिति॥ याज्ञ
वल्क्येऽपि। अंतरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विभुध्यतीति॥ विष्णुरपि। जनना शौचमध्ये यद्यपरं जननं स्यात्तत्र पूर्वाशौचव्यपगमे भुक्षिर्मरणाशौचमध्ये
ज्ञातिमरणेऽप्येवमिति। अपि वा द्वाज्जननेऽपि मरणशौचकाले नैव भुक्षिरेत्यर्थः। यदा जनन निमित्तरा दशाहशौचमध्ये मरणमापतति तदा मरणा

दुरभ्य दशाहं कार्यं तथा चांगिरा॥ सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकं॥ तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्नसूतकमिति। षड्विंशन्मतेऽपि॥ शावा शौ
चे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत्। शावेन भुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधनीति॥ चतुर्विंशतिमतेऽपि। मृतजातयोर्गो गेयशुद्धिः सा तु कथ्यते। मृ
तेन भुध्यते जातं न मृतं जातकेन त्विति॥ अल्पाशौचमध्ये दीर्घा शौचं प्राप्तौ न पूर्वे गोशुद्धिः तदुक्तं मुशानसा॥ स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घा शौचं
भवेद्यदि न पूर्वेण शुद्धिः स्यात्तत्काले नैव भुध्यतीति॥ यमोऽपि। अथ वृद्धि मदा शौचं पश्चिमे न समापयेत्। यथा त्रिरात्रे प्रकांते दशाहं प्रवि
शेद्यदि। आशौचं पुनरागच्छेत्समाप्य विशुध्यतीति॥ प्रथमं प्रवृत्ता शौचकाला पक्षया दीर्घकालानुवर्तने न विबुधमथ वृद्धि मदा शौचं यदि म
ध्ये समुत्पद्येते तदा पश्चिमे न स्वकाले नैव समापयेदित्यर्थः। हारीतेऽपि॥ शावांतः शावभायाते पूर्वाशौचेन भुध्यतीति॥ गुरुणालघुशुध्येतल
घुना नैव तद्गुर्विति। अघानां योगपयेतु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसेति। पुनः पाते दशाहात्प्राक्पूर्वेण सह गच्छति। दशमेऽह्नि पतयत्यग्राह्यं शुद्धिर्भ
विष्यति। प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेण विधिरिति॥ दशाहात्प्रागित्यत्र दशाहशब्दोऽस्य दिवसोऽपलक्षकः। शंखेन दर्शितः। अथातर्क्ये प्रमीता
याम् शुद्धौ भियतेऽपि ता। पितुः शौचेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीमिति॥ मातरि पूर्वं मृतायां यदितानि निमित्ता शौचमध्ये पितान्नियेत तदा न ह
र्वा शौकेण शुद्धिः कितुपि त्राशौचकाले नैव भुक्षिः। तथा पूर्वं पितरि मृते तन्निमित्ता शौचमध्ये माता भियते तदा प्रकांते पितुराशौचं समाप्याधिकं

क्षिप्याशौचं कुर्यादित्यर्थः ॥ लघुत्वे तु समानजातिययोः कालापेक्षया विजातिययोः स्वरूपेणैव तदुक्तं तेनैवामरणोत्पत्तिबोहेतुगरीयो मरणं भवे
दिति ॥ क्वचित्कालापेक्षया लघ्वाशौचमध्यवर्तिनोऽयं शौचस्य पूर्वाशौचस्य काले चापगमोक्तिः तदा हे देवः ॥ परतः परतः शुद्धिरघवृद्धौ विधी
यते ॥ त्याज्ये संच समाहृतः पूर्वेणैवात्र शिष्यत इति वर्तमानाशौचमध्ये मध्यवर्तिनि जननदोषदाघवुक्षिर्दीर्घकालाशौचं तदा परतः प्राप्तं ज
ननादिकमारभ्य भुक्तिर्विधीयते ॥ यदि पूर्ववृत्तमाशौचं पंचरु. मदिनात्परतोऽप्यनुवर्तते तदा पूर्वेणैव पूर्वोशौचकाले नैव दशाहाशौचस्यापि भुक्ति
र्विशिष्यते विधीयते ॥ एतदुक्तं भवति ॥ अंतरापतितस्याशौचस्य दीर्घकालत्वेऽपि यदि पूर्ववृत्तमाशौचमुत्तराशौचकालादधीककालं स्यात्तदा
पूर्वप्रवृत्ताशौचकाले नैवोत्तरस्यापि भुक्तिर्भवति ॥ तद्यथा ॥ गर्भापातनिमित्तपडहाशौचमध्ये यदि दशाहाशौचमापते तदा पडहाशौचशेषेणैव
दशाहाशौचस्यापि निवृत्तिरिति ॥ एवमन्यत्राप्यधीककालाशौचशेषेणैवाधीककालाशौचस्यापि निवृत्तिरवगतव्या ॥ अंतरापतितस्याशौ
चस्य शेषेण भुक्तिरित्यत्र विशेषो गौतमेनोक्तः ॥ रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिरिति ॥ रात्रिशब्देनाहोरात्रं लक्ष्यते रात्रिः शेषोऽयस्याशौचस्य त
स्मिन्विद्यमाने यदाशौचांतरमापते तदा पूर्वाशौचकालानंतरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां भुक्तिः ॥ तस्य रात्रेश्वरमयामे पुरा सूर्योदयादशौचसंनि
पाते तिसृभिरात्रिभिः भुक्तिर्न तु पूर्वाशौचकालशेषेणेति ॥ तथा शंखलिखिताभ्यामप्युक्तं ॥ अथ चेदंतरा प्रमीयेत जायेत वा शिष्टेरेव दिवसेः

८ नान्यदोषोक्तिवैद्विजे ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन संपर्कवर्जयेद्बुधः ८

चतुसर्वेषां सूतकं मातुरेव च ॥ स्नानं प्रकुर्वीत पिता ज्ञातयेन स चेलिन इति ॥ गौतमोऽपि ॥ मातापित्रोस्तु सूतकमुपस्पृश्य पिता सुचिरिति ॥ आ
दित्यपुराणेऽपि ॥ सूतकी तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ॥ कृत्वा स चेलं स्नानेन शुद्धो भवति तक्षणादिति ॥ सूतिकया सह संसर्गकरणेन
निमित्तं मस्पृश्य तं दशाहमस्तीत्याह ॥ यदि पत्न्यां प्रसूतायां संपर्कं कुरुते द्विजः ॥ सूतकं तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडंगे विद्विति ॥ सूतिकया पत्न्या
सह पतिः संसर्गं यदि कुर्यात्तदा विद्याकर्मयुक्तस्यापि विप्रस्यास्पृश्यत्वलक्षणं सूतकं भवति नान्येषामित्यर्थः ॥ ननु जनननिमित्तमेवास्पृश्यत्वं
भर्तुः स्नानानंतरमपि किं न स्यात्तदाह ॥ संपर्का जायते दोषोऽस्पृश्यत्वापादको न जनननिमित्तको दोषोऽस्ति तस्मादिदं न संपर्कसहस्यनास
नभोजनदिकं वर्जयेदित्यर्थः ॥ तथा च बृहस्पतिः ॥ यस्यैः सह स पिंडोऽपि प्रकुर्याच्छयनासनं ॥ बांधवो नाऽपरो वापि सदृशाहेन शुध्यतीति ॥ विष्णु
रपि ॥ ब्राह्मणादीनामाशौचेयः स रुदेवान्नमभ्यासस्य तावदेवाशौचं यावत्तेषामाशौचव्यपगम इति ॥ संपर्का जायते दोषः पारक्ये मृतजन्मनि
तद्वर्जनासितुरपि सद्यः शौचं विधीयते इति ॥ प्रारब्धेयज्ञादौ कर्तुः भुक्तिरुक्ता इदानीं कल्पितद्रव्यस्यापि भुक्तिरस्तीत्याह ॥ विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वंतरा
मृतसूतके ॥ पूर्वसंकल्पितद्रव्यं शीयमानं न दुष्यतीति ॥ अत्र विवाहग्रहणं पूर्वव्रतचौलोपनयनादिसंस्कारोपलक्षणार्थं ॥ तस्यो देवतोत्सवः ते
न च देवताप्रतिष्ठापनमुपलक्ष्यते ॥ यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः तेषु प्रारब्धेषु अंतरायदिमध्ये यदि मृतसूतके मरणजनने स्यातां तदा पूर्वसंकल्पितद्रव्यं

रवं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स चंद्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुर्भेः खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमत इति ॥ ननु चिरकालं महता प्रयासेन योगमभ्यस्यता
परिव्राजकेन सह समान गतिं रणहृतस्या युक्तं तस्मादन्यकाल प्रयासत्वादित्याशंक्य काला ल्यत्वे पि धैर्योति शयेन प्रयास साम्यं सूचयितुं मभिमुख इत्युक्तं ॥
तमेव सूचित मर्थं विरादी करोति ॥ रणे यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ॥ अक्षय्या न्नुभते लोकान्यदि क्लीवं न भाषेत इति ॥ लोके शस्त्रधारिण मेक मपि
हृष्टा महती प्राणभीतिर्जायते ॥ युद्धकाले तु प्रति सैन्य गताः सर्वे विशत्रवः शस्त्रधारिणो मारणोद्यता एनं परिवेष्टयंति तदानीं मुत्तयमाना याभीते रिश
ते वनास्त्रिता हरीं भीतिं सौंदा प्रति भटाभिमुख्यं गच्छतः शूरस्य धैर्यं योगि धैर्यादप्यधिकं ॥ नहि योगिनो यमनियमादिषु क्वचि त्प्राणभीतिः संभाविता ॥
यथा जागरणे बहुषु वत्सरेषु अनुभवनीयस्य भोगस्य मुहूर्त्तमात्रवर्तिनि स्वप्ने सा कल्पं दृश्यते तथा चिरभावि योग साम्यं धैर्यवतः किं न स्यात् ॥ धैर्यो
ति शयेने साम्य मत्र विवक्षित मिति दर्शयितुं क्लीवं न भाषत इत्युक्तं ॥ क्लीवं न पुंसकत्वं विकलता तसूचकं भीत्या विष्कारि वाक्यं यद्दिन भाषते तदानीं
योगि साम्या दक्षयान् ब्रह्मलोकान्तरविशेषान् सा लोकादींश्चल भते ॥ परिव्राजक दृष्टांते सूर्य मंडले भेदित्वं संभावयति ॥ स न्यत्वं ब्राह्मणं दृष्ट्वा स्त्र
नाचलति भास्करः ॥ एष मे मंडलं भित्वा परं स्थानं प्रयास्यति ॥ यद्यपि मंडलस्याचेतन रश्मि समूह रूपेत्वात् देवे पि नास्तिका चिदादित्यस्य वेदना तथा पि पूर्व
मयं तनीच परदेवते मानस्ये दानीमुच्चपद प्राप्ति भित्त कुराहे तु भवति ॥ अतएव भित्वा परं स्थानं यास्यति त्युक्तं ॥ एतदेवाभिप्रेत्य व्यास आह ॥ क्रिया

वद्विर्हि को ते यदेव लोकः समावृत्तः ॥ न चैतद्विष्टं देवा मां मर्त्यै रपरिवर्तेन मिति ॥ मुमुक्षु परिव्राजक दर्शन मात्रेण निष्फलस्य भास्करचलनस्योपन्यासाद्यो
गिनो यथोक्त फलं दृढीकृतं भवति ॥ रणे चाभिमुखो हत इति दाष्टीति केभिहितं तच्च हतत्वं धैर्योति शयस्योपलक्षणं ॥ असत्यपि स्ववधे परिव्राण प्रवृत्तस्य
धीरस्य यथोक्त फल सद्भाव इत्याह ॥ यस्तु भग्नेषु सैन्येषु विद्रवत्समंततः ॥ परिव्राजा यदा गच्छेत्स चक्रतु फलं लभेदिति ॥ क्रतुरत्राध मेधः ॥ ब्रह्मलोक
प्राप्तिफलत्वात् ॥ अश्वमेधस्य च तत्फलत्वं वाजसने विशारवा यो भुज्यु ब्राह्मणे क्लृप्तश्च मेधया जिनो गच्छंतीत्यादि प्रजापति वचनयोर्विस्पष्ट मयगम्यते
त्यः परिक्राणार्थं प्रवृत्तस्य प्रवृत्ति मात्रेण क्रतुफल मुक्तं ॥ परिव्राजाय प्रवृत्तस्य गात्रं छेदे सति हतत्वाभावे पि फलातिशयोक्तीत्याह ॥ यस्य छेदक्षतं गात्रं श
रमुद्गरयति ॥ देवकन्यास्तु तं वीरं हरंति रमयंति चेति ॥ गात्रं शरीरं छेदक्षतं हस्तपादाद्यवयवे छेदेनोपवृत्तं ॥ परिव्राजाय प्रवृत्तस्य गात्रं छेदे य
त्फलं ततोप्यतिशयं मरेणे दर्शयति ॥ देवांगना सहस्त्राणि भूरमायो धने हतं ॥ त्वरमाणाः प्रधावंति मम भर्ता ममेति चेति ॥ यद्यपि यत्तसंघादिकं यु
धमरणं च ॥ भयमपि अर्कवेधस्य समानं साधनं तथापि युधमरणस्याल्पकालसाध्यत्वेन वैकल्याणं स भवादुत्तमसाधनत्वमित्याह ॥ यं यत्तसंघे स
पताच विप्राः स्वर्गेषु विप्रावात्रय धैर्यं ति ॥ क्षणेन यांसे व हितत्रवीराः प्राणान् स युधेन परित्यजंति इति ॥ विप्रशब्देन निष्कामा विवक्षिताः शत
धाच स्वर्गेषु विप्रा वेति विकल्प उपपद्यते ॥ अत्र पुण्य लोकेषु यं लोक विशेषं यथै पुण्यवयेन प्रकार विशेषेण देवकन्या वरणादिना युक्तः संतो यांति त

त्रतेषु लोकविशेषेषु तमेवलोकविशेषं तेनैव प्रकारेण युध्यतावीराश्वयांति। क्षेणेनेककालात्पत्न्यमेतेषु विशेषः॥ ननु कालस्यात्यन्ते प्राण
भीतेर्दुष्परिहारत्वात्सूर्योक्तं युध्यथैर्यदुर्लभमित्याशंक्यविचारवतः पुरुषस्य तत्कलभमित्यभिप्रेत्य तं विचारं दर्शयति॥ जितेन लभ्येते लक्ष्मीर्भूते
नापि सुरांगनाः। क्षणविध्वंसिनिकायेकाचिंतामरणे रणे इति॥ जितेन कर्तारिनिष्ठा जयलाभवतो लक्ष्मीलाभः। यदिकायजीवनलोभलक्ष्मीदे
वांगनालाभौ न पर्यालोच्येते तथापि लाभपरित्यागमात्रं तस्य केवलमवशिष्यते। कायस्तु सर्वथानचिरं जीवति तस्य कर्मप्रापिता युष्यवशावर्तित्वे
न लक्षणप्रध्वंसि स्वभावत्वात् च॥ अत्यंतनिविध्यमपिरुधिरपानं यत्र निरतिशयस्तु तत्त्वेन परिणमते तत्र पुण्यलोकप्राप्तौ कोविस्मय इत्यत आह
॥ ललाटदेशादुधिरंस्त्ववच्चयस्याहवेतुप्रविशेच्चवक्रं। तस्योमपानेन किलास्य तुल्यं संग्रामयज्ञे विधिवच्चदृष्टं मिति॥ संग्रामयज्ञप्रतिपादकेनी
तिशास्त्रादौ पुरोभागे प्रहारो वीरलक्षणत्वेनोपवर्णित इति विवक्षितत्वाद् विधिवच्चदृष्टमित्युक्तं॥ तदेवं न वभिः श्लोकैराशौचविधिलावकत्वेन
युध्यमरणस्य प्रशंसा कृता। यस्माद्विष्णुहृतोऽत्यंतपुण्यात्मा तस्मात्तन्मृतोऽपि ब्राह्मणक इवाधिकाशौचाभाव उपपद्यते। अथवा एतेन वश्लोकाः प्रकर
णादुत्कृष्टराजधर्मेषु स्थापनीयाः युध्यस्य क्षत्रियधर्मत्वात्। यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयमाणोऽस्ति स्वलाव्रतकलापः प्रकरणादुत्कृष्टत्वं
धर्मपरिहारेण पुरुषार्थतयोपवर्णितस्तद्वत्॥ १८०। धर्मार्थमनाथब्राह्मणराववहनादौ प्रशंसापूर्वकं सद्यः शौचं विदधाति। अनाथब्राह्मणं प्रेतं

शुद्धे रक्षोषे दाभ्यां प्रभाते तिसृभिरिति। शातातयेनापिरात्रिशेषे ह्यहाशुधिर्यामशेषे च ह्यहश्चिरिति। बोधायनोपि। अथ यदि दशरा
त्रसन्ति पातेय दशरात्रसमाशौचमानवमाहिवसादिति। अस्यार्थः। यावन्नवमदिवसश्चरिसमाप्तिस्तावत्पूर्वाशौचकालशेषेणोत्तरशौचस्य नि
वृत्तिरिति नवमशब्देनोपात्तं दिवस उपलक्ष्यते। ततश्च क्षत्रियादीनामप्यस्य दिवसाशौचसन्निपाते हिरात्रं त्रिरात्रमवगंतव्यं। उक्तस्य दशाहया
शौचस्य विषयभेदेऽप्युक्तमाह॥ ब्राह्मणार्थे विपन्नानां बंशीगोग्रहणे तथा॥ आहवेषु विपन्नानामेकात्रमशौचकमिति॥ ब्राह्मणप्राणरक्षणार्थे
हतानां बंशीग्रहे गोग्रहे च सति तद्विमोचनार्थं आहवेषु आभिमुखेन हतानां ये सपिंडास्तेषामेकत्रमशौचं न दशरात्रादिकमित्यर्थः। यतु स
द्यः शौचमित्यनुवृत्तौ मनुनोक्तं। उं भाहवहतानोचविद्यता पार्थिवेन च। गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति भूमिपदिति तदसन्निधिविषयं। रण
हतसपिंडानामेकाहाशौचविधिरोषतयानवभिः श्लोकैराहवहतं प्रशंसति॥ तत्र प्रथमं परिब्राजकदृष्टं तेनादित्यमंडलभेदित्वं दर्शयन्नर्थाद्
हल्लोकप्रसिद्धं दर्शयति॥ दाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ॥ परिब्राज्योगयुक्तश्चरणे चाभिमुखो हत इति॥ योगाभ्यासेनेश्वरमुपासीनः परिब्रा
ह्मणपरिब्राजकोऽर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गच्छन्मार्गमध्ये वा यादित्यचंद्राणामंडलानि क्रमेण भित्वा तत्र तेभ्य उतरन्तरोसादितेभ्यः छिद्रेभ्यो निर्गत्य क्र
मेण विष्णुदिलोकांस्तं चरन्ब्रह्मलोकं प्राप्नोति। छिद्रे निर्गमनं वाजसनेयि ब्राह्मणेऽश्रुतां सवायुमागच्छति तस्मै सतत्र विजिहीते यथार्थवक्तव्यं

अमाशौचं यत्कृतं द्रुहवसन्नतस्यान्नमभ्यातिस्तस्य दशरात्रं यः पुनः प्रितं निर्हृत्य तद्रुहवासं तदन्नं च परित्यजति तस्यैकाहमित्यर्थः। एतत्सर्वं
वर्णविषयं॥ असवर्णं शवनिर्हारे तज्जातीयमाशौचं कार्यं तदाह गौतमः॥ अपरश्चेद्वर्णः पूर्वमुपस्पृशेत्सर्वो वर्णोऽपरं तेच्छं चोक्तमाशौचं
मिति। उपस्पृशेत् निर्हरणं। ब्राह्मणस्य भूद्रशवनिर्हारे मासमाशौचं भूद्रस्य ब्राह्मणशवनिर्हारे दशाहमाशौचं भवेदित्यर्थः। यस्तर्धलो
भादसवर्णशवनिर्हरणं करोति तस्य द्विगुणमाशौचं भवतीति। तदाह व्याघ्रः। अवस्त्वावरं वर्णं वरो वाप्यवरं यदि। वहेच्छवं तदाशौ
चं दृष्टार्थे द्विगुणं भवेदिति। असवर्णं प्रेतनिर्हारे यदुक्तमाशौचं तत्र वैतनाश्रयणे द्विगुणमाशौचं भवतीत्यर्थः। यत्तु विष्णुपुराणो यो
सवर्णं तु मूलेन नीत्वा चैव दहेन्नरः। आशौचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमंसदेति तदापदि द्रष्टव्यं। अर्थलोभात्स्वजातिशववाहनादौ स्व
जात्कृतमाशौचं कार्यं तथा च कौर्म्ये। यद्विनिर्हरति प्रेतं प्रलोभात्क्रांतमानसः। दशाहेन हिजः शुद्धे द्वादशाहेन भूमिपः॥ अर्धमासेन भूद्र
रुक् भूद्रो मासेन शुध्यतीति॥ यत्तु सपिंडं प्रेतं निर्हरति तस्य शौचाधिक्यं प्रेतनिर्हरणस्य विहितत्वात्॥ तदाह देवलः। विहितं तु सपि
डानां प्रेतनिर्हरणारिकं। तेषां करोति यः कश्चित्तस्याधिक्यं न विद्यते इति। तस्याधिक्यमाशौचाधिक्यमित्यर्थः। समानोदकं प्रेतनि
र्हारे दशाहं। तदाह स एव॥ यः समानोदकं प्रेतं वहेद्वाध दहेत्तवा॥ तस्य शौचं दशाहं तु अन्येषां तु त्र्यहं विदुरिति॥ ब्रह्मचारिणः प्रेतवह

नकरणे व्रतलोपस्तमाह देवलः॥ ब्रह्मचारी न कुर्वीत शवदाहादिकाः क्रियाः॥ यदि कुर्याच्चरेत्कं पुनः संस्कारमेव चेति॥ पित्रादिशवद
हने तु न दोषः। तथा च मनुदेवलो॥ आचार्यस्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुं॥ निर्हृत्य तु प्रति प्रेतं न व्रतेन वियुज्यत इति॥ वसिष्ठोऽपि। ब्रह्मचारि
णः शवकर्मणो व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोर्गुरुर्वेति। याज्ञवल्क्येऽपि। आचार्यपितृमुपाध्यायं निर्हृत्यापि व्रतिव्रती। संकटान्न न चा
भ्रियान्न च तैः सह संवसेदिति। व्रती ब्रह्मचारी पित्रादिकानां निर्हरणारिकत्वा यद्याशौचं भिसहवासं तदन्नं च परित्यजति तदा व्रती एव
व्रतचर्या न वियुज्यत इत्यर्थः। ब्रह्मपुराणेऽपि॥ आचार्यं वाप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं च वा। मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र भोजनं॥ कृत्वा प
तति नो तस्मात्प्रेतान् न तु न भक्षयेत्॥ अन्यत्र भोजनं कार्यं न च तैः सह संवसेत्। एकाहमभुचि भूत्वा द्वितीये ह निशुध्यतीति॥ ब्रह्मपुरा
ववहनादौ भूद्रं न नियोजयेत्। तदाह मनुः। न विप्रं स्वेष्टं तिष्ठत्कृतं भूद्रं वाहयेत्। अस्वर्ग्या द्यो हतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शो दूषित इति
॥ अत्र स्वेष्टं तिष्ठत्कृतं इत्यविवक्षितं। अस्वर्ग्यं त्वरोषभ्रवणात्। विष्णुरपि। मृतं हि जं न भूदेण निर्हारयेन्न भूद्रं हि जेनेति। यमोऽपि। न भूद्रो
यजमानं वप्रेती भूतं समुद्देहता यस्यानयति भूद्रो मृतं तृणं कोष्ठं हवीं विच। प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यत इति। ब्राह्मणादि
शवनिर्हारे रिद्धिः यमो मनुना ददितिः॥ दक्षिणे मृतं भूद्रं पुरदारेण निर्हरेत्। पश्चिमे त्तरपूर्वे स्तयथा योगं हि जन्मन इति। न ग्रामा

भिमुरं प्रेतं निर्देहयुरिति॥ अनुगमनाशौचमाह॥ अनुगम्ये कया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वा शिंघृतं प्राश्य विशुध्यतीति॥
 ज्ञातिसंपिंडव्यतिरिक्तबंधं। सपिंडानगमनस्य विहितत्वात्॥ अज्ञातिमबंधं समानोत्सृष्टजातिं प्रेतं कामनया। अनुगम्य सचैलं स्नात्वा। शिंघृतं
 द्वाघृतं भुक्नुष्यतीत्यर्थः। तथा च याज्ञवल्क्यः। अनुगम्या भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वा शिंघृतं भुक्नुष्यति। कौर्मैपि। प्रेती भूतं हि जं वि प्रायोनुग
 छेत कामतः। स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वा शिंघृतं प्राश्य विशुध्यतीति॥ अत्र विशेषः कवचेणोक्तः। अनुगम्य शवं बुध्या स्नात्वा स्पृष्ट्वा हुं तारानं। सर्पिः प्राश्य
 पुनः स्नात्वा प्राणायामैर्विशुध्यतीति॥ न च घृतं प्राशनस्य भोजनकार्यविधानाद्भोजननिवृत्तिरिति वाच्यं तस्य प्रायश्चित्तत्वेन विधानात्। प्राणा
 यामैरिति बहुवचनस्य कपिंजलन्यायेन प्रिते पर्यवसानात्। त्रिभिः प्राणायामैः शुध्यतीत्यर्थः। निरुद्धजात्यानुगमनाशौचमाह॥ क्षत्रियं मृ
 तमज्ञानाद्ब्राह्मणो योनुगच्छति। एकाहमभुचिर्भूत्वा पंचगव्येन शुध्यति॥ शवं च वैश्यमज्ञानाद्ब्राह्मणो योनुगच्छति। कृत्वा शौचं हिरान्नं च प्राणा
 यामान्वाचरेत्। प्रेती भूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः। अनुगच्छेन्नृपमानं त्रिरात्रमभुचिर्भवेत्। त्रिरात्रे तु ततः पूर्णेन दींगत्वासमुद्गा
 ॥ प्राणायामशतकत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति॥ यो ब्राह्मणः अज्ञानान्मौर्या क्षत्रियं प्रेतं अनुगच्छति स एकाहशौचं कृत्वा पंचगव्येन शुध्यति
 । ब्राह्मणो वैश्यशबानुगमनं कृत्वा हिरान्नशौचानंतरं षड्भिः प्राणायामैः शुध्यति। शूद्रशबानुगमनं कृत्वा त्रिरात्रमाशौचं समाप्य महानद्यां स्ना

ये वहंति हि जातयः। पदे पदे यज्ञफलमाप्नुव्यात् भुंजिते॥ न तेषामभुजं किंचित्सा पंचाशुभकर्मणां॥ जलावगाहनतेषां सद्यः शौचं विधीयत इति॥
 अनाथबंधुरहितमसपिंडं ब्राह्मणमदृष्टार्थं ये हि जातयो वहंति स्पृशंति दहंति च ते पदे पदे यज्ञफलानि क्रमेण प्राप्नुवंति तथा तेषा
 मभुभारिकमपि नास्ति तेषां स्नानादेव सद्यः शुद्धिर्विधीयत इत्यर्थः। तथा च वृक्षपराशरः। प्रेतस्पर्शनसंस्कारे ब्राह्मणो नैव दुष्यति। वोढा
 चैवाग्निदानाच्च सद्यः स्नात्वा विशुध्यतीति॥ यत्तु हारीतेनोक्तं। प्रेतस्पर्शो ग्रामं न विरोधुः पुरानक्षत्रदर्शनाद्वा त्रौ चैदादिस्येति॥ यच्च
 देवलेनोक्तं। अहिं चैव हनं कुर्यादूर्ध्वमस्तमयाद्रवेः। स्नात्वा गृहं विरोहि प्रौरात्रौ चैव दद्याद्रवेरिति तस्मै हारिना करणीय निर्हारकरणेव
 दितव्यं। न केवलं स्नानं प्राणायामोपि कर्तव्य इत्याह॥ असगोत्रमबंधं च प्रेती भूतं हि जेतमं। वहित्वा च दहित्वा च प्राणायामेन शुध्यतीति॥ अस
 गोत्रमसपिंडं अबंधुबंधुरहितं प्रेतं ब्राह्मणं ये वहंति दहंति तेषां प्राणायामेन शुद्धिरित्यर्थः। न केवलं स्नानं प्राणायामौ अग्निस्पर्शोपि कर्तव्यः
 तदुक्तमंगिरसा॥ यः कश्चिन्निर्देहे स्नेतमसपिंडं कथंचन स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वा शिंघृतं तस्मिन्नेवान्निवैशुचिरिति॥ स्नेहादिना प्रेतनिर्हरणं कुर्वतो
 सपिंडस्याशौचमस्ति तदाह मनुः। असपिंडं हि जं प्रेतं विप्रो निर्देह्य बंधवत्। विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराशां श्वबंधवान्। यद्यन्नमजितेपां
 यः सरशाहेन शुध्यति॥ अनदन्नन्नमल्लैवेन च तस्मिन्नुद्देवसेदिति॥ यस्तु प्रेतनिर्हरणं कृत्वा तद्गृहे वसति न च तदन्नमभ्राति तस्य त्रिरा

पा.मा.
१८३

त्वस्तिसेचये॥ कतेतुकेवलं स्नानक्षत्रविद्भूद्रजन्मनामिति॥ ब्राह्मणस्य क्षत्रियविदामरणविषयातुरव्यंजने अस्ति संचयनादवर्गिकाहमा
शौचं संचयं स्नानं च तत ऊर्ध्वं संचयं स्नानमात्रं॥ तथा च ब्रह्मपुराणे॥ अस्ति संचयने विप्रो रोति चे क्षत्रवैश्ययोः॥ तदा स्नातः संचयं स्नानं
तीये हनिष्यतीति॥ कतेतुसंचये विप्रः स्नाने नेषु च भवेदिति॥ क्षत्रियस्य वैश्यमरणविषयातुरव्यंजने विशेषाश्रवणे पिब्राह्मण
स्य समनंतरा क्षत्रियमरणविषयातुरव्यंजने यदा शौचं विवक्षितं तदेवात्रेति न्यायस्तत्रावगम्यते॥ भूद्रमरणविषयातुरव्यंजने अस्ति संच
यनात्प्राक् ब्राह्मणस्य त्रिरात्रमाशौचं क्षत्रियवैश्ययोर्द्विरात्रं तत ऊर्ध्वं द्विजातीनामेकरात्रमेव॥ भूद्रस्पर्शविनातुरव्यंजने अस्ति संचयना
दवर्गिकरात्रमाशौचं तत ऊर्ध्वं सज्योतिराशौचमिति॥ तथा च पारस्करः॥ अस्ति संचयनादवर्ग्यदि विप्रोः श्रुपातयेत्॥ मृते भूदे गृहं गत्वा
त्रिरात्रेण विषुध्यति॥ अस्ति संचयनादूर्ध्वमासो यावद्विजातयः॥ अहोरात्रेण शुध्यति वाससः क्षालनेन च॥ सजाते दिवसे नैवेद्यहास्य
त्रियवैश्ययोः स्पर्शविनानुगमने भूद्रो न केन शुध्यति॥ अत्राश्रुपात आतुरव्यंजनमात्रोपलक्षणाधेः॥ सजातेः भूद्रस्य संचयनादवर्ग
कस्पर्शविनानुगमेन आतुरव्यंजने दिवसेन अहोरात्रेण शुद्धिः॥ तत ऊर्ध्वं न केन रात्रौ चेद्रात्र्या अहनि चेदन्हा शुद्धिरिति॥ एतच्च श्राव
निहरणानुगमनातुरव्यंजनादिनिमित्तमाशौचमसपिंडानां सपिंडानां विहितत्वात् नान्नास्ति॥ तथा च तारीतः विहितं हि सपिंडस्य प्रेतनिर्ह

आ. अ. ३

१८३

रणारिकं॥ होषस्यादसपिंडस्य तत्रानाथक्रियां विनैति॥ प्रेतनिर्हरणारिकमित्यत्रादिशब्देन दाहोदकरानारिकमुच्यते॥ अनुगमनारिवि
धिसूयास्तवत्वेन रक्षितः॥ अत्रमशानमनुब्रज्य इतरोत्ततिभिर्मृतैः॥ यमसूक्तं तथा गाथां जपद्विलोकिकाग्निना सदग्धव्यउपेतश्चे
दाहिताग्न्यावृतार्थवरिति॥ ऊनद्विवर्षादितरः संपूर्णद्विवर्षा मृतोत्ततिभिः सपिंडैः रमशानभूमियावदनुगंतव्यः॥ तथा च यमसूक्तं परे
यिवांसमिति षोडशार्चं तथा यमदेवत्यागाथाश्च जपद्विलोकिकाग्निना सदग्धव्यः॥ उपेतः उपनौतश्चेन्मृतसदा अहिताग्निं संस्कारप्र
कारेणार्थवत्प्रयोजनवद्यथा सदग्धव्यः॥ अयमभिप्रायः येषां भूशोधनप्रोक्षणादीनामाहिताग्निविहितसंस्काराणां द्वारकार्यरूपप्र
योजनमस्तितान्यनुष्ठेयानि लुप्तार्थानि तु पात्रप्रयोजनादीन्यननुष्ठेयानि॥ यथा कृष्णलेखित्यदिदेशाप्रार्थेष्ववघातप्रोक्षणादिषु द्वार
लोपादवघातादीनामननुष्ठानं प्रोक्षणादीनां त्वनुष्ठानमिति॥ अत्रलोकिकाग्निर्जातारणे रभावे तत्सदा वेतु तन्मथितो ग्निर्ग्राह्यः न तु लो
किके ग्निः तस्याग्निं संपाद्य कार्यमात्रार्थत्वेनोत्पत्तेश्चं हालाग्न्या रिव्यतिस्को ग्राह्यः तेषां निषिद्धत्वात्॥ तथा च देवलः॥ शालाग्निरथ गृह्या
ग्निः स्रुतिकाग्निश्च कर्हि चित्॥ पतिताग्निश्चित्ताग्निश्च न शिष्टाग्रहणो चित्ता इति॥ आहिताग्निस्तु श्रोताग्निना सदग्धव्यः अनाहिताग्निगृह्याग्नि
ना इतरोलोकिकेन॥ तदा हवृध्यास्तवत्त्वयः॥ आहिताग्निर्यथान्यायं सदग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः॥ अनाहिताग्निरेकेन लोकिकेनैतरोजनर

ति॥ एकेन गृह्याग्निना॥ राहश्चलपनाद्यनंतरं कर्तव्यः॥ तथा च कात्यायनः॥ दुर्वलं स्नापयित्वा च भुक्ष्ये लाभिसंबृतं॥ दक्षिणाशिरसं भूमौ बहि
 व्यत्यां निवेशयेत्॥ घृतेनाभ्यक्तमापुत्य सर्वचोपवीतिनं त्वंदनोक्षितसर्वांगं समनोभिर्विभूषितं॥ हिरण्यशकलान्यस्य शिखां छि
 द्रेषु ससक्तं॥ मुखे वस्त्रं निधायै न निहरेयुः॥ कृतादयः॥ आमपात्रे न्नमादाय प्रेतमग्निपुरःसरं॥ एकोनगुणतस्त्यार्धमर्धं पृथुसृजं द्ववि
 ॥ अर्धमादहनं प्राप्तमासीनो दक्षिणामुखः॥ सव्यं जान्वाच्यशानकैः॥ सर्पिडं पिंडदानवदिति॥ पिंडदानविधिना आदहनं वमशानपयैते मा
 नीतमन्नं प्रक्षिपेदित्यर्थः॥ राहानंतरं चित्तिमनेव क्ष्यमाणा ज्ञातयोजलसमीपं गत्वा स्नातो दकं सरुभिर्वीर्युः॥ तथा च कात्यायनः॥ अथा
 नवेश्य चेत्यापः सर्वे एव शवस्पृशः॥ स्नात्वा संचेलमाचम्य द्युरस्योदकं स्तुले गोत्रनामपरांतेन तर्पयामीत्यनंतरं॥ दक्षिणाग्रान्कु
 शान्कृत्वा सलिलं तु पृथक् सक्त इति॥ पेठिनसिरपि॥ प्रेतमनसा ध्यायन् दक्षिणाभिमुखस्त्रीनुदकांजलीं निनयेदिति॥ एतच्चायुग्म
 तिथिषु कार्यं॥ प्रथमं तृतीयं पंचमं सप्तमं नवमे पुदकक्रियेति गोतमस्मरणात्॥ प्रेतोपकारविशेषापेक्षायां तु यावंत्यां शौचादिना नि
 तावदुदकदानावृत्तिः कार्या॥ तथा च प्रचेताः॥ दिने दिने जलिपूर्णं न्द्रद्यात् प्रेतकारणात्॥ तावद्बुद्धिश्च कर्तव्या यावत्पिंडः समाप्यत इति॥ यावद्
 शमः पिंडः समाप्यते तावदंजलिबुद्धिः कार्येत्यर्थः॥ अत्रापरो विशेषस्तेनैवोक्तः॥ नरि कूलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्थं च॥ वस्त्रं संशोधयेत् राशौ

त्वाशतं प्राणायामान्कृत्वा घृतप्राशनेन भुध्यति॥ उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया क्षत्रियादिशवानुगमनेपि संचेलस्नानाग्निस्पर्शनघृतप्रा
 शनान्यनुसंधेयानि॥ एवं सति क्षत्रियस्य वैश्यशवानुगमने एकाहं शूद्रशवानुगमने द्व्यहं॥ वैश्यस्य शूद्रशवानुगमने एकाहमाशौचमिति उ
 हनीयं॥ तथा च कौर्मि॥ एकाहा क्षत्रिये भुक्ष्ये वैश्ये स्यात्सा द्व्यहेन तु॥ शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनरिति॥ हिजानां शूद्रानुगमननि
 पेधे कदातैः शूद्रा अनुसर्तव्या इत्यत आह॥ विनिर्वर्त्य यदा शूद्रा उदकांत उपस्थिता हि जैस्मदानुगंतव्या एष धर्मः सनातन इति॥ उदकश
 र्द्रेनोदकक्रिया उच्यते तस्या अंतः समाप्तिः॥ तानिर्वर्त्य आशौचं परिसमाप्य यदि स्थितास्तदा द्विजैरनुगंतव्या अनुसर्तव्या इति॥ एवं ब्राह्मण
 स्य क्षत्रियवैश्यानुसरणं क्षत्रियस्य वैश्यानुसरणमाशौचानंतरमेवेत्युहनीयं॥ आशौचमध्ये आतुरव्यंजने ताशौचमस्ति॥ तत्र ब्राह्मण
 विषयातुरव्यंजने पारस्करः॥ अस्ति संचयनादर्वाग्रुदित्वा स्नानमाचरेत्॥ अंतर्दशाहं विप्रस्य ऊर्ध्वमाचमनं स्मृतमिति॥ विप्रस्य मृतस्य
 दशाहाभ्यंतरे अस्ति संचयनादर्वाक ब्राह्मणः क्षत्रियादिर्वा आतुरव्यंजनं कृत्वा स्नानमाचरेत्॥ ऊर्ध्वमाचमनमाचरेदिति॥ क्षत्रियमर
 णविषयातुरव्यंजने वैश्यशूद्रयोश्च प्रागस्ति संचयनात्संचेलं स्नानं तत ऊर्ध्वं स्नानमाचमनमेवातसर्वं ब्रह्मपुराणे॥ भिहितं॥ मृतस्य यावदस्ती
 ति ब्राह्मणस्याह तानितु॥ तावद्योऽबाधवस्तत्र शैतिलं बाधवैः सह॥ तस्य स्नानाद्भवेच्छुद्धिस्ततस्तान्चमनं स्मृतं॥ संचेलं स्नानमन्येषामकृते

सर्वैरनुमतिकृताज्येष्टेनैवतुयत्कृतं॥द्रव्येणैवाविप्रक्तेन सर्वैरेवकृतं भवेदिति॥यदातुपुत्रासन्निधानादिनाऽन्यः पिंडदानं करोति तदा दशाहमध्ये
पुत्रासन्निध्येपिसएव दशाहं पिंडं दद्यात् तदुक्तं गृह्यसंहितायां॥असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यादृक्पुमान्॥प्रथमेह नियः कुर्यात्स दशाहं समाप
येदिति॥यथा दशाहं पिंडदाने कर्तुं नियमस्तथा द्रव्यनियमोऽपि॥तदाह भुनः पुच्छः॥शालिनासक्तुभिर्वापिशोकेर्वाप्यधनिर्वपेत्॥प्रथमेह नियद्व्यस
देवस्यादृशाहकमिति॥यदातु दशाहमध्ये दर्शपातस्तदा दर्शपवोत्तरं तत्रं पिंडोदकदानं समापयेत्॥तदाह ऋष्यभृंगः॥आशौचमंतरोदशोयिदित्या
त्सर्ववर्णिनः॥समाप्तिं प्रेतं तत्रस्य कुर्युरित्याह गौतमः॥भविष्यपुराणेऽपि॥प्रवृत्ताशौचं तत्र स्तुयदिदर्शं प्रपद्यते॥समाप्य चोदकं पिंडान् स्नानमात्रं स
मान्वरेदिति॥पैठीनसिरपि॥आद्ये दशवेव कर्तव्या प्रेतं पिंडोदकक्रिया॥द्विरे दशे तु कुर्वाणः पुनः श्रावं समभ्युत इति॥मातापितृविषेये तु विशेषेण गाल
वेनोक्तः॥पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समाप्येत्॥तावदेवोत्तरं तत्रं पर्यवस्ये अहासरमिति॥पित्रोराशौचमध्ये तु त्रिरात्रापरं यदि दर्शः समा
प्येत् तदा देवोत्तरं तत्रं दर्शं समापयेन्नावाग्दर्शपाते॥इदमनौरसपुत्रविषयमिति केचित्॥यत्तु श्लोकगौतमेनोक्तं॥अंतरं दशाहे दर्शं श्वेतत्र सर्वस
मापयेत्॥पित्रोराशौचमध्ये दद्यात् पिंडान् जलांजलीं निति॥तत्रिरात्रादवाग्दर्शपाते वेदितव्यं अहासरमिति गालवेन विशेषितत्वात्॥पिंडोद
कदानानंतरं बांधवैरातुराश्वासनं कार्यं॥तथा च याज्ञवल्क्यः॥कृतोदकान्समुत्तीर्णान् मृदुशाडूलसंस्थितान् स्नातान् पवदेशु स्नानिति हासैः पुरातनैः

॥इतिहासकृतेनैव दर्शितः॥माधुर्यकदलीस्तंभनिः सारेसारमार्गेण॥करोतियः ससंमूढोजलबुद्धुदसन्निभे॥पंचधा संभृतः कायो यदि पंचत्वमागतः
॥स्वकर्मभिः शरीरोत्थैस्तत्र कापरिदेवनागं त्रीवस्तमतीनाशमुदधिर्देवतानि च फेनप्रख्यः कथं नारां मर्त्यलोको नयास्यतीति प्रकाशयनोऽपि॥एवं
कृतोदकान्सम्यक्सर्वान् शाडूलसंस्थितान् आप्नुतात्पुनराचान्ता न्वदेयुस्ते नुयायिनः॥आशौकं कुरुतानि ते सर्वस्मिन्प्राणधर्मिणि॥धर्मं कुरुत यत्ने
नयोवः सह मरिष्यतीति॥शोके दोषो याज्ञवल्क्येन दर्शितः॥श्लेष्माश्रुबांधवैर्भुक्तं प्रेतं भुंक्ते यतोऽवशः॥अतो नरो दितव्यं हि क्रियाकार्यैः प्रयत्नत इति॥
आतुराश्वासनानंतरं कृतं याज्ञवल्क्येनोक्तं॥इति संचित्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः॥विदश्य निंबपत्राणि नियतादारे वेश्मनः॥आचम्याश्वादि सलि
लंगो मयंगौरसर्षपान्॥प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वा त्रमनिपदं शनैरिति॥अत्रापरो विशेषः शंखेन दर्शितः॥दूर्वाप्रवालमग्निं वृषभं चालभ्य गृहद्वारे
प्रेताय पिंडं दत्वा पश्चात्प्रविशेयुरिति॥आशौचनियमामनुना दर्शिताः॥अक्षरलवणान्नास्पुर्निमज्जेयुश्च हंतव्यं॥मांसाशनं न चाश्रीयुः शयीरंश्च
पृथक्क्षिताविति॥मार्कंडेयेनापि॥व्रतलघ्वाशनाश्चैव भवेयुः क्लृप्तमहिताः॥न चैव मांसमश्रीयुर्व्रजेयुर्न च योषितमिति॥गौतमेनापि॥अथः श
यानां ब्रह्मचरिणः सर्वे समासीरन्मांसं न भक्षयेयुराप्रदानात्पुनस्तृतीयपंचमसत्समनवमेष्टुदककर्मनवमेवासां त्यागोऽस्येत्यानामिति॥प्रदा
नमेको हि स आत्थ॥वाससां त्यागस्तपश्चालनाध्वंस्त्र्यंकार्येण॥अंत्यं दशममहस्तत्रां त्यानामसंतं परित्याज्यनिवाससां त्याग इत्यर्थः॥प्रथमेह निप्रे

पा.मा.

१८६

तमुद्दिश्य जलं क्षीरं चाकारो शिष्यादौ पात्रद्वये स्थापनार्थं तदा हयाश्वत्थः ॥ जलमेकाहमाकारो स्थाप्य क्षीरं च मृन्मय इति ॥ प्रथमे सप्तमनवमदिव
सप्तमस्मिन्नस्ति संचयनं कार्यं तदाह संवर्तः ॥ प्रथमे हितुतीये वा सप्तमे नवमे तथा ॥ अस्ति संचयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सहेति ॥ चतुर्थदिवसे
स्ति संचयनं कुर्युः स्तेषां गंगां भसि प्रक्षेप इति ॥ अस्ति संचयने वारनक्षत्रनिषेधो यमे नोक्तः ॥ भौमार्कमंद्वारेषु तिथिषु मेघेषु वर्जयेत् ॥ वर्जयेदेक
पादक्षीहि पादक्षीस्ति संचयं ॥ प्रदातृजन्मनक्षत्रे त्रिपादक्षी विशेषत इति ॥ वपनं दशमे हनिकार्यं तदाह देवलः ॥ दशमे हनि संप्राप्ते स्नानं ग्रामा
द्वहिर्भवेत् ॥ तत्र त्याज्यानि वासां शिकेशश्मश्रुनखानि चेति स्मृत्यं तरे तु एकादशाहाद वद्विः यमेन वपनकार्यं मित्कलं ॥ द्वितीये हनिकर्तव्यं क्षार
कर्म प्रयत्नतः ॥ तृतीये पंचमे वापि सप्तमे वा प्रदानं त इति ॥ प्रदानमेकादशाहिकं श्राद्धं ॥ अत्राप्रदानं त इति वचनादपि न्यमो वगम्यते ॥ बोधाय
नोपि ॥ अलुप्तकेशायः पूर्वं सोत्रकेशान् प्रवापयेत् ॥ द्वितीये हितुतीये पंचमे सप्तमे पिवा ॥ यावच्छ्राद्धं प्रदीयेत तावदित्यपरं मतमिति ॥ वा
पनं च पुत्राणां कनिष्ठभ्रातृणां च ॥ तथा च आपस्तम्बः ॥ अनुभाविनां च परिवापनमिति ॥ अनुपश्वाद्भवंति जायं त इति श्रुत्य सप्तपुत्राः कनिष्ठभ्रात
रश्वा ॥ अधुवा अनुभाविन इति पुत्रा एव निर्दिश्यंते गंगायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरुमृतौ ॥ अधुना काले सोमेन वपनं सप्तस्मृतमिति ॥ अत्र मा
तापित्रोर्मृतिविशेषणोपादानात् ॥ एवं नियतः सनस्वोपि द्वाशौ च ते पिंडोदकदानं समापयेत् ॥ तथैकोद्दिष्टं तु श्राद्धमेकादशे न्हिकुर्यात् ॥ तथान

तृतीय

आ. अ. ३

१८६

ततः स्नानं समाचरेत् ॥ सचैल स्नततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ पाषाणं तत आदाय विप्रे दद्याद्दशजलीन् ॥ द्वादशक्षत्रिये दद्याद्द्वैत्रये पंचदश
स्मृताः ॥ त्रिंशच्छूद्राय दत्तव्या ततः संप्रविशेद्गृहं ॥ ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेत् ॥ अज्ञातिभिरपि क्वचिदुदकदानं कर्तव्यं ॥ तदा हयाश्व
त्थः ॥ एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ॥ कामोदकं सखि प्रत्ता स्वस्त्रीयश्च भुरत्विजमिति ॥ प्रेतोपरि दुहितृभगिन्यादिः ॥ स्वस्त्रीयो भगिनेयः
॥ अत्र प्रेतानां मातामहादीनां पिंडवदुदकदानं नित्यं कार्यं सख्यादीनां तु कामतो ॥ नित्यतया अकरणे प्रत्यवायाभावादिति ॥ उदकदानं नंतरं पिंडदा
नमपि कर्तव्यं ॥ तथान्विष्णुः ॥ प्रेतस्योदकनिर्वपणं कृत्वा एकं च पिंडकुरोषु दद्यादिति ॥ पिंडोदकदानं च यावदाशौचं कार्यं तदाह स एव ॥ यावदाशौचं
तावत्प्रेतस्योदकं पिंडं च दद्यादिति ॥ वर्णानुक्रमेण पिंडसंख्या नियमः पारस्करेणोक्तः ॥ ब्राह्मणे दश पिंडास्तक्षत्रिये द्वादश स्मृताः ॥ वैश्ये पंचदश प्रो
क्ता शूद्रे त्रिंशत्प्रकीर्तिता इति ॥ आशौचं हासे यावदाशौचमिति विष्णुवचना सिंड संकोच प्रासौशात्तातपः ॥ आशौचस्य च हासेपि पिंडान् दद्याद्दशैव
त्विति ॥ त्रिरात्राशौचपक्षे दश पिंडदानप्रकारः पारस्करेण दर्शितः ॥ प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिंडाः समाहितैः ॥ द्वितीये चतुरो देया द्यस्ति संचयनं त
था ॥ त्रींस्तु दद्यात्तृतीये न्हिवत्प्रादीक्षालयेतथेति ॥ उदकदानवसिंडदानं न सर्वैकं कर्तव्यमपितु पुत्रेणैव तदभावे सन्निहितेन सपिंडेन तदभावे मा
तृसपिंडादिना ॥ तदाह गौतमः ॥ पुत्राभावे सपिंडा मातृसपिंडाः शिष्याद्युक्तदभावे ऋत्विगाचार्यौ विति ॥ पुत्रेष्वपि ज्येष्ठ एव पिंडदद्यात्तथा च मरीचिः

निवेत्तुं सात्कालिकी भुक्तिरिति वचनात् सात्कालिक्याः शुद्धः सत्वात् । यत्तु शंखवचनस्याशौचमध्ये आशौचान्तरमासावेको हिष्टमेकादशो हि
 अशुभोपिकुर्यादिति विषयविशेषेतात्पर्यमुक्तं तन्ना तत्रापि शुध्यभावा दिति चोद्यस्य समानत्वात् । सामान्येन प्रवृत्तस्य शंखवचनस्य विनाकारणं
 विशेषपरत्वेन संकोचायोगाच्च । अथाशौचापगमइतिसामान्येनोपक्रम्य विष्णुनैको हिष्टविधानादाशौचानंतरमेव सर्वैरेको हिष्टं कर्तव्यमिति त
 न्ना विष्णुवचनस्य दशाहाशौचिब्राह्मणपरत्वेनोपपत्तेः । तस्मादेकादशाह एव क्षत्रियादिभिरप्येको हिष्टं कर्तव्यमिति सुष्ठु । अथ संग्रहीत आश
 निर्णयः प्रपंच्यते ॥ प्रेतोद्देशेन श्रद्धयाद्रव्यत्यागः श्राद्धं तदुक्तं ब्रह्माडपुराणे ॥ देशकाले च पात्रे च श्रद्धया विधित्वं च यत् ॥ पितृनु हिश्य विप्रेभ्यो दत्तं
 श्राद्धमुदाहृतमिति ॥ तत्र पार्वणे को हिष्ट एव हि विधमपि श्राद्धं नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन विधा । तत्र जीव नोपाधौ चोदितं नित्यं यथा अमावा
 स्यादिश्राद्धं अनियतं नैमित्तिकं यथोपरागादौ । कामनोपाधिकं काम्यं यथा तिथि नक्षत्रादिषु । यत्तु विश्वामित्रेण द्वादशविधत्वमुक्तं नित्यं नैमि
 त्तिकं काम्यं वृद्धि श्राद्धं सपिंडनां पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यं शुध्यर्थं मष्टमं । कर्मगणवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतं । यात्रोत्सेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं
 स्मृतमिति ॥ तन्नित्यनैमित्तिककाम्यानां तत्र भेदविवक्षया ननु ततः पर्थं च विवक्षया । तथा हि । तत्र नित्यमित्यहरहः श्राद्धमुच्यते नैमित्तिकमेको हिष्टं ।
 तदाह पारस्करः ॥ अहन्यह नित्यं श्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्तितं । वैश्वदेवविहीनं तु अवाक्ता वुरकेन तु ॥ एको हिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते । तदप्य

दैव्यं कर्तव्यमयुग्मानाशये हि जानिति ॥ काम्यमित्यभिमतार्थं सिध्यर्थं वृद्धि श्राद्धमिति । पुत्रजन्मविवाहादौ क्रियमाणं सपिंडनं सपिंडीकरणं यादृमि
 ति । प्रतिपर्वं क्रियमाणं पार्वणं । गोष्ठ्यमिति गोष्ठ्यां क्रियमाणं श्राद्धं । तदाह वृद्धवसिष्ठः ॥ अभिप्रेतार्थं सिध्यर्थं काम्यं पार्वणं स्मृतं । पुत्रजन्मविवाहादौ वृ
 द्धि श्राद्धमुदाहृतं । नवान्तीर्थापात्रं च पिंडश्च परिवर्तते ॥ पितृपात्रेषु पिंडेषु सपिंडीकरणं तु तत् । प्रतिपर्वं भवेद्यस्मात्प्रोच्यते पार्वणं तु तत् । गोष्ठ्याय
 क्रियते श्राद्धं गोष्ठी श्राद्धं तदुच्यते । बहुनां विदुषां प्रासौ सुस्वास्तं पितृत्सय इति ॥ शुध्यर्थं मिति शुध्येत द्वादशपारस्करः ॥ निषेककाले सोमे च सीमंतोन्नय
 ने तथा ॥ जेयं पुंसवने श्राद्धं कर्मगविधिवत्कृतं देवानु हिश्य क्रियते यत्तु दैविकमुच्यते । तन्नित्यं श्राद्धं वक्तुर्याद्वादस्यादिषु यत्नतः । गच्छन्देशान्तरं
 यद्धि श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा । तद्यात्रार्थं मिति प्रोक्तं प्रवेशे च न संशय इति ॥ श्राद्धं च दक्षिणप्रवणे गोमयाद्युपलिते देशे कार्यं ॥ तथान्व विष्णुधर्मसूत्रे ॥
 दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादौ वा गृहे पिवा । भूसंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नत इति । अर्थादेवर्षि से वितजलं आदिशब्देन पुण्याश्रमादिगृह्यते ।
 भूसंस्कारो गोमयादिनोपलेपः । आदिशब्देनाशुध्यद्रव्यापसारणं ॥ याज्ञवल्क्येऽपि परिश्रिते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथेति ॥ प्रच्छादिते शुचौ गोम
 यादिनोपलिते दक्षिणाप्रवणे दक्षिणोपनते देशे श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः । स्वतो दक्षिणाप्रवणत्वा संभवे देशस्य यत्नतो दक्षिणाप्रवणत्वं कार्यं । तथान्वमूलः ।
 शुचिं देशं विविक्षं च गोमयेनोपलियतु । दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेदिति ॥ कर्मिकीटाद्युपहतं देशं श्राद्धे विवर्जयेत् । तदाह यमः । रुक्षं

पा. मा.
१६६

रुमिहतं किन्नं संकीर्णं निष्ठगंधिकं ॥ देशं ह्यनिष्ठशब्दं च कर्जयेच्छास्त्रकर्मणीति ॥ किन्नं सकदैर्मसंकीर्णं अन्येः संकीर्णं ॥ मार्कंडेयोपि ॥ कर्जयं
तुमयीरुसाक्षितिः पुष्टा तथाग्निना ॥ अनिष्ठेष्टं दुष्टशब्दो ग्रादुर्गंधाश्चास्त्रकर्मणीति ॥ कविमादिदेशेष्वपि आश्विनकार्यं तदाह शंखः ॥ गोगजाभ्यदिष्ट
हेषु कविमायां तथा भुवि ॥ न कुर्याद्वास्त्रमेतेषु पारक्यास्तत्र भूमिष्विति ॥ कविमायां वेदिकादौ ॥ पारक्यास्तत्र परपरिगृहीता सुताश्च गृहगोष्ठारामादयः
पुण्यतीर्थादिस्थानानि ॥ तथा चारित्यपुराणं ॥ अटवीपर्वताः पुण्यानदीतीराणि यानि च ॥ सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हितेषु परिग्रहः ॥ वनानि गिरयो
नद्यस्तार्थान्यायतनानी च ॥ देवरवाताश्च गतीश्च न स्वामीतेषु विद्यत इति ॥ तीर्थक्षेत्रविशेषेषु कृतं आश्विनमतिशयफलप्रदं भवति तदाह देवलः ॥ आ
श्विनपूजितो देशो गंगागंगासरस्वती ॥ कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च नैमिषं पुष्कराणि च ॥ नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु च ॥ विविक्तेष्वेव तु व्यंति स्तेने
हपिता महा इति ॥ व्यासोपि ॥ पुष्करे त्वक्षयं आश्विनपहो मतपांसि च ॥ महोदधौ प्रयागे च कर्जयान् कुरुजांगल इति ॥ शंखोपि ॥ गंगा यमुनयोस्तीरे पयो
ह्यमरकंटके ॥ नर्मदा बाहुदातीरे भृगुतुंगे हिमालयो गंगाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा ॥ सन्निहत्या गंगायां च दत्तमक्षयतां ब्रजे इति ॥ ब्रह्मांड
पुराणेपि ॥ नदीसमुद्रतीरे वाहदे गोष्ठे च पर्वते ॥ समुद्रगानदीतीरे सिंधुसागरसंगमे ॥ नद्योर्वीसंगमेशं शालग्रामशिलां तिके ॥ पुष्करे वा कुरुक्षेत्रे
प्रयागे नैमिषेपि वा ॥ शालग्रामे च गोकर्णे गंगायां च विशेषतः ॥ क्षेत्रेष्वेतेषु यः आश्विनं पितृभक्तिसमन्वितः ॥ करोति विधिवन्मर्त्यः ॥ कृतकृत्यो विधीयत इति ॥

आ. अ३

१६६

मरीचिः ॥ आशौचं ते ततः सम्यक् पिंडदानं समापयेत् ॥ ततः आश्विनं महातव्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिरिति ॥ तत आशौचानंतरं एकादशे न्हि ब्राह्मण एको
दिष्टं कुर्यात् ॥ एको दिष्टमेकादशे हनि कुर्यादित्ययं विधिः सर्ववर्णेषु क्षत्रियादिषु समान इत्यर्थः ॥ नन्वाशौचसमाप्त्यनंतरमेवैको दिष्टविधिः स
र्वेष्वपि वर्णेषु किं न स्यात् ॥ एकादशे ह्यधिककालाशौचिनां क्षत्रियादीनां शुध्यभावात् ॥ शुचिना कर्मकर्तव्यमिति श्रुत्यैः कर्मगित्वेन विधानात् ॥ अथाशौ
चापगम इति साधारण्येनोपक्रम्यैको दिष्टस्य विष्णुना विहितत्वात् ॥ आद्यं आश्विनं शुद्धोपिकुर्यादेकादशे हनि ॥ कर्तुं स्नात्वा लिकीभुक्षिरभुधः पुन
रेव स इति शंखवचनेनाशौचमध्ये एकादशे ह्नि एको दिष्टविधानान्मेवमिति ॥ मातरिमृतायां तदाशौचमध्ये यदि पिता म्रियेत ततो मातुरेको
दिष्ट आश्विनमेकादशे हन्यशुद्धोपिकुर्यादिति विषयांतरसंभवात् ॥ यत्तु एकादशे न्हियच्छाधंतस्वामान्यमुदाहृतं ॥ चतुर्णामपि वर्णानां सूतकंतु
पृथक् पृथगिति पैठीनसिबचनस्यायमर्थः ॥ आशौचानंतरदिने यच्छाश्विनं विहितं तच्चतुर्णामपि वर्णानां साधारणं न ब्राह्मणस्यैवेति कथं तर्ह्येका
दशाहशब्दस्योपपत्तिरिति चेन्न लक्षणया तस्याशौचानंतरदिनपरत्वेनैवोपपत्तेः ॥ अत्रोच्यते एकादशाहकालविशिष्टमेको दिष्ट आश्विनं चतुर्णां
वर्णानां विधीयते ॥ न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायेनैकादशाहशब्दस्य लक्षणया शौचानंतरदिनपरत्वानुपपत्तेः ॥ सति मुख्ये वृत्त्यंतरकल्पनाया
अन्याप्यत्वात् ॥ एकादशाहपुनक्षत्रियादिभिरप्येको दिष्ट आश्विनं कर्तव्यं ॥ नन्वेकादशे न्हि क्षत्रियादीनां शुध्यभावाद्वाधाधिकारो नास्तीत्युक्तमि

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथा षाड्मी च पौर्णिमा । कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पंचरशी सिता । मन्वंतरादयश्चैतानि तस्याः क्षयकारका इति । कृतिकादिनस्त
 त्राणिकाम्य आश्वकालाः । तथा ह्यश्विनवल्क्यः । स्वर्गश्च पत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं च तं तथा । पुत्रश्चैष्ट्यं च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभां । प्रवृत्तकृतां चैव
 वाणिज्यप्रभृतानि च । अरोगित्वं यशो वीर्यशोकतां परमां गतिं । धनं वैराग्निषकुसिद्धिं कुप्यं गाजप्यजाविकं । अध्यानायुधविधिवयः । आश्वं संप्रयुक्त
 ति । कृतिकादिभिरप्यंतं सकामानामुयादिमान् । मार्कंडेयोपि । कृतिकासु पितृनर्चस्वर्गमाप्नोति मानवः । अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये सौजस्वितां
 लभेत् । आर्द्रायां शौर्यमाप्नोति क्षेत्रादि च पुनर्वसौ । पुष्टिं पुष्टे पितृनर्चन्नाशेषा सुवरान् सुतानात् । मघासु रज्जनश्चैष्ट्यं सौभाग्यफलं गुनी पुनः ।
 प्रहानशीलो भवति सापत्यश्चैतरासं च । प्राप्नोति श्रेष्ठतां स हस्तहस्तश्च आश्वप्रदो नरः । रूपवंति च चित्रा सुतथा पत्या न्यवाभुयात् । वाणिज्यलाभरा
 स्वती विशाखा पुत्रकामरा । कुर्वतां चानुराधा सुयुक्ता । चक्रप्रवर्तनं । ज्येष्ठा स्वर्थाधिपत्यं च मूले चारोग्यमुत्तमं । आषाढा सुयराः प्राप्तिस्ततरास्तु वि
 शोकता । श्रावणे च शुभान् लोकान् धनिष्ठा सुधनं महत्वेद विद्वाभिजितितुभिषकुसिद्धिश्च वारुणो । अजाविकं प्रोष्टपदे विंदे द्यौर्यां तथोत्तरो । रेवती
 पुतथारोप्य मन्विनी पुतुरंगमान् । आश्वं कुर्वन् तथा प्राप्नोति भरणी व्यायुक्तं । तस्मात्काम्यानि कुर्वीत तत्र क्षेत्रे चैतेषु तत्त्वविदिति । सम्यं सोमदेवसं
 मुगशीर्षमित्यर्थः । चक्रप्रवर्तनं सर्वत्राज्ञायाः प्रतिघाताभावेन प्रवर्तनं । विष्णुरपि । स्वर्गं कृतिकालपत्यं रोहिणीषु ब्रह्मवर्चसं सौम्ये कर्मणां सिद्धिं

॥ बृहस्पतिरपि कांक्षंति पितरः पुत्रान् नरकापत्तिभीरवः । गयां यास्यति यः कश्चित् सोऽस्मान् संतारयिष्यति । करिष्यति वृषो त्वर्गं मिष्टापूर्तं तथैव च ।
 पालयिष्यति वृत्तं त्वेष्टं रास्यति चान्वहं । गयायां धर्मं पृष्टे च सदसि ब्रह्मणस्तथा । गयाशीर्षे वटे चैव पितृणां दत्तमक्षयमिति । विष्णुरपि । गयात्री
 र्चवटे चैवामरकं टकपर्वते यत्र च विन्नमर्दातीरे यमुनातीरे गंगायां विशेषेण गंगाद्वारे प्रयागे गंगासारसंगमे कुशावर्ते विन्धके नीलपर्वते कुशा
 मेधुरातुंगे केदारे च महालये ललितायां सगंधायां शाकंभर्यां फल्गुतीर्थे महागंगायां तंडुलिकाश्रमे कुमारधारायां प्रभासे यत्र च नसरस्वत्यं वि
 शेषतो नैमिषारण्ये वाराणस्यामगस्याश्रमे कण्वाश्रमे कौशिक्यां शारयूतीरे शोणस्य ज्योतीरथ्याश्रमे संगमे श्रीपर्वते कालेदके उत्तरमानसे बडवां
 सत्ये च विष्णुपदे स्वर्गमार्गं प्रदेशे गोदावर्यां गोमत्यां चैत्रवत्यां विपाशायां वितस्तां शतद्रुतीरे चंद्रभागायां मेरावत्यां सिंधोस्तीरे दक्षिणे पंचनंदे अन
 से चैव मारिष्यथान्येषु तीर्थेषु सरिहरासंगमेषु पुलिनेषु स्ववणेषु पर्वतत्रिकुंजेषु वनेषु पवनेषु च गोमये नोपलितेषु गृहेषु चेति । अत्रापि पि
 तृगाथा भवति । कुले स्माकं सजंतुः स्याद्यो नो दद्यात्तलं जलीन् । नदीषु बहु तोया सुशीतलास्तु विशेषतः । अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरो
 तमः । गयाशीर्षे वटे आश्वं यो नो दद्यात्तमाहितः । यष्ट्या बहवः पुत्राय ये कोपि गयां व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलंबावृषमुत्सृजेदिति । गयाशीर्षे
 प्रमाणं चादित्यपुराणे भिहितं । पंचक्रोशं गया क्षेत्रं क्रोशमेकं गया शिरः । महानद्याः पश्चिमेन यावद्दुधेश्वरागिरिः । उत्तरे ब्रह्मयूपस्य यावदक्षिण

पा० मा०
१८९

मानसं। एतद्भाशिरोनाम विष्णुलोकेषु विश्रुतमिति॥ आश्वकालास्तमावास्या एकदशः॥ तदाहयास्तवल्क्यः॥ अमावास्या एका॥ वृद्धिः कृष्णपक्षा
यनद्वयं॥ इदं ब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः॥ व्यतीपातो गजछायाग्रहणे चंद्रसूर्ययोः॥ आश्वं प्रतिरुचिश्चैव आश्वकालाः प्रकीर्तिता इति॥ अय
स्मिन्दिने चंद्रमानद्वयते सामावास्या॥ तत्र आश्वं नित्यं तथा च लौगाक्षिः॥ आश्वं कुर्यादवश्यं तु प्रमीतपितृको द्विजः॥ इंदुक्षये मासि मासिवृद्धौ
प्रत्यब्दमेव चेति॥ अष्टकाश्च तस्यः मार्गशीर्षादि चतुष्टया परपक्षाष्टम्यः॥ हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इति शौनकस्मर
णात्॥ तत्रापि आश्वं नित्यं॥ तदाह पितामहः॥ अमावास्या व्यतीपातपौर्णमास्यष्टकास्तत्र॥ विद्वान् आश्वमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु स इति॥ वृद्धिः
पुत्रजन्मादि तेन तद्विशिष्टः कालो लक्ष्यते॥ कृष्णपक्षोऽपरपक्षः॥ अयनद्वयं दक्षिणायनमुत्तरायणं च॥ इदं कसरमांसादिः॥ ब्राह्मणः श्रुताध्ययने
संपन्नस्त्वयोर्लोभोयस्मिन्काले सतथोक्तः॥ विषुवत्मेव तुला संक्रांती॥ सूर्यसंक्रमः सूर्यस्य राशे राश्यंतरप्राप्तिः॥ सूर्यसंक्रमराब्दे नैव विषुवतो
रुपारानेसिधे पृथगुपारानं फलातिशयज्ञानार्थं॥ व्यतीपातो योगविशेषः॥ महाव्यतीपातो वा॥ श्रवणाश्विनिष्ठाईनागदैवतमस्तकैः॥ अथ मारवि
वारेण व्यतीपातः स उच्यते इति बृहस्पतिमुवचनात्॥ नागदैवतमाश्लेषानक्षत्रं॥ मस्तकं मृगशिरः॥ अथ मावास्या रविवारेण श्रवणाईनामन्यतमेन
नक्षत्रेण युक्ता स व्यतीपात इत्यर्थः॥ गजछाया लक्षणं स्मृत्यंतरे दर्शितं यदेंदुः पितृदैवत्येहं सश्चैव करे स्थितः॥ याम्यातिथिर्भवेत्सा हि गजछाया प्र

आ० अ०

१८९

कीर्तिं तेति॥ पितृदैवत्यं मघानक्षत्रं हंसः सूर्यः करोहस्तनक्षत्रं याम्यातिथिर्न्ययोदशी॥ पुराणेषु॥ हंसेहस्तगते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी॥ तिथिर्वैव
स्वतीनाम साछाया कुंजरस्य स्थितिः॥ ग्रहणं चंद्रसूर्योरिति ग्रहणमुपरागः॥ अत्रापि कालविशेषः आश्वं गत्वेन स्वीकार्यः॥ तदाह बृहस्पतिः॥ त्रिदशः
स्पर्शसमये तु पृथंति पितरस्तथा॥ मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसा इति॥॥ आश्वं प्रतिरुचिरिति॥ अथ आश्वं प्रतीछात देवकर्तव्यमिति॥ च
कारेणान्येपि आश्वकालाः संगृह्यंते॥ अतएव यमः॥ आषाढ्यामथ कार्तिक्यामाख्यां त्रीन्यं च बाह्जान्॥ तर्पयेत्सितु पूर्वतु तदस्या क्षयमुच्यते॥
देवलोपि॥ तृतीयारोहिणी युक्तो वैशाखस्य सिततुया॥ मघाभिः सहितारुष्णानभस्येतु त्रयोदशी॥ तथा शतभिषग्युक्ता कार्तिकी नवमी तथा॥ इंदु
क्षयगजछाया वैधृतीषु युगादिषु॥ एते कालाः समुद्दिष्टाः॥ पितृणां प्रीतिवर्धना इति॥ युगादयोपि आश्वकालास्ते च मत्स्यपुराणे दर्शिताः॥ वैशाखस्य
तृतीया तु नवमी कार्तिकस्य तु माघे पंचमी रुष्णानभस्येतु त्रयोदशी युगादयो स्मृता द्वे तादृत्तस्या क्षयकारका इति॥ विष्णुरपि॥ वैशाखमासस्य
च या तृतीयानवम्यस्तौ कार्तिकशुक्लपक्षे॥ नभस्य मासस्य च रुष्णपक्षे त्रयोदशी पंचदशी च माघे॥ पानीयमथ तिलैर्विमिश्रं दद्यात्सितुभ्यः प्रय
तो मनुष्यः॥ आश्वं कृतं तेन समासहस्रं रहस्यमेतत्सितरोचंतीति॥ मन्वादयोपि आश्वकालास्तदुक्तं मत्स्यपुराणे॥ अथ युक् शुक्लनवमी कार्तिकी
द्वादशी सित॥ तृतीया चैव मासस्य सितमाद्रपदस्य च॥ कालुन स्यत्वमावास्या पुष्यस्येकादशी तथा॥ आषाढस्य पिदशमी माघमासस्य सप्तमी॥

शरिबसेषु पंचदशदिनवचनमवयुत्यानुवादो भविष्यति। अथवा पंचदशदिवस षोडशदिवस विध्योर्त्रोहियववद्विकल्पोक्तः। नभस्यापरपक्षस्य
कन्यास्वर्कान्वितत्वेन प्रशस्ततरतो न्यते तदभावे पितस्य प्रशस्तत्वात्। तदाह जाबालिः। अगते पितरौ कन्यां आशंकुर्वीत सर्वथा। आषाढ्याः पंच
मः पक्षः प्रशस्तः पितृकर्मसु। पुत्रानायास्युत्पत्तारोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा। प्राप्नोति पंचमेदत्वा आशंकामांस्तथा परान्। बृहन्मनुरपि। आषाढीम
वधिं कृत्वा पंचमं पक्षमाश्रिताः। कांक्षंति पितरः क्रिष्टा। अन्नमप्यन्वहंजलं। तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलं। आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः
पंचमो भवेत्। तत्र आशंकुर्वीत कन्यास्वर्कौ भवेन्न वेति। अस्यापरपक्षस्परवेः कन्यागतत्वेन प्रशस्ततरत्वं चादित्यपुराणे दर्शितं। पक्षांतरे
पि कन्यास्वर्गवो आशंकुर्वीत प्रशस्येतो कन्यागते पंचमेतु विशेषेणैव कारयेत्। इति। श्लोकगौतमोपि। कन्यागते सवितरियान्यहानितु षोडश। ऋतुभि
स्तानितुल्यानिसपूर्णं वरदक्षिणैरिति। शाक्यपुत्रोपि। पुण्यः कन्यागतः सूर्यः पुण्यः पक्षश्च पंचमः। कन्यास्वर्कान्वितः पक्षः सोऽयं तं पुण्यं उच्यते। आ
दिमध्यावसानेषु यत्र कचन कन्यार्कान्वितत्वेन कलनः पक्षं पूज्य इत्यर्थः। अतएव कार्त्तजिनिः। आदौ मध्ये वसाने वा यत्र कन्यां प्रजेद्विः। सपक्षः
सकलः पूज्यः आशु षोडशकं प्रतीति। प्रतिपदादिदर्शांतं आशंकुर्वीत मसमर्थं भवेत्संचम्यादिदर्शांतं मष्टम्यादिदर्शांतं वादशम्यादिदर्शांतं वा यथावति
आशंकुर्वीत्। तदाह गौतमः। अपरपक्षे आशंकुर्वीत मष्टम्यादिदर्शांतं मष्टम्यादिदर्शम्यादिसर्वस्मिन्वेति। ब्रह्मांडपुराणेपि। नभस्य कक्षपक्षे

रौ द्वेभुवं पुनर्वसौ पुष्टिपुष्टेभिर्यं सार्षे सर्वान्कामान्पेच्ये सोभाग्यं फल्गुनी पुष्यं मार्गश्र्णे जातिश्रेष्ठं हस्ते रूपवतः सुतां स्वाद्विवाणि ज्येष्ठं
स्वातौ कनकं विशाखा समित्राणि मैत्रेराज्यं शक्रं रुषिं मूले समुद्रयानसिंहिं जलमे सर्वां कामान्पेच्ये देवे श्रेष्ठं मभिजि तिसर्वां कामान्भव
णे बलं वासवे आरोग्यं वारुणे कुप्यद्रव्यमजै कपदे गृहं महिर्बुध्न्ये गाः पोष्येत्तुरंगमधिन्यां जीवितं वायु इति। आदित्यादि वाराश्च काम्य आशु का
लाः। तदाह विष्णुः। सततमादित्यवारे आशंकुर्वन्नासेत्तमाप्नोति सोभाग्यं चांद्रे समरे विजयं कुजे सर्वान्कामान्बोधे विद्यामभीष्टं जेवे धनं भौ
के जीवितं शनैश्चरति। ब्रह्मपुराणे। आदित्यवारे त्वारोग्यं चंद्रे सोभाग्यं मेव चाकुजे सर्वत्र विजयं सर्वां कामान्बुधस्य तु। विद्यां विशिष्टं च गुरो
धनं वै भाग्यं वै पुनः। शनैश्चरे भवेदायुरारोग्यं च स दुर्लभमिति। विष्णुधर्मोत्तरे। अतः काम्यानि वक्ष्यामि आशु नितवपार्थिव। आरोग्यमथ सो
भाग्यं समरे विजये तथा। सर्वकामांस्तथा विद्यां धनं जीवितमेव च। आदित्यादिदिनेष्वेवं आशंकुर्वन्सदानरः। क्रमेणैतान्यवाप्नोति नान
कार्यो विचारणेति। प्रतिपदादिदिनयोपि काम्य आशु कालाः। तदाह मनुः। कुर्वन् प्रतिपदि आशंकुर्वन् सत्पत्निं दत्ते सतान्। कन्याकां तु द्वितीयायां
तु वेदिनः। पशून्सुदां भवतु र्थां तु पंचम्यां शोभनान् सतान्। षष्ठ्यां द्यूतं रुषिं चैव सप्तम्यां लभते नरः। अष्टम्यां मपि वाणिज्यं लभते आशु
दः सदा। स्यान्वम्यां मेकरवुरं दशम्यां हिरवुरं बहु। एकादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सतान्। द्वादश्यां जातरूपं तुरजतरूपमेव च। जाति

निश्चयप्रतिगठंतिरापंदत्वास्तदातणमिति॥ आदित्यपुराणेपि॥ प्रावृद्धतौयमः प्रेतान्पितृभ्यामथयमालयात्॥ विसर्जयित्वा मानुष्येकत्वाभ्युपगच्छन्स्वकंपुरं
 ॥ कथार्ताः कीर्तयन्तश्च दुष्कृतं च स्वयंकृतं॥ कोक्षंतः पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतं तस्मात्तंस्तत्र विधिना तर्पयेत्सायसेन तु॥ मध्वाज्यतिलमिश्रेण
 तथा शीतेन च भसा॥ आसमात्रं परगृहादन्नयः प्राप्नुयान्नरः॥ भिक्षामात्रेण यः प्राणान्संधारयति वा स्वयं यो वा संवर्धते देहं प्रत्यक्षं स्वात्मविक्र
 यात्॥ आश्रंतेनापि कर्तव्यं तैर्द्रव्यैः संचितैरपि॥ यमालयाद्विसर्जयित्वा स्वकंपुरं भूयं कृत्वा मनुष्यलोके पितृन्वासयतीत्यध्याहृत्य योजना॥ पा
 यसंकोक्षंतः पितरस्तिष्ठंतीत्यध्याहारः॥ तत्र कर्ज्यानाह गाग्यः॥ नंदरायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि॥ एषु आश्रंते कुर्वीत तस्य पुत्रो विन
 श्यतीति॥ प्राजापत्यं रोहिणीपौष्करेवतीपित्र्यर्क्षमघा॥ अंगिरा अपि त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे यः आश्रं कुरुते नरः॥ पंचतंतस्य जानीयाज्येष्टपुत्र
 स्य निश्चितमिति मघासु कुर्वतः आश्रं ज्येष्ठपुत्रो विनश्यतीति॥ अत्र मघा त्रयोदश्यां आश्रं निषेधः केवलपितृवर्गविषयः॥ नतु केवलपितृवर्गो
 देशेन आश्रं प्राप्तो सत्यां तन्निषेधो युक्तः॥ पितरो यत्र पूज्यंते तत्र माता महाश्रवं॥ अविशेषेण कर्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेदिति धौम्यवचनेन केवले
 कोद्देश आश्रं प्राप्तिरेव नास्ति अतो नैवं व्यवस्था विवक्ष्यते इति मेवं॥ सत्यामपि धौम्यस्मृतौ व्यामोहादिना प्राप्तस्यैकवर्ग आश्रं निषेधात्॥ य
 धाराग प्राप्तस्य कलंजभक्षणस्य न कलंजभक्षयेदिति निषेधस्तद्वन्॥ अतएव काष्ठाजिनिः॥ आश्रंतु नैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत्॥ अतुसा

तत्र ये सस्युः प्रजाहिंसंति तत्र न इति॥ स्मृत्यंतरमपि॥ नेले त्रयोदशी आश्रं पुत्रवान्यः सतायुषोः॥ एकस्यैव तु नो दद्यात्सार्वभौमं तु स माचरेदि
 ति॥ यः पुत्रवान् सतायुषो रभिवृद्धिर्मिच्छेत् स एकस्यैकवर्गस्यैव आश्रं नो दद्यात् अपितु मातामहोद्देशेन पिपार्वणं तु स माचरेदित्यर्थः॥ तस्मा
 देकवर्गोद्देशेनैव मघा त्रयोदश्यां आश्रं निषेधो नतु आश्रं स्यैव॥ तत्र आश्रं स्य प्रशस्तत्वात्॥ तथा च शतः॥ प्रोष्टपद्यामतीतायां मघा युक्तां त्र
 योदशीं॥ प्राप्य आश्रंतु कर्तव्यं मधुना पायसेन च॥ प्रजामिष्टं यशः स्वर्गं मारोग्यं च धनं तथा॥ नृणां आश्रं सराश्रीताः प्रयच्छंति पितामहा इति
 ॥ महाभारतेपि॥ ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् आश्रं त्रयोदशीं॥ नावश्यं तु युवानोऽप्यप्रमीयन्ते नरा गृह इति॥ अत्र मघा त्रयोदश्यां आश्रं पिंड
 निर्वपणं न कुर्यात्॥ तस्यायुगादित्वेन पिंडनिर्वपणनिषेधात्॥ तथा च पुलस्त्यः॥ अयनद्वितये आश्रं विषुवद्वितये तथा॥ युगादिषु च सर्वास
 पिंडनिर्वपणादत इति॥ कर्तव्यमित्यध्याहारः॥ मघा युक्तत्वेन पिंडनिर्वपणं नास्ति॥ तथा च आदित्यपुराणं॥ संक्रातुपवासेन पारणेन च नार
 तामघायां पिंडदानेन ज्येष्ठपुत्रो विनश्यतीति॥ चतुर्दश्यां आश्रं निषेधो यशस्वहतविषयः॥ अपमृत्कृतानां तु चतुर्दश्यामपि आश्रं कार्यं
 ॥ तदाह मरीचिः॥ विषसर्पश्चापराहितिर्युग्बाह्यणघातिनां॥ चतुर्दश्यां क्रियाकार्या अन्येषां तु विगर्हिता इति॥ अचेता अपि॥ वृक्षारोहणहला
 दिविक्रजलविषादिभिः॥ नरिवदंष्ट्रिविपन्नानामेषां रास्ता चतुर्दशीति॥ यातवल्क्योपि॥ रास्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्त्वन्न प्रदीयत इति॥ अ

अत्रचतुर्दश्यां रास्त्रादिहतानामेवेति नियम्यते न पुनश्चतुर्दश्यामेवेति। एवं च सति दिनांतरे पिता महादितृसिस्थिर्धर्ममहालय आशंक्यं कार्यं। चतुर्दश्यां महालय आशंक्यं स्यैको हिष्टत्वेन विहितत्वात् तेनात्र पिता महादितृत्वे रभावात्। तच्चैको हिष्टं सुमंतुराह॥ समलमागतस्यापि पितुः रास्त्र हतस्य तु॥ एको हिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्यां महालय इति॥ समलमागतस्य सपिंडीकृतस्य रास्त्र हतस्य पितुः चतुर्दश्यां महालये सुतैरेको हिष्टं आशंक्यं कार्यमित्यर्थः। यस्य पिता महोपि रास्त्रादिना हतस्तेन ह्योरपि चतुर्दश्यामेको हिष्टं आशंक्यं कार्यं॥ तथा च स्मृत्यंतरं एकस्मिन् ह्योर्बैको हिष्टविधिरिति अयमर्थः। एकस्मिन् पितरि रास्त्रादिना हते ह्योर्बै पितृपितामहयोः रास्त्रादिना हतयोश्चतुर्दश्यां पुत्रेण तयोः प्रसेकमेको हिष्टं आशंक्यं कार्यमिति॥ यस्य पितृपितामहप्रपितामहास्त्रयोपि रास्त्रहतास्तेन चतुर्दश्यां पार्वणेनेव विधिना आशंक्यं कार्यं एकस्मिन् ह्योर्बैको हिष्टविधिरित्यविधिरित्यविशेषो पारानात्। इदं च चंद्रिका परार्कयोर्मतं। त्रिष्वपि पित्रादिपुत्रास्त्रहतेषु त्रयाणामपि पृथक् पृथगेको हिष्टमेव कार्यमिति देवस्वामिमतं। अत्र च त्रयाणां रास्त्रहतत्वे पार्वण आशंक्यं साक्षादिधायकवचनाभावादेकस्मिन् ह्योर्बैत्यस्योपलक्षणात् त्वेनाप्युपपत्तेरेको हिष्टत्रयमेव कार्यमिति देवस्वामिमतं युक्तमिति प्रतिभाति॥ रास्त्रादिहतानां दिनांतरे पार्वणविधिनेव आशंक्यं अतएव प्रजापतिः। संक्रातावुपरागे च वर्षोत्सव महालये॥ निर्वपेदत्र पिंडां स्त्री निति प्राह प्रजापतिरिति। अत्रातु भगिन्यादीनां महालय आशंक्यं

तु आशंक्यं कुर्यादिने दिने॥ त्रिभागहीनपक्षं वा त्रिभागं त्वर्थमेव चेति॥ अत्र प्रतिपदादिदशतिमित्यस्मिन् पक्षे नं रादिकं न कर्ज्यं। तदाह काष्ठीजिनः। नमस्यस्यापरे पक्षे आशंक्यं कुर्यादिने दिने। नैव नं रादिकं न कर्ज्यं नैव कर्ज्यं चतुर्दशीति॥ नन्वेतत्प्रतिपदाभूतिष्वेकां कर्जयित्वा चतुर्दशीमितियातवत्त्वपवचनेन विरुध्यत इति चेन्न। तस्य वचनस्य पंचम्यादिपक्षविषयत्वेनोपपत्तेः। अन्यथा काष्ठीजिनि वचनस्यानर्थक्यं प्रसज्येत। अतएव कात्यायनः। अपरपक्षे आशंक्यं कुर्यात्तुर्ध्वं चतुर्थ्या यदहः संपद्यते सप्तम्या ऊर्ध्वं यदहः संपद्यते अतएव चतुर्दशीं राकेनाप्यपरपक्षं नातिक्रमेदिति॥ मनु रपि कृष्णपक्षे दशम्यादौ कर्जयित्वा चतुर्दशीं॥ आश्वे प्रशस्तास्तिथयो यथे तान तथेतरा इति॥ तत्राप्यसामर्थ्ये पंचमपक्षस्य पंचमीमारभ्या नंतरपक्षपंचमीपर्यं तासु तिथिष्वनिविधायामेकस्यां तिथौ यथा संभवं गृही आशंक्यं कुर्यात्। तदाह यमः। हं सेवर्षासकन्यास्ते राकेनापि गृहे वसन्। पंचम्योरंतरे दद्यादुभयोरपि पक्षयोरिति॥ अत्रास्यादिना पंचमपक्षे आशंक्यं करणे यावत्कन्याराशौ सूर्येति ह्यतिना वच्छासं दद्यात् तत्राप्यकरणे यावद्बुधकदर्शनमिति॥ तदाह सुमंतुः॥ कन्याराशौ महाराज यावतिष्टे हि भावस्तुः। तस्मात्कालाद्भूवेदेयं बुधकं यावदागत इति। पुराणेपि कन्यागते सवितरि पितरो वा तिवैस्तान्॥ भून्या प्रेतपुरी सर्वा यावद्बुधकदर्शनं॥ ततो बुधकं संप्राप्तौ निराशाः पितरोगताः। पुनः स्वभवनं यांति रापं दत्वा सुदारुणं। सूर्ये कन्यागते आशंक्यं न कुर्याद्गृहाभ्यमी॥ धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितुर्निधासपीडनात्॥ बुधके समतिक्रांते पितरो देवतैः सह॥

नास्ति पुनस्तदहरेव चेति सूतकानंतरकाले वा अनंतरे वा मासितस्यैवातिथौ चेति पक्षद्वयमुपन्यस्तं नाप्येवमेवोक्तं ॥ १९८ ॥ त्वयं पक्षः आदिश
 ओपातसूतकव्यतिरिक्तनिमित्तांतरेण विघ्ने समुत्पन्ने प्रतिमास क्षयाहविहितैको हिष्टमासिक आश्वविषय इति क्रुष्यभृंगवचनाविरोधाय व्यवस्था
 प्यते ॥ अतएव देवलः ॥ एको हिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते अन्यस्मिन् अतिथौ तस्मिन्नाथं कुर्यात्प्रयत्नत इति ॥ अन्यस्मिन्नंतरे मासिततिथौ मृ
 ततिथौ यस्मिन् शुक्ले कृष्णे वा मृतस्तस्मिन्पक्षे आश्वविघ्नवशादति कांतं कुर्यादित्यर्थः ॥ यदि विघ्न इत्यत्रापि क्रुष्यभृंगवचनाविरोधाया शौचव्य
 त्तिरिक्तनिमित्तेनेति विशेषोद्दिष्टव्यः ॥ आशौचनिमित्तक विघ्ने तु मासिक आश्वमपि सूतकानंतरमेव क्रुष्यभृंगवचनवला दनुष्ठेयं देवस्वामिना
 येव विषय व्यवस्था कता ॥ एतत्क्रुष्यभृंगवचनं सूतकारौ च विषयं निमित्तांतरतस्तदहर्विघाते एको हिष्टे तु सयाभिर्यदि विघ्नः प्रजायते इ
 त्यदि स्मृत्यंतरं वचनमिति ॥ यतु व्यासेनाक्तं ॥ आश्वविघ्ने समुत्पन्ने अंतरामृतसूतके अमावास्यां प्रकुर्वीत शुधावेके मनीषिण इति ॥ अंतराप्र
 योगमध्ये पाकोपक्रमात्प्राक् मृतके सूतके वा जाते अमावास्यां शुधौ शुध्यनंतरं वा आश्वं प्रकुर्वीतेति ॥ एतदनु मासिक सांवत्सरिक आश्वविष
 यं ॥ अतएवोक्तं षट्त्रिंशन्मते ॥ मासिकाब्दे तु संप्राप्ते अंतरामृतसूतके ॥ वदंति शुधौ तत्कार्यं दर्शे वापि विचक्षणा इति ॥ दर्शग्रहणं शुक्लकृष्णैकाद
 श्योरुपलक्षणार्थं ॥ अतएव मरीचिः ॥ आश्वविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृते हनि ॥ एकादश्यांतु कर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषत इति कृष्णपक्षे या एकादशी

तस्यां विशेषतः कर्तव्यमिति योजनापितृकार्ये कृष्णपक्षस्येव विशेषतो ग्राह्यत्वात् ॥ कृष्णे कादशीतोपि अमावास्याया मुख्यत्वं पितृकार्ये दंडापूर्व्या
 यतिथिं ॥ एतदुक्तं भवति ॥ आशौचसमनंतरकालो मुख्यकालः सन्निकृष्टलोच्छ्रेष्ठतमः ॥ दर्शकालस्तु मुख्यकाल प्रत्यासत्तभावात्ततोपि जघन्येति
 ॥ अतएव क्रुष्यभृंगः ॥ शुचिभूतेन रातव्यं यातिथिः प्रतिपद्यते ॥ लभ्यते सातिथिस्तस्य कर्मणो गलेन स्वीकर्तव्या ॥ आशौचाद्यनुपघातितु मुख्यका
 लोनालस्याहिनात्वत्किमणीयः ॥ तदाह स एव ॥ तिथिच्छेदो न कर्तव्यो विनाशौचं यदुक्तं ॥ पिंडं आश्वं च रातव्यं विहितं नैव कारयेदिति ॥ चकारे
 णामौकरणं समुच्चिनोति ॥ आश्वशब्देनात्र ब्राह्मणतर्पणमात्रं विवक्षितं ॥ पिंडदानस्य पृथगुपातत्वात् ॥ विहितं नैव कारयेदिति ब्राह्मणभोजनं
 कर्तुमसमर्थं चेत्पिंडदानमात्रमपि कुर्यात्सर्वथापि त्रर्चनस्य न विच्छेदं कुर्यादित्यर्थः ॥ अतएव निगमः ॥ आहिताग्नेः पित्रर्चनं पिंडं रेव ब्रा
 ह्मणानपि वा भोजयेदिति ॥ अत्र व्यवस्थिते विकल्पः ॥ सति सामर्थ्ये ब्राह्मणतर्पणं पिंडदानं च कुर्यात्तत्रासामर्थ्ये पिंडदानमात्रमिति ॥ यतुहा
 रीतेन आश्वविघ्ने समुत्पन्ने अमावास्यादिष्टाम आश्वं विहितं ॥ आश्वविघ्ने हिजातीनामाम आश्वं प्रकीर्तितं ॥ अमावास्यादिनियतं माससंवत्स
 रादत इति ॥ मासं मासिकं सांवत्सरं सांवत्सरिकं तद्गार्यास्जो दर्शनं कृतविघ्नविषयं ॥ तथा होशनाः ॥ अपत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्यारजस्वला
 ॥ सिद्धाग्नेन न कुर्वीत आमं तस्य विधीयते ॥ व्याघ्रपादोपि ॥ आर्तवे देशकालानां विधुवे समुपस्थिते ॥ आम आश्वं हिनेः कार्यं भूः कुर्यात्संदेव

हीति। नचकात्यायनव्याघ्रपादवचनपर्यालोचनयामासिकप्रत्याब्धिकयोरप्यामश्राधं प्राप्नोति तिति मंतव्यं। माससंबत्सरादृतइतिविशेषवचनेनामश्रा
 धस्यतद्व्यतिरिक्तविषयत्वावगमात्। अतएवमरीचिः। अनग्निकः प्रवासीचयस्यभार्यारजस्वला। आमश्राधंनरः कुर्यान्नतत्कुर्यान्मृतेहनीति।
 तदामश्राधंमृतेहनिनकुर्यात्किंतुपक्षान्नेनैवकुर्यादित्यर्थः। लौगाक्षिरपि। पुष्पवत्स्वपिहारेषुविदेशस्तेष्वनग्निकः। अन्येनैवाब्दिकंकुर्यात्प्रेम्ना
 नामेननकचिरिति। स्मृत्यंतरेभार्यांरजस्वलायांमृतेहनिश्राधनिषेधोक्तः। मृतेहनितुसंप्राप्तेयस्यभार्यारजस्वला॥श्राधंतदनकर्तव्यंकर्तव्यं
 चमेहनीति। तस्यायंविशेषः। अपुत्रायाःपत्याएवपत्यमृताहश्राधेऽधिकाराद्वरास्वयमेवरजस्वलास्यात्तदातयामृतेहनिश्राधंनकर्तव्यंकिंतुपं
 चमेहनीतितस्यायंविशेषः। तथान्वश्लोकंगौतमः। अपुत्रातुयदाभार्यासेप्राप्तेभर्तुराब्दिके। रजस्वलाभवेत्सातुकुर्यात्तसंचमेहनीति। प्रभासखं
 डेपिश्रुत्वास्यातुचतुर्थेहिस्मात्तानारीरजस्वला॥देवेकर्मणिपित्र्येचपंचमेहनिश्रुध्यतीति॥ अन्येतु। श्राधीयेहनि संप्राप्तेयस्यभार्यारजस्वला
 ॥श्राधंतत्रनकर्तव्यंकर्तव्यं पंचमेहनितिश्लोकंगौतमवचनमन्यथापठित्वाश्राधादौकर्मणिभार्यायासहैवाधिकारभवणात्तस्योरजोदर्शनदू
 षितायामधिकारनिवृत्तेर्मुख्यकालमतिक्रम्यपंचमेहनिश्राधंकर्तव्यमितिमन्वते। नन्वस्मिन्यठेऽमावास्यादिश्राधस्यापिपंचमेहन्युत्कर्षःप्रा
 णोति। मैवाश्राधविघ्नेदिजातीनामितिहारीतवचनेनामावास्यादिष्वामान्नकार्येयुतीकवदिहितत्वात्। श्राधीयेहनीत्यस्यवचनस्यमृताह

मेकोद्विष्टविधानेनकार्ये। तथाचसुमंतुः। सपिंडीकरणादूर्ध्वयत्रयत्रप्रशयते॥त्रात्रेभगिन्येपुत्रायस्वामिनेमातुलायच॥ मित्रायगुरवेश्राधमेको
 द्विष्टंनपर्वणमिति। आपस्तवेपि। अपुत्रायेमृताकेचिल्लियेश्वपुत्राभयो। तेषामपिचदेयंस्यादेकोद्विष्टंनपर्वणमिति। स्त्रियोभगिन्यादयःपुत्रा
 ॥त्रात्रादयः। कात्यायनेपि॥ संबंधिबांधवारीनामेकोद्विष्टंतुसर्वदेति। यानिपुनरेकोद्विष्टनिषेधकानिवाक्यानि। यथासपिंडीकरणंप्रकृत्यजात
 कर्ण्यः। अतऊर्ध्वनकर्तव्यमेकोद्विष्टंकदाचन। सपिंडीकरणांतंचतप्रेतमितिमुद्गलः। प्रेतत्वंचैवनिर्णीतः। प्रायःपितृगणंतुसः॥च्यवतेपि
 तृलोकातुपृथक्पिंडेनियोजितः। सपिंडीकरणादूर्ध्वपृथक्नोपपद्यते। पृथक्प्रेतुतेपश्चात्पुनःकार्येसपिंडतेति। काश्रौजिनिरपि। ततउ
 र्ध्वनकर्तव्यमेकोद्विष्टंकदाचन॥सपिंडीकरणांतंचप्रेतस्यैतदमंगलमिति॥यमेपि॥यःसपिंडीकृतंप्रेतंपृथक्पिंडेनियोजयेत्॥विधिप्रस
 नभवतिपितृहाचोपजापुराणेपि॥प्रदानंयत्रयत्रैषांसपिंडीकरणात्तरं॥तत्रपर्वणवच्छ्राधंमेकोद्विष्टंत्सजेदुधइति। तानिसर्वोप्यपिप्र
 तिपदोक्तेकोद्विष्टविध्यभावेद्विष्टव्यानि। एतच्छ्राधंसूतकादिनासुरव्यकालातिक्रमेत्वाशौचापगमानंतरकालएवकार्ये। तथाचत्रयस्थंभृगवेयं
 पितृणांश्राधेतुआशौचंजायतेतदा॥आशौचेतुव्यतिक्रांतेतेभ्यःश्राधंप्रदीयतइति॥यत्त्रिवचनंतदहश्चेत्प्रदुष्येतकेनचित्सूतकादिना
 स्तृत्कानंतरकुर्यात्पुनस्तदहरेवचेतिसूतकानंतरकालेवाध्ननंतरेवामासितस्यैवातिथौवेतिपक्षद्वयमुपन्यस्तंतत्राद्येपक्षेविरोधएव

प्राग्मा०
११७

धीतेस्येष्टसामा॥ त्रिमधुः क्रुवेदैकदेशः तद्भुतं च तद्भुताचरणेन तदध्यायी त्रिमधुः त्रिस्पर्णमृग्यजुषोरेकदेशः तद्भुतं च तदाचरणेन यस्तदधीते स
त्रिस्पर्णकः ब्राह्मणः नक्षत्रियादयः उक्तलक्षणा एते ब्राह्मणाः आत्थस्याशयफलसंपादका इत्यर्थः ॥ बृहस्पतिरपि ॥ यद्येकं भोजयेच्छास्त्रे च रोगं तत्र भो
जयेत् ॥ असुचो यजुषिसामानि त्रितयं तत्र विद्यते ॥ अदेत पृथिवीं सर्वं सरोलवनकाननां ॥ यदि लभ्येत पित्र्यर्थे साम्नामक्षरचित्तकः ॥ त्रिस्वातु तृप्यति
पितापत्नुषातु पितामहः ॥ साम्ना --- छंदोगोभ्यधिकस्तत इति श्रुता तपोपि ॥ भोजयेद्यस्तथुर्वाणंदेवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ दानं तदक्षयं चैव फलं तस्येति
वैश्रुतिरिति ॥ यमोपि वेदविद्याव्रतस्नातः श्रोत्रियावेदपारगाः ॥ स्वधर्मनिरताः शांताः क्रियावंतस्तपस्विनः ॥ तेभ्यो हव्यं च कव्यं च प्रसन्नेभ्यः प्रदीय
त इति ॥ मनुरपि ॥ श्रोत्रिया ये वेदे या निहव्यकव्यनिदातुभिः ॥ अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलं ॥ एकैकमपि विद्वो सं देवे पित्र्ये च भोजयेत् ॥ पुष्कलं
फलमाप्नोति नामंत्रान्वदुनपि ॥ वसिष्ठोपि ॥ यती नृगृहस्था न्साधून्वेति ॥ भोजयेदिति शेषः ॥ ब्रह्मांडपुराणेपि शिरिवभ्यो धातुरक्तेभ्यस्त्रिदंडिभ्य
श्चरापयेदिति शिरिविनो ब्रह्मचारिणः ॥ धातुरक्ताः धातुरक्तवस्त्रधारिणो बानप्रस्थाः ॥ त्रिदंडिनो वाक्कायमनोदंडैरुपेता यतयः ॥ अत्र परः परः श्रे
ष्टः ॥ अतएव नारदः ॥ यो वै यती ननाहस्य भोजयेदितरान् द्विजान् ॥ विज्ञानं च सतो ग्रामे कव्यं तद्यतिराक्षसानिति ॥ ब्रह्मांडपुराणेपि ॥ अत्मा मे ध्यानि
मिदं कर्मा भोजयेद्ब्रह्मचारिणं ॥ तदलाभेषु दासीनं गृहस्थमपि भोजयेदिति ॥ उरासीनोऽयं संबन्धः ॥ अतएवापसंबवः ॥ ब्राह्मणो भोजयेद्ब्रह्मविरो यो

आ० अ० ३

११७

निगोत्रमंत्रांते वास्यसंबंधानिति ॥ योनिसंबंधामातुलारयः ॥ एवंविधसंबंधव्यतिरिक्तान् ब्राह्मणान् गृहस्थादिभोजयेदित्यर्थः ॥ आश्वे श्रोत्रियादीनां
पट्टिपावनत्वेनापि पात्रविशेषतां स एवाह ॥ अपाङ्गे यहापट्टिपाव्यते ये हि जेतमे ॥ तानि बोधत काल्मेन द्विजाग्र्यान् पंक्तिपावनान् ॥ अग्न्याः सर्वेषु वे
देषु सर्वप्रवचनेषु च ॥ श्रोत्रियान्वयजुषाश्चैव विरोधाः पट्टिपावनाः ॥ त्रिणाचिकेतः पंचाग्निः त्रिस्पर्णः वंदंगवित् ॥ ब्रह्मदेयानुसंतानं छंदोगो ज्येष्ठ
सामकः ॥ वेदार्थं विप्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ॥ शतायुश्चैव विरोधा ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ॥ ब्रह्मदेयानुसंतानः ब्राह्मविवाहोऽयं पुत्रः ॥ सह
स्रदः गवां सुवर्णस्य वा ॥ यमोपि ॥ ये सोमपाविरजसो धर्मज्ञाः शांतबुधयः ॥ व्रतिनो नियमस्थाश्च क्रतुकालाभिगानः ॥ पंचाग्निरप्यधीयानो यजुर्वे
दविदेव च ॥ बद्धुश्च त्रिसौ पर्णस्त्रिमधुर्वाधयो भवेत् ॥ त्रिणाचिकेतो विरोधा छंदोगो ज्येष्ठसामगः ॥ अधर्वेशिरसो ध्येता सर्वे ते पट्टिपावनाः ॥ शिरार
प्यग्निहोत्रे च न्यायविच्छेदंगवित् ॥ मंत्रब्राह्मणविज्ञैव यश्च स्या धर्मपाठकः ॥ ब्रह्मदेयास्ततश्चैव भावमुधः सहस्रदः ॥ चांद्रायणव्रतचरः सत्यवादि
पुराणवित् ॥ निष्ठातः सर्वविद्यासु शांते विगतकल्मषः ॥ गुरुदेवाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥ विमुक्तः सर्वदार्थी रोब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः ॥ अन
मित्रो न चा मित्रो मे न आत्मविदेव च ॥ स्नातको जप्यनिरतः सरापुष्पबलिप्रियः ॥ क्रुज्जर्मदुः क्षमी दान्तः शांतः सत्यव्रतः शुचिः ॥ वेदज्ञः सर्वशास्त्र
सु उपवासपरायणः ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च चतुर्वेदविदेव च ॥ वेदविद्याव्रतस्नाताः ब्राह्मणाः पंक्तिपावना इति ॥ पेटिनसिरपि ॥ अथातः पट्टिपावना

मि

भवन्ति त्रिनाचिकेतस्त्रिस्तुपुर्णस्त्रिमधुस्त्रिर्जतश्चंदोगो ज्येष्ठसामगो ब्रह्मदेयानुसंतानः सहस्रदेवेराध्यायाचतुर्वेदः षडंगविदथर्वीगिरसो ध्यायी
 पंजाग्निवेदजापीतितेषामेकैकः पुनाति पंक्तिनियुक्तो मूर्खसहस्रैरप्युपहतामिति ॥ शंखेपि ॥ ब्रह्मदेयानुसंतानो ब्रह्मदेया प्रदायकः ॥ ब्रह्मदेयापति
 श्वैव ब्राह्मणाः पतिपावना इति ॥ यजुषां पारगो यश्वसाम्नायश्चापि पारगः ॥ अथर्वद्विरसो ध्येता ब्राह्मणा पंक्तिपावनाः ॥ नित्यं योगपरो विद्वान्समलो
 ष्टाश्मकांचनः ॥ ध्यानशीलो यतिर्बिहान् ब्राह्मणः पतिपावना इति ॥ बोधायनोपि ॥ त्रिमधुस्त्रिनाचिकेतस्त्रिस्तुपुर्णः पंचाग्निः षडंगविद्विशीर्षको ज्ये
 ष्ठसामगा इति पंक्तिपावना इति ॥ हारितोपि ॥ स्थितिरविच्छिन्नवेदवेदितः ॥ योनिसंकरित्वमार्षयत्वं चेति कुलपुणाः ॥ वेदांगानि धर्मो ध्यात्वं विज्ञानं स्मृ
 तिश्वेति पद्धिर्धर्मकृतं ब्राह्मण्यं देवपितृभक्ततासमतासौम्यता परानुपतापिता ॥ न सूर्यता ॥ अनुधतता ॥ परव्यमत्यंतप्रियवदित्वं कृतज्ञता शरण्यता
 प्रशानता चेति त्रयोदशविधं शीलं ॥ क्षमादमोदयादानमहिंसारुरुपूजनं ॥ शौचं स्नानं जपो होमस्तपः स्वाध्याय एव च ॥ सत्यवचनं संतोषो ददव्रत
 त्वमुपव्रतत्वमिति षोडशगुणकृतं ॥ तस्मात्कुलीनाः श्रुतवंतो व्रतस्थाः सत्यवदिनो ॥ व्यंगाः पांक्त्या द्वादशो भयतः श्रोत्रियस्त्रिनाचिकेतस्त्रिस्तुपु
 र्णस्त्रिमधुस्त्रिशीर्षको ज्येष्ठसामगः पंचाग्निषडंगविद्विज्यायुर्ध्वरेता नृत्तु कालकामी तत्त्वविश्वेति पंक्तिपावना भवन्ति ॥ स्थितिरविच्छिन्नसंतानता
 ॥ अविच्छिन्नवेदवेदितेष्टत्रहविरासादनाय यथादर्शविशेषवाची वेदिशब्दो हविः साध्यं यागं लक्षयति ॥ आर्षयत्वं प्रवरवर्ति क्रुषिजातृत्वं ॥ धर्मो धर्म

व्यतिरिक्तविषयत्वेन सार्थकत्वमस्ति तिचेत् ॥ अवेदेतदेवं यदि विषयांतरं वक्तुं वाक्ये तनत्वे तदस्ति ॥ मृताह विषयत्वं तु मृते हनितुं सं प्राप्तिरिति स्मृतं तत्र
 चनादवगम्यते ॥ तस्मादेककार्येण मृताह आस्थं रजे दर्शनरूपविभेदपरमकालपवकर्तव्यं भार्यांतरयुक्तेन त्वधिकारानपगमान्मुख्य एव काले कर्तव्य
 मिति यदत्र युक्तं तद्वाह्यं ॥ आस्थे भोजनीयब्राह्मणपरीक्षाकर्तव्या ॥ तत्र आस्थं प्रकल्पयमः ॥ पूर्वं मेव परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ शरीरप्रभावैर्दो
 षैर्विभुसांश्चरितव्रतान् ॥ दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ इष्टान्वायदिवानिष्टांस्तकाले नैव मानयेदिति ॥ पूर्वमिति निमंत्रणात्पूर्वमित्यर्थः ॥
 शरीरप्रभावादिषाः कुष्टा पश्मारादयः ॥ दूरादिति प्रपितामहादरभ्य भोजनीयब्राह्मणपर्यंतं ॥ तथा च ऋग्लेयः ॥ उक्तलक्षणसंपन्नैर्विद्याशीलपुणा
 न्वितैः ॥ पुरुषत्रयविरव्यातेः सर्वआस्थं प्रकल्पयेदिति ॥ सर्वपावणे को हि दृष्टासकं ॥ अतएव मनुनापितुः श्रोत्रियत्वेन पुत्रस्य भ्रैक्ष्यमुक्तं ॥ अश्रोत्रियः पि
 ता यस्य पुत्रः स्याद्देवपारगः ॥ अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात्पिता स्याद्देवपारगः ॥ ज्यायां समनयोर्विद्यायस्य स्याच्छ्रोत्रियः पितेति ॥ आस्थे भोजनीया ब्राह्मणा
 यास्तव ल्वेयन दर्शिताः ॥ अग्न्यः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविष्णुवा ॥ वेदार्थवित् ज्येष्ठसामानि मधुस्त्रिस्तुपुर्णकः ॥ कर्मनिष्ठा स पोनिष्ठाः पंचाग्निर्ब्रह्मचो
 रिणः ॥ पितृमातृपराश्वैव ब्राह्मणाः आस्थसंपदे इति ॥ क्रुष्वेदादिसर्ववेदेष्वनन्यमनस्कतया ॥ स्वलिताध्ययनक्षमः ॥ अग्न्यः ॥ श्रोत्रियः श्रुतार्थयनसंप
 न्नः ॥ ब्रह्मवित् ब्रह्मज्ञानवान् ॥ युवामध्यवयस्कः युवत्वं च सर्वविशेषणं ॥ वेदार्थवित् धर्मज्ञानवान् ॥ ज्येष्ठसामेति सामविशेषमद्भुतं तद्भुताचरणेन यज्ञर

त्यमाह॥आनृशंस्यं परोधर्मेयाचतेब्रह्मरीयते॥अयान्वतःसीदमानान्सर्वोपायेर्निमंत्रयेदिति॥आनृशंस्यंउक्तो धर्मस्तेनायाचतःअयान्वनशीलान्
अतएवसीदमानानिर्गुणान्नपितृगुणानामनुकल्पानामभावेसर्वोपायेर्यथातेनिमंत्रणमंगकुर्वतीतादृशैरुपायेर्निमंत्रयेत्॥अथनिषिद्धानामनुः
॥येस्तेनपतितक्रीबायेचनस्तिकवृत्तयः॥तान्हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत्॥जटिलं चानधीयानंदुर्वीलं कितवं तथा॥याजयंति च ये पुगांतांश्च श्राधेनमो
जयेत्॥चिकित्सकां देवलकां मांसविक्रयिणस्तथा॥विपणेन च जीवंतोकर्पास्फुटं हव्यकव्ययोः॥प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनरवीभ्यावरंतकः॥प्रतिरोद्धागुरोश्चै
व लक्ष्मिर्वाधुर्विलथायस्मीच पक्षुपालश्च परिवेतानिराकृतिः॥ब्रह्माहिं परि विति श्वगणाभ्यंतर एव च॥कुशीलवो वकीर्णा च वृषलापतिरेव च॥पौनर्भव
श्च काणश्च यस्य चोपपत्तिर्गृहे॥भृतका ध्यापको यश्च भृतका ध्यापितस्तथा॥ब्राह्मेर्यो नैश्च संबधैः संयोगै पतितैर्गतः॥आगारदाहीगरदःकुंडावीसोमवीक
र्यो॥समुद्रयात्री वंदी च तैलिकः कूटकारकः॥पिशविवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा॥पापरो ग्यभिदासश्च दंभिकोरसविक्रयी॥धनुःशराणां कर्तृ च यश्चाये
दिधिषु पतिः॥मित्रभ्रूकृतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च॥श्रामरीगंडमाली च धिष्यथोपि मुनस्तथा॥उन्मत्तो धश्च कर्ज्याः स्फूर्वेदनिंदक एव च॥हस्तिगोश्चो
ष्ठदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति॥पक्षिणां पोषको यश्च युत्थाचार्यस्तथैव च॥श्रौसांतका भेदकश्चैव तेषां चावरणे रतः॥गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च॥श्व
त्रीडीश्चैनजीवी च कन्यादूषक एव च॥हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः॥आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा॥कृषिजीवी शिल्पजीवी स
द्भिर्निर्दिता एव च॥ओरात्रिको माहिषकः परपूर्वापत्तिस्तथा॥प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः॥एतान्विगर्हिताचारानपाद्वेऽयान्न राधमान्॥दि

जातिप्रवरो विद्वानुभयत्रापि वर्जयेदिति॥स्तेनोत्र ब्रह्मस्वव्यतिरिक्तद्रव्यहारीविवक्षितः॥तद्रव्यापहारिणः पतितशब्देनोपातत्वात्॥पारलौकिकफ
लदं कर्मना स्तीति मन्यमानानास्तिकास्तेभ्यो वृत्तिर्जीविकायेषां तेनास्तिकवृत्तयः॥जटिलो ब्रह्मचारी अनधीयान इति जटिल विशेषणं॥अतश्चानधीया
नो ब्रह्मचारी प्रतिषिध्यते न तु ब्रह्मचारिमात्रं तस्य आक्षेपं चाग्निर्ब्रह्मचारिण इति पात्रत्वविधानात्॥न चाध्ययनरहितस्य ब्रह्मचारिणोऽश्रोत्रियत्वे
न आक्षेपसक्तप्रावास्त्यतिषोऽधोऽनुपन्न इति संतव्यं॥यतो ब्रतस्थमपि दोहित्रं आक्षेपत्वेन भोजयेदित्यत्र रौहित्रग्रहणमविवक्षितमिति त्रंसा
अध्ययनरहितोपि ब्रह्मचारी आक्षेपभोजनीयतया प्रसक्तः प्रतिषिध्य इति॥दुर्वीलः खत्वाटः कपिलके शीघ्रात् दुक्तं संयहकारेणा खत्वाटकश्च दु
र्वीलः कपिलश्चंड एव चेति॥कितवो द्यूता सक्तः अपूवयाजका बहुयाजका अत्र आक्षेप इति विशेषोपादानादुर्वीलादीनां आक्षेपवर्जित्वं न देवइत्यवग
म्यते॥अन्याथा प्रकरणादेवोभयत्र निषेधावगमात् विशेषोपादानमनर्थकं स्यात्॥अतएव गौतमः॥हविष्ये चैवं दुर्वीला शिन् आक्षेपवैक इति॥ह
विष्ये चैवं पित्र्यवसरीक्षादुर्वीला शिन् वर्जयेत्॥एके मन्वादयः आक्षेपेन भोजयेद्देवे तु भोजयेदित्याहु रित्यभिप्रायः॥चिकित्सकाः जीवनार्थमद
ष्टार्थं च भेषजकारिणः॥तस्माद्ब्राह्मणेन भेषजेन कार्यमपूतो ह्ये १ प्रो मेध्यो भिषगिति॥अविशेषेणैव निंदार्थवादद्विनात्॥धनार्थं वत्सरत्रयं दे
य पूजको देवलकः॥तदुक्तं देवलेना॥देवार्चनपरो नित्यं वित्तार्थं वत्सरत्रयं॥असौ देवलको नाम हव्यकव्ये पुगर्हितः॥अशीलानामना वेद्यावमा

नायनिर्गुणायापिरीयत इति एतदप्यनुकल्पेन भवतीत्यर्थः ॥ संभवति मुख्यकल्पेनानुकल्पोऽनुष्ठेयः ॥ तदाह मनुः ॥ प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे
 नुवर्तते ॥ न सांपरायिकं तस्य दुर्मते विद्यते फलमिति ॥ सांपरायिकमुत्तरकालीनं स्वर्गादिकलमिति ॥ भविष्यपुराणे ॥ ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति मू
 र्खेर्वेदविवर्जितं ॥ ज्वलंतमग्निमुत्सृज्य न हि भस्म निहूयत इति ॥ वेदविवर्जितमिति निर्गुणमात्रोपलक्षणार्थः ॥ अतएवोक्तं तत्रैव ॥ व्यतिक्रान्तुर्नरो
 योऽस्ति निर्गुणं प्रतिकर्हि चित् ॥ यस्य त्वेको गृहे मूर्खो दूरस्थश्च गुणान्वितः ॥ गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रम इति ॥ यत्तु पुराणांतरेऽभिहि
 तं ॥ यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतिता दूतदूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणान्वितं नरकं व्रजेत् ॥ तस्मात्सं पूजयेदेनं गुणं तस्य न चिंतयेत् ॥ केवलं चिंतये
 ज्मतिं न गुणान्विततां च ॥ सन्निकष्टं हि जयस्तु युक्तजातिं प्रियंवदा मूर्खे वा पंडितं वापि गुणहिने मथापि वा ॥ नातिक्रमेन्नरो विद्वान्दरिद्राभि
 हंतं तथेति ॥ तद्दोहित्रजामात्रादिविषयं ॥ अतएव मनुः ॥ ब्रतस्थमपि दोहित्रे आशेयत्वेन भोजयेत् ॥ ब्रतस्थं केवलं ब्रतस्थं अध्ययनरहितमपीत्यर्थः
 ॥ गुणवत्सन्निकृष्टातिक्रमे तु प्रत्यवायोऽस्ति ॥ तथा च पुराणं ॥ सप्तपूर्वोत्सपरात्पुरुषानात्मना सह ॥ अतिक्रम्य हि जवरान्नरके पातयेत् स्वर्ग ॥ त
 स्मान्नातिक्रमेत्वाऽत्रो ब्राह्मणान्प्रातिवेशिकान् ॥ संबंधिनस्तथा पूर्वोद्दोहित्रं विट्पतिं च ॥ भागिनेयं तत्राबंधुन मूर्खो न पिगोपते ॥ अतिक्रम्य
 महारौद्रं रवं नरकं व्रजेदिति ॥ अपिरेवकारार्थः ॥ अमूर्खो नेवातिक्रम्य नरकं व्रजेन्न मूर्खो नित्यभिप्रायः ॥ आशेवर्जनीया ब्राह्मणा यास्तव ल्वेयं नर

रास्त्रं ॥ विज्ञानं वै शेषिकादिशास्त्रविज्ञानं ॥ स्मृतिर्वेदशास्त्राद्यविस्मरणं ॥ उपब्रतत्वं दशम्यादावेकभुक्ता ॥ अत्रानुकल्पो यास्तव ल्वेयं नरदिति ॥ स्व
 स्तीयः कुत्सिजामातायाज्यश्चक्षुरमातुलाः ॥ विना विकेत दोहित्रशिष्यसंबंधिबंधवा इति ॥ अतएव मनुः ॥ अनुकल्पस्तयं श्रेयः सदा सद्भिर्नुष्ठितः ॥ माता
 महं मातुलं च स्वस्त्रियं चक्षुरं यत् ॥ दोहित्रं विट्पतिं बंधुं कुत्सिज्याज्यौ च भोजयेदिति ॥ विट्पतिर्जामाता अतिथिर्वा तदुक्तं देवस्वामिना ॥ विट्पतिरति
 थिरित्यन्ये वदंतीति ॥ आपस्तंबोऽपि ॥ गुणवदलाभे सोदर्योऽपि भोजयितव्यः ॥ पुतेनां ते वासिनो व्याख्याता इति ॥ बोधायनोऽपि ॥ तद्भावे रहस्यविदो यजुषि
 सामानीति ॥ आश्वस्य महिमा तस्मादेवं विधुं सपिंडं मय्याशयेदिति ॥ विष्णुपुराणेऽपि ॥ पितृव्यगुरुदोहित्रानृत्तिकस्वस्तीयमातुलान् ॥ पूजयेद्भयं कथं
 न वृक्षानतिथिबंधवानिति ॥ अत्र कुत्सिकुपितुव्यसोदर्यं सपिंडा विधेदेव स्थानेनियोक्तव्यान्पित्रादिस्थाने ॥ तथाहाविः ॥ पितापितामहो भ्राता पु
 त्रो बाधसपिंडकः ॥ न परस्परमुध्यास्कर्त्तव्यं ॥ अत्र कुत्सिजसथा ॥ कुत्सिकुपुत्रादयो ये ते सकुल्या ब्राह्मणा हि जाः ॥ वेषदेवेनियोक्तव्या यये ते गुणवतरार
 ति ॥ शिष्यस्यपि वेषदेवस्थान एव निवेशः ॥ सोदर्यं विहितस्याप्यर्थस्य पुतेनां ते वासिनो व्याख्याता इत्यापस्तंबेन शिष्ये इति देशात् ॥ यत्तु मनुना क
 ल्यांतरमुक्तं ॥ कामं आशेवैयेन्मित्रं नाभिरूपमपित्वरि ॥ हिंस्रता हि विधुक्तं भवति प्रेत्यनिष्फलमिति ॥ तन्न साक्षादनुकल्पाभिप्रायेण किं त्वनुक
 ल्यानुकल्पाभिप्रायेणान आशे भोजयेन्मित्रमिति खेनैव निविध्यस्य मित्रस्य काममर्चयेदिति सत्तुरायमेवाभ्यनुज्ञानात् ॥ वसिष्ठोऽप्यनुकल्पानुक

रवीश्यावदंतकः। प्रतिरोधारुरोश्चैव लक्ष्मिर्वाधुर्विलथा॥ यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्तानिराकृतिः। ब्रह्महिदपरिवित्तिभगणाभ्यंतरएव च
॥ कुशीलवोऽवकीर्णचवृषलीपतिरेव च। योनर्भवश्चकाणश्चयस्य चोपपतिर्गृहे॥ ब्राह्मेर्यो नैश्चसंबंधेः संयोगेपतिर्नैर्गतः। अगारदाही
गरदः कुंडारी सोमविक्रयी॥ समुद्रयायी वंशीचतैलिकः कटकारकः। पित्राखिवदमानश्चपत्राचार्यः। स्तथैव च भ्रामरी गंडमाली च त्विच्युथो
पिपुनस्तथा। उन्मत्तो धन्यवर्ज्यो स्युर्वेद निंदक एव च॥ हस्तिगोभ्यो हृदमकोनक्षत्रैर्यश्च जीवति। अपाङ्गुयः सविज्ञेयः सर्वकर्म सुसर्वदेति॥ आ
पद्यपि मांसविक्रयिणः। अनापदि विपणजी विलेन निषेधे मांसविक्रयिण इति पुनर्विशेषोपादानस्य वैष्यर्थात्। अनापदि वाणिज्ये न जीवं
तो विपणजीविनः नत्वा पद्यपितत्राक्षत्रेण कर्मणा जीवे हि वा वात्वा परिहिज इति वाणिज्यस्यापत्कल्पतया विहितत्वात्। विहितत्वागकरणं
विना श्रोतस्मार्तौ मिपरित्यागीत्यक्तानिः। अल्पबुद्ध्या धनमुधुंसाधिकबुद्ध्या धनप्रयोजको वाधुर्विकः। तथा च स्मृतिः। समर्धं धनमुधुंसा
महर्धेयः प्रयच्छति॥ सर्वैवार्धविको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हित इति॥ यक्ष्मी क्षयरेगी अनापदि पशुपालः। अविवाहिते ज्येष्ठे अनाहिताग्नौ वा
सतियः कनीयान्कृतदारपरिग्रह आहिताग्निर्वा भवेत्स परिवेत्ता तज्येष्ठस्तु परिवितः। तथा च मनुः। दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थि
तो परिवेत्ता सविज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वज्ञ इति॥ अग्रजः सोदर्यो विवक्षितः। तथा च गर्गः। सोदर्येति हति ज्येष्ठेन कुर्याद्दारसंग्रहं॥ आवसथ्यं

तथा धानं पतितस्तन्यथा भवेदिति॥ आवसथ्यमावसं ध्या धानं अधानं गार्हपत्याद्या धानं। असोदर्येन दोषः। तथा च शातातपः। पितृव्यपुत्रा
सापलाः परनारीस्तस्तथा॥ दाराग्निहोत्रसंयोगेन दोषः परिवेदन इति॥ परनारीस्तताः क्षेत्रजा भ्रातरः। यमोपि। पितृव्यपुत्रान्सापलाप
रपुत्रान्स्तथैव च॥ दाराग्निहोत्रधर्मण न धर्मः परिविंदत इति। परपुत्रारतक्रीतादयो भ्रातरः। सोदर्यविषये विक्रिदोषो नास्ति। तथा च शा
तातपः। क्रीवे देशांतरस्ते च पतिते भिक्षुके पित्रा॥ योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने। योगशास्त्राभियुक्तो विरक्तः। कात्यायनोपि। देशांतर
स्त्रक्रीवैकपुषणानसहोदरान्। वैश्यातिसक्तपतितभूद्रतुल्यातिरोगिणः। जडमूको धवधिरकुक्षवामनस्वोडकान्। अतिबुधानभार्योश्च
वविलक्तान्पस्पृश॥ धनबुद्धिप्रसक्तोश्च कामतो कारिणस्तथा। कुहकोन्मत्तचोराश्च परिविंदन्नुद्विष्यतीति। स्त्रोडाभ्युपारुह्याः। अभार्या
नैष्टिकब्रह्मचारिणः। कामतो कारिणः स्त्रेष्ठयेव विवाहान्निवृत्ताः देशांतरगतादिषु कालप्रतीक्षामंतरेण परिवेदने दोषोऽस्ति॥ तथा च वसि
ष्ठः। अष्टौ द्वादशवर्षाणि ज्येष्ठभ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्तीप्सवतीति॥ अनि विष्टमकृतविवाहं॥ अत्रेयं व्यवस्था। अष्टौ
धर्मार्थार्थं द्वादशवर्षप्रतीक्षणं देशांतरगतज्येष्ठविषयं अष्टौ दशवेति पक्षद्वयं कार्यं तदर्थं देशांतरगतविषयं। तथा च स्मृतिः। दार
शौवतुवर्षाणि ज्यायान्धर्मार्थं योगतः। न्यायः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनरिति॥ क्रीवादयस्तनप्रतीक्षणीयाः। तथा च स्मृतिः। अन्य

तः किल्बिषाकुष्टीपतितः क्लीबएव च राजयक्ष्मा मया वीचन न्याप्य स्यात्तु सिद्धं । विरक्तवेद्यातिसक्ता हि पुनश्चिरकालानुवृत्त्या हि विवाहसमा
वनानिवृत्तावधि वेदनं न दोषाय तत्र कालावधेरश्रुतत्वात् । आधानविषये विज्येष्टानुमत्याधि वेदनेन दोषः । तथा च वृत्थवसिष्ठः । अग्रजश्वय
दानम्निः राध्यादनुजः कथं । अग्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथा विधीति ॥ आधानाधिकारिणि ज्येष्ठे अनाहिताग्नावपि कनिष्ठस्मदनुम
त्याधानं कुर्यादित्यभिप्रायः । अयमेव न्यायः पित्रादिषु द्रष्टव्यः । तथा चोशनाः । पिता पितामहो यस्य अग्रजो वाधकस्य चित् । तपोग्निहोत्र
मंत्रेषु न दोषः परिवेदन इति । यस्य कस्य चिन्मिता पितामहो वा अग्रजो वा हिताग्निर्न भवति तस्य तदनुमत्याधानकरणे पि न दोष इत्यर्थः ।
एवमेव कन्यापरिवेदने पि दोषः तद्देवादौ द्रष्टव्यौ ॥ अधीतविस्मृतवेदो निराकृतिः । तदा हरेवलः । अधीत्य विस्मृते वेदे भवेद्विप्रो निरा
कृतिरिति । नानाजातीया अनियतवृत्तयोगणा स्तेषां मध्यवर्ती गणाभ्यन्तरः । कुशीलवोगायकादिः । वृषपतिस्तरजस्वला कन्यापतिः । तदु
क्तं देवलेना वंध्या तु वृषली रोया वृषली तु मृतप्रजा ॥ अपरा वृषली रोया कुमारी यारजस्वला । यस्तेनामुदहेत्कन्यां ब्रह्मणो ज्ञानदुर्वलः
॥ अश्राक्षेयमपाङ्गे-युं तं विद्याद्वृषलीपतिमिति । यस्य गृहांतरः सदा वसेत्सोपिकर्ज्यः । पतितैर्महापातकिं सिंसर्गिभिः सह वासैर्यो नैश्वसंब
धैः विद्यायो निसंबधैर्यः संयोगं गतः सौत्रविवक्षितः न तु साक्षात्संगं रतस्थपतितराज्देनो वोपातत्वात् । केकरो अध्यर्धदृष्टिः । अग्रेदिधि

शिवाः । रोगीहीनातिरिक्तागः काणः पो नर्भुवस्तथा ॥ अवकीर्णकुंडगोलौ कुनरवीश्यावदंतकः । भृतका ध्यापकः क्लीबः कन्याद्वयभिशालकः । मि
त्रभ्रक्पिशुनः सोमविक्त्रयीपरिविंदकः । मातापितृयुक्त्या गकुंडाशीवृषलात्मजः । परपूर्वापतिलेनः कर्मदुष्टाश्वनिंदिता इति । रोगोन्मादादिरौ
गवान् उन्मादादिरोगाश्वदेवलेन दर्शिताः । उन्मादस्त्वग्रेषो राजयक्ष्माश्वासो मधुमेहो भगंदरो रमरीत्यष्टौ पाप रोगा इति ॥ हीनं न्यूनमतिरिक्तम
धिकमंगमवयवो यस्य सो हीनातिरिक्तागः एकेनाक्ष्णा योनपश्यत्यसौ काणः तेन च बधिरमूका द्योपुपलक्ष्यंते । द्रुदा पुनर्भूः तस्यां जातः यो
नर्भुवः । अवकीर्णक्षितव्रतः । कुनरवीदुष्टनखः । श्यावदंतकः स्वाभाविकरुष्णदंतः । चित्तं गृहीत्वा यो ध्यापयति स भृतका ध्यापकः । असता सतावा
दोषेण कन्यादूषयिता कन्यादूषी । महापातकाभिशासोऽभिशासकः । परिवेत्ता तमादमनुः । शराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो अजेस्त्वितो परिवेत्ता स विरो
यः परिविस्तिस्त्पूर्वज इति । कुंडस्यान्नं यो भ्रातिसकुंडात्री । कुंडराज्ये गोलकस्याप्युपलक्षकः । विहितकर्मपरित्यागी वृषलस्तस्मिन् वृषलात्म
जः । परपूर्वापतिः पुनर्भूपतिः । अदतादायी स्तेनः । कर्मदुष्टाः शास्त्रविरुद्धाचारोपेताः । एते अश्वे निंदिताः । चर्ज्या इत्यर्थः । मनुरपि यस्तेन पति
तक्लीबापे च जालिकवृत्तयः । तान् हव्यकव्ययोर्विप्रान्न नर्हान् मनुरब्रवीत् । जटिलं चानधीयानं दुर्बलं क्लृप्तं वंतथा । याजयंति च ये । पूतांस्तोश्च
श्राद्धेन भोजयेत् । विकल्पका न्देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवतो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्यो ग्राम्यस्य रासश्च कुन

श्वयः तावुभौ ब्रह्मचंडालावाहवेवस्वतोयमः। राज्ञः प्रेथकरोयश्च ग्रामस्य नगरस्य च। समुद्रयायी वांताशी केरा विक्रयिणस्तथा। अवकीर्णच विरघ्नो
 गुरुघ्नः पितृदूषकः। गोविक्रयी च दुर्बालः पूगानां चैव याजकः। मद्यपश्च कर्ष्यश्च सहपित्रा विवारकृत्। रांभिको बंधकी भर्ता त्यक्तस्मारा रादूषकः। सद्भि
 श्च निदिताचारः स्वकर्मपरिवर्जकः। परिव्रितीः परिवेत्ता भृत्याचार्यो निराकृतिः॥ शूद्राचार्यः कृताचार्यः शूद्रशिष्यस्तानास्तिकः। द्रष्टृस्त्रारकाचार्यो
 मानकृतैलिकस्तथा। चोरवार्धकिकादुष्टाः परस्वानां च दूषकाः। चतुराश्च मवाद्याश्च सर्वे ते पट्टिदूषकाः। इत्येतैर्लक्षणे र्युक्तांस्तान् हि जानन्नियोजये
 दिति॥ वियादिगुणयोगेप्येतेषां वर्जनीयत्वं ब्रह्मांडपुराणेभिहितं॥ आक्षार्हगुणयोगेपि नैते जातुकथंचन॥ निमंत्रणीयाः आक्षेपुसम्यक्फलमभीप्स
 तेति॥ एवं ब्राह्मणान् प्रागेव सम्यक्परीक्ष्य पूर्वनिमंत्रयीत्। तथा च हारीतः। यत्नेनैवं विधांश्चाक्षमा चरिष्यन् पूर्वयुर्निमंत्रयेदिति। असंभवे परे क
 निर्मंत्रयीत्। तथा च कूर्मः। शोभविष्यति चेद्वाक्षं पूर्वद्वारं भिपूजयेत्। असंभवे परे युर्वीयथोक्तैर्लक्षणे र्युक्तांस्तान्। देवलोपि॥ श्वः कर्तास्मीति नि।
 श्वित्यदाता विप्रान् निमंत्रयेत्। निरामिषं सकृद्भुक्ता सर्वभुक्तजने गृहे॥ असंभवे परे दूर्वा ब्राह्मणान्स्तान् निमंत्रयेदिति॥ अत्र विशेषो मनुना दर्शितः।
 पूर्वद्वारं परे युर्वीश्राधकर्मण्युपस्थितो निमंत्रयीत्। अथ वरान्सम्यग्विप्रान् योर्द्विथोर्तौति। वराहपुराणेपि॥ वस्त्रशौचादिकर्तव्यश्वः कर्तास्मीति जान
 ता॥ स्थाने पलेपनं कृत्वा तथा विप्रान् निमंत्रयेत्। इतकाष्टं च विसृजेद्ब्रह्मचारी भुवि भवेदिति। आक्षभूमिं परिगृह्ण गोमयादिना तत्स्थानादिलेपनं कृत्वा

विप्रान् त्रात्रो निमंत्रयेदित्यर्थः। तथा च ब्रह्मांडपुराणं॥ पूर्वैर्हिरात्रो विप्रान् ग्राह्यं कृतसायंतनाराशानान्। गत्वा निमंत्रयेदेवं पितृद्वेशसमन्वितः। निमंत्र
 णप्रकारः प्रवेतसादर्शितः। कृत्वा पसव्यः पूर्वैकः पितृन् पूर्वनिमंत्रयेत्। भवद्भिः पितृकार्येनः संपाद्यं च प्रसीदत। सव्येन वैश्वदेवार्थं प्रणिपत्य निमंत्रये
 दिति। अत्र प्रणिपातपूर्वकं निमंत्रणं शूद्रविषयं। तथा च पुराणं। दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वैश्वत्रियस्तथा। पारावादाय वैश्यो द्यौः शूद्रः प्रणतिपूर्वकमिति
 ॥ दक्षिणचरणस्य शौजानुप्रदेशो कर्तव्यः। तथा च मत्स्यः। दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मया च निमंत्रयेदिति। पूर्वनिमंत्रयेदित्यत्र पूर्वपरस्य वैश्वदेवार्थं नि
 मंत्रयेदिति व्यवहितेन संबन्धो विवक्षितः। अतएव बृहस्पतिः॥ उपवीतीततो भूत्वा देवतार्थं द्विजोत्तमान्। अपसव्येन पित्र्ये च स्वयं शिष्योऽथ वा सुत
 इति॥ पार्वणश्राद्धे ब्राह्मणसंख्यामाह पैवीनसिः॥ ब्राह्मणान्सप्तपंचद्वौ वा श्रोत्रियानां निमंत्रयेदिति। यदा पंच ब्राह्मणास्तदा देवे द्वौ मित्र्येत्रय इति
 विभागः। द्वौ देवे पितृकार्ये त्रीनि तिमनुस्मरणात्। यदा सप्त तदा देवे चत्वारः पित्र्येत्रयः। अयुजो भोजयेद्वाक्षेन समादेविके समादृत्यं गिरस्मर
 णात्। यदि देवे द्वावेव तदा त्रिषु पंचानामयुग्मसंख्यया विभागानुपपत्तेः। न चैकत्रय इतरत्रैकेक इति विभाग उपपद्यत इति वाच्यं। समं स्यादम
 सत्वादिति न्यायेन विषमविभागस्यान्याय्यत्वात्। तस्मादयुग्मसंख्यया समविभागार्थोपि त्र्येत्रय इत्युक्तं। यत्तु शौनकेन पित्र्येत्रियुग्मविधानं कृतं
 एकस्यैकस्य द्वौ द्वाविति तदुद्दिष्टं आक्षेपविषयं। पित्र्यादिस्थानेषु सतिसामर्थ्ये एकैकस्य त्रींस्त्रीन्विप्राभोजयेत् तथा च शौनकः॥ एकैकमेकैकस्य त्रींस्त्री

चेति। अतएव विभवे सत्ये कैकस्य पंचसस्य वा ब्राह्मणान् भोजयेत्। नन्वयुजो भोजयेदिति वचनस्य कथं पंचसस्य सस्य ब्राह्मणेषु पर्यवसानं। सामर्थ्येऽपि न
 वभ्योर्वा भोजयित सस्य हि ज्ञानोर्ध्वं कर्तव्यमित्याहुः। केचिद्दोषदर्शन इति ब्रह्मांडपुराणवचनादिति ब्रूमः। शौनकगोतमाभ्यामुक्तोयं आश्वविस्तरो म
 नुनाहतः। द्वौ द्वौ वेपितु कार्ये त्रीने कैकमुभयत्र वा॥ भोजयेत्ससमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे। सक्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदं॥ पंचैता
 न्निस्तरौ हंतितस्मान्ने हेतुविस्तर इति सकारणमेव विस्तरप्रतिषेधात्॥ अतएव बृहस्पतिरपि। एकैकमथ वा द्वौ त्रीन्द्वै वेपित्वे च भोजयेत्
 । सक्रिया कालपात्रादिन संपद्येत विस्तर इति॥ वसिष्ठोऽपि। द्वौ द्वौ वेपितु कार्ये त्रीने कैकमुभयत्र वा॥ भोजयेत्ससमृद्धोऽपि विस्तरं तु विकर्जयेदिति॥
 अतएव याज्ञवल्क्येनापि संकोचपक्षो विहितः। द्वौ द्वौ वेपितु कार्ये त्रीने कैकमुभयत्र वा॥ भोजयेत्ससमृद्धोऽपि विस्तरं तु विकर्जयेदिति॥
 एकैकमुभयत्र वेति ब्राह्मणाद्यसंभवे वेदितव्यं। यतुशंखेनोक्तं॥ भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं पंक्तिपावनमिति॥ तदप्युक्ता भविष्यं। यदात्वेक
 एव भोक्तानंदेवमाह वसिष्ठः॥ यद्येके भोजयेन्ब्राह्मणे द्वैवं तत्र कथं भवेत्॥ अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु। देवतायतने कृत्वा यथाविधि
 वदर्थयेत्॥ प्रास्ये रग्नौ तदन्नं तु रद्याद्वा ब्रह्मचारिण इति॥ निमंत्रणे नियमांतरमाह मातस्यः॥ पठन्निमंत्रयन् नियमान् ब्रूवयेत्तु कालवधुः॥ अ
 न्नो धनैः शौचपरेः सततं ब्रह्मचारिभिः। भवितव्यं भवद्भिश्च मया च आक्षकारिणेति॥ निमंत्रितैर्यत्कर्तव्यं तदाह विः। ते तं तथेय विद्वेन गतेयं

आः पतिरग्रे दिधिषु पतिः। ज्येष्ठायामनूदायां यो ह्यते साग्रे दिधिषु भूतदूक्तं देवलेन। ज्येष्ठायामनूदायां कन्यायामूद्यतेऽनुजा॥ सा चाग्रे दि
 धिषु ज्येष्ठा पूर्वा तु दिधिषु र्मतेति॥ पुत्राचार्योक्षरपाठकः॥ त्रामरी। वृत्त्यर्थमेव न मरवदर्थार्जकः। ग्रत संवेशको वर्धकं वृत्त्या वर्तमानः। उर
 त्राभवयः तएव वृत्त्यर्थं पालनीयाय स्यात्सा वोरत्रः। महिष्यः पाल्याय स्यात्सौमाहिषकः। अथवा व्यभिचारिणी पुत्रः। तदाह देवलः। महिषी
 त्कच्यते भार्याया चैव व्यभिचारिणी। तस्यां योजायते गर्भः स वै माहिषकः स्मृत इति। एतान् पूर्वोक्तान् भयत्र द्वै वेपित्वे च विकर्जयेदित्यर्थः।
 यमोपिकाणाः कुब्जाश्च पंडाश्च रुतघ्ना रुतलपगाः॥ ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च स्तेना गोघ्नाश्च कित्सकाः। राजभृत्याश्च बधिरा मूकखल्वाट
 पंगवः। वृषलीफेन पीताश्च श्रेणीयाजकयाजकाः। कालोपजीविनश्चैव ब्रह्मवित्रयिणस्तथा॥ दंडपूजाश्च ये विप्राग्रामकृत्यपराश्च ये॥ आ
 गारदाहिनश्चैव गरदावनदाहकाः॥ कुंडाशि नो देवलकाः परदारभिमर्शकाः। श्यावदंताः कुनस्विनेः शिल्पिनः कुष्ठिनश्च ये वणिजो म
 धुर्तारो हस्यधदमुकादिजाः। कन्यानां दूषकाश्चैव ब्राह्मणानां च दूषकाः। सूचकाः प्रेषकाश्चैव कितवाश्च कुशीलवः। समयानां चेभेतारः
 मराने ये च बाधकाः। अजाविकामाहिषका सर्वे विक्रयिणश्च ये॥ धनुःकर्ता द्यूतवृत्तिर्मित्रश्रुकृशस्त्रविक्रयी। पांडुरोगी गंडमाली यक्ष्मी
 च भ्रामरी तथा॥ पिशुनः कुरसाक्षी च रीर्धरोगी वृथाश्रमी। प्रवृज्योपनिवृत्तश्च वृथाप्रव्रजितश्च यः। यश्च प्रव्रजितजातः प्रव्रज्या वसित

शीशूदातल्पगस्तसु रोषे समानयेसितृनिनि। आशी आशकृता सयस क्षणमारभ्येत्यर्थः। मनुः। आमंत्रितस्तयः आशेषुषल्यासहमोहतेरातुर्य
दुरिते किंचित्सर्वं प्रतिपद्यत इति। यमः। आमंत्रितस्तयः आशेषुषल्यासहमोहतेरातुर्य। अश्विनं प्रतिपद्यते। भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं प्रसुभोजना इति। आशु दिनकस्य
प्रचेतसार्वभौतं। आशुधुक्प्रातरुत्थाय प्रकुर्यादंतधावनं। आशुकर्तानकुर्वीत रंतानां धावनं बुध इति। देवलोपि। तथैव यंत्रितो दाता प्रातः स्ना
त्वासितांबरः। आरभेत नवेः पात्रैरन्नारंभं स्वबांधवैः। तिलानावकिरेतत्र सर्वतो बंधयेदजान्। असुरा पहतं सर्वतिलैः शुध्यत्यजेन च। ततान्ने
बहुसंस्कारेनैकव्यंजनभक्ष्यवत्। चोष्य पेयसमृद्धं च यथाशक्ति प्रकल्पयेदिति। अत्र द्रव्याणि प्रचेता आह। कृष्णामाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठा स्फुर्यव
शालयः। महायवा व्रीहीयवास्तथैव च मधूलिकाः। कृष्णाः श्वेता श्वग्राद्यास्फूर्तिहिताः आशु कर्मणीति। यवाः सितभूकाः शालयः कलमाद्याः। महाय
वा व्रीहियवा श्वयवा विशेषाः। कृष्णस्तलजाः। कृष्णवर्णव्रीहयः। लोहितास्तशालयः। मार्कंडेयेषु। यवव्रीहिसगो धूमास्तिला सुद्धाः ससर्षपाः। अयंगवः
कोविदारसनिष्ठावाश्वात्ररो भनार्ति। अत्र गो धूमानामावश्यकत्वमत्रिणोक्तं। अगो धूमं च यज्ञाशं कृतमप्य कृतं भवेत् इति। वासुपुराणेषु। पितृ
सत्कर्मद्विकापनसाध्याथराडिमं। च व्यपारेव ताक्षोऽस्वर्जराणां कलानि च। कसेरुको विदारो श्वतालकंदस्तथा विसं। कालेयं कालशाकं च सुनिषण्णं
सर्वर्बलं। कट्फलं कौकणीडा शालकुचमोचमेव च। कर्कं धूग्रीवकं चारु तिंदुकं मधुसाक्यं। वैकं कतं नारिकलं शृंगाटकपक्षकं। पिप्पली परिचै

वपुलं बृहत्फलं। सुगंधिमस्य मांसं च कलायाः सर्व एव च। एवमाशी निधान्यानि स्वादूनि मधुराणि च। नागरं चात्र वैरेयं दीर्घमूलकमेव चेति। मृदी
काशक्षा। आमातकः कपीतनः। चव्यं चविका। आशेदः शैलोद्भवः पीलुः। कसेरु भद्रमुल। कालेयं दारुहरिदा। सुनिषण्णः वितुं न कशाकं। कट्फलं श्री
पर्णिका। लकुचो लिकुचः मोचं कदली फलं। कर्कं धूर्बदरी। तिंदुकः सितसारकः। शृंगाटकं जलजं त्रिकंडकं। बृहत्फलं तुंडिकेरीफलं। पितृमलका
शीनि प्रसिद्धानि। प्रालेचनग्रीवकपक्षकादीन्यप्रसिद्धानि। शंखोपि। आम्रान्यालेवतानि क्षुन्मृदीका च व्यराडिमान्। विदार्य श्वभुजुं श्व आशुका
लेपि दापयेत्। द्राक्षामधुयुतां दद्यात्सकून् शकैरया सह। दद्याच्छाधे प्रयत्नेन शृंगाटककसेरुकान्। आदित्यपुराणेषु। मधुकारामृतं चैककर्पूरं म
रिचं गुडं। आशु कर्मणि शालानि सैंधवं वपुषं तथेति। अत्र विशेषो मार्कंडेयेन दर्शितः। गो धूमे रिक्त भिक्षा एके श्वणकैरपि। आशेषु दत्तैः प्रीयंते मासमे
कं पितामहाः। विदार्य श्वभुजुं श्वविसेः शृंगाटकैस्तथा। केतुकैः श्वतथा कंदैः कर्कं धूर्बदरीरपि। पिप्पल्ये लासुकुके श्वप्यक्षोढैः पनसैरपि। का
कोल्याक्षीरका कोल्यातथा पिंडलकैः शुभैः। लाजभिश्च रालभिश्च त्रुसोर्बोरुचिर्भैः। सर्षपा राजशाकाभ्यामिंदुदैराजजंबुभिः। प्रियालामलकै
र्बुल्लैः पीलुभिश्च तिलवकैः वित्रांकुरैस्तालुकंदैः श्वक्रिकाक्षीरिकावचैः। सोचैः समोचैर्लकुचैस्तथा वैबीजपूरकैः। मुंजातकैः पद्मफलैः भक्षभोज्यैः
सुसंस्कृतैः। रागरवांडवचोष्यैश्च विजातकसमन्वितैः। इतैस्तमासं प्रीयंते आशेषु पितरो नृणामिति। विदार्य कृष्णवर्णभू कृष्णं डफलं। केतुकः

कर्तृराख्यशाकं। कंदः सूरणः ऊर्वाकः स्वादुकर्कटी। चिर्भटस्तिकर्कटी। सर्षपेतिदीर्घः। छांदसः। राजशाकं। कृष्णसर्षपः। इंदुदः। तापसतरुः। प्रियाला
 राजादनं। चक्रिकाचिंच॥ क्षीरिकाफलाध्यक्षं। रागखांडवाः। पानविशेषाः। त्रिजातकं॥ लवंगं। लागं। धपत्राणि॥ मस्यपुराणेपि॥ अन्नंतुसदधिक्षीरं गोघृतं
 शर्करान्वितं॥ मांसं प्रीणाति सर्वान्वै पितृनित्याह केशवइति। मनु रपि॥ तिलैर्व्रीहियवैर्मर्षै रद्रिर्वूल फलेन च। दत्तेन मांसं प्रीयंते विधिवत्सितरोचुणं
 ॥ दौ मासौ मस्य मांसं सेन ग्री न्मासान्हारिणेन तु॥ भोरभ्रेणापि चतुरः शाकुनेनेह पंचवै। षण्मासं लागमांसेन पार्षतेनाथ सत्पवे॥ अष्टावैणेय मां
 सेन रो रवेण न वै वतु। दशमासांस्तु तृप्यंति वराहमहिषमिषेः। राशकुर्मयोस्तमांसेन मासानेकारशौचतु। संवत्सरंतु गव्येन पयसा पायसेन वा॥
 वाध्रीणस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवर्षिकीति। कालशाकं महाशाकं रवडं। लोहामिषं मधु। आनं त्यायेव कल्पं मुन्यन्नानि च सर्वशइति। वाध्रीणसास्त
 वर्णवृद्धागः। तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे। त्रिः। पितृं त्रिं द्रियक्षीणं यथस्याग्रसरं तथा रक्तवर्णं तुराजेन्द्रागं वाध्रीणं संविदुरिति॥ पक्षिविशेषे वा। कृष्ण
 श्रीवेरक्तशिराः। श्वेतपक्षो विहंगमः। सवैवाध्रीणसः प्रोक्त इत्येषा वैदिकी श्रुतिरिति निगमवचनात्। कालशाकमुत्तरदेशे प्रसिद्धं। महाशल्कोम
 त्स्यावशेषः। लोहो लोहितवर्णः। छागः। मुन्यन्नानि नीवाराद्यन्यतमानि॥ आधे कोद्रवादिधान्यानि कर्जयेत्। तथा च व्यासः। अश्रापेयानि धान्यानि
 नीवारः। पुलकास्तथा॥ हिं गुडव्येषु शाकेषु कालनालशुभास्तथेति॥ कोद्रवाः। कोरूपाः। पुलकाः। पुलाकाः। छांदसो ह्रस्वः। संस्कार इत्येषु हिं गुडव्यमश्रापेयं

स्वनीयदि॥ यथाश्रुतं प्रतीक्षेरन्नाथकालमतं द्रिता इति॥ ते निमंत्रिता विप्रास्त आस्थकर्तारं। अविघ्नपूर्वकं तथास्मिन् लक्ष्म्या यथाश्रुतं विहितं
 नियमजातं आस्थकालं आस्थेभुक्तं यावज्जीर्यंति तावदनतिष्ठेरन्नित्यर्थः। तथा च प्रचेताः। आचान्तपरिणामा तु ब्रह्मचर्ये द्वयोः स्मृतमिति। यमोपि।
 आमंत्रितास्तु यो विप्राः आस्थकाल उपस्थिते॥ वसेयुर्नियता हारा ब्रह्मचर्यपरायणाः॥ अहिंसा सत्यमक्रोधोद्वेगमनक्रिया। आभारोद्दहनं चे
 ति आस्थस्योपासनाविधिरिति॥ तथा स्मिन् संगीकारः सति सामर्थ्ये अनिदिता मंत्रणविषयः। तथा च कात्यायनः। अनिद्येनामंत्रितो नातिक्रमेन
 शक्तेन प्रत्याख्यानं कर्तव्यमिति॥ यस्त्वा मंत्रणमंगीकृत्य सत्यपि सामर्थ्ये पश्चान्निवारयति तस्य रोषोस्ति तथा च मनुः। केनितस्तयथान्यायं हव्यकथ्ये
 हिजोतमः। कथंचिदप्यतिक्रामन्पापः शूकरतां ब्रजेदिति। केनितो निमंत्रितः॥ यमोपि। आमंत्रितश्च यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति। नरकानां शतं
 गत्वा चंडालेष्वभिजायत इति॥ निमंत्रितः प्राप्नोति परित्यागे प्रत्यवायोस्ति। तथा च नारायणः॥ नि केतनं कारयित्वा। भिवारयति दुर्मतिः। ब्रह्महत्या
 मवाप्नोति शूद्रयो नौ च जायत इति॥ यस्त्वा मंत्रितो विप्रः श्राद्धतोपि आस्थकालातिक्रमं करोति तस्य प्रत्यवाय आदित्यपुराणेभिहितः। आमंत्रितश्चि
 रं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन। देवतानां पितृणां च दातुरन्नस्यैव हि॥ चिरकारी भवेद्द्रोहि पच्यते नरकाग्निभिरिति॥ दातु भोक्त्रो ब्रह्मचर्यं नियमा
 तिक्रमे प्रत्यवाय उक्तः। तत्र बुधमनुः॥ नृतु काल नियुक्तो वा नैव गच्छेत्स्त्रियं क्वचित्। तत्र गच्छन्समाप्नोति द्युनिष्ठफलमेव त्विति। गोतमः। सद्यश्चा

लावुविद्भवान्। करं जंयेपि चान्ये वैरसं धो कटास्तथेति॥ नालिका रीर्यनाला ग्रहाये लापपल्लवा॥ कृत्राकं शिलीध्रं। कुंभी श्रीपणिका। कंबुकं वृतालावु
गुंजनोहारिद्रक्तवर्णः पलांडु विशेषः कांजिकं आरनालं। करं जं चिरविल्वफलं॥ **पुराणेपि॥** बांरां करीरं सरसं सर्जकं भूतृणानि च॥ अवेरोक्तश्चनिर्यासा
लवणान्योरवराणि च॥ आश्वकर्मणि कर्ज्यानि याश्चनार्यो रजश्चला इति॥ बांरां करीरं वंशांकुरः। सर्जकः पीतसरः। अवेरोक्ता वेदे निषिद्धानिर्यासाः। अश्चन
प्रभवा हयः। ओरवराणि लवणानि कृतकलवणानि। रजस्वलाः दिनत्रयादूर्ध्वमनिवृत्तरजराः॥ भारद्वाजेपि। नक्तो धृतं तु यतो यं पल्लवां वृत्तथैव च। स्व
ल्यां बुक्कं प्लांडु फलं कज्जकं रं च पिप्यली॥ तंदुलीयकशाकं च माहिषं च पयो रं धि॥ शिंबिका निकरीराणि कोविदारगवे धकं॥ कुलिशराणजं वीरकरं
भाणितथैव च॥ अश्चान्यद्रक्तपुष्पं शिग्रुक्षारस्तथैव च॥ नीरसान्यपि सर्वाणि भक्ष्यभोज्यादिकानि च। एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् आश्वकर्मणीति॥
आविकं मार्गमोष्टं च सर्वमेकवाफं च यत्माहिषं चामरं चैव पयो कर्ज्यं किजानतेति॥ **ब्रह्मांडपुरेपि॥** हिस्विन्नं परिदग्धं च तथैवाग्रावलेहितं। शर्करा कीट
पाणाणेः केरीर्यं च प्युपद्रुतं॥ पिप्याकं मंथितं चैव तथा तिलवणं च यत्॥ अमेध्या रागतेः स्पष्टं शुक्रं पयुषि च यत्॥ सिद्धाः कृताश्च ये भक्षाः प्रत्यक्षलव
णीरताः। वाग्भावं दुष्टाश्च तथा दुष्टैश्चोपहतास्तथा। वाससा चोपधूता निवर्ज्यानि आश्वकर्मणीति॥ दधिशाकं तथा भक्ष्यमुष्टं चोष विवर्जितं॥ कर्जये
श्च तथा चान्यान्सर्वान् भिमतान् पिरति॥ हिः स्विन्नं हि पक्वं। परिदग्धं अग्रावलेहितं पूर्वमेव चान्येनास्वादितं मथितं विलोडितं निर्जले दधिसिद्धाः भ

साभामलकादयः प्रत्यक्षलवणेन मिश्रिताः। शर्करापि॥ कृष्णजाजी विडं चैव सीतपाकी तथैव च॥ कर्जये लवणं सर्वं तथा जं वृफलानि च॥ अवक्षता वर
दितं तथा आश्वेषु कर्जयेदिति॥ कृष्णजाजी कष्णजीरकः। विडं विडारव्यं लवणं॥ आश्वेषु कृष्णं डादि निषिद्धद्रव्योपादाने प्रत्यवायोक्तिः। तपान् च स्मृतं तरं॥ कू
ष्मांडं माहिषीक्षीरमादवेयोरजसर्वपाः॥ चणका राजमाषाश्च घ्नंति आश्वमसं शयः। पिंडालुकं च तुंडारं करं मरंश्च नालिकां॥ कृष्णं डं बहु बीजानि आश्वे रत्वा
प्रयास्य पशति॥ करमरंः सुषेणः। बहु बीजानि बीजपूरादीनि॥ नित्यभोजने प्रतिविधमभि आश्वेन देयं॥ अतएवोक्तं पद्धिं शान्ते॥ क्षीरादिमाहिषं वज्र्यं मभ
स्यं यत्नं कीर्तितमिति॥ नित्यभोजने कर्ज्यानि शाकादीनि पेटीनसि नोक्तानि॥ वृंताकं नालिका पीतकुसंभा रमंतकाश्चेति शाकानामभक्ष्याश्चेति॥ पीतं
पोतिका। वृंताकनिषेधः श्वेतवृंताकविषयः। अतएव देवलः। कंडूरं श्वेतवृंताकं कुंभांडं च विवर्जयेदिति॥ कंडूरा प्रापुषेणीतस्याः फलं कंडूरां बुध्रवद्
तुलं वृतालावुसदृशं कुंभांडं। मविष्य पुराणेपि॥ लभुनं गुंजनं चैव पलांडुं कवका निच॥ वृंताकनालिका लावुजानीयात्तातिदुषितमिति॥ श्वेतकंदः
पलांडुविशेषः। लभुनं रीर्यं पत्रश्च पिच्छं धोमहोषधं॥ करप्यश्च पलांडुश्च लतार्कश्च परारिका॥ गुंजनं यवने सृश्च पलांडो रैराजातय इति स्मृते
नोक्तत्वात् कवकं कृत्राकं॥ **हारीतेपि॥** न च द्रुक्षो दुंबरं दधित्थनिपमातुलुंगा निवा भक्षयेदिति। मरुरपि। लोहितान् वृक्षनिर्यासान् च अश्चनममवांस्तथा
शेलुगव्यं च पीष्टं प्रयत्नेन विवर्जयेदिति॥ लोहिता वृक्षनिर्यासा काक्षारयः। लोहितग्रहणान्निर्यासत्वे पिपाटलश्चेतवर्णं हि रं कर्पूरादेरप्रतिषेधः। शो

पा.मा.
२०८

लुः श्लेष्मातकः। पीयूषोभिन्नवंपयः॥ ब्रह्मांडपुराणेपि॥ घृतास्तेन घृतामंडं पीयूषमपि नार्द्रगोः। सगुडं मरिचात्तंतु तथा पर्युतं रधि। जीर्णैतक्रमपेयं च न
ए स्वादुचफेनवदिति॥ घृतादुहृत्य तस्तेन मात्रं न पेयं। घृतादुत्पन्नमंडं तदग्रे च न पेयं। आर्द्रायाः प्रसवप्रभृत्य निवृत्तरजस्कायागोः पीयूषं न पेयं। गुडम
रिचोपेतं पर्युषितं रधि च। दीर्घं स्फुटितं तक्रं दीर्घकालं स्थित्यान ए स्वादुचफेनवच्च न पेयं। यातवत्त्वेयापि॥ संधिन्यनिर्देशावत्सगोपयः परिवर्जयेत्
। ओष्ठमेकशफं स्त्रेण मारण्यकमथापिकमिति॥ यावृषेण संधीयते सा संधिनी॥ अनिर्देशां अनिर्गतदशरात्रा अवत्सावत्सरहिता एतासांग बापयः परि
वर्जयेत्। आरण्यकपयो निषेधश्चारण्यकमहिषी व्यतिरिक्तविषयः। तदाह मनुः॥ अनिर्देशायागोः क्षीरमोष्ठमेकशफं तथा। आविकं संधिनी क्षीरं विव
त्सायाश्च गोपयः। आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषी विनैति। वसिष्ठेऽपि। गोमहिष्यजानामनिर्देशादानां पयो न पेयमिति। गोतमोऽपि। संधिनीयमसूक्ष्मं
दिनीनां चेति। क्षीरं न पेयमिति शेषः। स्यं दिनी स्वतएव स्ववत्सयस्ती। यमसूर्यमलप्रसूतिः। बोधायनोऽपि। क्षीरमपेयं विवत्साया अन्यवत्सायाश्चेति।
। आपस्तंबोऽपि। क्षत्रियश्चैव वृत्तिस्त्वेवैव्यः। शूद्रोऽथवा पुनः। यः पिबेत्कापिलं क्षीरं नेततो न्योस्त्यपुण्यं कदिति॥ जात्या विमुक्त्यपि केशकीटादिसं सर्गवृष्ट्या
हारं वर्जयेत्। तथा च हेबलः॥ विमुक्त्यपि चाहारं मक्षिका रुमिजंतुभिः॥ केशरो मन रैवोऽपि दूषितं परि वर्जयेदिति॥ अन्नमक्षिका रुमिजंतवो मृता विवक्षि
ताः। एतैः केशरो मन रवादिभिश्च दूषितं सति संभवे वर्जयेत्। अस्मभवे तु केशारिकमुधुल्य सं प्रोक्ष्य हिरण्यस्य रौक्त्वाभुंजीत तदाह सुमंतुः॥ केशकी

वि

आ. अ. ३

२०८

कालः। रुष्णवर्जकः। शुभाः शुभारव्यः। शशविशेषः। एतान्यश्रापेयानि॥ ननू मधूकंता मटं चैव कर्पूरं मरिचं गुडमित्यादिसपुराणे हिं गुडव्यस्य श्रापयत्वमु
क्तं तत्कथं तस्याश्रापेयत्वमुच्यते इति। सत्यां अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति वदत्रापि प्रतिषेधदर्शनादिकल्पोक्तः। एवमेवा
न्यत्रापि। भरद्वाजः॥ सुद्गाढकी माषवर्जं विदलानि वयानीति॥ मुद्गः प्रसिद्धः। आढकी तु वरी। माषो राजमाषः। एतैर्विना विदलानि अवयानीत्यर्थः।
माषग्रहणं कुलित्वा रोनामुपलक्षणार्थं। अतएव चतुर्विंशतिमत्तं॥ कोद्रवाः। अजमाषां श्वकुलित्वा न्वरकांस्तथानिष्यावांस्तु विशेषेण पंचैतांस्तु
विवर्जयेत्। यावनालानपितथा वर्जयंति विपश्चित इति। वरकावनमुद्गा। अन्यत्प्रसिद्धं। अत्र निष्यावनिषेधः। कृष्णनिष्यावविषयः। कक्षधान्या
निसर्वाणि वर्जयेच्छुद्धं कर्मणीति स्मरणात्। निष्यावाश्वात्रशोभना इति मार्कंडेयपुराणं कृत्स्नं तत्र निष्यावतया व्यवस्थापितं भवति। मरीचिर
पि। कुलित्वा चणकाः। श्रापेन देयाश्चैव कोद्रवाः। कटुकानि च सर्वाणि विरसानि तथैव चेति॥ विष्णुपुराणेपि॥ श्रापेन देयाः पालक्यसुधानि
प्यावकोद्रवाः। मसूरक्षारवास्तूक्तकुलित्वा शोभयति॥ पालक्यामुकुदः। मसूरो मांगल्यकः। क्षारोयवक्षारादि॥ विष्णुरपि॥ भूतुण शिशुसर्प
पसुरसा। जिकृष्मांडा। वालावुवार्ता। कपालक्या तंडुलीयककुसुंभमहिषी क्षीरादि वर्जयेदिति। भूतुणो भूतुणश्छांदसत्वात् स्फुटं भावः। सर्पपोत्र
राजसर्पपः। बुधभंराजसर्पमिति स्मृत्यंतरे विशेषितत्वात्॥ स्फुरसानि गुंडी। अर्जकः श्वेतार्जकः। त्रिशना अपि॥ नलिकाशण छना ककुत्संभा

दधिपकंसद्राव्यंतरितं तस्युषितं। शुक्लनिषो धोदध्यादि व्यतिरिक्तविषयः तदा ह वांखः। दधिभक्ष्यं च भुक्तेषु सर्वे च दधिसंभवं। रुवीसपकं भक्ष्यं
 स्यात् इति। अग्नि कऊष्मात्रा बीसं तेन पकं॥ भुक्तं पर्युषितं चापदि प्रक्षालितं भोज्यं॥ तदा ह यमः। शुक्ला नीहृद्दिजोन्नानि न भुंजीत कदाचन। प्रक्षालि
 तानि निर्दोषा प्याह धर्मो यथा भवेत्॥ मसूरमाष संयुक्तं तथा पर्युषितं च यत्। ननु प्रक्षालितं कत्वा भुंजीत दध्नि घटितमिति॥ आशा दुष्ट मपि न
 भुंजीता तथा च याज्ञवल्क्यः। कदर्यं बन्धु चोराणां क्रीवरं गावतारिणां। वैणाभिश्चास्त्र बाधु व्यगणिका गण रक्षिणां॥ चिकित्सका तु रक्तु म्पुंश्वली
 मर्तविहितां॥ क्रूरो ग्रपति तत्रात्यरांभिको छिष्ट भोजिनां॥ अवीरस्त्री स्वर्णकारस्त्री जितग्रा मया जिनां॥ वास्त्र विक्रयिकर्मा रतं तु वायुश्च वृत्तिनां॥ नृशं
 सराजरजककत घ्नवधजीविनां॥ चैल धावस्तरा जीव सहो पपतिवेश्मनां॥ एषामन्नं न भोक्तव्यं सोम विक्रयिणस्तथेति॥ कदर्यो लुब्धः। तथा च स्मृ
 त्यंतरं। अत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन् लोभाद्यः पितरौ भृत्यान्स कदर्य इति स्मृत इति। वधः। शृंखलितः रंगावतारिनदः। वैणो वीणा
 वादनोपजीवी। दीक्षी दीक्षा संस्कारवान् तस्य चा भोज्या न्नत्वमग्रीषोमी यपशुवपाहो मपर्यंतं। असंस्थिते ग्रीषोमीये यजमानस्य गृहे नाशितव्य
 मिति कतेः। क्रूरो हृदतरांतरकोपः। मत्तो धनादिना गवितः। क्रूरो निष्कपः। उग्रः परदुःखकारी। रजको वस्त्ररागकारि चैल धावो वस्त्र प्रक्षालकः।
 एषां कदर्यादि सोम विक्रयिपर्यंतानां नैव णिकानां अन्नं न भोक्तव्यमित्यर्थः। यमोपि॥ चक्रोपजीवी गार्धवः कितबलस्करस्तथा। ध्वजीदारोप

जीवी च भूद्राध्यापक योजको। कुलालश्चित्रकर्मा च बार्धुषी चर्म विक्रयीति॥ चक्रोपजीवी शकटोपजीवी गार्धवो गायकः। ध्वजी मद्य विक्रयी रतरे प्रसि
 धाः। एते अभोज्यान्ना इत्यर्थः। अप्संवेपि। द्वावेवाश्रमिणो भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा॥ सु नेरन्नम भोज्यं स्यात् सर्वेषां लिंगिनां तथेति॥ मुनिराब्देन
 यतिवान् प्रस्यो ग्राह्यो लिंगिनः पाशुपतादयः। अंगिरा अपि॥ षण्मासां न्याह्नो भुङ्क्ते भूद्रस्यान्नं विगर्हितं। स तु जीवन्मवेच्छूद्रो मृतः। आचा भिजायत
 इति॥ यत्तु स मंतुनोक्तं। गोरसं चैव सक्तुं श्वतैलं पिण्याकमेव च॥ अपूपान्भक्षयेच्छूद्राद्यश्चान्यस्य साकृतमिति॥ यच्च पुराणेभि हितं॥ संप्रोक्ष्य विप्रो
 गृहीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतमिति तदापेक्षितं॥ अतएव याज्ञवल्क्यः। अदत्तान्यग्नि हीनस्य नान्नमद्यादनापरीति। अग्नि हीनः शूद्रः॥ मांसेष्वपि व
 र्जं तदाह मनुः॥ क्रव्यादशकुनीन्सर्वान् तथा ग्राम निवासिनः॥ अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् टिट्टिभं चैव वर्जयेत्। कलबिंकं घृबहं संचक्रं ग्रामकुलुदं
 ॥ सारं संस्त्रु रालं च दात्यूहं सुकसारिकं। प्रतुदा न्जालपादांश्च कोयष्टिन रव विष्कीरान्। निमज्जान्श्च मत्स्यादान् शोनं वलुरमेव च। वकं चैव बला
 कं च काकोलं खंज शेटकं। मत्स्यादान् विह वराहान्। अमत्स्यानेष्वेव सर्वे देति। क्रव्यादाः शकुनयोग्य आरयः। ग्राम निवासिनः शकुनयः पारावतादयः।
 अनिर्दिष्टा अपरिज्ञातजानि विशेषा मुगेष्वपि। एकशफा अद्यादयः। टिट्टिभः निहुरशब्दवाची पक्षिविशेषः। कलबिंकश्चटकः। घृबोजलकुलुदः
 श्वकाश्चक्रवाकः। सारसाः पुष्कराब्दः। रक्तदालको बृक्षकूटकः। दात्यूहः कालकूटः। प्रतुदः रयेनः। जालपादा जालकारिपादाः। कोयष्टिकः पु

क्षिविशेषः। नखविष्किराश्वकोरादयः। मज्जतोमत्स्याराः। निमज्जमत्स्यभक्षकाः। पक्षिविशेषाः। शोनंशुनाभवंमांसं। वल्लूरंशुष्कमांसं। काकोलेमि
रिकाकः। खंजरीटःखंजनः। मत्स्यादाअनिमज्जंतोमत्स्याश्विवक्षिताः। विदुराहाग्राम्यसूकराः॥ अन्नमत्स्यनिषेधोराजीवसिंहतुंडकादिव्यतिरि
क्तविषयः। अतएवोक्तंतेनेव॥ राजीवाःसिंहतुंडाश्वसशल्काश्वैवसर्वश इति। राजीवाःपृथ्वर्णमत्स्याः। सिंहतुंडाःसिंहमुखाः। शल्लैस्तुत्तयाका
रावयवैःपुष्टभागगतेःसहस्रैर्तइतिसशल्काः। एतेसर्वशः। आश्वेनिसंभोजनेभक्ष्याइत्यर्थः। उलूककुकुरश्चैनपृथुकुकुटवायसाः॥ चकोरःको
किलोस्कादालकश्चापमद्भुको॥ पारावतकपोतौचनभक्ष्याःपक्षिणःस्मृताः। अभक्ष्याःपशुजातीनांगोरवरोष्ट्राश्वकुंजराः॥ सिंहव्याघ्रक्षारभाः
सर्पाजगरवास्तथेति॥ आश्वमूषकमार्जारनकुलग्रामसूकराः॥ श्वशृगालवृकहीपिगोलागूलकमर्कटाइति॥ कुररःउलूकः। मद्भुर्जलकाकः॥
हीपिशब्दोव्याघ्रविशेषपरः॥ गोलाउलोवानरविशेषः। मर्कटग्रहणं सर्वेषांपंचनखानामुपलक्षणार्थं। अतएवमनुः। सर्वान्यंचनखांस्तथेति।
नभक्षयेदितियोजना॥ अन्नपंचनखानांभक्ष्यत्वनिषेधो गोधादिपंचनखव्यतिरिक्तविषयः। तत्राचरेवलः। पंचपंचनखाभक्ष्याधर्मतःपरिकी
र्तिताः। गोधाकूर्मःशराःश्वावित्शालकश्चेतितेस्मृताः। धर्मतइति हिंसा मरुत्वा क्रयादिप्राप्ताभक्ष्याइत्यर्थः। नचयमपूर्वविधिःरागप्राप्तत्वा
त्तद्रक्षणस्य। नापिनियमःपक्षेप्राप्त्यभावात्। अतो गोधादिपंचपंचनखव्यतिरिक्तानभक्ष्याइतिपरिशिष्यते। एवंचसतिविशेषनिषेधबलत्त

दक्षतवचोवहतंश्वभिराघ्रातं प्रेषितंवाअहधिपर्युषितंपुनःसिद्धं चंडालाद्यवेक्षितमभोज्यमन्नं हिरण्योदकैःस्पृष्टादिति॥ स्तुतवचःस्तुतवरा
ज्जातोध्वनिः॥ आपद्यपिश्वादिभिरवकीटंनभुंजीत। तत्राचरेवलः। अवलीढंश्वमार्जारध्वांशुकुकुटमूषकैः। भोजनेनोपयुंजीततदमेध्यं हि सर्वत
इति॥ भविष्यपुराणेपि। सुरालक्षुनसंस्पृष्टं पीयूषादिसमन्वितं। संसर्गादुप्यतेतेस्त्रिभूद्रोष्ठिष्ठवदान्वरेदिति। अत्रादिशब्देनछत्राकादिदुष्टद
व्यंपरिगृह्यते। स्मृत्यंतरेवज्यंतिरमुक्तं। नपाणिदत्तमश्रियादिःपक्वंनपर्युषितं। घृतंवायदिवातैलंविप्रोनायान्नरवच्युतीयमस्तदशुचिः। प्राहसु
ल्यंगोमांसभक्षणैः॥ हस्तदताश्वयेस्नेहालवणं व्यंजनानिच॥ दातारंनोपतिष्ठतिभोक्ताभुंजीतकिंत्विषमिति॥ एकेनपाणिनादत्तंशूद्रंभक्षंनद
त्तयेदिति॥ आपणस्त्रान्नप्रतिषेधोत्रापूपादिव्यतिरिक्तविषयः। तत्राहयमः। अपूपाश्वकरंभाश्वधानावटकसक्तवः। शोकंमांसमपूपंचसूपं क
सरमेवच। यवागूःपायसंचैवयच्चान्यस्नेहसंयुताः। सर्वंपर्युषितंभोज्यंशुक्तंचैत्परिकर्जयेदिति। देवलोपि॥ अन्नभोज्यं प्राहराहारंशुक्तंचपरिकर्ज
येदिति। अपूपायवगोधूमविकारामंडकादयः। वटकामाषादिपिष्टमयाःप्रसिद्धाः। पुनरपूपग्रहणं ब्रीह्यादिपिष्टविकारोपादानार्थं। कसरंघृष्टति
ल्लूर्णसंयुतमौदनं। अन्यदौदनादिकंस्नेहसंयुतंघृतेनदध्वावावदारितं। एतत्सर्वंपर्युषितमशुक्तंभोज्यं। शुक्तस्वरूपं बृहस्पतिनोक्तं। अत्यम्लंशुक्त
मारब्धातेजिदितं ब्रह्मवादिभिरिति। अन्नम्लमीषदम्लंवायहस्तकालांतरेण वाइव्यांतरसंसर्गेणवात्यम्लंभवतितच्छुक्तंनतुस्वभावतोत्यम्लं। य

नृदिजान् ॥ प्रत्येकं प्रेषयेत्तेषां मन्त्रायां मलकोरकमिति ॥ आमलकोरकरानमप्यमावास्याव्यतिरिक्तविषयं ॥ धात्रीफलेरमावास्यायोनस्नायारिति स्मृतं
तरेनिषेधात् ॥ तैलादिदाने विशेषो देवलेन दर्शितः ॥ तैलमुद्धर्तनं स्नानं स्नानीयं च पृथग्विधं ॥ पात्रैरौदुंबरे रं द्याहै श्वदैविकपूर्वकमिति ॥ औदुंबरं ताम्बा
यतु प्रचेतसोक्तं ॥ आधुभ्योनरवभ्रमश्लेहनं न तु कारयेदिति तन्निषिद्धतिविषयं ॥ आश्वदेशे प्रकल्प्यानिद्रव्याणि पुराणेभिहितानि ॥ उपमूलं स
कन्मुन्नानुशास्तनोपकल्पयेत् ॥ यवांसिला न्वृशी कांस्यमापः सुखैः समाहृताः ॥ पाण्यराजतताम्नाणि पात्राणि स्यात्समिन्मधु ॥ पुष्पधूपसुगंधादिस्नौम
सूत्रं च मेक्षणमिति ॥ तिलाजर्तिलाग्राद्यास्तदभावे ग्राम्याः ॥ जर्तिलक्षणे मुक्तं सत्यव्रतेन ॥ जर्तिलास्तिलाः प्रोक्ताः ॥ कृष्णवर्णावने भवा इति तेषां प्रश
स्तत्वमापस्तंबजाह ॥ अटव्यां ये समुत्पन्ना अकष्टफलितास्तथा तैवैश्राव्ये पवित्रास्तु तिलास्तेन तिलास्तिला इति ॥ निमंत्रितब्राह्मणानामुपवेशनार्थं
मासनं वृशी ॥ तत्र विशेषो मनुना दर्शितः ॥ कुतपंचासने रयादिति ॥ कुतपोने पालदेशाप्रभवो मेषादिरोमनिर्मितकंबलः ॥ तदुक्तं स्मृतं तरे मध्याह्नः ख
ड्गपात्रं च तथा ने पालकंबलः ॥ रूयं र्भस्मिला गावो दोहित्र श्वैः स्मृतः ॥ पापंकुस्ति तमित्ताहुस्तस्य संतापकारणां अष्टावे ते यतस्तस्मात्कुतप इति
विभुता इति ॥ कांस्यस्वर्णं रजतताम्रपात्राणि भोजनार्थं मन्यार्थं चोपकल्प्यानि ॥ अन्नभोजनार्थं पलावापत्रपात्राण्येवोपकल्प्यानि न त्वन्यपण्यपात्रा
णि ॥ तथा चाग्निः ॥ नमृन्मयानि कुर्वीत भोजने देवपि न्ययोः ॥ पालाशेभ्यो विना न स्युः ॥ वर्णपात्राणि भोजन इति ॥ अर्घ्यार्थं त्वन्यपण्यपात्राण्यनिषिद्धानि

अतएव केजवापः ॥ त्वदिरोदुंबराण्यर्घ्यपात्राणि आश्वकर्मणि ॥ न च शमसृन्मयानि स्फुरपि पर्णपुलास्तथेति ॥ अन्नोपकल्पनीयं पुष्पं ब्रह्माह पुराणे
दर्शितं ॥ भुक्ताः समनसः - - - पक्षोत्पलानि च ॥ गंधरूपपुष्पानि यानि चान्यानि रुक्मरा इति ॥ मार्कंदेयपुराणे ॥ जाल्यश्वसर्वा रातव्यामल्लिकाश्चेत
यूषिकाजलोद्भवानि सर्वाणि कुसमानि च चंपकमिति ॥ यत्किं गिरसोक्तं ॥ न जाती कुसमानि न कदलीपत्रमिति ॥ चतुरपि ॥ अक्षराणां कुले जाता जाती
पूर्वपरिग्रहे ॥ तस्यादर्शनमात्रेण निराशाः पितरोगताः ॥ अत्र जाती कुसमनिषेधो वैकल्पिकः ॥ अत्र कर्ज्यानि कुसमानि मत्स्ये नोक्तानि ॥ पद्मवित्त्वा
कंधतूरपारिभद्राढरूपाः ॥ नरेयाः पितृकार्येषु पयश्चेवाविकं तथेति ॥ पारिभद्रो मंदारः ॥ आढरूपो वासकः ॥ शंखपि ॥ उग्रगंधी न्यगंधी निचैत्यष्ट
क्षोद्भवानि च ॥ पुष्पाणि कर्जनीयानि स्तवर्णानि यानि चेति ॥ अत्र रक्तवर्णनिषेधो जलोद्भवव्यतिरिक्तविषयः ॥ अतएवोक्तं तेनैव ॥ जलोद्भवानि दे
यानि रक्तान्यपि विशेषत इति ॥ विष्णुरपि ॥ वर्जयेदुग्रगंधीनि कंटकिजातानि स्तानि पुष्पाणि च सितानि स्रगंधीनि कंटकिजातान्यपि रयादिति ॥
धूपद्रव्यमपि विष्णुधर्मोतरे दर्शितं ॥ धूपोरुगुलकोदेयसुधाचंदनसारजः ॥ अगस्त्यसकपूरस्करुष्कस्त्वक् तथैव चेति ॥ तुल्यः सल्लकी वृक्षः ॥
त्वक्कुलवंगः ॥ मरीचिरपि ॥ चंदनागरुणी चोभेत मालोशीरपयकमिति ॥ वर्जनीयं धूपद्रव्यं विष्णुराह ॥ जीवजं च सर्वं न धूपार्थ इति ॥ जीवजं कस्तूर्या
दि ॥ चंदनकुंकुमकपूरारगरूपयकान्यनुलेपनार्थ इति ॥ दीपार्थं स्नेहद्रव्यमाह मरीचिः ॥ घृतादातिलतैलादानान्यद्रव्या तु दीपकमिति ॥ अत्र चान्य

इत्यनिषेधो ब्रह्ममेवोक्त इत्यविषयो न पुनः कौस्तुभमिदं विषयः । अतएव धृतेन शीपो दातव्यस्तथा चोषधीरसैः । वसामेदो दूवं शीपं प्रयत्नेन वि
 वर्जयेदिति । शौमसूत्रोपकल्पनं ब्रह्माभावविषयं । सति संभवे शौमं वस्त्रं कल्पनीयं ॥ अतएव स्मृत्यंतरं ॥ कौशेयं शौमकार्पासं दुर्कमहंतं तथेति ॥ ८५
 आशेषे तानियो रयात्कामानाप्नोति पुष्कलानिति । एवं दर्भादिमेषाणां तं इव्यमुपकल्प्य स्नात्वा शुक्लवासः परिदध्यात् । तथा च स्मृतिः । स्नातोऽधिका
 शीभवति देवे पित्र्येव कर्मणि । आशु कञ्जु कुवासाः स्यादिति । स्नानानंतरं यत्कर्तव्यं तदाह वसः । ततः स्नात्वा निवृत्तो यः प्रत्यक्षाय कर्तांजलिः । पाद्य
 माचमनाय च संप्रयत्ते यथाक्रममिति ॥ कर्तांजलिः स्वागतमित्युक्ताऽध्यस्तोपहृतिभ्यर्थं । पारप्रक्षालनार्थं माचमनाय चोदकं क्रमेण प्रयत्ते
 दित्यर्थः । तदनंतरं गृहांगणे मंडलद्वयं कार्यं । तदाह मत्स्यः । भवनस्यो मृतो भुवि । गोमयेना तुलित्वा यांगो मूत्रेण च मंडले इति । गोमयसहितेन गो
 मूत्रेण मंडले कार्यं इति शेषः । अत्र विशेषमाह शंभुः । उदक् प्लवसुरी च तु दक्षिणं दक्षिणा प्लवमिति । उरि च वैश्वदेविकं मंडलं पुरवणं कुर्या
 दक्षिणं विच्यं मंडलं दक्षिणा प्रवणं कुर्यात् । तत्र मंडलं करणादि आशु परिसमासे धैः । वैश्वदेविकं कर्म प्रदक्षिणं यज्ञोपवीतिना कार्यं । पित्र्यमुपस
 र्थं प्राचीना बीतिना कार्यं । तथा च मनुः । प्राचीना बीतिना सम्यगपसव्यमंतं द्विणा । पित्र्यमानि धनात्कार्यं विधिवदर्भपाणिनेति । अत्रैव विशेष
 पानरमाह कात्यायनः । दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान्परिचरन्सदा ॥ पातयेदितरज्जानुपितृन्परिचरन्सदेति ॥ स्नातो तपोपि ॥ उदक् प्लवसुरी च तु दक्षिणं दक्षिणा प्लवमिति । उरि च वैश्वदेविकं मंडलं पुरवणं कुर्या
 दक्षिणं विच्यं मंडलं दक्षिणा प्रवणं कुर्यात् । तत्र मंडलं करणादि आशु परिसमासे धैः । वैश्वदेविकं कर्म प्रदक्षिणं यज्ञोपवीतिना कार्यं । पित्र्यमुपस
 र्थं प्राचीना बीतिना कार्यं । तथा च मनुः । प्राचीना बीतिना सम्यगपसव्यमंतं द्विणा । पित्र्यमानि धनात्कार्यं विधिवदर्भपाणिनेति । अत्रैव विशेष

मांसभक्षणे मत्सवापोनेतरत्रैसवगम्यते ॥ अतएवोक्तं मनुना । न मांसभक्षणे शेषो न मद्येन च मैथुने ॥ प्रवृत्तिरेषा मृतानां निवृत्तिरुक्तमहाफले
 ति । यत्तु तेनैवोक्तं । नास्तु प्राणिनां हिंसा मांसस्य सद्युते क्वचित् । न च प्राणीवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥ समुत्पत्तिं च मांसं च वधं धौ च
 देहिनां ॥ प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणादिति ॥ यच्च याज्ञवल्क्येनापि । वसेत्सनरके घोरे दिनानि पशुलोभभिः संप्रितानि दुराचरो
 यो हंत्यविधिना पशूनि तित्ति विस्थि प्राणिहिंसा पूर्वकं मांसभक्षणविषयं न तु क्रयारिप्रासमांसभक्षणविषयं । प्राणिवधं निरापूर्वकमेव मां
 सनिषेधस्परणात् । ये च मनुनेवोक्तं । फलमूला शने मेध्ये मुन्यन्नानां च भोजनैः न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनादिति ॥ तत्र मांसप
 रिवर्जनस्य महाफलसाधनत्वं प्रोक्षितादिव्यतिरिक्तविषयं । अतएवोक्तं तेनैव । प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणस्य च काम्ययात्रायां चायथाविधि नि
 युक्तश्च प्राणानामेव चात्यय इति । प्रोक्षितमिदं शिष्टं मांसं ब्राह्मणस्य च काम्ययात्रायां कामनायां चायथाविधि नि युक्तः । आशे निमंत्रित
 श्वा प्राणास्येक्ष निमित्ते च मांसं भक्षयेदित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥ निमंत्रितेभ्यो यद्देयं तदाह कात्यायनः । तैलमुदृतं स्नानं दंतधावनमे
 व च ॥ कृतरो मनरेभ्यस्तदयातेभ्यो परेह नीति ॥ स्नानं स्नानसाधनं । दंतधावनं दंतधावनसाधनकाष्टादिदद्यादित्यर्थः । एतत्तैलादिरा
 नमनिषिद्धतिथि विषयः । निषिद्धतिथिषु तैलप्रतिनिधित्वेनामलकोदकं दद्यात् । तथा च मार्कंडेयः । अन्हः षड्कमुहर्ते पुगतेष्वथ च ता

तएवमरीचिः। तथा माता महश्वात्थं वैश्वदेव समन्वितं॥ कुर्वीत भक्ति संपन्नं सं वा वैश्वदेविकं मिति॥ अत्र ह्येवोरपि श्राद्धयोर्वैश्वदेविकं कर्मण सं चावृत्ति
विधानादेकप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वं भिन्नप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वं च प्रायं। ततश्चैकाधिकारापूर्वसाधकत्वं भिन्नाधिकारापूर्वसाधकत्वं चावगम्यते॥ उ
पविष्टब्राह्मणनियमाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः॥ पवित्रपाणयः सर्वे ते चमौ न प्रतान्विताः। उच्छिष्टेच्छिष्टं स्पर्शं वर्जयंतः परस्परमिति॥ मौनित्वं च ब्रह्मो
द्यकथा व्यतिरिक्तविषयं अतएव यमः ब्रह्मोद्याश्वकथाः कुर्युः पितृणामेतरीप्सितमिति॥ उपविष्टेष्वपि ब्राह्मणेषु यतिर्ब्रह्मचारी वा यद्यागच्छति तदा
सोपि श्राद्धे भोजयितव्यः॥ तदा हयमः भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः। उपविष्टेष्वनुप्रात्यः कामंतमपि भोजयेत् इति॥ छागले येपि॥
पूजयेच्छ्राद्धकाले पियतिस ब्रह्मचारिणं॥ विप्रानुत्थरं ते पापात्पितृन्मातृगणानपीति। मनुरपि॥ ब्राह्मणं भिक्षुकं चापि भोजनार्थमुपस्थितं। ब्राह्म
णेभ्यनुज्ञातः शक्तिः प्रतिपूजयेदिति॥ ब्राह्मणोपवेशनानंतरं कृत्यं पुराणे भिहितं॥ श्राद्धभूमौ गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरं। ताभ्यां चैव नम
स्कृत्य ततः श्राद्धं प्रवर्तयेदिति॥ श्राद्धं करिष्य इत्येवमुपविष्टा ब्राह्मणान्मुच्छेदित्यर्थः। अतएवोक्तं तत्रैव। उमौ हरौ समौ कृत्वा जानुभ्यामंतरं स्थि
तौ॥ सप्रश्रयश्चोपविष्टा न्यर्वाण्डे ह्योजोत्तमानिति। कुरुष्वेति तैरनुज्ञातो देवताभ्यः पितृभ्यश्चेति मंत्रं त्रिः पठेत्। तदुक्तं ब्रह्मांडपुराणे॥ देवताभ्यः पि
तृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च। नमः स्वर्गायै स्वाहायै नित्यमेव नमोनम इति। आद्यावसाने श्राद्धस्य त्रिरावृतं जपेत्सरेति। अनंतरं सर्वतस्तिलाविकिरे

तत्तदुक्तं निगमे॥ अपहता इति तिलाविकिरेदिति॥ तिलाविकीर्य दर्भासनं दद्यात्तदुक्तं पुराणे॥ कुरुष्वेति स तैरुक्तो दद्याद् दर्भासनं तत इति। दर्भासनं रा
नंच ब्राह्मणहस्ते उदकदानपूर्वकं कार्यं। अतएव याज्ञवल्क्यः। पाणिप्रक्षालनं कृत्वा विष्टरार्थान्कुशानपीति। विष्टरार्थानासनार्थान्कुशानासनेषु दत्त्वे
त्यर्थः। तदुक्तं पुराणे॥ आसने चासनं रघाहमेवादक्षिणे पिवेति॥ वामेवादक्षिणे पिवेति अयं विकल्पः पितृर्धेवार्थं ब्राह्मणासनं दानविषयतया व्य
वस्थिते द्रष्टव्यः। अतएवोक्तं तत्रैव पितृकर्मणि वामे वै देवे कर्मणि दक्षिण इति। देवे कर्मण्यासनं दानविशेषः काटको भिहितः। देवानां सयवादर्भा
इति। आसनं दत्वा पुनर्निमंत्रयेत्तदाह संग्रहकारः। ततः पुनर्योरत्वा निमंत्रयेद्देवेशणः क्रियतां तत आंतधेति विशेष्यया श्राद्धोत्तुभवानितिकर्ता
पुनर्ब्रूयात्प्राप्नोति विप्रः पुनर्ब्रूयादिति। निमंत्रणं च निरंगुष्ठं च हस्तं गृहीत्वा कर्तव्यं। तदुक्तं पुराणे॥ निरंगुष्ठं गृहीत्वा तु विधान्देवान् तस्माच्छेदयेदिति।
अंगुष्ठं व्यतिरिक्तं हस्तं गृहीत्वा निमंत्रयेत्विधान्देवान् तस्माच्छेदयेदित्यर्थः। आवाहनेति कर्तव्यतामाह कात्यायनः। यवहरस्ततो देवान् पृष्ट्वा प्यावाहनं प्रति
। आवाहयेदनुज्ञातो विधेदेवास्तद्वृत्वा। विधेदेवाः भृशुनेति मंत्रं जप्त्वा ततो संतान्। ओषधय इति मंत्रेण विकिरेत्तु प्रदक्षिणमिति॥ प्रदक्षिणं दक्षिण
पादं मूलकोतमक्षताविकिरेत्तु आरोपयेदित्यर्थः। विधेदेवास्तद्वृत्वा हस्तं नादर्शिताः। क्रतुरेक्षो वसुः सत्यः कालः कामस्तथैव च। धुरिश्च नोन्ननश्चैव
तथा वैवपुस्त्वराः। आर्द्रवश्च रशौ वैते विधेदेवाः प्रकीर्तिता इति। तेषामध्ये पुरुर्वार्द्रवसे जका विधेदेवात्रावाद्याः पार्वणश्राद्धत्वात्। अतएव वांस्वः इष्टि

श्राद्धे कतुरेशः संकीर्त्यै वैश्वदेविके ॥ नांशे मुरे सत्यवसू कास्ये च धुरिलोचने ॥ पुरुरवा ईवो नैव पार्वणे समुद्रा हतौ ॥ नैमित्तिके कामकालावेवं सर्वत्र की
र्तयेदिति ॥ इष्टि श्राद्धं कर्मो गंवृक्षिवत्कृतमितिकर्मो गश्राद्धमन्यदिति जायते नांशे मुखं वृक्षि श्राद्धं तत्स्वरूपं वृक्षवसिष्ठ आह ॥ पुत्रजन्म विवाहादौ वृक्षि
श्राद्धं मुद्रा हतमिति ॥ आदिशब्देनान्न प्राशनं चूडाकरणदिसंस्कारा गृह्येन तु गर्भाधानं पुंसवन सीमंती न्यूनानि तत्र क्रियमाणस्य कर्मो गश्राद्धत्वात्
कास्यं फलकामनोपाधिं पार्वणं यमावास्या श्राद्धं नैमित्तिकं संपिंडीकरणं ॥ ननु एको हिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते इति नैमित्तिकशब्दे एको हिष्टे
दत्तकथं संपिंडीकरणं प्रयुज्यते इति ॥ सत्यं ॥ तथापि द्रव्यदेवकर्तव्यमित्येको हिष्टस्य देवहिनत्वेन कामकालसंज्ञकानां विशेषां देवानामन्वयानुपपत्तेः
एको हिष्टस्य संपिंडीकरणं नैमित्तिकशब्देन लक्षणं योच्यते ॥ विश्वान् देवानां वात्सार्घ्यपात्रा सह नानि कुर्यात् तदा ह्यस्य वल्क्यः ॥ यवैरन्वर्च्यं कीर्त्यैथ
भाजने सपवित्रकोशं नो देव्यापयः ॥ सिंहाय वोसीति थवांस्तथेति ॥ मत्स्यपुराणेऽपि ॥ पिबान् देवान्यवैः पुष्यैरभ्यर्च्य सन पूर्वकं ॥ प्ररयेत्तात्र युग्मं तु धारये
त्सपवित्रके ॥ प्रवेता अपि ॥ एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यपात्रे विनिक्षिपेत् ॥ यवो सीतियवा न्कीर्त्या गंधपुष्पैः सुपूजितमिति ॥ अर्घ्यपात्राणि सोवर्णराजता
दीनि ॥ तदाह कात्यायनः ॥ सोवर्णराजतौ दुंदुवररवद्वमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु यानि वा विद्यंते पत्रपुटकेषु वेति ॥ यानि वेति यानि वा ते जसनि कां
स्यादीनि तेषु वेत्यर्थः ॥ राजतं पात्रं पिब्य विनियुज्यते न देवे तदाह मत्स्यो राजतं पात्रमधि ॥ सत्यं ॥ शिवने चोद्भवं यस्मादतस्तत्सितु चक्षुभं ॥ अमंगलं तद्य

पितृणां दक्षिणामुख इति ॥ वैश्वानो विप्रदक्षिणं तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणं ॥ देवानामृजवोदर्भाः पितृणां द्विगुणाः स्मृता इति ॥ मंडलकरणानं
तरं कर्तव्यमाह शंभुः ॥ उत्तरेक्षतसंयुक्तान् पूर्वाग्रान्विन्यसेत्कुशान् ॥ दक्षिणे दक्षिणाग्रांस्तु सतिलान्विन्यसेद्बुध इति ॥ मत्स्यपुराणेऽपि ॥ अक्षताभिः सपुष्पा
भिस्तदभ्यर्च्य पसव्यवत् विप्राणां सालयेत्यादौ वभिर्वंय पुनः पुनरिति ॥ अपसव्यवत् पूर्वमुदीच्य मंडलं पश्चाद्दक्षिणमंडलं पश्चार्च्यैत्यर्थः ॥ देवपूर्वकं वि
प्राणां पादप्रक्षालनं कुर्यात् ॥ अतएव ब्रह्मनिरुक्तं ॥ पाद्यं चैव तथैवार्घ्यं देवमादौ प्रयोजयेत् ॥ शंनो देवातिमंत्रेण पाद्यं चैव प्रदापयेत् ॥ इति ॥ पाद्यादिशानं
नामगोत्रोच्चारणं पूर्वकं कर्तव्यं तदुक्तं मत्स्यपुराणे ॥ नामगोत्रं पितृणां तु प्रापकं हव्यकव्ययोरिति ॥ पादप्रक्षालनानंतरं कर्तव्यमाह स्कमंतुः ॥ दर्मपाणि
र्दिराचम्य लघुवासंयतेन्द्रियः ॥ परिभित्तेशु चोदे रोगो मये नोपलेपिते ॥ दक्षिणाप्रवणे सम्यगावांता प्रयातान् रक्तचीना ॥ आसनेषु सरर्भेषु वक्त्रेषु
वेरायेरिति ॥ मनुरपि ॥ आसनेषु च कृतेषु बर्हिष्यास्तृथ कृथक ॥ उपस्पृष्टो दकान् सम्यग्बिभ्रांस्तानुपवेशयेदिति ॥ उपवेशनप्रकारो यमेनोक्तः ॥ आसने
स्पृशन्सव्येन पाणिना दक्षिणेन ब्राह्मणमुपसंगृह्य समाध्वमितिकेहोपवेशयेदिति ॥ आदित्यपुराणेऽपि ॥ विप्रो तु प्राङ्मुखो तेभ्यो दौ तु पूर्वनिवेशयेत्
उत्तराभिमुखान्विभ्रां रूरीं पितृभ्यश्च सर्वदेवि ॥ आसने चोत्सव ॥ दौ देवे प्राक्चयः पितृभ्योऽदगे कैंकमेवुब ॥ आतामहानामप्येवं तंत्रं वा वैश्वदेविकमि
ति ॥ आतामहानामप्येव मितिसंख्यादिभिः समयोदति रेशः वैश्वदेविकं कर्म श्राद्धं यार्थमावुत्यानुष्ठेयं तत्रेण वेत्यभिप्रेत्य तंत्रं वा वैश्वदेविकमित्युक्तं ॥ अ

पा.मं.

296

अन्यथा केषां चित्प्रधानप्रत्यासत्तिः केषां चिन्नेति वैधर्म्यमापतेत। सत्यं। आसनादिपदार्थेषु वचनबलात्कांडानुसमय एव स्वीक्रियते। वाचनिकत्वं चापसंयंततः क्वेति वैधर्म्यदेविकासनादिपदार्थकांडादूर्ध्वपित्रार्चनविधानात्। आसनादिरानप्रकारमाह स एव॥ द्विगुणोक्तकुरान्दत्वा ह्युक्तं स्तेषु चासहाभावाच्चतदनुज्ञातेजपेदायंतुनस्ततः। यवार्थोक्ततिलैः कार्याः कुर्यादिति पूर्ववत्तादत्वाध्यं संस्त्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानं॥ पितृभ्यः स्नानमसीति न्युक्तं पात्रं करोत्यध इति॥ द्विगुणान् द्विगुणं भुज्यान्सतिलां कुरानासनार्थं रद्यात्। तदुक्तं काटके। पितृणां द्विगुण्यंतिलैरिति। आसनदानात्पूर्वपश्चाच्चोदकं रद्यात्। तथा च। श्वलायनः। अपः प्रदाय दर्भान् द्विगुणं भुज्यान्। आसनं प्रदायापः प्रदायेति। आधेक्षणः। क्रिबतामिति पूर्ववत्क्षणं रत्वा पितृनां बाह्विध्य इति ब्राह्मणान् पृष्ट्वा आवाहयेति तैरनुज्ञात उक्तं स्तेति मंत्रेणावाह्यनमोवः पितर इति तिलां रत्नकारिदक्षिणासंतमवकीर्ययंतुनः पितर इति मंत्रेणोपतिष्ठेता तथा च प्रचेताः। शिरः प्रभृतिपादोतं नमो व इति पैतृक इति॥ उपस्थानानंतरं कृत्य मुक्तं पुराणे॥ जपेदायंतुन इति मंत्रं सम्यगशेषतः। रक्षार्थं पितृसत्रस्य त्रिः कृत्वा सर्वतो दिशं। तिलांस्तप्रक्षिपेन्मंत्रमुच्चार्या पृहता इति॥ अर्घ्याणां रत्नोतं पूर्ववत्कुर्यात्॥ अत्रार्घ्यपात्रासादनादौ विशेषे विष्णुना दर्शिताः। दक्षिणाग्नेषु र्भेषु रक्षिणापवर्गेषु च मसेष्वप्यासिंचेच्छनोदेवीति। अयमर्थः। दक्षिणाग्नेषु र्भेषु रक्षिणापवर्गतया सादितेषु पवित्रांतर्हितेषु च मसेषु त्रिष्वर्घ्यपात्रेषु शन्नोदेवी रभिरुप इति मंत्रेण प्रतिपात्रमप्यासिंचेदिति। शौनकोपि। पात्रेषु र्भोर्तर्हि

৩৫০/৩৩

तेष्वपि प्रदाय जज्ञो देवी रभिर्य इत्यनुमंत्रितास्तिलानावर्षितितिलोसिसौमदेवत्यो गोसवे । देवनिर्मितः । प्रन्नवद्भिः प्रतस्वध्यापितुं निमान् लोका न्ग्रीण
याहिनः स्वधानमः । अत्र पित्रादीनां त्रयाणामेकैकस्यानेकब्राह्मणनिमंत्रणे सर्वेषामेकब्राह्मणनिमंत्रणे विविण्णैर्धार्घ्यापात्राणि न तु ब्राह्मणसंख्यया । अतए
व वैजवापः स्तीर्त्वा पितॄणां त्रीण्येव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित् । एकविधिस्तीर्त्वा तिलान् घ्योदकेषु क्षिप्वेत्यर्थः । अर्घ्यपवित्रं युग्मसंख्यया कर्तव्यं । तदुक्तं चतुर्वि
ंशतिमते ॥ शालाकः पितृपात्रेषु पार्वणश्रुति । प्रक्षेपानंतरं गंधपुष्पाणि क्षिपेत् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे । अर्घ्याः पुष्पैः सुगंधैस्तैः प्रतिपूज्याश्च शास्त्रवदिति । त्र्यं
र्घ्याहो आपस्ताग्नेधादिभिः प्रपूज्या इत्यर्थः । अनंतरं कर्तव्यमाह शौनक्रः । ततः प्रतिग्राहयिष्यन् च धार्घ्या इति । तत्र आपो ब्राह्मणेः प्रतिग्राहयिष्यन् च धार्घ्या इ
ति मंत्रेण स्थापयेदित्यर्थः । ततः पवित्रां तर्हि तेषु ब्राह्मणहस्ते पूदकपूर्वकं यादिव्या इति मंत्रेण घ्योदिकं दद्यात् । ततश्च पैठानसिः । ततो ब्राह्मणहस्ते पूदक
पूर्वकं दर्भान् प्रदायेत् । एकपूर्वकं मध्योदिकं दद्यात् । तियादिव्या इत्युक्त्वा । सावेतते अर्घ्योदकमित्यप उपसृजयेव मेवेतरं योरिति । अत्र विशेषमाह धर्मः । या
दिव्या इति पात्रं पाणिभ्यामुद्धृत्य नामगोत्रं च गृहीत्वा स पवित्रहस्तोर्ध्वं दद्यादिति । यतु पैठानसि वचने हस्ते चिति बहुवचनं ततस्त्रींस्त्रीनेकैकत्रेति विहि
तब्राह्मणसंख्यापक्षे । ब्राह्मणहस्ते पूदकपूर्वकं दर्भान् प्रदायेति पवित्रार्थब्राह्मणार्चन एव बहुवचनप्रयोगात् । अव्यथा एव मित्तरयो रिति पितामहप्रीपितामहा
र्थब्राह्मणार्चनस्य पृथग्विधानं न स्यात् । एवं मर्घ्यं दत्त्वा तेषामर्घ्योदकानां संस्मृचान् विप्रहस्तेभ्यः पात्रेषु गर्जितान् पितृपात्रे संगृह्य तत्रात्रं न्युज्जमधोमुखं

पितृभ्यः स्नानमसीत्यर्थः कुर्यात् भूमे विरह्यादित्यर्थः। न्युञ्जकरणानंतरं कर्तव्यमाह वैजवापः। तस्योपरि कुशान्द्रत्नाप्रदयादिव पूर्वकं। गंधपुष्पाणि धूपं च
शेषवस्त्रोपवीतकमिति। देवपूर्वक इत्ययं परार्थानुसमयो याज्ञवल्क्ये कंठानुसमयेन सह विकल्प इत्यविरोधः। एवं गंधपुष्पादिभिर्ब्राह्मणान्भर्त्तु
श्रौतकरणारव्यं कर्म कुर्यात् तदाह कोत्यायनः। गंधान्ब्राह्मणसाहस्रान्पुष्पान्युत्तुभवानि च॥ धूपं चैवातु पूर्वैर्गन्धैर्गन्धैः कुर्यादतः परमिति। अग्नौ करणप्रकारमाह
याज्ञवल्क्यः। अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतापुतं॥ कुरुष्वेति घृतापुतं ततो हुत्वाग्नौ पितृयज्ञवत्। हुतशेषं प्रदद्यात्तु माननेषु समाहितः। यथा लोपपु
न्येषु रोप्येषु तु विशेषत इति॥ अग्नौ करिष्यन् घृतं घृतमन्नमादाय ब्राह्मणान्भर्त्तु इति पृच्छेत्। घृतशब्देन शाकादेर्निरासः। कुरुष्वेति तैस्सुज्ञातः
सन्निधममुपसमाधाय मेक्षणेनावहाय सोमाय पितृमते स्वधानमोऽग्नयेकव्यवाहनाय स्वधानमिति पिंडं पितृयज्ञविधानेनाग्नौ जुहुयात् ततो मे
क्षं हुत्वा हुतशेषं यथा लोपपुन्येषु पित्रादिभजनेषु दद्यान्न वैश्वदेवभाजनेषु तदुक्तं पुराणे। अग्नौ करणशेषं तु न दद्याद्देवैक इति॥ अग्नौ क
र्त्तव्यं प्राचीना वीत्युपवीती वा कुर्यात् तत्सकृत् भूतस्य पिंडं पितृयज्ञस्य देविकत्वं पितृकत्वाभ्यामुभयविधत्वेन विकल्पतोभयधर्मकत्वात् तद्विभूताग्नौ
करणस्याप्यनुपवीतिलोपवीतित्वयोर्विकल्पो वगम्यते। अत्र च यथा शाखं व्यवस्था दृष्टव्या॥ अग्नौ करणं च स्मार्तत्वेन विवाहाग्नौ कर्त्तव्यं यदा तु सर्वोधाने
नोपासनाग्निनास्ति तदा दक्षिणाग्नौ जुहुयात् तदसंनिधाने लौकिकाग्नौ तथा च वायुपुराणं॥ आदित्यदक्षिणाग्नौ तु होमार्थं वै प्रयत्नतः। अग्न्यर्थं लौकिकं

त्वेन देवकार्येषु वर्जितमिति॥ अर्घ्यपवित्रकं प्रतिपात्रं भेदेन कार्यं तदुक्तं चतुर्विंशतिमते हि देशलाके देवानां पात्रे कत्वापयः क्षिपेत्। पवित्रकरणे तिक
र्त्तव्यतामाह योगयाज्ञवल्क्यः। पवित्रे स्थ इति मंत्रेण देवपवित्रे च कारयेत्। अंतरर्भे चुराच्छिन्ने कौशे प्रादेश संमित इति॥ कुराच्छिन्न इति कुरा मंतरा कत्वा छि
न्ने। अतएव यज्ञपार्थः। ओषधी मंत्रे कत्वा अंगुष्ठं गुच्छि पर्वणेः। छिद्यात्प्रादेशमात्रं तु पवित्रं विष्णुं देवतां न न रवेन न काष्ठेन न लोहेन न मृत्तयादि
ति॥ अनंतरं स्वाहाग्नौ इति मंत्रेण देवतार्थं ब्राह्मणसमीपेर्घ्यपात्रं स्थापयेत्॥ तथा च गार्ग्यः। स्वाहेति चैव देवानां होमकर्मण्युदाहरेदिति। देवानां
होमकर्मणि अर्घ्यदानकर्मण्युपस्थिते पात्रं स्थापयितुं स्वाहाग्नौ इति मंत्रमुच्चारयेदिति प्रकरणाद्वगम्यते॥ अर्घ्यपात्रं स्थापयित्वा विप्रह
स्तेऽर्घ्यं दद्यात् तदाहा याज्ञवल्क्यः। यादिव्या इति मंत्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत्। अर्घ्यदाने विशेषमाह। दत्त्वा हस्ते पवित्रं तु संपूज्यार्घ्यं विनिक्षि
पेदिति। हस्तेष्विति बहुवचनमुपक्रमगते कवचनानुरोधेन विवक्षितं। तदनंतरं मुद्रकपूर्वकं गंधादिदेयं तथा च याज्ञवल्क्यः। दत्त्वा दिकं गंधमाल्यं
धूपदानं सहीपकं मिति। गंधादिदानमात्रदानस्याप्युपलक्षणं। आसनप्रभृत्याद्यादन्पर्यंतं वैश्वदेविकार्चनं कंठानुसमयेन कत्वा प्रासनायात्रा
दनपर्यंतं पितृर्चनं प्राचीना वीत्यप्रदक्षिणं कुर्यात्। तदाह याज्ञवल्क्यः। अपसव्यं ततः कत्वा पितृणामप्रदक्षिणमिति॥ ननु देवपित्रे च आसना
यात्रादनपर्यंतं नोपार्थानामपि परार्थानुसमयेनैवानुष्ठानं ननु कंठानुसमयेन परार्थानुसमये हितेषां प्रधानप्रत्यासतिर्भवति अवैषम्यं च

पा.मा.
२१६

नायतुतसर्वशानकेः सुसमाहितः॥ परिवेषयेत्प्रयतो गुणान्सर्वान्प्रचोदयन्निति॥ - - - निवेद्य च पृथक् पृथक्॥ विधिना देवपूर्वतु परिवेषणमारभे
दिति॥ संपादितं सर्वपात्रेषु प्रक्षिप्य पात्राभिर्मंत्रणं कुर्यात्तदा ह प्रचेताः॥ सर्वप्रकृतं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपेदिति॥ अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः॥ ह
त्वान्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिर्मंत्रणं॥ रुवेदं विष्णुरित्यत्रे हि जागृहं निवेशयेदिति॥ अनंतरं कर्तव्यमाह त्रिः॥ हस्तेन मुक्तमन्नाद्यमिदमन्नमि
तीत्येतत् स्वाहेति च ततः कुर्यात्स्वस्त्याविनिवर्तनं॥ गोत्रसंबन्धनामानि इदमन्नं ततः स्वधापितु नृकमादुदीर्येति स्वस्त्याविनिवर्तयेदिति॥ अयमर्थः॥
विश्वेभ्यो देवभ्य इति देवताशब्दोच्चारणानंतरमिदमन्नमित्कञ्चरयेत्॥ ततः स्वाहेति मंत्रमुच्चारयेत्ततस्तानममेति स्वत्वपरित्यागं कुर्यात्ततः पि
त्रादिकमात्मसंबधगोत्रनामोच्चारणपूर्वकं देवतोद्देवावल्लवे इदमन्नमिति षडेयं द्रव्यं निर्दिश्य स्वधेतिकव्यदानप्रकारकं मंत्रमुच्चार्य नममेति
स्वत्वपरित्यागं कुर्यात्॥ अनंतरं कर्तव्यमाह लघुयमः॥ अन्नहीनं क्रियाहीनं मंत्रहीनं च यद्वेत्ता सर्वमलिद्रमित्यस्मात्ततो यत्नेन भोजयेदिति॥
अच्छिद्रं जायतामित्युक्त्यनंतरं कर्तव्यमाह प्रचेताः॥ मधुवाता इति तृचं मध्वित्येतन्निकंतर्धेति॥ ततः सवित्रीसव्या इति कांजपेत्॥ तथा च या
ज्ञवल्क्यः॥ सव्या इति कां च गायत्रीं मधुवाता इति तृचं जप्त्वा यथा स्मरं वा च्यं भुंजीरं स्तेष्विवाग्यता इति॥ जुषध्वमित्युक्त्याहारः॥ अतएव व्यासः॥
जुषध्वमितिते चोक्ता सम्बन्धि धृतभाजनाः॥ रक्तमौनाः समभ्योरुपोशाना इति॥ अतएवाभिः॥ इति वाप्य

आ. अ३

२१६

वापि जुहुयात्कर्मसि स्थयति॥ अग्न्यर्थं गोपासनाधिकार्यसि ध्यर्थं॥ दक्षिणाग्न्यसन्निधाने ऋणो होमः कर्तव्यः॥ तथा च स्मृतं तदं॥ हस्ते ग्रीकरणं कुर्या
दग्ने वासाग्नि कोद्दिजः इति॥ साग्निकः सर्वाधानेनाहिताग्निर्दक्षिणाग्न्यसन्निधाने हस्ते लौकिके ग्रीवाः॥ ग्रीकरणं कुर्यादित्यर्थः॥ यदा त्वर्धाधानेनाहिता
ग्निरप्यग्निमान् तदौपासनाग्रावग्रीकरणं कुर्यात्तदा हस्ते हि जपाणावप्सु वा॥ तथा च मार्कंडेयः॥ अहिताग्निस्त्वेपासनाग्न्यभावे हि जेप्सु चेति॥ न
रादेनार्धाधानेनाहिताग्निरनाहिताग्निश्च गृह्यते॥ अग्नौ ग्रीकरणं जलसमीपे आश्रयकरणे वेदितव्यं॥ तदा ह कात्यायनः॥ विष्णुधर्मोत्तरे वाप्समार्कंडे
येनयः स्मृतः॥ सयदा पांसमीपे स्याच्छाश्वे जेयो विधिस्तदेति॥ यत्तु मनुनोक्तं॥ अग्न्यावेतु विप्रस्य पाणावेवोपपादेयेदिति तद्द्रष्टव्यं॥ नारिविषयं॥
तदा ह जातूकर्ण्यः॥ अग्न्यावेतु विप्रस्य पाणौ दद्यात्तु दक्षिणे॥ अग्न्याभावः स्मृतस्तथावद्वाप्यनविंदतीति॥ विद्यमानेषु ग्रीका म्यादिषु चतुर्षु आशेषु
ब्राह्मणपाणावेव होमः॥ तदा ह गृह्यकाराः॥ अन्वष्टक्यां च पूर्वेषु मासिमास्यधर्वाणाम्॥ काम्यमभ्युदयेष्टभ्यां मेकोद्दिष्टमष्टमं॥ चतुर्ष्वेष्टेषु साधूनाम्
ग्रीहोमो विधीयते॥ पित्र्यहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वेष्टेषु॥ पाणौ होमेतु विशेषः कात्यायनेन दर्शितः॥ पित्र्येष्टः पद्भिर्मूर्धन्यस्तस्य पाणावनग्निकः॥ इत्यामंत्र
वदन्येषां लूक्षापात्रे विनिक्षिपेदिति॥ यत्तु मनुनोक्तं॥ दैविकप्रवरेनग्निः रुक्ताग्नीकरणं हि जइति तत्र विकल्पेन व्यवस्था द्रष्टव्या॥ दैविकब्राह्मणपाणौ हो
मपक्षेपि पित्र्यब्राह्मणपात्रेष्वेव शेषं निक्षिपेत्॥ अतएव वासुपुराणं॥ दुत्वादौवकरेनग्निः शेषं पित्र्ये निवेदयेत्॥ न हि स्मृताः शेषभाजो विधेदेवाः पु

नियमाब्रह्मांडपुराणे दर्शिताः। न च क्रपातये नैव - भुक्तं गिरमीरयेत्। न चोदीक्षेत भुंजानं नैव कुर्वीत मत्सरं। न दीनो नापि वा कुभ्रो न चैवान्यम
 नानरः। एकाग्रमाधाय मनः श्राद्धं कुर्यात्सदा बुध इति। भोक्तुं नियममाह स्कर्मंतुः। अक्रोधनो रसान्त्सम्यगदाययस्य स्यरोचते। आतृते भोजनं ते
 षां कामतो नावशेषणं मिति। निगमेपि। तूष्णीं भुंजीरन्न विलोक्यमाना अनुभूत्य पानमिति। बोधायनोपि। पादेन पादमाक्रम्य यो भुङ्क्ते नापदिहजः त्वे
 वासो भोजयेच्छास्त्रे निराशाः पितरोगता इति। प्रचेता अपि। पीत्वा पोशन् मभीयासा चेत्स मगर्हितं। सर्वेन्द्रियाणां चापल्यं न कुर्यात्साणि पादयो रिति।
 मनु रपि। अत्कलं सर्वमन्नं स्यादभीरंश्चैव वाग्यताः। न च हि जातयो ब्रूयुरोत्रा पृष्टा हविर्गुणानिति। भुंजीरंश्चैवेत्येवकारः प्रमादात्सरस्परं स्पृशेत्पि
 भोजननिर्वत्यर्थः। अतएव रांस्वः। आश्वपदूने तु भुंजो नो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत्। तदन्नमत्य जनभुक्का गायत्र्यष्टरातं जपेदिति शंखेपि हुंकारेणापि
 यो ब्रूयात्स्नान्वापि गुणान्वदेत्। भूतलाच्चोत्थरे सात्रं सुचैद्दस्तेन वापितत्। प्रोटपादो वहिः कक्षो वहिर्जानु करो धवा। अगुष्टेन विना भ्राति मुखश
 चेन का पुनः। पीता वशिष्टं तोयादि पुनरुभूत्य वापि वेत्। रवादि तार्धं पुनः रवादेन्मोदवादी न्फला निवा। मुखेन वा धमेदन्नं निर्दोषेद्वा जने पिवा इत्थ
 मन्नं हिजः श्राद्धं रत्वा गच्छत्यधोगतिमिति। रातु नियममाह स एव। आश्वेनि युक्ता भुंजानान् पृच्छेत्पुणरिषु उच्छिष्टाः पितरो यांति पृच्छते न
 त्र संरायः। रातुः पतति बाहुर्वै जिह्वा भोक्तुं अभिद्यत इति। अन्यानपि भोक्तुं नियमानाह प्रचेताः। न स्पृशेद्दामह लेन भुंजानो न्नं कराचना निपा

सैनशिरोवस्ति न पश्चात्ताज नं स्पृशेदिति। भाजनं तु न निःशेषं कुर्यात्सातः कथंचन। अन्यत्र ४४ः क्षीराहासौद्रास्तु भ्य एव चेति। न च न निर्देयुर्न च
 शेषं येयुरिति जमदग्निवचनविरोध इति वाच्यं तस्याधिकावशेषणविषयत्वात्। अतएवोक्तं तेनैव। अल्पं पुनरुत्सृज्यं तस्या संस्कृतप्रमीतानां भा
 गधेयत्वादिति। उच्छिष्टस्यारंस्कृतप्रमीतारिभागधेयत्वं मनु रप्याह। असंस्कृतप्रमीतानां त्पणिनां कुलयोषितां उच्छिष्टं भागधेयं स्यादभेदो वि
 किरेच्च तदिति। एवं नियमेन भुक्तवत्कविप्रेषु यत्कर्तव्यं तदाह प्रचेताः। नृत्यान्बुध्यान्माराय सतिलं पूर्ववत्तपेता पूर्ववत्सव्याहृति कां गायत्री मधुवा
 तां च जपेदिति। तदाह कात्यायनः। गायत्री मधुमती मधुमध्विति च जप्त्वा तृत्या स्तेति पृच्छतीति। प्रभानंतरं व्यासः। तृत्या स्तेति तु पृष्टा स्ते ब्रूयुस्तृत्या स्म
 इत्यथेति। अनंतरं कर्तव्यमाह मनुः। सर्ववर्णिकमन्नायं सन्नीयात्प्राज्यवारिणा। स सुत्सृजेद्भुतत्वतामग्रतो विकिरं भुवीति। सर्ववर्णा व्यंजनविशेषा
 यस्मिन्तत्सर्ववर्णिकं। अत्र विशेषमाह प्रचेताः। ये अग्नीति भुवि क्षिपेदिति। भुवि रभो स्मृतायामिति। अतएव मन्त्रनादभेदो विकिरश्चरत्कृतं। विकिरं
 दत्वा भात्रामेत्। अतएव मरीचिः। आश्वेषु विकिरं दत्वा यो नात्रामेन्मति क्षयात्। पितरस्तस्य षष्प्रासं भवं कच्छिष्टं भोजेना इति। अनंतरं गंडुपार्थमु
 दकं दद्यात्। तथा च मरालसा वाक्यं। ततस्तान् च मनार्थं दद्यादापः सकलं कुर्यात्। पितृव्यप्राप्ते पूर्वकं हस्तप्रक्षालनाच्च मनार्थं मुदकं दद्यात्। त
 दाहविष्णुः। उदकं स्वेष्टान् च मनमारो रयान्ततः प्रदंश्चरेषु ततस्तप्रेक्षितमिति। आश्वदेशं सं प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात्। ततः पिंडनिर्वपणं

कुर्यात्तराहयाज्ञवल्क्यः। सर्वमन्नमुपादाय सति तं दक्षिणामुखः। उच्छिष्टसन्निधौ पिंडान् दद्यात्। पितृयज्ञवदिति। अयमर्थः। ब्राह्मणार्थपक्षे तत्स
मिश्रं सर्वमन्नमुपादाय पिंडान् कृत्वोच्छिष्टसन्निधौ पिंडयज्ञकल्पेन दद्यात्। एतच्च चरुश्रपणाभावे वेदितव्यं। यदा तु चरुश्रपणसंज्ञा वस्तदाग्नौ कर
णशिष्टचरुशेषेण सह सर्वमन्नमुपादाय अग्निसंनिधौ पिंडान् दद्यात् तराहमनुः। त्रींस्तस्माद्भुविः शेषात्पिंडान् कृत्वा समाहितः। औदकेनैव विधिना
निर्वपेद्दक्षिणामुख इति। उच्छिष्टसन्निधेः स्वरूपमाह त्रिः। पितृणामासनस्थानादग्रतश्चिप्वरलिपुः। उच्छिष्टसन्निधानं तन्नोच्छिष्टसंनिधाविति।
त्रिप्वरतिष्ठिति उच्छिष्टसंस्पर्शरहितं सनदेशोपलक्षणार्थं। अतएव व्यासः। अरन्निमात्रमुत्सृज्य पिंडास्तत्र प्रदापयेत्। यत्रोपस्पृशतां वापि प्राप्नुवं
ति न विद्वदिति। पिंडदाने कालमाह मनुः। पिंडनिर्वपणं केचित्पुरस्तादेव कुर्वत इति। भोजनात्पुरस्तादर्थनानंतरमग्नौकरणानंतरं वा पिंडनिर्वप
णं केचिद्वदति। अपरे तु भोजनानंतरमाचमनादूर्ध्ववा ब्राह्मणविसर्जनात्पश्चाद्वा पिंडनिर्वपणं केचिद्वदति। तिकेचिदित्यनेनावगम्यते। भोजना
त्पुरस्तात्पिंडनिर्वपणं सपिंडीकरणत्प्राग्विहितेष्वप्रशस्तेषु आशेषेषु सपिंडीकरणे प्रशस्तं आशेषेषु पश्चादेव पिंडनिर्वपणं। तराहलोगाक्षिः।
अप्रशस्तेषु आशेषेषु पूर्वीपिंडावनेजनं। भोजनस्य प्रशस्तेषु पश्चादेवोपकल्पयेदिति। आचमनात्प्रादूर्ध्ववा ब्राह्मणविसर्जनादूर्ध्ववा पिंडनिर्व
पणमिति पक्षाः शारवाभेदेन व्यवस्थिताः। तथा च स्मृत्यंतरे। मुनिभिर्भिन्नकालेषु पिंडदानं च यस्मृतां तस्मै शारवामतं यत्र तत्र कुर्याद्विचक्षण

आ. अ३

२२०

थवास्ते भूमौ योनिशि पेद्वलिं। तदन्नं निष्फलं याति निराशोः पितृभिर्गते इति। भोजनीयक्रमानंतरं कर्तव्यमाह कात्यायनः। अन्नसूक्तजपेष्ट्या
हृतिपूर्वांगाय त्रींसं प्रणवांसकृत्त्रिंशोऽष्टौः। पितृयज्ञमंत्रान् पुरुषसूक्तमप्रतिरथ मन्यानि च पवित्राणीति। मनुरापि। स्वाध्यायं श्रावयेत्सिन्धेधर्म
शास्त्राणि चैव हि। आख्याना नीतिहासां च पुराणान्यखिलानि चेति। अन्नसूक्तजपो यशोपवीतिना कार्यः। अतएव जमदग्निः। अपसव्येन क
र्तव्यं सर्वं आध्यायविधिः। सूक्तं स्मोत्रजपं मुक्ता विप्राणां च विसर्जनमिति। दातुं भोक्तृनियमाना हवृध्वरात्तातपः। अपेक्षितं यो न दद्याच्छ्राद्धार्थं
मुपकल्पितं। रूपणो मंदबुद्धिस्तनस आक्षेपलं भेत्। अपेक्षितं याचितव्यं आक्षेपार्थमुपकल्पितं। न याचते द्विजो मूढः स भवेत्पितृघातक
इति। ननु। याचते यदि दातारं ब्रह्मणो जानवर्जितः। पितरस्तस्य बुध्यंति दातृभोक्तृदशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः। तस्माद्दिद्वान्न तदद्याच्च
याचेन्न चरापयेदिति। वायुपुराणस्मृतिविरोधापात इति चेन्नैवं। तयो रनुकल्पितविषयत्वेनाप्युपपत्तेः। उपकल्पितवस्तु नोप्यत्यंताधिकस्य तन्न
प्रतिग्रहो शंखलिखिताभ्यां निषिद्धो। नाल्यंताधिकं दद्यान्न प्रतिगृह्णीय इति। अन्नपेक्षितवस्तुनो निवारणप्रकारमाह निगमः। नान्नपानादिकं आ
श्वेवापेक्षितं नुस्वतः क्वचित्। अनिष्टाद्वा बहुत्वाद्वा वारणं हस्तसंज्ञयेति। वारणं याचनस्याप्युपलक्षणार्थं। सुखतो याचमाने मोक्षभंगः। विशेषादपेक्षि
तं वस्तु ददातीत्युक्तं न दयेत्तथाच यमः। यावत्तु विष्णुं प्रवृत्तिया वदितं प्रदीयते। तावदभ्रंति पितरो यावन्नाह ददाम्यहमिति। भोजनकाले दातृ

प

पा.पा.

۷۷۹

ज्यालेपभागिनामिति। तत्र मंत्रो विष्णुना दत्तः। अत्र पितरो मादयश्च मितिर्भूमौ लेषु करावर्षणमिति। अनंतरं कर्तव्यमाह कात्यायनः। अत्र पितर इत्येकौ रक्तस्त्वजादधनादनावृत्यामी मरंत पितर इति जपतीति। आदमनात्प्राणायामोश्च पीडा वधि उद्ध्वस्व आसीता ततो नृक्ष सन्नेव पर्यावृत्यामी मरंतेति मनसां जपित्वोक्तं ते ता अत्र विशेषः कर्म प्रदीपे दत्तः। चामेनावर्तनं केचिदुद्गतं प्रवसते। आवृतं प्राणमायमपि तून् ध्यायन् यथा हतेः। जपे ते नैव चावृत्य ततः प्राणान्प्रमोपयेदिति। अमी मरंतेत्यनुमंत्रणानंतरं वि० अग्निं मरंतेत्यनुमंत्र्य शेषावघ्राणं कवाशु इति पूर्व बहुदकविनयनं पिंडोपरित्तो साचम्ब दसावंक्षित्यंजनं अधवस्त्रमभावे दशा मूर्णां वा एतद्ः पितरो वा सोमानवतो न्यस्तितरो युग्ममिति। तदनंतरं व्याघ्रः। गंध पुष्पाणि धूपंच दापंच विनिवेदयेत्। एतद्ः पितरो वा सोदरांदत्वा पृथक् पृथगिति। तदनंतरं बृहस्पतिः। अभ्यर्च्यैक पात्रं तु तेषामुपरि निक्षिपेत्। अनंतरं विष्णुः। अथैतावुपतिष्ठेत न मोचः पितर इत्यादि नामनो न्वाहुवामह इति तृचांतेनाथैतान् पिंडांश्चालयेत्परे तनः पितर इति। अनंतरं च त्वमाहा षलायनः। अग्निं प्रत्येत्य यदग्ने तमयाऽभ्यंनस्तो मे रिति गाहे पत्यं यदं तरिक्षं पृथिवीमिति। अनंतरं कसमाह मतस्यः। अथाचांतेषु वाचम्यवारिरद्यात्स कत्स कहिति ब्राह्मणहस्तेषु सकत्स कृदपो दद्यादित्यर्थः। तदा च मनसा कृपिंडदान पक्षे वेदितव्यं। आचांतेषु तु पिंडदान पक्षे वाचम्यपिंडदानं कत्वा ब्राह्मणहस्तेषु दकंस कत्स कृदद्यात्कुराश्च देयाः। पञ्चपुराणेऽपि। अन्वांते पूदकं दद्यात्

आ. अ३

व्याणीसयवानिचेति। यत्र यत्र ग्रहणं ततिलोपलक्षणार्थं। चशब्दः पुनरप्युदकरानसमुच्चारार्थः। कतकार्यत्वेन तेषु कुत्राचिच्छुबोदेशेषु विस्मृतेषु पुनरुदकारिकं रथात् तथा च मह्यः। अत्रांतेषु पुनर्दया जलपुष्पाक्षतादिकानिति। अनंतरं कर्तव्यमाह स एव॥ इत्याशीः प्रतिगृहीयाद्दिनेभ्यः प्रादुक्खोबुधः। अघोराः पितरः संतु संखित्यक्ते पुनर्दिनेः। गोत्रं तथा वर्धतां नस्तथेत्कृतश्चैतैः पुनः दातारानो भिवर्धेतावेराः संततिरेव च॥ अथाच नोमाव्यगमद्बुधेयं च नोस्ति॥ एताः सत्याशिषः संतु इत्कृतश्चाथैतैः पुनरिति॥ अनंतरं पात्रचालनं कृत्वा स्वस्तिवाचनं कुर्यात्॥ अतएव नारा यणः। अचालयित्वा तत्पात्रं स्वस्तिकुर्वीतियोद्दिजः। निराशाः पितरस्तस्य रास्वायां तियथागता इति। पात्रचालने विशेषमाह जातुकर्ण्यः। पात्राणि चालयेच्छास्त्रे स्वयं शिष्योऽथ वा सुतः॥ न स्त्रीभिर्न च बालेन नासजात्या कथंचनेति॥ स्वस्तिवाचनप्रकारमाह पारस्करः। स्वस्ति भगवन् ब्रूहीति वाचनमिति। अनंतरं कृत्यमाह याज्ञवल्क्यः। स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षप्योदकमेव चेति॥ अक्षप्यमस्ति तिब्राह्मणहस्ते जलं दद्यादित्यर्थः। मार्क हेयोपापितृणां नाम गोत्रेण जलं देयमनंतरं॥ ब्राह्मणानां हि जेर्वाच्यमक्षप्यमिदमस्ति तिहस्ते पितृभ्यां दत्तं योजनीयं॥ अनंतरं दक्षिणां दद्यात् स्वस्तिवाचनं कुर्यादक्षप्योदकमेव च। सतिलं नाम गोत्रेण दद्याच्छक्त्या च दक्षिणामिति। गोभूहिरण्यवासांसि होत्रा निशयनानि च॥ दद्याद्यदि होत्रं प्रापामासः पितुरेव च किं शास्त्रेण न रहितः पितृभ्यः प्रीतिमाचरन्ति॥ अत्र विशेषमाह पारस्करः। हिरण्यं विधेयं देवेभ्योरजतं पितृभ्यश्च

न्यवगोच्छ्रजिनं यावच्च शक्रयात एकपदुपविष्टानां विप्राणां श्राद्धकर्मेणि। भक्षभोज्यं समं देवं दक्षिणात्वनसारत इति। अनुसारत इति निमंत्रित
ब्राह्मणवियोगतारतम्येनेत्यर्थः। पितृदेवेन दक्षिणादानं प्राचीनावीतिना कार्यं। अतएकजमदग्निः। अपसव्यं तु तत्रापि मत्स्यो भगवान्सेहिमेन इ
ति। तत्रापि दक्षिणादाने पीति। यत्तु तेने वक्तुं सर्वकार्यमपसव्येन दक्षिणादानवर्जितमिति तद्वाह्यो देवेन दक्षिणादानपक्षे इष्टव्यं। सच पक्षो
देवलेन हीरतः। अत्रांतेभ्यो द्विजेभ्यस्तु प्रयच्छेदथ दक्षिणामिति। ब्राह्मणो देवेन दक्षिणादत्ते क्रममाह स एव। दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो हयात्पूर्वततो
हयोरिति। हयोरिति वैश्वदेविक ब्राह्मणयोः। अत्र पितृभ्य इति समभिव्याहाराच्चतुर्थे विष्टा। अनंतरं याज्ञवल्क्यः। दत्त्वा तु दक्षिणां तेभ्यः स्वधाकार
सुराहरेत्। वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यतां ब्रूयुरदस्तु स्वधेत्कृते भूमौ सिंचेत्ततो जलं। विप्रेभ्यो देवेभ्यश्च प्रियं माविप्रेभ्योक्त इहं जपेत्
। रातारो नो भवर्धतां वेदाः सः ततिरेव च। आधाचनो माव्यगमेद्बहुदेयं च नोस्वि। इत्कस्का प्रियया वाचा प्रणिपत्य प्रसादयेत्। वजे वजे इति प्रीतः। पि
तृपूर्वविसर्जयेदिति। अनंतरं पुत्रार्थमभ्यमपिंडं पत्यैरयात्। तथा च वायुपुराणं। पत्यै प्रजाधरि दयातु मध्यमं मंत्रपूर्वकमिति। मध्यमं पिंडमित्यर्थः।
मंत्रकृतमभ्येन दर्शितः। आधत्त पितरोगर्भमंत्रः संतानवर्धन इति। मनुष्याः। पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजिततरा। मध्यमे तु ततः पिंडमद्यात्सम्यक्स्तुता
विंती। आधुष्यं तं भक्तं विदेयगोमेधा समन्वितं। धनवंतं प्रजावंतं धार्मिकं साविकं तथेति। पत्या असंनिधानादौ पिंडानौ प्रतिपत्यंतरमाह बृहस्पतिः। अन्य

इति। तत्राधलायनत्रारिवनामाचमनात्पागूर्ध्वेति पक्षयोः समत्वेन विकल्पः। तथा च अधलायनः। श्रुतवत्स्वनाचांतेषु पिंडान्निर्दद्यात्तत्तेषु वेति
। यस्यां शारवायां कालविवोधेन श्रुतस्तत्र प्रयोगसौकर्यार्थमाचमनादूर्ध्वं पिंडनिर्वापपक्ष एव गृहीतव्यः। पिंडनिर्वापेति कर्तव्यता ब्रह्मांडपुराणे
भित्तिता। सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः। प्रघर्षणं ततः कुर्याद्वाधकर्मभ्य तद्वितः। खंडनं पेषणं चैव तथैवोल्लेखनक्रिया। वज्रेणा
थ कुशोर्वापि उल्लिखेत्तु महीं द्विज इति। खंडनं कुरादेष्टे दनं पेषणं भूषणं। वज्रशब्देन स्फुटच्यते। उल्लेखनमंत्रश्च कात्यायनेन दर्शितः। उल्लिखा
पहता इति अनंतरं पोक्षयेत्। तामशुक्ष्येत्। अधलायनस्मरणात्। तच्च कुशानां स्तुत्यात्। तदुक्तं ब्रह्मांडपुराणे। क्षिपेत्कुशांस्तत्र च दक्षिणाग्रानि
ति। ततोऽवने जनं कुर्यात्तदाह समेतुः। असाववने नितेति पुरुषे पुरुषं प्रति त्रिस्त्रिरेकेन हस्तेन विदधीतावन जनमिति। असाविति पित्रादी
नृगोत्रनामाभ्यां संबोध्यैकेन दक्षिणेन हस्तेन प्रतिपुरुषं त्रिस्त्रिरेकेन हस्तेन विदधीतावन जनमिति। असाविति पित्रादी
क्तं। प्राचीनावीतीलेखां त्रिरुकेनोपनयेच्छ्रुधंता पितर इत्यादि। तत्र विरोधे शारवाभेदेन व्यचक्षेपपक्षः। पिंडदानमंत्राः कात्यायनेन दर्शिताः।
असावेतत्त इति ये च त्वामन्विति पिंडदानं कुर्यादित्यादि। पिंडदानं सर्वजान्वाच्यकर्तव्यं। तदुक्तं वायुपुराणे। मधुसर्पिस्तलयुतां स्त्रीं पिंडान्निर्वपेद्बुधः।
जातु कृत्वा तथा सव्यं भूमौ पितृपरायणे रिति। पिंडदानानंतरं कर्तव्यमाह मनुः। न्युप्य पिंडा न्यितृभ्यस्तु प्रयतो विधिपूर्वकं। तेषु दर्शेषु तह संनिमृ

कार्ये। अतएव तदीय कृत्यमाकर्तयः। पृथक्पाकेननेत्यन्यइति। अत्र नित्य आधमप्यनियतं तदाह स एव। नित्यक्रियापितृणां च केचि हिंसेति मानवाः। न
पितृणां तथैवा न्येवोपपूर्ववदाचरेत्। यतु लोकाः। क्षिणेत्। पितृव्यर्थं निर्वपेत्। साकं वैश्वदेवार्थमेव वा। वैश्वदेवं न पितृव्यर्थं न रात्रौ वैश्वदेविक मितितत्ता
हितमधिकर्तृक आधविषयं। अहिताग्नेः आध्याग्नौ वैश्वदेवस्य तेनैव विहितत्वात्। पक्षान्तं कर्म निर्वपेत् वैश्वदेवं च सामिकः। पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्
ततो न्वाहार्यं कंबुध इति। पक्षान्तं कर्म अग्न्यान्वाधानं अन्वाहार्यं कर्तुं आध्यायतु पुराणवचनं। प्रतिवासरिको होमः आध्यादौ कुस्तेयादिदेवाहव्यं
न गुरुंति कव्यं च पितरस्तथेति तत्पितृपाकाद्वैश्वदेवकरणे वेदितव्यं। अतएव वेदानसिः। पितृपाकात्समुद्भूत्य वैश्वदेवं करोति यः। आस्तरंत इवे
च्छाक्षं पितृपांनो पतिष्ठत इति। अग्नौ करणानंतरं विकरणानंतरं वा वैश्वदेवं कर्म क्रियते तदापि पृथक्पाकादेव तत्कार्यं। तच्छाक्षद्वैश्वदेवकर
णेशेषस्यात्रापि समानत्वात्। अग्नौ करणानंतरं वैश्वदेवकरणं च स्मृत्यंतरे भिहितं। वैश्वदेवाहुतीरग्रावर्गिग्राहणभोजनात्। जुहुयाद्भूतयज्ञा
दि आधं रत्वा ततः स्मृतमिति। यदपि पितृपाकशेषाद्वैश्वदेवः यदि वा पाकांतरा दुभयथापि पितृपाकशेषादेव भोजनं तदाह याज्ञवल्क्यः। प्रदक्षि
णमनुब्रज्य भुंजीत पितृसेवितमिति। असत्पितृशेषपाकांतरं कृत्वापि भोक्तव्यमेव। अभोजनस्य निषिद्धत्वात्। तदाह देवलः। आधं कृत्वा तु
यो विप्रान् भुङ्क्ते। थकदाचन। देवाहव्यं न गुरुंति कव्यानि पितरस्तथेति। यतः पितृशेषभोजनं नित्यं अतएवैवा दद्यादौ नित्योपवासपक्षे भोजनम

स्वाम्यायः स्मर्यते। उपावासे परानित्यः आधं नैमित्तिकं भवेत्। उपवासं तदा कुर्यात्। आधाय पितृसेवितमिति। पितृसेवितभोजननियमोऽनुज्ञा
पक्ष एव। अतएव शातातपः। शेषमन्नं मनुज्ञातं भुंजीत तदनंतरं। इष्टैः सार्धं तु विधिवदुक्षिमांस्तु समाहित इति। भोजनानंतरं रातृभोक्तु नि
यमानाह बृहस्पतिः। तां निशां ब्रह्मचारी स्यात्कृत्वा च कृत्वाधिकैः सह। अन्यथा वर्तमानौ तौ स्यातां निरयगा मिनाविति। मत्स्यपुराणेऽपि पुनर्भो
जनमध्वानं यानमायासमैथुनं। आत्यक्तच्छास्त्रं भुङ्क्ते वसर्वमेतद्विर्जयेत्। स्वाध्यायं कलहं चैव दिवा स्वप्नं च स्वेच्छयेति। आत्यभोजने विशेषमा
हयमः। पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथुनं। संध्यां प्रतिग्रहं होमं आधुक्कृत्वा विर्जयेत्। संध्याहोमयोः प्रतिषेधस्वरुत प्रायश्चित्तस्य कृतत्वं
प्रायश्चित्तं कुर्यात्। अतएव भविष्यपुराणं। दशरुतः। पितृव्यायोगाय व्या आधुग्निजः। ततः संध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपीति। त्वमुक्तरीत्या
पार्वणं कर्तुं समर्थः संकल्पविधिना आधं कुर्यात्। तदुक्तं स्मृत्यंतरे। अंगानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात्। संकल्प आधमेवासे कुर्यात्। रथ्य वि
वर्जितमिति। अतोऽपि अत्यक्तान्नेः पार्वणं नैव नैकोद्दिष्टं संपिंडनं। अत्यक्तान्नेरुपिंडोक्तिसंस्मृत्य संकल्प्य भोजयेदिति। अयमर्थः। आत्ययेन यो
मिंत्यजतिस्तत्कामिः न तस्य आधेऽधिकारः। किंतु त्यक्ताग्निव्यतिरिक्तस्य सामिकस्य विधुरादेः अपिंडोपलक्षित आधेऽधिकास्तत्। यस्मादत्यक्ताग्नि
नाधिकारिणा आधमवश्यकर्तव्यं तस्माद्विरुद्धं तपार्वणविधावशाक्तः संकल्पविधानलक्षणं माह स एव। संकल्पं तु य-

राकुर्यान्नकुर्यात्सात्रपूरणं। विकिरश्चनरातव्यपिंडाश्चैव न निर्वपेत् इति स्मृत्यंतरात्। एवं रश्चैकैव्यं पार्वणश्राद्धं। अथ न द्विकतिभूतं प्रत्याद्वि
कं निरूप्यते। तत्र लोकादिः। आश्विनकुर्यादवश्यं तु प्रमीतपितृकः स्वयं। इंदुक्षये मासि मासि बुधौ प्रत्यब्दमेव चेति। तत्रैतत्कर्तव्यमाह जातुकर्ण्यः
॥ पितुः पितृगणस्तस्य कुर्यात्पार्वणवत्कृतः। प्रत्यब्दं प्रति मासं च विधिर्ज्ञेयः सनातन इति। पितृगणस्तस्य पितृकृतस्तस्य सांवत्सरमनु मासिकं
च आश्विनपार्वणविधिना कुर्यात्। जमदग्निरीषि। जापाद्यसहपिंडत्वमोरसो विधिवत्कृतः। कुर्वीत दर्शवक्राश्विनमाता पित्रोर्मृतेहनीति। ननु रश्चातिरेकान्माता
महानामपि आश्विनप्रसज्येत्। नायं होषः। प्रत्याद्विके पदपिंडानां पर्युदस्तत्वात्। तथा च कात्यायनः। कर्षू समन्वितं भुक्त्वा तथा च आश्विनोऽशं। प्रत्याद्विकं
च शेषेषु पिंडास्युः पडिति स्थिति रिति। कर्षू समन्वितं सपिंडीकरणं। यत्तु यमेनेन। सपिंडीकरणादूर्ध्वं प्रति संवत्सरं सतेः। माता पित्रोः पृथकार्यमेको हि
हं मृतेहनीति। यच्च मृताहं प्रवृत्त्यव्यसेनोक्तं। एको हि हं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः। अकृतं तद्विज्ञानीयाद्देवेऽपि तृधा त क इति। तत्र पार्वणे को हि हं
विकल्पः। तत्रापि वृद्धाचारतो व्यवस्था। अमावास्यायां प्रेतपक्षे च मृतानां पार्वणश्राद्धं नियतं। तदाह रश्चः। आमायां तु क्षयो यस्य प्रेतपक्षे थवा पुनः
पार्वणं तत्र कर्तव्यं नैको हि हं कदाचनेति। यत्तेस्तनकाये को हि हं किंतु सर्वपार्वणमेव। तथा च प्रचेताः। इंदुग्रहणमात्रेण नैव प्रेतो भवेद्यतिः। अतः
रक्तेन कर्तव्यं पार्वणं तत्र सर्वेति। अत्र केचित् पार्वणे को हि हं योरन्यथा व्यवस्थामाहुः। प्रत्यब्दं पार्वणे नैव विधिना क्षेत्रजोरसो। कुर्यात्तामितरेकु

आ. अ३

२२४

देशगतापत्नीगर्भिणीरोगिणी तथा। तदा तं जीर्णं वृषभः। छागो वा भो कुमर्हतीति। आपलवो विप्रतिपत्संतरमाहा। यद्विपलं विरेकास्त्राजडिष्टायदि
वामृता। दुरात्मानानु कूला च तस्य पिंडस्य का गतिः। आकाशं गमयेत्पिंडं जलस्थो दक्षिणा मुखः। पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणा दिक् येव चेति। यत्तु देवलो
नोक्तं ततः कर्मणि निर्वृते तां पिंडांस्तदनंतरं। ब्राह्मणेभिस्सजोगोवीमक्षये रप्सु वा क्षिपेदिति तत्तु त्रार्थित्वाभावविषयं। तीर्थश्राद्धे पिंडानामप्येव प्रेतो
पः। तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे। तीर्थश्राद्धे सदा पिंडान् क्षिपेत्तीर्थसमाहितः। दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पित्र्यादि कसा प्रकीर्तयेति। अनंतरमुत्तिष्ठं संमार्जयेत्
। अतएव याज्ञवल्क्यः। विसर्जितेषु विप्रेषु हि जोच्छिष्टं न मर्जयेदिति। अयमर्थः। विप्राणां मुत्तिष्ठं न संमार्जयेत्। अपितु तेषु विसर्जितेषु पिंडं प्रतिपत्तो च
रुतायामिति। यत्तु व्यासेनोक्तं। उत्तिष्ठं न प्रमृज्यात्तु यावन्नालमितोरविरिति। यच्च वसिष्ठेनोक्तं। आश्विनोद्वासनीयानि उत्तिष्ठान्यादि न क्षयात्। चो
संते वै स्वधाकारास्तापि बंतः। कृतो दकाशिततद्गृहांतरसंभवविषयः। अतएव प्रचेताः। भृत्यवर्गवृत्तो भुङ्क्ते कव्यशेषं स्वगोत्रजैः। आसायं श्राद्धशालायां
हि जोच्छिष्टं न मर्जयेत् इति। उत्तिष्ठं न मर्जयित्वा नंतरं वैश्वदेवं कृत्वा शेषमन्नं ब्राह्मणेः सह भुंजीत। तथा च मत्स्यपुराणं। ततश्च वैश्वदेवं तिस्रस्तुतः सह बंध
वः। भुंजीतातिथि संयुक्तः सेवीपतृनिषेवितमिति। यदा श्राद्धं निर्वर्त्य वैश्वदेवं किं क्रियते तदा तच्छेषादेव तत्कार्यं तदाह पैग्वीनसिः। आश्विनं निर्वृत्य विधिव
हैश्वदेवारिकं ततश्च कुर्याद्विष्टांततो दद्याद्धूलकारादिकं तथेति। आश्विनं न नित्यश्राद्धं परिगृह्यते। तत इति पितृपाकरोषात्। नित्यश्राद्धं पृथक्पाकेन

तदि

पा० मा०
२२५

श्यादीनां विशेषो न विध्यपुराणे दर्शितः। नवसप्तविंशतिराज्ञा नवश्राथान्यनु क्रमात्। अथ तयोर्वर्णयोस्तुषडित्याहुर्महर्षय इति। नवश्राथानामुपरिकर्त
व्यं मासिकं नवमिश्रं। तथा चाश्रयनः। नवमिश्रं षडुत्तरमिति। मासिकानामुपरिकर्तव्यं प्रत्यादिकं पुराणं। अतएव हारीतेन प्रायश्चित्तकांडे क्रमेण
नवमासिकयोः प्रायश्चित्तमभिधायेत्तरकार्त्तिकं। अथ पुराणराधेन व्यवहृत्य प्रायश्चित्तं विहितं। चाश्रयणं नवश्राथे प्राजापत्यं तु मासिके। एकाह
स्तपुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते इति। इत्थं पार्वणे कोटिद्वये अभिहिते। अथोभयात्मकं सपिंडीकरणमुच्यते। तत्र लोकादिः। श्राथानि षोडशायाच विदधी
तसपिंडमिति। षोडशश्राथानि जातुकर्ष्ये न दर्शितानि। द्वादशप्रतिमास्यनि आयुषाण्यमासिकेतथा। त्रैपक्षिकादिके चेति श्राथान्येतानि षोडशेति।
अत्रायुष्यमासिकाद्विशब्दः। उनमासिको न षण्मासिको न द्विकपराः। द्वादशमासिकानां कालायास्तव ल्वेयन दर्शिताः। मृते हनितु कर्तव्यं प्रतिमासं
तु वत्सराप्रतिसंवत्सरं चैव भायमेकादशे हर्षति। वत्सरं वत्सरपर्यंतं मासि मासि मृते हनि श्राथं कर्तव्यं सपिंडीकरणं दूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं मृते हनि श्राथं कर्त
व्यं। आद्यं तु मासिकमेकादशे हनि कर्तव्यं। उन षण्मासिकारीनां कालमाह गालवः। उन षण्मासिकं षष्ठे मासे धेनून् न मासिकं। त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्या
इना वरं द्वादशे तथेति। गोतमोपि एकद्वित्रिदिने रुने त्रिभागे नोन एव वा। श्राथान्यूनानां द्विकारीनिकुर्यादित्याह गौतम इति। उन मासिकस्य कालवि
कल्पमाह गोभिलः। मरणाद्वादशाहे स्यान्मास्युने चोन मासिकमिति। उनानां वर्जकालमाह गार्ग्यः। नंदरायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे। उन

आ० अ०

२२५

श्राथं न कुर्वीत गृहीपुत्रधनक्षयादिति। मरीचिरपि। द्विपुष्करे न नंदरासुसिनी बाल्या भृगोर्दिने। चतुर्दश्या च नोनानि कृतिकास्तत्रिपुष्कर इति।
तिथिवारनक्षत्रविशेषाणां त्रयाणां भेलनं त्रिपुष्करं। द्वयोर्मेलनं द्विपुष्करं। केते विशेषाः। द्वितीया सत्यमी द्वादश्या भद्रा तिथयः। भानुमौ मराने श्रव
राः। पुनर्वसुतरा फाल्गुनी विशाखा तराशा डा पूर्वा भाद्रपदानस्तत्राणि। एवमेतानि षोडशश्राथानि कृत्वा ततः सपिंडं न विदधीत। सपिंडीकरणकाल
माह। अथ सपिंडीकरणं त्रिपक्षे वा तृतीये वा मासि षष्ठे चैकादशे वा द्वादशाहे चेति। एकादशाह द्वादशाह तृतीयपक्ष तृतीयमास षष्ठमासे कादशमास
संवत्सरां तं शुभागमाह। इत्यष्टौ कालाः प्रकीर्त्तिताः। तत्र व्यवस्था माह हारीतः। यस्य पूर्वमावास्या मृताहा दशमी भवेत्। सपिंडीकरणं तस्य कुर्या
देवस्ततो भिमान्। मृताहा दूर्ध्वदिनमारभ्येत्यर्थः। कास्ती मिनोपि। सपिंडीकरणं कुर्यात्पूर्वमावास्यामास्ततः। परतो द्वादशात्रा चैतू हरे पशूति
॥ आहिताग्निना जमावास्यां पिंडपितृयज्ञस्यावश्यकत्वात् सपिंडीकरणं मंतरेण तदसंभवाच्चैकादशेऽन्दि द्वागमे सपिंडीकरणं कार्यं। पि
ंडपितृयज्ञं कर्तव्यता च श्रूयते। जमावास्यायामपराह्णे पिंडपितृयज्ञेन चरंतीति। सपिंडीकरणात् पूर्वपिंडपितृयज्ञस्यासंभवात् गालवेन दर्
शितः। सपिंडीकरणात्ते पितृकं पदमास्ति। आहिताग्ने सिनी बाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्तते इति। द्वादशागमने तु सपिंडी द्वादशे न्हि सपिंडी
करणं कुर्यात्। तदुक्तं मविष्यपुराणे। यजमानोऽग्निमात्राज्ये तश्चानग्निमात्रं भवेत्। द्वादशाहे भवेत्कार्यं सपिंडीकरणं स्तुते इति। गोभिलो

पिशाग्निकश्चयहाकर्ताप्रेतश्चानग्निमान्भवेत्॥द्वादशाहेतदाकार्येसपिंडीकरणं सुतेरिति॥प्रेतस्यसाग्नित्वे तृतीयपक्षे सपिंडीकरणं कार्यं तदाह
समंतुः॥प्रेतश्चेदाहितग्निः स्यात्कर्ताऽनग्निर्यदाभवेत्॥सपिंडीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके इति॥उभयोः साग्नित्वेद्वादशाहे सपिंडीक
रणं कार्यं॥साग्निकस्तयहाकर्ताप्रेतोवानग्निमान्भवेत्॥द्वादशाहेतदाकार्येसपिंडीकरणं पितुरिति॥उभयोरनग्नित्वेद्वादशाहस्यः सत्यकालाद्
याविल्यंतोतदुक्तं भविष्यपुराणे॥सपिंडीकरणं कुर्यात्पुत्रजमानस्त्रिमान्अनाहिताग्नेःप्रेतस्य पूर्णे ब्रह्मरतर्षभ॥द्वादशाहनिषेधे वादिपक्षे
वाग्निमासिके॥एकादशे वापि मासि मंगलस्याप्युपलब्धताविति॥एतेषु सत्यपक्षेषुद्वादशाहः प्रशस्तः॥तदाह व्याघ्रः॥आनंत्यात्कुलधर्माणामुसां
चैवायुषः क्षयात्॥अस्तित्वे श्वशरीरस्यद्वादशाहः प्रशस्यत इति॥एतत्सर्वत्रैवर्णिकविषयं॥भूदस्य तुद्वादशाह एव प्रतिनियतः॥अतस्त्वसपिं
डीकरणं कर्तव्यमित्यनुवृत्तिविष्णुः॥मंत्रवर्जं हि भूदाणांद्वादशाहनिर्कारितमिति॥यदा संवत्सरपूर्तेः प्रागेवैकादशाहादिषु षोडशाध्यात्मिक
त्वासपिंडीकरणं क्रियते तदा पुनरपि स्वस्वकाले मासिकान्यावर्तनीयानितराह गोभिलः॥यस्य संवत्सरादूर्वा विहिता तु सपिंडता॥विधिवत्ता
निकुर्वते पुनः श्राध्दानि षोडशेति॥विधिवदित्यथा योगमेको हिष्टेन पार्वणेन वा विधिनेत्यर्थः॥तदाह पैडीनसिः॥सपिंडीकरणादूर्वा कुर्याच्छ्रा
ध्दानि षोडशा एको हिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानितु॥सपिंडीकरणादूर्वयदा कुर्यात्तदा पुनः॥प्रत्यब्दं यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्सितान्यपीति॥

युरेको हिष्टं तु तादृशमिति॥जातूकर्ण्यवचनात्॥तदयुक्तं॥एको हिष्टं तु कर्तव्यमोरसेन मृते हनि॥सपिंडीकरणादूर्वमातापित्रोर्न पार्वणमिति पैडी
नसीवचनविरोधाज्जातूकर्ण्यवचनं तु क्षयाहव्यतिरिक्तप्रत्यक्षकर्तव्याक्षय्यतृतीयादि विषयत्वेनाप्युपपद्यते॥यतु समंतु नोक्तं॥कुर्याच्च विधिव
च्छ्राध्दपार्वणयोगिमान् हिजः॥पित्रोरनग्निमान्धीरएको हिष्टं मृते हनीति तदप्ययुक्तं॥बह्वयस्कये विप्राये चैकाग्रयण्ये चैवातेषां सपिंडनाह
ध्वमेको हिष्टं न पार्वणमिति स्मृत्यंतरे साग्निकस्याप्येको हिष्टविधानात्॥एको हिष्टं लक्षणमाह याज्ञवल्क्यः॥एको हिष्टं देवर्हानमेकार्घ्ये कपवि
त्रकं॥आवाहनाग्नौ करणरहितं द्युपसं व्यवत्॥उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने॥अभिरम्यतामिति वदेद्वयुक्तेभिरतास्य हेति॥कात्याय
नोपि॥अथैको हिष्टमेकपात्रमेकार्घ्ये एकः॥पिंडो नावाहनं नाग्नौ करणं नात्र विधेरेवाः स्वरितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वरितमित्यनुज्ञात उपतिष्ठता
मित्यक्षय्यस्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गे अभिरतास्मेत्यपर इति॥तच्चैको हिष्टं विविधं न वनवमि श्रं पुराणं चेति॥तत्र प्रथमाहाये वा दशाहं तं
विहितं नवश्राध्दानि चान्गिराः॥प्रथमे न्हितृतीये न्हि पंचमे सप्तमे पिवा॥नवमेकादशे चैव तन्नवश्राध्दमुच्यत इति॥वसिष्ठेऽपि सप्तमे न्हितृ
तीये न्हि प्रथमे नवमे तथा एकादशे पंचमे स्मर्त्तव्यं श्राध्दानि षट् तथा॥केचित्सं च वनवमं भवेदंतरितं यदि एकादशे न्हितृ कुर्यादिति स्मृतिरुक्तो विदु
रिति॥अत्र पक्षद्वयस्य व्यवस्था शिवस्वामिना दर्शिता॥नवश्राध्दानि पंचादुराभ्या यनशाखिनः॥आपस्तम्बाः षडित्याहुर्विभाषामितरे विजमिति॥बै

पा० मा०
२२७

कर्तव्यं तदाह संखः ॥ मातुः सपिंडीकरणं कथं कार्यं भवेत्कृतैः ॥ पितामहादिभिः सार्धं सपिंडीकरणं स्मृतमिति ॥ प्रमीतपितृकस्य विकल्पमाह यमः ॥
जीवसितापितामहमातुः कुर्यात्सपिंडतां ॥ प्रमीतपितृकः पित्रापितामहापवास्ततः ॥ इति ॥ पुत्रिकासुतोमातुसपिंडने मातामहादिभिः सह कुर्यात्
तथा तथान्वबोधायनः ॥ आदिरोत्तममेपिडेमातुरं पुत्रिकासुतः ॥ द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये वापितामहा इति ॥ अन्वारोहणे तु भर्त्रे वसपिंडयं
नियतं तदाह शातातपः ॥ मातुः या नुगता पृथासातेन सह पिंडतां ॥ अर्हति स्वर्गवासे पियावराभूतसंप्लवमिति ॥ यमोपिापत्याचे केन कर्तव्यं
सपिंडीकरणं स्त्रियः ॥ सामृतापिहिते नैक्यं गतामं चाहुतिव्रतैरिति ॥ अत्रैक्यरात्रः पितामहादिनिवृत्त्यर्थः ॥ सपिंडीकरणस्य पार्वणैको
द्विष्टत्वात् ॥ एतत्सर्वं ब्राह्मणदिविवाहेषु द्रष्टव्यं ॥ आसुरादिविवाहे च तर्थाविकल्पः ॥ तत्र पक्षत्रयमाह शातातपः ॥ तन्मात्रातसितामहातस्व
स्वावासापिंडनं ॥ णासुरादिविवाहेषु वर्णानां वेष्टिता भवेत् ॥ पितापितामहयोज्यः पूर्णसंवत्सरे कृतैः ॥ मातामातमहयोज्य इत्यहमगवा
नृशिव इति ॥ मातुः सपिंडये गोत्रनिर्णयमाह ॥ ब्राह्मणदिविवाहेषु यातूदाकन्यका भवेत् ॥ भर्तृगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिंडोदकक्रिया ॥ आ
सुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित इति ॥ लोकाक्षिरपि मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिंडोदकक्रियाः ॥ कुर्वीत पुत्रिका पुत्रपुत्रमाह प्रजापतिरि
ति ॥ पत्न्याः सपिंडयं दरीयति ॥ भवन्नादिभिः सह वास्याः सपिंडीकरणं भवेदिति ॥ पत्न्यः सपिंडयं माह लोकाक्षिः ॥ सर्वाभावे स्वयंपत्न्यः स्वभ

आ० अ० ३

२२७

तृणाममंत्रकं ॥ सपिंडीकरणं कुर्यात्स्ततः पार्वणमेव चेति ॥ स्मृतुरपि ॥ अपुत्रे प्रस्थिते कर्तानास्ति वेङ्गाश्च कर्मणि ॥ तत्र पत्न्यपिकुर्वीत सपिंडयं पा
र्वणं तथेति ॥ वतुस्मृत्यंतरो ॥ अपुत्रस्य परेतस्य नैव कुर्यात्सपिंडनां ॥ अत्रौचमुदकं पिंडमेकोद्विष्टं न पार्वणं ॥ अपुत्राये मृताः केचित्सुरक्षावास्त्रियोपि
यातेषां सपिंडानाभावादेकोद्विष्टं न पार्वणं मिति तस्य चोत्पादनीविधिप्रशंसा परतया व्याख्येया ॥ वतीनां सपिंडयं निषेधस्तद्वशात् ॥ सपिंडीकरणं ते
षां न कर्तव्यं स्तारिभिः ॥ त्रिदंडग्रहणादेव प्रेतत्वे नैव जायते ॥ एकोद्विष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा ॥ अह्नये कारशेतेषां पार्वणं नुविधीयते इति
॥ इत्थं विध्युभयात्मकं सपिंडीकरणं निरूपितं ॥ अथ पार्वणविकृतिरूपं वृद्धिब्राह्मणनिरूप्यते ॥ तत्र याज्ञवल्क्यः ॥ एवं प्रदक्षिणावृत्तौ वृद्धीनां री
सुखान्पितृन् ॥ यजेत दधिकर्कं धमिता न्पिंडान्यवैः क्रिया इति ॥ एवं पार्वणवरित्यर्थः ॥ तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ॥ वृद्धोऽसमर्चयेद्दिद्वान्नित्येनां री
सुखान्पितृन् ॥ संपादितो विशेषस्तदेषां पार्वणवद्भवति ॥ पार्वणवरित्यनेनैवावाहनत्रिपुरुषोच्चारणारयोतिरिच्यते ॥ अयंतु विशेषः संपा
दितः ॥ नां रीसुखाः पितर इति ॥ एतच्च प्रदक्षिणावृद्धदरदध्याशनां याज्ञवल्क्योक्तानामितरेषां विशेषाणां मुपलक्षणं ॥ ते च विशेषाः कासायनेन
दक्षिणाः ॥ आभ्युदयके प्रदक्षिणमुपचारः ॥ पित्र्यमंत्रवर्जनमुजबोदभायवैल्लिखार्थाः ॥ स्तसंपन्नमिति तु त्रिप्रभः ॥ सुसंपन्नमित्यनुशादधिवराक्ष
तमिभाः ॥ पिंडानां रीसुखान्पितृनां वाहयिष्य इति पृच्छति ॥ नां रीसुखाः पितरः प्रीयंतामित्यक्षप्यस्थलेनां रीसुखान्पितृन् च यिष्य इति पृच्छति ॥ नां री

पा० मा०
२२८

मुखाः पितरः पितामहः प्रपितामहश्च प्रीयतामित्यनेन स्वधाकुर्याद्युगमान्वाहणानारायेदिति। प्रचेतसोपि। मातृ आश्वंतु पूर्वस्यासितृणां तदनं
तरा। ततो माता महानां च वृद्धौ आश्वंतु यं स्मृतं। न जपेत्ते तृकं जप्यं न मांसं तत्र रापयेत्। प्राङ्मुखो देव तीर्थे निक्षिपेद्देवा विसर्जनमिति। प्राङ्मुखः
पिंडदानादिकं कुर्यादित्यध्याहारः। अतएव प्रचेताः। अपसव्यं न कुर्वीत न कुर्यादभरक्षिणं। यथा चोपचरे देवांस्तथा वृद्धो पितृनृपि प्रदद्यात्।
असुखः पिंडान्वृद्धो सव्येन वाग्यत इति। पिंडदाने विशेषमाह वसिष्ठः। प्राङ्मुखो देव तीर्थे न प्राङ्मुखेषु कुरोषु च। दत्त्वा पिंडान्न कुर्वीत पिंडपात्रमध्ये
मुखमिति। पिंडदानं चोष्ठिहसन्निधौ न दद्यात्। प्राङ्मुखः पिंडान्वृद्धो नाम्ना च वाद्यत इति शातातपस्मरणात्। नामोच्चारणं च प्रथमं पिंड एव
न द्वितीयं। तदुक्तं चतुर्विंशति मते। एकं नाम्ना परंतु द्विं दद्यात्पिंडान्वृद्धं कृपृथगिति। एकैकस्मिंद्वौ द्वौ पिंडौ तत्रायं नाम्ना द्वितीयं तू द्वौ दद्यादित्यर्थः।
वृद्धि आश्वेतमहावाहो कुलधर्मनिवेश्यमिति। वृद्धि आश्वनिमित्तान्याह लोकादिः। नामान्न वोल गोदान सोमोपनयन पुंसवो। स्नान धान विवा
हेषु नां ही आश्वविधीयत इति। कार्त्तज निरपि। कन्या पुत्र विवाहेषु प्रवेशेन ववेश्मनः। नाम कर्मणि च लानां चूडा कर्मादिकेतया। सीमंते न्नय
ने च वपुत्रादि सुखदर्शने। नां ही मुखान्पितृगणान् पूजयेत्प्रयतो गृहीति। वृद्धगार्ग्योपि। अग्न्याधानाभिषेकादविशेषे स्त्रिया क्रुतो। वृद्धि आ
श्वं प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणे तथेति। इत्थं आश्वानि निरूपितानि। अथ तत्कर्तानिरूप्यते। तत्र बृहस्पतिः। प्रमीतस्य पितुः पुत्रे आश्वं देयं प्रयत्न

आ० अ०

२२८

अवर्तनं चोर्ध्वभाविनामेव नाधोभाविनां तदाह कार्त्तजिनः। अर्वागब्दाद्यदायत्र सपिंडीकरणं कृतं तदूर्ध्वमासिकानां स्याद्यथा कालमनु
ष्ठितिरिति। सपिंडीकरणादूर्ध्वमावर्तनीयानामनुमासिकादीनां वृद्धि प्राप्ते पुनरपकर्षः कर्तव्यः। तदाह शास्त्रायनिः। सपिंडीकरणादूर्वाग
पक्य कृतान्यपि। पुनरप्यपकर्ष्यते वृद्ध्युत्तरनिषेधनादिति। निषेधश्च कात्यायने नोक्तः। निवृत्त्यवृद्धितंत्रं तु मासिकानि तंत्रं च वेदिति। सपि
ंडीकरणस्य गौणकालमाह ऋष्यभृंगः। सपिंडीकरण आश्वमुक्तकालेन चेत्कृतं। रोद्रे हस्ते च रोहिष्ये। मेत्रमेवासमन्वरेदिति। सपिंडीकरणेति
कर्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः। गंधोदक तिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रं चतुष्टयं। अर्घ्यां पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्। ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववत्
चरेत्। कात्यायनोपि। ततः संवत्सरे पूर्णं चत्वारि पात्राणि सतिलगं धोदकैः पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वसिंचये
समना इति द्वाभ्यामेतेन पिंडो व्याख्यात इति। यदा पितामहं स्मृतिरिति तदा प्रपितामह इति। सह पितुः सपिंडयं तदुक्तं ब्रह्मांड
पुराणे। मृते पितरि यस्याधविद्यते प्रपितामहः। तेन देवाश्च यः पिंडाः प्रपितामह पूर्वका इति। केचित् तत्र सपिंडयमेव नाभ्युपगच्छंति व्युक्रमं च
प्रमीतानां नैव कार्या सपिंडतेति वचनात्। अपरे पुनरस्य वचनस्य मातृपितृभर्तृव्यतिरिक्तविषयत्वं मन्वते। उदाहरंति च स्कंदपुराणवचनां। व्युक्रमे
ण प्रमीतानां सपिंडीकृतिरिव्यते। यदि माता यदि पिता भर्ता वैषविधिः स्मृत इति। अत्र बृहद्वाचाराद्व्यवस्थादृष्टव्या। मातुः सपिंडयं पितामह इति।

इति

पा० मा०

२२९

व्रतस्तेषां

भाषात् अतएव शातातपसाः पत्नीत्वं निषेधति ॥ कथं क्रीतातुयानारीनसापत्न्यभिधीयते ॥ न सा देवेन सा पिंडयेरासीतां कवयो विदुरिति ॥ पूर्वम
ध्यमेतत्तरास्तपुत्रादीनां आधनहारिणामधिकारदर्शयति पशारो विष्णुपुराणे ॥ पूर्वाः क्रियामध्याश्वतथैवोत्तरसंज्ञिताः त्रिः प्रकाराः क्रिया
येतास्तासां भेदं शृणुष्व ॥ आराहारादराहाच्च मध्येयास्तुः क्रियामताः ॥ ताः पूर्वामध्यामासिमास्येको हिष्ट संज्ञिताः ॥ प्रेते पितृत्वमापन्नेस
पिंडाकरणादनुक्रियंते येः क्रियाः पित्र्याः ॥ प्रोच्यते तानुपेतराः ॥ पितृमातृसपिंडैश्च समानसलिलैस्तथा ॥ तत्संघातगते श्वैवरातावाधनहारि
णाः ॥ पूर्वामध्याश्वकर्तव्यापुत्राद्यैरेवोत्तराः ॥ रोहित्रैर्वानरश्रेष्ठकार्यास्तनयेस्तथेति ॥ सपिंडाद्यैरवनीपत्यंतैः पूर्वाः क्रियामध्याश्वकर्तव्याः
पुत्राद्यैरेव आतृसंतत्यै रोहित्राद्यैस्तनये श्वोत्तराः क्रियाः कर्तव्याः न सपिंडैरवनीपत्यंतैरित्यर्थः ॥ ओरसः सुतोऽनुपनीतोपि राहादि क्रियाः कुर्वा
तदाह समंतुः ॥ आधं कुर्यादिव स्पंतु प्रमातृपितृको हिजः ॥ व्रतस्तेषां एक एव भवेद्यदीति ॥ अत्र तस्तेऽनुपनीतः ॥ तदाह वृद्धमनुः ॥ कुर्यादनुपनीतोपि
आधमेको हिष्टः स्तः ॥ पितृयज्ञादुतिपाणोजुहुयाद्वाक्षणस्य चेति ॥ अत्र विशेषः प्रचेतसादितिः स्ततृडश्च कुर्वीति उदकं पिंडमेव च स्वधाकारं
प्रयुंजीत वेदोच्चारनकारयेदिति ॥ मातापित्रोर्भयोरपि कुर्वीतेत्यर्थः ॥ तथा च स्मृत्यंतरं ॥ स्ततृडोऽनुपेतस्तपित्रोः आधं समाहितः ॥ उदाहरेत्स्व
धाकारं न तु वेदाक्षराण्यसाविति ॥ यत्तु मनुनेक्तं ॥ न ह्यदिप्युच्यते कर्मा कंचिदामो जिबं धनात् ॥ न भिव्याहारयेद्भस्म स्वधानि न यनादत इति ॥

आ० अ०

२२९

तत्रिवर्षस्ततृडविषयं तथा च समंतुः ॥ अनुपेतोपि कुर्वीत मंत्रवसेतुमेधकं ॥ यद्यसौ कतचूडः स्याद्यदिस्याच्च त्रिवसरः ॥ इति ॥ अथ मातामहा
दि आधाधिकारनिर्णयः ॥ अत्र व्यासः ॥ पितृन्मातामहां श्वैव हिजः आधेन तर्पयेत् ॥ अनुपेतासिपुत्रांतु ब्रह्मलोकं स गच्छति इति ॥ माताम
हान्निति बहुवचनं मातुः पितामहप्रपितामहयोरपि संग्रहार्थं तथा च पुलस्त्यः ॥ मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ॥ तेषां तु पितृव
च्चाधं कुर्यादुहि तृसूतव इति ॥ पितृ आधं च मातामह आधं मयि नित्यं च करणे प्रत्यवायस्मरणात् ॥ तदुक्तं स्कंदपुराणे ॥ पार्वणं कुरुते यत्कवेव
लोपि हेतुतः ॥ मातामहं न पुरुते पितृहासप्रजायत इति ॥ ऋष्यभृंगोपि ॥ पितरो यत्र पूज्यं ते तत्र मातामहां भवं ॥ अविशेषणं कर्तव्यं विशेषान्नरकं
ब्रजे इति ॥ मातामह आधं कुर्यादिव इति कात्यायनः ॥ कर्पू समन्वितं मुक्तं तथा आधं च पोडशं ॥ प्रत्यादिकं च शेषेषु पिंडाः स्तः चडिती स्ति
तिरिति ॥ कर्पू समन्वितं सपिंडाकरणं ॥ आधं पोडशं ग्रहणमेको हिष्टोपलक्षणार्थः ॥ अथ संघातमरणे आधं क्रममाह तस्य भृंगः ॥ नवेयदि
सपिंडाणां युगपन्मरणं तथा ॥ संबंधास्तिमात्रोच्यत क्रमाच्छाधमाचरे इति ॥ अत्र पत्न्यादिसपिंडेषु संबंधासतिरेवं दृष्टव्या ॥ पतिपत्न्याः
संबंधस्तथा सन्नः ॥ एकमति योगित्वादव्यवधानाच्च ॥ पुत्रस्य तु मातृपितृद्वयानिरूप्यत्वेन विलंबितमतिपतेर्विप्रकृतः संबंधः ॥ आतृस्तपितृव्य
तंधानेन ततोपि विप्रकृतः ॥ एवमन्यत्रोहनीयः ॥ पत्न्यादीनां पित्रोश्च संघातमरणे ऋष्यभृंगः ॥ पत्न्यापुत्रस्य तु पुत्रपुत्रोस्तनयस्य च ॥ सु

पा.मा.

230

वासुलोअपित्रोअसंघातमरणंयदि।अर्वागन्धान्मातृपितृपूर्वसापिंडयमाचरेदिति।तत्पुत्रः।तत्तनयो।भ्रातृतनयः।यत्पुत्रेबलेनोक्तं।
पितरौप्रभृतोयस्यदेहस्तस्याभुविर्भवेत्॥नदेवंनापिपित्र्यंचयावत्पूर्णेनवत्सरइति।तत्पूर्वेति।पत्न्याहिसापिंडव्यतिरिक्तविषयः।अतएव
लौगाक्षिः।अन्येषां प्रेतकार्याणिमहागुरुनिपातनेकुर्यात्संवत्सरादवर्ज्यं।आश्वमेकंतुवर्जयेदिति।प्रेतकार्याणि देहनादीन्याद्यश्रात्थातानि
विवक्षितानि।आद्यंश्राधमशुक्षोपिकुर्यादिकारोहनीतिविशेषस्मरणेन।एकमित्यापीदित्यर्थः॥पित्रोःसंघातमरणेदेवलः॥पित्रोरुपरमे
पुत्राःक्रियांकुर्युर्हयोरपि॥अतुवृतौचनान्येषांसंघातमरणेपिचेति॥अननुगमनेनपित्रोःसंघातमरणेयथाकालंनकुर्युःकिंतुत्रिपक्षए
वातसाहलौगाक्षिः।पत्नीपुत्रकापौत्रोवाभ्रातृतत्पुत्रकादयः॥पितरौचेदेकस्मिन्त्रियेरन्वासरेतथा॥आद्यमेकादशेकुर्यात्त्रिपक्षेतुसपिंडनमि
ति॥पित्रोरनुगमनंविनासंघातमरणेपिमातृपित्रोस्त्रिपक्षेसपिंडनंकुर्यात्तथाचरेवलः॥एकस्यमरणेपित्रोरन्यस्यान्यदिनेमृतौ॥सपिंडनंवि
पक्षेस्यादनुयातमृतिंविनेति॥मातापितृश्राधद्वयस्यदेवात्कालेकेपिपितृश्राधं कृत्वा मातृश्राधंकुर्यात्।तदाहकार्षाजनिः।पित्रोःश्राधेस
मंप्रात्येनवेपयुंषितेपिवा॥पितृपूर्वस्ततःकुर्यादन्यत्रासतियोगतइति॥अन्यत्रमातृपितृव्यतिरिक्तविषयेसर्वमासतियोगतःकुर्यादित्यर्थः।य
त्पुत्रेयसोक्तं।नेकःश्राधद्वयंकुर्यात्समानेहानिकुत्रचिरितितदेकस्मिन्श्राधेक्रियमाणेदेवतेक्यादन्यस्यप्रसंगाद्यत्रसिद्धिर्लक्ष्यं॥य

239

नः। जातिबंधुसहस्रियैश्च त्विभ्रातृपुरोहितैः॥ विष्णुपुराणेपि॥ पुत्रपौत्रः प्रपोत्रो वातद्वाभ्रातृसंततिः। सपिंड संततिर्वापि क्रियार्हानृ
पजायते॥ तत्र मुख्यान्विधिनक्ति संखः॥ पितुः पुत्रेण कर्तव्यापिंडदानोदकक्रिया॥ पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे तु सोदर इति॥ स्मृतिसंग्रहेपि॥
पुत्रः कुर्यात्पितुः श्राद्धं पत्नी तु तदसन्निधौ॥ धनदायाद्यसौ हि त्रस्ततोऽत्राता च तत्कृतः॥ भ्रातुः सहोदरो भ्राता कुर्याद्वाहा हितस्कतरति॥ पुत्रश्च
ह्येन मुख्यागौणाश्च पुत्रागृह्यते तेषां सर्वेषामभावे पौत्रः कुर्यात्। तस्याप्यभावे पत्नी। अतएव बृहस्पतिना पौत्रस्य पुत्रिका पुत्रसाम्यसुक्तोपौ
त्रोऽथ पुत्रिका पुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरा वृभौ रिव्ये च पिंडदाने च समौ तौ परिकीर्तिताविति॥ न चैतावता तयोः समविकल्पः शंकरनीयः। न च पौत्रेण
कर्तव्यं पुत्रवांश्चेति तामह इति कात्यायनस्मरणात्। पत्न्यभावे तु सोदर इति अयं क्रमः पत्न्यादाय हरत्वे इष्टव्यः। अन्यथा योदाय हरः स एव कु
र्यात्। अतएव विष्णुबापस्तंबौ यश्चाथ हरः सपिंडदायीति॥ पुत्रः पितुर्विताभावेपि पिंडं दद्यादिति। सपिंडाभावे समानोदकादयः कुर्युः। तथा च मार्क
ंडेयपुराणे॥ पुत्राभावे सपिंडाच्छतरभावे सहोदकाः। मातुः सपिंडा एवास्यु- - मातुः सहोदकाः। कुर्युरेनं विधिं सम्यगपुत्रस्य सता स्मृताः। सर्वा
भावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममंत्रकमिति। तदभावे च नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्थतः। तज्जा तैर्यैर्नरैः सम्यक् कारयेत्सकलाः क्रियाः। रत्नेषामेव वर्णा
नां बांधवो नृपतिर्यत इति। सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युरित्यासरादिष्विवाहोदासी विषयः। अतो पुत्राभावे तु पत्नी सनेन सह न विरोधस्तस्याः पत्नीत्वा

[illegible]

पा०मा०

२३९

ताकयोः स्तन्निपाते काम्ये नैवेतरस्य सिद्धिः । तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे ॥ काम्यं तं ज्ञेयं नित्यं तं च आत्थस्य सिध्यतीति ॥ ॥ इति श्रीमहाराजाधि
राजराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीदीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरस्य माधवामात्यस्य कृतो पाराशरव्याख्यायामाधवीयायां
तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ समाप्तमाचारकाडं ॥ ॥

आ० ज ३

२३९

सनोत्तरं माधवं ॥ ५ ॥ श्रीमतीजननीयस्यसुकीर्तिर्मायणः पिता ॥ सायनोभोगनाथश्च मनोबुद्धिः सहोदरौ यस्य बोधायनं सूत्रं
 शारदायस्य च याजुषी ॥ भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः सहिमाधवः ॥ ॥ समाधवः सकलपापसंहिता प्रवर्तकस्मृतिस्तु धर्मापराशरः ॥
 परावरस्मृतजगदीहिता प्रये पराशरस्मृतिविरुतो प्रवर्तते ॥ ॥ आचारकांडर्नि रूपे ॥ ध्यायनयेन विधिनिषेधोद्विजितं ॥ अ
 धेदानीं तदुल्लंघननिमित्तपातित्यपविहारोपायप्रतिपादकं प्रायश्चित्तकांडमारभ्यते ॥ प्रायश्चित्तशब्दश्च रूढ्यायोगेन च
 पापनिवर्तनक्षमं धर्मविशेषमाचष्टे ॥ प्रायश्चित्तशब्दश्चायं पापक्षयार्थे नैमित्तिके कर्मविशेषे रूढ इत्याहुः संप्रदायविशेष
 बंधकारादयः ॥ योगस्वंगिरसाद्विजितः ॥ प्रायोनामतपःप्रेतं चित्तं निश्चय उपपद्यते ॥ तपे निश्चय संयुक्तं प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥
 प्रायश्चित्तसमं चित्तं चारयित्वा प्रदीयते ॥ परिषदाकार्येन च नु प्रायश्चित्तमिति स्मृतमिति ॥ अनुष्ठितेन द्वादशवार्षिकादिनाः

वश्यं पापनिवर्तत इति विश्वस्तो निश्चयः ॥ तेन संयुक्तं व्रतानुष्ठानत्वं क्षणं तपः प्रायश्चित्तं ॥ पापिनोऽनुत्तमिनिश्चितं व्याकुलं सदि
 समं भवति ॥ तच्च परिषदायेन व्रतानुष्ठानेन प्रायश्चित्तवश्यं समं कार्यते तद्वत् प्रायश्चित्तं चित्तसमं करणोपादानं चारयित्वा प्रदीयते
 इति ॥ व्रतं चारयित्वा चित्तवैषम्यनिमित्तं पापं प्रदीयते खंड्यते विनश्यत इत्यर्थः ॥ यदापरिषदुपविष्टानां सर्वेषां चित्तं यथा
 समं भवति तथा चारयित्वा चित्तवैषम्येन विचार्य प्रदीयते विधीयते कार्यते अनुष्ठायत इत्यर्थः ॥ अत्रेदं चिंत्यते ॥ किमिदं प्राय
 श्चित्तं न संयुक्तं नैमित्तिकं अथवा काम्यमिति ॥ अत्र केचिदाहुः ॥ प्रायश्चित्ते रपेयेन इत्यादि स्मृतिषु पापक्षयस्य फलत्वेनावगमात्
 कामस्य अधिकारात् काम्यं यथारुष्यादि फलकामस्य कारित्यादि ॥ पापनिमित्तकस्य विधानान्नैमित्तिकं यथा गृहदाहनिमि

सन्तोत्तरं माधवं ॥ ५ ॥ श्रीमतीजननीयस्यसुकीर्तिर्मायणः पिता ॥ सायनोभोगनाथश्च मनोबुधिसहोदरो यस्य बोधायनं सूत्रं
 शारदायस्य च याजुषी ॥ भारद्वाजकुलं यस्य सर्वज्ञः सहिमाधवः ॥ ॥ समाधवः सकलप्राणसंहिताप्रवर्तकस्मृतिसुधमापराशरः ॥
 परावरस्मृतजगदीहिताप्रयेपराशरस्मृतिविरुतोप्रवर्तते ॥ ॥ आचारकांडनि रूपेण ॥ अध्यायत्रयेण विधिनिवेधोद्विनि ॥ अ
 धेदानीतदुल्लंघननिमित्तपातित्यपविहारोपायप्रतिपादकं प्रायश्चित्तकांडमारभ्यते ॥ प्रायश्चित्तशब्दश्चरुद्वयायोगेन च
 पापनिवर्तनक्षमं धर्मविशेषमाचष्टे ॥ प्रायश्चित्तशब्दश्चायां पापक्षयार्थे नैमित्तिके कर्मविशेषे रूढ इत्याहुः संप्रदायविशेष
 बंधकारादयः ॥ योगस्वंगिरसाद्विनि ॥ प्रायोनामतपःप्राप्तं चित्तं निश्चय उपपद्यते ॥ तपे निश्चय संयुक्तं प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥
 प्रायश्चित्तसमं चित्तं चारयित्वा प्रदीयते ॥ परिवदाकार्येन च नु प्रायश्चित्तमिति स्मृतमिति ॥ अनुष्ठितेन द्वादशवार्षिकादिनाः

३

वश्यं पापनिवर्तत इति विश्वस्तो निश्चयः ॥ तेन संयुक्तं व्रतानुष्ठानलक्षणं तपः प्रायश्चित्तं ॥ पापिनोऽनुत्तपिनश्चित्तं व्याकुलं स हि
 समं भवति तच्च परित्यागेन व्रतानुष्ठानेन प्रायशो वश्यं समं कार्यते तद्व्रतं प्रायश्चित्तं चित्तसमं करणोपादानं चारयित्वा प्रदीयते
 इति ॥ व्रतं चारयित्वा चित्तं वैषम्यानिमित्तं पापं प्रदीयते खंड्यते विनश्यत इत्यर्थः ॥ यदापरिष्वद्युपविष्टानां सर्वेषां चित्तं यथा
 समं भवति तथा चारयित्वैकमत्येन विचार्य प्रदीयते विधीयते कार्यते अनुष्ठायत इत्यर्थः ॥ अत्रेदं चिंत्यते ॥ किमिदं प्राय
 श्चित्तं निसंयुतं नैमित्तिकं अथवा काम्यति ॥ अत्र केचिदाहुः ॥ प्रायश्चित्ते रपैत्येन इत्यादि स्मृतिषु पापक्षयस्य फलत्वेनावगमात्
 कामस्य अधिकारात् काम्यं यथारुष्यादि फलकामस्य कारीर्यादि ॥ पापनिमित्तीकृत्य विधानान्नैमित्तिकं यथा गृहहनिमि

अन्वेमन्ते

नीलस्य प्रवृत्ताक्षामवतीरिः। प्रत्यवायश्च मनुनाद्वर्जितः। चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विभुः ध्ये। नित्यं हिलक्षणे युक्ता जायं
 तेऽनिष्कृतेन सदृतिः। अनिष्कृतेन सदृतिः छंदः। यातवल्क्येनापि। प्रायश्चित्तमकुर्वणाः पापेषु निरतानराः। अपश्चात्तापिनः क
 छान्निश्यान्त्यंतिदरुणान्। तापिस्त्रलोहं कुंचमहानिरयशाल्मली। रौरवं कुंडमलं पूतिमृत्तिकं कालसूतकं। संघातलोहदंतो
 च साविषं संप्रतापनं। महानरककोलसं सजीवनमहापथं। अवीचिमंधतामिस्त्रं कुंसीपातंतथेवेच। असीपत्रजनं चैव तपनं चै
 कविंशं। महापातकजैघेरे रूपपातजैस्तथा। अन्वितायां चरितप्रायश्चित्तानराधमा। इति अनेन चित्ते नैमित्तिकमेवेदं
 विगुमर्हति निमित्तमेव प्राधान्येनोपजीव्य सर्वत्र प्रायश्चित्तविधानात्। तदुपजीवनं च अत्र अहाहादशाब्दान्त्यादिषु स्मृति
 सुस्पष्टं। यत्तु फलं श्रवणं तज्जाते हि न्यायेन नैमित्तिकेऽप्यविरुद्धं। तस्यापि फलस्य नियोज्य विवेचनत्वेनाश्रयणादकामत्वं।

श्रीगणेशाय नमः। वागीश्वर्याः समनसः सर्वार्थानामुपक्रमे। यं नत्वा कृतकृत्यास्युक्तं नमामि गजाननं। १। सोढं प्राप्य विवेकतीर्थं पदवी
 माम्नायतीर्थं परं मज्जसज्जनतीर्थं संगमिपुणः सधनतीर्थं श्रयन्। लब्ध्वा माकलयन् नृणां बलं हरीं श्रीशारतीतीर्थतो विद्यातीर्थ
 मुपाश्रयन् हृदि। अने श्रीकंठमव्याहृतं। २। सस्यैकव्रतपालको द्विगुणधीर्यथा चतुर्वेदेनापंचस्कंधकृतीषु उन्वयदृढः समागस
 वंसहः। अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुष्यदशप्रत्ययोऽस्मात्तैस्त्रायधुरंधरो विजयता श्रीबुक्कुणक्षमापतिः। ३। इन्द्रस्यांगिर
 सो नवस्य समतिः सेव्यस्य मेधातिथिर्धर्मो धर्मस्तनस्य वै नृपते स्वजानि मेर्गतिमिः। प्रत्यग्दृष्टिरसंधती सहचरो रामस्य
 पुण्यात्मना यद्वनस्य विभोरभूत्कुलगुरुमंजी तथा माधवः। ४। प्रज्ञामूलमहाविनेकसलिलैः सिक्ता बला निघ्नकामैः पल्लवि
 ता विशालविटपासंध्यादिभिः षड्गुणैः शतयाकोरकिता यत्राः सुरभिः तासि ध्या समुद्यत्फलासंप्राप्ताः पुविभा नती तिलतिका

तंगदतोमन्निबोधत। विहितस्याननुष्ठानात्प्रतिषिद्धनिषेवणात्। प्रायश्चित्तं या क्रियते तन्नेमिन्निकमुच्यते इत्युक्तम्। नैमिन्निकं
 त्मर्मव्यातं प्रायश्चित्तं समासत इत्युक्तं पसंहर। तच्च दुरितो पूर्वोत्पत्तिनिमित्तकारणयोग्याहवत्केयनद्वितीयां विहितस्याननुष्ठानान्नि
 दितस्य च सेवनात्। अत्रिग्रहविंशतिद्रव्याणां नरः पतनमृच्छति इति इति मनुनापि। अकुर्वन्विहितं कर्म निंदितं च समान्तरात्प्रसज्ये
 द्वितीयेषु प्रायश्चित्तीयनेन इत्युक्तं ननु निंदितसेवनाद्रावरूपा दुरितोत्पत्तावपि विहिताकरणादभावात्कथं दुरितोत्पत्तिः न ह्य
 भावाद्भावउत्पद्यमानः क्वचिद्दृष्टः। अत्र केचिदाहुः। संध्यावंदनादिविहिताऽननुष्ठानमग्निहोत्राद्यनधिकाररूपा शुचिस्तथात
 कं। अयेमेवाथेऽकुर्वन्प्रत्यवेतीत्यनेनाभिधीयते। ननु ननु धानाभावाद्भावरूपस्य दुरितस्यात्पत्तिरभिधीयते। सन्वानधिकारः
 प्रायश्चित्तेन निवर्तत इति। अथ पुनराहुः। अकुर्वन्निमित्तलक्षणार्थे शतः प्रत्ययः। यदेतद्द्विहिताकरणं तद्वागभवीय

निषिद्धाच्छरणजन्यदुरिता पूर्वसद्भावस्यालिंगतदेवं दुरितं प्रायश्चित्तेन निवर्तत इति अन्येऽथं समादधते। अभावाद्भावो नोत्पद्यत
 इति नायमेकांतः। तार्किकमते प्रागभावस्य कारणत्वोपगमात्। मीमांसकमते भावैस्तावदभावाद्भावोत्पत्तिरप्युपगता। योग्यानुपलब्धि
 लक्षणादभावात्प्रमाणाद्वाद्यभावविषयप्रमिते भावरूपाया जायमानत्वान्। प्राप्ताकरेभ्यः अभावोभाववत्वाभ्युपगम्यते। भावांतरमभा
 वो हि कथान्वितुव्यपेक्षयेति उक्तं। अतश्च सति विहिताकरणमपि भावांतरमिति कृत्वा तस्मात्प्रत्यवायउत्पद्यतां कान्तत्रवाहानिः।
 अथोच्यते। प्रत्यवायो नाम दुरिता पूर्वतश्च कृतिसाध्यत्वे सति कृत्यहेत्युक्तं। तथा च विहिताकरणस्य कृतिरूपत्वाभावादपूर्वजनकत्वेनास्ती
 तासंशयः। तस्य लक्षणस्य विहितजन्या पूर्वविषयत्वेन संकोचनीयत्वान्। अन्यथोपेक्षालक्षणाया मकृतिरूपत्वाया दुरितोत्पत्तिरनुसाद
 असंगता। उपेक्षान्यच्च दुरिता पूर्वस्कंदप्राणोद्वितीयां नाभिरक्षंतिये शक्रादीनं च। तुरमाश्रितां आर्तेन चानुकल्पते तेवौ नूरयमापि
 न इति। आलस्यजन्यं च दुरिता पूर्वमनुनाद्वितीयां अनभ्यासश्चेदनामाचारस्य चलं घनात्। आलस्यादन्मदोषाश्च मृत्कावंप्रानजि

यां सतीति अथ कथं चित्तवृत्तिः संपद्यते तर्ह्यत्रापि विहितो लुंघनलक्षणा कृते रक्त एवं च सति व हूनि स्मृति वचनानि अकारण प्रत्य
गाय पराणि स्वास्ते नार्थं वांति भविष्यंति ईश्वरवादिनां तु विहिताकरणस्याशेषे लुंघनरूपत्वात् सति रूपत्वं विस्पष्टं अतएव स्मर्यते अ
तिस्मृती ममैवासे यस्ते उलुंघ्य वर्तते आहा छेदी मम देवी न स भक्तो न वैष्ट्या न इति सर्वथा विहितं मकुर्वतः प्रायश्चित्त निमित्तं तु
दिता पूर्ण मस्ते वा निहितं सेवने व विवाहं दुर्गा पूर्णं न चानिग्रहा औद्रियाणां मिति पृथगुपादानमयुक्तं विहिताकरणं निदिन सेव
नाच्चान्यस्मृतीयदु रित हेतोरेवाभावात् ममैवां अस्याभयात्कत्वेन तृतीयतोपपत्तेः तथा हि इन्द्रियाथेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामत
इति इन्द्रियाथ प्रसक्तेर्मिहितं त्वं शब्दं स्नानक व्रत प्रकरण मध्ये यागत्याति सक्त प्रतिषेध संकल्प्य तत्र विधेयत्वेनावगमात्
विहितं च माथिकां तथा चानिग्रहस्य भयो लुंघनरूपत्वात् तृतीयमिति मत्वेन पृथगुपादानात् तदेवं विहिताकरणादि निमित्तं वंत्तं

४

ल

न हि ब्रह्म हाहादवाब्दानीत्यादिषु फलं निषेज्य विशेषण तथा श्रुतं अतो न कारीर्यादिभिः साम्यं नाप्येतन्नित्यं तल्लक्षणाभावान्ना
न ह्यहादवत् वचनानि प्रायश्चित्तकारणे नूतनं किं चिदु रितपूर्वजन्यत इति ब्रुवते किं तर्ह्यप्रायश्चित्तमकुर्वतो नित्यं निविधानेन च नि
र्भवतीत्येतावन्मात्रं प्रतिपादयंति एतच्च पापेषु निरतानरा इत्यत्र विस्पष्टमवगम्यते ननु नैमित्तिकानामप्यकरणे प्रत्यवायेति
तथा च भारते सर्वस्वेनापि कर्तव्यं आत्वं वेत्ता दुर्दृष्टिः अकुर्वणस्तु नास्ति कथात्पंके गौविव सीदति वृक्षवसिष्ठोऽपि ग्रहणे संक्रमे
वापि न स्नायाद्यदि मानवः स प्रजन्मनि कुष्ठानि दुःखभागी च जायते इति एवं तर्हि तत्र जीवनमधिकारी विशेषणं तन्नित्यं यथा
यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति प्रायश्चित्ते तु न जीवनमधिकारी विशेषणं अन्यदेव विहिताकरणादि निमित्तमधिकारिवि
शेषणं तस्मान्नैमित्तिकं प्रायश्चित्तं तथा च बृहस्पतिः प्रायश्चित्तप्रकरणस्योपक्रमोपसंहारयोर्नैमित्तिकत्वं दर्शयति नैमित्तिकं धर्मजा

देवमायश्चित्तमिति प्रामाणिकानां दर्शनात्ते हि श्रुतिमुदाहरन्ति पुनः स्तोमेनेष्टा पुनः सवनमायंतीति। अथाज्ययाजनादिभिर्नैस्यकर्मधिकाराद्ब्रूयात्काहिकेनेष्टा सवनं सवननयसाध्यं कर्म पुनः प्राप्नुवंति नत्राधिक्रियत इति यावत्। नापुक्तं क्षीयते पापं इत्यकृतप्रायश्चित्तविषयं सकृन्तविषयं वा। तथा च स्मृत्यन्तरं। कदाचित्सकृत्कृतं कर्म कुटस्थमिव तिष्ठति। मज्जमानस्य संसारस्यावदुःखात्स्वमुच्यते इति। यदि नापुक्तमिति शास्त्रं निरंकुशं प्रवर्तते तदा पापक्षयप्रतिपारकाः सर्वाः श्रुतयः स्मृतयश्च कुप्येरन्तस्मात्पापक्षयाय प्रायश्चित्तमर्तव्यमिति सिद्धांताभिधानात्प्रायश्चित्तं ननु नैमित्तिकमिति नैष दोषः। जातेष्टिदृष्टेनेन दत्तोत्तरत्वात्। अन्यथा पूर्वोदाहृतवृहस्पतिवचनविरोधात्। ननु नैमित्तिकत्वे ग्रहणस्यानस्येव प्रायश्चित्तस्याकारणे दुरितान्तरमुत्पद्येत तत्तत्तस्यापि प्रायश्चित्तान्तरस्याप्यकारणे दुरितान्तरं प्रायश्चित्तान्तरमित्येव मनस्यस्यान्तरं **अत्र केचिदाहुः।** प्रायश्चित्तानि न कल्पन्ते नैमित्तिकानि किंतु दुरिति

क्षयायान्यपि **अत्र** एवापस्तंबः। प्रायश्चित्तानि प्रक्रम्य दोषनिर्घातार्थानि भवन्ति अनन्तरं दोषात्कर्तव्यानीत्याह स्मार्त्तवन् सति प्रायश्चित्ताकरणे दोषनिर्घाताभावेन पूर्वसिद्धदोषस्तदवस्थ इत्येतावन्मात्रं ननु दोषान्तरमुत्पद्यत इति। यद्वा ग्रहणस्यानाधिकरणमिव प्रायश्चित्ताकरणं निमित्तकृत्य प्रायश्चित्तविधानस्यादर्शनात् तन्निमित्तं दुरितान्तरं कल्पयितुं न शक्यं। तस्मान्नैमित्तिकत्वेपि नानवच्छेदात्। ननु दोषनिर्घात एकान्तिकः। **तथा हि** द्विविधं पापं कामकृतमकामकृतं चातथा च ब्रह्मस्य तितकामा कामकृतं तेषां महापापं द्विधा स्मृतमिति तयो रकामकृतस्य प्रायश्चित्तेन निघतिपिनकामकृतस्य सोक्तिः। तथा च मनुः। इयं विवृतिरुद्दिता प्रमाण्या कामतो द्विजां कामतो ब्रह्मण बधे निष्कृतिर्न विधीयत इति बोधायनोप। अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टे भवति धर्मतः। ऋषयो निष्कृतिं तस्य वंद्यमिति पूर्वकोमिति पूर्णहनेन स्मिन्निष्कृतिनेपि लभ्यते **इति नायं दोषः।** द्वादशाब्दादिनानिष्कृत्य भावेपि भृशपतना

दिनात्संभवात्तथावसमर्थते यः कामतो न कुर्यात्माह पापं कथंचन। न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृगवन्निपतना दृतरतिराज्ञानपोषो अकामा
वाप्नो प्रायश्चित्तकामकारकतेनात्मानमवसादयेदिति। अतः प्रायश्चित्तेन दोषनिर्घातो नामैवोक्तः तस्मान्निर्हर्तव्यदोषारव्यनिमित्तवत्कृत्र
प्रायश्चित्तेऽधिक्रियत इति स्थिते च दोषा अनेकविधाः। तत्र विष्णुः। पुरुषस्य कामक्रोधलोभारव्यरिपुत्रयंसंधारे भवति तेन समाक्रांतोऽ
तिपातकमहापातका बुपातकोपपातकेषु वर्तते। जातिभ्रंशकरेषु संकरीकरणेषु अपात्रीकरणेषु मलावहेषु प्रकीर्णकेषुना। मातृगमनं दुहितृगमनं
सहागमनमित्यतिपातकानि। ब्रह्महत्या सरापानं ब्राह्मणसर्वणहरणं गुरुदारगमनमिति महापातकानि। तत्संयोगश्चाथागच्छक्षत्रियव
धो वैश्यस्य रजस्वलायाश्चांतर्नृत्याश्चानिगोत्रावा अनिज्ञातगर्भस्य शरणागमस्य च घातनं ब्रह्महत्या समा नीतिः कृत्वा साक्ष्यं क
दृध इति एतौ सरापानं समौ। ब्राह्मणभूम्यपहरणं सर्वणं स्तेयं समं। पितृव्यमातामह मातुल्यश्च पुनृतृपपत्यभिगमनं गुरुदारगम
नं सदृशं पितृमातृष्वस्य गमनं न श्रोत्रि चर्त्विगुपाध्याय। नैत्रपत्यभिगमनं च। स्वसुः संख्युः सगोत्राया उन्नमवर्णायाः कुमार्या

६

२

प्रतिष्ठा दाना नैमित्तिकं प्रायश्चित्तं ननु गेत्तमस्मृतावपि अ। काम्यत्वं प्रतीयते। फलभावाभावा बुपजीव्यपूर्वेन। पक्षाभ्यां तस्य कर्तव्यत्वं
निर्णयात्। तद्वचनं च। उक्तो वर्णधर्मश्चात्र मधर्मश्चाथ स्वव्ययं पुरुषो येष्येन कर्मणा लिप्यते यथेते दयाज्ययाजनमभक्ष्यभक्षणमव्ययं
वदनं शिष्टस्याक्रिया प्रतिषिद्धसेवनमिति तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति मीमांसतो न कुर्यादित्याहुः न हि कर्म क्षीयते इति कुर्यादित्य
परे पुनस्तोमेनेष्टा पुनः सवनमायंतीति विज्ञायावैवाप्यस्तोमेनेष्टा नरति सर्वपाप्मानंतरति ब्रह्महत्यां यो भवे धेनयनंतरति अयमर्थः
याप्यं गार्हितं मया ज्ययाजनादितस्तत्स्य लेपस्य निषेत्तु मशक्यत्वात्। नन्नि कृतये प्रायश्चित्तं न कर्तव्यं न हि कृतं कर्म भोग
मंतरेण क्षपयितुं शक्यते। अतएव स्मृत्यंतरा नाशुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरेपि अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म भुक्ताशुभ नि
तिगच्छेत्। यथा पृथिव्यां बीजा निरन्तानि निधयेत्यथा। एवमात्मनिकर्माणि तिष्ठन्ति प्रसंवांति चेति यत्तन्तरेण भोगं
दुरितं तमेः क्षीयते तदा स्मृतं लेपेपि क्षीयतेत्यति प्रसंगः। तस्मात्प्रायश्चित्तं न कर्तव्यमिति पूर्वपक्षेण आहुः। कुर्या

३

तसकृद्विजागीवाच्छीगोः शीगिमुदाहृतामिति। यद्युयासवल्क्येनोक्तं। तसक्षीरघृतां वृनामेकैकं प्रत्यहं विवर। एकानापावासश्च ५

कर्तृकोद्वधनस्यानविवक्षितत्वात् गोहृतप्रासगहृतयोर्मध्ये पाठागूनचपरकर्तृकोद्वधने प्रायश्चित्ताव्यवधानमिति वाच्यं परकर्तृकोद्वधनप्रस
क्तिं ज्ञात्वाऽनिरुतस्यानगाधिनोऽत्र विवक्षितत्वात् गोमिथुनदक्षिणां च्यवनोपाहा आत्मघातकस्पर्शनदहनवहने सतमकृद्गुचरेदृश
बोदक्षिणाव्रासणे ध्वतितासकृद्गुच्यस्वरूपमाह ॥ अहमुष्णं पिबेद्वारि अहमुष्णं पयः पिबेत् अहमुष्णं पिबेत् सर्पिर्वायुभक्षो दिनत्रयं
षट्पलं तु पिबेद्वारि स्त्रियलं तु पयः पिबेत् पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तसकृद्गुविधीयते इति वायुभक्षणमुपवासः। तसश्च येन शीतकृद्गु
व्यावर्त्यते तत्स्वरूपं च यमेनेकं। अहमुष्णं पिबेत् पलं अहमुष्णं घृतां पिबेत् अहमुष्णं पयः। त्वावायुभक्षः परच्यहो न सकृद्गु उदा
हृत् इति तत्तसकृद्गु स्यात्वांगरभेदविवक्षयोपपद्यते। यथासांगतं महासांगतं नमिति द्वौ विध्यं तथा महातसकृद्गु तसकृद्गुमात्रे
विध्यं द्रष्टव्यं पलं च येन सवर्णं चतुष्टयमुच्यते पलं सवर्णं श्रुत्वा इति याज्ञवल्क्यवचनात्। तादृशैः षड्भिः पलेः संमितमभ
पिबेत् पतितसंसर्गं प्रायश्चित्तं विधानं तत्संसर्गस्य निन्दितत्वमाह। यौवै समाचरेत् प्रोपतितो दिव्यकामतः। पंचाहं दशाहं

वा द्वा द्वाहं चोपि वा। मासाधं मासमेकं वा मासद्वयमथापि वा। अर्द्धार्धं नवमेकं वा तदूर्ध्वं चैव तत्समः इति। विप्रग्रहणश्चात्रियादेरपल
क्षणं मनुष्यमात्रस्य तत्संसर्गं निन्दनात्। तमाचमनुः। यो येन पतिते नैषां संसर्गं याति माननः। स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गं विशुध्यति इ
ति। समान्वरणं सहयानादि तथान्वकष्वः संवत्सरेण पतिते पतिते न सहान्वरात्। याजनाध्यापनाद्यौ नात्सद्यो सहभोजनमिति। ब्रह्म
तिरपि बहुविधं समान्वरणं निषेधति। एकत्रायासिनं षड्भिः पांडुपुंश्च मिश्रणं। याजनाध्यापने यो निस्तथाच सहभोजनं। नवधासं
करः प्रोक्तो न कर्तव्योऽधमैः सहेति। देवलोपि। सश्रुपस्यर्वा निश्वास सहत्रायासनात्। याजनाध्यापनाद्यौ नासाप्यं संक्रमते नृणा
मिति पतितो दिव्यस्यादिना येन तत्पुत्रादयो गृह्यन्ते पतितोऽप्यत्रः पतितो भवतीति वसिष्ठेन तं निन्दनात्। विविक्षितस्य प्राय
श्चित्तस्यात्यल्पं ज्ञापयितुं भकामत इत्येकं कामतः संसर्गे तु विशेषः स्मृत्यंतरे दधीतः पंचाहे तु चरेत् कृद्गु दशाहे तसकृद्गु कं। ता

कस्त्वर्धमासेरमात्मासेर्वां द्रायणं चरेत् स सर्गे वा द्विके कुर्याद्व्यं चां द्रायेणोत्तरं। पृथक् पृथक्। व्यवस्थितं प्रायश्चित्तविधिस्तथापि चाहाद्यनेक
पक्षोपन्यासः। तदूर्ध्वं वै न तस्मिन्समस्त्यभिधानात्। पूर्वत्र तस्मात्माभावे पतितोर्वाचीनपापं कालोत्तरात् न तस्येन भवतीत्यवगम्यतो यः समा
चरेत् स पापी भवतीत्यध्याहृत्य निंदा योजनीया। इदानीं कालोत्तरात् तस्येन प्रायश्चित्तं विदधाति। त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत्।
द्वितीये चैव पक्षे तु कृच्छ्रं सांत्तपनं चरेत् चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पराकः पंचमेमतः। कुर्याच्चो द्रायणं षष्ठे सत्पमे त्वेदं दृश्यं। मुख्यार्थमष्टमे
चैव षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत्। पक्षसंख्या प्रमाणेन सवर्णान्यपि दक्षिणेति। प्रथमः पक्षः पंचाह संसर्गस्तत्र त्रिरात्र संस्तकं
कृच्छ्रमाचरेत्। त्रिरात्रं कृच्छ्रेनाम त्रिरात्रं मुपवासः। तथान्वविष्टुः अथ कृच्छ्राणि सवर्णानि ग्रहणात् शीयादिति द्वितीयपक्षे द
शाह संसर्गः तत्र प्राजापत्यमाचरेत्। न च मूलवचने प्राजापत्यारण्या विशेषेण श्रूयते इति शंकनीयां स्मृतिशोस्त्रेषु नि
रूपयत्स्य कृच्छ्रस्य प्राजापत्य एव प्राचुर्येण प्रयोगात् कृच्छ्रमिति प्राजापत्यमिति देवत्वस्मरणेन। प्राजापत्यस्वरूपं

अबुद्धि कृतमभ्यासं तात्त्विकं करणं वदेदिति। अतएव अत्रापतिः स्पष्टा दिक्य
निमित्ते स्वल्पं प्रायश्चित्तमाह। तच्छब्दं केवलं स्पृष्ट्वा पातयित्वा श्रूयते। एकरात्रं तु नाश्रीयात् त्रिरात्रं बुद्धिपूर्वक इति। एवं निमित्तं त्रयस्त्रिंश
यश्चित्तं भूयस्त्वं। अतएव शेषाः प्रेतक्रियाः कुर्वन्तोऽधिकं प्रायश्चित्तमाह वसिष्ठः। य आत्मस्यागिनां कुर्यात्स्नेहात् प्रेतक्रियां द्विजः। स तप्त
कृच्छ्रं सति तं चरेच्चो द्रायणं त्रयमिति। प्राजापतिग्रहणं सुकार्थं बुद्धिदायकं चेतोविरोधि वचनानां विषयव्यवस्थादृष्टव्ये सक्तं भव
वति। सत्त्वास्माभिः प्रदर्शिता। उद्ध्वं न न न्यायं गोहतादिष्वपि दिशति। गोभिर्हंतं तथोद्ध्वं ब्राह्मणेन तु पातितं। संस्पृशंति तु ये विप्रा
वोढारश्वाग्निदाश्वयोः। अन्ये येनानुगतारः पाशयेदं कुर्यात्स्नेहोत्तमः। तप्तकृच्छ्रेण शुद्धास्ते कुर्युर्ब्राह्मणे भोजनं। अनदुसाहितं गोचदं दक्ष
विप्रापदाक्षणा मिति। अत्र तत्तात्त्विकं यागोक्तिः। क्रीडन्यदिह तत्सदा नीमित्तं दृष्टव्यं। प्रामादिकं मरणे पातित्याभावात्। एतच्चो शोच
प्रकरणेऽस्माभिरुपवर्णितं पूर्वोद्ध्वं न विषये तप्तकृच्छ्रमात्रं युक्तं इह तु ब्राह्मणे भोजनादिकं अधिकं मुख्यत इति शंकनीयां पर

तस्य च भाषणं। किमिच्छेद्यो ह्यामद्यानुगमभोजनं। फलेधः कुसुमसोयमधैर्यं बलानहमिति। जातुकर्णोपि। खंडितं क्रान्तिनारेतोये
 नस्याद्रुमवारिणा। कामतोनामतः प्रादुरवकीर्णं तितंबुधा इति। अवशिष्टं सर्वप्रकीर्णकशब्दान्यं तथाह विष्णुः यदनुयुक्तं न प्रकी
 र्णकमिति तत्रायमयमाचार्य इदं प्रायश्चित्तकांडप्रकीर्णकैरुपक्रम्य महापातकातिपातकैरुपसंनिहीर्यति। पूर्वो ध्यायावसानआ
 शौचप्रसंगेन हीनवर्णशब्दानुगमनं प्रकीर्णकरूपमद्यप्रायश्चित्तोपवर्णनेन प्रकीर्णस्येव बुद्धिस्थित्वात्। तत्रोद्धूधनमृतानुगमना
 मिदानादेस्तत्कृत्वा प्रायश्चित्तविधिस्तस्मिन्नुगमनादिकं निर्दिष्टुमादौ उद्धूधनमरणस्यातिष्ठेत्वं प्रतिजानीये। अतिमानाद
 तिकोधीत्स्नेहादीयदेवाभयान्। उद्धूधनीयास्त्रीपुमान्वागतिरेषाविधीयते इति। मारुभार्म्यधिक्षेपादिजन्यामानहा विरति
 मनिः। पुनः मित्रादिष्वीषश्चाति कृत्वा पुनस्तत्पराधाऽप्यत्र मपरा मृश्य क्रियमाणो वेगाविष्टो महाकोपोऽतिकोपः स्नेहभययो
 रप्यतिशब्दाऽनुषंजनीये। अन्यथापि मूषानुपपत्तेः। अतिस्नेहस्य मुमुषा हेतुत्वं दोषान्वयं दशत्यदौ प्रसिद्धं। अतिभ

यस्य नापराधिभृत्यादौ। निमित्तवेषभ्येपि दुर्मरणत्वं सममिति दर्शयितुमनेकनिमित्तोपन्यासः। किंचित्स्त्रियं प्रत्येव निषिध्यते तत्रया
 धर्मस्वानं च मस्वतंत्रा धर्मस्त्रीति गौतमस्मरणम्। किंचित्पुरुषं प्रत्येव निषिध्यते योनधित्यादौ वेदानिति। उद्धूधनं तु दूयोक्तव्य
 मिति विवक्षया स्त्रीपुमान्वेत्कृतं। गतिरिति नरकप्राप्तिः। एवं समं नंतरं श्लोके वक्ष्यमाणा विधीयते ज्ञाप्यते। प्रतिज्ञातां गतिं दर्श
 यति। पूयशोणितसंपूर्णत्वं धेतमसि मज्जति। षष्टिर्वर्षसहस्राणि नरकं प्रतिपद्यत इति। अंधं न मस्तीत्रो नरकविशेषः। तामिस्त्रमं
 धनामिस्त्रमिति ह्यदाहृतं। तीव्रत्वाभिव्यक्तयेषा छिमिति अत्यंतसंयोगे द्वितीया। अस्तेव मतिकष्टं व मुद्धूधनमरणस्य
 किंतु तस्याशोकफलितं दर्शयन् विधिस्त्रिगस्य प्रायश्चित्तस्य निमित्तवत्संभावयन्नाशोन्वादी अतिविषमिति नाशोन्वा
 दफेनाग्निनाश्रुपातं नकारयेदिति। उद्धूधनं तु दूयं अग्निमग्निदानं अक्रपातं वेति चकारेण दहनादकंस मुञ्चि नोति का
 रयेत् कुर्यादित्यर्थः। ब्रह्मपुराणेपि शस्त्रमुद्धूधनं जलमित्याद्युपक्रम्य पतितासो प्रकीर्णिता इत्यभिधानं नंतरमिदं

कं० पतितानां न दह स्यान्नांसेष्टिर्नास्ति संवयः। न चाश्रपातः पिंडो वा कार्यः आस्थादिकं प्राचीदिति। इदानीं प्रायश्चित्तं निरुद्धं
 ति। बोधरोग्नि प्रदातारः पाशो छेद करस्तथा। तस्य कृष्टे पाशुस्थंतीत्येवमाह प्र जापतिरिति। तथा शब्देनाशोचोदकदाना
 दिकं नृन्समुच्चिनोति। तस्य कृष्टं लक्षणं वक्ष्यते। यत्तु ~~नृन्समुच्चिनोति~~ इति हितां एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः। तस्य
 कृष्टं द्येनेव तस्य शुद्धिर्नवान्यथेति एतां गिदहनादीनि तेषां तत्र प्रकृतं चान्नतत्तामकारविषयं। विहितं यदकामाणां
 कामात् द्विगुणं भवेदिति स्मरणं। यच्च बृहस्पतिनोक्तं। विषोद्धं धनं शस्त्रेण यस्मात्मानं प्रमापयेत्। मृतोऽमेध्येन ते सव्यो
 नान्यं संस्कारमर्हति। पाशो छेदनात्तु यस्तस्य बोटावाग्नि प्रदत्तथा। सोति कृष्टे पाशुध्येन पिंडो वा न राधमः। इति यच्च
 अमेनोक्तं। गो ब्राह्मणहंतं ध्यामृतं सुद्धं धनेन च। पाशो छेदनात्तथा तस्य कृष्टं संतपनं च रोदिति तदुभयमशक्तं विषयं।
 देवाकालवयः शक्त्या दीनां प्रायश्चित्तं तारतम्यहेतुत्वात्। न चान्यथा प्राः। देशं कालं वयः। शक्तं शनं बुद्धिं कृतं तथा।

रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजितायाः निक्षिप्तायाश्च अनुपातकिनस्ते ते महापातकिनो यथेति। मत्स्ये। गोवधोऽप्याज्यसंवा
 ज्य परदार्यान् विक्रयः। गुरुमानुषिगत्यागः स्वाध्यायाग्न्याः सतस्य च। परिव्रिजिवात्तातुजेन परिवेदनमेव च। तयोर्दानं च कन्याया
 सत्योरेकवयसजनां। कन्याया दूषणं चैव वार्धुषि वं व्रतच्युतिः। तद्यकारामदाराणां मप्यस्य च विक्रयः। वासना बाधन्यागोभृताध्या
 पनमेव च। भृताश्च ध्यायनं दानमपणानां च विक्रयः। सर्वा करेण धिकारो महायंत्रं प्रवर्तनं। इति शेषाधिस्त्रिया जीवोऽभिचारो मूलक
 र्म च। रंधनार्थं मंथुष्काणां द्रमाणां मवपातनं। आत्मार्थं च क्रियारंभो निर्दहनाद नंतथा। अनाहिताग्नितास्तेन्यमृणानां चानपात्रि
 या। असंख्यं स्नापिगमनं कौटिल्यं व्यसनक्रिया। धान्यकुप्यपशुहोयं मद्यपस्त्रीनिषेवणं। स्त्रीपृष्ठविटक्षनवधोनास्ति
 को नोपपातकं। ब्राह्मणस्य तुजः सूर्यं घ्रातिरप्रेयमद्ययोः जै संपुंति च मेधुन्यं जातिभ्रंशकरमृतं। अवेराश्वोष्टुमृगेभानाम
 जाविकवधस्तथा। संकीर्णकूर्णं शेषं मीनाहि महिषस्य च। निर्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनं। अपात्रीकरणं शेषं मत्त

प्राजापत्ये त्रिष्वेव दिनेष्वनवर्जनमत्र तु सप्तस्वपि दिनेष्वनवर्जनमनोधिकत्वादिदमेव नृतीवपक्षे प्रायश्चित्तं। अर्धमाससंसर्गश्चतुर्थः
 पक्षतनदशरात्रोपवासमाचरेत्। यद्यप्यनोपवसेदिति न कर्तव्यं तथापि वक्ष्यमाणपराकसाहचर्याद्विध्यते। माससंसर्गः पंचमः पक्षः तत्र प
 राकः कर्तव्यत्वेन संमतः। पराकस्वरूपं दर्शयितुमनुः। यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनं पराकोनामकृष्टाय सर्वपापप्रणाश
 न इति। मासद्वयसंसर्गः षष्ठः पक्षः तत्र च द्वायणं कुर्यात्। द्वायणलक्षणं स्वयमेवोत्तरत्रयवक्ष्यति। षण्माससंसर्गः सप्तमः पक्षस्त
 त्रैद्वयं कुर्यात्। ऐंदवं च द्वायणं दुर्बुद्धिहासोपेतत्वात्। किंचिदूनसंस्तरसंसर्गोऽष्टमः पक्षः यद्यपि किंचिदूनत्वेन क
 तं तथापि संपूर्णसंस्तरसंसर्गस्य पातिस्य हेतुत्वात् किंचिदूनत्वं कल्प्यते। तस्य पातिस्य हेतुत्वात् तवत्वेन न दर्शितं। संव
 त्सरेण पातिपतिनेन समान्वरिति। तत्राष्टमपक्षे षण्मासकृष्टमाचरेत्। षण्मासानितिसंगतयोगवाचिन्या द्वितीयाकृष्टमेवैतद्वयं
 चिन्तितं। तथा च सति षट्समासेषु प्राजापत्यकृष्टं पंचदशसंपद्यते। शुद्धार्थमिति सर्वेषु वाक्येष्वनुषंग्यतो सर्वेष्वेतेषु

व पक्षेषु यथोक्तं प्रायश्चित्तमनुश्रयत्तरंगत्वेन दक्षिणादात्तत्वात् तत्र पंचरात्रसंसर्गे प्रथमपक्षे सुवर्णमेकं द्वादशात्रसंसर्गे द्वितीयपक्षे सु
 वर्णद्वयं एवमितरेष्वपि पक्षेष्वंगतव्यं। इत्थं पातितसंसर्गे प्रकीर्णकोनिमिन्नानुसारेण प्रायश्चित्तं तत्र तमं ध्युसादितं रदानीमनयेवादिना
 निमित्तात् सारिप्रायश्चित्तमुने गुंशक्यमिति। इति धायः क्रतुस्नातेत्याख्ययस्तु धर्मपरा उक्तरत्नं नेन प्रायश्चित्तनिमित्तान्येनोपप
 त्यति। क्रतुस्नातात्तु यागरीभर्तारं नोपसर्पति। सामृता नरकं याति विधना च पुनः पुनः। क्रतुस्नातात्तु योभार्यसन्निधौ नोपगच्छति
 घोरायां भ्रूणहत्यायां मुच्यते नानसंशयः। इति द्रव्याधिनं मूर्खं भर्तारं व्यावमन्यते। साभुनी जयते मृत्वा सुकरी च पुनः पुनः। पत्न्यौ
 जीयतियागरी उपोष्य व्रतमाचरेत्। आयुषं हरते भर्तुः सागरी नरकं व्रजेत्। अपृष्टुं चैव भर्तारं यागरी कुरुते व्रतं। सर्वतद्रा
 क्षसान् चोदित्येवं मनु रवगीत्। बांधवानां स्वजातानां दुर्वृतं कुरुते तु या। गर्भपातं च या कुर्यात्तं संभाषयन् क्रान्तिं गतत्वापं प्र
 लहसाया द्विगुणं गर्भपातने। प्रायश्चित्तं न तस्याः स्यात्तस्या ह्यगोविधीयते न कार्यमावसथ्येन नाग्निहोत्रेण वा पुनः। स भवे

[illegible]

मनुवाहः। अहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहं मध्याह्नाचितं। अहं परंतु नाश्रीयात्प्राजापत्यं चरन्ति नः। तृतीयापक्षो द्वादशाह संसर्गः। तत्र सांतपनं कृद्वा
मानरेत्। सांतपनं चतुर्विधं। द्विरात्रं सप्त रात्रं पंचदश रात्रं मेकविंशति रात्रं चेति। नत्र द्विरात्रं सप्त रात्रयोः स्वल्पमाह यावत्तत्र न्ययः। गो
मूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकं। जगूध्वा परेद्यं पवसेत्कृत्वा सांतपनं चरत्। पृथक् सांतपनं द्रव्यैः षडहः सोपवासकः। स सा
है ननु कृद्वायं महासांतपनः स्मृत इति। यमेनापि पंचदशाह साध्यो महासांतपनेऽभिहितः। अहं पवेत्तु गोमूत्रं च ह वै गोमयं
पिवेत्। अहं दधि अहं क्षीरं अहं सर्पिस्ततः शुभिः महासांतपनं ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनमिति। जाबालेन चैकविंशति रात्रि निव
त्येति महासांतपनोऽभिहितः। षण्णामेकैकमेतेषां त्रिरात्रं मुपवासयेत्। अहं चोपवसेदंते महासांतपनं विदुरेति। एतेषां मध्ये न
तावदत्र द्विरात्रं गृहीतुं शक्यते तस्य द्वितीयपक्षोक्तः। प्राजापत्या न्यूनात्तानापि पंचदश रात्रैकविंशति रात्रयोर्ग्रहणं तयोश्च
तुर्थपक्षोक्तदश रात्रोपवासादधिकत्वात्तस्मात्सप्त रात्रं परी शिष्येते। न च तस्य द्वादशाह साध्यात्प्राजापत्यादर्वा न्यूनात्तं शंकीयं

दीनां स्त्रियं प्रतिश्रेयो हेतुत्वं निषेधति अत्रिः न व्रते नोपवासेन धर्मेण विविधेन च । नारी स्वर्गमवाप्नोति पतिं वै वै तु पूजनात् । **महाभारते** पिपति
 शुश्रूषा पराया भार्या उत मां गतिमुक्ता व्रतादिपराया अन्यस्य भार्या यास्तदभावं ज्ञापयति इति । तां यमो लोकपालस्तव भाषे पुष्कलं
 चयः । मोक्षं च स्वं निवर्तस्व न लोकाः संति ते न चोऽस्व धर्मा विमुखा नित्यं कान्ते कान्ते स्तंगमिष्य स्ति देवता हि पतिर्नार्याः स्तुतिं सर्वदेवतैः
 मोहेन न न जानीषे वरारो हे स्व देवता । पतिमस्या स्त्रिया लोके धर्मः प्रत्यर्पित इति । **यदापति** शुश्रूषा नुरोधेन व्रतादिकं चांकीर्त्तयति
 पतिमष्टष्टुऽनुष्ठुतं व्रतं निष्पत्तं भवति तदा ह मां कीर्त्तयेत् नारी रत्नं ननु सा ता भर्त्रा पित्रा सुतेन वा । निष्कलं तु भवेत्तस्याय करोति
 व्रतादिकमिति । **अनन्यमनु** । सर्वस्त्रियः स्वतंत्र्यं निषेधति । नालया वा युवत्या वा वृद्धया वा पियोषिता । न स्यात्तंत्र्येण कर्तव्यं कार्यं किंचि
 हृहेष्यतीति । अपृष्टेयाभिधानादनुतापुः सरमनुष्ठुतस्य सा फल्यमवगम्यते । **तच्च शंखलिखिताभ्यां दक्षिणं** । न भर्तारं हि दृष्ट्वा दृष्ट्वा
 शीलोपि स्यात्पतिर्नोऽर्थहीनो व्याधितोऽपि पतिर्देवतां स्त्रीणां न व्रतोपवासनियमन्यादानं दमो वाऽनुग्रहकरं स्त्रीणां मन्यत्र पति

शुश्रूषायाः काम्यं तु भर्तु रनुत्तया व्रतोपवासनियमादीनामन्यः स्त्रीधर्म इति । कात्यायनोपनिषायां भर्ता भर्तृमते नैव व्रतादीनां चरो दिति । या तु स्त्री
 बांधवा नाम सपिंडानां सजातीनां सपिंडानां च दुर्वृत्तं विद्वेषं कुरुते या च गर्भपातयेत् ते उभे पापबाहुल्यान् संभाषणी । **एतदेव** भिन्ने संवंध
 द्वेषः शंखलिखिताभ्यां निबिधः । न वंधून् द्विष्यादिति । **अत्र** विद्वेषो विषप्रयोगाभिवारपर्यंतः अन्यथा स्वल्पस्य द्वेषस्य गर्भपातसाम्येना
 संभाषणहेतुत्वा संभवात् । **यद्यपि** वंधवधगर्भपातयोरसंभाषणहेतुत्वं समानं तथापि गर्भपाते पापद्वैतुष्येन प्रायश्चित्तं नास्ति अत
 स्तस्या **स्त्रा** **ननु** प्रायश्चित्ताभावे नुपपन्नः प्रनुना ब्रह्मत्या व्रतस्वतंत्रोपदिष्टत्वात् । इत्था गर्भविज्ञातमेतदेव व्रतं **यदि** **अविता** म
 तं स्त्रीत्वं पुस्तकाभ्यामानिश्चितं । विज्ञाते तु गर्भे स्त्रीपुरुषवधयो र्यथा विहृतं दृष्टव्यं अतः कथमुच्यते प्रायश्चित्तं नास्तीति । **नार्थ** **सोपः**
 पातनीयगर्भगतगुणा गुणाभ्यां व्यनस्ते पपते । हननीय ब्राह्मणगतगुणा गुणाभ्यां प्रायश्चित्ततारण्यदर्शनात् । तथा च या त्वत्कर्म
 ब्रह्मव्रतमुक्ता रीक्षिते द्वैतुष्यमहाहिगुणं सवनस्ते तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत् तस्यैव पि दीक्षिता दीक्षितयो रिव गर्भ

योगुणागुणौ नोपलभ्येते तथापि पितृगुणागुणाभ्यां तौ कैल्यनीयो। तस्मात्प्रायश्चित्तवचनानि गर्भमात्रवधविषयाणि रदन्तु प्रायश्चित्ताभाव
वचनं संभावितगुणवद्गर्भविषयं यद्वा पापद्वेयुषेण प्रायश्चित्ताभावोक्तिस्त्यागविधिरोषार्थवादरतिनकाभिविरोधः। यस्तु नेदेविधासराहेतो
वेदोक्तार्थमात्राङ्गवस्तनानुतिष्ठति स जन्मना ब्राह्मणोपि कर्मचांडालो भवेत्। तस्य धर्मपराङ्मुखत्वं तदीयोक्तिरूपेण पूर्वार्धे न द्योत्यते। आव
सथ्यः पंचमोऽग्निः तेन च गार्हपत्याद्यग्निपंचकमुपलक्ष्य तोन चाग्निपंचकेन वा तत्साध्येनाग्नि होत्रादिना वा किंचित्कृत्यमस्ति ऐहिकस्य फल
स्यादर्शनान्न। आमुष्मीकस्य च सौर्ध्वं धत्वा तान् यत्नश्च यतो को हि तद्देदयद्यमुष्मीन्लोके स्तिवानवेति। एवमेतेषु व्याख्यानेषु वचने
षु यानि विनितामुपन्यस्यानि तेषां मध्ये स्त्रीकृतृकस्य पुरुषकृतृकस्य चातिक्रमस्य पर्यमानस्य प्रायश्चित्तमुनीयप्रदव्रितिः। यस्मात्पुत्रश्च व
पुल्लभ्यत इति कुलव्रताद्याचरणं तत्र पाति प्रसाधनं दुक्तं प्रायश्चित्तमाचरेत्। तथा नयान्नवल्लभः। अतिरुतं पुरोः कृत्वा प्रसाधेन नि
मुध्यतीति स्मृत्यंतेरपि। अथ गाय ह्युर्ब्रूयात्तत्कार्यमविशंकया। निग्रहे नुग्रहे वापि गुरुः सर्वत्र कारणमिति। यच्चातुस्सामंतरेण ज्ञातचरणं तत्रा
फलप्रयासस्य दंडस्त्वानुतेनैव मुध्यतीति न पृथक् प्रायश्चित्तापेक्षा। दुर्बुजाचरणं च द्विविधं वधानसानं प्रयत्नमात्रं चेति तयोर्मध्ये

यं। तमा १८३०। आशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यनवोऽशः। प्रायश्चित्तार्थमर्हति स्त्रियो व्याधित एव नोक्तान केवल मृत्यु तिक्रमे स्त्रि
याः प्रत्यवायः किंतु दारिद्र्यादिना येन केनापि निमित्तेन पश्यन्मानेपि महान् प्रत्यनायः। तथा च ब्रह्मांडपुराणं। कामक्रोधान्तरा
द्वाभर्तारिं काममन्यते। सा सप्तजन्मकं यामन्तारकी स्यान्न संशय इति। अनन्तान् श्रुत्वा तस्मात्तरगमनाच्चित्तं न नल्लादिः। एतदेवाभिज्ञे
यमचुराह। अपत्यलोभाद्यानुस्वीभर्तारिमतिं च घयेत्। सेहनिदं मवाप्नोति परलोकं। ब्रह्मयज्ञोऽप्यभिन्यारानुभवते स्त्रीलोके प्राप्नो
ति निंदतां। १८३१। गालवोर्जं प्राप्नोति पापरोगेऽप्यपीड्यते। पतिं हत्वा पशुं हंस्वमुकुं चोपसेवते। तं द्यौर्लोके भवति परपूर्वति नोऽप्यन
शं। नारदियेपि। जीमिनेन सत्त्वार्थेन भर्तारिं वंचयेत्तु याः क्रिमियोनिश्चातंगत्वा चांडाली जायते तु सा। अन्वो ज्ञेयं प्रायश्चित्तमाप
सांबो दर्शयति। १८३२। तृव्यति क्रमे कृच्छ्रमिति। उद्धानामपि। व्यभिचारिणीं भार्यं कुचेत्। अपि इयं भूता निवृत्ताधिकारत्वां द्राघणं प्राप्ना
पत्यं च नारयेदिति। अनन्तान् भावोपपत्तिश्च श्रुत्वा मुपेक्ष्य ब्रह्मोपवासादिपरायाः स्त्रियः प्रत्यवायोऽपि एतदेवाभिज्ञे स ब्रह्मोपवासा

हतं वंजयस्य क्षेत्रे प्ररोहति। सक्षेत्रं लभते बीजं न बीजी भोगमर्हति। तद्वत्सरस्थियाः पुत्रौ द्वौ स्मृतौ कुंडगोलकौ। पत्यौ जीवति कुंडसकृते भ
 तै रिंगोलक इति। **आधो** जलप्रवाहः वातः प्रवंडवायुः। ओषणा योरन्यतरेणाहतं परकीयं शल्यादिवीजं यस्यान्यस्य क्षेत्रे प्ररोहति सक्षेत्री बी
 जं बीजजन्यफलं लभते न तु बीजीगतदेतल्लोके प्रस्थितं तेनैव न्यायेन क्षेत्री भाष्यो। बीजिनोऽपि द्वौ कुंडगोलकौ क्षेत्रे त्रिण एकपुत्रौ भवन्
 ननु। बीजिनः तयोः पुत्रयोर्मध्यक्षेत्रे त्रिण्यमृते जारजः कुंडः। मृते तस्मिन् जारजो गोलकः। अमृते यमृते वै वजारजौ कुंडगोलका विनिसृज्यं
 रत्नं जारजं देवराजं यो व्याकुर्यते न। हतेषां जारजं मस्ति तेषां गुर्वनुज्ञाति त्वान्। अनुज्ञातं च या सवल्कानोक्तं। अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो
 देवरः पुत्रकाम्यया। सविं डो वासगोत्रो वा घृतं यत्कृता विधाता इति। **बीजक्षेत्रे** जारजसंवेतः प्रत्यवायो महाभारते दार्जितः। क्षेत्रे त्रिणश्चै
 व बीजी च द्वावेतौ निरयंगतौ। नरक्षेत्रे च यो दारा न्यरदारांश्च गच्छति गर्हिता सेनरानित्यंधर्मचिरवाहः कुगाः इति। **जारस्य** गामिनु
 स्यादयतो यस्यायश्चिन्मभिहितं तदेव बीजी द्विगुणमाचरेत्। **जार** प्रायश्चित्तं च व्याघ्रेण दर्शितं। ब्राह्मणो ब्राह्मणी गच्छेद्

१५

कामां यदकामतः। कुच्छं चाद्रायणं कुर्यादर्थमेव प्रमादतः। अर्थमेव सकामायां तसकुच्छं सकृन्मता। अर्थमर्थं नृपादीनां दारेषु ब्राह्मणं श्रेय
 एतद्गुणं चरिसार्धं श्रान्तिरूपपरिग्रहे। अश्रान्तिरूपे द्विगुणमनुसावर्धमेव चेति। **क्षेत्रे त्रिणः** प्रायश्चित्तं विशेषानादेवा नृसमान्यप्रायश्चित्तं द्रष्टुं
 तत्रैवास्त्वलेयनं दर्शितं। प्राणायामं चार्त्तकार्यं सर्वपापपुन्ययो। उपपातकजातानामनादिष्टेषु वै पदोति। **न बीजी** भागमर्हतीत्यर्थं मयोमि
 नुना दृष्टं तैः प्रतिपादितः। यथा गोश्वोष्ट्रासी पुमहिं पीष्वाविकासु च। नोसादकः प्रजाभागी तथैवैकांगनास्वपा। यैश्च त्रिणो बीज
 वंशः परक्षेत्रे प्रवापिणः। तेनैव सस्य जातस्य लभते न फलं क्वचित्। यथान्यगोष्ट्रं वृषभो वत्सनां जनयेच्छतां। गोमतामेव ते
 वत्सामो घं वृषभचो हतं। **अक्षेत्रे त्रिण इति छेदः**। इदानीं कुंडगोलकप्रसंगे ननु स्थिरगन्धुत्रभेदान् दर्शयति। औरसः क्षेत्रजश्चै
 व दत्तः कृत्रिमकः सतः। **एतच्च** द्वादशविधं पुत्राणामुपलक्षणं। तेन च मनुना दर्शितं। औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमश्च
 च। गुणोत्तमो पवित्रश्च दामो दावांधवाश्च षट्। कानीनश्च सहोदश्च कौतः पौनर्पनस्तथा। स्वयंदत्तश्च शोदश्च षड्

परी

दायाः बांधवाः स्वक्षेत्रे संसृतायां तु स्वयमुसाहित्ययः तमोरसं विजानीयात्सु नं प्राथमकत्वं यत्स्वयजः प्रमीतस्य क्रीवस्य पतितास्य
वा ॥ स्वधर्मेणानि युक्तायां स पुनः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ मातापितावा दधातां यमद्विः पुत्रमापदि ॥ सदृशं प्रीति संयुक्तं संतेयो दनिमः सतः ॥ सदृशं
तु न कुर्याद्यं गुणदोष विचक्षणं ॥ पुनं पुनगुणं युक्तं सविज्ञेयत्वं कृत्रिमः ॥ उत्पद्यते गृहे यस्य न वजायेत कस्य यः ॥ स गृहे गृह उत्पन्नस्य स्याद्य
स्य तत्कथं ॥ मातापितृभ्यामुत्पद्यते योरन्यतरेण वा ॥ यं पुत्रं परिगृह्ये वा दपविधेः स उच्यते ॥ पितृवैमनिकन्या तु यं पुत्रं जनयेद्दहः ॥ तं
कालीनं विजानीयाद्दोषः कन्या समुद्रवां यागभिर्णो संस्क्रियते शान्ता शांतव्यासतो ॥ बोधुः सगभे भिनति सहोदरति चोच्यते ॥ कीर्णो वा
ध्यस्वपत्सार्थं मातापितर्यमंतिका ॥ सतीतकः सतसास्य सदृशो ॥ सदृशोपि वा ॥ यापत्यावापारत्यका विधवा वेद्यया पुनः ॥ उत्सादयेत्तु
न भर्तृत्वा सपौ ॥ न भर्तु उच्यते ॥ मातापितृविहानो यस्य को वा स्यादकारणत्वा ॥ आसानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदनस्तु स स्मृतः ॥ यंत्राण्यणक
द्रोयां कामा दुत्सादयेत्सतं ॥ स पारयन्नेव शवसस्मात्पारवारवः स्मृतः ॥ अत्र द्वादशानां पुत्राणां यनिष्कक्षणा निमनुना दर्शितानि ॥ ३६

अतः कुरु

वधा वसानस्य पुरुषकर्तृक दुर्वृत्ताचरणस्य प्रायश्चित्तमाचार्यो विद्वति ॥ प्रयत्नमात्रस्य प्रायश्चित्तं यास्तव च्येन दक्षिणं वरे हुतमहत्वापि
घातार्थं वसमाहित इति ॥ न वहन नाहन न यो नो साम्यं ॥ अति हि दृष्ट्या पादिष्टा किं चि न्यूनत्वात् ॥ यो विनस्तु पुरुषकर्तृक प्रायश्चित्तार्थं द्रष्टव्यं ॥ गर्भया
नने प्रायश्चित्तं गर्भभेदादनेकधा भिद्यते गर्भो द्विविधः पतिजन्यो जारजन्यश्च ॥ जारश्च सवर्णा असवर्णाश्च ॥ तत्र सवर्णा प्रायश्चित्तं वनुर्वि
रतिमतेऽभिहितं ॥ गर्भपाते विनिर्दिष्टं यथा वर्णवधे व्रतं जातगर्भं विशेषं स्याद्यथोक्तं मृदिभिः पुरा ॥ ब्रह्मगर्भवधे कृष्णं मन्वंसांतपनाधिकं ॥ क्ष
त्रगर्भवधे चैव न्वरे जाद्रायणं द्रव्यं ॥ वैश्यस्य चैव न्वरे प्रोक्तं पराकः श्रद्धातने ॥ प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं गर्भपाते विशेषादिति ॥ वेदे विधासहित
स्य प्रायश्चित्तं वसिष्ठे दर्शितं ॥ नास्तिकः कृष्णं द्वादशरात्रं चरित्वा विरमेन्नास्तिकः पान्नास्तिकवृत्तिस्त्वत्तिकृष्णमिति ॥ एतच्च सक्तं एव यत्नं
रणे तु शंखोक्तं ॥ नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्या भिक्षांसीत्येते पंच संवत्सरं ब्रह्मण गृहे भैक्ष्यं चरेत् ॥ अथ
थवीजक्षेत्राणि ॥ पितोः प्रत्यवाय प्रायश्चित्तं सूत्रनार्थं मस्मिन् प्रायश्चित्तप्रसंगे कुंडगेष्वाको पुनो सदृशं नमुपयस्यति ॥ ओषवाता

विपुल
गद

परिविद्यते प्रत संवत्सरं कुर्याद्वा गृयाजकं पंचमाहति। यदपि हारीते नोक्तं। ते सर्वे पतिताः संवत्सरं कुरुणवा वमेषु रिति तत्र सर्वत्र निरक्षिप्रता
ना स्नातभेदेन गौरवलाघवं द्रष्टव्यं। प्रायश्चित्तनवरणानंतरं परिवेत्तुः कर्तव्यमाह वसिष्ठः परिवेदानेः कृच्छातिक्रमोचरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्न विरोधता
वैवोपयच्छेत्तति। अयमेव न्यायो ज्येष्ठकनिष्ठयोराधान व्युक्रमेण गिन्या विवाह व्युक्रमेणानुसंधेयः। अतएव गौतमः। परिवेति परिवेत्तुं पर्याहित
पर्याधानाग्रे दिधिषूपपतीनां संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमिति। अग्रे दिधिषुपत्यादौ विशेषेण सिद्धे नोक्तः। अग्रे दिधिषुपतिः कृच्छं द्वादशरात्रं
चरित्वा निवेशे ततो वैवोपयच्छेदिति। दिधिषुपतिः कृच्छातिक्रमोचरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्न विरोधेति। अग्रे दिधिष्वदेर्लक्षणं देवलोकेन। ज्येष्ठा
रात्रौ भोज्यं यद्यहं द्यायां कन्याया मुच्यतेऽनुज्ञा। सा चाग्रे दिधिषुर्त्याहं नार्तुं दिधिषुः पतिर्द्वादशरात्रं कृच्छं प्रागपत्य कृच्छं कृत्वा ज्येष्ठाया पश्चादज्येष्ठोठ्यायां
तामेवोद्धरेत्। दिधिषुपतिस्तु कृच्छातिक्रमोचरित्वा तस्मै दत्त्वा ज्येष्ठोठ्यायां तस्मै कनीयस्याः पूर्ववोद्धरेत्। अमुद्धरेत्। परिवेदेन स प्रत्यवायं प्रायश्चित्
तं प्रदत्तयेदानीं विषयविशेषे तदपवादं दर्शयति। कुलवामनघंटेषु देषु जडेषु च। जात्यं चैव धिरे मूकेन दोषः परिवेदत इति। कुलः पृष्ठा
गेमांसादि विशेषेणात्यंत विकृतदेहः। वामनोति हस्यदेहः। घंठो नष्टसकः। गद्गदो जिह्वादि दोषेण सहसा वक्तुमशक्तः। जडो क्षमः का

१७

येष्वप्रवृत्तः। जात्यं धादयः प्रसिद्धाः। एते विधस्य ज्येष्ठस्य विवाहो म्यस्वात्कनिष्ठस्य विवाहे विनास्ति परिवेदनं दोषः। एतच्च प्रवृत्त्या देशांतर
गमनाजामुपलक्षणे। अस्मिन् अपरिवेदनाभ्यनुज्ञाने संवादवचना नि पूर्वमेव आस्थ प्रसंगादुदाहृतानीति नात्र प्रपंच्यते। कुलत्वादौ दोष
रहितेष्वपि भिन्नोदरेषु परिवेदनमभ्यनुज्ञाति। पितृव्यपुत्रः सापत्नः परनारी सक्तस्तथा। दाराविहोत्रसंयोगेन दोषः परिवेदन इति। पि
तृव्यपुत्रसापत्नो प्रसिद्धो। परनारी सक्तो दत्तक्रीणादिः एतेषु ज्येष्ठेषु स्थितेषु कनिष्ठस्य विवाहाग्नेहोत्रसंयोगोर्नास्ति प्रसक्तव्यः।
कुलत्वादौ दोषराहित्ये कोदरेषु पर्याधाने विशेषमाह। ज्येष्ठोप्रागायदातिष्ठेदाधानं नैव कारयेत्। अनुज्ञातस्तु कुनीतिशंखस्य मनने
यथा। कारयेत् कुर्यात्। अनुज्ञातः कनिष्ठो ज्येष्ठस्य माधानं कुर्यात्। ज्येष्ठोप्रागायदातिष्ठेदाधानं नैव कारयेत्। अनुज्ञातस्तु पुनस्य पर्याधानं प्राप्तेन
तुर्निर्वाति मनेन निषिध्यते। ज्येष्ठोप्रागायदातिष्ठेदाधानं नैव कारयेत्। अनुज्ञातस्तु पुनस्य पर्याधानं प्राप्तेन
समं तु न नंगापि तु र्यस्य तु नाधानं कथं पुनस्तु कारयेत्। अग्निहोत्राधिकारो स्ति शंखस्य वन्यनं यथेति। उशनसापि। पितृपि

तामहोवस्य अयनोवाधकस्य चित्तानपोनि हो नमान्ये पुनरोवः परिवेदन इति तस्मिन्नादीनां वै धुर्यादिना प्रतिबंधे सति दृष्टव्यं। परिवेदनपर्याधानयोरिव
स्त्रीणां पुनरुद्वाहस्यापि प्रसंगाच्च भिदभ्युत्साहं दर्शयति। नष्टे प्रव्रजिते क्रीवेन यतिपतेः पंचस्वापस्कनारीणां पतिरन्या विधीयत इति। नष्टो
शोतरगमनेनापि स्नानवृत्तान्तः। अयं च पुनरुद्वाहो युगांतरविषयः। तथा च दित्यपुराणे कृत्वा पुनरुद्वाहं ज्येष्ठान्नो गोवधं तथा कलौ पंचनकु
भीतिपत्रानुज्ययां क मंडलुमिति। पुनरुद्वाहं म कृत्वा ब्रह्मचर्यव्रतानुष्ठाने श्रेयोऽतिशयं दर्शयति। मृते भर्तृरित्या नारी ब्रह्मचर्यव्रते स्थिता। सा
मृतात्मभते रंगयथाते ब्रह्मचारिण इति। चतुर्थपादेन स्मृत्यन्तरे प्रसिद्ध ब्रह्मचारिण इति दृष्टं। तिता सान्वमनुना दर्शिता। अनेकानि सह
स्त्राणि कोमार ब्रह्मचारिणां दिवंगतानि विप्राणाम कृत्वा कुलसततिमिति। उक्ता द्रु सान्वयादप्यधिकं फलमनुगमने दर्शयति। तिस्रको व्यर्थ
कोटी च या निरोमाणि मानुषे। तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारिं यानुगच्छतीति। तावत्कालं वसेत्सहस्रसं वत्सरां तथा न हारीतः। मृते भर्तृरित्या
नारी धर्मशीला दृष्टव्रता। अनुगच्छति भर्तारं मृते पुनस्त्यक्तं। तिस्रः को व्यर्थ कोटी च या निरोमाणि मानुषे। तावत्सहस्रं वत्सराणि स
गलिके महीयते। मातृकं पैटकं वै वयत्र कन्या प्रदीयता। कुलत्रयं पुनस्त्येषा भर्तारिं यानुगच्छतीति। शंखगिरसौ। मृते भर्तृरित्या नारी स

तानि सर्वाण्युपलक्षयितुं दत्तस्य लक्षणमाह। दद्यन्मातापितावपि स पुत्रो दत्तको भवेत्। अत्र दत्तेन स दत्तं प्रीति संयुक्तमद्विरापदीति विशेष
ण चतुष्टयं दृष्टव्यं। प्रसक्तानुप्रसक्तं परिसमाप्य प्रकृतप्रायश्चित्तमनुसरति। परिवेतिः परिवेताय याचपरिविद्यते। सर्वे ते नरकं यांति दो
तयाजकपंचमाः। द्वौ कृष्टौ परिवेते स्तकन्यायाः कृष्ट एव कृष्टाति कृष्टे दानुक्तं होतान्चांद्रायणं चरेत्। यत्र ज्येष्ठो नो दृष्टं कनिष्ठश्चोद
हति तत्र ज्येष्ठः परिवेतिरित्युच्यते। कनिष्ठः परिवेता। यया कन्यया कनिष्ठः परिविद्यते सा परिवेदिनी तस्याः पित्रादिर्दाता। याजको विवाह
होमकारयिता। न एते पंच नरकं यांति तथा न हारीतः। ज्येष्ठे कनिष्ठे कनीयान्नि निशम्य परिवेता भवति परिवेतिर्ज्येष्ठः परिवेदिनी कं
न्यापरिदायी दातापरिपृष्टयाजकस्तु सर्वे पतिता इति। अत्र परिवेते द्वौ कृष्टौ प्रायश्चित्तं कन्याया एकः कृष्टः। दानुः कृष्टः। कृष्टः
तस्य लक्षणं यास्तन्यमयाहा कृष्टाति कृष्टः पयसा दिवसानेकं निशतिमिति। याजकस्य चांद्रायणं। न चाने परिवेता प्रायश्चित्तमनुकरो
ति शकं नीयं परिवेतिश्चरेत् तस्याप्युपलक्षितत्वात्। अत एव यमः। परिवेतिः परिवेता द्वयोः समं प्रायश्चित्तमाह। कृष्टो द्वयोः परिवेतोः
कन्यायाः कृष्ट एव कनीयः। अति कृष्टं चरेत् दाता होता चांद्रायणं चरेदिति। यत्तु शंखगिरिस्ताभ्यामुक्तं परिवेतिः परिवेताय याच

हति। अन्यसां चैव नारीणां स्त्रीधर्मेयं परस्मृत्तदति। एकनित्यागो हणं कल्य सुत्रकारेण दर्शितं। त्रेतस्योत्तरतः पत्न्यासंवेदनं विशेषेण नित्यवदिति
 न केनलं स्वयमेवानुगमनेन स्वर्गे विसर्जितं किंतु स्वभर्तारं नरकादुत्थं **तीत्याह**। व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुत्थरते विलाश एव स्त्रीपति
 मुत्सृज्यते नैव सह मोदते इति। यद्यपि पापीयान्यतिः स्वपापफलभोगाय नरकमार्गाया भिमुखा भवेत्तथापि योषित्स्वकीयेन प्रबलकृते
 न तं भोगं प्रतिवध्यपतिमपि स्वेन सह गतिं गर्भयेति **अतएव व्यासः**। यदि प्रविष्टो नरकं बन्धः पार्श्वैः सदा रुणेः संप्राप्ते यातनाख्यं न
 गृहीतो यमाकिं करैः। तेषु तो विवशो दीनो वेष्टमानः स्वकर्मभिः। व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुत्सृज्य शक्तिः। तद्वद्भर्तारमादाय दिवं
 याति च सबलानां साभर्तृपरमानित्यं स्तूयमानाप्सरोगणेः। क्रीडते पतिना सा धैर्या न दिंद्राश्च नुर्देशा ब्रह्मघोना कुतघ्नो नाभिन्न
 घोना भवेत्यतिः। पुनस्त्यविधवा नारी तमोदाय मृता गृयेति। **इदं नानुगमनं पतिव्रतयाः** नुष्ठितं न दुःकर्तव्यं। त्यागं पत्नोत्सवोः धेयो
 ५५ हंतुः। पापीयस्यानुष्ठितं नैव सापेहेतुर्भवनति। **तथा न माहाभारतो** अवमत्यचयपूर्वपतिं दुष्टेन चेतसा वर्तते याश्च सततं भर्तृणां

प्रतिकूलतः। भर्तृनुमरणं कालेयाः कुर्वन्ति तथाविधाः। कामक्रोधादूयाजोहासर्वाः पूता भवंति नाः। आदिप्रभृति यासां धीपस्कः प्रियपरायणा
 उर्ध्वगच्छति सा तत्र भर्तृनुमरणं गतेति॥ ॥ श्रुतिविषयितं प्रायश्चित्तं प्रकीर्णेषु यन्मत्तं तनयविषयो भेदस्तद्वक्ष्ये परिवेदनं। प्रथमं पतिपरं
 तुर्याध्याये पराशरभाषितो विवृतिमकरो धका निगिथि समापणमाधवः॥ ॥ इति श्री महाराज **किराजराज परमेश्वर वैदिकमार्गप्रतिष्ठापक**
श्रीनारदबुक्कभूषाज साम्राज्य भरंधरस्य माधवा मायस्य कुतौ पाराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥ ॥ **इदं नानु**
र्थाध्याये प्रकीर्णकपापानां प्रायश्चित्तमभिहितां तत्र यद्यपि परिवेदनादिकं न प्रकीर्णकं उपपातकेषु पठितत्वात्। यद्यपि पुनर्भेद
 दिकथनं न प्रायश्चित्तादिरत्नं तथापि प्रकीर्णकप्रायश्चित्तस्य बाहुल्यादध्यायार्थत्वमविस्त्वं। तत्र **अध्याये** स्वर्गसाधनमनुगमनं
 वर्जितं तेन ब्रह्मलोकसाधनमाहिताग्निदहनं बुधिरुभगः पंचमाध्याये तद्विवक्षरा दोषकरणविच्छेदशंका मपनुदन्परिशि
 ष्टं प्रकीर्णकप्रायश्चित्तं तावन्नवभिः श्लोको राहः। वृकश्चानसृगालाद्ये दृष्टेयस्तद्विज्ञानमः॥ स्नात्वा जपेत्स गायत्रीं पवित्रां वेद

मातरं गवां शृंगोदकस्नानं महानद्योक्तसंगमे समुद्रदर्शनादपि शुनादष्टः शुचिर्भवेत् वेदविद्याव्रतस्नातः शुनादष्टो द्विजो यदि स हिरण्योदकस्ना
त्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति स ब्रह्मसुनादष्टो यः स्थिरात्रमुपवसेत् घृतं कुशोदकं पीत्वा ब्रह्मसुनादष्टो यः समापयेत् अव्रतः स ब्रह्मो वपि शुनादष्टो भवेत् द्विजः प्राप्य
पत्यं भवेत् स गौविप्रैश्चक्षुर्निरीक्षितः शुनादष्टावलीठस्य नरेर्विलिखितस्य चो अग्निः प्रक्षालनं प्रोक्तं मग्निं न चोपनृणं शुनादष्टावलीठस्य दष्टा
जंबुकेन वृकेण वा उदिर्गग्रहनक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् कृष्णपक्षे यदा सोमो न दृश्येत कदाचन यां दिशं ब्रह्मते सोमलो दिशं चावलोकयेत् अ
सद्वा स्मरणकृत्याने शुनादष्टो द्विजो नमः वृषं प्रदक्षिणीकृत्य सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् वृकशुनो रारण्यमाभ्यत्वाभ्याभेदः सृगालो जंबुकः आदि
शब्देन वराहादयो ह्येते ते दृष्टः प्रत्यवायपरिहाराय स्नात्वा गायत्रीं जपेत् न चान्विधिप्रतिषेधातिक्रमरहितस्य कथं प्रत्यवायहृतिशं कनीयां ख
रध्ववराहाणां दूरतः परिहर्तव्यत्वेन तत्समीपगमनक्रीडादेरतिक्रमरूपत्वेन प्रत्यवायहेतुत्वात् वेदमातरो मित्यनेन मंत्रांतरेभ्योधिकं पवित्रत्वं
दर्शयति वेदमातृत्वं च गायत्रीं ह्येवं संमते स्पृशेत् नाध्यवसीयते यद्वा वेदाः मातरो वस्याः सावेदमाता यद्यपि मंत्रां तरण्यपि वेदजन्या नित
थापि वेदत्रयजन्यत्वमस्या विशेषः अतएव मनुः त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदू दुहन् नदिभ्यो वस्याः सा विद्याः परमेष्ठी प्रजापतिरिति

२०

मातरो हेतुतावान् साऽरुं पत्नी समासे यास्वर्गलोके महीयत इति नान्विदमनुगमनं प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धं तस्मादुहन् पुरायुषः प्रेवादिना कसं
आत्महत्या प्रतिषेधान् असुरा निमतलोका अंधेन तमसा वृताः तांस्तैः प्रेत्याधिगच्छन्ति ये क्वास्मत्तु जना इति क्लृप्तं तस्मात् मैत्रां अनुग
मनस्मृतो निर्बकाशत्वेन प्रावित्यात् आत्महत्या निषेधश्रुतिस्तस्मिन् कामयेषितो व्यनसावकाशा ननु स्वर्गकामिन्या अपि ब्राह्म
ण्याऽ अनुगमनं स्मृत्येव निषिद्धं तथाप्येटी नस्ति मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्य ब्रह्मशासनात् इतरेषां नुवर्णानां स्त्रीधर्मेयं
परः स्मृत इति उपकारं यथा भर्तुर्जीविती न जथा मृता करोति ब्राह्मणी श्रेयो भर्तुः शोकवती चिरात् अनुवर्तते जीवन्तं नानुयाया मृतं
पतिं जीवे भर्तुर्हितं कुर्यान्मरणादात्मघातिनीति अंगिरा अपि यास्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिं मनुव्रजेत् सा स्वर्गमालयागेन
नात्मानं नमति न येदिति व्याघ्रपादेति न मृतं न पतिं भर्तुर्ब्राह्मणी शोकमोहिता प्रव्रज्या गतिमप्येति मरणादात्मघातिनीति प्रमज्या
मैशुनादिभोगत्वात् नायं दोषः अस्य निषेधस्य प्रथमं चित्तिविषयत्वात् अतएव वेदानां पृथक् चित्तिं समाहृत्य न विभ्रान्तं तु म

गवलोकनं तत्समुद्रदर्शनं मपि शुद्धिहेतुः । तदाह बोधायनः । ब्राह्मणी तु शुनादृष्टसोमे दृष्टिं निपातयेत् । समुद्रदर्शनाद्वापि शुनादृष्टा शुचिर्भवेत् । इति ।
 यस्मिन् ग्रामे ब्राह्मणानसंति तत्र ब्राह्मणे प्रदक्षिणानिरीक्षणयोः स्थाजेनैव प्रदक्षिणानिरीक्षणे द्रष्टव्ये । ननु स्मृत्यन्तरेष्वन्यथा प्रायश्चित्तानि दृश्यंते । तत्र मनुः ।
 श्वसृगावैः खरैर्दंष्ट्रेणामैः क्रव्याद्विरेव च । नरेश्वोष्टैर्वराहैश्च प्राणायामेन शुध्यतीति । हारीतोपि । श्वानोवाक्रोष्टुकोवापिनारीवायादेवानरः । आरचुर्नकु
 लमार्जरीरौवायसग्रामसूकरः । एतैर्दंष्ट्रे द्विजस्यांगे प्रायश्चित्तं कथं भवेत् । स्नानं कुर्यात्सर्वैर्जंतु विप्राणामनुशासनान् । ओक्षणीभिस्त्रिभीर्ऋग्भिः कारये
 न्मार्जनां द्विजः । प्राणायामत्रयं कुर्याद्दद्याद्गोभ्यस्तृणं नरः । सह द्विजैस्तपुक्तेन शुध्यते नान्नसंशय इति । वसिष्ठेऽपि । ब्राह्मणस्तु शुनादृष्टेन दींगत्वा समुद्र
 गां । प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति । अत्र खरः । सृगालवृकगोविप्रशुनादृष्टस्यैव च । त्रिरात्रं नुव्रतं कुर्यात्सुश्वलीयन्नानक्षत इति ।
 हारीतोपि । शुनादृष्टस्य हंसावकाहारः समुद्रगामिनीनदींगत्वा प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति । अंगिरसोपि । ब्रह्मचारी शुनादृष्टस्य
 हंसायं पयःपिवेत् । गृहस्थस्तु द्विरात्रं वाप्येकाहं वाग्निहोत्रवान् । नाभेस्तु दंष्ट्रेण देवद्विगुणं भवेत् । स्यादेतन्निगुणं वक्रैर्मस्तकेन चतुर्गुणं ।
 अजतीसव्रतीवापि शुनादृष्टस्तथा द्विजः । दृष्टाग्नीहोत्रयमानांस्तस्यैव शुचिर्भवेदिति । पैठीनसिरपि । शुनादृष्टस्त्रिरात्रमुपवसेद्द्विजश्च ब्राह्मण
 स्तु शुनादृष्टे गायत्र्यष्टसहस्राभिर्मन्त्रितं कृत्वोऽश्वेन दहेत् । अगुर्न वा कलशैः स्नानः शुध्यतीति । नदीसंगमे वा वाक्स्यात्तुरस्य नातीति ।

२३

नामनसाध्यायः सर्वकार्याणि कुर्वीतपि तुरभावे सत्याचार्यः इति । पुलस्त्यपि राजस्वलायदादृष्टा शुनाजं बुकरासभैः । पंचरात्रं निराहारा पंचगव्येन शुध्यती
 ति । उर्ध्वं तु द्विगुणं नाभेर्वक्रैः तु त्रिगुणं भवेत् । चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि दंष्ट्रे न्यत्रापु तिर्भवेदिति । जानकप्येपि । ब्राह्मणी क्षत्रियावैश्यशुना च श्वापदैरापि दृष्टा
 सचैलमाप्नुयं शुध्यतीति । न संशयः । इति एतेषु वचनेषु यत्र यत्र प्रायश्चित्तं बाहुल्यं तत्रोत्तमोऽपि विषयत्वं दंष्ट्रानावृत्तिविषयत्वं बोधनीयं । ब्रह्मचारी
 गृहस्थश्चिह्नोऽत्रिगुणं नरः तपोवाहुल्यात् प्रायश्चित्तं न हसः । अथ दुर्मृतस्याहिताग्नेर्दहने प्रायश्चित्तमाह । चांडालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रेर्हंतोयादि
 अहिताग्निमृतो विप्रो विषेणा सह तोयदि । दहेत् ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्नेः मंत्रवर्जितं । स्पृष्ट्वा चोद्वाच्यं दंष्ट्रान् च सपिंडेषु न सर्वथा । प्राजापत्यं चरेत्
 श्वादिप्राणामनुशासनादिति । ब्राह्मण्यं शूद्रा ज्ञातश्चांडालः । तदाह याज्ञवल्क्यः । ब्राह्मण्यं क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा । शूद्रा
 ज्ञातस्तु चांडालः सर्वकर्मवहिष्कृतः क्षत्रियात्सुग्राज्ज्ञानः श्वपाकः तथा च मनुः । उग्रानुजातः क्षत्रियांश्च पाक इति कीर्त्यते । इति । ह नो दंष्ट्रान्नादिना
 प्रहतः मृतः प्राणैर्वियुक्तः । आत्महतः स्वयमेव विषं पीत्वा मृतः तमाहिताग्निमृते ब्राह्मणं सपिंडेषु प्रत्यासन्नो विप्रो मंत्रवर्जितं लोकान्निना दहेत् । तत्र
 स्पर्शनं दहनं वहनं नायः करोति । सान्ने प्रैरनुज्ञातः स्पर्शनादिदोषपरिहाराय प्राजापत्यं कुर्वन् चरेत् । लोकाणां चित्तनेन गार्हपत्यादिना न चरति ।

मध्यस्थतीतस्य चतुर्धा ध्यायस्यादौ दुर्मृतनाहनादि प्रायश्चित्तमुक्तं तथापि तस्य सामान्यरूपत्वाद्नाहितानि विषयत्वेनाप्युपपत्तिः। आहितानि विषयस्य
 तु इहैव वर्णनमुच्यते। वक्ष्यमाणत्वं स्कारं प्रत्यपो हानरूपत्वात्। प्राजापत्यचरणानं गरीश्वीषसंस्कारकर्मव्यतिमाह। दग्ध्वास्त्रीनिपुनर्गृह्यक्षीरः प्र
 क्षालयेद्दिजः। पुनर्दहस्त्वाग्निना तु स्वर्गं त्रेण पृथक् पृथगिति। ॥ उक्तरीत्या लौकिकाग्नेया न दग्धानि तान्यस्त्रीनिपुनः संगृह्य क्षीरप्रक्षालनपूर्वकं
 हंपत्याग्निभिः कव्योक्तं प्रकारेण **दहते**। एतन्न हारीतेन दर्शितं। ब्रह्मणा दधसं श्राप्तो न्वां अलस्य करेण वा। आत्मना वा स्त्रघाते वा भूद्रवदा हये हेनान्
 प्राजापत्यचरेत्यश्वात्सं पिंडेष्वेव सप्तमाह। तद्द्रव्यास्त्रिगृहीत्वेन विप्राणामनुशासनात्। क्षीरप्रक्षालनं कुर्यात्तदस्त्रिप्रेतवद्देहो पुनर्दहनमत्रै
 श्वर्यथाविधि समाचरेत्। एवमेव विधिं कुर्यात्तरणे गृहीतस्य चेति। **इदानीं** ज्ञेयस्याहिताग्नेः संस्कारमाहिताग्निर्हृत् इत्यादि तथानाकार्यं विनश्ये
 रित्यंतेन ग्रंथजातेन **दर्शयति**। आहिताग्निर्दुर्जः कश्चिन्नवसन्काले चोदितः। देहनाशमनुप्राप्तस्य स्यात्। निर्वसते गृहे। तत्र पिंडोत्र संस्कारः
 स्यात्। मृषिपुंगवाः। कृष्णाजिनं समासीय कुर्यात्। पुरुषाकृतिं। षट्त्तान्नातं चैव पलाशानां नृत्ततः। त्वत्वारिंशच्छिरेदद्याच्छतं कंठे तु
 विन्यसेत्। बाहुभ्यां शतं कं दद्यादंगुलीषु दशैव गुणान्। शतं तु जघने दद्याद्विरातं तूदरे तथा दद्यादष्टौ वृषणयोः पंचमे दे तु विन्यसेत्। एकविंशति

२३

अनगायत्री जपे संख्याविशेष उक्तः सादर्शितः। दग्धादिदष्टौ गायत्र्यष्टदातं प्राणायामश्च न चेतो। **एगञ्चा** समर्धविषयो समर्धस्तु गोष्टं गोदकस्नानादिकं मानवैर्ना
 तत्र गोष्टं गोदकस्नानं नाम गोष्टं गृहीतेनोदके गायत्र्या शतवारं भिमं त्रिनेन सेचनं गोष्टं गृहीतेन शतं स्नाने गायत्र्येतिहा शतस्मरणान्। गोष्टं गोदकस्नानं समुद्रं दर्शना नाम
 धर्ममध्यमोत्तमो गभेदेन वा दंशतारतम्येन वा व्यबस्थं दृष्टव्या। विद्वद्ध्यवन्वा सोम्य प्राजापत्यानि वा समाप्य स्नोतो वेदविद्याव्रतस्नातः स यद्विष्णुना दृष्टं राह
 रण्यसहितेनोदकेन स्नात्वा घृतं प्राश्य विष्णुध्यानात् तत्रापि ब्राह्मणश्चैव दायत्री शतकुलो जपेत्। तदा हवो धायवः वेदविद्याव्रतस्नातः शुनादृष्टं ब्राह्मणः। शत
 पर्यायमावर्त्य गायत्रीं शुक्लिमा मुयादिनि **वा** दायणादि व्रतेन सहितः स व्रतः स यद्विष्णुना दृष्टं राहिरात्रमुपोष्य चतुर्थे हनि घृतोदकं प्राश्य कुशोदकं च पी
 त्वा पश्चाद्दूतं शेषं समापयेत्। कुशोदकं स्नाने यावकं वापि वेत्तदा हवो धायवः स व्रतस्तु शुनादृष्टं राहिरात्रमुपवासयेत्। स घृतं यावकं पीत्वा व्रतं शेषं स
 मापयेदिति। **स व्रतः** व्रतानुभावपि विप्राश्च णि पत्युनैर्निरीक्षितो यथोक्तप्रायश्चित्तान्वरणेन पूतो भवतः। यदा ब्रह्मणीश्चादिभिर्दद्यात् भवति तदा सोऽदि
 तान् नृयहान् सोमो गारकादीन् नृशत्राणि च कृत्तिका दीन्यवलोक्य शुद्धा भवति। सोमदर्शना संभवैश्चास्त्रदृष्ट्या तदा वस्थिति योम्यादिनां नृशत्रां बलो
 कयेत्। एतन्नावलोकनं पंचगव्यप्राशनस्योपलक्षणं। **अनतवांगिराः** ब्राह्मणी नु शुनादृष्टा सोमदृष्टिं निपातयेत्। यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं कर्म
 भवेत्। यो दिशं तु गतः सोमस्तां दिशं आवलोकयेत्। सोममर्गेण सा पूता पंचगव्येन शुध्यतीति। यानुसमुद्रतीरवासिनी तस्याः सोमदर्शना भवेत्।

सामस्त

शब्दद्वयेन त्रेतस्य कल्पनमिति वाच्यं। अन्यवस्था पकहेतोरभावाद् द्विकल्पो द्रष्टव्यः॥ आहिताग्नि संस्कारस्य फलमन्वयव्यातिरेकाभ्यां विशदयति॥
इदं शब्दं गुर्वधिं कुर्याद् द्विलोकगतिः स्मृता। दहंति यो ह्यजासं तु ते याति परमं गतिं॥ अन्यथा कुरुते कर्मत्वात्स बुद्ध्या प्रवेदितः॥ भवंत्यस्या युषते वेपथुं
ति नरके शुक्लविति॥ तत्र संस्कार्यस्या हिताग्नेर्ब्रह्मलोकप्राप्तिः संस्कर्तुः परमा गतिः॥ अयथोक्तकारिणः पंडितं मन्यस्य नरकप्राप्तिः॥ प्रकथयति विशेषं यः प्रकी
र्णविशेषं समधिकपरिवर्हः संस्कृतिं चाहिताग्नेः॥ प्रकृतिगहनमेतं पंचमाध्यायमेवं विना दमयवकाषीद्भारव्ययामाधवार्यः॥ ॥ इति श्रीमहाभ्युपनिषद्
संस्कृतौ पाराशरव्याख्यायां माधवीयायां पंचमोऽध्यायः॥ प्रकीर्णकप्रकाशकप्रायश्चित्तप्रसंगात्ताहिताग्नि संस्काराः पंचमाध्याये निरूपिताः॥ अथ पश्चा
ध्याये प्रकृतमेव प्रायश्चित्तमनुवर्तयिष्यमाणो मल्लिनीकरणसंकीर्णोपपातकानां प्रायश्चित्तानि प्राधान्येन विवक्षुः प्रथमं प्रतिजानीते॥ ॥ अतः
परंप्रवक्ष्यामि प्राणिहत्यासूत्रिभूतिं॥ पराशरेण पूर्वोक्तां मन्वर्थे पितृविस्मृतां मिति॥ अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तकथनानंतरं मल्लिनीकरणसूत्रा
णि हत्यासूत्रायाश्चित्तं प्रवक्ष्यामि॥ हत्यास्विति बहुवचने मल्लिनीकरणाद्यनंतरं भेदाभिप्रायं॥ मंदबुद्धीनां स्मृत्यंतरपवर्तिने च न चापातगोवि
रोधबुधैरुदेति न्यायदर्शिनां तु न तथेति सत्यं विदुः कथं नंतरं संमत्कपन्यासः॥ पराशरशब्देन बृहत्पराशरो विनाक्षितः॥ मन्वर्थे मनुप्रोक्तं धर्म
शास्त्रं॥ ज्ञातो ज्ञातो प्रादो मल्लिनीकरणविशेषस्य क्रौंवादिबधस्य प्रायश्चित्तमाह॥ क्रौं न सारसहं संध्वं चक्रवाकं च कुकुरं॥ जालपादं च शशां

महोरात्रेण शुध्यतीति। क्रौंचादयः पक्षिविशेषः प्रसिद्धः। जालपादशरभौ यद्यप्यप्रसिद्धौ तथापि सप्तभिर्व्याहारास्तद्विशेषो द्रष्टव्यः। अत्र हस्ते
त्यध्याहारः कर्तव्यः। अहोरात्रेण एकोपवासेनेत्यर्थः। तथा च संवत्सरे चक्रवाकं तथा क्रौंचं तिरिंशुकसारिको रयेन गृध्रमुलूकं च तथा पारावतानं
पि। टिड्ढिभं जालपादे वमं दुं कुकुटमेव च। एवं पक्षिषु सर्वेषु दिनमेकमभोजनमिति। ननु हंसादिवधे गोदानं मनुराह। इत्थाहं सेवलाकां च वकं वरि
णमेव च। वानरस्मेन भासांश्च स्पर्शयेद्वा ह्यणायगामिति। याज्ञवल्क्येऽपि। हंसेन कपिकव्याज्जलस्त्वशिरवेऽनः। भासं च हत्वा तु
क्रव्यादा दद्याद्द्रामस्तनस्तकमिति। नायं दोषः। गोदानस्योपवासान्तरात्तदधिकविषयत्वात्। बलाकादिषु पूर्वोक्तान्मृतं प्रायश्चित्तमाह। बला
कादिदृष्टोवापि शुक्रपारावतानं च। अटीनवकधाती च शुध्यते नक्तभोजनादिति। शुक्रं पारावतौ यौ हंतानक्तभोजनाच्छुध्यतीति तयो
योजनीयं। यगुसंवर्गे नोक्तं। इह संवत्सरे बलाकां च च विध्वं वरिणं तथा। सारसं चापभासे व इत्तात्रीन् दिवसां क्षिपोदिति तत्संगत
वधे द्रष्टव्यं। वृकादिषु न पूर्ववद्भोजनत्यागः। किंतु प्राणसंयमः कर्तव्य इत्याह। वृककाककपोतानां शरीरानि तिष्ठान्तः। अंत
र्जलउभे संध्ये प्राणायामेन शुध्यतीति। नात्र वृकः आरण्यभाऽमृगसमभिर्व्याहारात्। पक्षिसमभिर्व्याहारात्तु पक्षिविशेषो द्रष्टव्यः। क

त पोतानाहं संध्याहारहा संधे स्मृतं संयोगे द्वितीया। ततश्च प्राणायामेनेत्येकवचनश्रवणे सावृत्तिर्लभ्यते यान द्विः प्राणायामेने रं नयेण संध्याद्वयं स
माप्यते नानतः कुर्यादित्यर्थः। यत्तु मनुनातिनिर्यादिवधे तिलद्रोणादिदानमुक्तं धृतं कुंभं वराहं गुणितद्रोणं गुणितं तिरं शुक्रं द्विहायनं वसं क्रौंचं हत्वा
त्रिहायनमिति। यासवत्केनापि शुक्रादिवधे द्विहायनवत्सादिदानमुक्तं गजेनीलवृषाः पंचशुके वसो द्विहायनः। वराजमेषपु वृषो देयः क्रौंचं
त्रिहायनरत्नितस्वर्णवत्पनिकविषयत्वेन नेतव्यं। गुग्गुलुदिवधे सार्धं दिनद्वयं नतवर्षमाह। गधत्रयेन रात्रा। दीनमुलूकस्य च घातकः। अपक्वाशी
दिनं तिष्ठे त्रिकालं मारुताशनः इति। त्रयेनः कपोता दीन्यक्षिणे निहंति। ननु रात्रा मिति। अतः त्रयेन रात्रा दोषे निजजातीयौ। अपक्वाशी वन्निपाक
रहितकंदमूलादिकमेकस्मिन्दिनेऽश्रीयते। ततः सार्धं दिनं मारुताशनः उपवसेदित्यर्थः। यत्तु कश्यप आह। वकवल्काकाहं ससारसकारं उच्यते
वाककुं कुरगधत्रयेन खंजरीठ टिडिभोलूकशुकसारकातिनिरमधूरधूकमेजनककलविंककपोतपारावतादीनां वधे प्रायश्चित्तमहोरात्रो
पापितः सर्वबीजा निन्दध्यादिति तदिदमशक्तविषयः। शक्तस्यापि वल्गुल्यादौ वल्काकासदृशं प्रायश्चित्तं रक्षयति। वल्गुली टिडिभा
तां वकोक्तिराखंजरीठके गला विकाररक्तपक्षे पुशुध्यते नक्ततो जनादिति। अत्राप्रसिद्धोपि वल्गुलीशब्दः साहचर्यासाक्षि विशेषवन्ती

२५

स्तुभां द्विशतं जानुजं ययोः। पादौ पुष्टेषुषट् दद्याद्यस्तपात्रं गतो न्यसेत्। रात्र्या शिश्ने विनिक्षिप्य अरणीं मुखे योरपि। नुहं च दक्षिणे हस्ते वापे
रूपभृते न्यसेत्। पुष्टे तु लूरवलं दद्यात्पुष्टे च मुखं लं न्यसेत्। उरसि क्षिप्य दृषदं गंडुलाज्यं तिलान्मुरेव। श्रोत्रे च प्रोक्षिणी दद्यात्। अस्वली च
चक्षुषोः। कर्णे नेत्रे मुखे घ्राणे हिरण्यं शकलं न्यसेत्। अग्निहोत्रोपकरणमशेषं तत्र निक्षिपेत्। असौ स्वर्गयलोकाय स्वाहेत्याज्याहुतिं सकृदद्यात्
त्युत्रोषणात्राणाप्यन्ये वापि च बांधवाः। यथा दहनसंस्कारस्तथा कार्यं विचक्षणैरिति। यदा प्रोक्षितं आहिताग्निर्विशंतरो म्रियते अग्निश्च स्वए
हेन सति तदानीमासीत्ते कृष्णाजिने पलाशवृक्षे देहा कृत्तिकुरावत्थां निर्माय तदवयवे पुचयस्तपात्राणि च निक्षिप्यासौ स्वर्गयलोकाय
स्वाहेत्याज्याहुतिं कुरुयात्। गतः कल्पेन प्रकारेण कुरु संस्कारं समापयेत्। ननु अन्यथा पलाशवृक्षाणां संख्या स्मृत्यं तरे श्रुत्योतन
हारीतः। देशांतरगतो विप्रैर्विपन्ने कालपर्ययात्। नारीरमशे कल्पस्यादाहिताग्नेर्विशेषतः। कृष्णाजिनमयासीत्पर्यपुरुषाकृतिमेव
त्रीणिषष्टिशतं वृत्तान्पालाशांस्तु समाहितः। अशित्यर्धं शिरे दद्याद्दीवायां दत्ता एव न्या। बाहुभ्यां तु शतं दद्यादंगुल्यो दश एव न्या। उरसि
त्रिशतं दद्याज्जठरे विंशतिं तथा। अर्धे वृषणयोर्दद्यात्संनमं द्वौ तु कल्पयेत्। कुरुभ्यां तु शतं दद्यात्त्रीश्रितां जानुजं ययोः। पादौ तु दद्यात्

अप्रदुष्टास्त्रियं हत्वा मृद्वहत्या व्रतं चरेत्। अस्मिन्व्रतां सहस्रं तु तथा न स्त्रियता मन इति। शंखलिखिता वपि क्षुद्रजंतूनामनसूनामनसः प्रमाणेन मृद्वहत्या
स्त्रिमतां सहस्रं प्रमाप्य मृद्वहत्या इति। अस्मिन्सहस्रवधे शकटपरिमितानां स्थमद्वधे न वक्ष्यमाण मृद्वहत्या व्रतं चरेत्। प्रत्येकवधे मउतह।
किंचिदेव तु विधाय दद्यादस्त्रिमतां वधे। अनसूना वैवाहसायां प्राणायामेन मुच्यते। मलिनीकरणानां प्रायश्चित्तमभिधाय संकीर्णकानां प्रा
यश्चित्तमाह। हत्वा मृषकमाजरि सप्तजिगरं कुंडुभां नृकुसरे भोजयेद्विप्रान्ते हृदं डं च दक्षिणेति। अननकुलेपि निर्देष्टव्यः तथा न विष्णुः
हत्वा मृषकमाजरि नकुलमंडुकं डुभां जगराणामन्यतमं कुसरान्नं भोजयित्वा लोहदंडं दक्षिणां दद्यात्। कुसरं तिलमुद्रमिश्रमन्त्रालोहशब्देन का
ष्ठायांसमुच्यते। तथा नमः। अभिंकाष्ठायांसि दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोनम इति। यत्तु शंखे मौक्तं हत्वा द्विजलया सर्पजले शयविलेशया
सप्तरात्रं तथा कुर्याद्भूतं ब्रह्म हने स्तु यत्तु ब्रह्म हणवक्ष्यमाणे यद्भूतं तन्मध्ये सप्तरात्रं चित्तं ब्रह्म मत्सरे त्वदपि संवर्तते मौक्तं मंडुकं न
कुले हत्वा सर्पजिगरमृषकान् त्रिरात्रोपोषितः सम्यक् शुद्धो ब्राह्मणभोजनार्हा। यदप्युशनसोक्तं। श्वमाजरि नकुलमंडुकं सप्तजिगरमृषकान् ह
त्वा कुशं द्वादशरात्रं चरेत्। किंचिदद्यादिति। तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तं गौरवलाघवपयानि च न रकामकृता कामकृता यात

कृतादिविषयसमूहनीयं॥ शिंभुमारदीन्हत्वादिनमेकं ब्रह्मत्वेन रत्नाकमानं भक्षयदित्याह॥ शिंभुमारं तथा गोधां हत्वा कर्मवशात्त्यक्तो वृत्ता
कफलभाक्षीत्याह होरात्रेण शुध्यतीति॥ कश्यपस्तोत्रोह दंडमप्याह॥ कृकलाससर्पेन कुल गोधाबाध्यवधे अहोरात्रोपिनाश्व्यंते
लोहदंडं दद्यादिति॥ मनुस्तपक्षांशराण्याह॥ मार्जारनकुलो हत्वा चापे मंडूकमेव च॥ श्वगोघोल्ककाकांश्च शृद्धत्वा ब्रतं चरेत्॥ पयः
पिबेन्निरात्रं वा योजनं वा ध्वनो ब्रजेत्॥ उपस्पृशेत्स्त्रवंत्यां वा सूक्तं वा देवतं जपेदिति॥ यमोपि श्वनकुलमार्जारमंडूककिकीदिविकी
रगोधागृध्रोल्ककायसमयूरयामचेटकशृगालमयूरकान्हत्वा एकेकवधेशृद्धवधव्रतमिति॥ याज्ञवल्क्येऽपि॥ मार्जारगोधानकुल
मंडूकांश्च पतत्रिणः॥ हत्वा न्यहं पिबेत्सीरंकुलं वा पादकं चरेदिति॥ विष्णुरपि गोघोल्ककाकवधेन्निरात्रमुपवसेदिति॥ इह्यानां सर्वे
षां विसंवादि वचनानां साक्षाद्व्यवस्थापकं वचनं तारं यत्र न लभ्यते तत्र सर्वत्र विधीयमानप्रायश्चित्तानुसारेण संहता संहतवु
त्पिपूर्वाभ्यासाजभ्यासापदनापदादिविषयसंकल्पनीयं॥ अरण्यश्वादीनां ह्युरूपवासत्रयपूर्वकं तिलप्रस्थदानमाह॥ बृकजंबुकनदाणां
तारस्तथानघातकः॥ तिलप्रस्थं द्विजे दद्याद्वायुभक्षो दिनत्रयमिति॥ अत्रोपवासत्रयं विष्णुरप्याह॥ श्वानं हत्वा निरात्रमुपवसे

दिति। पौर्णमासी सप्तम्यं दृष्ट्वा व्रतमाह। कोकोलूककुल्लासकं कवरवृकसृगालभासबर्हिणमूषकचक्रवाकहंसप्रवेणिकनकुलमंडूकविडालश्व
 वधरत्नेषां मेकैकस्मिन् शूद्रवधविहितमिति। ननु शूद्र इत्या व्रतं पाण्डासिकं तच्चास्यं तत्तुल्यत्वाद्दृकादिहसामयुक्तं नायं दोषः। अस्य व्रतस्य विरक्तालने
 रंतर्थाविषयत्वेन नेतव्यत्वात्। गजादिवधे त्रिकालस्नानमुक्तं कोपवासमाह। गजस्य न गुरंगस्य महिषाष्टौ निपातने। प्रायश्चित्तमहोरात्रं त्रिसंध्य
 मवगाहितः। मनुस्मृत्या न विशेषमाह। वासादद्यात्थयं हत्वा पंचनीलान् वृषानाजं। अजमेघावनडूहं रवे हत्वा क हायनामिति। विष्णुपिंगज
 हत्वा पंचनीलवृषान् दद्यात् गुरंगं हत्वा वासः एक हायनमनडूहं रवे वधे मेघाजवधे सवर्णकुच्छातिलमुष्ट्रवधे चेति। एतदुभयं धनिकविष
 यं। धनराहितस्य वृत्तिविषयमभिप्रेत्य संवर्त आह। हस्तिनं गुरंगं हत्वा महिषाष्टौ कपितथा। एषु सर्वेषु कुर्वीत सप्तरात्रमभोजनमिति।
 जावालिरपि। हस्तिनं गुरंगं हत्वा महिषाष्टौ तथैव न। कृच्छं सातपथं कुर्याद्रौ। भूकन्या नृतेषु चेति। कुरंगं दिवधे ब्राह्मणभोजनसहितमुपवास
 त्रयमाह। कुरंगं वानरं सिंहं चित्रं व्याघ्रं रुधातयन्द्रोऽथ्यते सत्रिरात्रेण विप्राणां तर्पणेन च। चित्रो व्याघ्रसदृशो मृगविशेषः।
 तर्पणं भोजनं तथैव संवर्तः। व्याघ्रं श्वानं रवरं सिंहं मृगं सूकरमेव च। एतान् हत्वा द्विजः कुर्याद्ब्राह्मणानां भोजनमिति। जावालि

२६

द्रष्टव्यः। यद्यपि दृष्टिभ्रंशब्दो बलाकावननेनापि पाठितस्तथाप्यवंतरजातिभेदमाश्रित्य पौनरुक्त्यं परितर्ज्यं। दृष्टिभ्रानां हंता खंजरीटहगोर
 कपक्षकेषु हंतो दृष्टिभ्रविशेषः। यत्खंगिरसादृशितां काकेभासे च गृध्रे च दृष्टिभ्रखंजरीटकोयथागवितथा हत्यां भगवानंगिराजवीदितितत्संगतहं
 तविषयं। जलकाकादीनां वधे प्रायश्चित्तमाह। कारंडवचकाराणां पिंगलाकुकरस्य च। भारद्वाजादिकं हत्वा शिवं पूज्यं विमुच्यतीति। आदिशब्दे
 न भारद्वाजविसदृशाः पक्षिविशेषा गृह्यतो तेषां वधे शैवमंत्रकव्योक्तविधानेन शिवं संपूज्यं विमुच्यतीति। पूर्वत्रानुक्तानां पक्षिणां वधे साधा
 रणं प्रायश्चित्तं दर्शयति। भेरुंडवापभासांश्च पारावतकपिंजलान्। पक्षिणां चैवं सर्वेषामहोरात्रमभोजनं। दृष्टिभ्रवत्पारावतगोप्यवंतरजा
 तिभेदो द्रष्टव्यः। कपिंजलं हत्वा पक्षिणां हत्यायामिति शेषः। आदि हं मलिनीकरणविशेषस्यासाधारण्येन प्रायश्चित्तमभिहितं तस्य प्रद
 र्शनार्थत्वेन। वसिष्ठोपि मलिनीकरणे किमेकीठादिवधे मद्यानुगतभोजनं च प्रायश्चित्तमुच्येत तच्च विष्णुना दृष्टं। मलिनीक
 रणीयेषु तस्य कृच्छं विशेषनं। कृच्छातिकृच्छमथवा प्रायश्चित्तं विशेषनमिति। पक्षिषु क्रिम्यादिषु वसास्थानस्थिभेदेन प्रायश्चि
 त्तविशेषः सम्यगुच्यते इति। तत्र मनुः। अस्थवन्तानां तु सत्वानां सहरस्य प्रमापणं। पूर्णं चात्र स्य न स्त्रा तु शूद्र इत्या व्रतं चरेत्। यातनस्येति।

तंचरेतासवंश्विप्राणिनः स्मृत्ता मंडूकनकुलेष्वहरिति कश्यपोपि मृगमाहिषवराहकुंजरगंडवारभतरक्षवानरसिंहव्याघ्रवृकचमरशव्यकादीना
 मन्येषां च न धेऽहोरात्रोषितश्चीपांति घृतं दद्यादिति। संकीर्णकानां प्रायश्चित्तमभिधातोपपन्नकानां प्रायश्चित्तमाह। शिष्ये नंकारकं शूद्रं स्त्रि
 यं वायस्तथा तयेत्। प्राजापत्यद्वयं कृत्वा वृषभेकादशा दक्षिणेति॥॥ शिष्या चित्रकारादिः। कारुः स्तूपकारादिः। वृषभेकादशा यासौ गवां ताः
 वृषभेकादशा स्तूपदक्षिणा देयेति शेषः। अथ एव गौतमः। शूद्रवधं प्रकृत्या हा वृषभेकादशाश्च गादयो। दत्तिः। मयुरादि प्रमाप्य शूद्रं वण्मा
 साने गदेव व्रतं चरेत्। वृषभेकादशाश्चापि दद्याद्वि प्रायगाः सिता इति॥॥ क्षत्रियवैश्यवधे पूर्वस्मादधिकं प्रायश्चित्तमाहा। वैश्यं वैश्यत्रि
 यं वापि निर्दोषं योभिधातयेत्। सोऽति कृष्टं द्वयं कुर्याद्दोषिं दक्षिणा दद्यादिति॥॥ निर्दोषमिति विशेषणात्स दोषवधे न्यूनं प्रायश्चित्तं
 द्रष्टव्यं। तच्च चतुर्विंशतिमते दक्षिणा क्षत्रियस्य वधं कृत्वा चरेच्च। द्रायणं त्रयं। वैश्यस्य चतुर्द्वयं कुर्याच्च। द्रस्यं देवमेव चेति।
 यत्तु संवर्तेन गतोऽपि न्यूनं प्रायश्चित्तं मुक्तं॥॥ निहत्य क्षत्रियं मोहात्त्रिभिः कृष्टेर्विदुष्यति। कुर्याद्देवानां पूज्येण त्रीं कृष्टांस्तथ

२७

या विधिः। वैश्यहत्यां तु सं प्राप्य कथं चिन्मूढचेतनः। कृष्टाति कृष्टो कर्त्री निसरते वैश्यघातकः। कुर्याच्च शूद्रवधे विप्रः कृष्टं सौपेनं तथेति न
 तत्स दोषस्याकामकृतवधे प्राक्तमित्यविरोधः। ननु निर्दोषस्य वधे स दक्षिणाति कृष्टं द्वयादधिकं प्रायश्चित्तं मनुना दक्षिणा। अका
 मरास्त राजन्यं विनिपात्य द्विजो नमः। वृषभेकसहस्रागा दद्याच्चुध्यर्धमात्मनः। अथ च नरे द्वाविंशति जटिलहणो ब्रह्मवत्सन्दूरगो
 ग्रामा द्वाभूतानि केतनः। एवमेव चरेद्वदं प्रायश्चित्तं द्विजो नमः। प्रमाप्य वैश्यं वृत्तं दद्यादेकशतं गनामिति। यातवत्केनापि।
 वृषभेकसहस्रं गां दद्यात्क्षत्रवधे पुमान् ब्रह्महत्याया ब्रह्मनापि वत्सरत्रितयं चरेत्। वैश्यहा च्छूद्रं चरेच्चैवं दद्यादेकशतं ग
 वां। वण्मासा शूद्रहाप्ये तस्थे नूदद्याद्दशाथवेति। त्रैवार्षिकं दप्यधिकं गौतम आह। राजन्यवधे षड्वार्षिकं प्राकृतं व्रतं व
 र्यमृषभेकसहस्राश्च गादद्यात्। वैश्ये नैवार्षिकं वृषभेकशतं। शूद्राश्च गादद्यात्। च्छूद्रं संवत्सरमृषभेकदशाश्च गादद्यात्।
 त्रैव्यां चैवमिति। शंखलिखितावपि। पूर्ववदमिति पूर्ववत्त्रिपुनरुपि प्रमाप्य द्वादशानवषट्त्रिंशत्संस्मरणं च त्रैव्यां चैवमिति

गोसहस्रं ततोर्ध्वं तस्याधर्मधर्मास्तेषामनुपूर्व्येणोति। शातानपोपि। राजन्यवैश्यभूद्राणां षट्त्रीये कंचरे द्वयो। वर्षाणि ब्रह्मचर्यं तु विश्व
 ध्यर्थं क्रमेण तु। गोदानं तु व्रतं स्यात्तत्राक्षणा नो न भोजनं। कार्यं सदक्षिणं सम्प्रविशुध्येत यथाविधि। हारीतोपि ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा षड्वर्षं
 णिव्रतं चरेत्। वैश्यं हत्वा चरेत् वं व्रतं त्रैवार्षिकं द्विजः। शूद्रहत्वा चरेत् वं व्रतं भैका दशाश्वगारुति। उरानापि राजन्यवधे षड्वर्षिकं ब्रह्महणो व्रतं
 तस्यां तेषु षड्वर्षं कसहस्रं गोदानमिति व। **विष्णु** षड्वर्षिका दधिकमष्टवार्षिकमाह। एवं राजन्यं हत्वा षड्वर्षाणि चरेत् स द्वैर्यं त्रीणि शूद्रा मिति वा
 धाय नरा ननवार्षिकमाह। नवसप्तवारान्येति स्त्रो वैश्ये संवत्सरं शूद्रे स्त्रीणां न ब्राह्मणवधादरेव्ययमिति। **विष्णु** द्विदशवार्षिकमाह
 एतन्महाव्रतं ब्राह्मणं हत्वा द्वादशवर्षं वत्सरं कुर्याद्योगस्येक्षान्त्रियं वैश्यं गभिणी चरजस्वलां च। त्रिगोत्रेति। यमः। हत्वा सव
 विनवैश्यं राजन्यमपि दोक्षितं। हत्वा तु ब्रह्महस्यं वतथा त्रैवी च ब्राह्मणीमिति। शोकोपि। यागस्येक्षान्त्रियं हत्वा वैश्यं हत्वा तु
 यागगं। एतदेव व्रतं कुर्यादन्त्रेयो विनिमूदकरति। **अत्रैव** शूद्रा दहनवचनेषु त्रैवार्षिक षड्वर्षिकाष्टवार्षिक ननवार्षिक द्वाद २६

लिख्यते। अति संघातं चाभिप्रेत्याह। सिंहव्याघ्रमृगाणां च मृगरक इरु रुद्धिगन्। हत्वा सांनपनं कुर्याद्गोभूकन्या नृतेषु चेति। गन्। दि विषयाण्यनृ
 तानि गोभूकन्या नृतानि। स्तनं चुरपि। वानरसिंहमार्जारमंडूकमूषकश्च नधे प्राजापसामिति। मृगादि हत्याया मुपवाससर्वकं नीनारदि पारणमाह। मृगसहि
 द्वाहाणामवैर्वस्यथा गतः। अफलाकृष्टमश्रीयादहोरात्रमुपवासइति। ॥ कुरंगशब्दस्य मृगावांतरजतिवाचकत्वात्सामान्यनानी मृगश
 द्वागोबलीवर्त्तनात्वेन कुरंगेतरविषयो द्रष्टव्यः। युधयोम्यो मेको वतः। धनिकस्यावृत्तिविषये कश्यप्याह। अजाविकवधे तिरावं चोर्णां तोहरणं
 दद्याद्वस्त्रं चेति। पूर्ववानुक्तानां मृगाणां वधे अपराहितमुपवासमाह। एवं चतुष्पदानां च सर्वेषां वनचारिणां। अहोरात्रे विनाशे षेज्जपनं जा
 तवेदसमिति। न्यायतत्त्वविदा पापतापान्म्यानुसारि प्रायश्चित्तं तारतम्यमूहनीयमिति विवक्षितत्वात्पूर्वोक्तानां प्रायश्चित्तविशेषाणां च
 दर्शनार्थं लंघ्योतावतु मेवे मुक्तं। ऊहनीयाः प्रायश्चित्तविशेषाः स्मृत्यं तरेषु दर्शिताः। तत्र शोके। पशून् हत्वा तयाग्याम्यान्मांसं कुर्या
 द्विचक्षणः। शातानपोपि। हस्त्यश्वरासभ वधे आरण्यापशुवधे न मासे नैकेन शुध्यतीति। व्यासोपि। सूकरोष्ट्रवरा हत्वा न्यहमेत ५

यास्तत्त्वयोपि दुर्गन्धप्रसविदश्चक्षुःश्रवणयोः प्रमाप्यग्राह्यं धनुर्वरं मयि क्रमादृष्ट्या हि शुभयदति। व्याधौ पितृगुणमपि वर्णनं नारी हलाऽनव
 स्थिताः। श्रोत्रश्रुतयजमेवं श्रुतमादृष्ट्या हि शुभयदति। एतां निबन्धनानि मूलवचनेन विरुध्यते स दोषस्त्रीविषयतया लेख्ये स्पष्टत्वात्। मूलवचने
 तु निदोषस्त्रीयादिसन्निधिपाठाद्विदोषस्त्रीविषयं। ननु निदोषस्त्रीवधे प्रायश्चित्तमधिकमाह यास्तत्त्वयः। अप्रदुष्टास्त्रीयं हलात्प्रह
 त्याव्रतं चरेदिति मेवं तस्य कामकृतविषयेन व्यवस्थापनीयत्वात्। यत्नं रसाद्विहितं। आदिना ये हि जगत्स्य हलापत्नीमन्निदितो ब्रह्म
 त्याव्रतं कुर्यादनेयी प्रसूतये चोती तत्र ब्रह्म इत्याव्रतस्याहिताग्निस्त्रीविषयत्वाभिधानास्त्रीजातिमात्रविषयेण मूलवचनेन नास्ति वि
 रोधः। न सिद्धत्वास्त्रीवधे राजन्यव्रतमाह। अनात्रेयी राजन्यहिंसायां राजन्या वैश्यहिंसायां वैश्या शूद्रहिंसायां शूद्रां हलासं
 वत्सरमिति। अनात्रेयी हला राजन्यहिंसायां यद्व्रतं न दान्यरेदित्योजनीयं। हारीतोपि। क्षत्रियवद्वा अणीपु वैश्यवत्क्षत्रियवत्
 शूद्रवद्वैश्यायां शूद्रां हलानवमासानिति। इदं राजन्यव्रतमाहिताग्निपत्नीयुगवती कामतो धातकस्य द्रव्याप्रमादिकविषये व्यास
 आह। अकामतस्त्रियं हला ब्राह्मणी वैश्यवच्चरेत्। अकामतो द्विगुणं प्रोक्ते प्रदुष्टा तु न किंचन नेति। अनात्रेयीवधे राजन्यव्र

तस्याभिहितत्वादात्रीयावधे प्रहत्याव्रतमिति गम्यते। तथा च यमः। हलासवनिनं वैश्यं राजन्यमपि दीक्षितं। इला तु ब्रह्म इत्येव त
 थात्रेयीं च ब्राह्मणीमिति। आत्रेयीलक्षणमाह स एव। जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता ब्रह्मचर्यया। गभिणी वा तथ्यास्यानामात्रेयी
 विनिर्दिशेत्। न सिद्धोपि। अत्र च लामृगुत्तातामात्रेयीमादुरनखे तदपत्यं भवतीति। अत्र तु मस्यावधे जातिभेदे न भिन्नं व्रतमाह प्रचेताः
 अत्र तु मती ब्राह्मणी हला कुक्षार्धमासांश्चेति क्षत्रियां हला षण्मासांश्चेति वैश्यां हला सत्रयं सार्धमासे चोति शूद्रां द्वासाधमासे स
 र्धत्रयो विंशतिदिनां चोति। प्रतिको मपुरुषसंसेवेणाप्येवं व्यवहृतीनां वधे ब्रह्मगर्भाह। प्रतिको मप्रसूतायां स्त्रीणां मासावधे स्मृताः
 अंतर्प्रभवानां च सूतादीनां ननु द्विषट्शति ब्रह्मण्यवधे षण्मासाः क्षत्रियायाश्चत्वारः वैश्यायाः द्वाविंशति योजनीयाः। सूतवैदेहिकानां
 डातानां वधे प्रकारान्तरेण प्रायश्चित्तमाह। वैश्यं शूद्रं क्रियाशक्तं विकर्मस्थं द्विजोत्तमं। हलान्वो द्रायणं तस्य त्रिंशद्वांश्चेव दक्षिणामि
 ति। स दोषो विनश्यते। उत निदोषोति जमात्रः। अथ वा गुणवानिति। तत्र प्रथमे न्यूनप्रायश्चित्ताभिधायि। भ्यां पूर्वोदाहृताभ्यां च न
 विंशतिसंवर्तवचनाभ्यां व्याहृत्य ने द्वितीयेन निदोषजातिविशेषणे ये समनंतरपूर्वोक्तमूलवचनेनैव विरोधः। तृतीये तु

वागस्वक्षत्रविट्पातीचरेद्वलहणो ब्रतमित्यनेनैव विरोधः इषत्सवृतस्य वैश्यस्यात्र विवाक्षितत्वात् अगणवात्यंतसवृतेन निहितक्रिया
 शक्तेन शूद्रेण साहेचर्यमवस्थितं द्विजो नमरादौ विप्रे प्रसिद्धः क्षत्रियेपि कथं विदुर्नीयतुं शक्यः द्विजराब्दाभिधेयं वैश्यमपेक्ष्य तस्या
 नमत्वात् तत्र क्षत्रियपक्षे विकर्मणिकं स्मिथिद्वयघातो दोषिष्ठतीति विकर्मस्थः विप्रपक्षे तु विकर्मस्थः ब्रह्मघातादिषु तिष्ठतीति विकर्मस्थः
 एवं सति चतुर्वर्णविषयकं प्रायश्चित्तं न्यायदर्शितमेतत्संपद्यतो ह्यनातो यो वर्जते तस्येतियोजनीयं दक्षिणा नोर्दशोदिति शेषः ना
 तुर्वर्ण्यकर्तृके चांडालवधे क्रमेण प्रायश्चित्तमाह चांडालं हनान्कश्चिद्वा स्येणायदिकं च न प्राजापत्यद्वयं कृष्टं गोद्वयं दक्षिणां
 ददन् क्षत्रियेणापि वैश्येन शूद्रेणैव नरेण वा चांडालस्य वधे प्राप्ते कृष्टार्धेन विमुध्यतीति वृत्तिभेदेन ब्रह्मणानां भेदेऽपि न प्रा
 यश्चित्तभेद इति वक्षितत्वात् कश्चिदित्युक्तं एवं चांडालेपि किंचिदिति विशेषणं योजनीयं इतरामूढविस्मितादिः अंगिरास्वने
 न समानं प्रायश्चित्तं तस्मात् अंत्यजानां तु गमने भोजने च प्रमापणे पराकेणावमुक्तिः स्याद्गुणानां गिरावनीदिता हरीतोपि
 चांडालवधसंप्राप्तिर्ब्राह्मणेन भवेद्यदि कारयेद्वा दशं कृष्टं तत्कृष्टं ततो भवेदिति एतच्च ज्ञानपूर्वके द्रष्टव्यं अज्ञानपूर्वके तु

शवापिकरत्नाः पंचपक्षाः प्राणिभांति आचार्यैः कश्चातिकृष्टद्वयपक्ष एकः तत्रैवं विषयव्यवस्थावध्यो हिन दोषः क्षत्रियस्त्रिविधः उत्तमो म
 ध्यमोऽधमश्चेति तत्र राज्यपालनादियुक्तः सवनस्त्युत्तमः सवनराहितः पालको मध्यमः उभयराहितो जातिमात्रक्षत्रियोऽधमः तत्रैकस्वव
 धे बुद्धिपूर्वा बुद्धिपूर्वभेदेन द्वे प्रायश्चित्ते योजनीये एषु क्वचन पुक्लं निद्रोदानं श्रूयते क्वचिन्नत्र घातकधनिकाधनिकविषयभेदेन व्यव
 स्थाप्यते एतेनैव न्यायेन व्यवस्थितं विकल्पमाभिप्रेत्य यावत्स्वेन ब्रह्म इत्याव्रते वापीत्युक्तं वैश्यशूद्रयोरापि उत्तममध्यमाधम
 भेदेन प्रायश्चित्तव्यवस्था योजनीया यथा हंतव्यभेदेन प्रायश्चित्ततारतम्यमुक्तं तथा हंतृभेदे व्यवगतव्यं अतएव विष्णुः विप्रैरुस
 कलं शीयं पादोनं क्षत्रियस्मृतं वैश्ये धर्मपादमेकं शूद्रजातिपुत्रस्य इति कवेषापि विप्रार्थं क्षत्रिये प्रोक्तं तदर्थं वैश्यजातिषु तदर्थं
 मेकशूद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्वुधा इति एतच्चाकामकृतं द्रष्टव्यं विष्णुप्रोक्तं न्यूनत्वात् नन्वाचार्येण स्त्रीवधे प्राजापत्यद्वयं वृषभे
 कादरागोदानसहितं प्रायश्चित्तमुक्तं तदयुक्तं स्मृत्यंतरेषु न्यूनाधिकप्रायश्चित्तयोर्दर्शनात् तत्र मनुर्व्यं न दर्शयति जालको मुक्तवता
 नीः पृथग्दद्याद्विमुध्यः चतुर्णामपि वर्णानां गरीहृत्वाऽननस्थिता इति जालकं चर्ममयमुदकपात्रं अननस्थिताः स्वेत्पिण्डः

रात्रोपवासमाह। सखा उच्छिष्टसहसंभाषे त्रिरात्रेणैव शुध्यतीति। एकस्या स्वापे सहसंभाषे गमने शुभक प्रायश्चित्तमाह। चांडालैः सहसंभाषे त्रिरात्र
मुपवासयेत्। चांडालकैः पथंगलागयत्री स्मरणाच्छुचिरिति। दर्शनस्पर्शनयोः पृथक् प्रायश्चित्तमाह। चांडालदर्शने सद्य आदिमनलोकयेत्। चांडा
लस्पर्शने च सचैलं स्नानमाचरेदिति। **यन्तु देवलोके नोप्याह।** चांडालस्पर्शने संभाषायां दर्शने दोषस्तत्र प्रायश्चित्तमवगाहनमपामुषस्पर्शनं संभाषा
यां ब्राह्मणसंभाषादर्शने ज्योतिषां दर्शनामिति। समंतुरापि। चांडालदर्शने सूर्यदर्शनं संभाषणे ब्राह्मणव्याहरः स्पर्शने सचैलं स्नानमिति। देवलोके॥
श्वपाकं पतिर्गव्यं गमुन्मगं शनदाहकं। सतकं सृजिकं नारी रजसा च पस्पृता॥ श्वकु कूटवराहं श्वग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः॥ सचैलः सशिरः स्नात्वा
तदानीमेव शुध्यतीति॥ आबल्याविशेषेण स्पर्शने विशेषमाह। शातातपः॥ येन केनचित् दध्यक्तश्चांडालं स्पृशेत् यदि॥ अहोरात्रोपवासः स्नात्वा पंचग
व्येन शुध्यतीति॥ अशुभान् स्वयमप्येतान् शुभं श्रयदिसं स्पृशेत्। विशुध्यत्कपनासेन त्रिरात्रेण ततः शुचिः॥ उच्छिष्टः संस्पृशेद्दिशो मघं शूद्रं
शुभोऽशुचीनः॥ अहोरात्रोपवासः स्नात्वा पंचगव्येन शुध्यतीति। **यन्तु देवलोके नोप्याह।** अशुभान् स्वयमप्येतान् शुभं श्रयदिसं स्पृशेत्। विशुध्यत्कप
नासेन पुनः कष्टेण शुध्यतीति। तस्मात्सहोपवे रानादिना विरस्यर्वा विषयो यदि स्पृष्टो मूत्रादिकं कुर्वन्तदा त्रिरात्रोपवासः भुक्तो छिष्टे यदि स्पृशेत्
रात्रोपवासः तदाह शातातपः॥ चांडालैः श्वपकैः स्पृष्टो विष्णुने कुरुतो दूजः॥ त्रिरात्रं तत्र कुनीना भुक्तो छिष्टः पञ्चानरे नृरिति॥ चांडालस

र्वे वञ्चिता दिस्यर्शे पिसचैलं स्नानं तदुक्तं ननु विज्ञातिमते॥ चित्तिवञ्चिता कष्टं च रूपं चांडालमेव च॥ स्पृष्टो देवलकं चैव सवासा जलना वि
शोदिति॥ चांडालस्नादिकवाप्युदकपाने स्नानात्तान कृते पृथक् प्रायश्चित्तमाह। चांडालं रवातवापीषु पीत्वा सलिलमग्रजः अतानञ्चैकभक्तो न
च होरात्रेण शुध्यतीति॥ **आतानकृतस्यैकभक्तं स्नानकृतस्य तूपवासः॥ अतएवापस्तंबश्चांडालवापीं प्रकृत्याह।** ततो ययः पिवेद्दिशः कामतोऽका
मतोपिना॥ अकामा नक्तभोजी स्यादहोरात्रेण कामतरति॥ **तत्रैवाध्यासाविषयत्वमभिप्रेत्यापस्तंब आह।** अंत्यजैः स्नानाः कूपारजडाणा
वाप्यएव च॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुध्यतीति॥ **यन्तु देवलोके नोप्याह।** प्रयास्वरण्य कटके च सोरे द्रोण्यां जलं केशविजसृजं॥
श्वपाकचांडालपरिग्रहेषु पीत्वा जलं पंचगव्येन शुध्येदिति॥ तद्वद्वक्तविषयो॥ चांडालभांडं स्पृष्टस्य कूपस्थं जलं स्पृशेत् तत्र अधिकं प्रायश्चि
त्तमाह। चांडालभांडं संस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलं गोमूत्रयानकाहारा त्रिरात्राच्छुचिमाप्नुयात् रतिः॥ चांडालभांडे नोदकं यस्मात्कूपा
दानयति तत्कूपस्थोदकं पीत्वा गोमूत्रसहितयनपिष्टादिकं त्रिदिनमाहारत्वेन स्वीकुर्यात्॥ तदीयं भांडं स्वेदकपाने जरणाजरण्यै दे
नप्रायश्चित्तमाह। चांडालघटसंस्पर्शं युजो यं पिवति द्विजः॥ तत्क्षणा क्षिपते यस्तप्राजापत्यं समाचरेत्॥ यदि न क्षिपते तोयं शरी

रेयस्यजीर्यते। प्राजापत्यं नरागव्यंकुसुं संपन्नं चरेदिति॥ अथममस्तानासीत्वापश्चात्तदानीमेनवि साययदियमेतदाप्राजापत्यं। तन्नरणे
 संपन्नं कुसुं परिषदादोक्तव्यं। ननु प्राजापत्यं। एतस्य स्तानविवयत्नमंगिरसादिति। चांडालपरिगृहीतमस्तानादुदकं पिबेत्। तस्य सुस्थिं वि
 नानीयात्प्राजापत्येनेत्यशः। यस्तु चांडालसंस्पृष्टपिबेत्किं च कथं प्राजापत्यं। स तु संपन्नं कुसुं चरेच्छुध्यर्थमात्मन इति। यत्तु देवलोक्तं। यस्तु चांडाल
 डाळभांडस्त्वमस्तानादुदकं पिबेत्। स तु न्यहेण शुध्येत्। शूद्रस्तेकेन शुध्यतीति तदा पाद्विषयां बुधिपूर्वतया देवो वर्णते देवजायश्चिनाभेदमा
 हा। चरेत्संपन्नं विप्रः प्राजापत्यं तथेतरः। तदर्थं तु चरेद्देव्यः पादं शूद्रस्य दापयेत् इति॥ अनेतरः क्षत्रियः। एतस्य बुधिपूर्वविवयत्नमा
 पत्तं ब्रह्माह। चांडालकूपभांडस्त्वनरः कामाज्जले पिबेत्। प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णवर्णं विनिर्दिशेत्। चरेत्संपन्नं विप्रः प्राजापत्यं तु
 भूमिपः। तदर्थं तु चरेद्देव्यः शूद्रपादं विनिर्दिशेदिति॥ चांडालभांडोदकपात्रसंगादितरां सजभांडोदकादिपात्रे प्रायश्चित्तमाह॥ ३२
 भांडस्त्वमंथुजानां तु जलं दधिपयः पिबेत्। ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः॥ ब्रह्मकुं वापि वासेन द्विजातीनां तु न कु
 तिः। शूद्रस्य चोपवासन तथा दानेन नराक्तिरिति॥ ॥ अथ राजकादयः। राजकश्चर्मकारश्च नरो बुद्ध एव न्यो। केनर्तमेदभि

चांडालाणां। तदाह लौगाक्षिः। ह नने प्रतिलोमानां शूद्रजानां कथं भवेत्। शानपूर्वपराकस्वादस्ताने त्वैवं न मतथेति। सूतादिन धेय्येतदेन। त
 दाहयास्तमन्वयः। चांडालाणां चरेत्सर्वानपकुष्ठानि हस्य तु। कुष्ठार्थेनेत्यर्थं ग्रहणं पादत्रयस्य पादस्य चोपलक्षणं। अनेन लौगाक्षिः। स
 वैमर्धं त्रिपादं च पादं चैव ब्रह्मचरेण॥ वर्णक्रमादंतरजहिंसागमनभोजन इति। यदि चांडालश्च पाको चारो स्यात्तां तदा तयोर्वधे स्व
 त्वं प्रायश्चित्तमाह॥ चारश्च पाकं चांडालो विप्रेणाभिहतो यदि। अहोरात्रोषितः स्नात्वा पंचगव्येन शुध्यतीति॥ यदि विप्रेणाभिहत
 स्तदा स विप्रः शुध्यतीति योजनायद्यपि चांडालवधो नोपपातकेषु परिगणितस्तथापि प्रनुष्यवधसाम्येन तत्रांतराविमभिप्रेयत
 एकरणे प्रायश्चित्तं युक्तं। चांडालप्रसंगानां द्विषयाणां प्रकीर्णकानामपि केषां चित्प्रायश्चित्तं मंत्राभिधीयते। ननु संभाषणे प्रायश्चित्तमाह॥
 अपाकं वापि चांडालं विप्रः संभाषते यदि। द्विजसंभाषणं कुर्यात्सा वित्री वा सकृज्जपेत् इति॥ द्विजसंभाषणं न चानो विप्रे विनश्ति तदानीं न
 संभाषणस्य प्रायश्चित्तं रूपत्वात् संभाषणं। द्विजसंनिध्यभावेन यत्री जप इत्युक्तं त्वोद्वेगः। अनेन हारीतो विकल्पमाह। चांडा
 लैः सह संभाष्य। द्विजसंभाषणं च्युतिः सा वित्री व्याहरेद्वापि इति धर्मे व्यवस्थित इति। संभाषमाणो विप्रो यद्यच्छिष्टस्तदा वि

चांद्रायणं कुर्यात्तसकृदुपमथापि वेति। अत्यावसायिनश्चांडालादयः चांडालः श्वपचः क्षतासूतो वैदेहिकस्तथा मागधा योगवो नैव सर्वे स्यावसा
यिन इति। आमयकुर्यात्चांडालान्नयोर्जतो नैव माहविष्णुः। चांडालान्नभोक्ता त्रिरात्रमुपवसेत्ति स्थिभुक्ता पाक इति अन्नमूलवचनोक्तगोमूत्र
यामकाहारः स्थानाविषयाभविष्यति यामकस्तद्दिनस्य दशरात्रोपवासस्य पराकसमस्तान्नमनुहरीति नोक्तं। चांडालान्नमका मेनयदिभुजी
तयोद्धृजः। ततश्चांद्रायणं कुर्यान्मासमेकं व्रतं चरेत्। शूद्रो वाप्यर्धमासं वैभुक्ता चैव जितेन्द्रियः त्रिरात्रमुपवासेन्न ब्राह्मणोऽप्ये
च्छुचिरिति। तद्दोमूत्रयामकाहाराशक्तविषयं। बुद्धिपूर्वकस्य चिरकालानुवृत्तौ मनुनोक्तं दृष्टव्यं चांडालोऽप्यस्त्रियोगत्वा
भुक्ता न परिगृह्यन्। पतत्यज्ञानतो विप्रोऽज्ञानात्साम्यं तु गच्छति। अवकीर्णव्रतस्य पुनरुपवस्य न कर्मपुराणे दर्शितं। चांडा
लान्नं हि ज्ञो भुक्ता सम्यक्चांद्रायणं चरेत्। बुद्धिपूर्वकं कृद्वाब्दं पुनः संस्कारमेव चेति। वसिष्ठोऽपि चांडालपतिता न्नभो
जने पुनरुपवस्य नमिति। अथ किंचित्कालमेकस्मिन् गृहे चांडालेन सह व्ययहर्गुरविशतस्तथा चांडाल इत्यादिना प्रवृत्ति

३३

दोषो नाविप्रोऽर्थे तेन श्लोकसमूहेन प्रायश्चित्तमाह। अविज्ञातस्तथा चांडालोऽन्नवैशम्यमिति स्मृतिः। विज्ञातेन पस्य सद्दिनाः कुर्वेत्त्यनुग्रहमिति। अनेन च
केन पर्वदुपसतिर्विहितं। यद्यपि सर्वेषु प्रायश्चित्तेषु परिषदुपसतिः समाम्नाता। तथापि प्रकटपापेष्वेव स। नतुरहस्येषु अन्नगुरहस्यमपि प्रकटीक
र्तव्यमिति। तस्य प्रातिस्विकमुपसत्यभिधानं। अनुग्रहश्चरितव्यप्रायश्चित्तेन विशेषोपदेशः। उपसदनपत्यं पारिवृत्तेश्च दत्तं यितुं द्विजानि
श्चिनष्टि। मनुवक्त्रोद्भूतोऽधर्मायायंतो वेदपारणाः। पतंतमुत्तरेयुक्ते धर्मसाः पापसंकरादिति। ॥ वक्त्रोद्भूताः धर्मगोप्यं तदत्येन धर्मशास्त्र
मुच्चार्य प्रायश्चित्तं विधेयमित्युक्तं भवति। युक्तं चैतत्। तथा सति प्रामादिकान्यथाभिधानां कानुदयात्। यद्यपि चांडालसहवास एक एव
पापं तथापि तस्मिन्सत्यनुष्ठितानां नित्यवैमिनिकानां बहूनां वैकल्यसंभवमभिप्रेत्य पापसंकरादित्युक्तं। पारवदा विधेयं प्रायश्चित्तं वि
शेषः। गृहस्थानि न दूहवा सिनो बालवृद्धादयः सर्वेऽपि यामकभोजनत्रिसंध्यावगाहने कुर्युः। नत्रदध्वादीनां समाहार प्रसक्तो

विभजति॥ अहंभुजीनदध्ना॥ च अहंभुजीनसर्विका॥ अहंक्षीरेणभुजीनएकैकेनदिनत्रयमिति॥ दध्नासंयुक्तंगोमूत्रयानकेदिनत्रयंभुजीनाघृतक्षीर
योरेष्येवंयोज्यंतथासतिनवदिनानिसंपद्यते॥ पुनरप्येकैकेनदध्यादिनासंयुक्तमेकैकस्मिन्दिनेभुजीनोतिदिनत्रयंसंपद्यते॥ एतत्सर्वमितिहादशरा
त्रंभवति॥ यावकैवमाह॥ भावदुष्टंनभुजीननोच्छिष्टंक्रिमिदूषितमिति॥ भावेनदुष्टंभावदुष्टंयस्मिन्नवलोकितेअत्यंतसादृश्येनतस्मिन्मे
ध्यादिभावःसहसाबुद्धिमवगाहेनादृशंनभोक्तव्यं॥ दध्यादीनोत्रयाणांपरिमाणमाह॥ दधिक्षीरस्यात्रपलंपलमेकंघृतस्यलिति॥ दधिनक्षीरं
चदधिक्षीरेतयोःप्रत्येकंपलत्रयंपरिमाणं॥ यावकस्यपरिमाणंग्रासमानंपूवेतिन्यायेनवेदिताव्यं॥ चिननानांशुद्धिमपिधायाचेतनानाम
प्याह॥ भस्मनागुभवेच्छुद्धिरुभयोस्ताम्रकांस्ययोःजलशोचनेनवस्त्राणांपरित्यागेनमृन्मयमिति॥ मृन्मयस्यभांडस्यपरित्यागएवकर्तव्यः
शुद्धिस्तनोरीत्यभिप्रायः॥ अहस्यदाहःकर्तव्यइत्याह॥ कुसंभगुडकापसिलवणंतैलसर्पिर्वीणाद्वारेकुवागुधान्यानिदद्याद्देवमनि
पानकमिति॥ कुसंभंतैलसाधनधान्यांकुसंभादीनिदाहत्वेनदूरित्वापनीयावि॥ अहसाहादनंतरंकर्तव्यमाह॥ एवंशुद्धस्तनःपश्चात्कुर्यात् ३४

श्रुत्वा श्वसते ते वां त्यजाः स्मृता इति स्मरणान् । ब्रह्म कूर्चं माचार्य एवोपरिष्टाद्वक्ष्यति । तस्माद्देव उपवासश्चैवार्णिकस्यातद्राहितश्चतुर्थं स्थानं ब्रह्म
 चरिणो जेयथा शक्तिराजं द्रष्टव्यं । **आमादिषु** भोऽंतरा प्राप्तेषु नास्तिकश्चिद्वेषः । तथा च चतुर्विंशतिमते । आमं मांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहं अपल्लं
 भक्ष्यः । अंत्यभोऽस्ति तास्येते निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृता इति । महत्सु तडागो दिपुचोऽल्लादिसंबंधेऽपि नास्तिकश्चिद्वेषः । अल्पेऽपि नूपन्यायः
 तदाह विष्णुः । जलाशयेष्वथाल्येषु स्नानेषु महीतले । कूपवत्कथितं शुद्धिर्महत्सु तदुदूषणमिति । अज्ञानपूर्वकं चोऽल्लान्नभोजने प्रा
 यश्चित्तमाह । भुङ्क्तेऽज्ञानादिजः श्रेष्ठश्चोऽल्लं न कथंचन । जोमूत्रयानकाहारोदशरात्रेण शुध्यतीति । तत्र ज्ञमाणमाह । एकैकं प्रासमश्रीया
 द्जोमूत्रयानकेन च । दशाहं नियमस्त्वस्य व्रतं न तु विनिर्दिशेदिति । जोमूत्रपाचनं यद्यवमयमन्नं तस्य प्रासमेकैकस्मिन्दिने पुंजीत ।
 नियमः स्नानमौषादिः । तानाह याज्ञवल्क्यः । स्नानमौषोपनासे ज्यास्वाध्यायोपसृष्टिग्रहाः । नियमागुरुः शुश्रूषाशौचान्नाकाशं त्रमादाः
 इति । ईदृशं नियमनिष्ठस्य तद्धानकव्रतं निदिशेत् । बुद्धिपूर्वकं विंगिरा आह । अंशवसायिनामन्नमश्रीयाद्यस्य कामतः । स तु

जालैः सहसंयुक्तं मासं मासार्धमेव वा। गोमूत्रयानकाहारो मासार्धेनाविबुध्यतीति। मासं न अर्धमासं च तेन विबुध्यतीति माससंकरमासव्रतेन शुद्धिः।
 अर्धमाससंको अर्धमासेन विबुध्यतीति। संयुक्तं करोति चेदिति शेषः। जालरावेन पुष्कसादयोप्युपलक्ष्यन्ते। अत्र एव संवर्गः। चोडालैः संकरविप्र-
 क्षपाकैः पुष्कसेरपि। गोमूत्रयानकाहारो मासार्धेनाविबुध्यतीति। उक्तकालाधिककालसंकरे हारीतोक्तं दृष्टव्यं। चोडालैः सहसंयोगे प्राजापत्येन भु-
 द्यति। विप्रान्दशावतान्कुलानैरनुताप्य शासनम्। आकंठस्य प्रमाणं तु कुर्याद्दोषयकदर्शमो। तत्र चित्वा त्वहोरात्रं वा युभक्षः समाहितः। बालकृ-
 द्भूतान् कुर्याद्दोषे वसति सर्वथा। सकेशवपनं कुर्यात्परमां शुद्धिमाप्नुयादिति। एतस्याविधिः सहवासं चोडालसंवासाभ्यूनं प्राप्ताधिन-
 माह। रजकीचर्मकारीनव्युद्धकीनेषु जीविनीनां तुर्वर्ण्यस्य च गृहे वा विज्ञातानुतिष्ठति। तावानुतिष्ठति कुर्वीतूर्नीतस्यार्धमेव तु। गृ-
 हदाहंनकुर्वीति शेषं सर्वं वकारयेत्। दधानि सर्पिषा नैत्यादिकं पूनीत। दधानीन् चोडालस्य सकृद्गृहप्रवेशो कर्तव्योऽनुतिष्ठति। गृहस्य
 भ्यंतरे गच्छेत्। जालेयदिकस्य चित्वा तं मागारादिजियाप्यष्टद्वंडं तु यिसर्जयेत्। रसपूर्णं तुष्टद्वंडं तस्य जलकदाचन। गोमयेन तु संमिश्रयेत्। त-
 त्रोशोद्वहंतयेति। कास्यचिदिति ब्राह्मणादीनामन्यतमस्य। आधमजोगोनागृहं प्रवेशयेत्। तदा हं हारीतः। गृहस्य भ्यंतरे यत्र नोडाला

यदि गच्छति पार्थिवानां हि पात्राणां त्यागः सद्यो हि सर्वशः ॥ अनष्टरसभां डा नां गृहं न मन्यते यथा ॥ अजस्रगोः प्रवेशात्पि शुद्ध्यते नात्र संशय इति ॥
अनष्टरसभां निरसपूर्णभां डा नां ॥ यः पुनः गृहं न गवासीसिन्नपि चंडालप्रवेशवतिष्ठेक रात्रिं दुर्गं ॥ भुक्तं न गतस्यापि गृहे न्योगृहं न गवासीसमागत्य भुंजेत
यो रुभयोः प्रायश्चित्तमापणं वेदं श्रियति ॥ यैरात्र भुक्तं पक्कं न कृच्छ्रार्धं तेषु दापयेत् ॥ तेषामपि नु यैर्भुक्तं पादमेकं विधीयते ॥ कूपैकपाद दृष्टो न स्पृश
संपर्कदूषितः ॥ सनेह्येकोपवासं न पंचगव्येन शुध्यति ॥ बालापत्यात्तथारोगी गार्भणीयानुदूषितः ॥ तेषां नक्तं अदातव्यं वात्सानां च हरद्वय
मिति ॥ अथ क्रिष्णपुहं देहस्य वर्णभेदेन भिन्नां शुद्धिमाह ॥ ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसंभवे ॥ किमिरस्य च गेयस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥
गवां मूत्रपुरीषेण दक्षिणक्षीरेण सर्पिषा ॥ न्यहं स्वात्वा च पीत्वा च कृमिदृष्टः शुचिर्भवेत् ॥ क्षत्रियेऽपि सवर्णस्य पंचमाषाश्च दायन्तु गोदक्षिणां गु
वैश्यस्योष्णपुनसं विनिर्दिशेत् ॥ शूद्राणां नोपवासः स्याच्छूद्रोदानेन शुध्यतीति ॥ यद्यपि कृष्णस्य विविदिताति क्रमप्रतिपिस्थाचरण
स्नानभगतिजन्मोत्तरसंनिगदुरिगफलरूपा वासास्यानिहितकमनुष्ठानाधिकारविरोध्य शुद्ध्यापादकत्वात्तन्निष्कृतयेऽनश्यं

शुद्धिः कर्तव्या सा न शुद्धिः प्रायश्चित्तसमाप्ता सा यश्चिन्नप्रकरणेन कुमुदिता ॥ प्रायश्चित्तं सम्यगभिप्रेत्य प्रश्नवान्को प्रायश्चित्तबन्धेन व्यव
हारान्तरं प्रायश्चित्ताभावेन धोतयितुं संदेहोत्तकः कथं वाच्यः प्रयुक्तः ॥ तत्र ब्राह्मणस्य दिनत्रयं पंचगव्यस्नानपाने क्षत्रियस्य पंचमाष्य
रिमिनस्तुवर्णदानं ॥ पंचकृष्णालमको माषस्तदा ह याज्ञवल्क्यः ॥ जालसूर्यमरीचिस्तु त्र्यसरेण रजः स्मृतं ॥ नेष्टौ लीक्षास्तौ तासिस्त्रेरा
जसर्पपुच्छ्यनो गोरस्तु त्रयः षट्ते यवो मध्यस्तु त्रयः ॥ कृष्णालः पंचतो माषस्तौ स्वर्णस्तु षोडशोति ॥ वैश्यस्य गोदानोपवासौ ॥ शुद्रस्य गोदा
नमेवा ॥ एतच्च नाभे रधोभागे दृष्टव्यं ॥ उपरिभागे तु मनुराह ॥ ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणतसंभवो ॥ कुमिस्य द्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवे
त् ॥ गावां मूत्रपुरीषेण त्रिसंध्यं स्नानमाचरेत् ॥ त्रिरात्रं पंचगव्याशी अधो ग्राभ्यां विशुध्यति ॥ नाभिकंठं गतं तूते व्रणे चो सुध्यते क्रिमिः ॥
षट्त्रात्रं तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यां शिरो व्रण एतौ यत्तु च्यवने नोक्तं ॥ कुमिदर्शने सोऽप न नृषभोदक्षिणेति तद्वगप ह्युप्रदेवा विषयौ ॥
चर्यमाणे प्रायश्चित्ते न्यूनातिरिक्तदोषोपशान्तिविप्रवाक्या इवतीत्याह ॥ आद्य इमितीयद्वयं न दंति क्षितिदेवताः ॥ व्रणभ्यां च रसा

द्राह्मणभोजनं ॥ त्रिशतं गोवृषं वै कंदद्याद्विप्रेषु दक्षिणमिति ॥ आंडवद्रुमेर्नपरित्यागः किं नु लेपनादिकं कर्तव्यमिति साह ॥ पुनर्लेपनरवागेन होम
जप्येन शुध्यति ॥ आधारेण च विप्राणां भूमिदोषेन विद्यनरागा ॥ लेपनं कुड्यस्य खननं खलस्येति यथायेगमवगंतव्यं ॥ उभयं कृत्वा ब्राह्मणान्मनैश्य
शान्तिकजपहोमो कुर्यात् ॥ गतानां भूमिः शुध्यति ॥ न गृहद्रांडवद्वयं तदोषो भूमेर्विद्यते ॥ यदा पुनर्न दीर्घकालं चंडालो निवसेत्तदा हारीतो कंदद्रुमं
चंडालैः सह सवासेऽदीर्घकालमकाशिकं ॥ विज्ञानान्मृन्मयं पानं समं स्यजति तद्गृहे ॥ बालकृष्टं गतः कुर्यात्तमकृष्टं तथैव च ॥ ब्राह्मणास्त
र्पयेत्सुभ्राह्मणकृष्टेन शुध्यतीति ॥ तत्र गोशतं च दक्षिणा ॥ तदा ह च्यवनः ॥ चंडालसंकरे स्वभयनं दहनं सर्वमृद्रांडवे दनं दारणां
तु नक्षत्रं शंखशुक्तिस्वर्णरजतचैलानामद्भिः प्रक्षालनं कां स्यतां म्रपात्राणां म्रस्मना म्नेत्रशुद्धिं सोवीरपयोदधितक्राणां परित्या
गो गोमूत्रयानकाहारो मासं क्षपयेद्बालवृक्षस्त्रीणामर्धं प्रायश्चित्तमाषोडशाद्बालः सप्तसूधैर्गतावृक्षाश्चीर्णे प्रायश्चित्तं ब्रा
ह्मणभोजनं गोशतं दद्यादभावे सर्वस्वमिति ॥ अहव्यतिरिक्ते क्षेत्रारामे ग्रामांगरयात्रादावसानेन चंडालसंकरे प्रायश्चित्तमाह ॥ चो

रयेत्। अन्तःपदमभिप्रेत्य **महा** माह। अथवा ब्राह्मणास्तथाः संतः कुर्वन्त्यनुग्रहं। सर्वान् कामानवाप्नोति हि जसं पादितैरिहोति।। **ब्राह्मणा** वेदपाशाः
 महान्तः पूर्वकृतोपकारादिना तुष्टाः संतोऽस्याप्रापदिनिर्दोषस्त्वमित्यनुग्रहं तिनदा तावतेवास्यविशुद्धिः। अनुष्ठानमंतरेणापि महापुरुषवचन
 मानसं पादितैराशीर्विशेषैरशेषकामप्राप्तिर्भवति तत्र पापक्षयो भवतीति को **विस्मयः**। **महापुरुष**स्य गुणपित्रादेः संकल्पमाना देवसर्वकामप्राप्तिरप्य
 वर्णेश्च **महा**। ययं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान्। तत्र लोकं जयते तोश्च कामान्स्मादात्मते ह्यर्चयद्भूतिका
 मइति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां महदनुग्रहस्य विषयं दर्शयति। दुर्बलेऽनुग्रहः प्रोक्तस्तथा वैवालयुधयोः। ततो न्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्ना
 नुग्रहः स्मृतेरिति। **दुर्बलः** पूर्वोक्तव्याधिरस्तादिः। **दुर्बल** बालवृथानामनुग्रहो योग्यामहांतो देवते न दर्शिताः। प्रायश्चित्तं यथा। दृष्टमत्र
 कथं दुर्बलादिभिः। इष्यते नुग्रहोऽप्यं लोकसंयहकारणात्। एकोनाहं तितल्लुं प्रतोवानाप्यनुग्रहः। धर्मज्ञावहवो विप्रः कर्तुमर्हं यनुग्रह
 मिहा। अतो न्यथा प्रवक्तव्यानुग्रहः प्रत्यवायस्तस्मान्नैवानुग्रहणीयान्। प्रवक्तव्युवाच मनुग्रहं तः प्रत्यवायं विशदयति। स्नेहा ३

द्वायदि बालोभाद्रया दत्तानतोपिना। कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत्सापंतोषु गच्छतीति। **स्नेहा** नुग्रहः पुत्रमित्रादौ। लोभात्स्वदिकेषु। **महा** याज्ञनादिषु
 अतो नाना दुर्बले नुग्रहः प्रोक्त इति शास्त्रमज्ञात्वा पंडितानां मन्यनयायस्मिन् कस्मिंश्चिदनुग्रहः। यः **द्विप** परकीयं पापमिहोस्मिन् संक्रामति तभाविप
 रीक्षामकृतो प्रायश्चित्तो विधातुरयथा शास्त्रादुष्टो न निमित्तं पापान्तरमुदेतीत्यभिप्रेत्य तत्सापंतोषु गच्छतीत्युक्तं। **अतएव** प्रायश्चित्तधिकारिणसम्य
 कपरीक्ष्य प्रायश्चित्तं विधेयं तदाहरे **बलः**। कर्मगिरं देशकालौ प्रमाणं कारणं कथं। अवक्ष्य च वलं नैव प्रायश्चित्तं विधीयतां इति। बोधा यनोपि। शरी
 रं बलमायुश्च ययः कालेन च कर्म वा परोक्षधर्मविदुष्या प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेदिति। **अनुग्रह** मनर्हतः प्रवक्तव्यानुग्रहः यथा प्रत्यवायस्तथा नु
 ग्रहयोग्यस्य नियमाविधानेपि **प्रत्यवायः** इति। शरीरस्यास्य ये प्राप्ते वदंति नियमं तु ये। महत्कार्ये परोक्षेन न स्मत्स्वस्थे कदाचनोति
 शरीरस्यास्य यो मुमुर्षोर्भूत्यां रायनं न सिन्प्राप्ते सति यत्कर्तुमशक्यं प्रायश्चित्तादिनियमं कर्तव्यत्वेन ये वदंति तेषु तत्सापंतोषु गच्छतीति
 पूर्वनामया **दुर्बल** मनर्हतः महत्कार्येषु रोधेनेति। महत्ता देवतोपासकानां योगिनां कार्यं महत्कार्यं अंतकाले देवतासु

रणादिनास्योपरोधः प्रतिबंधः पुमुर्पुर्हिपरिसरवर्तिभिरसौर्बोधितो देवतास्मर्तुमुक्तः सदा नीमेगं ब्रगकर्तव्यतां स्मृत्युक्तं मशकुव
 व्याकुलान्वितं हर्षमुक्ततां देवतास्मृतिमपि परित्यजति सोयं पुरुषार्थप्रतिबंधः तस्य च निमित्तं प्रायश्चित्तविधानादिति युक्तं तेषां प्रसङ्गः
 यः सर्वत्र प्रायश्चित्तविधानात्सोमतां स्युरित्याशंका न स्वस्य स्वकदाचनेति स्वस्य शरीरस्य पूर्वोक्तमहत्कार्यपरोधः कदाचिदपि ना
 स्ति तं प्रति प्रायश्चित्तं विधातुं न भवेत् **व्याधि** व्यसनीत्यत्र द्विजैः प्रतिविधित्वेन ब्रतमनुष्ठेयमित्युक्तं इदानीं तस्य व्यतिरेके
 दोषमाह स्वस्य स्पृष्टाः कुर्वन्ति न दंति नियमं तु ये तं तस्याविद्वक्तारिः पतन्ति नरकेऽशुभा विना **वेत्तुमृद्व्या** ध्यादे प्रसङ्गेन प्रतिनिधि
 रिति शास्त्ररहस्यमजाननः स्वस्य स्वकृत्यैरिवृढादेर्दक्षिण्यादिना तदीयं ब्रतं स्वयमनुतिष्ठंति तस्य च नियमाभावं शास्त्रीयमे
 व न दंति प्रतिनिधित्वेनानुतिष्ठतः शास्त्रार्थेनान्यथावदं तस्य स्वस्य पापनिवृत्तिविधेयं चरंतौ रौत्वादिके नरके **पतन्ति** इति
 नीपंडितेन न्यतया विप्रनाम्यमाविज्ञायस्वेष्टयेव किंचिद्भूतं शास्त्रीयत्वेन परिकल्प्यानुतिष्ठतो न पापान्निवृत्तिरिति साह

आत्मनिष्ठमफलं हि न दिति विप्रनाम्यस्य चिद्रूपत्वरक्तसंभानयितुं मयि शेषसाम्येन तद्वाक्यं प्रसज्यते। अन्वयव्यतिरेकाप्याविप्रनाम्य
 स्पृष्टमेव कलमापत्तं वधाह। पूर्णविकल्पनियमेन शुद्धिर्ब्रह्मिणैर्विना। अपूर्णेष्वपि कालेषु बोधयंति द्विजो न मादिति। महाफलसाधनेषु यत्नादिव्व
 पिच्छिद्रुतीर्विप्रनाम्यसाध्या किमुतास्मिन् प्रायश्चित्तव्रतस्य भिजेत्याह। अपिच्छिद्रं तपश्चिद्रं यस्तर्कमणिः। सर्वभूतानि चिद्रं ब्रह्मणैरुपपादितं
 मिति। यद्यपि विप्रनाम्यस्य समस्तजन्तुष्वेव प्रायश्चित्तकरणं तेन कुमुद्विजं तथापि द्रव्यशुद्धिप्रकरणस्य प्रतीप्तिगतादौ तत्र प्रायश्चित्त
 तत्रकरणस्य समासाविदमुक्त्या विरोधः। आपत्काले स्वयं ब्रतं कर्तुं मशक्तश्चेन्न दात्राल्ले **काये** दित्याह। व्याधिव्यसनीति श्रान्ते दुर्भिक्षेऽपि
 रेतथा। उपवासो ब्रतं होमो द्विजसंसादनानि वादति। **व्याधिना** व्यसनी राजमक्षमादिप्रबलतोग्रस्तः श्रान्तो दूराध्यगमनादिना तयोरु
 भयोः ब्रतं पुनरादरनुतिष्ठेत्। **नदा** इति फलं अशक्तस्यापि बालस्यपि तावायदिवागुरुः। तद्ब्रतं तस्य गृह्णीयात्ततो मुच्येत किंचिदपि
 दिति। पुनर्दिष्टं दौर्विको दोषः। डामरं पराज्याद्युपप्लवः तत्रोभयत्रावश्यककुटुंबभरणाय नरुधः तदनविरुद्धेन संख्यादिना ब्रतं का

न देवतामयत्वं श्रुत्वा यामती वै देवतास्ताः सर्वावेदाविदेवा क्षणेन संतीति ॥ अंगिरा अपि ब्राह्मणा देवताः सर्वाः सन् सर्वस्य देवतामिति ॥ य
 देवा विद्या करोति न देववीर्यवत्तरं भवतीति श्रुत्वा विद्या संयुक्तं कर्म केवला कर्मणः प्रशस्तमिति श्रुत्वा तेनैव न्यायेन विद्या संयुक्तं व्रतं केवला
 द्रुता त्रयस्तमिह ॥ उपना सो व्रतं चैव स्नानं तीर्थं जपस्तपः ॥ विप्रैः संपादिनां यस्य संपूर्णं तस्य तत्कामेति ॥ **विप्रसंपादितं वि**
प्रैरनुज्ञातं उपवासादिकं फलं संपूर्णं निःशेषेणाशुधि निवृत्तिः ॥ कृष्णपहतास्य देहस्य शुद्धिमुक्ता तादृशस्यैवान्नस्य शु
 धिमाह ॥ अन्नाद्येकीटसंयुक्ते माक्षिका केशदूषिते ॥ तदेना स्पृशेच्चापसादन्तं गस्मना स्पृशेदिति ॥ **अन्नं यो मय मय ॥** अन्नं यत्तरा मय
 अन्नाद्ये पक्वान्नं न त्वाममित्यर्थः ॥ राद्यदि भोजनपात्रे भाउवा कीटेन माक्षिकाया केशेन वा संयुज्यते तदा कीटादिकमपनीय तस्यान्नस्या
 १५० तरेऽङ्गिः संप्रोक्ष्य किंचिद्द्रुस्म प्राक्षयेत् ॥ **माक्षिकादिदूषितं लंगो घ्रातृत्वा दीना मुपलक्षणं ॥** अन्न एव हस्यति ॥ गोघ्राते च दूषिते वा ते
 माक्षिका केशदूषिते ॥ द्रुस्म सान्निध्यं चैव प्रक्षेप्य विमुच्येदिति ॥ **महुरपि** माक्षिका गंधं गवा घ्रातृमनधृतं प्रवक्षुः तौ दूषितं के

३९

४ शकीटैश्च शेषेण विमुच्यतीति ॥ **वस्त्रावधूतनरेण स्पृष्टमवधूतं क्षतो स न विमुच्यते स्पृष्टमवधूतं ॥** यत्तु गौतमे जीतां निश्चय भोज्यं केशकीटावपन्न
 मिति तत्केशकीटादिभिः सह पक्वं ॥ कीटा विदूषितान्न शोधनप्रसंगेन बुद्धिस्थं भोजनकालीनं किंचिन्नियमविशेषमाह ॥ भुजानश्चैव यो विप्रः पादं
 हस्तेन संस्पृशेत् ॥ स्वमुच्छिष्टं प्रसोभुं के यो भुङ्क्ते ॥ मुक्तभाजने ॥ पादुकेन न भुंजीत पर्यंकस्थः स्थितोपि वा ॥ भोजनं नो डाले क्वैव भोजनं परिमर्जयेत् ॥ इ
 ति ॥ वामहस्तेन पादस्पर्शे सति उच्छिष्टं भोजने यावान्प्रसवायतावान्भवति ॥ वामहस्तेन पात्रमनवकं व्यभोजने पितावानेव प्रत्यवायः ॥ पीठे समुप
 विष्टः पद्मापादुके आक्रम्य न भुंजीत ॥ तथा पर्यं के स्थित्वा वा ऊर्ध्वं स्थित्वा वा न भुंजीत ॥ भोजनमध्ये श्वादिदर्शने भोजनमेव परित्यजेत् ॥ पादुकात्तर
 त्येगद्दिना स न गता दीना मप्युपलक्षणं ॥ **अन्न एव हस्यति ॥** न न भिन्ना स न गतो न शयानः स्थितोपि वा ॥ **जपादुकात् स्थितो वापि न हस्यति ॥** विलप्य न पि
 शति ॥ अन्नाप्यस्ति प्रासंगिकमन्न शोधनमुक्तं ददानीं प्राधान्येन शुद्धिप्रकरणमेवावर्तयिष्ये ॥ **गामिषुः प्रातिजानीते ॥** यदन्नं प्रातिषिद्धं स्यादन्नशु
 धिस्तथैव च ॥ यथापाराशरेणोक्तं तथैवाहं वक्ष्यामि वदति ॥ **यदन्नं प्रातिषिद्धं तथैव यत्नान्नशुद्धिः ॥** तत्सर्वं पराशरेण पूर्वकल्प्यस्मृतिकर्त्री यथा

कृतं तथानुदासितं न तत्र न कश्चिदपराशरपरामर्शस्य यथाशयः। धाताय भाष्यमकल्पयेत्। येन तावत्तुलितं निगानास्तराणि पर्यये। इत्येति तावन्ता
 न्येन तत्र भाषानुगादिष्वित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां प्राक्तिकल्पमधिकारिपुस्तकाणां मनुवसिष्ठादीनां समानसृष्टिप्रातिभासकं कालियुगधर्मशास्त्राधिकारीप
 रानुरोपितस्मिन्सास्मिन्कल्पे सृज्यते। अतोऽस्मिन्कल्पे कालियुगधर्मे पुनरुक्तं यं तस्य प्राधान्यं न विस्मर्तव्यमिति। प्रातिज्ञाने प्रातिषेधशुद्धीद्वयं
 यतिः। अतः द्रोणाठकस्यानन्तकाकभानोपधातिनां केनेदं शुध्यते नान्वं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेदिति। द्रोणाठकशब्दयोरेव नश्यति। द्रोणेनाठके
 ननामरिषितस्य ब्रीहयवादिद्रव्यस्य संबन्धिपक्षमन्त्रं भक्ताकादिलेहनेनोपधातिनां स्यात्तदा स्वयं शास्त्रोपेतं च्युतिस्थितये धर्मज्ञानास्य
 णान्वाच्ययितुं केनेदं शुध्यतीति पृच्छेत्ततो धर्मरहस्यविद्वद्वाक्ये निर्विष्टं शुद्धिं च कीर्तयन्तं संगृहीयान्। ननु तस्य स्मिन्नेदं साहचर्यं
 कश्चानानलीलं तु द्रोणान्नं न पश्येदिति। द्रोणशब्देनाठकोप्युपलक्ष्यते। इदानीं द्रोणाठकयोः परिमाणमाह। नेदवेदो गवि द्विप्रैर्व
 र्मशास्त्रानुपालनैः। प्रसूद्धाविंशतिद्रोणिः स्मृतो द्विप्रसू आठकरति। नानादेरीयैर्नणिग्भिः तात्कालिकस्वव्यवहारनिर्वाहय

५०

प्रकृत्या विधायकत्वं मनुकल्पः।

स एव त्रयमन्त्यकाव्रक्षणं यो वमन्यते। नृथानस्योपवासः स्यान्न स पुण्येन युज्यते इति। स्वकर्मोत्पत्तिकल्पेन तस्य पापनिवर्तकाभावः शान्ता
 तपेन स्पष्टीकृतः। यद्विना धर्मशास्त्रेण प्रायश्चित्तं विधीयते। न तत्र शुद्धिमाप्नोति प्रायश्चित्तं तु तोषिसरति। व्यतिरेके मुक्तान्वयमाह। स एव विप
 मो ग्राह्यो यद्येकोपि न दैर्हिजः। कुर्याद्वाक्यं द्विजानां तु अन्यथा नृणहो भवेदिति। धर्मरहस्ये अभिज्ञानं बहूनां द्विजानां प्रायश्चित्तविधानं मुख्यक
 कल्पः। उभयथापि विप्रेणानुज्ञात एवेति नियमोऽस्मात्तव्यः। अन्यथा द्विजानुज्ञातं तरेण स्वयमेव शास्त्रं पर्यालोच्य प्रकटपापस्य प्रायश्चित्तं कुर्व
 न्यत्यनन्तरं स्यात्। निप्रवाम्यस्य प्रयोजकत्वं प्रतिपादयति। ब्राह्मणजंगमं तीर्थं तीर्थं नृणां हि साधकः। तेषां वाक्ये दकेनैव शुध्यंति मलिना
 नना इति। साधूनां तीर्थरूपत्वं शुद्धस्वरूपत्वात्। तथान्वयः। अग्निः शुचिर्ब्रह्ममः शुचिर्विजः शुचिः कविः। विशि
 ष्टमाणापि नृजन्यत्वं ब्राह्मणत्वं न केवलं तावत्तैव ब्राह्मणवाक्यस्य प्रशस्तत्वं किन्तु नेकदेवताप्रतिपादकानां मन्त्राणां धारणया
 सर्वदेवतात्मकत्वेनापि तद्वाक्यं प्रशस्तमित्याह। ब्राह्मणायानि भाषते मन्यन्ते तानि देवताः। सर्वदेवमयो विप्रो न त
 द्ध्वनन् प्रन्ययति। त्रैलोक्येऽनिरन्तरं तन्निष्ठः सैतत्तदर्थं यथावद्गुवाणा ब्राह्मणाः। अतो नेदं विद्वन्ने देवता अनुमन्यन्ते। तस्य वस

कमभ्युक्ष्यङ्गाशनेनैव तापयेत्। हुताशनेन संस्पृष्टं सुवर्णसलिलेन च। विप्राणां ब्रह्मघोषेण भोज्यं भवति तत्क्षणं। द्रोणाढकपरिमितस्या
 न्नस्य मध्येयानतिभागे स्य रीसंभावना वंशं भागमपनयेत्। अवशिष्टे पियावतिलालास्य रीः संभावितस्तावदपनयेत्। इतरत्सर्वं सुवर्णसंयुक्तेनो
 दकेन संशोध्य सकृद् ह्येतापयेत्। ताभ्यां सुवर्णोदकवन्दिभ्यां संस्कृतं पुनः शुद्धिं हेतूनां पवनमानसूक्तानां घोषेण संस्कृत्य विप्रैरनुतापं गृह्यं
 जीतम्। अत्र न बोधायनः। सिद्धहविषां महतां श्ववायसप्रभृत्कपहतानां तदन्नं पिंडमात्रमुत्प्लव्य पवनमानः सुवर्जनेन इत्यनेनाभ्युक्ष्य
 मष्टदके पयोविकारे च पात्रात्पात्रां गिरानयनेन शोचं मेवं तैलसर्पिकीति। जमदग्निरपि। श्रुतान्नं द्रोणमात्रस्य श्वकाकाद्यपघातिता। प्रा
 समुत्प्लव्यान्नि योगात्सोक्ष्णं तत्र शोधनम्। अन्नमेकाढकं पक्वं श्वकाकाद्यपघातितां केशकीटावपन्नं च तदप्येवं विमुक्षितीति। कीतस्या
 पि विनिर्दष्टं तद्देवमनी विधिरिति। श्रुतान्नं पयोपि। केशकीटशुनास्पृष्टं वा ससोपहृतं च यत्प्राक्कीवाभिश्चापतितैः सूतकोद
 क्यनास्तिकैः। दृष्टं वा स्याद्यदन्नं तु तस्यानृणां तृच्यते। अभ्युक्ष्य किं विदुः उत्प्लव्यं तु जीताविशेषतः। न स्मनानापि संस्पृश्य संस्पृ

शो दुल्मुकेन च। सुवर्णरजताभ्यां च भोज्यं प्रातमजेन वेति। हारीतोपि। श्वकाकटधोपघाते केशकीटपिपीलिकादिभिरन्नाद्यपघाते कां
 चैनभस्मरजतगमवज्रवैडूर्यगोवलाजिनदंतानामन्यतमेन द्विः संस्पृष्टमन्नं शोधनपर्यग्निकरणादि। सदृशं ननु स्थोभनम्। अन्नस्य शुद्धिमु
 कारसस्य शुद्धिमाह। स्नेहो वा गोरसो वा पित्तनशुद्धिः कथं भवेत्। अल्पं पाल्यजेन तस्नेहस्योत्पन्नं न च। अनलज्वालाशुद्धिगोरसस्य वि
 धीयते। स्नेहो सौत्वादिः गोरसः क्षीरादिः तत्रात्यं चैच्छादिभिरुपहतं तस्याज्यमेव। अनल्पस्य स्नेहस्य पाकेन शुद्धिः। अनल्पस्य गोरसस्य व
 द्विजालपापयग्निकरणेन शुद्धिः। तदा ह्येवोपाधिः। पयोदधिविकारादिशुचिपात्रां गिरस्थितां प्लवनोत्पन्नाभ्यां च पर्याग्निकरणेन चैव विनिर्द
 र्यते। प्लवनं घृततैलानां पाननं गोरसस्य च। भांडानि प्लवयेदाहुः शकं मूलफलानि च। सिद्धमन्नं तथा सर्पिः क्षीरं च दधि च कुवा। स्पृशा
 शुना। लीठानां तेजसाशुद्धिरप्युत्तरति। श्रुतान्नं पक्वविलीना विलीनभेदेन व्यवस्थितां शुद्धिं दर्शयति। तापनं घृततैलानां मधनो गोर
 सस्य च। नन्मात्रमुत्प्लव्यं शुद्ध्येकठिनं तु पयोदधि अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं पन्ननेन तु। इति। क्वचिद्दोषाभावमाह शंखः। घृतं

अनेन शनमं वं हताना मुत्सर्ग इति ॥ स्त्रीयाः जारसंपर्कपहताः शुद्धिमाह ॥ रजसा शुध्यते नारी विकल्पानगच्छतीति ॥ **विस्तरं** वे के व्यंगभेधारणं ॥ तस्मिन्सति
 परित्याग एव ननु शुद्धिः ॥ तदा ह्येतान् **मन्त्र** ॥ व्यभिचारादुक्तौ शुद्धौ दुर्भत्यागो विधीयत इति ॥ **एतच्च** दूग्धविषयं न दाहवतिष्ठः ॥ ब्राह्मणसाक्ष्यविशंस्त्रि
 यः शूद्रेण संगताः ॥ अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नैव तदा इति ॥ **ननु** तिरगभेन प्रायश्चित्तेन शुद्धिरस्तीति चतुर्विंशतिमते ॥ विप्रगर्भे पराकृत्या
 क्षत्रियस्य तु नैव वैश्येन देवकर्तव्यं पराकृत्यं समन्वितं ॥ शूद्रगर्भे तु संत्यागस्तत्र नो डाल ददर्शनादिति ॥ **पि** यं विज्ञानहीनोपव्यभिचारास्त्रिवि
 धः ॥ कायिको मानसो वाचिकश्च ॥ **कायिके** प्रचेता आह ॥ विप्रशूद्रेण संयुक्तान् चैतस्मात्प्रसूयते प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कृष्टं चोद्रायणत्रयं ॥
 चोद्रायणे द्वे कृष्टं च विप्रायाने श्यसंगमे ॥ कृष्टं चोद्रायणे स्यात्तां तस्याः क्षत्रियसंगमे ॥ क्षत्रियाश्च द्रसंपर्के कृष्टं चोद्रायणद्वयं चोद्रायणसकृ
 पूतुं च दैव्येन संगता ॥ शूद्रगत्वान्नरे द्वे चोद्रायणे नरं ॥ आनुलोमेन कुर्वीत कृष्टं पादावरोपितमिति ॥ **एतदभ्यासविषयं** ॥ अनभ्यासे
 तु चतुर्विंशतिमते दर्शितं ॥ रजसा शुध्यते नारी परपुंसाभिगमिनी नथ पिमनुना प्रोक्तं प्रायश्चित्तं समानरेण ॥ कृष्टं चोद्रायणी कुर्याद्विप्रस्यग
 मने सति क्षत्रियस्य चरे कृष्टं वैश्ये सांत्तपनं चरेत् ॥ शूद्रस्य गमने चैव पराकृत्यं समानरे दिती ॥ **वाचिक** मानसिकयोर्विनिष्ठ आह ॥ मनसा

भर्तुरतिवारे त्रिरात्रं यावत् क्षीरोदनं च भुंजीताधः शयीत तद्दुर्ध्वं त्रिरात्रमप्युत्तमग्रायाः सा विन्याचतुर्भिरष्टशतैः शिरोभिर्कृत्वा दिशि मानसे
 पदि दं प्रायश्चित्तमुक्तं तदुदर्शनादर्नाग्यवहार्यं वलिध्यर्थं क्रतुदर्शने तु ने नैव व्यवहार्यं वलिध्यर्थं ॥ **मृत्तो** यैः शुध्यते शोधनं दीनेगेन शुध्य
 तिरजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्यासेन द्विजो न मदातीत देन सर्वमभिप्रैत्य रजसा शुध्यते नारीति आचार्येणोक्तं ॥ **ननु** उपरिभागे रथोदकादिनोपहतो शु
 द्धिमाह ॥ न दिवगेन शुध्येत लेपो यदि न दृश्यत इति ॥ **अनहं** त्याज्यं पापं तितान्युच्छिष्टमेध्यादीनि वदन्नाह योगेन स्नानतीर्थप्रतिक्रम्य गच्छति त
 दा तस्मिन्तीर्थे लेपो बोध्यं वदन्त्येतावन्नाति शुद्धिः ॥ तदा दर्शने तु स्नानपानादिकर्मार्थं शुद्धौ वैधं नदीसंस्थिते पयश्चक्षोः योदकयुक्ता सान
 दीन रात्रे पयुक्तं ततीर्थमात्रं वज्यं इतरप्रदेशेषु सानदी शुद्धा ॥ तदा **हरे** न अक्षोभ्यो जितकात्रिनदीवापीसरांसिना ॥ कश्मलाशुचिमुक्ता नि
 तीर्णं तत्परिवर्जयेदिति ॥ **नदी** शुद्धिमुक्ता कृपादि शुद्धिमाह ॥ वापी कूपतटाकेषु दूषिणेषु कथं न ॥ उधृत्य वैद्यद्वारां पंचगव्येन शुध्य
 तीति ॥ **कृपा** दिदूषणं द्विविधं श्वमाजरी दीनो नत्र पतितानां मरणान्मुक्तं शरीराणां तत्रैव चिरं जरणाच्च ॥ **ननु** मरणे वापी कूपतटाकेषु
 दूषिणेषु विशेषतः ॥ पृथगां शतमुद्धृत्य पंचगव्यं क्षिपेत्तत इति ॥ मरणविषयमिदं बोधनं ॥ **एतदेव** हारीतो व्याहृता वापी कूपतटाकेषु इति

गोचरमुत्पद्यो। अवाधरानोत्पारः पंचगव्यं च शोधनं मिती इत्यमेव शुद्धिस्तपहनादिदूषणोपि गदाहापसांवः। उपानहोष्मविण्मूत्रं स्त्रीरजोमद्यमेव
 पतितैर्दूषितैः कूपे कुंभानां नानामुत्परोदिति। **मृत्तुशरीरजरण** कृतायामस्यं गोपहतो विष्णुराह। मृत्तुपंचजरवात्कृपादं त्योपहतानथा। आपः समुत्परे
 सर्वाः शोभं शास्त्रेण शोधयेत्। बन्धिप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्षेष्टकाचि गोपंचगव्यं च शोधयेत्। नवनवतो यस्मिन् दूषणं। **मनुष्यशरीरजरणे** व्येधं न सुत्परे
 गदाहापसांवः। वापीकूपतडागेषु मानुषं शीर्यते यदि। अस्मिन् नर्मविनिर्मुक्ते दूषितं च शरादिभिः। उद्धृत्य तत्र अलं स र्वां शोधनं परिमार्जनं नाति।
 महस्कृतं तडागादिषु नास्ति दोषः। जलाशयेषु स्वल्पेषु स्त्रावेषु महीतलो। कूपवत्कथिता शुद्धिर्न हस्तन्य न दूषणमिति। देवलोपि। अ
 क्षुद्राणामपि नास्ति प्रभूता नो न दूषणं। स्नोकानामुत्पत्तानां च कश्मले दूषणं भवेदिति। अत्योदकेष्वपि पूर्वा राह्यादोषादल्पदोषविष्णुराह।
 अवाधसंघेदमेधेन नो दूषणं। शीलागतं सोमसूयं श्रुतापेन मारुतं स्पर्शनेन च गवां मूत्रपुरीषेण क्रुध्यं त्याप एन स्मृतं तारति।
 उच्छिष्टाक्षुपघाताभावेपि गवां पानाद्यदुदकं न क्षीयते न देवशुद्धं न गुणतो ल्यं तदा ह देवतः। अविगंधरसापेता निर्मलाः पु
 थिवीगताः। अक्षीणाश्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्मृताः। **मनुष्या** आपः शुद्धाश्च मिगता नैव तृष्णं यासु गौर्धनेन। अव्याप्ताश्च

४४

विष्णुजलप्रक्षालनेन न्रापगच्छेयातां न दावास्यादिना दारवाणि तक्षणीयानि तक्षणेनाप्यनपगमेपरिस्रागः। न राहवो भायनः। दारुमयाणां पात्राणां
 मुच्छिष्टसमन्वारणीनामवलंबनमुच्छिष्टलेपोपहतानां तक्षणं मूत्रपुरीषेणैः प्रभृतीनामल्पकालसंस्पर्शे तु गंधलेपयोरपने गुं शक्यत्वात् न दपन
 यनपर्यंतं मृज्जनाभ्यां प्रयत्नेन प्रक्षालनीयानि। यावन्नापैत्यमेध्याको गंधोलेपश्च तत्कृतः तावन्मृदादिदं यस्या सर्वास्तद्रव्यशुद्धिर्वितीस्म
 रणात्। यनगंधलेपपर्यंतः संसर्गेनास्ति किंतु केवलं स्पर्शमात्रं तत्र प्रोक्षणाच्चुत्पि। एतदेवाभिप्रेत्य मनुराह। स्फुटं शूर्पशकटानां च मुसला
 वृत्तस्य च। अद्रिक्तप्रोक्षणं शोचं बहूनां धान्यवाससामिति। यत्ने काले तु स एव विरोधमाह। मार्जनं यत्पात्राणां पाणिनायत्तकर्मणि। चम
 सानां ग्रहाणां च उभिः प्रक्षालनेन तु वीरणोक्तकुसुवाणां च शुद्धिरुत्पन्नवारिणेति। पात्रलभ्यस्नेहनिवृत्त्यर्थं मुष्णेन दकं। अतएव याज्ञवल्क्यः। वरुण
 स्कवस्कवस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणेति। कांस्थानां मयोरत्योपहतो शुद्धिमाह। न स्मना मुध्यते कांस्थं ताम्रमम्लेन मुध्यतीति। आम्लं शास्याप्युप
 लक्षणां अतएव याज्ञवल्क्यः। न पुसी सकृत्ताम्राणां शराम्लेन दकवा रतिरिति। ताभ्यादीनां तैजसानामुपघाततागम्येन शुद्धिर्विशेषमाह। यत्तत्तत्
 गैजसानां मूत्रपुरीषासृक्कण्वमद्यैस्त्यं गोपहतानामावर्तनं अत्यसं स मेतुपरिशोक्तं न स्पर्शमात्रोपघाते तु त्रिः सप्त कृतौ भस्मना परिमार्जनं

मासिरजस्तस्याः पिबंति पितरो निवामिति। **अनुदर्शनमुपलक्ष्य** पितुं द्वादशवर्षरक्तं अनन्वगौतमेन प्रदानं प्राप्य तोरिक्तं यमोपेता देवाहा।
 तस्मादुद्ग्रहयेत्कन्याया वन्मनुमती भवेदिति। **अनन्व** अनुदर्शनात्पूर्वधोव प्रयच्छति तस्य पितरः प्रतिमासं तद्वजः पिबंति। **अस** अनुदर्शने द्वा
 दशवर्षे विकन्यादानं प्रतिग्रहो न निषिध्यते। **अनन्व** मनुः। त्रिंशद्वर्षे न ह्येकन्यां दद्यात् द्वादशवर्षवर्षीति। **अष्ट** वर्षे ऽष्टवर्षे नाधर्मे सीदति सत्वरर
 ति। **अनुदर्शनं** सत्प्रदानं केवलं पितृनरके पातयति किं तु स्वयमपि कुटुंबः पतो दित्याह। **माता** चैव पिता चैव न्येष्टा भ्राता तथैव च। त्रय
 सो नरकं यांति दृष्ट्वा कन्यारजस्वला निति। **मात्रा** दिभिः कन्या प्रदानाधिकारिणः सर्वानुपलक्षयति। **नेच** पूर्वमेव पिता पितामहो
 भ्राता आदिबन्धनो दाहरणे न प्रदर्शिताः। **रजो** दर्शनात्प्रागदानं यथानरकहेतुस्तथा रजस्वला द्वाहो पितरकहेतुरित्याह। **यसो** स
 पुद्गहे कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः। **असं** भाव्या ह्यपां ड्रेयः स विप्रो वृषली पतिरिति। **तो** दृष्टुं रजसं। **असं** भाव्यत्वापां ड्रेयनयोर्हेतुर्वृ
 षली पतिस्त्वं विनाहा सर्वं दृष्टुं रजा वृषली। **तथा** च मनुः। **पितुर्गे** हेयदा कन्यारजः पर्यस्यसे स्मृताः। **सा** कन्या वृषली ते

यतस्तत्तु वृषली पतिरिति। **यस्मिन्** मदमोहितत्वादिना ऽति कां न विषेधस्तानुद्ग्रहणं कृत्वा कथंचिद्देवयोगादनुत्पद्येत तदा तस्य शुद्धिप्रकारमाहा। **यः** करो
 त्येकरात्रेण वृषली सेवनं द्विजः। **स** भैक्ष्य भुज्य पन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्विशुद्धिर्वाप्स्यति। **जप्य** विरोधानभिधानात्सामान्यप्राप्त्या वांगायन्याज्यत्वं तन्नाम **न** ॥
 ला **रात्रौ** तां ऽर्चयित्वा स्तुतिं प्रश्नपूर्वकमाह। **अस्तंग** नेयदास्ये चान्डात्तं पतिनं स्त्रियं। **स्तुति** कां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्वाप्स्यति। **धीयते** जातवेदः। **स** वणं च सोम
 मार्गं विलोक्य च। **ब्राह्मण**ानुगतश्चैव स्नानं कृत्वा विशुद्धिर्वाप्स्यति। **जान** वेदश्च स्वर्णं च तस्याप्यभावे सोममार्गः एतेषां मन्यतमं विलोक्य विप्रैरनुत्तमः स्ना
 यान्। **रजस्वला** नोपि तौरन्योन्यसंस्पृशे विष्णुक्रमेण शुद्धिमाह। **स्पृष्ट्वा** रजस्वला न्योन्यं ब्राह्मणी ब्राह्मणी तथा। **ता** वतिष्ठे निराहारा विरात्रे। **णे** व शुध्यति
 स्पृष्ट्वा रजस्वला न्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा। **अर्ध**ं कृष्टं चरेत्पूर्वापादमेकमनंगरा। **स्पृष्ट्वा** रजस्वला न्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजा तथा। **पाद** हीनं चरेत्पूर्वा
 पादमेकं च नंगरा। **स्पृष्ट्वा** रजस्वला न्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजा तथा। **कृष्टे** ण शुध्यते पूर्वाशूद्रा दनेन शुध्यतीति। **द्वयो** ब्राह्मण्योरजस्वलयोरन्योन्यस्य
 रसि गीतं नन्वप्राशयस्नाने पर्यंतं मुभयोराहोत्यागः। **ततः** विरानं कृष्टं चरेत्। **एक** सहशयनाद्विरस्य रविमनः सहास्पृशेत्। **कार** ययोः कं
 दृष्ट्वा रजस्वला तु संस्पृष्ट्वा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यादे। **एक** रात्रं निराहारापेन गन्धेन शुध्यतीति। **ब्राह्मणी** क्षत्रिययोः स्वरो ब्राह्मण्याः कृष्टार्धं क्षत्रिया

याः पादकृष्णं ब्राह्मणी वैश्ययोः स्पृशेद्ब्राह्मण्याः पादो न कृष्णं वैश्ययोः पादकृष्णं ब्राह्मणी शुद्धयोः स्पृशेद्ब्राह्मण्याः आज्ञापयन् शुद्धया दानं एतत्तर्कम्
कारविनाशं तथा न वृत्तवलिष्टः स्पृष्ट्वा रजस्वला न्योन्यं ब्राह्मणी शुद्धजापिवा। कृष्णेण शुद्ध्यने पूर्वाशुद्धादानेन शुद्ध्यति। स्पृष्ट्वा रजस्वला न्योन्यं ब्राह्म
णी वैश्यजा तथा। पादहीनं चरेत्पूर्वा कृष्णपादं तथोत्तरा। स्पृष्ट्वा रजस्वला न्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा। कृष्णद्विं शुद्ध्यने पूर्वा उत्तरा तु तदर्थेन। स्पृष्ट्वा र
जस्वला न्योन्यं क्षत्रिया शुद्धजापिवा। उपवासैस्त्रिभिः पूर्वास्त्रिहोरात्रेण चोत्तरा। स्पृष्ट्वा रजस्वला न्योन्यं क्षत्रिया वैश्यजापिवा। त्रिरात्रं शुद्ध्यने
पूर्वास्त्रिहोरात्रेण चोत्तरा। स्पृष्ट्वा रजस्वला न्योन्यं वैश्यां शुद्धी नथैव वा त्रिरात्रं शुद्ध्यने पूर्वा उत्तरा तु दिनत्रयात्। वर्णनां कामनः स्पृशेद्विधिरेव स
नाशनं शोभकाम नस्तु वृत्तवलिष्टो नोक्तः। रजस्वला हीनं न गौरि रजस्वलां स्पृष्ट्वा न गावदं शीयाद्यावन् शुद्धिः स्यात् सवर्णाधिकवर्णावास्पृ म
ष्ट्वा सधत्वा वा विमुद्ध्यतीति। चांउत्तरादिस्पृशेद्विदोषो वृत्तवलिष्टो नोक्तः। चांउत्तरां रजस्वला केन से स्पृष्ट्वेद्रजस्वला। तान्यहानि व्यतिव्य
ति केन्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्। प्रथमे हि त्रिरात्रं स्याद्द्वितीये अहमेव तु। अहोरात्रं तृतीये न्हि परगोनक्तमाचरेत्। शुद्धयोच्छि

४६

हमेधेन गंधवर्ण रसानि गाशतग न बोदके कालाच्छुद्धिमाह्वयः। अजागावो महिषश्च ब्राह्मण्यश्च प्रसूतिकाः। दशरात्रेण शुद्ध्यंति भू
मिष्टं च न बोदकमिति। उत्प्लुतो दकं प्रति देवता आह। उत्प्लुताश्चापि शुद्ध्यंति शुद्धेः पात्रैः समुत्प्लुताः। एकरात्रोपि ताश्चाप स्याज्याः शुद्धा अपि स
योमिति। यमोपि। आपो निरो नष्टु हीया हृणहं नपिकदम्बन। निधाया निष्ठु पर्यासां धाम्ना धाम्ना रीरयेत्। पूर्वरजसा शुद्ध्येत नारीत्यत्र योपितो
विमाहो नरकालीना शुद्धिर्वैवै ताश दानीं वैवा हास्त्रा नीनां शुद्धिर्विवि नक्ति। अष्टवर्षा न वे द्वौ री न न वषति रौहिणी दवा वषति नक्तन्या अ
त उध्वं रजस्वलेति। गौर्वा दियति रज उद्धा हाय शुद्धाः। तद्वा तुः फला विशेष स्मरणात्। रजस्वला व शुद्धान दानस्य निदिनत्वात्। तत्र कर्त्तव्यं
देवर्षयति वृत्त्यतिः। गौरी ददना कृष्टं वैकुण्ठं रोहिणी ददता केन्या ददद्वुल्लोकं रौर्वं तु रजस्वला मिति। यययेका दश वर्षे रजोद
र्शनं न प्राप्ति नियतं तथापि कासचिद्दृशितं भावनया रजस्वलेति निर्देशः। तां ददद्वौ ररवं प्राप्नोतीति बोधः। कन्याया अशुद्धिमाभि
प्रेत्यात उध्वं रजस्वलेत्कृतं। तामेवा शुद्धिं प्रदर्शयितु मदा तारं निर्दिता प्राप्ते तु द्वादश वर्षे यः कन्या न प्रवर्धति। मासि

पंचरात्रं निराहारा पंचगव्येन शुध्यतीति॥ बं कमरणश्रवणादौ सखाह। मलबद्धसनायां नुअप्रापयं भवेद्यदि। अभिषेकेण शुद्धिस्त्यान्नाशनं वादिनत्र
 यं॥ आर्तवापि पूजानां नारीणां वगाहे कदाचन। उष्टनेन जले नैव स्नाना शेषं समापयेदिति। स्वकंगानं भवेदादिः सांगोपांगं मलैर्युतं। नवस्त्रीषु वं
 र्यां नान्यवासा भवेद्युनरिति॥ **हृदानीं रजो निमित्तां शुद्धिं दर्शयति॥** स्नानात्तारजस्वलायां चतुर्थे हनि शुध्यति। कुर्याद्रजो निवृत्तां नु देवपित्या
 दिकर्मनेति॥ रजो दर्शनं मारभ्य दिनत्रयं नास्ति शुद्धिः। चतुर्थे हनि स्नानायां रजो निवृत्त्यभावेऽपि भर्तुः शुश्रूषादौ शुद्धिः पंचमे हनि देवपितृभ्योः तदा तपस्तपः।
 शुद्धाभर्तुश्चतुर्थे हनि स्नाना नारी रजस्वला। देवैर्कर्मणि पितृभ्योऽप्यपंचमे हनि शुध्यतीति। कात्रिचिद्वानिरजो यद्यनुवर्तते तदा तन्निवृत्तिपर्यंतं देवपितृभ्योः
 शुद्धिर्नास्ति निवृत्ते नुरजसि देवपितृभ्योऽप्यपंचमे हनि शुध्यतीति। रोगजन्यानुवृत्तौ विशेषमाह। रोगेण यद्रजस्त्रीणां मन्त्रहं नु प्रवर्तते। नाशुचिः सागतस्ते न तस्मादेका नि
 कं मतामिति॥ रागरोगादि निमित्तभेदादनेकभेदादिरजो नुवृत्तिः। तदुक्तं स्मृत्यंतरे। रागजं रोगजं चैव कालोत्पन्नं तथैव च। द्रव्यजं चैव संप्रोक्तं तच्च। तु धाप्रसूय
 ते॥ अर्वाक्प्रसूते रस्य न मे देवध्यांगनास्यतः॥ न द्रागजमिति प्रोक्तं पक्षे देवासमुद्भवं॥ अस्यार्थं यद्रजः स्त्रीणां तद्रोगजमिति स्मृतं। अष्टादशादिना दूधं
 स्नानप्रभृति संख्यया यद्रजस्तस्य सख्यं तत्कालोत्पन्नमुच्यते॥ अथ द्रव्यस्य वैषम्यात्तानुवेषम्यसंभवं। द्रव्यजं रज इत्युक्तं तत्कालादिति संभवं

५७

मिति। प्रतिदिनं नैरंतयेण रोगजं विद्यात्ते न रोगजे न रजसा॥ ततो रजो दर्शनं नरं सास्त्री कालप्राप्त रजसेना शुचिर्भवति। तत्र हेतुः वैकालिकमिति॥ सामान्ये
 न रजो योग्यः कालो मासः। मासि मासि रजः स्त्रीणां मिति त्रैलोक्ये प्रसिद्धे च। यस्याः कस्याश्चिदा तु स्वभावविशेषाद्विशतिरात्रिकः कालविशेषः प्रतिनियतो भ
 वति। ततो विपरीतः कालो विकालः। प्रतिदिनं नानुवर्तना द्वैकालिकत्वं। यत्तु गर्भिण्याः प्राक्प्रसवो द्रागजमुदाहृतं तत्र कालरजो बहिन्ययमाशेनं विज्ञेयं। द्रव्य
 जेत्वं गिरा आह। आह दशाहं नारीणां मन्त्रवच्चैव प्रिष्यते। अथ दशाहं स्नानं स्यान्निरात्रं परतोऽशुचिः एतन्नु द्रव्यजे विंधादो गजे पूर्वमीरितामिति॥ प्रसूति
 का विषये शुद्धिमाह प्रजापतिः। प्रसूतिको तु या नारी स्नानतो विज्ञातेः परं। आर्तवारजसा प्रोक्ता प्राक्नुवैमिति के रजः। न तु नैमिति के न स्याद्रजसा स्त्री रजस
 त्वा रजस्य परतो तत्र स्नाने नैव शुचिर्भवति। अन्यत्र गर्भविश्लेषस्यातना द्वा रजस्वला। गर्भस्त्रावे तु सास्त्राग्रा द्विशतेः परतः शुचिः। गर्भस्य पतने चैव
 स्नानं क्षालनं तोष्यधः॥ त्रिःसंदिग्धे परिज्ञाते चार्तवै शुद्धिकारणं। संदिग्धमात्रे स्नानं स्यादित्युक्तं प्रजापतिः। अतो दिवा वारात्रौ वा मलबद्धसना
 यद्विनादि निरात्रं स्नानं संख्यावाडिका वदात्। तृतीयभाषे संप्राप्ते मलं स्यान्निरात्रं स्त्रियाः। प्रभातानुत्रिरात्रेण शुद्धिस्तस्याविनाई
 रोरिति॥ रोगजन्य रजो नुवृत्तौ अस्पृश्यत्वशुचिर्वाभावेऽपि देवपितृभ्योऽप्यपंचमे हनि शुध्यतीति॥ साध्या नारा नगा वस्या द्रजो यान् प्रवर्तते॥

रजोविहारी गम्यास्त्री गृहकर्मणि वैवहीति। सा **भद्रैव** विन्यर्थपाका दित्वा आ नारीयस्या सासाधावारा। रजसिनिवृत्ते पश्चात्सुखेण गम्याभवति। उक्तपाकादि
गृहकर्मणि न योग्याभवति। पूर्वचतुर्थे हेनिसुध्यतीत्युक्तं ततः प्राग्भवो देवत्रये शुध्यभावं विवक्षयति। त्रयमेहनिवांशली द्वितीये ब्रह्मपातिनी। तृतीये ज
की प्रोक्ता चतुर्थे हेनिसुध्यतीति। नांशल्यादिगमने यावान्त्रयवायस्तावानुदक्यागमने रस्यभिः स्यनेर्नामभिर्व्यवहारः। यथा कुंडपायिना मयने सासम
मिहोत्रं जुहोतीति अग्निहोत्रनाम निर्देशेन नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेशस्तद्वत्। यद्यज्वरादिनिरातुरस्य रजस्वलादि स्पर्शने वा प्रत्यासन्नबन्धमरणे वा
स्नानं प्राप्नोति तदा कथं कर्तव्यमित्यत आह। आतुरे स्नान उपनेदशकृत्वो ह्यनातुरः। स्पृष्टा स्पृष्टा यगाहेन सविशुद्धे तु आतुरः। वसोभिर्देशभिश्चै
व परिधाय यथाक्रमं। दद्यात्तु नक्तितो दानं पुण्याहेन विशुध्यतीति। **उशना** अपि ज्वराभिः प्रतायानारीजे रसत्नपरिप्लुता। कथं तस्य भवेच्छेद्यं च शुद्धिस्तथा
केन कर्मणा। चतुर्थे हेनिसं प्राप्ते स्पृशेद्व्यानुतां स्त्रियं। सा सचैलावगाद्यापः स्नात्वा चैव पुनः स्पृशेत्। दशद्वयं दशकृत्वो वा अत्र मेघपुनः पुनः। अत्रैव
वाससां त्यागस्तनः शुभाभवेन संसेति। दद्याच्च नयागनो दानं पुण्याहेन विशुध्यतीति। सतीकामरणे स्मृत्यंगरे विशेषो दर्शितः। सतीकायां मृतायां तु
कर्मकुर्वीत्याहिकाः। कुंभे सलिलमादाय पंचगव्यं तथैव न। पुण्यार्थि रपि यमं व्यापो वान्वा शुद्धिं लभेन्नरः। तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथावि

४६

यथा स्पृष्टा शुजाचद्वा हमाचरेत्। तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेदिति। अतिक्रम्येति अनाशकेन तीर्त्वेत्यर्थः। एतद्विषये पूर्वस्य श्रवणं। अ
नुविपूर्वे तु बोधायने कंदर्प रजस्वला तु संस्पृष्टा चांशलां स्य भवायसे। तावन्निष्ठे निराहारा यावत्कालेन शुध्यतीति। भोजनकालस्यैव बोधायन आ
ह। रजस्वला तु भुंजानां यजारी स्पृशेद्यदि गोमूत्रयावत्काहारापशान्नेण विशुध्यति। अशकौ कांचनं दद्याद्विप्रैः यो वापि भोजनमिति। यदागुच्छि
ष्ठयोः परस्परं स्पर्शो भवति तदा ऽत्रिणा विशेषो दर्शितः। उच्छिष्टे चिष्टे संस्पृष्टा कदाचित् स्त्री रजस्वला। कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्वाश्रुद्रा दाने रूपोपितीति। उच्छि
ष्टदिजसंस्पृशेति कांठिये आह द्विजान् कथं विदुः। छिष्टारजस्वी यदि संस्पृशेत्। अथोच्छिष्टवहोरात्रमूर्ध्नि छिष्टं दक्षिणेति। भोजनकाले
रजस्वलां तरे दर्शने आपत्तव्यं आह। उदक्याप दिवा भुंक्ते दृष्ट्वा न्यातुरजस्वलां। आस्नानकालं नो भ्रायाद्व्याकृचं गतः पिबेदिति। त्वां
जलं रश्मिः स विराह। रजस्वला तु भुंजानां चांशलां यदि पश्यति। उपावासत्रयं कुर्यात्प्राजापत्यं तु कामन इति। श्वादिस्पृशेत् शानातप आह।
आर्तवापि पुनानारी स्पृशेत् चैव न सत्तकं। उच्छिष्टं निरात्रात्स्नातां त्रां निरात्रमुपवासयेत्। स्पर्शपूर्वकं भोजनं दोषोपमाहात्रिः। आर्तवापि पुनाना
नामृत्तसत्तकं यो स्पृशेत्। भुक्ता पीत्वा चरेत् कृच्छं स्पृष्ट्वा तु न्यहमेव न इति। श्वादिदं शोयास आह। रजस्वला यदा दृष्टा भुजाजं बुकरासभैः।

सं

४९

छिष्टात्रिया निवेति ॥ एतदेवशातातपोप्याह ॥ गवाध्रातेषुकास्येषुभद्रोछिष्टेषुवापुनः ॥ दशविंशस्मिन्विशुद्धिः श्वकाकोपहनेषुनेति ॥ गंडपाद्यपह
 तस्यकोस्यस्यभूनिक्षेपइत्याह ॥ गंडपपादशौचनंनकुत्वावैकोस्यभाजनोषणमासाभुविनिक्षेप्यउष्टस्यपुनरोदरेदिनि ॥ अयंनभूनिक्षेपःकोस्यकार
 घर्षणस्याप्युपलक्षणं ॥ अतएवगिराः गंडपपादशौचनंनकुत्वावैकोस्यभाजने ॥ षण्मासंभुविनिक्षेप्यपुनरोकारमादिशेदिति ॥ यनुवोधायनेनोक्तं ॥
 तैजसानांपात्राणामुच्छिष्टेषुपहतानां त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनंतथा मूत्रपुरीषलोहितरेतः प्रष्टकपहतानांपुनःकरणमिति ॥ तत्रपुनःकरणंचिरका
 कोपहतविषयंदृष्टव्यं ॥ आयसानांकटाहादीनांसीसपात्रस्यात्यंतोपहतौ शुद्धिमाह ॥ आयसेष्वायसानांनसीसस्याग्नौविशोधनमिति ॥ आयोमये
 पुघर्षणसाधनेषु आयसानांघर्षणेनशौचनंसीसस्याग्नौ प्रविलापनं ॥ अयःसंघर्षणमश्मसंघर्षणस्याप्युपलक्षणं ॥ अतएवमार्कंडेयपुराणं ॥ गो
 त्राणांचमनुष्याणामंबुनाशौचमिव्यतेतथायसानांतोयेनअश्मघर्षणेनवेति ॥ नोयनेत्युपोपह ॥ विषयं ॥ दंतमस्ति तथाशृंगंस्त्व्यंसवर्णभाज
 नं ॥ मणिपात्राणिशंखश्चैत्येताम्रक्षालयेज्जले ॥ पाषाणेनपुनर्घर्षः शुद्धिरेवाउदाहतेति ॥ अस्तिशब्देनगजास्थ्यादिनिर्मितंकरंडादिशृंग
 शब्देनमहवष्टंगादिनिर्मितकरंडादि ॥ मणिपात्राणिप्रवालस्फटिकादिनि ॥ पाषाणेनपुनर्घर्षणपात्रस्मत्तुप्रक्षालनंपाषाणांतरघर्षणंचैकभयंवेदि
 तव्यंजले ॥ प्रक्षालनेनिलेपविषयंतदाहमनु ॥ तिलेपकांचनंशंडमद्विरेवविशुध्यति ॥ अत्रमर्ममयंचैवराजतंवाऽनुपस्कृतमिति ॥ अत्र

शंखकुतवादिअनुपस्कृतंनिलेपंयनुमनुनेनोक्तं ॥ तैजसानांमणीनांचसर्वस्याश्ममयस्यचमस्मनादिमृदाचैवशुभिरक्तमणीषभिरिति ॥ तत्सजे
 पविषयं ॥ शुध्यंतराणिमुनिनिर्दिशितानि ॥ तत्रशातातपः ॥ सवर्णरेजतंताम्रंनपुकृष्णायसंतथा ॥ रीतिकासीसलोहाविशुध्यंतेज्जमप्रघर्षणदिताव
 न्नरजतस्यसवर्णस्यताम्रस्यत्रपुणस्तथा ॥ रीत्ययःकोस्यलोहानांभस्मनाशुद्धिरिव्यतरति ॥ उक्तानांउपि ॥ सवर्णरेजतताम्रनपुसीसकांस्यानाम
 द्विरेवभस्मसंयुक्ताभिर्मणिप्रयानामद्विरेवमृत्संयुक्ताभिस्तैजसानांभस्मनात्रिःप्रक्षालनंक ॥ नकमणिरजतशंखकुम्पलानांनक्रविद्वरज्ज
 चर्मणांनाद्विःशौचमिति ॥ विण्मूत्ररेनस्त्रवस्तुलिप्तमावर्तनेद्विरेवनतापनैवात्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनैवभस्मांबुनाशुध्यति ॥ तैजसानामिति
 एतेपांसवेषांयथायोगंचिरक्षिप्रलेपालेपभेदेनव्यवस्था ॥ गंडस्यचोछिष्टाद्यपहतौ शुद्धिमाह ॥ मृन्मयेदहनाशुद्धिर्धान्यानांमार्जनां
 दपीति ॥ दहनंसलेपविषयं ॥ अतएववोधायनः ॥ मृन्मयानांपात्राणामुच्छिष्टसमन्वारव्धानामवधूननंउच्छिष्टसलेपोपहतानांपुनर्दहनं ॥ मूत्रपुरीष
 रेतःप्रष्टतोभिरुत्सर्गइति ॥ एतद्व्यादिस्पर्शविषयंवांउल्लादिस्पर्शेतिस्मृत्यंतरेनोक्तं ॥ चंडालोद्यैरक्तसंस्पृष्टधान्येवस्त्रमथापिना ॥ क्षालने
 नविशुध्येत्तपास्यागान्महीमयमिति ॥ मार्जनंशौक्षणंप्रक्षालनंवातत्रोभयत्रव्यवस्थितंविषयंदशयति ॥ अद्विक्तशौक्षणंशौकंनहनाधान्य
 वाससां ॥ प्रक्षालनेनवल्पाणामद्विःशौचंविधीयतइति ॥ विष्णुः ॥ अस्मधान्यस्ययत्रात्रमुपहन्यतेनत्रात्रमुत्सृज्यशेषस्यकंडन

७५

५०

प्रक्षालने कुर्यादिति बोधायनः। नांडाकादिस्पृशेऽनेकपुरुषो धार्याणां प्रोक्षणं मूत्रादिसंपर्के तन्मात्रापहारः। असकृत् फास्वादिद्रव्यसंयोगे निस्तुषीकरण
मिति कथ्यते। प्रोक्षणपर्यन्तं प्रकरणं वगाहनं त्रीहियवगोधूमानां विमर्शप्रोक्षणेः फलीकृतानां विधर्षणे विदलनं प्रोक्षणेः। शमीधान्यानामिति। अस्या
र्थः। अनेकपुरुषो धार्याणां त्रीहियवगोधूमानां यथाक्रमं प्रोक्षणपर्यन्तं प्रकरणं वगाहनं शुभ्रिः। अवगाहनं प्रक्षालनं। त्रीह्यादितं उलानां विमर्शविमर्श
नं कराभ्यां धर्षणं कंडनेन शुक्लीकरणं। शमीधान्यानामुद्रादीनां अनेकपुरुषो धार्याणां विधर्षणेना आदित्यप्रोक्षणं गृहद्वारे समुत्पन्ने संस्तिगे पशुमानु
षे। अभोः। तादृशो त्रीहिधातुद्रव्यस्य संग्रहः। मृण्मयेनावुपानाम धोमुविनातिष्ठतां यवमासति लादीनां नदोषमनुरब्रवीत्। ततः संक्रममाणे प्रो
स्थाने स्त्रने च दस्वतो न च प्राणि वधो यत्र केन तं ग्रहदीपनां तत्र द्रव्याणि सर्वाणि गृहीयाद विचारयन्ति। वेण्वादीनामेकैकं स्वाव्योपहतौ सह
तानां महोपहतौ चैकविधां शुभ्रिमाह। वेणुवल्कलचीराणां शोमकार्पासवाससो ओर्णनित्रपदनां च प्रोक्षणाच्छुभ्रिश्चिह्नं रति। वेणुशब्दे
न तत्कायणिकद्रव्यजनादीनि गृह्यंतो वल्कलचीराण्यरण्यासिनां प्रसिधानि शोमं दुकूलं कार्पासवाससं प्रसिधानि ओर्णः कंबलादिः।
नेत्रपदा अरण्यासिनामेव प्रसिधानि रजसगादयः। अस्याश्चाव्यं विषयमुभित्वं देन लोदशयिनि। ओर्णकोशेयकुजपदशोमदुकूलजः।
अल्पशोनामनयेते शोषणप्रोक्षणादिभिः। तान्येवामेध्ययुक्ता निक्षालनयेच्छेधकैः स्वकैः धान्यकल्कैस्तफलजैरसैः क्षारानुगैरपीति।

धीति। रजस्वलायामरणे तु विशेषः पंचभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतारजस्वलां। कस्त्रां नरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकमिति। उच्छिष्टं द्विजस्यान्ये
नोच्छिष्टेन द्विजेन शुनाशूरेण वा स्पृष्टं शुभ्रिमाह। उच्छिष्टोच्छिष्टं स्पृष्टं शुनाशूरेण वा द्विजः। उपोष्य रजनीमेकोपंचगव्येन शुध्यतीति। उच्छिष्टेन संस्पृष्टः उ
च्छिष्टं स्पृष्टः। उच्छिष्टश्चासोच्छिष्टं स्पृष्टं चेत विप्रहाराजनीमुपोष्य रात्रिभोजनं परित्यजेदित्यर्थः। यत्नात्रिणोक्तं। उच्छिष्टोच्छिष्टं स्पृष्टोत्राक्षणात्राक्षणेन तु।
दशस्त्वं जपेत्। आद्रायत्याः शोधनं भवेदिति तदेतदशकविषयं। अस्पर्शविषये विशेषमाह संमर्गः। कुत मूत्रपुरीषावापुक्तोच्छिष्टाथवा द्विजः। स्वभिः स्पर्शेज
पेदेत्याः सह स्नानपूर्वकमिति। अनुच्छिष्टं विप्रस्योनुच्छिष्टं शूद्रस्पर्शे रजानमात्रं। उच्छिष्टं विप्रस्योच्छिष्टं शूद्रस्पर्शे कृष्णमाह। अनुच्छिष्टेन शूरेण स्पर्शे स्ना
नं विधीयते। तेनोच्छिष्टेन संस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेदिति। यद्यप्यनुच्छिष्टोच्छिष्टशूद्रोश्च विशेषणतया श्रुतो तथापि विधीयमानप्राजापत्यानुसारेण विप्रे
पितो योजनीयो। पूर्वकांस्वस्मया शुभिरुक्ता तोमनूयनं विशेषमाह। भस्मना शुध्यते कांस्वस्मया यन्नतिप्यते। स्मरामात्रेण संस्पृष्टं शुध्यते। उपलेख
नैरिति। स्मराम् स्पृष्टं कांस्वस्मयनं भस्मधर्षणेन मात्रेण शुभ्रिः किं तूपलेखनं तापनाभ्यां। उपलेखनं नाम शस्त्रेणोपतिभास्यतक्षणं। मूत्रपुरीषलेपपेन
शुभ्रिः। तदुक्तं स्पृष्टं नरो भस्मना शुध्यते कांस्वस्मया यन्नतिप्यते। स्मरामूत्रपुरीषैस्तु शुध्यते। अन्यपलेखनैरिति। आमिवेणानुयाह्रिस्तं पुनर्दाहेन शु
ध्यतीति। गवाप्रातादीनां दवाकृत्वा भस्मधर्षणेन शुभ्रिः रित्याह। गवाप्रातानिकांस्यानि श्रकाकोपहतानि च। शुध्यन्ति दवाभिः क्षारैः शूद्रो

वविष्मन्तश्चक्रेऽसौ दृष्टिं नष्टं बुभुक्षुः शोधादौ शोधनीयं च गोमूत्रक्षारवर्षिभिः रज्जुवल्कलपात्राणां च प्रसातं बुचर्मणां कुत्वा शौचं ततः शुद्धिर्गोविले
 र्धपणं पुनरिति ॥ **व्यासोपि** ॥ वल्कलमृदं न सा शुद्धिरज्जुवैदलमेव च ॥ रज्ज्वादिं चानि दुष्टं त्याज्यं तन्मात्रमेव चेति ॥ **उपनिषदपि** ॥ मूलफलपुष्पभूषिपला ल
 धान्यानामभ्युक्षणाप्रति ॥ **यतुवैधायने** नोक्तं ॥ कुष्ठणाजिनानां बिल्वतंडुलै रिति ॥ पैठीनसिरपि ॥ रौरवाजिनानां बिल्वतंडुलै रिति ॥ नूतननर्मविषमं ॥ सत्
 लशय्यादीनां शुद्धिमाह ॥ तूलिकाद्यपधाना निरक्तवस्त्रादिकानि च ॥ शोषयित्वा कृतापेन प्रोक्षणाच्छुध्यतामिति ॥ **तूल्यं** शाल्मली फलादिजन्यं ते
 न निर्मिता शय्यातूलिका ॥ आदिशब्देनास नोपाश्रयादीनि गृह्यते ॥ उपधानमुच्छीर्षकं तूलिकादीनि उपधानं च तूलिकाद्यपधाना निरक्तवस्त्रां जिष्टं
 आदिशब्देन कोसंभहारिद्वारीनां एतेषां ममेध्यादिते परहितोपहृतौ आनपशोषणं प्रोक्षणे च ॥ **एतच्च** करोमार्जनं स्यात्पुनश्चक्षणां अतएव देवकः ॥ तू
 लिकाद्यपधाना निपुष्परक्तावराणि च ॥ शोषयित्वा तथा किं निरुक्तं ॥ मार्जयेन्मुहुः ॥ पश्चात्तु वारिणा प्रोक्ष्य शुचीन्येव मुपाहरेदिति ॥ **सत्वे** पोमहत्तौ सत्त्वाह ॥
 अत्याशौचेन येन शुद्धिः शोषणप्रोक्षणादिभिः ॥ तान्येवामेध्ययुक्तानि निर्निर्ज्याक्षारपर्ययैः ॥ तान्यप्यतिवर्तिष्यति यथा वस्यस्ति शोधयेत्तूरति ॥
निर्ज्या कोसंभादौषाद्रिंशन्मते ॥ **निर्हिता** ॥ कुसुंभकुंकुमैरक्तं तथा लक्षारसेन वा ॥ प्रोक्षणेनैव शुद्धयेत् ॥ **आंडाल** स्पृशने सदेति ॥ **रांसे** नि ॥ कुसुंभकुंकुमानां
 च उर्णाकारां सयोरपि ॥ प्रोक्षणात्कथिता शुद्धिरित्याह भगवान्यमराति ॥ **द्रव्ये** **पह** तौ शुद्धिर्वर्णिता ॥ **रदानी** श्वादिभिरिव मार्जारादिभिरप्युप

५३

हतिशंकाप्रसक्तानपवदति ॥ मार्जरिमक्षिकाकीटपतंगं कुमिदं दुराः ॥ मेध्यामेध्यं स्पृशंतीति नोचिष्टं मरुतब्रवीदिति ॥ **मेध्यं** नामेध्यं मेध्यामेध्यं यद्यपि मार्ज
 रादय उभयं स्पृशंती वतंते तथापि मेध्यं तावता नोचिष्टं प्रितियोजनीयं ॥ **भूमि** स्पृष्टे दकादावशुद्धिमपवदति ॥ महीस्पृष्टा गतं तोयं धारवाप्यन्याविमुषः
 भुक्तेऽचिष्टं तास्ते हं नोचिष्टं मरुतब्रवीदिति ॥ **पार** प्रक्षालनादावभः पतितं यदुदकं भूमिं स्पृष्ट्वा पुनर्विदु रूपेण गत्य स्पृशति ॥ येनान्योन्यमुखो द्रता विद
 वः संभाषणे शरीरे पतंति ॥ **यथ** स्नेहो भोजनानं गणप्रक्षालनेन निर्वर्त्य तास्ते सर्वेनाशुध्यादकं ॥ **सुरा** तर्गां तां बूलादीनामुचिष्टं तां समवदति ॥ तां बूलेक्ष
 फले चैव भुक्तेऽहानुलेपने ॥ मधुपर्के च सोमे च नोचिष्टं धर्मगोविदुरिति ॥ **तां बूले** च रक्ष्य फले च तां बूलेक्ष फलं ॥ पूर्ववचनेनोक्तोपि भुक्तेऽहो वदंतां लेन पु
 नरुपतं ॥ मधुपर्के विवाहादौ रध्यादिभक्षणे ॥ सोमयागे सोमपानं ॥ एतेषुनास्तेऽचिष्टं दोषः ॥ **रथ्या** कर्दमो यानि नाना पंथास्तुणानि च ॥ मारुतार्केण शुध्यंति पक्वेष्टकचिता विचेति ॥ **पक्वेष्टक** चिता विचेत्यवक्षवेदिकादीनि निर्दिष्टानामेतेषां वांडालादिस्पृशेवावा
 आतमाभ्यां शुद्धिः ॥ **तस्मान्न** यास्तनन्मयः ॥ रथ्या कर्दमो यानि स्पृष्टान्यंश्वनाय सैः ॥ मारुतार्केण शुध्यंति तत्रेष्टकचिता विचेति ॥ **रथ्या** कर्दमादेस्तस्मागे
 स्पर्शने वां सत्त्वाह ॥ **रथ्या** कर्दमो येन धीवना येन वा तथा ॥ नाभस्तुध्वं निरस्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुध्यतीति ॥ अधोभागस्पर्शे यमआह ॥ सकर्दमं तु वपस्विप्रविश्य
 ग्रामसंकरं ॥ जंघयोर्मृत्तिका सिस्त्रः पादयोर्मृत्तिका स्तथेति ॥ **उदक** यमनागतं धारादीनामशुद्धिमपवदति ॥ अदुकासेन ताधारीनां स्पृशतां श्वरेण वः ॥ स्त्रि

यो ब्रह्माश्वबालाश्वनदुष्यति कदाचनेति ॥ कर्मवत्त्वादिजलं निर्गत्य मुखपर्यंतं मविष्ठिना अपि उरकधाराः नोच्छिष्टाः ॥ नानाविधाः शुचिप्रदेशाद्वायुनोत्थापिता अपि
रेणवः स्ये शर्हीः ॥ पुरुषवत्प्रातस्मान्नाभ्यभावे पियेषिरादयः स्पृश्याः शुद्धाः ॥ **रेणवः शुचिर्वा** रासभादिभ्यो न्यत्र द्रष्टव्यं तदा ह्यज्ञाता तपः ॥ रेणवः शुचयः सर्वे वायुना
समुदीरिताः ॥ अन्यत्र रासभाविश्वजसमूहनिवासिनामिति ॥ **स्मृत्यंते** रेणवो भकाकेष्टवरो लूकस्करग्रामपक्षिणः ॥ अजा विरेणुसंस्पर्शोदायुर्लक्ष्मीश्च हीयता
इति ॥ गवादिरेणवो न केवलं दोषरहिताः प्रकृतप्रशस्ताः ॥ **तदा हो वानोः** गवाश्चरथमाना नो प्रशस्तो रेणवः सदेति ॥ विषयविशेषण शुद्धिमाह वातवत्त्वः ॥
रश्मिरश्मिरजस्तयागोरश्वो वस्तुधाऽनिलः ॥ विप्रुषोपक्षिकास्पृशेति ॥ वस्तुः प्रकृतवने शुचिरिति ॥ **निद्रुषोपक्षिका** विद्वन् ॥ एतेनोडाकादिस्पृष्टा अपि स्पृशेति
चयः ॥ वस्तुधृगताक्षीराकर्षणे शुभः ॥ वस्तुन्यायोवालस्तानपानेन्यवर्गंतव्यः ॥ **तथा वनसिद्धः** श्वहताश्च मृगमेध्यापाति रं च द्विजैः फलावालेरनुपस्कीर्तं
स्त्रीभिराचरितं च यदिति ॥ **उद्गताः** गोमेध्याद्युत्तरेण उस्तादजाः स्त्रियः सर्वतः दृश्यमाना मधुनीति ॥ **वृहस्पतिः** पादो शुची ब्राह्मणानामजाश्च मुखं शुचि
गवां दृष्टानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषितामिति ॥ **सर्गंतुः** रज्जीवात्मनश्च कर्मक्षिकामार्जारमृगजालायासनशयनयानां लुविप्रुषश्च नित्यं मेध्यामिति ॥ **वृह**
स्पतिहारी गोमार्जारश्चैव दर्शनीमास्तु सदा शुचिरिति ॥ **शोचः** मार्जारश्च कर्मेशु चिरिति ॥ **मनुः** नित्यं शुद्धः कारुहर्गः पण्यं यज्ञप्रसादितं ॥ ब्रह्मनादि
गर्तं भोक्षं नित्यं मेध्यामिति स्थितिः ॥ **यमः** आसनं शयनं यानं रज्जीमुखं कुतपं शकरो ॥ न दूषयेति विद्वो सो यज्ञेषु च भसंतथा ॥ गोरजो विप्रुषः छायापक्षि

५२

एकैकस्मिन्नेषोपहतौ यातवत्त्वमाह ॥ सोषैरुदकगोमूत्रैः शुध्यन्त्या विककौशिकं ॥ सश्रीकलैरंशुपटं सारिष्टैः कुतपंतथा ॥ सगौरसर्वपैः शोमं पुनः पात्राच्च
मृण्मयमिति ॥ आविकः कंबलः ॥ कोशोयं कुमिकोशोऽर्थो अंशुपटं नेत्रपटः ॥ अरिष्टा निपुत्रजीवफला नि ॥ कुतपः पार्वतीयछागरोमनिर्मितः कंबलविशेषः ॥ मनुष्य
कौशोयाविकयोस्तैः कुतपानामरिष्टकैः ॥ श्रीफलैरंशुपटानां क्षोमां गौरसर्वपैः शोमं वच्छेदवच्छेदगाणामस्ति दंतमयस्य च ॥ शुद्धिर्विज्ञानतत्कायगोमूत्रे
णोदकेन चैव ॥ अंगिरा अपि ॥ शौचं महार्घ्यरोमं गुनाभ्यर्च्य कंदुरश्मिभिः ॥ रेनः स्पृष्टं शवस्पृष्टं माविकं न प्रदुष्यति ॥ अत्र नरे तस्य शौचे परहितो विनाक्षितः
मुंजादीनां वेषु वच्छुषिमाह ॥ मुंजोपस्करशृण्णां श्राणस्य फलचर्मणां तृणकाष्ठस्य रज्ज्वाणामुदकाभ्युक्षणं मतामिति ॥ मुंजोस्त्रानादिप्रकृतिभूतसृष्ट्यावश
पस्तेन संपादिन उपस्कारो विद्वदादिः ॥ यद्यपि पूर्ववत्तने वेषु विकाराणां कटादीनां प्रोक्षणस्योक्तत्वात्तेनैव शृणुस्थिराणि गता तभापितं दुग्धफलीकरणाय तत्र
र पस्यत्तत्त्वान्दुध्यं नो शोकाभवति नन्माभूदिति पुनरिह अहं श्राणो गोण्यादिहेतुर्वत्कलविशेषः ॥ तेनैव नद्विकाराः सर्वेपि विवक्षिताः ॥ फलमात्रादि
चर्मकृष्टणाजिनादि ॥ तृणचकाष्ठचतृणकाष्ठं ॥ रज्ज्वः प्रसिद्धाः ॥ अत्र फलवत्त्वं शाकमूलादीन्युपलक्ष्यं नो ॥ अत्र एव वातवत्त्वमः शाकरज्ज्वा मूलफलवा
सोमिदत्त्वचर्मणां ॥ पात्राणां च मसानां च वारिणां शुद्धिरित्येव नो चैव चर्मणां शुद्धिर्वेदलानां तथैव न ॥ शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुषिस्थाना
इति कर्मणां च तृणकाष्ठमुंजरज्ज्वा चर्मण्यु विदलपत्रमूलफलादीनां चैव वच्छेदं च मृद्वारुचर्मणां चात्यंतोपहतानां सागराणि ब्रह्मपुराणेपि श

यत्र प्रसूतेनारी मृत्युते दहते नरः। नांशलाधुपितं यत्र यत्र विद्यदिसंगतिः। एवं कर्म न भूयिष्य भूमे ध्या प्रकीर्तिता॥ श्वश्रूकरवरो ह्यदिसंस्पृष्टा दुष्टतां व्रजे नृणां
रत्नपकेशास्त्रिभस्माद्यैर्मलिनो भवेत्। पंचभानचतुर्थान भूमे ध्या विशुध्यति। दुष्टपिसानिभा ह्यधो शुध्यते मलिनैकधेनि॥ तत्र पंचभा सुस्थिर्मनुना ददति॥ तमा
र्जनेनां जनेन सेकेनो ह्येव न च। गवो न परिवासेन भूमिः शुध्यति पंचधेनि॥ एतच्चैव पंचविधेषु यथायोगं चानुविध्यादिकं बोधनीयं। यद्वा दहनादयः पंचविधा देवलो
क्ताः स्युः। दहनात्वननाच्चैव उपलेखनधावनानां। पर्जन्यवर्षणाद्भूमेः शौचं पंचविधं स्मृतमिति॥ गृहशुद्धिसंबन्ध आह॥ गृहशुद्धिं अवक्ष्यामि अंतस्त्वग्न
दूषणे॥ संशोध्य मृन्मयं भांडं सिद्धमजं तथैव च। गृहाद्या स्यत सर्व गोमयेनोपलेपयेत्। गोमयेनोपलेप्यार्थं भूमेराप्रापयेद्दुधः। ब्रह्मणेर्भूते श्वहरण्य
कुशवारिणा। सर्वमभ्युक्षयेद्देवमनतः शुध्यत्यसंशयमिति॥ बोधायनः उद्धृष्टवोपधानो वेश्मनोऽवने स क्षणमिति॥ देहविवर्षे शुध्य विशुषी विशुषी मनु
उर्ध्वं। नाभेर्यानि रवानि तानि मे ध्यानि सर्वशः। यान्यधस्तान्य मे ध्यानि देहाच्चैव मलान्युताः। वसाश्च कुमसृज्जामूत्रविट्कर्णविण्मवाः श्लेष्माश्च दूषिका
स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः। विष्मृते स्तग्निशुध्यये मृद्धार्या देयमर्थवत्। देहिकानां मलानां च सुस्थिषु द्वादशस्वपीति॥ अन्नकर्णविट्प्रभृतिषु षट्कष्टद्रव्यैकै
स्त्रिजैः॥ आददीनमृदापश्च षट्सूत्रेषु शुचये। उत्तरेषु तु षट्स्वद्विः सकलपिस्तु शुध्यतीति स्मृतं। अन्नवन्नानां मृदंबुनोरियनामा मृदुः। यावन्नपि
त्यमेध्यात्कंगधोलेपश्च नक्तु नः। नावन्मृदा रिवो देयं सर्वास्तद्रव्यशुद्धिर्ध्वनि। विधमाना अपहतिर्यत्र न दृष्टा तत्र न दर्शनात्पूर्वं शुध्यमेव तदाह सप्त॥

श्रीनिदेशः पवित्राणि ब्राह्मणानि मन्त्रव्ययम् । अष्टादशनिर्णयं च नानाप्रशस्त्यं तन्निर्णयं वाक्यं शतं मुनिर्णयं मतात्तं न स श्रुतीति ।
 मन्त्रोक्तं शुद्धिः सा सर्वथापद्विषय इत्यभिप्रेत्याह । देशभंगेन वासेनाप्यधिपु व्यसनेष्वपि । रक्षेद्वस्त्रदेहादिष्वप्यधर्मसमानरेण । देशभंगः परसे-
 यापादिभिः । प्रवासस्तीर्थयात्रादौ परगृहाद्यवस्त्रेण । व्याधयो ज्वरादयः । व्यसना निस्वाप्तिकोपादिजनिगानि । एतेषु प्राप्तेषु अस्वाजाड्येन मुध्यमुत्सीन-
 निवारितोक्तिं तर्हि शुचिभिरशुचिभिर्वा द्विजैरात्मपुत्रकलत्रादीनां यथारथाभनतिगमाकृतोशांतायापदिष्वप्यध्यादिसंज्ञास्त्रेण च
 र्ममानरेण । रक्षेद्वस्त्रदेहादीत्युमर्थं प्रवक्ष्यामि । येन केनयधर्मेण मृदुना दारुणेन वा । उत्तरेहीनमात्मानं समर्थो धर्ममानरोदीति । शुद्धिः शुद्धि-
 पादितो धर्ममृदुः तद्विपरीतो धर्मो दारुणः । रत्नव्यपानं मांसपक्षणादिनयोर्मध्ये येन केनाप्यध्यादिष्वेदीनिमात्मानमाप्युत्तरेण समर्थो व्याधा-
 दिरहितो यथाशास्त्रं धर्ममानरेण । तत्राचारणीयो धर्मो द्विविधः आचारकांडोक्तो विहित उद्यमप्रतिविधयर्जनस्वस्वप्रायश्चित्तकांडोक्तो विधि-
 निषेधातिक्रमसो धर्मस्तोपरि न दुभयं विविच्योभयत्रापि शांतापदेनाचिकारीत्याह । आपत्काले तु निस्तीर्षेणोन्नतारुचिं तयेत् । शुद्धिं समुत्तरे-
 ण आस्वस्वधर्मसमानरोदीति । सोऽचारमित्यनेन प्रथमकांडोक्तो धर्मः परामृष्टः । शुद्धिमित्यनेन प्रायश्चित्तकांडोक्तो धर्मो निर्दिष्टः । शुद्धौ यथाभवति
 तथापापसमुत्तरोदीत्यर्थः । स्वस्वहृत्पतं हारः । उक्तं द्विविधमपि धर्मस्वस्व एव समानो न स्यात् । एतदेवाभिप्रेत्ययातं न स्यात् । शास्त्रेण कर्मणा

अने द्वे शांता व्यापदि द्विजः निस्तीर्यतामथासानं पावयित्वा न्यसेत् **यथीति** ॥ आख्यायिसप्तमोऽस्मिन् अध्याये द्रव्यं उल्लिख्य शिष्टं ॥ सैवामाधवविभुना व्याख्या
यि पराशरस्मृतौ विबुधाः **अथीति** ॥ माधवा मास्यस्य कृत्वा पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ सप्तमाध्याये द्रव्यं उल्लिख्य शिष्टं प्रातिपा
दिताः तन्त्रांते शुद्धं समुत्थरेदत्कृत् ॥ तत्रोत्थारप्रकारः प्रकीर्णकादिप्रायश्चित्तस्यैतत्पुनश्च ध्यायेत् पूजयितुं ॥ अथानुशिष्ट उपवर्णनीयः षष्ठाध्याये
वेद्यं ध्यायेत् त्रियं वापीत्यादिनोपपातकानां प्रायश्चित्तान्युपवर्णयन्बहुयं केच्यस दूना दुपपातकविशेषस्य गोबधस्य मृगवां वधनयोः क्रेषु भवेत् मृत्सरका
मतः ॥ अकामाकृतपापस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेदिति ॥ **योजकाणि** पाशाः (बेधनाथानि योजकाणि बेधनयोजकाणि तेन बन्धानां गवामि तस्मिन् संवराणादिनां गले
निरुद्धानां कथं चिन्मृतिर्भवेत् ॥ साचाकामकृतापुस्त्रेण तन्मरणाय प्रयत्नस्याकृतत्वात् ॥ तादृशस्य गोबधस्य प्रायश्चित्तं वक्तव्यं सर्वमुनि
संमतं मुख्यं प्रायश्चित्तं अधिकारं द्यौतयितुमकामकृतस्यैतन्मुद्राः **कामकृतस्य** प्रायश्चित्तं केचिदेव मुनिविरच्युपगम्यते न तु सर्वे तदाह मुद्राः
अकामतः कृतपापे प्रायश्चित्तं विबुर्बुधाः ॥ कामकारकृतस्य दुरेकेऽस्ति निदर्शनादिति **जावातिरपि** अकामकृतपापानां ब्रुवंति ब्राह्मणा व्रताका
मकारकृतस्यैके द्विजानां वृषलस्यनेति **देवलोपि** यस्यादजविसंधायपापकर्मसकृत्कृतं तस्यैह निःकृतिः प्रोक्तार्थमावद्विर्मनीषिभिः वि
धे प्राधानिकायस्माद्वितीये द्विगुणं स्मृतं तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थेनास्ति निःकृतिः ॥ अभिसंधिकृतपापे सकृद्द्विगुणं निःकृतिः ॥ अपरे निःकृतिः

कारालभाः शुभाः ॥ अवहस्तीरणे छत्रं समग्रं द्रस्यते ॥ ११ ॥ प्रमिरजोवायुरापो दधिधृतं पयः ॥ सर्वाण्येता निस्तु धानस्य र्शमेध्यानि नित्यं ॥ आपः पुरा ११ ॥ मे
गता सुधानारी पतिव्रता ॥ शुचिर्धर्मकेतो राजा संतुष्टो ब्राह्मणः शुचिः ॥ नित्यमास्यं शुचिस्त्रीणां वा कुनिःफलपानने ॥ प्रसवे तु शुचिर्बलः ॥ आमृगग्रहणे शुचिरिति यै न
स्ति ॥ स्त्रीणां मुखं रतिसं सगदिती **वसिष्ठा** त्रिविधायन **ब्राह्मणपाः** ॥ स्त्रियश्चरति संसर्गे आमृगग्रहणे शुचिरिति **मनुः** ॥ श्वपिह तस्य यन्मासं शुचितमनुब्रवीत् ॥
कथ्याद्विश्वं हतं नान्ये आंजलाद्यैश्च दत्तं किंति **देवलः** ॥ तव पुष्टितामेध्या ब्राह्मणाश्चैव सर्वदा ॥ अस्य क्षौद्रं सवर्णं च सदर्भाः कृतपातिकाः ॥ अपामार्गशिरो
पार्काः फलमा मलकं मणिः ॥ मास्यानि सर्षपादूर्वाः सदा भद्राः ॥ त्रियंगवः ॥ अक्षताः सिकतालाजा हरिद्रा चंदनं यवाः ॥ पालाशखदिरं चाथ तुलसी धातकी च ॥
एतान्याहुः पवित्राणि ब्रह्मा हव्यकव्ययोः ॥ पौष्टिकानि मलानि शोधनानि च देहिनां ॥ अकर्मलैः साधुस्थोऽग्नेर्दुर्मनुष्यैरदृषितः ॥ सर्वेषामप्यशौचानां समर्थः
शोधनाय सः ॥ अग्नेर्वृषलमुक्तस्य ग्रहणं नास्त्यनापदि ॥ श्वपाको वृषलो भोक्तुं ब्राह्मणाग्निं न चार्हेतः ॥ चांजलाग्नेरमेध्याग्नेः सतकोऽश्वकहीनितः ॥ पातितान्मेध्वि
तामेध्वनशिष्ठैर्ग्रहणं स्मृतं ॥ अथास्यामृदूवे च्युत्थाः ॥ श्लेष्म विष्मृजदृषितेति ॥ **ब्रह्मपुराणे** ॥ ग्रामं दंडरातं त्यक्त्वा नगरं गच्छतु गृध्रं ॥ भूमिः सर्वत्र सुधास्याद्यत्र ले
पो न दृश्ये विद्यते रतिः ॥ लेपो न युज्यते न लय आह ॥ १२ ॥ शुद्धिर्मजिनिद्राहत्कालाद्राक्रमणा तथा ॥ सैकादुल्लेखनालेपाद्गृहं मार्जनलेपनादिति **यमोपनिषद्** ॥ खननात्
रणाद्वाहदभिर्बर्णलेपनात् ॥ गोभिराक्रमणालात्वाद्भूमिः शुद्धिरक्त सप्तमेति ॥ **देवदत्त** नेध्वदुष्टमलिनं च भेदेस्त्रिविधमशुचिं तद्विशुद्धिं च विवक्ष्यते

त
यं

दधर्जरतीन्यायस्यांगीकार्यत्वात्किं हि वचनं न कुर्यात्किं वाचि वचनस्यातिभास्यति न्यायात्। अन्यथा यौक्तिकं मन्यः पापशक्तिं प्रायश्चित्तशक्तिं च केन दृष्टं तेन सग
 र्थं योता वचनं न कामकृतानां द्विगुणं व्रतं दर्शयति। विहितं यदकामानां कामात्ता द्विगुणं भवेदित्यतो द्विगुणं प्रायश्चित्तेन हल्लोके व्यवहारः सिध्यति। **अथ हारम**
नपेक्ष्य परलोकनिर्वाहमेव केवलमपेक्षते तस्य बुद्धिपूर्वकं पुंमरणं तिकं प्रायश्चित्तं तन्नृणां तौपः। अकामावाप्तौ प्रायश्चित्तं कामकारकत्वेनात्मानमवसादयेदिति।
सुतरेषा यः कामता महापापं नरः कुर्यात्किं च न। न गस्यानिष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादुत्तरति। **भुत्तरपि।** प्रास्येदात्मानमग्नौ वास्तस्य मिथैव वा कृत्वा शिरः। ल
 क्ष्यं शास्त्रभृतां वा स्याद्विदुष्टा मिच्छात्मानं नरति। तस्मात्कामकारिणो मरणेन नरकनिवृत्तिः। न च यथा तु व्यवहारः **इति निर्णयः।** अपरे पुनरुक्तः। यदुक्तं मरणं नि
 केन प्रायश्चित्तेन नरकनिवृत्तिरिति तत्तथैव **भुत्तु प्रतचयथा व्यवहारसिद्धिरेव न तु नरकनिवृत्तिरिति तद् द्विपथेति।** त्वीर्णं व्रतस्य नरकस्तावन्निवर्तते इह लो
 के तु गत्यनशिष्टः सह व्यवहारोऽस्ति। एतच्च व्यवहारश्चिन्तया तव लक्ष्येन च नेपेदां कित्वा योजनीयं। कामनश्येत्पापं कृतं तस्यापीकृतं प्रायश्चित्तोप्यव्यवहार्य
 हल्लोके जायते। एतच्च व्यवहारं लक्ष्यं व्यवहारद्वयं **यमं न च न।** वचनं न मानमनेत्। बालं प्रचकृतं प्रचकित्वा अपि धर्मतः। शरणागतं हं नृंश्च स्त्रीहं नृंश्च
 न स वसेदिति। अतः कृतं प्रायश्चित्तं महापातकिनः सुदुष्टं अपि इह लोके शिष्टैरेव **हिकार्यः।** न नृपपातकिनोऽपि कृतं प्रायश्चित्तानां बाह्यकारणक
 तन तथैव व्यासिकं न्यायसूत्रं। **उभयसिद्धयथापि स्मृतं नरान्नारद्वेति।** अस्यायमर्थः। यद्युपपातकं यद्विना महापातकं उभयथापि कृतं प्रायश्चित्तः शिष्टे

५७

वैहिकार्यः। प्रायश्चित्तं न पश्यामिति निर्दिष्टं तैः। शिष्टा चारा **इति निर्दिष्टं।** अयं हि बाह्यकारणकध्वरे तो विषयः। ननु गृहस्थविषयः। उध्वरे तो विचारणामेव तत्र प्रक
 तं **नृणां रवेचको दिनेन स्पष्टीकृतं।** नैरुक्तानां वनस्पतानां यज्ञीनां चावकीर्णितं। सुस्थानां पिलोके स्मिन् आपा नीर्न विद्यत इति। न देवमेहिकव्यवहाराय पर
 लोकाय वा कामकृतानां महापातकानां तस्यैव प्रायश्चित्तमिति सिद्धं। प्रायश्चित्तं कथं भवेदिति सेतिकाव्यं ताकस्य प्रायश्चित्तस्य पृष्ठचासिषदुपसतिरुप
 माधा **मिति कर्तव्यं तामातनवे देवेदांगविदुषां धर्मशास्त्रविजानतां।** स्वकर्मेतद्विज्ञाणां स्वकपोपं निवेदयेदिति। नामभारकाप्राणापरिप्लवनरतीति वक्ष्य
 माणां हृदि निधाय तच्चाह तिसमर्थं विरोधेपरिप्लव्यो व्याव्राजणा विरोधं नो। यद्यपि मन्वादिधर्मशास्त्रज्ञानमात्रेण ब्राह्मणाः प्रायश्चित्तं विधातुं स
 मर्थास्तथापि शुक्लादीहविर्यथोक्तन्यायेनात्र धीतो वेदैः स्वधर्मानुष्ठानरहितैर्निर्दष्टं प्रायश्चित्तं न पापापनोदनक्षमं तस्मात्स्वधर्मनिष्ठान्वेषार
 गात्तु पेश्यते पापमयेच कीर्तितं प्रायश्चित्तं निमित्तं पापमशेषेण निवेदयेत्। सेवंपरिप्लव्यसतिः। तामेतामुपसतिं मां गिरा **अपि स्मृतं दर्शयति।** अ
 त उध्वं प्रवक्ष्यामि उपस्थानस्य लक्षणं। उपस्थितो हि न्यायेन व्रतादेशान् महति। तद्योनिः संशयोपापो न भुंजीता तुपस्थितः। भुंजानो वप
 येसापं पर्वधनं न विद्यते। संशयेन न भोक्तव्यं यावत्कार्यं विनिश्चयः। प्रमादश्च न कर्तव्यं यथैवात्रां समेतामा। कृत्वा पापं न गृह्णेत इति ह मानं
 विवर्धते। स्वल्पं वाप्राहं वा धर्मविद्यो निवेदयेत्। तैहि पापकृते वेदाहं तारश्चैव पापनां। व्याधिनस्य यथा नैवो बुद्धिर्मां रूपापहाः

प्रायश्चित्ते स मुत्यने ही मानसत्य परायणः मृदुरार्जवसंपन्नः सुधिया नैरमानवः सचेतनं वाग्यतः स्नात्वा क्विचवासाः समाहितः शत्रियो वाथ वैश्ये वा
 ततः पर्वरमात्रे न उपस्थाय ततः शीघ्रमार्तिमान्धरणी ब्रजे न गतैश्च सिरसा चैव न च किंचिदुदाहरेत् इति यथोक्त विशेषणसहितानां परिष
 त्तं निषेधं तेषां स्वस्वमाहं सा विद्याश्चापि गायत्र्याः संध्योपास्य ग्रिकार्ययोः अताना क्विचवासाः समाहितः शत्रियो वाथ वैश्ये वा
 मिति स विनृप्रतिपादेकनां सा विनीणकार्यकार्योर्विश्लेषेण चतुर्विंशत्यक्षरागायत्री चतुर्विंशत्यक्षरागायत्रीति क्रतेः सा विद्यादीना
 मज्ञानान्मुख्यानां स्मृताः **अथ वेद** तमधीत्यार्थमवगत्य येन निष्ठितं ते मुख्या ब्राह्मणाः तदा हंगिराः जन्मशरीरविद्या विराचारेण श्रुतेन
 च धर्मेण च यथोक्तेन ब्राह्मणत्वं विधीयते इति **ये सा विनी** सम्यक् न जानांति दूरसंते दनुष्टानं ते विशिष्टमातापितृजन्या अपि ब्राह्मणप्रभवा
 धारयंति न तु यथोक्तं स्मृतां शब्दार्थसंघुविद्यते अतएव याजनाध्यापनादिजीविन हेतु संभवा जीवनाय कृषिं कुर्वंति ते पुत्राश्चण्डालाश्चार्थाभा
 वं व्यस्य आह ब्रह्मर्षी जसमुत्पन्नो ब्रह्मसंस्कारवर्जितः जातिमात्रोपजीवीयः सो ब्राह्मण इति नाम धारकवद्वा अणुवस्यापि न मुख्ये ब्राह्मण स्मृता इति
 यथा ब्राह्मणं तु वशं तु विराति मते दिति गभधानादिसंस्कारे र्वेदोपनयनैर्युतः नाध्यापयति नाधीते स भवेद्ब्राह्मणवृत्तः **अमुष्य** वा
 स्मृता जां मुख्यव्यवहार इति नैव नामाध्यत विशेषं परिताने परिषत्तयस्य संनारीत्याह अत्र तानामप्रंराणां जातिमात्रोपजीवीनां सह

स्मृता इति

ब्रह्मपुराणसिंधिकुतोपि चेति बोधा न्नैककामकृतस्य प्रायश्चित्तोभावमाह अमसा ब्राह्मणं हस्ते बुद्धे भवति धर्मतः नृषयो विष्कृतिं तस्य वदेय
 मतिपूर्वको मतिपूर्वहते तस्मिन्निष्कृतिनेपित्त्वभ्यतरति **अथ वेद** प्रायश्चित्तमकामानां न विद्यते इति **अंगिरा** स्तु कामकृतस्य द्विगुणं व्रतमाह
 अकामतः कुतेपापे प्रायश्चित्तं न कामतः स्यात् कामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वक इति एवं कामकृते विप्रतिपत्तावपि अकामकृते न दभावानादृशः सर्वसं
 मतो मुख्याधिकारि अत्रेदं विचार्यते अकामकृतस्य प्रायश्चित्तसद्भावे मुनीनाम विवादः कामकृतस्य न केरीत्या मुनिविप्रतिपत्तो को निर्णय इति विचार्यते
 अत्र कोचि निर्णयमाहुः द्विविधा हि वापस्य शक्तिः नरकोत्यादिका व्यवहारनिरोधकत्वेति अतस्तन्निवर्तकस्यापि प्रायश्चित्तस्य शक्तिर्द्विधा भिद्यते नर
 कनिवारिका व्यवहारजननी चेति तत्र प्रायश्चित्तलाभाववेदिनां तु व्यवहारजननी शक्तिरभिप्रेता अयं च निर्णयो आरवत्वेन विस्पष्टमभिहितः प्रा
 यश्चित्ते रपे नो यदतान कृतं भवेत् कामतो व्यवहारस्तु वचनादिह जायते इति अस्याप्यर्थः यदेनो ब्रह्मघातादिकं मज्ञानकृतं तदिहितं इति इति शब्दा
 र्जिकादिभिरप्येतां कामकृतं वस्तुमान् शिष्टैर्व्यवहार्यः केवलं प्रह्वोके भवति न तु नरकापादकमेव प्रायश्चित्ते रपेति न च वेदं सति प्रायश्चित्तं पा
 पस्य कोचिच्छक्तिमप्युदात्तकांचिनेत्यर्थं जरणीयं असंज्येता न हि कुदुष्टा एको भागः पच्यते अपरो भागः प्रसवाय कल्प्यते इति **अथ वेद** अथ

तकामानां

पयति। **अंगिरा** **अग्नि** **वैश्वदेवा** **यजुर्देव** **मजान** **द्विः** **प्रायश्चित्तं** **संभारगैः** **तत्प्रापं** **रात** **धातु** **रात** **ने** **नोप** **तिष्ठतीति**। **प्रायश्चित्तं** **चान्यथा** **कारि** **त्वा** **न** **उच्यते** **न** **स्त** **भ** **न** **रा** **स्त्र** **पाठ** **हीनः** **प्रायश्चित्तं** **विशेषं** **लोकतो** **उच्यते** **निर्दिशति**। **न** **त्र** **यथा** **शास्त्रे** **लुपितं** **न** **रा** **प्रायश्चित्तं** **पूतो** **भवति**। **स** **गुण** **का** **कि** **त्विष** **त्र** **जे** **न**। **धर्म** **शास्त्राणां** **प** **टि** **त** **त्वा** **न**। **त** **स्या** **ठा** **भा** **वे** **विधायक** **व** **न** **न** **स्या** **दा** **ह** **गु** **म** **श** **क्य** **त्वा** **न**। **उ** **दा** **ह** **स्ये** **व** **न** **न** **प्रायश्चित्तं** **निर्देष्टव्यमिति**। **ह** **पू** **र्व** **मु** **क्तं**। **ऋषि** **व** **क्रो** **ड** **न** **ान्** **धर्म** **चा** **यं** **तो** **वे** **द** **वि** **न** **म** **र** **ति**। **अंगिरा** **अग्नि** **वचः** **पूर्व** **मु** **दा** **हार्य** **यथे** **क्तं** **धर्म** **व** **क्तु** **भिः**। **पश्चात्कार्य** **नुसार** **ण** **श** **क्ताः** **कुरु** **रु** **ग्र** **ह** **न** **हि** **ते** **षा** **म** **ति**। **ऋष्य** **व** **न** **न** **नि** **म** **हा** **त्मानां**। **प्र** **ज्ञा** **ने** **र** **पि** **वि** **द्वा** **द्विः** **शक्य** **म** **न्य** **स्त्र** **भा** **वि** **तु** **मि** **ति**। **धर्म** **शास्त्रे** **परि** **ज्ञान** **स्य** **न्याय** **वि** **र्ण** **य** **कौ** **शल** **स्य** **च** **त** **द्रा** **वे** **प्य** **न** **व** **धाना** **दि** **वि** **न** **दोषा** **शं** **का** **व्यु** **दा** **सो** **य** **स्व** **स** **माने** **स्त्रि** **व** **गुरे** **स** **ह** **सं** **वा** **दे** **पे** **क्षित** **र** **स्या** **मि** **त्रे** **त्या** **ह**। **च** **त्वा** **रो** **वा** **त्र** **यो** **ना** **पि** **यं** **वृ** **थु** **र्वे** **द** **पा** **रा** **ग**। **स** **धर्म** **रा** **ति** **वि** **ले** **यो** **ने** **गै** **र** **श्च** **स** **ह** **स** **श** **र** **ति**। **वा** **ह** **न** **म** **न्यो** **न्य** **सं** **वा** **दे** **न** **यो** **नि** **श्चितः** **स** **ए** **व** **धर्मो** **वि** **ले** **यः**। **र** **गै** **र** **न्यो** **न्य** **सं** **वा** **द** **म** **ना** **द्वि** **य** **मा** **णे** **स** **ह** **स** **सं** **व्य** **क** **व** **न्य** **न** **पा** **ठ** **पु** **न** **र** **म** **ति** **प्र** **तो** **पि** **वि** **सं** **वा** **द** **शं** **की** **या**। **त्र** **वि** **र** **क्त** **त्वा** **न** **सो** **ध** **न** **स्वी** **कार्य**। **स** **त्या** **पि** **त्रि** **व** **गुराणां** **पर** **स्पर** **सं** **वा** **दे** **वि** **प्र** **की** **र्णे** **न** **के** **षु** **धर्म** **शास्त्रे** **पु** **न** **र** **म** **ति** **वि** **शेष** **सं** **भ** **वा** **प्रायश्चित्तं** **निर्दे** **श** **वे** **त्वा** **पुन** **र्धर्म** **शास्त्राणि** **प** **र्मा** **लो** **न्ये** **वा** **न** **दे** **ष्टव्यमिति**। **प्रमाण** **मार्गं** **मार्गं** **तो** **ये** **धर्म** **प्र** **व** **द** **ते** **न** **वे**। **तेषां** **मु** **द्दि** **ज** **ते** **पापं** **स** **द्रु** **त** **गुण** **वा** **दि** **ना** **मि** **ति**। **प्रमाण** **मार्गो** **धर्म** **शास्त्र** **ना** **स्य** **र्त** **स्या** **मार्गं** **न्याये** **न** **त्रि** **वर्गः** **तं** **कु** **र्व** **त** **ए** **व** **ये** **धर्म** **प्र** **व** **द** **ते**

५७

तेषां **पाप** **मु** **द्दि** **ज** **ने** **ना** **श** **ये** **न** **मा** **प** **द्य** **त** **श** **ने** **या** **व** **त्** **त** **त्र** **हे** **तुः** **स** **द्रु** **त** **र** **ति** **स्य** **भ** **तो** **उ** **न्य** **था** **भा** **व** **म** **प्रा** **प्** **र** **सं** **वा** **दे** **न** **न** **व** **धाना** **दि** **दोषा** **भा** **वा** **सु** **न** **रा** **स्त्र** **प** **र्या** **क** **च** **न** **न** **नि** **रु** **द्ध** **र** **ह** **स्या** **व** **ग** **म** **स्त्र** **गुणो** **धर्मः** **अ** **था** **हे** **तु** **च** **त्वा** **न** **रा** **द** **रा** **धर्म** **वा** **दि** **त्वा** **ने** **यः** **पाप** **स्यो** **द्दे** **गो** **यु** **क्तः**। **परस्पर** **सं** **वा** **दे** **पुन** **र्धर्म** **शास्त्र** **पाठ** **अंगिरा** **दा** **श** **ति** **श** **त** **स्मि** **न्नु** **त्सारि** **ते** **पापे** **यथा** **व** **धर्म** **पाठ** **काः**। **ते** **यथा** **न** **त्र** **ज** **त्ये** **यु** **र्वि** **मृ** **शं** **तः** **परस्पर** **मि** **ति**। **य** **था** **प** **ा** **प** **का** **रि** **ते** **पु** **रु** **वे**। **न** **नु** **प** **रि** **षु** **द्वि** **त्र** **पापं** **य** **दे** **कर्त** **ये** **वा** **व** **ति** **च** **ने** **न** **दा** **प्रायश्चित्तं** **म** **न** **र्थकं**। **अथ** **परि** **षदं** **प्रा** **प्नु** **या** **त** **हि** **कथं** **मु** **द्दि** **ज** **त** **स्य** **ह**। **यथा** **पू** **मा** **नि** **च्छि** **तं** **तो** **यं** **मा** **रु** **ता** **र्क** **ण** **शु** **ष्य** **ति**। **ए** **व** **प** **रि** **षदं** **दे** **श** **ना** **श** **ये** **न** **त्र** **दु** **कृ** **तं**। **नै** **व** **ग** **छा** **ति** **कर्त** **रि** **नै** **व** **ग** **छा** **ति** **प** **र्षदं**। **मा** **रु** **ता** **र्क** **सु** **से** **यो** **गा** **त्पापं** **न** **श** **य** **ति** **तो** **य** **न** **दि** **ति**। **नि** **म्ने** **म** **ह** **ति** **पा** **पे** **व** **र्ष** **धारा** **भिः** **स्थि** **त** **मु** **द** **कं** **मा** **रु** **ता** **दि** **सं** **यो** **गा** **दि** **ना** **यथा** **ना** **श** **य** **ति**। **ना** **हि** **वि** **ला** **स्त्र** **मु** **द** **क** **मु** **न** **र** **काले** **यथा** **पूर्व** **वि** **त्ता** **या** **म** **व** **ति** **ते** **ना** **पि** **मा** **रु** **ता** **श** **वा** **स** **ज्य** **तो** **के** **तु** **शु** **ष्य** **त्ये** **व** **के** **वलं** **ए** **वा** **मि** **द** **म** **पि** **पापं** **न** **कर्त** **र्ये** **व** **ति** **च** **ते** **ना** **पि** **परि** **षदं** **प्र** **प्ते** **ति** **के** **तु** **स्वरूप** **ना** **श** **मे** **व** **प्रा** **प्ते** **ति**। **ए** **त** **दे** **व** **च** **तु** **र्वि** **दा** **ति** **म** **ते** **य** **त्ति** **दि** **तां** **यथा** **पू** **मि** **ग** **तं** **तो** **यं** **धर्म** **पा** **तो** **वि** **न** **श** **य** **ति**। **ए** **व** **हि** **परि** **षदं** **दृ** **ष्ट** **न** **श** **ये** **न** **स्य** **दु** **कृ** **तं**। **नै** **व** **ग** **छा** **ति** **कर्त** **रि** **नै** **व** **ग** **छा** **ति** **प** **र्षदं**। **मा** **रु** **ता** **र्क** **दि** **सं** **यो** **गा** **त्पापं** **न** **श** **य** **ति** **तो** **य** **न** **दि** **ति**। **अं** **गिरा** **स्तु** **अश्र** **पूर्व** **प्रा** **प्त** **न** **वि** **श** **य** **ति**। **प्रायश्चित्तं** **ये** **दो** **नी** **र्णे** **ब्रा** **ह्मणे** **द** **ध** **वि** **वि** **षे**। **स** **र्वे** **पु** **छा** **मि** **त** **त्वे** **न** **त** **त्पापं** **कृ** **तु** **ग** **च्छ** **ति**। **नै** **व** **ग** **छा** **ति** **कर्त** **रि** **नै** **व** **ग** **छा** **ति** **प** **र्षदं**। **मा** **रु** **ता** **र्क** **दि** **सं** **यो** **गा** **ज्ज** **न** **क** **स्यं** **प्र** **ली** **य** **ते**। **यथा** **श्म** **नि** **च्छि** **तं** **तो** **यं** **ना** **श** **ये** **तार्क** **मा** **रु** **तो**। **त** **द्व** **कर्त** **रि** **य** **त्पापं** **ना** **श** **ये** **द्वा** **ध** **प** **र्षदं**। **तेषां** **ने** **वा** **पि** **द** **र** **पे**

तेरेनेयेनामधारकाः जातिमात्रसद्भावोपयोगहीनत्वादाभासलं दृश्यं। ननु मुख्यसंभवे सत्यमुख्यं न ग्राह्यं तदसंभवे च मुख्यं न विग्राह्यं नित्यलोकने दक्षि
तिः। तथा चाध्ययनादिगुणसंपन्नमुख्यब्राह्मणानामसंभवे सति ब्राह्मणाभासानामपि क्वचिदपरिवर्तस्यादिसंभवेत्याह। यथा षोडशकलस्त्रीषु यथा गौरवरा
कला॥ यथा बालोऽकले दानं तथा विप्रोऽनृबोऽकलरति॥ **अमुख्यमपि यत्र कार्यं क्षमं भवति तत्र मुख्यसंभवे तदुपादेयं। यथा वेदके कर्मणि सोमभावे**
पूतीकाभिषेकः। यथा बालो के शास्त्रभावे कोट्टादिः तद्वद्ब्राह्मणाभासस्यापि कार्यक्षमत्वे स्यात् क्वचिदुपादेयत्वं। न च ध्ययनविहीनस्पृहायश्चिन्तानिधा
नक्षमतास्ति। न हि पुंस्तोपेतस्य वरस्यासंभवे विषेऽः प्रजा मुसादयन्नुपलभ्यते। नापि भूमिस्तत्र क्वचिदुक्तं। नाप्यसः प्रजिष्टेण हन्यात्रे कलहेतुः। ए
वमासावपृगादिमंत्रहीनो न पापनिवृत्तिफलहेतुः। ननु नामधारकाः षोडशकलश्चेत्तर्हि संस्कारैरपि स्येत्तको निश्चयः स्यात्। न हि शृंगारस
हस्त्रेणाविषेऽः प्रजनयितुं प्रभवतीत्याशंक्य दृष्टं तेन संस्कारकृतोत्कर्षसंभवावमतिः। चित्रकर्म यथाऽनेकैरेणोऽस्मीव्यते शनैः। ब्राह्मण्यमपि तद्व
त्वि संस्कारैर्मंत्रपूर्वकै रिति॥ चित्रकारः प्रथमं मंटापादौ महीरेवाभिः सर्वावयवसंपूर्णं निप्रनुष्णं। दिरूपाणि लिखति। न च ता नितावता दूर्वनी
यन्मापद्यते पुनस्तान्मे नरूपाणि जाना विध्वन्यं प्रक्षेपणेऽस्मीति ता निदर्शनीयतामापद्यते। एवं जातिब्राह्मण्यं शास्त्रीयसंस्कारैरुत्कृष्यते। मं
त्रसंस्कारेण विद्यादयोऽप्युपलभ्यते॥ अतएव गिराः। जन्मशरीरविद्याभिराचारेण श्रुतेन च। धर्मेषु च यथोक्तेन ब्राह्मणत्वं विधीयते। चित्रकर्म
यथानेकैरेणोऽस्मीव्यते शनैः। ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकै रिति॥ ननु नामधारकाः षोडशकलश्चेत्तर्हि संस्कारैरपि स्येत्तको निश्चयः स्यात्। न हि शृंगारस

काः प्रायश्चित्तविधामिनः स्यादिति **आद्यश्चित्तं प्रयच्छंति ये हि जानामधारकाः। ते हि जाः पापकर्मणः समेतानरकं ययुरिति॥ समेतो एकेन संस्कृते**
न संगताः ययुः यांतीत्यर्थः। यद्यपि संस्कृतः स्वयं नरकं नाहंति तथाप्यनर्हः। सैहैकस्यां परिषद्वपवेशनात्तस्य नरकप्राप्तिः। एतच्च विज्ञातिमते स्पष्टीकृ
तं। प्रायश्चित्तं प्रयच्छंति ब्राह्मणानामधारकाः। ते सर्वे पापकर्मणः समेतो नरकं ब्रजेदिति। समेतो नामधारकसंगतस्त्वावनेनापराधेन मंत्रसंस्कृ
तोपि नरकं प्राप्नोति॥ ननु संस्कृतानां बहूनामपि हिणां कथं परिषत्वं स्यात् नूनं नामधारकवनेषां मिंद्रियरतत्वादि स्यात्तथाह। ये पंचानि द्विजावे
दं पंचयसरताश्च ये॥ त्रैलोक्यं तारयंत्येते पंचेन्द्रियरता अपीति॥ वेदो हि निर्विकल्पापापनयने समर्थः। न तान्तेतिरीयब्राह्मणे वं ब्रह्मादिपरंपर
या प्राप्ते पापं स्वाध्यायोऽपहंतीति श्रूयते॥ अग्निं वेजानं पाप्मा जग्राह तदेवाजुतीभिः पाप्मानमपाध्नुनाहुतीनां यत्तेन यत्तस्य दक्षिणा
भिर्दक्षिणानां ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्य दंडो भिच्छेदसां स्वाध्यायेनापहतं पाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतदिति॥ मनुस्यैः वेदाभ्यासेन हंश
क्यामाहा यत्तं क्रियाक्षमा। नाशयंत्याशुपापा जमहापातकजान्यपि॥ यथैधसो जसावहिः प्राप्नोति र्दहति क्षणात्॥ यथा तान कृतं पापं कृत्स्नं
दहति वेदविग्नं॥ यथा जातवलो वन्हिर्दहत्याद्रिं निविद्रुमान्॥ तथा दहति वेदसकर्मजं दोषमात्मन रति॥ यि नुश्च यत्तं वः संतः प्रतामो वादिदोषे
ण पठितं वेदधारिणं स समर्थस्तेऽपि पंचयसायाः पुष्टनाहंतीति पापाः। एवं पंचयसा नाम पापक्षये हेतुर्वचप्रथमाध्यायेन पंचविना। अतः पंच
द्वियत्रस्तकानामपि क्षीणपापत्वेन परिषत्वं विस्तरं। न च वेदमपि पंचयसादितिः शुश्रेष्ठे हि पुपरकीयपापमनु प्राविशति परानभोजनादेस्तत्पाप

स्वातन्त्र्यं तं ह मनुष्याणां मनसा श्रित्य निवृत्तिः । अनादेः प्रमाणं तद्विद्यादिस्मरणेन विद्यमानं । तं प्रणीतः प्रमाणं तद्विद्यादिस्मरणेन विद्यमानं । सर्वभक्षकः । तथा च वेदविद्विजः सर्वभक्षोप
 देवतामिति । ननु तन्मन्त्रानि नीतः त्रिणादिपक्षकस्येत्येतावता देवत्वं परित्यजति । एवं देवो वेदो भुदेवस्य भक्ष्यभोज्यादिदोषमात्रेण न देवत्वं नापैति । एकैकस्य मं
 त्रस्याभक्ष्यभक्षणाद्यशेषदोषनिवर्तकत्वात् । तथा च मन्त्रातिशयः । यदेव द्युतयेन देवादास्य न दास्यन्तु न वा कर्तव्यम् । यदेवानां चक्षुष्यगोअस्ति यदेवाके च प्र
 तिजग्राहमग्निमतिस्मादन्तु कृणोतु । यदेव मन्त्रे बहुधा विरूपं वासो हिरण्यमुत्तमाप्रजा विमितादि । अन्तु नेन परकीया दोस्वकीयत्वादि वचनेन दास्यन्तु अन
 हेभ्यो नष्टुतोनादिभ्यः स्नेहबंधनेन हव्यकव्ययोः प्रयच्छन्तु अदास्यन्तु अतिथिभ्यो योयेभ्योऽप्रयच्छन्तु । कर्तव्यन्तु अननुगुणमिति रिक्तमविहितं प्रतिवि
 द्यं च कुर्वन्तु चक्षुष्यगोअपरयोषिदनेक्षणादिना तथा देवानामागः विष्णवाद्यात्मयेषु देवं दृष्ट्वा पिअनमस्कारादिः । यदेव केनाश्वमहिषकालपुरु
 षाद्यप्रतिग्राह्यं यकिंचित्प्रतिजग्राहं प्रणिष्टुं हीतवानस्ति । बहुधा विरूपं गणान्गणिकानादिरूपेणानेकविधदोषयुक्तं । यथोक्तास्त्वर्कस्मादोषजा
 ताः । अमननं पूतमग्निः करोति । तन्मन्त्रार्थः । तथा पवमानसूक्तादिमहिमानमभिधीयते । कथं विक्रवाद्यो निदोषादृक्षादौ ज्यात्प्रतिग्रहात् । अस्त
 भोजनाच्चापि नृशंसं तस्यावमाना निरहं पुनामीति । तथा सान्निधाने सामगाः पठन्ति । अभोज्यभोजने एते पन्था अधो दिव रति । सामगा ये हि
 शेषाः । अस्तु सान्निधाने प्रातिग्राह्यं उक्ता नवविहितं । जपं सारस्वतं मंदीयं पूयने मानवस्य हात् । इवा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन् पिबन्

६०

द्वन्द्वोऽपि होविणः । एते सन्मन्त्रा विप्रः कार्यकार्यं विनिश्चये । आयश्चिन्तयेत्तारः स ह नो विप्रकीर्तितः । एकविंशतिविश्रान्तैः परिषत्वं समागतैः । सावित्री
 तान्नसाहेता नीर्णवेदव्रते हि जैः । यतीनां प्रयविद्यानां ध्यायिनामात्मया जिनाः । शिरोवृत्तैः च स्नातानामेको मे परिषद्भवत् । एवाला धनका ये मध्यमेषु तु मध्य
 माः । महापातकविंतास्तशशोभन् एव चेति । बहुस्मिन् विरक्तिः । लोकवेदो गधर्मताः सप्रपन्नं न प्रमोषवा । यत्रोपविष्टा विप्रास्तुः सायतसदृशीतामोदता नाम भा
 रकविप्राणां परिषत्वं नास्तीति यस्त्वं मुदा हतं तदेतदृष्टं ते दृढीकर्तुं सिंहानलोकनयायेन पुनः परामृशति । अत ऊर्ध्वं तु ये विप्राः केन त्वेनामधारकाः परिषत्वं न
 नेष्वसि स हस्यगुणितेष्वपीति । अत ऊर्ध्वं वर्णितेषु परिषत्क्षेत्रे वगम्यमानेभ्यो ब्राह्मणेभ्य ऊर्ध्वं तद्वृत्तिरिका गुणरहितारति यावत् । अत ऊर्ध्वं तु ब्राह्मणरतिनाम
 मात्रं मेकैव त्वं वर्तते । ननु ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतो मुख्यार्थो स्तीत्येतमर्थं दृष्टं गोमां विप्रयेदति । यथा काष्ठमयो हस्तीयथा चर्ममयो मृगः । ब्रह्मणा त्वं
 धीयान्स्त्रयते नामधारक इति । हासिलमृगत्वजातिद्वयं तत्र तदृष्टप्रवृत्तिनिमित्तं न नैतत्काष्ठमयचर्ममयो विद्यते तथापि हासिलमृगनामगोसादृश्यमात्रे
 ण प्रयुज्येते तद्वदेवाध्ययनहीने ब्राह्मणशब्दप्रयोगः । ननु ब्राह्मणशब्दस्यावयवार्थस्तस्मिन्नाभूज्जातिस्तु विद्यते । विशिष्टमात्रापि तु जन्मत्वं हि ब्राह्मणत्वं
 जातिः । तथा च ब्राह्मणशब्दस्य तस्मिन् यो गिकतायाऽसंभवोपि सूतैः सद्रूवा द्विषमो दृष्टतामिति श्रुत्याह । ग्रामस्थानं यथाश्रमं यथा रूपं तज्जतिः । य
 थाहुतमनप्रोच्य अमं नो ब्राह्मणराधेति । ग्रामस्थः । हजनावासस्त्वनैव भागविशेषे मुख्ययावत्सावर्तते । कूपशब्दश्च जलाधारेणाने । होमशब्दश्च
 शास्त्रसंस्कृतो वन्हो हविः प्रथपमाह । तत्र जनाविशेषस्त्वनं मुख्यग्राहः । जनशब्दश्च जनाभासः । कूपहोमाभासयोर्व्येनं यो जनीयं ।

॥ श्रीगोदानवलेपे तो ब्राह्मणा आसते यदि । सथाति नरकं घोरं यावदाश्रितसंप्लवं । कुं वा सर्पं द्विजं नष्टं शूद्रं च भुक्तिपाठकं । गर्दभं जारजातं च दूरतः पारिवर्त्य ये हि
 ति ॥ ननु दुःखीजनानां परिषदाभ्युपगमेन तन्निर्दिष्ट प्रायश्चित्तस्यान्यथाभावः शंको ते स्यात् ॥ धर्मशास्त्ररथास्तथाऽवेदखड्गधराद्विजाः । क्रीडा रथपियङ्गुः सध
 मः परमः स्मृततरणि ॥ यथा मुलायं रथमारुह्य खड्गं धृत्वा समागतस्य योत्सुकं मुहुर्तमानं विलंबतोपि युद्धं खड्गे चात्मना दिक्पायुर्वो विनैबलीकाप्रवर्तनेन व
 प्रस्ताताऽक्षं क्रीडादिस्पर्धा । तद्ध्यर्मा शास्त्रे वेदेनात्यंतं निष्ठुणो ब्रह्मणः इन्द्रियपरवशोपचिरं शास्त्रनासनावासिताकीडम् अपि यथाशास्त्रमेव ह्यते कि
 मुक्तव्यं बुधिपूर्वपरिषद्युपविश्य ब्रुवन्निष्ठुवन्वापिनरो भवति किञ्चिच्छीत्यादिशास्त्रनावगत्यान्यथान्नतरति ॥ अथ योश्चायेन्ये परिवारे विवेच्य
 तन्न योग्यायाः परिषदोऽपेक्षेत विशेषण जातंदर्शयति ॥ चतुर्वेद्यो विकल्प्य च अंगविधर्म पाठकः त्रयश्चाश्रमिणो मुख्याः परिषदो दशावरासति ॥
 तत्र चतुर्वेद्यादिशब्दार्थानां गिरा विवृणोति ॥ चतुर्णां मपि वेदानां पाठाये द्विजोनमाः ॥ स्वैस्वैरंगैर्विनायेने चतुर्वेद्यासि स्मृताः ॥ धर्मशास्त्रपर्वद
 शे वै प्रायश्चित्तक्रमस्य च । त्रयाणां यः प्रमाणः सः स विकल्पी भवे द्विजः ॥ शब्देष्टं स विकल्प्ये च शिक्षायां न संकुशि क्षमताः ॥ ज्योतिषामयने चैव
 सनिरुक्ते गविद्वेदे ॥ विद्विद्याप्रज्ञास्मार्तः कुलशीलसमान्वितः । अनेकधर्मशास्त्रज्ञः प्रोच्यते धर्मपाठकः ॥ ब्रह्मचर्याश्रमादूर्ध्वं विप्रो मे
 व उच्यते ॥ चतुर्वेद्यत्वाच्च कविशेषणविशिष्टगार्हस्थ्यन्यतमाश्रमवर्तिनो दशा संख्याकाः परिषदो दशा संख्या

अबो यस्यां परिषदि सा दशानरा दशमत्तमवरं पक्षः । ततोऽप्यर्वाचीनपक्षो नस्तीत्यर्थः । यत्तु चत्वारो वा न यो वापीत्यादिपक्षाः पूर्वमुपन्यस्तास्तैस्सर्वे पि गोवधादुर्वाची
न विषये द्रष्टव्याः । तेषां दशसंख्योपेता परिषद्वा स्मृत्यप्रायश्चित्तिस्त्वस्य वगंतव्याः ॥ यदा क्षत्रियवैश्यौ प्रायश्चित्तिं नो भवतस्तदा विशेषमनिराधत्ताः । परिषदा
ब्राह्मणानां सारांतां द्विगुणमता ॥ वैश्यानां त्रिगुणं चैव पर्वद्वयव्रतं स्मृतं । ब्राह्मणो ब्राह्मणानां तु क्षत्रियाणां पुरोहितः । वैश्यानां याजकश्चैव तत्तत्पुत्रव्रतं स्मृतं ॥
अगुरुः क्षात्रियाणां च वैश्यानामप्ययाजकः । प्रायश्चित्तं समादिश्यत प्रकृष्टं समाचरेदिति ॥ यथा क्षत्रियवैश्ययोः परिषद्द्विस्थिता ब्रतमपि चर्तते ॥ इदं व्रतं
वृद्धिरुत्तमजातिहनने द्रष्टव्याः । इतरविषये व्रतं क्रासस्य विधानं न तथैव चतुर्विंशतिप्रते दृशिनां ॥ प्रायश्चित्तं यदा स्नाते ब्राह्मणस्य महर्षिभिः । पादो न क्षत्रि
यः कुर्यादर्थं वैश्यः समाचरेत् । शूद्रः समाचरेत्सादमशो वेष्मपि पाप्मविति ॥ इत्थं प्रायश्चित्तिना कर्तव्यमुपस्थानमुपस्थाय परिषद्वेत्कथं कथं विनोक्तं ॥ यथा
व्रतादेशानं निरूपणीयं तस्योपस्थानं नंतरभावितात् । तदनंतरभावश्चांगिरसादृशिनिः ॥ उपस्थानं व्रतादेशश्चर्याश्चुस्थे प्रकाशने ॥ प्रायश्चित्तं च
तुष्पादे कर्तव्या स्वल्पनिष्कृतिरिति ॥ अत्र गोपधस्य प्रकृतत्वात्तमास्यधिके उपपापे पुराजातयेव व्रतं निर्दिशेत्तत्पुराजानं चापि वा स्वयं कर्तव्यं गो
वधावत्येव उपपापे विनापि राजनुज्ञानिष्कृतिर्दातुं शक्यते । एतच्च देवलोप्याह ॥ पावितास्तेन नैवा विब्राह्मणाः पापभीरुणाः । निष्कृतिं व्यवहारार्थं
कुर्युस्तस्मै नृपा तया ॥ स्वयं वा ब्राह्मणेः कृष्टमल्पदोषो वधीयते ॥ राजानं ब्राह्मणश्चैव महत्सु कृपां रक्षयेत् ॥ हारीशोपि ॥ रातो नुमतिमाश्रित्य
प्रायश्चित्तानि शपयेत् ॥ स्वयमेव न कुर्वीत कर्तव्यं स्वल्पमेव चेदिति ॥ यथा परिषद्द्रजानं ज्ञातिं क्रमेण चाराजापि परिषदं ज्ञातिं क्रमेण दत्ताह ॥

ब्रह्मणा स्तानि क्रम्य राजा कर्तुं यदीच्छति ॥ तस्यापंशतथा भूत्वा राजानमनुगच्छतीति ॥ कर्तुं प्रायश्चित्तं कायितुं अंतर्भावितस्यार्थस्य विवाहितस्य च रक्षणीयं
विषदासमाचरणीयं नियतमविशेषमाह ॥ प्रायश्चित्तं सदा दद्याद्देवताय न नाग्रतः ॥ कृत्वा जपेद्देवदत्तं तदा भवति ॥ दद्याद्दिनयाम्यस्येव दोषो विनाशितः ॥
पश्चात्पुनर्विद्यादाने प्रत्यगायस्मरणं ॥ तदा हांगिराः ॥ आर्तानां मार्गमाणां प्रायश्चित्ता नित्ये द्विजाः ॥ जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते ते वा समभागिनः ॥ न
स्मादाते समासाद्य ब्राह्मणं तु विशेषतः ॥ जानद्विः पार्षत्यं धानं हातव्यः पराङ्मुखैः ॥ तस्य कार्यं ब्रतादेशः पावनार्थं हते प्लविः ॥ अज्ञानमुपदेष्टव्यं क्रम
शः सर्वमेव च ॥ यथाप्युत्तरते कश्चिद्दूयार्तं ब्राह्मणं क्वचित् ॥ एवं पापास्तमुत्प्लव्यते न तु ल्यफलो भवेदिति ॥ सर्वथा दद्याद्दित्ययं नियमो यथा विष्णुप
सेने विषमः ॥ तथा च हारीतः ॥ यत्रा देवपुरस्कृत्या विप्रं तात्र दद्यात्वरान् ॥ प्राणिष्य च भक्त्या च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेदिति ॥ विनिर्दिशेत्तन्मरुतानि
यानि ॥ यथा विष्णुपसेनस्य भावे प्रायश्चित्तं न दैयं ॥ तदा हांगिराः ॥ अनाचैतैरनाहूतैरपृष्टैश्च यथाविधि ॥ प्रायश्चित्तं न दातव्यं जानद्विरपि चेद्वि
जैरिति ॥ तानेनातानेन वा प्रायश्चित्तं स्यान्न्यथानिर्देशो प्रत्यगायं सदा ॥ आजानन्त्यस्य विप्रं यज्जानन्त्यस्य न्यथावदेत् ॥ उभयोर्हितयोर्द्वि
पक्षयोस्तत्र मोरपीति ॥ विधिसिद्धिप्रायश्चित्तं गौरवत्कायवनिर्णयाय देशकालादयः परीक्षणीयाः ॥ तदा हवो धायिनः ॥ शरीरवत् मायुश्च वयः
कालं च कर्मणा ॥ समीक्ष्य धर्मं विदुष्या प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेदिति ॥ हारीतोपि ॥ यथा वयो यथा कालं यथा प्राणं च ब्राह्मणेः ॥ प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं
ब्राह्मणे धर्मपाटकेः ॥ येन शुद्धिप्रवाप्नोति न न प्राणे विद्युज्यते ॥ अर्तिनामहर्त्याति न चैतद्भूतमादिशेदिति ॥ विश्वामित्रोपि ॥ जानि शक्ति

६२

य

स्ततः ॥ क्रमेण धारयन् विप्रो नैनः प्रमोति किंचनेति ॥ ननु करीत्यावेदविदः स्वकीयपापमय नयं तु नाम तथापि त्रैलोक्ये तारयं त्येन रति यदुक्तं तत्कथामस्याशंस्य दृष्टं
तेन ननु ॥ ननु ॥ अमेध्यानि तु सर्वानि प्रक्षिप्य ते यथोदके ॥ तथैवाके ल्विषं सर्वं प्रक्षिपेच्च द्विजान्तरिति ॥ गंगादिजले स्नानं प्रविष्टाः शरीरगतानि स्वेदादीन्यपे
ध्यानि प्रक्षिपन्ति नैतवता न जलमपूतं भवति प्रत्कृतमप्येता न्युत्पन्ना अपनयनेन पुनरिति ॥ एवं प्रायश्चित्ते स्वकीयमपे पापवेद विस्तप्रक्षिपन्ति ॥ तत्र प्र
क्षेपणं नाम तदपनयनं तेषामप्येन वेदनां न च तदपनयनं योगीकारमात्रेण दुष्यति प्रत्कृतं तदपनयनं समर्थं शास्त्रीयमुपायमुपादित्य पापिनमुत्थरंति तस्मात्तार्थं ती
त्कपपन्नं ॥ ननु वेदविदं श्वेदी दृशो मदिमान् दिवेदविदां देनां दिनगायत्र्युपास्या दिषु अलसानां प्रपिपरिषत्वं प्रसज्येते ॥ ननु ॥ गायत्रीरहितो विप्रः शूद्राद
प्यशुचिर्भवेत् ॥ गायत्री ब्रह्म तत्त्वं तासं प्रज्यते जनैर्दिजा रति ॥ गायत्री ब्रह्म तत्त्वं गायत्री ब्रह्म तत्त्वं तत्र गायत्र्या तत्त्वं अंगनासकलावणवि
शेषध्यानादिब्रह्मणस्तत्त्वं वेदोक्तो विः शेषोऽनुष्ठीयोर्थः ननु भयं यथावदवगत्यानुगच्छेत्तत्त्वं तादृहविवक्षितं ॥ यद्ब्रह्म तत्त्वं तत्त्वं वेदोक्तं प्रतिपाद्यं स
त्त्वं तद्वा यत्र्यं तर्गतं तच्छब्दवत्त्वं च नावगत्यापासते तेन गायत्री ब्रह्म तत्त्वं ॥ ननु ॥ मन्त्रा मे जितेन्द्रियः शूद्रः शास्त्रोक्तस्वधर्मकर्तृशूद्रो विद्यते न त्रयं वे
दियतादुःशीलदूरं तस्यैव शूद्रस्य पार्षत्प्रियमनाह ॥ दुःशीलोपि द्विजः प्रज्येन नु शूद्रो जिगोर्द्विजः ॥ कः पारित्यज्यमां दुष्टं दुहेच्छीकवर्तारिवरामिति ॥ कः
परित्यजेत्यादि दृष्टांतः ॥ जानिमीमं मध्ये जात्ककर्षेव प्राध्याये नोपादेयः शीकं नु यथासंभवं ॥ अतएव शूद्रोपदेशस्यानुपादेयं नानावितं ॥ अथर्वणिय
थासीरमयं ब्राह्मणादिभिः ॥ तद्वच्चूद्रमुखाद्वाक्यं न श्रोतव्यं कथंचन ॥ पंडितस्यापि शूद्रस्य शास्त्रज्ञानरतस्य च विचनं तस्य न ग्राह्यं ॥ ननु तद्विद्वद्विषयं

प्रायश्चित्तोपसमानमवगन्तव्यं॥ अध्यायादौ यत्पृष्ठं गोवधप्रायश्चित्तं तदिदानीमध्यायपरिसमाप्ते निरूपयति नवसिखत्रिंशद्दिनावहुविधमिति कार्यमाह
 स्तत्रिंशद्वर्षनं कुलात्रिसंध्यमवगाहनं॥ गवांमध्ये वसे द्वात्रिंशदिवागच्छाप्यनुब्रजेदिति॥ **शिरवामयथानपतिशिव्ये तथावेषनं कुर्यात्**॥ स्नानं येनोपो
 वगाहेतुस्तत्रो गोष्ठे गोमध्ये राधे तदिव संचरतीति अनुब्रजेत्॥ **इति कर्माचारमाह**॥ उष्ट्रेण वर्षेति शीते वा सारुते वाति वा गृशं॥ न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरुवा
 तुशक्तिरिति॥ **निरूपयन्तापे प्रथमतो गवां छायां संपाद्य** पेभ्यो स्वयं छायायामुपविशेत्॥ एवं वर्षतो देवे वर्षतिसाते वृष्टिपीडितानां गवांशलादि
 संपादने नरशां कुर्यात्॥ तथा हेमंतश्चि शिरयोर्निशि विनासाय शिररहितं स्नानं लेपादयेत्॥ तथा यदा कदाचिन्मरुते गृशं वा तिसाति स्नानादिसं
 पादनेन तदुपद्रवात्संरक्षेत्॥ यदा गवांसंरक्षणं कर्तुं न शक्नुयात् तदा स्नानोपि रक्षतं न कुर्यात्॥ **अन्यदितिकर्माह**॥ आत्मनो यदि वा ३ वर्षा
 व गृहे क्षेत्रे वा लेथे वा॥ ११६५ नयंतीं न कथयेत्पिबं गं चैव स्नकमिति॥ **स्वकीयेषु मास्ये** हादिषु संचितं शाव्यादेकं यदि कोचिदोर्भक्षयेत्तदा तां प
 श्यन् पिबित्वा काणामग्रे **न कथयेत्** तथा वसो यदि दोहकाकादन्यत्र स्नानं पिबेत्तदा तमपि वत्सं न कथयेत्॥ पुनरन्यदितिकर्माह॥ पि
 बंतीषु पिबेत्तौ यंसंविशेत्॥ पतितां पंकमग्नौ वा सवंप्राणैः सन्मुधरेदिति॥ **स्वयमत्यंतं तृषार्तो** पिबेत्तदा मुदकपात्रात्सूतं मुदकं न पिबेत्॥
 तथा चिरस्थितिगतिभ्यां पादयोर्व्यथां प्राप्या पिबेत्॥ संवेशनात्स्वयं न संविशेत्॥ यत्र कापिरोगाद्यास्तस्मीं पतिता वा जलपात्रा
 यमं गत्वा पंकमग्नौ यदा दृष्टान्तदानीमेव स्वप्राणेषु लौक्यपरिस्थित्यं सर्वेणापि यत्नेन तां गमुधरेत्॥ **कुननुस्वप्राणेष्वनुव्यस्य**

संधिर्वातीषु

६३

अक्रांतव्रतसमाप्त्यभावे दुरितक्षयनस्यादत्तमाह॥ ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा यस्तु प्राणान्परित्यजेत्॥ मुख्यते ब्रह्महत्यायागो प्रागो ब्रह्मणस्य चेति॥ **अनुष्ठेयोऽसर्वभो**
 गिव्रतेभ्यः इदमधिकं व्रतं यद्ब्राह्मणार्थं नरणं तत्र कुतो व्रतं भगवत्कावकाशः॥ स्वमरणमभ्युपगम्य गोब्राह्मणरक्षणे प्रवृत्तो यदि कथंचिज्जीवेत्तदा गोब्राह्मणयो
 र्गोप्रासः जीवन्नपि ब्रह्महत्यायामुक्तो भवति॥ **अन्यसंविधानं गितं व्रतं शेषं विदधाति**॥ गोवधस्यानुसारेण प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्॥ प्राजापत्यं तर्कं कृत्वा वि
 जेन चतुर्विधमिति॥ **एकभक्तादिस्मिन्** प्राजापत्यं तर्कं गोवधस्य प्रायश्चित्तं तच्च व्रतं तत्प्राणप्रकारेण चतुर्विधं तत्र गोवधस्य तारतम्यं न्यायागमाभ्यां नि
 श्रित्य तारतम्यानुसारेणान्यतमं प्राजापत्यं व्रतं विशेषं विविशेत्॥ यत्र गोवधतारतम्यानुसारेण प्रायश्चित्तं तारतम्यं विनिर्देश्येत्तत्र व्रतं तारतम्यानु
 सारेण प्राजापत्यं व्रतं चतुर्विधं यथाभवति तथा विभजेत्॥ **इदानीं विधानं प्रकथयति**॥ एकाहमेकभक्ताशी एकाहं नक्तभोजनः॥ अमाचिताश्वेकं नह
 रेकाहं माताराशनः॥ दिनद्वयं चैकभक्तो द्विदिनं नक्तभोजनः॥ दिनद्वयमयात्रीस्याद्विदिनं माताराशनः॥ त्रिदिनं चैकभक्ताशी त्रिदिनं नक्तभोजनः॥ दि
 नत्रयमयात्रीस्यात्रिदिनं माताराशनः॥ चतुरहं चैकभक्ताशी चतुरहं नक्तभोजनः॥ चतुर्विदिनमयात्रीस्याच्चतुरहं माताराशनः॥ **एकभक्तो**
 वाचि तोपवासाः प्राजापत्यस्य स्वरूपं सोऽयमाह॥ **कल्पः**॥ द्विगुणी भूतं कभक्तादिचतुष्टयं द्वितीयः **कल्पः**॥ त्रिगुणी भूतं कभक्तादिचतुष्टयं तृतीयः
कल्पः॥ चतुर्गुणी भूतं कभक्तादिचतुष्टयं चतुर्थः **कल्पः**॥ एते च तारतम्यानुसारेण भेदेषु योजनीयाः॥ **कल्पः**॥ एकहायनस्य वधे प्रथमः॥ द्विहायनस्य
 वधो द्वितीयः॥ त्रिहायनस्य वधो तृतीयः॥ उपरितनवयस्कस्य वधो चतुर्थः॥ **यथोक्तं व्रतचरणानंतरं कर्तव्यमाह**॥ प्रायश्चित्तो तत्तश्चिर्णो

कुर्याद्वास्त्राणभोजनं विप्राणां दक्षिणां दद्यात्पवित्राणि जपो द्विजराशिः॥ पवित्राणि पवमानस्तृतादीनि॥ भोजनं दक्षिणा जपाः शक्त्यानुसारेण द्रष्टव्याः॥ उपस्थ
 न ब्रतादेशं जन्तुनयस्त्रिकान्त्रीन्त्रायश्चिन्तापादानभिधायविशुद्धिस्थिरव्यापनाथं स्वबंधं नरो वान्ब्रह्मणा भोजयेत्॥ तावतांच नुष्ठादस्य प्रायश्चित्तं
 तस्यानुष्ठितत्वादस्य शुद्धौ नास्ति कश्चित् संशयः॥ सशिवमित्यादिसांगं प्रायश्चित्तं यदुक्तं तदेव च्यवनोवाह॥ प्राजापत्यं गोवधप्रायश्चित्तं नरव
 निरोमाणि द्विजास्त्रिखं वपनं कृत्वा त्रिषवणं स्नानं गवामनुगमनं सहस्रायनं सप्तसहस्रं तृणा निरथा सुचारयेत्॥ व्रतांते ब्राह्मणभोजनमिति आचार्ये
 णैकहमनादि च नुर्विधवध्यं तदेव भिन्नस्य व्रते पक्षे च नुष्ठयमुपन्यस्य तदेव धर्म्यं तरेण बृहस्पतिप्रचेतावाह॥ एकनपेहने वसेत्कृष्णपादो विधी
 यते॥ अबुद्धिपूर्वेषु सास्त्रादिपादस्तद्धिहायने त्रिहायने त्रिपादः स्यात्प्राजापत्यमतः परमिति॥ नन्वाचार्येणाज्ञेवधप्रायश्चित्तोदधिकानि
 बहुविधानि गोवधप्रायश्चित्तानि मुनिभिर्देहितानि॥ तत्र कानिचित्कालेनाधिकानि॥ तद्यथा॥ एकमासाद्विमासादि व्रतानि कालेनाधिकानि॥ त
 था कानिचिद्वाजेनाधिकानि॥ तद्यथैकगो बान्मारायसहस्रगोदानपर्यंतानि कानिचिन्नामकेशेनाधिकानि॥ तद्यथा द्वादशरात्रौ पनासादीनि
 साठस्तत्रानि मिनगौरवं व्रतगौरवं च पर्यालोच्य न्यायेन विषयव्यवस्थितिः कल्पनीया॥ तांच नयं दर्शयामः॥ तत्र सातनल्लेपं व्रतचतुष्टय
 माहर्षिर्नगव्यं पिवेद्गोघ्नो मासि मासीति संयतः॥ गोघ्ने शयौ गोनुगामी गोप्रदानेन शुध्यति॥ कृच्छ्रं चैवाति कृच्छ्रं च चरेद्वापि समाहृतः॥
 दद्यात्त्रिरात्रं चोपोष्य वृषभैकादशास्तृतादीनि॥ तत्र गोस्वाश्वभेदमुपजीव्य व्यवस्था॥ जातिमान् ब्राह्मणस्वामिको त्रिरात्रोपनासो वृषभं का

गुणोपेक्षं सकृद्विहितं तथा॥ अनुबंधादिविनायप्रायश्चित्तं प्रकल्पयेदिति॥ पवित्रधर्मः प्रभादीनि कर्तव्यतानामागिरसाद्विहितः॥ ततस्ते प्राणिनाते ह
प्रातंसमुपास्मि तं॥ विज्ञाः पृच्छन्ति तत्कार्यमुपाविश्यासने शुभे॥ किं ते कार्यं किमर्थं वा सदा मृगयसे द्विजान्॥ वर्षं दिव्यं हि तं सर्वं वक्तव्यं हि तमात्मनः सत्येन
स्योक्तं ते राजा सत्येन द्योतते रविः॥ सत्येन द्योतते वक्त्रिः॥ सर्वं सत्येन प्रतिष्ठितं॥ १७७॥ भुवनः स्वस्त्रयो लोको रसो विसत्येन प्रतिष्ठितः॥ अस्माकं वै न सर्वेषां सत्य
मेव परं वक्तव्यं॥ यदि चेद्बुद्धये सत्यं नियतं प्राप्यसे शुभं॥ यथा गतोस्य सत्येन ननु शुद्धयसि केन चेत्॥ सत्येन तु विशुध्यति शुद्धिकामाश्च मानवाः॥
तस्मान्न द्वयस्य सत्यमादिमध्यानसानकं॥ एवं तेः समनुज्ञातः पूर्वं ब्रूयादशेषतः॥ तस्मिन्निवेदने कार्यं त्रिष्कास्योयस्ककार्यवान्॥ तस्मिन्नुत्सारीते
प्रापेयथा न स्वर्गपाठकाः॥ तेन धातवजल्येषु विमृशंतः परस्परं॥ आपस्वर्गेषु यस्त्रोक्तं यच्च सानुग्रहं भवेत्॥ पर्वदः संपदश्च न कामाणि न वक्राव
कां प्राप्य देशं च कालं च यच्च कार्यं तारं भवेत्॥ यथा धनेन तपाचीर्णं तदा शुद्धिप्रकाशनं॥ कार्यं सर्वं प्रयत्नेन शक्यं॥ विप्रानिभारविना विनि॥ ए
तच्च समं कस्यचिद्देवतायतनस्य शैवस्य वैष्णवस्य वा पुरातनस्थित्वानिर्देष्टव्यं॥ देवतायतनं नान्यतरस्य न तु पुण्यतीर्था देवपत्न्यस्य॥ एवं मानवै
र्नानिर्देष्टव्यं नगरं निर्देष्टारः सर्वे स्वात्मविशुद्धयर्थं॥ तस्मात्प्रश्नितानुसारेण स्वव्यप्रधिकं नाकिं स्थितुं चरित्वा तदंतं वेदमातरं गावत्रीं य
थाशक्तजपेयुः॥ एतदेव हारीतोप्याह॥ त्रायश्चित्तं विनिर्दिश्य कथं पापाश्च मुच्यते॥ यस्य विन्नं विज्ञानी याज्ञपेक्षा नेदमातरं विनि॥ नेदनेन
गविदुषा॥ निसारभ्य जपेद्द्वानेदमातरो मेत्यंते नगं भसदभेण यस्य स्फुटिरूपं तत्सर्वं प्रतीता ध्यायते पुत्राणां मया नक्षत्राणामुच्य

तुशक्तिः। आत्मनो यदिवान्येषां हृदये रेखते विना ॥ १५ ॥ यंतीं न कथयेत्स्वित्तं चैव वसकं ॥ **अनेन विधिना यस्तु गोप्राणा अनुगच्छ**
 ति ॥ स्वगोहत्या कृतं पापं त्रिभिर्मासे व्यपोहति ॥ वृषभमेकादशागाश्वदद्यात्स्वचरितं व्रतः ॥ अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्वो विवेदयेदिति एतन्वा
 णपरिगृहीताया बुद्धिपूर्वकं धर्मविषयं द्रष्टव्यं ॥ यत्किंचिदसौ कृतं ॥ उपपन्नकृतं युक्तो गोप्रापुंजीगयावकं ॥ अक्षारवर्णं रूपं वच्छेत्काले स्मभोजनं ॥
 कृतं वापि न स द्रोष्टे चर्मणा नो न संवृतः ॥ द्वौ मासौ स्नानमप्यस्य गोमूत्रेण विधीयते ॥ पादशौचं क्रियाकार्यमद्भिः कुर्वीत केवलं ॥ व्रतवधारयेद्दंडं संभवं चैव
 मेखलां ॥ गां चैवानु व्रजे नित्यं रजतासांसदा पिवेत् ॥ तिष्ठंतीषु च तिष्ठेच्च व्रजं तीक्ष्णं उव्रजेत् ॥ शिश्रुवित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनी भवेत् ॥ गोमतीं च जपेद्विद्या
 मौंकारं वेदमेव च ॥ आनुरागमं चित्तं चैव चो रथाप्रादिभिर्भयेत् ॥ पतितां पंकमगं च सर्वप्राणैर्विप्रोक्षयेत् ॥ उष्णैर्घृते निशीते वा मारुते वा तिवापृष्टं ॥ न कुर्वी
 त्स्नानस्त्राणं गो रक्त्वा तु शक्तिः ॥ आत्मनो यदिवान्येषां हृदये रेखते विना ॥ १५ ॥ यंतीं न कथयेत्स्वित्तं चैव वसकं ॥ अनेन विधिना यस्तु गोप्राणा अनुगच्छति
 सगद्वधकृतं द्वाभ्यां मासाभ्यां तु व्यपोहति ॥ वृषभमेकादशागाश्वदद्यात्स्वचरितं व्रतः ॥ अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्वो विवेदयेदिति एतन्वा
 यत्किंचिदसौ कृतं ॥ उपपन्नकृतं युक्तो गोप्रापुंजीगयावकं ॥ अक्षारवर्णं रूपं वच्छेत्काले स्मभोजनं ॥ कृतं वापि न स द्रोष्टे चर्मणा नो न संवृतः ॥
 द्वौ मासौ स्नानमप्यस्य गोमूत्रेण विधीयते ॥ पादशौचं क्रियाकार्यमद्भिः कुर्वीत केवलं ॥ व्रतवधारयेद्दंडं संभवं चैव मेखलां ॥ गां चैवानु व्रजे
 नित्यं रजतासांसदा पिवेत् ॥ तिष्ठंतीषु च तिष्ठेच्च व्रजं तीक्ष्णं उव्रजेत् ॥ शिश्रुवित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनी भवेत् ॥ गोमतीं च जपेद्विद्या
 मौंकारं वेदमेव च ॥ आनुरागमं चित्तं चैव चो रथाप्रादिभिर्भयेत् ॥ पतितां पंकमगं च सर्वप्राणैर्विप्रोक्षयेत् ॥ उष्णैर्घृते निशीते वा मारुते वा तिवापृष्टं ॥ न कुर्वी
 त्स्नानस्त्राणं गो रक्त्वा तु शक्तिः ॥ आत्मनो यदिवान्येषां हृदये रेखते विना ॥ १५ ॥ यंतीं न कथयेत्स्वित्तं चैव वसकं ॥ अनेन विधिना यस्तु गोप्राणा अनुगच्छति
 सगद्वधकृतं द्वाभ्यां मासाभ्यां तु व्यपोहति ॥ वृषभमेकादशागाश्वदद्यात्स्वचरितं व्रतः ॥ अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्वो विवेदयेदिति एतन्वा
 यत्किंचिदसौ कृतं ॥ उपपन्नकृतं युक्तो गोप्रापुंजीगयावकं ॥ अक्षारवर्णं रूपं वच्छेत्काले स्मभोजनं ॥ कृतं वापि न स द्रोष्टे चर्मणा नो न संवृतः ॥
 द्वौ मासौ स्नानमप्यस्य गोमूत्रेण विधीयते ॥ पादशौचं क्रियाकार्यमद्भिः कुर्वीत केवलं ॥ व्रतवधारयेद्दंडं संभवं चैव मेखलां ॥ गां चैवानु व्रजे
 नित्यं रजतासांसदा पिवेत् ॥ तिष्ठंतीषु च तिष्ठेच्च व्रजं तीक्ष्णं उव्रजेत् ॥ शिश्रुवित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनी भवेत् ॥ गोमतीं च जपेद्विद्या
 मौंकारं वेदमेव च ॥ आनुरागमं चित्तं चैव चो रथाप्रादिभिर्भयेत् ॥ पतितां पंकमगं च सर्वप्राणैर्विप्रोक्षयेत् ॥ उष्णैर्घृते निशीते वा मारुते वा तिवापृष्टं ॥ न कुर्वी
 त्स्नानस्त्राणं गो रक्त्वा तु शक्तिः ॥ आत्मनो यदिवान्येषां हृदये रेखते विना ॥ १५ ॥ यंतीं न कथयेत्स्वित्तं चैव वसकं ॥ अनेन विधिना यस्तु गोप्राणा अनुगच्छति

नि
 ६५

मुत्तमं ॥ गावः पवित्रं परमंगवो मंगलमुत्तमं ॥ गावः स्वर्गस्य सोपानं गानो धन्याः स नाननाः ॥ नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सोरोपेयीभ्यश्च ॥ नमो ब्राह्मणभ्यः
 श्वपवित्राभ्यो नमो नमो ॥ यन्नुहरीति नोक्तं ॥ गोप्रास्य च मूर्ध्वतो गृत्वा परिधाय गा अनुतिष्ठेत्तिष्ठेत्तिष्ठेत्माना स्वासीना स्वासीनः संवीतां गोवपुंठितः
 शीतवानोष्णानि वर्षेषु नात्मनश्चाणं कुर्याद्गोरक्त्वा चो रथाप्रादिभ्यो भयेभ्यो मोक्षयेदेवं स्वचरितं प्रायश्चित्तो वृषभमेकादशागाश्वदद्यात्स्वचरितं व्रतमासे
 शृणो भवतीति ॥ यदापि कश्चिच्छेत्तं गां चैधन्यस्तस्याश्चर्मणा द्वापारिवेष्टितः षण्मासान् कुच्छं न प्रकुच्छं वा तिष्ठेत्त वृषभमेकादशागाश्वदद्यात्स्वचरितं व्रतमासे
 र्मासं चर्मपरिवेष्टितो गोप्रासादारो गोब्रतो पवासी गोविरेजसहा चरन्मुच्यते इति तन्निर्णयमपि सवजस्य ब्राह्मणगोवधे कामकृते द्रष्टव्यं ॥ मनुस्मृत्या पने
 नोक्तं ॥ गोप्रास्य चर्मसंवीनो वसवोष्ठेथे वा पुनः ॥ गाश्वानुगच्छेत्स तगं मौंडी वीराह्नस्तितः ॥ मोक्षयेत्सर्वं यज्ञेन पूयते वसवैस्त्रिभिरिति ॥ यत्किंचिदसौ
 पादं तु शूद्रहत्याया मुदक्यागमने तथा ॥ गोवधे च तथा कुर्यात्पिरस्त्री गमने तथा ॥ गोमतेनापि ॥ गां चैवैव्यवादिती ॥ एतान्निर्णयमपि कामकृते गोस
 वनस्य ब्राह्मणगोवधे द्रष्टव्यं ॥ अनुयमेन ॥ गोसहस्रं शतं वापि दद्यात्स्वचरितं व्रतः ॥ अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्वो विवेदयेदिति ॥ तस्य वजस्य गोत्रयुग
 वद्रोवधे द्रष्टव्यं ॥ अनयं व्रतं गोः स्त्रीगर्भिणी गोगर्भिणी वा लवधे पुत्रपूजाया भवतीति ॥ अनयं व्रतं गोप्रासादिवचनेन प्रापि प्रायश्चित्तं गोप्रासादिव
 वगो गतं गुणायुषो च परीक्ष्य विषयव्यवस्थायोजनीया ॥ वचनां निरुद्धे द्रष्टव्यं ॥ व्यासः ॥ मासं वापि दद्यात्प्राः शतं गोप्रासादिवचनं ॥ दद्यात्
 दशकं सैकं धेनवं ब्राह्मणाय वेति ॥ वेदी नसि ॥ गोष्ठे वसन्त्यवागं प्रसूतिं न कुलशृतां मासं पुं जानो गोभ्यः प्रियं कुर्वीत गोप्राः शुध्यतीति ॥

ती

विश्वामित्रः। कृष्णं च नरः कुर्याद्गोवधे बुद्धिपूर्वके॥ अमत्यानुब्रं कुर्यात्तदर्थं बालवृद्धयोरपि॥ जावलिः। प्राजापत्यं चरेत्मासंगो दंतवेदकामतः॥ गोहितो
 गोऽनुगामी स्याद्गोप्रदानेन शुध्यतीति॥ जानकपुत्रः। गां च वेदकामतो हन्याद्वाह्याणां तु तेषां तनः। प्राजापत्यं त्रयं कृत्वा स्वयं यिद्वाह्याणां यगामिति॥ व्यासः
 गोचेत्तन्वा नरो कामात्यणसप्रशन्नं तथा॥ श्रोत्रियाय दद्यात्तद्व्यास्युध्यधर्मात्प्रनरति॥ हारीतः। अकामाद्वा स कामाद्वा गोघ्नो यः पुरुषः स वे॥ ब्रा
 ह्मणान्तोपयेत्तत्र यथाविदनुपूर्वशः॥ सशिरवं वपनं कुर्यान्निस्समेकं ब्रह्मं चरेत्॥ पयोशीपे च गव्याशी गोष्टरायी जितेंद्रियः॥ गवामनुगमश्चैव न स्या
 द्येनियतं ब्रह्म॥ आदि॥ गोक्षपं चोन्नितं शोधयेदुक्तं स्मरन्॥ एकरात्रं जले स्निग्धा त्रिरात्रं तदनंतरं॥ गोदानं सर्वशक्त्या च ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति॥ सति
 त्विषात्समुधा यमुच्यते नात्र संशयरो गो॥ चतुर्विंशती मते गोघ्नः सौम्यत्रयं कुर्यात्कृष्णं वानवमासिकं॥ गोघ्नश्चावका इरेस्त्रिभिर्मसैः गोवापु
 निः॥ गवामनुगमं कुर्याद्गोवधे नरे निशि॥ पंचगव्यान्नामो नित्यं गोवधानु प्रमुच्यते गति॥ बृहस्पतिः॥ गोघ्नस्य पावनं सप्तम्यगदतो मे निवो
 धनं॥ शस्त्रादिना गुह्याणां मानं ब्रह्म मानरेत्॥ रोधादिना चांगिरसमापतां वोक्तमेव वा॥ पादं चरेद्गोवधे कृष्णं ध्वं धपातने॥ अतिवात्य च
 पादो न कृच्छ्रमस्तजताडने॥ गर्भिणीं कपिलां दक्षीणीं मध्ये नुं वरुणां॥ रोधादिना धातयित्वा द्विगुणं ब्रह्म मानरेत्॥ अतिवृथा मत्तकामनिबालं
 चरोगिणीं॥ हवा पूर्वविधानेन चरेदध्वं ब्रह्म द्विजः॥ ब्राह्मणान्भोजयेच्च तस्या दद्यात्स्थमेति लाश्वगाः हेमान् च तिलदो मे नरः पातालमु
 त्तं॥ गोघ्नः श्लाघ्याश्चिलोक्या मिति निगम गिरस्तादृशीनां वधे यश्चायश्च तं प्रणीतो किमपि गणयते स च सप्तम्यगीतं गारुडो जान

६६

दश गोदानं च॥ शत्रुविषयमिके पंचगव्यान्मानं॥ वैद्यस्वामिके प्रासमतिकृष्टं॥ इत्यादिके कृष्टं॥ विष्णुश्च ब्रह्म त्रयमाह॥ गोघ्नः पंचगव्येन मासमेकं विरंते॥ प्रा
 जापत्यं पताको वा चोदयणमथापि वे॥ सिरसि च मपि क्षत्रियस्वामिके विषयं॥ यनु संवत्ति विह्वामुक्तं गोघ्नः पंचगव्याहाः पंचविंशतिरात्रमुपनसे स्विने
 वपनं कृत्वा चर्मणा प्रावृत्तं गव्यानुगच्छन् गोष्ठे रागो गंदद्यादिति॥ एतन्नु वेद्यस्वामिके विषयं॥ यनु संवत्ते नोक्तं॥ गोघ्नस्यातः प्रवक्ष्यामि विष्णुति तत्तः शु
 भां॥ गोघ्नः कुनीतं संस्त्रं न गोष्ठे गोसपसन्निधौ॥ नात्रैवाक्षितेशापी स्यान्मासार्धं संयते॥ द्वियः॥ सकृदावका मेक्षाशीपनो दधिघृतं संकृतं॥ एताविक
 मशोश्रीयाद्द्वजस्तपामोक्षकः॥ मुच्यते सार्धमासेन नरवरो म विवर्जितः॥ स्नानं त्रिषवणं कुर्याद्गवामनुगमं तथा॥ एतस्मादहितः कुर्यात्स नो
 नीतमस्तरः॥ सावित्री च जपेन्नित्यं पवित्राणि स्वशक्तितः॥ तत्राश्वी णव्रतः कुर्यात्पवित्राणां भोजनं परं॥ मुक्तवत्कचा विप्रेषु गां प्रदद्याद्दिन क्षणं नृ
 षणां तिलधेनुं च ततो मुच्येतां कल्पेणादिति॥ यनु संवत्ते नोक्तं॥ गोघ्नस्य गोप्रदानं गोष्ठे रायनं द्वादशरात्रं पंचगव्यं प्रादानं गवामनुगमनं
 तितदेतच्च॥ इत्यादिके विषयं॥ यनु संवत्ते नोक्तं॥ उपपातकं संयुक्तं गोघ्नो मासं यवान्यवेत्॥ कृते वापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा र्द्रेण संभृतः॥ चतुर्थं का
 लमश्रीयादक्षारं वणं मितं॥ गोघ्नेण चरेत्स्नानं द्वो मासौ त्रियै तेंद्रियः॥ दिवानुगच्छेता गस्ततिष्ठन्न ध्वं रजः पिबेत्॥ उश्रुपितानं न
 स्कृत्वा रात्रौ वीरसनी भवेत्॥ तिष्ठती पुचा तष्टु ब्रजं ती घ्वप्यनु ब्रजेत्॥ आसीनं त्वपि न्वासीनो त्रियतो वीतमस्तरः॥ आहारा मभियुक्तं
 नाचोरव्याप्ता दिभिर्भयैः॥ पतितां पंक मग्नां वा सर्व प्राणैर्बिभ्रोक्षवेत्॥ उष्ट्रं वर्षं तिशीतो वा मासं ते वाति माभृशं न कुनीता सनस्त्राणां गोरकुला

म्य

रंगिरोक्वनेनाविस्थितो अंगिरसामास ह्यकुक्षं गोव्रजत्वेनाभिधायरोधादिवधेपुनस्तदादीन्विधत्ते। पादमेकं चरे द्रोधे द्वौ पादौ बंधने चरेत्। योजने पा
 दहीनं स्याच्चरेत्सर्वं निपातनरति। **नायं दोषः**। गुणवदगुणविवक्षितेनांगिरः पराशरयोर्व्यवस्थापनियत्वात्। **अन्यथा** अंगिरसः संनगापरनवाभ्यां सह विरोधः कथं
 परिहृत्यते। **संवर्तः** वक्षंगोवधत्रनमभिधायेतदाह। प्रायश्चित्तस्य पादं संसरोधे ब्रजमानो नरा। द्वौ पादौ बंधने चैव पादं संसरोधने तथा। पादौ णेलेष्टके
 देउं सभाशस्त्रादिभिर्नरः। निपात्यासौ चरेत्सर्वं प्रायश्चित्तं विवक्षितं यदाह। **आपत्तौ** विधिं ननुष्टयकृत्यं पादत्वेन प्रकृत्येदमाह। एकभक्तं न नक्तं
 मथैवायाचिनेन न। उपवासेन चैकेन पादकृष्टः प्रकीर्तितः। एकपादं चरे द्रोधे द्वौ पादौ बंधने चरेत्। योजने पादहीनस्योच्चरेत्सर्वं निपातनरति
नन्वेवमपि पूर्वपरिवरोधो दुष्परिहारः। पूर्वाध्यायेत्येकामकृतेषां डशरात्रकृष्टाभिहितः। अत्र तु कामकृते चतुराशौ विधीयते। **नायं दोषः**। अत्रा
 प्रामादिकस्य बालवत्सादिवधस्य प्रायश्चित्तमिदमिति परिहरणीयत्वात्। **एवं** तर्हि चतुराशौ रात्रौ द्वादशरात्रेषु डशरात्रेषु चतुर्विधानां
 कुक्षंणां बालवत्सादि विषयाणां पूर्वमभिहितत्वात्पुनरुक्तमिति चेन्न रोधादि निमित्तस्य पूर्वमनुपन्यासात्। तत्र हि केवलं रजन्यादौ रक्षणा
 र्थं पात्रावधानां चादृष्टिकमरण **मुपन्यास** एव तर्हि रोधादीनां पुरुषापरधनेनाधिकं प्रायश्चित्तं वक्तव्यमिति चेन्न। निरोधनीयस्य वत्सादेः
 श्रद्धस्वामिकत्वादित्यक्षणास्य हीननिमित्तस्यात्र कस्मिन् यत्नान्नस्मान्नकोपि निरोधनात् **विधिनस्य** रोधस्य स्वस्वत्पमाह। गोवाटे वा गृहे
 वापि दुर्गप्रप्य समस्तले। नदीप्रथसमुद्रेषु च न्येव नदीमुखे। दग्धदेशे मृतागावसां भजा द्रोध उच्यते रति। **दुर्गापि** पूर्वमात्रं संकी

६७

र्णमार्गादीनि। असमस्तं विज्ञात्वा तत्र देवः। अन्येषु वापीकूपतडागादिषु। नदीमुखं समुद्रं नदीसंगमप्रदेशः। दग्धदेशो दावान्यादि दग्धः सन्नुप
 भस्माक्रान्तप्रदेशः। **अथ** केषु स्थलेषु स्नानं कर्तव्यं तदाह। दशं स्नानं मंत्ररोधरक्षयते। **इह** शाधनिमित्तं प्रायश्चित्तमापस्तंब आह। कां
 तरेष्वभदुर्गेषु गृहदाहयेषु च। यदि तत्र विपत्तिः स्यात्सादकृष्टं विधीयते रति। **वधानि** निमित्तस्य बंधनस्य स्वस्वत्पमाह। योक्तुं कामकदोरेष्वेकं भरणं रूप
 णैः। गृहे वापि वने वापि वत्साद्यादौ मृताय दि। तदेव बंधनं विधात्वा कामकृतं च यदिति। **योक्तुं** पशः शकटयुगलद्वयं बंधः। कामकंधेन बंधन
 हेतुः। दोरकं रज्जुमात्रं। कंठाभरणं घटाकिं किर्यादि। भूषणं ललायदौ निबध्ने वराटकादिः। **इह** शाधने बंधनं गौगृहे स्थिता वा चरणा र्धं भरणं गता वा
 यादप्रिये तत्र भरणं निमित्तं योक्तादिकमत्र बंधनं **विधेयं** ततो **युक्ता** दिकं योजनं कामकृतं बंधनं। गोशालायां स्नापितेषु योक्तादिषु यदि
 गावो ललायकास्तदा नीमकामकृतं बंधनमिति द्विविधं बंधनं विधेयं। **एतच्च** प्रायश्चित्तमापस्तंब आह। कंठाभरणदोषेण गोनाथत्र विप
 द्यते। चरेदधं ब्रजं तत्र भूषणार्थं हनत्कृतमिति। **बंधनं** निमित्तस्य योक्तुस्य स्वस्वत्पमाह। हले वा शकटे पडौ पृष्टे वा पीडितो नरेः। गोपति
 मृत्युमप्राप्तो योको भवति तद्दधराति **पडि** गतिमेकं बंधनं। गोपतिर्वली **वर्दः**। सन्वस्थे विरेण रोगेण वा बोधुमशक्तः हलरथपट्टि
 गोणीभारेषु वा प्रिये तत्र भरणं निमित्तं बहनं नियोजनं योक्तुमिच्छयते। **हलवाहनं** दमना। दीनमुपलक्षणं। **अतएव** पतं बः दमने
 दामने रोधे संधाते चैव योजने नराः सकलपाशैर्वा मृते पादो नमाम् चरेदिति। **आश्वि** नवली ववस्य बोधुं शिक्षणं दमना। दाम्ना

पाशेन सपातितो रामः ॥ रोधोगलोभः ॥ संघातः समूहः ॥ पूर्वोक्तिपट्टिः ॥ रत्नयोजनं बंधनं ॥ नस्तोना सिकायां दोरप्रक्षेपः ॥ सकलपाशाश्चरे सर्वे
 बंधनानि शेषाः ॥ बंधननिमित्तस्य धातस्य स्वरूपमाह ॥ मत्तः प्रमत्त उन्मत्तश्चेत्तनो नाप्यचेतनः ॥ कामाकामकृतकोधोदंडैर्हन्त्यादथोपलेः ॥ प्रहतावा
 मृतावापि तस्थिहेतुर्निपातन इति ॥ मत्तो धनादिना दृप्तः ॥ प्रमत्तो मद्यपानादिना परवशः ॥ उन्मत्तो व्याध्यादिना विभ्रान्तः ॥ चेतनो लोकव्यवहारद
 क्षः ॥ अचेतनो मुग्धः ॥ कामः मारयिष्यामीति बुद्धिः ॥ गतिपर्ययोऽकामः ॥ आभ्यां कृत उत्पादितः ॥ क्रोधो यस्य सो दंडादिभिर्हन्त्यादौ तदा मरणमंतरे
 ण केवलं प्रहता स्यात्तत्र कामकृतः संप्रहरो घात इत्युच्यते ॥ अकामकृतं तु मरणं घातः ॥ दंडोपलाभ्यां शस्त्रादीन् युपलक्ष्यं तो ॥ अतएवापस्त
 कः ॥ पाषाणेर्लुगुडैः पाशैः शस्त्रेणान्येन वा बलात् ॥ निपातयति यो गवैः सर्वमेव समाचरोति ॥ ॥ दंडादूर्ध्वं यदन्येनेत्यत्र दंडादि
 केन लुगुडादिना कृतस्य प्रहारस्य प्रायश्चित्तनिमित्तत्वं वदन्तोऽधर्तुं प्रहारस्य निदिषित्वं प्रगीकृतं तत्र को सो दंड इत्याकांक्षायां माह ॥
 अंगुष्ठमात्रसूत्रकबाहुमात्रः प्रमाणनः ॥ आर्द्रस्तपलाशश्च दंड इत्यभिधीयत इति ॥ अंगुष्ठमात्र इत्येव न ततोऽधिकं स्त्रोत्यं व्यावर्त्यते
 न लक्ष्यं अल्पस्य वधहेतुत्वाभावात् ॥ बाहुमात्र इत्येव नाप्यधिकदीर्घव्यावृत्तिः ॥ अतिदीर्घेण प्रहारे मुखपर्यंतं प्रसारणेन च क्षराक्षपघातत्र
 संगतः ॥ आर्द्रत्वं सपलाशत्वं च वेदनामुत्पत्त्यर्थं ॥ उक्तलक्षणेन दंडेन भीतिमेवोत्पादयेन्ननुवेदनादिभिरन्यथा ॥ वधोक्तदंडप्रहारेण रूग्णस्य गोः
 पातमूर्धनयोः सतोः प्रत्यवायप्रायश्चित्तप्रसक्तं वदति ॥ मूर्च्छितः पतितो वापि दंडेनाभिहतः सत्तु ॥ उद्धितस्तथवा गच्छेत्तच्च सप्त दशौ ववाप्राप्तं

वायप्रधितसमुदयः सौदिनैरेव सकैरेध्यायस्याष्टमस्य व्यतनुत विवृतिं शाश्वतीं प्रापकार्यः ॥ ॥ इति श्रीराजाधिराजमाधवाभात्यस्य कृतोपराशरसृष्टिव्या
 ख्यं ॥ माधवीयार्थां अष्टमाध्यायः ॥ ॥ अष्टमाध्याये गोवधस्य सामान्यप्रायश्चित्तमुपवर्णितं ॥ अथ नवमाध्याये रोधादिनिमित्तविशेषानुपजीव्यप्रायश्चि
 त्तविशेषाभिधीयते ॥ तत्रैकपादं चोदो धेदो पादौ बंधने चोदिति वक्ष्यति तयोः पुरस्तादपवादमाध्यश्लोकेन दर्शयति ॥ गवो संरक्षणार्थं यवदुष्येद्रोधबंधयोः ॥ त
 द्धधं गुननष्टिआत्मा मकामकृतं तथेति ॥ ब्रूतेनालायां वागाः प्रवेश्यतृणादिभिरक्षणप्रातिबंधोरोधः ॥ गले पाशेन दोहार्धपादे पुरज्वावा नित्यं त्रयं बंधनौ
 चोरोधबंधोद्विधौ हितावाहितौ चोरोधयोग्यस्तयोः जोरपथ्यभक्षणनिवारणं हितोरोधः ॥ क्षुधिताया गो गृणादिभिरक्षणनिवारणमृदितोरोधः ॥ एवंप्रसा
 पिद्विधेः ॥ तत्रोहितयोर्वधरोधयोः प्रत्यवायजनकत्वाभावात् प्रायश्चित्तनिमित्तत्वं ॥ एतदेवांगिरा आह ॥ सायं संरक्षणार्थं तु न दुष्येद्रोधबंधयोः
 तिलगुडादिनिनिपातने प्रायश्चित्तमाह ॥ दंडादूर्ध्वं यदन्येन प्रहारादपि पातयेत् ॥ प्रायश्चित्तं तदा प्रोक्तं द्विगुणं गोवधं चोदिति ॥ दंडमात्रमात्रं
 ८ मात्रा मिति वक्ष्यति ॥ तस्मादूर्ध्वमधिकप्रमाणेनेत्यर्थः ॥ अन्येन लुगुडादिना पातने न्यारयेत् ॥ अकामकृतं गोवधेयप्रायश्चित्तं प्रवर्ध्याये प्रोक्तं
 तदेनान द्विगुणीभूतमाह ॥ इदानीं प्रायश्चित्तविशेषान्विधानमुपन्यास्यति ॥ रोधबंधनयोः क्राणघातश्चोदिविध
 मिति ॥ वधनिमित्तमिति शेषः ॥ चतुर्विधानोधादीन् स्वयमेव स्पष्टीकरोति ॥ तेषु प्रायश्चित्तान्याह ॥ एकपादं चोदो धेदो पादौ बंधने चोद
 योक्तेषु पादहीनं स्याच्चरेत्तन्निपातन इति ॥ पूर्वाध्यायोक्तप्राजापयज्ञस्य पादभेदेन रोधादिवधेषु प्रायश्चित्तान्यवर्तते व्याजान्मेत

एकपापणेः शस्त्रेणैवोत्थनो बलात् ॥ व्यापादयति योगां गुतस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ चरेत्सांगपनं कोष्ठे प्राजापत्यं तुलोष्टको ॥ तप्तकृष्टं तु पापणे शस्त्रेणैवातिकृष्टं कृमिति ॥ **प्राजापत्यं तप्तकृष्टं योः स्वर्गपं पूर्वमेवोपवर्णितं ॥ तप्तपनाति कृष्टं योः स्वैपं तृपरिष्ठादृश्यते ॥ नवकाष्टादीनां वधानि मेनत्वे समे सति प्रायश्चित्तवेष**
म्यमयुक्तं मिति शं कनीति ॥ शस्त्रेणैव गम्येथे युक्तिभिरुपात्तं भासं वनानां ॥ एवं ताहि सवे न न्याय विचारो निरर्थक इति चेत् ॥ वनानां परस्यरा विरोधे सति
न्यायस्य निर्णायकत्वात् ॥ अथोक्तेषु चतुर्षु क्रमेण चतुर्विधा दक्षिणा विशेषा नो ह ॥ पं न सांगपने गावः प्राजापत्येन धान्यं ॥ तप्तकृष्टे भवं सुष्टावति कृष्टं
त्रयोदशेति ॥ गानो देव्यो रति शेषः ॥ त्रयः तिस्रः ॥ प्रमापितस्य गोः परकीयत्वे तस्यै गोस्वामिने गां दत्त्वा पश्चादथोक्तं व्रतमानो चेदित्याह ॥ प्रमापणे प्रा
णभृतां दद्यात् स्तुतिरूपकं ॥ तस्यानु रूपं मृत्युं वा दद्यादित्यत्र बीजमनु गति ॥ महिषाश्वादिनामिने दत्ते समानमिति विवक्षया प्राणभृतामि कर्त्तुं न
देत स्तुतिरूपदानं मनु रब्रवीत् ॥ तथा च मानवं वचनं ॥ यो यस्य हि स्याद्द्व्यपि तानतो ज्ञानतो विवा ॥ स न स्यात्सादमे तुष्टिरा से दद्याच्च तत्तम
मिति ॥ रोधबंधने योऽक्राणी न्यत्रोपबंधनयोः प्रत्यवाय हेतुत्वं वर्णितं ॥ इति ॥ तस्यापवादमाह ॥ ॥ अन्यत्रोक्तं नक्षत्राभ्यां वाहने मेव न
तथा ॥ सायं संगोपनाय च न दुष्ये द्रोधबंधयोरिति ॥ वृषोऽस्य दौ दहादिना स्थिरा चिह्नं करणमेकं ॥ तत्रैव गोमयहरिद्रादिना ताका कचि
ह्नं करणं तस्य गोभ्यामन्यत्र उक्तचिह्नं रहितेषु बली नदी चिह्नार्थः ॥ वाहनं गोणीपाराधारोपणं ॥ मोचनं तस्यैव भारस्मावरोपणं ॥ तत्रोभयत्र
बली नदी शरीरे यद्यपि व्यथा जायते तथापि प्रत्यवायो नास्ति ॥ चिह्नं द्वयराहितेषु बली नदी पुनर्वाहनमोचनयोश्चास्त्रेणैवोक्ती कृतत्वात् ॥ चिह्नं

११

ना

वा यदि गृहणीयस्तोयं वापि विवेच्यदि पूर्वव्याधुपसृष्टश्चेत्प्रायश्चित्तं न विध्यत इति ॥ ॥ यस्तु गोश्चिरं व्याधिषीडितोऽसंतकृशश्चारणार्थे यभोगं ददेत् नो भिदतः
सन्त्यतितामूर्त्तिं तोवापि भवेत् स पुनरुत्थापका निचिह्नं दा निगच्छेत् तदा प्रहृतुः प्रत्यवायो जाति ॥ अथोक्तं गुमन्तं करणं दापितृणे ॥ भक्षितो नास्ति प्रत्यवायः ॥ १५५५ वि गुम
शक्तो यदि जले पिबेत् तदापि नास्ति प्रत्यवायः ॥ **उभयानुपाधक्षणे जलपानेन कृत्वा पूर्णं नेना मेव प्रियते चेत् तदा प्रहर्तुं प्रत्यवेतीत्यर्थः ॥ इति ॥ गोमर्गस्य वधे**
नमाह ॥ पिंडं स्वेपादमेकं न द्वौ पादौ गर्भसं मित्रे ॥ पादो न ब्रतमुष्टिं हृत्वा गर्भमेव तनमिति ॥ चतस्रो गर्भा न स्यः ॥ पंडः संमित्रोऽचेत नश्चेत नश्चेति ॥ गर्भाश्चैव पतिगो
यैकलत्वे बुद्धादिक्रमेणाधमाराप उभावमापयते ॥ एवमासत्रेण दाट्यं मापय संमित्रं रक्तच्यतो सम्य डित्रतः परिमितो दृढीभूतः संमित्रः ॥ सप्तमे मासि प्राण
वायुसंचारस्तु चेतनामापयते ॥ मासादूर्ध्वमाससप्तमासमचेतनः ॥ तत्र गर्भः पतिगो मृतो भवेत् ॥ नत्रपिंडं स्वर्गमृते प्राजापत्यस्य पादमाचरेत् ॥ संमित्रवधे
धे कृष्टा अचेतनवधे पादत्रयं ॥ सचेतनस्य चेतुर्थस्य वधे प्रायश्चित्तं वक्ष्यति ॥ पादकृष्टादीनां चतुर्णां मेग १४ तोश्चतुरो वपनं विवेका नो ह ॥ पादं गते मवपनं द्वि
दिपादे मश्रुणोपि च ॥ त्रिपादे तु शिरवावर्जं स शिखं तु त्रिपातनं इति ॥ सप्तमवपने न नखत्रिकृतं न मय्युपवक्ष्यते ॥ त्रिपातं पातनं त्रिपातं न संपूर्णस्य सचेतनस्य
गर्भस्य वध इत्यर्थः ॥ इदं चतुर्विधं वपनं संखोप्याह ॥ रोमाणि प्रथमे पादे द्विपादे मश्रुवापनं ॥ पादहीने शिरवावर्जं स शिखं तु त्रिपातनं इति ॥ नखत्रिकृतं
नं वापनं य आह ॥ पादे तु नखरोमाणि द्विपादे मश्रुवापयेत् ॥ त्रिपादे तु शिरवाध्यायं चतुर्थे सा शिखं स्मृतमिति ॥ वपनं विवेके चतुर्धा व्यनखानं दानं
शेषमाह ॥ पादे वस्त्रयुगं चैव द्विपादे कां स्य भाजनं ॥ त्रिपादे गोवृषं दद्याच्चतुर्थे गोद्वयं स्मृतमिति ॥ गोवृषावर्जं न ॥ द्विपादे कां स्य भाजनं मश्रु

र्हादिनिमित्तं प्रायश्चित्तमभिहितं रदानीं तस्यैव बंधनिमित्तं मरणे प्रायश्चित्तमाह ॥ बंधपाशास्तु मंगो म्रियेन यदि गोपशुः ॥ ११ ॥ वने यस्य पापी स्यात्तत्र प्रायश्चित्तना
 धर्महर्ताति ॥ **बंधपाशाः** पाशो बंधपाशाः ॥ तेन सुगुप्तानि निरोधितानि गलपादादीन्यंगव्यस्यासौ बंधपाशास्तु मंगः सचेद्वने म्रियेन राकुष्ठा धर्माचरेन
 यथापि द्वोपादौ बंधनेन रोदित्यनेनेदं प्रायश्चित्तमुपवर्णितं तथाप्यत्र बंधनयोग्या योग्यरज्जुचिकीर्षया तस्यैव पुनरनुवाद इत्यसौ **महाहर्ता** कस्यैव प्रा
 यश्चित्तस्य विहंगारज्जु बंधविषयत्वमनेन समर्थ्यते ॥ निषिध्य रज्जु बंधे तु संश्रुणु कुरु मंगलं **यथा तत्र तावद्** उत्थानं ज्जु विशेषान्दर्शयति ॥ न नारिके
 रैर्न वशाणवालेर्न चापिमौ जैर्न च वल्क शृंगवले ॥ एते सक्तगोविनि बंधनीया बंधापापि तिष्ठेत्परशुं गृहीत्वेति ॥ **वल्क** विवंग आदि जानाति ॥ शृंगवल्क मयस्ताप्रा
 दिनिर्मितानि ॥ नारिकेरादि विगविन बंधनीयाः ॥ यदि दामांतरा संभवादेतौ दामाभिर्वधे रन्तरा तन्निषेधो पद्रव जसंगे सहसा छेत्तुं हस्तोपरशुं गृहीत्वा सा
 वधानां तिष्ठेत् ॥ **नारिकेरादिकः** कार्षसितं खादिजन्वा दृज रज्जुवः सर्वा उपायश्चो अतएवांगिरः ॥ न नारिके रैर्न च फालकेन नमौ जशाणैर्न च वल्कलेन
 एतै रननुनपि बंधनीयो बंधापापि तिष्ठेत्परशुं गृहीत्वेति ॥ **कुरु कं** कार्षसि जन्म ॥ **उपादेयान्** ज्जु विशेषानाह ॥ **कुरोः** कारौश्च वज्रीयास्तृणैरोपविनर्जितदगि
ननु नारिकेरादि पाशानामुपद्रवकारित्वं संभावना प्रतिषेधः कृतः ॥ सदोषः कुरादिपाशेष्वपि समानः ॥ तेषां सहसा छेदोपि गृहदाहादौ पलायमाना
 नांगनागलगतपाशेषु लज्जेनाग्निनोपद्रव संभवादि स्युत आह ॥ **पाशास्तु** प्राग्निदग्धेषु प्रायश्चित्तं न विध्यत इति ॥ **कुरादिमय** पाशानां शीघ्रं प्रभ
 स्मीभानात्सकृत्संपीतमात्रं परं संपद्यते न तु प्राणांतिक उपद्रवः ॥ अतो न तत्र प्रत्यवायः ॥ तत्रापि केनचित् प्रकारेणोपद्रव संभावना मुद्राव्य

७१

तत्रोचितं प्रायश्चित्तमाह ॥ यदि तत्र भवेत्काष्ठं प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ जपित्वा पावनां देवीं मुख्येन तत्र किं त्विषादिति ॥ **गच्छ** यतो पाशो दह्यमानो यदि
 कुरादिसादिरूपं किंचित्काष्ठं तस्मिन्पाशोऽवतिष्ठेत्तदा तदुल्लुपकसंस्पर्शादीपत्वे गृहो भवेत्तत्र गान्त्री जपेनैव शुद्धिः ॥ **पावना** यमिति पाठे पवेमानसूक्त
 जपेदिति व्याख्येयं ॥ **यस्मिन् देवो** मरणांतिकः प्रमादः संभवावितरा त्रगावो न प्रेवणीयाः ॥ अथ यदि बुद्धिमोक्षोत्प्रेरेयं तदा तत्र मरणे प्राजापत्यं चे
 रणीयमित्याह ॥ **प्रेरयन्** कूपवापीषु वृक्षछेदेषु पातयन् ॥ गान्त्रांशेषु विक्रीतरातः प्राप्नोति गोवधमिति ॥ **यस्मिन्** पापेन देवो जीर्णकूपवापादयो
 विद्यंते तत्र मरणार्थं प्रोविता म्रियते तथा यत्र प्रोढा वृक्षाः छिद्यंते प्रोढा राखापातेन मरणं प्राप्नोति ॥ गोमांसभक्षणे म्लेच्छगवांशनाः तेषु विक्रीतो गोमै
 मर्यते अतस्तेषु त्रिष्वपि स्थानेषु प्रेको गोवधव्रतं चरेत् ॥ **उद्धृष** भयहादिषु पधा गोपादत्रयं प्रायश्चित्तमाह ॥ **आराधित** कयः कश्चिद्विजकस्तोयदा
 भवेत् ॥ श्रवणं हृदयं चिन्तनं मन्त्रोवाकूपसंकरो ॥ कृपादुक्रमेण चैव मन्त्रोवाग्रीवपादयोः ॥ स एव म्रियते तत्र त्रीन्पादान् त्रयमाचरेत् ॥ **उद्धृष**
 भयतो हि वलीनर्दमारुध्य धावयति ॥ तत्रातिविरया धावतः कदाचित्कक्षोभित्यतो केनचिदुपधातेन कर्णे वा हृदये वा भेदो भवति ॥ कूपसंगो
 नाम संकीर्णत्वं जलपूर्णत्वं च तत्र वामं ग्रीवपादौ ॥ तादृशं कूपे पतितस्य कथं चिदुक्रमेण ग्रीवादिभ्यो गोपयति तेनैव निमित्तं न यदि म्रियेत्तदा
 दापादत्रयं कुरुमाचरेत् ॥ **अवाति** इति वापादौ तस्मिन् म्रियेत्तत्रावधारणार्थं प्रेवयता उपरुषेण संभावित प्रमादसूक्तेभ्यो विनारणीयत्वात् ॥ अ
 निवारणे यथोक्तं प्रायश्चित्तमिति व्याख्येयं ॥ ॥ यत्र नृपाणां गिवः स्वयमेवागाध कृपादिषु प्राविश्य विपद्यते स्वामी तं तु न जानाति

तत्र नरानामिनः प्रत्यवायः स्यात् ॥ कूपखाते तटाबंधे नदीबंधे प्रयासकच ॥ पानीयेषु विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विध्यगदति ॥ अथाधः कूपखातः ॥ तटे तीरेणा समं न
ता हृदयतरति तटाबंधः प्रोक्त तटाकः ॥ नदीबंधः सेतुः ॥ धर्मकाले गवामुदकपानार्थं निर्मिताः प्रोक्ताः पलाणादिद्रोण्यः प्रपाः तेषु पातुं प्रविश्य मृतास्व
पिनस्वामिनः प्रायश्चित्तं न विध्यते ॥ एवं तर्हि तादृशकूपादि निर्मातुः प्रत्यवायोस्तीत्याशंक्याह ॥ कूपखाते तटाखाते दीर्घावाते तथैव च ॥ अन्येषु धर्म
खातेषु प्रायश्चित्तं न विध्यतरति ॥ स्वननखातः दीर्घविष्यः ॥ अन्यथा वेद न द्वोणी कुल्यादय उच्यंते ॥ एतेषां धर्मार्थं निर्मितत्वात् कथंचित्तत्रपत्तिना मृ
तास्वपि गोषु न निर्मातुः प्रत्यवायोस्तीति ॥ कूपखानादिव दूरे मखाता रावपि प्रत्यवायाभावमाशंक्य तस्य धर्मार्थत्वात् ॥ आवादास्तीति प्रत्यवायः स्यात् ॥
वेदमद्वारनिवासेषु योनरः खानुमिच्छति ॥ स्वकार्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं निनिदिशेदिति ॥ वेदमद्वारं गृहं प्रवेशं निर्गममार्गः ॥ निवासः आलावेजा
दी निगतां स्थाना वि ॥ तत्र योनरः खनति तस्य पुरुषस्य खातपातेन गोमरणे पूर्वोक्तं पादत्रयं प्रायश्चित्तं निनिदिशेत् ॥ तथा अन्यत्रापि गृहस्य स्थिति
वेदमादिकरणार्थं अंगणोपवनादिषु गोसंचारसंभावनावत्सु प्रदेशेषु कृताः शालागृहखाताः स्वेन कृताः स्वकार्याश्च ते गृहखाताश्च स्वकार्य
गृहखातास्तेषु गोविपत्तो पादत्रयं प्रायश्चित्तं निनिदिशेत् ॥ गृहखातादिव दूरे खपादिनावधेन प्रत्यवायप्राप्तावप्यवदति ॥ निशेबंधानि ॥ ७२
स्वेषु सर्पव्याघ्रहनेषु च ॥ अग्निविकृष्टिपन्नानां प्रायश्चित्तं न विध्यगदति ॥ सत्रोत्तरक्षणां पात्रबंधेन निस्स्वागावः सर्पव्याघ्रादिभिर्यदि
निहन्येरन्तदास्वामिनः प्रत्यवायो नास्तीति ॥ अग्निप्रमदाहः विद्युदशनिस्तापसां विपन्नानां न प्रत्यवायहेतुत्वं ननु दहनं नु विपद्यतेत्य

न

पेतेषु वाहनमशास्त्रीयं वाहन निरुतिज्ञापनायेन निरुकरणम् ॥ तथा सत्रोत्तरक्षणां रोधबंधवयोः कृतयो रपि नास्ति प्रत्यवायः ॥ पुनरपि विध्यवच्छिन्नान् प्रायश्चित्तविशे
षान्विधाय चत्वारिनिमित्तान्युपन्यस्यति ॥ अग्निदाहे च वाहे च नासिकाभेदने तथा ॥ नदीपर्वतसंचारे प्रायश्चित्तं निनिदिशेत् ॥ रोमचिकित्साधर्मकं नार्थं वा वाहन
हनमपेक्षं तावतोप्यधिक दहनमग्निदाहः ॥ यावन्तोभारमकुशेन नो दुःशक्नोति तावतोप्यधिक भारस्य रोपणमग्निदाहः ॥ रक्तस्यूत्यर्थं नासिकायां छिद्रकरणं
दनं ॥ पातनधस्तंभानोपेता यो दुर्गमयोर्नदीपर्वतयोः प्रेरणं नदीपर्वतसंचारः ॥ तेषु ननु पुनिमित्तेषु क्रमेण प्रायश्चित्तं न्याह ॥ अग्निदाहे च रोमचिकित्साधर्मो न हने
चरेत् ॥ नासिकेपादहीनं तु चरेत् सर्वत्रिपातनराति दुर्गमनदीतीरसंचारणप्रमादात् स्यति ॥ मरणोपातनं ॥ अग्निदाहं रतिपाठः ॥ तस्मिन्वक्ष्ये वत्सार्थं पयोऽनवशेष्यकृ
त्स्वदीरोहनमग्निदाहः ॥ तत्र नत्सोपधात प्रत्यवायनिमित्तं धेनूपधातनिमित्तं वा प्रायश्चित्तं ॥ यत्तु हारीतेनातिदाहातिदोहनादौ द्रोणावप्युक्तं ॥ नासाभे
दनदाहेषु कर्णछेदनबंधने ॥ अग्निदाहातिदाहाभ्यां कृच्छ्रं चाद्रायणं चरेदिति तद्गुहनिमित्तं संविधानविषयं ॥ यस्तु गौर्गृहे बन्धः प्रमादाद्गृहदाहे सति मदिना
यतो न दाकिं प्रायश्चित्तं न दाहः ॥ दहनानुविष्येत् अननुयोज्योक्तं यत्रितः ॥ उक्तं पराशरेणेव द्येकं पादं यथाविधीति ॥ कृच्छ्रपराशरेण यथाविध्युक्तं मकता
कृच्छ्रं चरेदिति ज्ञेयं ॥ अत्रापि स्तंभोप्याह ॥ कांतोरेष्वथवा दुर्गं गृहदाहे खलेषु च ॥ यदितत्र विपत्तिः स्यात्सादं एको विधीयते इति ॥ पुनिमित्तं भागानां योक्तो
न्यनुक्ता निचिनिमित्तानि संगृह्यति ॥ रोधनबंधनंचैव भारः प्रहरणं तथा ॥ दुर्गप्रेरणं चोक्तं निमित्तानि बंधस्य षडिति ॥ तत्र रोधनबंधनं चोक्तं निमित्तानि
धर्ममेव व्याख्यातानि ॥ भारोति वाहनं ॥ प्रहरणं शस्त्रादिभिस्ताडनं ॥ दुर्गप्रेरणं प्रोक्तं भारं वाहयित्वा ॥ स्फुल्लं न पर्वतायेन यनं ॥ पुनर्गृहे बंधवत्परा

तथा शो निहारिमागतस्य मृतस्य गर्भस्य निर्गमनार्थं न दाकर्षणादिप्रयत्ने क्रियमाणे कथंचिद्गोर्नियेत तत्र हि गमाच्चरन्तु खो न प्रत्यवेति **एतदेव सर्वं वर्तते** ॥ यं
 जणे गोश्चिकिस्वार्थं मृदुगर्भविमोचने ॥ यदि तत्र विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते ॥ ओषधं स्नेहमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणे पुत्रः ॥ दीयमाने विपत्तिश्चेन्न स पापेन लिप्य
 ते ॥ दाहयेदशिरावेदेः प्रयोगे स्पृशेत् ॥ द्विजानां गोहितार्थं च प्रायश्चित्तं न विध्यत इति ॥ **यत्तु बन्धनं** ॥ क्रियमाणोपकारे तु मृतो विप्रेन पातकः ॥ विपाके गो
 वृषाणां तु भेषजादिक्रिया कर्तव्या ॥ अंगिरस्य अपि ॥ ओषधं स्नेहमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणे पुत्रः ॥ विपाके तु विपत्तिः स्यान्न स दोषेण लिप्यत इति ॥ रोधबंध
 नाभ्यां गोविपत्तौ प्रायश्चित्तमुपनिर्दिशते ॥ **यदेव बंधनं** ॥ व्यापारेण विपद्यते तदा किं व्यापारेभ्यः देकं व्रतं स्यादिति किं वा बध्यगोखल्यथा व्रतावृत्ति
 रिति विचिन्तित्वा यदि दमाह ॥ व्यापन्नानां बहूनां च बंधने रोधने पिवा ॥ विपिडिन्था प्रयोक्ता च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेदिति ॥ पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं द्विगुण
 मानरेदित्युक्तं ॥ तथा न सर्वं वर्तते ॥ व्यापन्नानां बहूनां च बंधने रोधने तथा ॥ द्विगुणं गोव्रतस्य स्यात्प्रायश्चित्तं विशुध्यति ॥ आपस्तम्बेऽपि ॥ विपत्तौ
 नां बहूनां तु बंधने रोधने पिवा ॥ विपिडिन्था प्रयोक्ता च द्विगुणं गोव्रतं चरेदिति ॥ **अथ धातुः** ॥ चिकित्सने विपिडिन्था प्रयोगः ॥ सत्यं शक्ता
 नुपेक्षकस्य प्रत्यवायोऽस्तीत्युक्तं न केवलं स्वापिनं वै तत्किं लब्धेऽपि ॥ गोवृषाणां विपत्तौ च यावेतः प्रेक्षकाजनः ॥ अनिवारयेतां तेषां
 सर्वेषां पातकं भवेदिति ॥ पंचमं ज्ञानादिविपत्तिः ॥ तत्र ये केचिन्प्रागे गच्छंते विपत्तौ गोवीक्ष्य यथा शक्तिः प्रतिकारं न कुर्वन्ति तेषां सर्वेषां मुपेक्षका
 णां प्रत्यवायो भवति ॥ प्रेक्षका इत्यनेनानुमन्नादयः सर्वेऽप्युपेक्षकं ॥ **अतएव** ॥ धीमतिः ॥ हंतो मंहो पदेष्टा चतुर्धा सं प्रतिपादकः ॥ ओ

७३

त्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥ आश्रयः शरणदाता च भक्ष्यदाता च कर्मिणो ॥ उपेक्षकः शक्तिमांश्च दोषवक्तुं मोदकः ॥ अकार्यकारिणोऽपि
 प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेदिति ॥ **व्यापन्नानां** ॥ मिथ्यत्रेव ध्यवहुलं धातुके कलं चोपजीव्य प्रायश्चित्तमुक्तं रदानीं च ध्येकत्वे हंतुं वहुत्वे च कर्मणि ॥
यत्तु बन्धनं ॥ को हंतो येर्वहुभिः समेतैर्न हायते यस्य हंतो भिधातारः ॥ दिव्येन तेषां मुपेक्षकं हंतो निवर्तनीयो नृपसन्नियुक्तैरिति ॥ यत्र बहूनां अहारैरे
 को गोहंतो भवति तत्र सर्वेषां अहाराणां वेदना हेतुत्वे समेपि यदीयः प्रहारः प्राणवियोगहेतु रिति न हायते अतस्तेषां बहूनां पुरुषाणां मध्ये प्राणवियोग
 कारिप्रहारकार्ताऽयमिति पुरुषविशेषं तु छात्र्यादि दिव्येन निश्चित्य राजपुरुषैर्हंतुममहात्सपृथक् कृत्य च गोव्रतं कायेन हंतोऽपि अहर्तृणां प्राणवियोगमाह
 रकाचैर्बहुभिः कान्चिद्देवाद्यापादितायदि ॥ पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्तु पृथक् पृथक् गतिः ॥ गोहत्यायां यद्गममिहितं तस्य व्रतस्य पादमेकैकः पुरुषो
 नृपिष्टेन ॥ **एतन्मोक्षकारविषयः** ॥ देवादिभ्यः विधातुना ॥ कामकारे तु द्विगुणः ॥ एकं धनं बहूनां तु यथोक्तं द्विगुणो दमरति स्मृत्यं गरे ॥ **यत्तु बन्धनं** ॥
 व्यापन्नानां ध्येन तेषां दिभिर्गविहते प्रत्यवायो नास्तीत्युक्तं ॥ पुरुषप्रहारेण हते वेति प्रत्यवायः ॥ यत्र बहुषु निमिनेषु संदेहः तत्र बध निमित्तं कथं नि
 श्चयेयमित्याशंक्य निगमिष्येति ॥ हंतो रुरुधिरं दृश्यं व्याधिप्रतः कुरो भवेत् ॥ लालाधरनिर्गमं दष्टे तु एवमन्वेषणं न
 येत इति ॥ **यत्र रुरुधिरं** ॥ दृश्यं तत्र अहारो निमित्तमिति निश्चेतव्यं ॥ कार्यमात्रोपलब्धेऽपि धर्मिहेतुः ॥ लालाधरनिर्गमं दष्टं न निमित्तं ॥ एवमन्वेष
 पितत्र तत्रो निरौल्लिखे निर्जितस्वरूपमन्विष्य निश्चेतव्यं ॥ **शृंगारि** ॥ शृंगारो मरणं भावेऽपि प्रायश्चित्तमपि निर्दिशते ॥ अस्तेव बन्धनावयवभवे

कर्मणि
पुत्र

यदा त्वेतरावयवभंगो न स्पष्टादा कथमित्याशंक्य तन्निश्चयहेतुं किं विशेषं दर्शयति। आसार्थे बोधितं वा किञ्चाधानं नेन गच्छतीति। एवमन्ये विनिर्दिष्टविशेषे स्तनो निमित्तविशेषमिति श्रित्य तत्रोचितं प्रायश्चित्तं मनुष्येयं। **इति तद्वैयर्थ्ये** नैत्यादिना ग्रंथसंदर्भेण निमित्तविशेषाननूय प्रायश्चित्तविशेषा अपि हिताः। येन पूर्वत्राननुदितानि निमित्तविशेषास्तो चित्तिगैरापि न निश्चयेयः। शक्यमानस्तोऽपि सर्वेषु साधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयति। मनुना चैव मेकेन सर्वशास्त्राणि जानता। प्रायश्चित्तं तु तेनोक्तं गोश्वो द्वायणचरेदिति। **यथा कलिधर्म** हस्यं तत्प्रतिपादका निचवेदशास्त्राणि जानता पशारेण मयगो वधाविशेषाणां प्रायश्चित्तविशेषाऽपि हिताः। एवं मनुना पृथक्पथात् कजातस्य सर्वसाधारणं प्रायश्चित्तं गोवधमुदाहृत्योपवर्जितं किं तत्तु गोश्वो द्वायणचरेदिति। **अत्र केनापि मुनिना विप्रतिपत्तुं शक्यमित्यादि** श्रेयैकेनेत्युक्तं। मुनिमुख्येनेति **यावत्**। पूर्वध्याये गोवधस्येतिकर्तव्येषु वपनमुक्तं शशिरवं वपनं कृत्वेति। तथा स्मिन्नध्यायेऽपि हितां पादैर्गरो वपनं द्विपादे श्मश्रुणो पिचा। त्रिपादे तु शिखावर्ज्यं सशिरवं तु निपातनरति तत्र केनापि निमित्तेन वपनाकारणे मयोक्तं ब्रतं द्विगुणमनुष्येयमित्याह। केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं ब्रतमाचरेत्। द्विगुणं ब्रतमादिष्टे दक्षिणा द्विगुणाऽप्यवेदिति। **यत्र यत्र ब्रतं द्विगुणं तत्र तत्र दक्षिणा द्विगुण्युक्तं**। केशग्रहणं न सर्वविषयं किं तुराजादिविषयमित्याह। राजा वाराजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः। अकृत्वा वपनं तस्य प्रायश्चित्तं विनिर्दिष्टेति। **केशरक्षणस्य** राजादिविषयत्वं शब्देनोक्तं। राजा वाराजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः। अकृत्वा वपनं तेषां प्रायश्चित्तं कथं भवेत्। केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं ब्रतमाचरेत्। द्विगुणं ब्रतमाचरेत् दक्षिणा द्विगुणाऽप्यवेदिति।

३६

न प्रायश्चित्तमुपवर्जितं इह तु तन्निराकरणस्य शक्यं विषयनात्। सत्यां शक्यामुपदेशायां पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं। **अत एव व्यासः**। जलोपपत्तत्वेनार्गे भेद्यविद्युत्स्थतापि वा। श्वपत्रे वापतिताऽकस्यान्वृणपदेनापि भक्षिताः। प्राजापत्यं चरेत्कृष्टं गोस्त्रापीत्रतनुतमं। शीतवातहता वास्या बुद्धं धनमृतापि वा। नृत्यागारे उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिष्टेति। **इदं तु कार्यं** तद्विरहे सत्यपेक्षायां वेदितव्यं। कार्यं तद्विरहप्रतयोपेक्षायां **वर्ण**। पत्न्यलोचनमृगव्याघ्रश्वापदादि निपातने। श्वपत्रप्रपातसपक्षे मृते कृष्टार्धमाचरेत्। अपातत्वा तु कृष्टं स्यान्वृण्यगार उपपूवे रतिविष्णु स्मरणम्। विष्कृष्टाहादेरिव ग्रामघातादेरपि न प्रत्यवायहेतुः **यमित्याह**। ग्रामघाते शौचैर्गोवैश्वमेधनिपातने। अतिवृष्टिहता न च प्रायश्चित्तं न विध्यत इति **यत्तु** सेव्येन ग्रामे हन्यमाने सति तदं तर्त्तु नो गवः शौचैर्गो निपात्यंते। संभवंशादिशौचित्ये न गृहे भग्ने तदं तर्त्तु नो निपातो भवति। बुधशुक्रसमीप्यादिना प्रकृतायामतिवृष्टौ शीतवातपीडिता गवो म्रियंते तत्र तत्स्वामिनः प्रत्यवाये **नति**। **संघामादेरपि** न प्रत्यवायहेतुः **यमित्याह**। संघामे प्रहृतानां च ये दग्धा वेदमकेषु च। दावाग्निग्रामघातेषु प्रायश्चित्तं न विध्यत इति। **सेवयोऽप्ययो** र्युधे सति शरप्रहता गवो म्रियंते। स्वेधावारे निवासार्थं निर्मिता सृणकुक्षौऽल्पत्वाद्देशमकान्युच्यंते तेषु वैरिभिर्दह्यमानेषु तत्र गवो म्रियंते तथा क्वाचिद्वाग्निना अरण्यसमीपवर्तिनो ग्रामादग्धा भवंति तत्र गवो उपहन्यंते न चैतेषु विषयेषु स्वाभिप्रत्यवायं **जामोति**। गवोहिते अतस्तस्य ग्रामादिकं गोमरणं न प्रत्यवायजनकमित्याह। यंत्रिता गोश्चिकेस्ता र्धमृदगर्भा विपातने। यत्ने कृतो वेपथ्येन प्रायश्चित्तं न विध्यत इति। **अप्यारोगादौ** देहस्य दादिभ्यः किंस्तार्थं रज्ज्वादिनां त्रितागोः प्रमादाद्विपद्यते

64

[illegible]

तो तत्त्वविपीलिकामध्यचांद्रायणस्य प्रकारः ॥ तस्मिन् वसिष्ठोप्याह ॥ आसस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासान्धा अर्धरात्रौ ॥ ग्रासापचयभोजी सन्ध्याशेषं समापयेत् ॥
 नथैव शुक्लपक्षादौ ग्रासं भुंजीत चापरं ॥ ग्रासोपचयभोजी सन्ध्याशेषं समापयेदिति ॥ चांद्रायणांगत्वेन त्रिषवणं स्नानं कर्तव्यं तदाहमनुः ॥ एकैकहासवे
 सिद्धं कृष्णशुक्ले च वर्धयेत् ॥ उपसृष्टं स्त्रिषवणमेतच्छ्राद्धायणं ब्रह्ममिति ॥ वपनादीतिकर्तव्यं ततो गौतम उवाच ॥ अथातश्चांद्रायणं तस्योक्तो विधिः कृष्ण
 वपनं ब्रह्मचरे चैव भूतार्णमासी मुपवसेदाय्याय स्वसंते पयांसिनो न कृत्वा वैरा ॥ तिस्रस्तर्पण आज्यहोमौ हाविषश्चानुमंत्रणमुपस्नानं चंद्रमसो यद्दे
 वा देवहेतुना विज्ञेयते सृष्टिराज्यं जुहुयाद्देवकृतस्यैव सशान्तिना ते सानिद्विरोधं भुंजीत ॥ स्वमं हर्जनस्तपः सत्यं यशश्चैव ॥ पुस्तकधर्मः शिवस्मृते
 र्यासानुमंत्रणं प्रतिमंत्रं मनसा नमः स्वाहे ॥ ग्रासप्रमाणमास्याविकारेण च रूपक्षयसकृत् कण्ठान्नं कशोकपयो दाधिष्ठुतमृतकलोदका निहनी
 चतुरोत्तरं प्रदात्ता निद्रादशैता निषोर्णमास्यां पंचदश ग्रासानु क्लेकैकैकापचयेन पक्षमश्री वा दमावास्याया मुपव्ये कोपचयेन पूर्वपक्षं विपरीतं मे
 केषामेव षचांद्रायणो मास इति ॥ एकैकं भुंजीतानामने पूर्वोक्तो विपीलिकामध्यपक्षाद्विपरीतं यवमध्यं चांद्रायणं तत्र भुंजीत इति ॥
 एनमेव विधिं कुत्समाना चरेद्यवमध्यमे शुक्लपक्षादिविद्यतश्चरं चांद्रायणं ब्रह्ममिति ॥ तदेतच्छ्राद्धायणं द्वयं देवलोप्याह ॥ चांद्रायणं
 द्विविधं यवमध्यं विपीलिकामध्यमिति ॥ एक ग्रासप्रमावास्यादियवमध्यं पंचदश ग्रासं षोर्णमास्यादिविपीलिकामध्यमिति ॥ यमोपि ॥
 आसश्चांद्रायणकल्पं व्याख्यास्यामसाधयत् ॥ षोर्णमास्यमुपेतं कृत्वा स्नानं स समाहितः ॥ केदारमश्रुणिलोमानिकक्षोपस्त्रं च धापयेत् ॥

96

दिति ॥ वपनद्विगुणव्रतयोरन्यतस्याप्यभावे चीर्णमपि प्रायश्चित्तं नृपाय कविर्वर्तकं ॥ तदाहापस्तोत्रः ॥ राजा वाराजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ॥ यस्तु नोव
 पनं कुर्यात्प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ केनानारक्षणां धर्मद्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥ द्विगुणे तु व्रतं चीर्णं दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥ यस्य न द्विगुणं दानं केशाश्च परिरक्षतः
 तत्प्राप्तं तस्यातिष्ठेन्न नृकाचनरकं ब्रजेदिति ॥ यत्किंचिच्छ्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति ॥ तस्मात्सर्वं प्रयत्नेन सन्निवर्तयेत् ॥ द्विज इति स्त्रीणां तु वपने विवे
 चनम् ॥ नृणां केवा न्नामुष्ट्यष्टे दयेदुत्तमं ॥ एवं नारी कुमारीणां शिरसो मुंडनं स्मृतमिति ॥ नारीग्रहणे नेव कुमारीणां प्रपिग्रहणे सिद्धं पृथगुपादा
 नं विधेयं वपनं गीकारधौगनार्थं ॥ नात्र नारीशब्दः स्त्रीमात्रवाची किं तु सभर्तृकस्त्रीवाची ॥ कुमार्यस्तु विवाहरहितः ॥ ततो न सभर्तृकाणां वि
 वाहरहितानामेव तदुक्तं भवेत् ॥ ततो विधवानां सर्वथा मोड्यमंगी कृतं भवति ॥ पूर्वोक्तेषु व्रतांगेषु काजिचिदंगा निस्त्रीणां मप्यवदति ॥ न स्त्रियाः केन
 वपनं न हरे शयनासनं ॥ न च गोष्ठे वसेद्वा नो नादिवागा अनुब्रजेत् ॥ न दीपु संगमे चैव न अरण्येषु विशेषतः ॥ न स्त्रीणां मजिनं वा सो व्रतमेवं समाचरे
 दिति ॥ न स्त्रियाः केन वपनं शिरसो मुंडनमित्यनयो नान्योन्यविरोधः शंकायः ॥ निषेधस्य कृत्स्नमोड्यविषयत्वात् ॥ केन प्रकर्तव्यमेव मुंडनं प्रव
 र्तिता ॥ अतो न विरोधः संविशंतीषु संविशेदित्यनेष्टमध्यगमाद्द हि द्वैरेवा नृगास्तत्र शयनं प्राप्तं न विवारणाय न दूरे शयनमित्युक्तं ॥ ततो
 गोष्ठे वस्य नं दिवा गवा मनु गमनं पुंसां नेव न स्त्रियां न नदी रसंगमे चरणेषु च वा सो वद्यपि न साक्षात् पूर्वमुक्तः ॥ तथापि गो नृगो मनीति शास्त्रादमर्तः

कुर्यात्समाहितः॥ अंगुल्यग्रस्थितं वापि गायत्र्या चाभिमंत्रयेत्॥ प्राशयित्वा उपस्पृश्य पुनरेवाभिमंत्रयेत्॥ ननु विद्यापयेत्पिंडं रसाज्जास्वादयेत्पुनः पुनर्निवे-
 तनं शरीरेन स्वादु स्वादु च भक्षयेत्॥ प्राड्मुने नित्यमश्रीया वाग्ये तो न प्रकुसयत्॥ हासो वृद्धिर्यथा सोमे मासि मासि प्रदृश्यते॥ अमावास्यां पोषमास्यां व्रतं
 चांद्रायणं चरेत्॥ प्रासान्वर्धयेत्सोमं पंचपंचय पंचवा॥ एकैकं वर्धयेत्सिंदं कृष्णे शुक्रं च वर्धयेत्॥ अमावास्यां नभुं जीन एव चांद्रायणं विधिः॥ एकैकं हास-
 येत्सिंदं कृष्णे शुक्रं च वर्धयेत्॥ एतत्पिपीलिकामध्यं चांद्रायणं मुदा हतं॥ वर्धयेत्सिंदं मेकैकं शुक्रं कृष्णं च नहासयेत्॥ एतच्चोद्रायणं नाम धनमध्यं प्रकीर्तितमि-
 ति पुनरपि प्रकारान्तरेण चांद्रायणं त्रिविधं॥ ऋषिचांद्रायणं शिशुचांद्रायणं यतिचांद्रायणमिति॥ तेषां स्वरूपमाह॥॥ त्रिंशोऽपि पिंडान् समश्रीया नियता-
 त्मा दृष्टव्रतः॥ हविष्यान्नस्य वेपारमपि चांद्रायणं स्मृतं॥ चतुरः प्राणाश्रीयाश्चतुरः सायमेव च॥ पिंडाने तस्थिना लोनां शिशुचांद्रायणं स्मृतं॥ पिंडानष्टौ
 समश्रीया न्मसं मध्यं दिने रवौ॥ यतिचांद्रायणं ह्येतत्सर्वकल्पप्रदाशनमिति॥ विष्णुसमिपंचविधं चांद्रायणमाह॥ अथ चांद्रायणं प्रासानास्या विका-
 समश्रीया न्मसं मध्यं दिने रवौ॥ यतिचांद्रायणं ह्येतत्सर्वकल्पप्रदाशनमिति॥ विष्णुसमिपंचविधं चांद्रायणमाह॥ अथ चांद्रायणं प्रासानास्या विका-
 मध्याह्नमपि सपिपीलिकामध्यः यस्य पोषमासीत्तत्र मध्यः॥ अष्टौ प्रासान् प्रतिदिनमश्रीयात्सयति चांद्रायणः॥ सायं प्रातश्चतुराश्चतुरः सशि-
 शुचांद्रायणः॥ यथाकथंचिदपि पिंडानां तिस्रोऽशीनीय अश्रीयात्समाप्त्या चांद्रायणं॥ चांद्रायणं ऽपि हि तस्य प्रासात्समाप्त्या॥ कुक्कुटं
 अमाणां तु प्रासेनैव परिकल्पयेत्॥ अन्यथा भावदोषेण न धर्मे निबध्नुध्यतीति॥ उक्तपरिमाणं अधिकप्राणत्वमन्यथा भानः तेन जातो दोषो

७७

व्रतवेकत्वं तेन दोषेण धर्मश्चंद्रप्राप्तिहेतुस्तपोत्तमो व्रतविशेषः संन संपन्नो नाप्यस्य पापाच्छुद्धिर्निति॥ चांद्रायणसाध्यफलं विद्विधं पुण्यलो-
 कप्राप्तिपापनिवृत्तिश्चेति तदुभयमप्यधिकपरिमाणप्रासान्मनो न सिध्यति॥ चांद्रायणस्य फलं द्वैविध्यं यथा आह याज्ञिकं चित्कुरातो पापं कर्मणामन-
 सागिरा॥ द्विजश्चांद्रायणं कृत्वा तस्मात्पात्रमुच्यते॥ एतानि विधिवत्कृत्वा षड्भिर्मासैर्हाविष्य शुक्रं॥ व्यपेतकल्पपौवित्रश्चंद्रस्येति स्वलोकाभि-
 तिः॥ व्रतचरणानंतरं कर्तव्यमाह॥ प्रायश्चित्ते तनश्चीर्णे कुपोद्रायणं नोजनं॥ गोद्वयं वस्त्रयुग्मं च दद्याद्द्विप्रेषु दक्षिणादिति॥ संख्याविशेषः पुनरुक्तः
 चतस्रस्तु सारेण ब्राह्मणभोजनमिति वेदितव्यं॥ अथ प्रायश्चित्तमिति॥ तद्विशेषेषु प्रायश्चित्तविधयः कथ्यन्ति तत्रात्यंतग्रीच जा-
 तिगमने प्रायश्चित्तमाह॥ चांडाली वा श्वपाकी वा अनुगच्छतियो द्विजः॥ त्रिरात्रमुपवासित्वा विप्राणामनुशासनात्॥ सति रवे वपनं कृत्वा प्राजाप-
 त्य द्वयं चरेत्॥ गोद्वयं दक्षिणादद्याच्छुभं पारारुते ब्रवीदिति॥ ब्राह्मणस्य द्वाज्जाता चांडाली आरुपति तास्मा ता वा सगोत्रा ज्ञाता वा॥ त-
 देतोऽत्रिविधं त्रिविधं चांडाली यम आह॥ आरुपति तास्मा तो ब्राह्मण्यं शूद्रजश्च यः॥ चांडालो तो बुभो प्रोक्तो सगोत्राश्च अजानाः॥
 एतद्विधं संततो जातास्त्री चांडाली क्षत्रियो योऽथ जातश्च पाकी जातश्च मनु॥ उद्यानुजातः क्षत्रियो योऽथ पाकी जातः॥ द्विजशब्देन ब्राह्म-
 णपरः॥ क्षत्रियवैश्ययोः पृथग्ब्रह्मणस्तान्॥ उपवासितोऽपवासेन चरित्वेत्यर्थः॥ आचारार्थं वा चिकित्वां ता नष्टं निवृत्तेः॥ क्षत्रियवै-
 श्वयोर्दक्षिणाधिष्ठाताह॥ क्षत्रियो वा यवैश्यौ नाचांडाली गच्छतो यदि प्राजापत्यद्वयं कुर्याद्दद्याद्दोषिभुनक्ष्यति॥ शूद्रस्य च

ब्रतमधिकारदक्षिणेत्याह ॥ श्रवणाकीर्वाणनां डाली श्रुद्रोनायदिगच्छति ॥ प्राजापत्यं चरेत् कुं चतुर्गोमिधुनददिति ॥ ननु सृष्ट्यंतरेषु नां डाली गमने प्राय
श्चिन्नान्यन्यथास्मर्यते तत्र का नि निराचार्योक्त प्रायश्चित्तान्यनानिका नि निदिधिका नि ॥ तद्यथा ॥ स्रमं तु ॥ मातृवृक्षस्य वृक्षस्य स्रमं तु ॥ भागिने
योगे नां डाली नामभिगमने तत्र प्रकृष्टमिति तदेतदकामतः प्रवृत्तस्य रेतः सेकात्त्राडि वृत्ते द्रष्टव्यं ॥ यत्वं गिरसोक्तं ॥ पतितां यस्त्रियोगवापुक्ता
स्य तु मातृवृक्षसः ॥ गोद्वयदक्षिणायुक्तस्य प्राजापत्यस्य मूलवचनोक्तस्य प्रत्याप्ताय कल्पताद्वारेण मासोपवाससमानत्वादयमेव विषयः ॥ यदपि श्रुतेनो
क्तं ॥ अकामस्यो विप्रश्चां डाली चदिगच्छति ॥ तत्र प्रकृष्टेण श्रुत्येन प्राजापत्यद्वयेन वा ॥ कामतस्तु यदा विप्रश्चां डाली यदिसेवते ॥ नां डालेण श्रुत्येन प्रा
जापत्यद्वयेन चेति एतन्मूलवचनेन समानविषयं ॥ यमस्तु विषयव्यवस्था पूर्वकं पक्षद्वयमाह ॥ नां डाल पुष्कराणां तु पुष्कागत्वावयोविनां कुक्षा
सन्नमिति ॥ तत्र प्रकृष्टाद्वेद्यमेनोक्त समानविषयः ॥ द्वादशरात्रं तु स्रमं तु जात तत्र प्रकृष्टसमानविषयं ॥ यदप्यंगिरसोक्तं ॥ अत्रावसायी गमने मत्याकुक्ष्याद्वेदोद्देशे
च प्रमापणं ॥ पराकेण विशुद्धिः स्याद्गुणानां गिरावृत्तीदितितदपि तत्र प्रकृष्टसमानविषयं ॥ यदपि नास्ति ॥ अत्रावसायी गमने मत्याकुक्ष्याद्वेदोद्देशे
मुपवसेदभ्यमेधावभृथं वागदेनेनेनां डाली व्यावायोपि व्याख्यात इति एतदपि न ह्यमेक्त नां डालेण द्वयसमानविषयं ॥ यद्वसंवर्तनोक्तं

७६

व

प्रयतो विधिवत्कृत्वा गृहणीयात्समाहितः ॥ नक्षत्रमासं च लवणं शुक्रानि परि वर्जयेत् ॥ स्त्री श्रुद्रोनाभिगच्छेत् सत्यवादी च संयतः ॥ पात्रावां धारयेद्दंडं शुचिमेजि
चमेखला ॥ यतोपवीतो करं धारयेन्नियतः शुचिः ॥ श्राणं वल्कलं चरेत्वा मार्गे वा वास उच्यते ॥ सर्वाप्यहा निरंतिष्ठेत्सामौ न धृतव्रतः ॥ स्नानासनाभ्यां विहरेद्ब्रह्म
चरी शपाशनं गोमयेन गोचर्ममात्रं स्त्रिं डिलमुपलिप्याभ्युक्ष्याग्निं प्रतिष्ठाप्य ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदके पात्रं प्रतिष्ठाप्य प्राग्दशग्रा न्दशानां स्त्रीयां ज्येष्ठागतं
कृत्वा महाव्याहृतिभिराज्याहुतिं कुरुयात् ॥ ब्रतयत्तयेन तं सत्यं प्राजापतिं प्रजमग्नीषोमौ बृहस्पतियजेत्तत्तानेव मर्चयित्वा महाव्याहृतयस्तथा ॥ अंका
पूर्वा व्याख्यातस्तथा सर्वाः पृथक् पृथक् ॥ त्रुं सत्यं च गायत्रीमित्येतां त्रिसदा जपेत् ॥ दशसहस्रिकां वापि गायत्रीमाह्निकं जपेत् ॥ इन्द्रं उवाच न श्रवापः ॥ त्रि
श्वमनसा ॥ तत्रैव गायेत सामानि अथवा व्याहृती जपेत् ॥ वृक्षमूलनिकेतं च रात्रौ चोरासनी भवेत् ॥ आर्द्रवासा चरेत्कुं चतुर्गोमिधुनददिति ॥ नरं
वा श्रपयेन्नित्यं गोभ्यो नित्यं रायैके ॥ पायसं श्लोकमन्नं वा ॥ शैलं वा वास्य तश्चरेत् ॥ आयसं ते जसं पात्रं न कोत्पन्नं विसर्जयेत् ॥ अस्तराणां हि गत्वा त्रं म
थसौ जसं चक्रे ॥ तथैवा न्यतमेलापे मृदं कुर्वीत वैदिकी ॥ यतियानां तु वृक्षाणां तेषां पर्णैः स्वयं च्युते ॥ हसन्नु निरीक्षेत्तानि भाषेत्तानि
यं ॥ गोरोहमात्रं तिष्ठेत्तत्र सप्तानां परं व्रजेत् ॥ नद्विधे चरेद्द्वैक्षं नियतेषु द्विजातिषु ॥ अग्नये यत्र हयं ते ब्रह्म वा यत्र पश्यते ॥ प्रयतः कृतांग
च सप्तैक्षं मभ्युक्षयेन्नरः ॥ आदित्या विमुरवो ॥ श्रुत्वा गुरवे तान्निवेदयेत् ॥ अनुवाकस्ततः कुर्याद्देवं धिपितृपूजनं ॥ शाकं वा यद्विवापत्रं
मूलं वा यदिव फलं ॥ आहारार्थं द्विजैस्त्वा तदन्नं नियमं श्रितः ॥ आसं शोषेण कुर्वीत यस्यास्यं प्रविशेत्सखं ॥ कुंकुमां उग्रमाणवायारं

मेरु कर्तनेन मरणपर्यंतं तत्र तमुपलक्ष्यते न च जननी तद्गुणिन्योः समानव्रतमसुकृमिति शंकराचार्यः । जनन्यामकामकृते तद्गुणिन्यामकामकृतेन समानव्रतं
 वा । उपरितनवननेन शानेति विशेषादितस्य वचनस्य कामकृतविषयत्वं गम्यते । अकामकृते मातृपुत्रसंगमने प्रायश्चित्तमाह । उरुगल्यव्रतं कु
 र्यादितिः सित्कास्वयं निष्ठुः । सरल्यः पुत्रस्य न स्त्रीषु कुमारीष्वेत्यजासुचोति । एतच्च माताप्यासविषयं यत्र यमेवोक्तं तः सित्काकुमारीषु चांजली
 व्यंत्यजासुचोः स्वपिंडपत्यदारेषु जाणत्यागो विधीयत इति । एतच्च संवत्सराप्यासविषयं । अथ मातृगमनप्रायश्चित्तमुच्यते । अथप्येतन्नोपपातक
 मेतस्यातिपातकेषु पाठान् तथाप्यगम्यगमनावंतरादेव त्वाद्यभिधाने । तत्राज्ञानकृते मात्रादिगमने प्रायश्चित्तमाह । मातरयदिगच्छेत्तुभ
 जिनीं स्वसक्तो गता । एतास्ति मोहतो गत्वा त्रीणि कृष्णानि संचरेत् । चंद्रायणं त्रयं कुर्याच्छिशुं देने भुध्यतीति । मातरं जननीं इतरां मातृ
 णां पितृदारां ह्यसमास्येति वक्ष्यमाणत्वात् । अगिन्ये कोदरागस्या एव मुख्यत्वात् । तथा स्वसक्तोति सवर्णायां शर्यायां मुख्यत्वात् । अत्र त्रीणि प्राय
 श्चित्तानि । आजोपत्य द्वयमेकं । चंद्रायणं त्रयं द्वितीयं शिशुं देदस्वतीयं । चतुर्थं मेधुनप्रकारेण विषयतया योजनीयं । मेधुनं चाष्टविधं ।
 स्मरणं कीर्तनं केतिः प्रक्षरणं गुह्यभाषणं । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रिया निर्वृतिरेव च । एतमेधुनमष्टांगं प्रवदंति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्म
 चर्यमेतदेवाष्टमक्षणमिति स्मरणार्हं । तत्राद्यं व्रतमव्यत्वाद् प्रवर्तकस्मरणादिपंचविधापराधविषयं । द्वितीयं तु पूर्वस्मादुरुवाच्यव

७९

र्तकसंकल्पाध्यवसायविषयं । तृतीयं च तत्प्रवृत्तक्रिया निर्वृतिविषयं । ननु मोहो ह्यस्यभिधानादकामकृतविषयमिदं तथा च संकल्पाध्यवसायो
 तत्र न संभवति इति चेन्न हांधकारो माते यमित्यज्ञात्वागमिष्याप्येनामिति संकल्पाध्यवसायसंभवात् । यदा माते यमिति ज्ञाने पिप्रत्यवायगे
 रवमहात्मा प्रवृत्तस्य संकल्पाध्यवसायसंभवात् । न च मातरि अगिन्यां च समानं प्रायश्चित्तमसुकृमिति वाच्यं । अगिन्यामावृत्ताविषयत्वं संकल्प
 नीयत्वात् । शिशुं देनं कर्तव्यं मनुराह । स्वयं वा शिशुवृषणाबुक्त्या धाय चांजलौ । निर्जनीं दिशमातिष्ठेदनिपातमजित्मगदति । उरुगल्य
 पि । रवद्वंगधारी गुरुगल्यगः सवृषणां शिशुमुक्त्यनिर्जतीं दिशमंजलिना दाज ब्रजे दानिपातमृत्तो भवतीति । शंखवलिखिलावपि । शंखेण शि
 शुवृषणाबुक्त्या न वेक्षमाणो ब्रजे दिति । एवं गच्छत्यत्र कुड्यादिना प्रतिबध्यते तत्रैव मरणं तिष्ठेत् । तदा हवसिष्ठः । सवृषणां शिशुमुक्त
 त्यांजलावाधाय दक्षिणाभिमुखो गच्छेच्च त्रैव प्रतिहतास्तत्रैव तिष्ठेदिति । अज्ञानकृताप्यासे ज्ञानकृतसकृज्जननीगमनोपि
 पूर्वोक्तोऽधिककेशोत्सादकं व्रतविशेषं वसिष्ठ आह । निष्कालकोधृताभ्यक्तो गोमयेनाग्निना पादप्रवृत्त्यात्मानमवदाहयन्मृतो भवतीति वि
 शयवशति । शिरस्यवच्छिन्ना अलकाः केशाः कालकाः निर्गताः कालकायस्मादसौ निष्कालकः मुंडितो शिरा इत्यर्थः । न च संकल्पस्य काम
 कृतस्य सकृद्गमनविषयत्वे ततोऽप्यधिककेशप्रदस्य वधांतरस्याभावात् कामकृताप्यासे प्रायश्चित्तं न स्यादिति चेन्नैवंगोमयस्यैव वषदा

ईत्वा निश्चयत्वादिभेदेन चिरक्षिप्रदाहिने वधभेदस्य कल्पनीयत्वात् ॥ यत्तु शिशुश्चेदादिवधान्यूनप्रयाससाध्यं सर्म्या लिंगनादिमरणमन्येर्मुनिभिः प्रदर्शितं तत्रोभये धन्यतरेषां भेदेन विषयव्यवस्थकल्पनीया ॥ तस्मादहमनुः ॥ गुरुतल्यगोऽभिभाष्ये नत्तं प्रेस्वप्यादयो मये ॥ तस्माच्चित्तं तीवाश्चिध्यमृत्कनासविशुध्यतीति ॥ स्वयं वा त्रिभुवणवुत्कृत्या धाय चांजलो ॥ निरुतीदिशमातिष्ठेदनिपातादजिह्वगति ॥ यत्रोपि गुरुदाराभिगमनं कृत्वा मोहेन वै द्विजः ॥ ज्वलंतीमायसींशय्यासंविशेद्गुरुतल्यगः ॥ तस्माच्चित्तं तीवाश्चिध्यमृत्कनासविशुध्यतीति ॥ यातवच्चयेपि ॥ तस्तेयः शयने सार्धमायस्योचितोत्पन्नपत ॥ गृहीत्वोत्कृत्य वृषणोधारयेदंजलोस्वयं ॥ मरणाथापवापद्वां प्रव्रजे द्विशा मुत्तरां ॥ शरीरस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्मणोऽभुवन् ॥ अतानेन तु वोगच्छेत्कुर्याच्चोद्रायणदया ॥ दशगोमिधुनं दद्यान्नुत्थि पाराशरो ब्रवीदिति ॥ धेनुवृषयोधेधुनं दशसंख्याकं गोमिधुनां विंशतिसंख्याका गावस्त्यर्थः ॥ ननु याज्ञवल्क्येन मानुषसृगमने गुरुतल्यव्रतं प्रतिदिष्टं ॥ पितृष्वसंमानुष्यमानुत्तानींश्चुषामपि ॥ मानुः सपत्नीभजिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ आचार्यपत्नीं स्वस्तु गच्छतल्यगुरुतल्यगति ॥ वाटं ॥ कामकृते गुरुतल्यव्रतं मस्माभिरपि पूर्ववाक्ये दर्शितं ॥ चांद्रायणं चाकामकृतस्त्यविरोधः ॥ एतदेवाभिप्रेत्य हारीत आह ॥ पितृव्यस्त्रीशमने स्वसृमानुष्यसृपितृष्वसृगमने कन्यासगोत्रासुतस्त्रीष्वस्त्रीयाभजिनेयीगमने चांद्रायणमिति ॥ शांवल्लिखितां वैपि ॥ एवं मानुत्तपत्नीमानुष्यसृस्त्वपादुहितृगमने तथाचार्यदुहितरचांद्रायणमिति ॥ बृहस्पतिमपि ॥ चांडालीपुत्करीं म्लेच्छं स्तुपांचभागीनीं सखीं ॥ मातापित्रोः स्वसारं निक्षिप्तां शरणागतं ॥ मानुत्तानीं प्रव्रजितां सगोत्रां नृपयोषितां ॥ शिष्यभार्यां गुरोर्भायां गत्वा चांद्रायणं चोदिति ॥ चतुर्विंशतिमपि ॥ पितृव्यसा

यथाञ्जलीं ह्युज्जगच्छेत्कथंचित्काममोहितः। त्रिभिः कृच्छैर्विशुध्येत प्राजापत्यानुपूर्वकैरिति। प्राजापत्यनमकृष्टाति कृष्टाणि प्राजापत्यानुपूर्वकाणि एतच्च
चांद्रायणद्वयेन समानविषये॥ यदपि मनुजोक्तं॥ यः करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः। स भैक्षपुत्रपुत्रपुत्रित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यवोहतीति॥ वृषलीसेवनाञ्जलीं॥
तथा च स्मृत्यन्तर्गतं॥ चंडालीबंधकीवेश्यारजस्त्याचान्यकन्यका। उदाचसमगोत्रेण वृषल्यः पंचकीर्तिता इति। तदेकदिनाभ्यासविषयं॥ यदपि मनुजोक्तं
रेतःसिक्कास्वयोन्यासकुमारीध्वंजसाकचं॥ सरयुःपुत्रस्य च स्त्रीपुत्रस्य च त्वसमं विदुरिति याज्ञवल्क्येनापि॥ सविभायकुमारीपुस्वयोनव्यस्य
साकचं॥ सगोत्रासक्तस्तस्त्रीपुत्रस्य च त्वसमं स्मृतमिति॥ यथा॥ व्यापमनगुरुतत्प्राप्तुतज्ञेनैवायसेस्वपेत्। स भ्रातृगोस्त्रियं वापिन प्रांकाष्ठा
यसीं नररति॥ तत्रैलोहशयने गुरुतत्प्यगः शयीत समं ज्वलंतीं वा श्लिष्टे हिं गं वा स वृषणमुक्त्यां जलावाधध्यादृशिणा अग्नीन्व्यात्रजेदति
त्यआशरीरनिपातनान्मृतः शुध्येदिति॥ बोधायनोपि॥ गुरुतत्प्यगस्तत्रैलोहशयने शयीत ज्वलंतीं वा समीमाश्लिष्टे हिं गं वा स वृषणं
परिवास्यां जलावाधाय दृशिणा अग्नीन्व्यात्रनरं गच्छेदनिपातनादिति। तत्र तयोश्चित्तोसंयोगेन प्रलोहशयनं। स्त्रियाश्चोत्पातन
स्य ज्वलत्सम्यां लिङ्गनं। अत्मना प्रोत्साहितायां तु गमने स वृषणलिङ्गकर्तृतादौ॥ जननी गमनेऽभिहिते प्रापश्चिनंतद्रुगिनी गमनेऽपिदि
शति॥ प्रातृध्वस्तगमेनैव मास्यमेहनिकर्तृनमिता। एवमिति सामान्यातिदेशात्। नमानसेकीडादो वशिष्ठोक्तं व्रतद्वयमवगंतव्यं॥

बपि। मानुगमनं दुहितुगमनं सुषागमनं मित्यतिपातकानीति॥ अतिपातकिनस्तेते प्रविशेयुर्दुताशनं न ह्यन्यानि कृतस्तेषां विद्यते ह कथंचनेति। **पुनरेव**
ना अधःशायी जटाधारी पण्डित फलाशनः॥ एककालं समश्नन्नेव वर्षे गुहादशे गते॥ रुक्मलोयी सरापश्च ब्रह्महासुतव्यगः॥ ब्रते नेतेन शुध्यति महापात
किनास्ति मे इति॥ तत्सवर्णेति मवर्णपितृदारगमनेऽकांक्षतो द्रष्टव्यं॥ यच्च सवर्णेनोक्तं पितृदारान्समास्तुमानुवर्त्य नराधमः॥ गिनीमागुराप्रोवाच स
रेवात्यमानुजा॥ एतोस्ति स्वस्त्रियोगत्वात् प्रकृष्टं समाचरोदिति तत्प्रीतिवर्णगुरुदारपुरे तस्कादवा द्रष्टव्यं॥ यच्च यासवत्वेनोक्तं प्रायश्चित्तनरे
कृष्टं समावागुरुतव्यगः॥ चांद्रायणं वात्री न्यासानभ्यस्येदं दसेहितामिति॥ एतन्नेवार्चिकप्राजापत्यव्रतब्राह्मणीपुत्रस्य श्रद्धां ज्ञानीयगुरुभावा
गमने द्रष्टव्यं॥ यदा तामसवर्णं व्याभिचारिणीमबुधिपूर्वगच्छति तदा वेदजपसहितं चांद्रायणं द्रष्टव्यं॥ यच्च व्याभिचारिणीकृष्टं चेवाति कृष्टं च तथा
कृष्टाति कृष्टं॥ चरेन्मासत्रयं विप्रः क्षत्रियगमने गुरो रिति॥ तत्र बुधिपूर्वसंकुद्रमने दुभयो रिष्ठतः प्रवृत्तेऽति कृष्टः॥ तथा प्रोत्साहितस्य कृष्टः
तेनैव प्रोत्साहितायां कृष्टाति कृष्टः॥ तत्राप्याभ्यासे मरणं तिकमेव॥ यथा ह देवः॥ मत्यागवा पुनभायं गुरोः क्षत्रसत्तां द्विजः॥ अडाभ्यां वर्जितं किं
गमुकृत्य च मृताः शुचिरिति॥ अबुधिपूर्वगमने सकृद्गमने कण्वोक्तं द्रष्टव्यं॥ चांद्रायणं तप्तकृष्टं मतिकृष्टं तथैव च॥ सकृद्गवागुरोभार्यामता नात्सु
त्रियां द्विज इति॥ तत्राप्युभयो रिष्ठतः प्रवृत्ते तप्तकृष्टः॥ तथा प्रोत्साहितस्याति कृष्टः॥ तेन प्रोत्साहितायां चांद्रायणं द्रष्टव्यं॥ अथास्तेन ज्ञातमव्य-
गुरोः क्षत्रसत्तां भायं पुनर्गवात्वं कामतः॥ वृषणप्राप्तमुकृत्य शुध्येज्जीवन्मृतश्च सञ्जिती॥ वेदयायां बुधिपूर्वसंकुद्रमने कण्वोक्तं तप्तकृष्टं

६१

५

परां च तथा सांतपनं गुरोः॥ भायं वैश्यां सकृद्गवा बुध्यामासंचरेद्विज इति॥ तत्राप्युभयो रिष्ठतः प्रवृत्ते तप्तकृष्टं॥ तथा प्रोत्साहितस्य सांतपनं आत्मना
 प्रोत्साहितायां पराकः॥ अभ्यासे किं गस्याच्छेदः कार्यः॥ **तथा ह देवः॥** गुरो वैश्यां पुनर्गवात्वाचापि पुनः पुनः॥ किं ग्रांछेदयित्वा तु गतः शुध्येत् स किञ्चिद
 रिति॥ अस्मादेव तापकादभ्यासे यदुक्तं गुरुतव्यप्रायश्चित्तं तदेव बहुशो अभ्यासे पि द्रष्टव्यं॥ अबुधिपूर्वसंकुद्रमने प्राजापतिराह॥ पंचरात्रं तु नाश्रीया
 त्सप्राष्टो वा नथैव च॥ वैश्यां भायं गुरोर्गवात् सकृदज्ञानतो द्विज इति॥ तत्राप्युभयो रिष्ठतः प्रवृत्ते सप्ररात्रं॥ तथा प्रोत्साहितस्य पंचरात्रं॥ आत्मना प्रो
 त्साहितायां मष्टरात्रमिति॥ अभ्यासे त्वा मरणा द्वा मचर्य चरणं॥ तथा ह हरिः॥ अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरो रज्ञानमोहितः॥ स षडंगं ब्रह्म चर्यं स चोदया
 वदायुप इति॥ श्रद्धागमने बुधिपूर्वजावतिराह॥ अति कृष्टं तप्तकृष्टं पराकं च तथैव च॥ गुरोः श्रद्धां सकृद्गवा बुध्या विप्रः समाचरोदिति॥ **तत्राप्यु**
भयो रिष्ठतः प्रवृत्ते तप्तकृष्टः॥ तथैव प्रोत्साहितस्याति कृष्टः॥ आत्मना प्रोत्साहितायां पराकराति द्रष्टव्यं॥ अभ्यासे गुहादशवर्षं ब्रह्मचर्यं कर्त
व्यं॥ तथा होपमन्युः॥ पुनः श्रद्धां गुरोर्गवा बुध्या विप्रः समाहितः॥ ब्रह्मचर्यं न बुद्ध्या सासचरोद्वा दशं समादति॥ अज्ञाने दीर्घं समाहितं प्राजाप
त्यं सांतपनं सप्ररात्रोपवासकं॥ गुरोः श्रद्धां सकृद्गवात्तरे द्विप्रः समाहित इति॥ तत्राप्युभयो रिष्ठतः सांतपनं॥ तथा प्रोत्साहितस्य प्राजा
पत्यां॥ आत्मना प्रोत्साहितायां सप्ररात्रोपवास इति॥ अभ्यासे मनुजोक्तं॥ द्रष्टव्यं॥ चांद्रायणं वात्री न्यासानभ्यस्येति यतो द्वयः॥ हाव्ये
ण यनागवागुरुतव्यापनं गुरु रिति॥ साधारणं ज्ञायं गुरुतव्यं दोषो नास्ति व्याप्रवचनार्हः॥ जात्यक्तं पारदायं वा गुरुतव्यं न मे वच्यं॥

साधारणस्त्रियां नास्तिकन्यादूषणमेव चेति ॥ यत्तु नारदेनोक्तं ॥ मातामातृध्वसाश्च भ्रातृलानीपितृध्वसा ॥ पितृव्यस्य विशिष्यस्त्रीपुंगुनी तत्सखी
 लुपा ॥ दुहिताऽचार्यभार्या च सगोत्राशरणगता ॥ रात्री प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णेन मा चया ॥ आसामन्यतमंगत्वा गुरुतत्पगुणव्यतरति तदे
 तदकामतोभ्यासेकामतः सकृद्गमने च द्रष्टव्यं ॥ यच्च वसिष्ठोक्तं ॥ सखी सखी निसगोत्रा विशिष्यभार्याः स्नुषायां गवि गुरुतत्पसमः रतिः ॥ यच्च मनुजोक्तं ॥ गुरुत
 व्यव्रतं कुर्याद्व्रतः सित्का स्वयोनिषु ॥ सख्युः पुत्रस्य च स्त्री पुत्रुमारी ध्वंसजासुचेति ॥ यच्च वसिष्ठेण ॥ आश्रितस्यापि विदुषः आहिताग्नेश्च योगिनः ॥
 आचार्यस्य च राज्ञश्च भार्या प्रव्रजिता तथा ॥ धात्री पुत्री च पोत्री च सखी मातुस्तथैव च ॥ पितुः सखी तथा गत्वा गुरुतत्पव्रतं चरेदिति ॥ सखी न
 का ॥ पितृव्यदारा गमने त्रातृभायगिमे तथा ॥ गुरुतत्पव्रतं कुर्यान्निष्कृतिर्नान्यथा भवेदिति ॥ यातवत्वेनापि ॥ पितृध्वसा मातृध्वसा मातृलानीं स्त
 बापपि ॥ मातुः सपत्नी पुंगुनी माचार्यतनया तथा ॥ आचार्यपत्नी रचसुतंगच्छंस्तु गुरुतत्पगरति तान्येतानि वचनानि नारदवचनवद्व्यवस्था
 पनीयानि ॥ यानि तु क्तविषय एव न्यूनं प्रायश्चित्तानि नां द्रायणादीनि तानि संबंधगरीयस्य माश्रित्य योजनीयानि ॥ तच्च संबंधगरीयस्य स
 मंतुना प्रवर्तिता ॥ पितृव्यपत्न्यः सर्वमानसता दूतरो मातुलानां दूगिन्यश्च मातृध्वसा रो भगिनी सपत्न्यश्च भगिन्यस्तदपत्न्यं च भगि
 नेयं अतो न्यथा संकरकारकाणि याप्याः पतिताश्च भवतीति ॥ अत्रातिदेशिकव्यपदेशदर्शनात् प्रायोश्च नात्यल्पं सिध्यति ॥ तदेव
 मित्रेण संबर्त आह ॥ गुरो दुहितरंगत्वा स्वसतां पितुरेव च तस्या दुहितरंगत्वा चोद्धा यणव्रतं ॥ सनाथिनी मातुलानीं स्नुषां मातुः स

६२

मातुलानीं भ्रातृध्वसा तथा ॥ एता गत्वा स्त्रियो मोहाच्चरेच्च द्रायणव्रतमिति ॥ यच्च विकामकृतस्य मूलवचने च द्रायणद्वयं विंशतिगवश्चापि हिताः तथा पितृव्ये
 तः सेकपथं तंगमनविषयत्वादेकचंद्रायणवचनानां चरेतः सेकात्प्रगे व निरुतो योजनीयत्वान्नकोपि विरोधः ॥ यदपि चतुर्विंशतिमतेपि हिताः ॥ पितृव्यत्रातृभाया
 च भगिनी मातुरेव च ॥ भ्रातृध्वसा धात्री च तत्र प्रकृष्टं समाचरेदिति ॥ एतदुभयमाशे हणपथं तं प्रव्रतस्यो निक्षिप संबंधात् त्राद्विकृतो द्रष्टव्यः ॥ जननीव्यति
 रिक्तपितृभायगिमे प्रायश्चित्तमाह ॥ पितृदारान्वमभारुह्य मातुरा मातुः भ्रातृजां ॥ गुरुपत्नी स्नुषां चैव भ्रातृभायां नथैव च ॥ मातुलानीं सगोत्रां च राजापत्यत्र
 यंचरेत् ॥ गोद्वयं दक्षिणां दत्त्वा शुध्यते नात्र संशय इति ॥ पितृदाराः जननीव्यतिरिक्ताः सवर्णा असवर्णाश्च मातुरा मातुः प्रयसखा ॥ त्रातृ ना त्रा ॥
 ज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा सगा ॥ गुरुतत्प मुख्यया हिवृत्या पितरमान्वये ॥ तथा च मनुः ॥ निवेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ॥ संभावयति चान्तेन सवि
 त्प्रोगुरुतत्प्यतरति ॥ यातवत्वेनापि स गुरुयः क्रियाः कृत्वा वेदमस्यै प्रयच्छतीति ॥ पितृव्यतिरिक्तः श्रुगोपकार्य मुख्यगुरुः ॥ न च मनुजोक्तं ॥ अव्यवा
 बहुवायस्य श्रुगस्योपकरोति यः ॥ तमपीह गुरुं विद्यात्सतोप क्रिया तथेति ॥ व्यासस्तु मुख्यगुरुस्त्वर्वा ह्यंगुष्ठवर्धयति ॥ गुरुवो मातृपितृ
 पत्याचार्यविद्यादातृ ज्येष्ठभ्रातृ कृत्विजो भयत्रातान्वदात्तचेति ॥ एवं च सत्यत्र पितृदारानि तपितुः पृथगुपादानां न ह्यतिरिक्त आनायादौ
 वगुरुपालीमित्यत्रत्येन गुरुत्वादेन विवक्षितः ॥ स्नुषादयः प्रसिद्धाः ॥ एताः अकामतः सकृद्गत्वा स दक्षिणं प्राजापत्यत्रयं कुर्यात् ॥ कामतकं अपि
 प्रवेशः ॥ तदुक्तं चतुर्विंशतिमते ॥ मातरं गुरुपत्नीं च स्वसारं स्वसतां तथा ॥ गत्वा तु प्रविशेदग्निं नान्यामुत्थिर्विधीयत इति ॥ विष्णुस्मृता

समं ब्राह्मणं न विदुः ॥ यदि ब्राह्मणे नैव चातुर्वर्ण्यं प्रसूता स कृमेण निविष्टं तदा नी ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी गमने यदुक्तं तदेव पादहीनं क्षत्रियादिगमने द्र
ष्टव्यं ॥ **ब्राह्मणं भायांश्च द्रागत्वा ब्राह्मणः प्रजापत्यं कुर्यादिति वचनात् ॥ ब्राह्मणश्चेदप्रेक्षा पूर्वकं ब्राह्मणद्वारानभिगच्छेन्नैव न धर्मकर्मणः कृष्टः**
अनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकुर्यादिति ॥ इदमनुधिपूर्वमकृद्गमने बुधिपूर्वद्विगुणं ॥ अर्धमेव प्रमादं गच्छति किं गच्छेत् ॥ ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिभावागमने यदुक्तं
तदेव क्षत्रियादीनां स्वजातिभावागमने द्रष्टव्यं ॥ कुतः ॥ विप्रो नृपस्य भायां यां यत्करोति स मागमे ॥ तदेव क्षत्रियस्यापि कुर्यादत्रैव संगमराति
प्रजापतिधर्मविंगच्छेत् ॥ गमनं परदारगमने यममाह ॥ नैव द्वे परदारपुत्रीणि श्रोत्रियदास्करति ॥ प्रातिलोभ्येन परदारगमने संवत्सा
ह ॥ कथं विद्वांसो गच्छेत् क्षत्रियो वैश्य एव वा ॥ गोमूत्रयावकाहरो मासार्धं न विभुध्यतीति ॥ शूद्रस्तु ब्राह्मणी गत्वा कथं चित्कामो ॥ हतः ॥
गोमूत्रयावकाहरो मासे नैकं न भुध्यतीति ॥ एतदर्थं गच्छेत् ॥ ब्राह्मणी विप्रः ॥ इतरा विप्रयेव धर्मराणात् ॥ तथा च ॥ शूद्रस्तु ब्रा
ह्मणी भुपगच्छेत् नैव रणे वैद्यं चित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत् ॥ ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषा यज्य नग्नां कृष्णां खामारोप्य महापथम
नु सं ब्राजयेत् ॥ तावन्वतीति ॥ वैश्यश्चेद्ब्राह्मणी भुपगच्छेत् ॥ हितदार्पणं वैद्यं चित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येत् ॥ ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा
सर्पिषा यज्य नग्नां गौरखरमारोप्य महापथमनु सं ब्राजयेत् ॥ तावन्वतीति ॥ विजायते ॥ राजन्यश्चेद्ब्राह्मणी भुपगच्छेत् ॥ पुरः पत्रैर्वैद्यं चि

८३

त्वारजन्ममग्नौ प्रास्येत् ॥ ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषा यज्य नग्नां रक्तखरमारोप्य महापथमनु सं ब्राजयेत् ॥ तावन्वतीति ॥ विजायते ॥ एवं वैश्ये पारा
जन्मायां शूद्रश्च राजन्यवैश्ये पारिणि ॥ स्वेष्टिणी गमने शंखानि विनावाहत् ॥ स्वेष्टिर्ण्यं वृषल्ये वावकीर्णः स चैक उदकुंभ दद्याद्ब्राह्मणाय वैश्यायानु
र्ध्वं कालाहरो ब्राह्मणं भोजयेत् ॥ क्षत्रियायां त्रिरात्रो पोषितो यवाठकं दद्यात् ॥ ब्राह्मण्या त्रिरात्रो पोषितो घृतपात्रं दद्यादिति ॥ वैधकी गमने षड्विंश
तेषां भिन्नमुक्तं ॥ ब्राह्मणी वैधकी गत्वा किंचिद्दद्याद्द्विजानयेत् ॥ राजन्यां नु धनुर्दद्याद्द्वेयंगत्वा नु चैलकं ॥ शूद्रां गत्वा नु वै विप्र उदकुंभं द्विज
तये ॥ दिवसे पोषितो वास्या दद्याद्द्विजानयेत् ॥ वैधकी लक्षणं स्मृत्यं तरेऽभिहितं ॥ चतुर्थे स्वेष्टिणी प्रोक्ता पंचमेव वैधकी ॥ न वै
दिति ॥ इदं प्रायश्चित्तं गमनं नुस्यति विषयं ॥ तदुत्तमं यद्विशेषणं यत्प्रायश्चित्तं तदेव तत्र द्विगुणं कुर्यात् ॥ तदा होमनां गमने नु व्रतं य
स्याद्भर्ते न द्विगुणं चरेदिति ॥ शूद्रा गमनादधत्तश्चतुर्विंशतिमते विप्र उक्तः ॥ वृषलयामाभजानुत्तरीणि वर्षाणि चतुर्धर्माकाले न कर्तुं जीते
ति ॥ गमनं दवां नैव विहितं ॥ शूद्रां गच्छेत् न जानां स्त्रियंगत्वा नु कामुक्तः ॥ प्राजापत्यं प्रकुचं तदृष्टिं वा वारुणीं द्विजराति ॥ पुत्रस्यादिग
मने संवत्साह ॥ पुत्रकृती गमनं कृत्वा कामतो कामतोपि वा ॥ कृष्टे वा द्रायणं कुर्यात्ततो मुच्येत् ॥ कित्तिव पात ॥ नयं शैल्युषकीं चैव राजकीं वैद्युजीवि
नीं ॥ गत्वा चो द्रायणं कुर्यात्तथा चर्मपजीविनीं ॥ यन्नु संवत्सरोक्तं ॥ राजन्यं यज्ञे नृषवेणु चर्मपजीविनीं ॥ एतास्तु ब्राह्मणो गमनं चो द्राय
णं द्रव्यमिति ॥ तदर्थ्यासं विषयं ॥ यज्ञशान्तपेना केवती रजतं चैव वैद्युजर्मपजीविनीं ॥ प्राजापत्यं विधानेन कृष्टेण केन भुध्यतीति ॥ नैव विधी

विनीगमनविशेषः। तद्वेत्तः सेनास्त्राद्विद्वति विषयः॥ कापालिकीस्त्रीगमनेयमत्राह॥ कापालिकात्रयोक्तुणां नारीगामिनानां तथा॥ तानां कृष्णधर्मसिद्धिं
मज्ञानादिदं वदयामि। ज्ञानिभेदेन गमने चतुर्विंशतिमनोपिहितं॥ ब्राह्मणीगमने कष्टं गमने सांतपनं चरेत्। रात्रीगमने पराकः स्याद्दिङ्गभेदे च हाधिकं
शृङ्गभेद्विजः कुर्यात्तद्विद्राघणव्रतं॥ चोडाव्यांगभेदे पुरुषस्य व्रतं चरेदिति विधवागमने चतुर्विंशतिमनोपिहितं॥ विधवागमने कष्टं महो
रात्रसमन्वितं॥ व्रतस्वगमने कष्टं सपादं तु समानचरेदिति॥ मुखमेधुने नृशानसोकं॥ यरुतपुनर्ब्राह्मणो धर्मपात्री मुखमेधुनं सेवेन स दुष्यति। प्रा
जापत्येन शुध्यतीति॥ राजस्वलागमने संवत् आह॥ राजस्वलां तु योग्ये द्वे विंशतिपतितां तथा॥ तस्य पापविशुध्यर्थमात्रे कष्टे विशेषकरति
आपत्तौ बोधि॥ उदक्याय दिग्घेन ब्राह्मणो मदमोहिताः॥ प्राजापत्येन शुध्येन ब्राह्मणानां च भोजनादिनि॥ चतुर्विंशतिमनोपि॥ राजस्वलां
द्विजोगत्वा पराकं तु समानचरेत्॥ सांतपनं द्वितीयोक्तं प्राजापत्यं परेहनीति॥ शातानां पोषि॥ अनुदकं मृत्रपुरीषकरणे च काकस्य श्रेणिसंवे
त्तस्मान्नं महाव्याहृति होमश्चरेत् राजस्वलागमने चेतदेव विद्वतीति॥ वसिष्ठे पि॥ राजस्वलादिव्यवाये शुक्लवृषं दद्यात्कृष्णलिंगमिति॥ मन्त्रसि
अमानुषीषु गोवजमुदक्यायामयो विषु॥ रेतःसिक्काजले चैव कष्टं सांतपनं चरेत्। गौतमे पि॥ उदक्यागमने त्रिरात्रं रात्रिं चारं च वि
तामपि॥ राजस्वलावधूनादिगमने त्रिरात्रोपवासो द्वादशानं कुर्यादिति॥ अत्रात्रात्रिहासवृत्तिं युगानि व्रतानि तान्युपयोजन्य
नरेणादि विषयत्वेन व्यनस्वापनीयानि॥ पितृष्वसक्ततादि विवाहे प्रायश्चित्तमाह सप्तमं तु॥ चितृष्वसक्ततां मातृष्वसक्ततां मातृष्व

त

नाभिरां॥ गच्छेन्नेनाः स्थियो मोहात्पराकेण विशुध्यति॥ स विभक्तार्थसमारुह्य श्वश्रुं चैव हिमानवः॥ अहोरात्रोचितो भूत्वा तप्तकृष्णद्वयं चरेत्। गकुमा
रीगमने चैव व्रतमेतत्समाचरेत्॥ सप्तमं तु पि॥ मातृपितृष्वसक्ततां भगिनी भगिनेयी गोचांडालीगमनेषु तप्तकृष्णद्वयं सांतपनं चरेत्। चतुर्विंशतिमनोपि॥
त्रातुश्चैव कनिष्ठस्य भार्या गत्वा तु कामतः॥ सांतपनं तु कुर्वीत कृष्णद्वयमथापि वा॥ मातृश्वस्त्रियं गत्वा पितृव्यतनयं तथा॥ तप्तकृष्णद्वयं कुर्वीत पञ्चाशत
त्सतां सुचा॥ गुरोर्द्विह तं गत्वा पराकं तु समानचरेत्॥ भगिनेयीं द्विजोगत्वा चरेत्। चोद्रायणव्रतं॥ मातृश्वस्त्रियं गत्वा पितृश्वस्त्रियं तथा॥ प्राजापत्यं प्र
कुर्वीत हारीतवचनं तथा॥ मातृश्वस्त्रियं गत्वा भार्या गत्वा तु कामतः॥ पितृव्यतनयस्येवं सपादं कष्टमाचरेत्॥ रौहिणीपुत्रतनयं चरेत्। चोद्रायणव्रतं॥ त
त्सतां न सक्ततां गत्वा पराकं तु समानचरेत्॥ चरेत्। चोद्रायणं विजोगत्वा पाध्याययोपितं॥ आचार्यस्य पराकं बोधायनवचनं तथा॥ संवेधिनस्त्रियं गत्वा सपादं
कृष्णचरेत्॥ विधवागमने कष्टं महोरात्रसमन्वितं॥ व्रतस्वगमने कष्टं सपादं तु समानचरेत्॥ सविभक्तार्थसमारुह्य तातिस्वजनयोपितं॥ सकृच्चात्राकं कष्टं पा
दं कुत्वा ततः पुनः॥ कुमारीगमने विप्रश्चरेत्। चोद्रायणव्रतं॥ पतितां तु द्विजोगत्वा तदेव व्रतमाचरेदिति॥ अत्रात्रात्रे पुनर्वसुगोस्वनाद्यनेपरीक्ष्य यथा वधुं बुद्धि
पूर्वावधिपूर्वाभ्यासाज्जासादि विषयत्वं योजनीयं॥ मूलवचनपठितपितृशरादिव्यतिरिक्तपरदारगमने व्याघ्रोक्तं कृष्णं ब्राह्मणं ब्राह्मणीं गच्छेत्। का
मां यदि कामते॥ कष्टं चोद्रायणं कर्तुं धर्ममेव प्रमादतः॥ अर्धमेव सकामायां तप्तकृष्णसकृन्मतौ॥ अर्धमर्धेनृपादीनां दोषु ब्राह्मणश्चरेत्॥ व्रतं व्रतं
चरेत्। धर्मो विषयस्य पतिरहो॥ अत्रो विषयश्चेद्विगुणमग्न्यामर्धमेव चेति॥ कण्वे पि॥ शृङ्गदारागतो विप्रश्चात्र कष्टं सपादं चरेत्॥ चोद्रायणं विजोगत्वा

मा

३१

समं ब्राह्मणव्रतमिति॥ यद्ब्राह्मणे नैव चातुर्वर्ण्यं प्रसूता सक्रमेण निविष्टं तदानीं ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी गमने यदुक्तं तदेव पादहीनं क्षत्रियादिगमने द्रु
 ष्यं व्याप्रवचनात्॥ विप्रणे व निविष्टाश्चेद्वातुर्वर्ण्यं प्रसूतयः॥ क्रमेण पादगोही नं व्रतं तासु गमने रुरुति॥ अथ मेव व्यायः क्षत्रियादिपट्टिणी ता
 स्वपि द्रुष्यः॥ ब्राह्मणभार्याश्च द्रागत्वा ब्राह्मणः प्रजापत्यं कुर्यादितिष्टवचनात्॥ ब्राह्मणश्च द्रेशापूर्वकं ब्राह्मणद्वारानभिगच्छेन्नित्यन धर्मकर्मणः कृष्टः
 अनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृष्ट इति॥ इदमनुसिपूर्वमकृष्टमनेवुसिपूर्वद्विगुणं॥ अर्धमेव प्रमादतरति किं गच्छेत्॥ ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिभार्या गमने यदुक्तं
 तदेव क्षत्रियादीनां स्वजातिभार्या गमने द्रुष्यं॥ कुतः॥ विप्रो नृपस्य भार्या यां यत्करोति समागमे॥ तदेव क्षत्रियस्यापि कुर्यादत्रैव संगमरति
 प्रजापतिधर्म किं गच्छेत्॥ गर्भपर्वतं परदारगमने यम आह॥ वपे द्ये परदारे पुत्रीणि श्रोत्रियदाकरति॥ प्राति लोभ्येन परदारगमने संवर्तते
 हा॥ कथं विद्वांस्यणी गच्छेत् क्षत्रियो वैश्य एव वा॥ गोमूत्रपावका हारो मासार्धं न विभुध्यतीति॥ शूद्रस्तु ब्राह्मणी गत्वा कथं चिकाममो हितः॥
 गोमूत्रपावका हारो मासे मे केन शुध्यतीति॥ एतदत्यंत व्यभिचारिणी ब्राह्मणी विषयः॥ रत्नविषये वधश्चास्तेन॥ तथा च यमसिद्धे॥ शूद्रस्तु ब्रा
 ह्मणी मुपगच्छेत् न वीरणे वैष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत्॥ ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां कृष्णां रवारोप्य महापथम
 नुसं ब्राजयेत्॥ तापमवतीति॥ यदप्यश्चेद्ब्राह्मणी मुपगच्छेत् त्रुहि न दूषकं वैष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येत्॥ ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा
 सर्पिषाभ्यज्य नग्नां गोरवरमरोप्य महापथमनुसं ब्राजयेत्॥ तापमवतीति॥ विनायता इति॥ राजन्यश्चेद्ब्राह्मणी मुपगच्छेत् पुरपत्रं वैष्टयि

ताराज न्यमग्नौ प्रास्येत्॥ ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां रक्त रवारोप्य महापथमनुसं ब्राजयेत्॥ तापमवतीति॥ विनायतो एवं वैष्टयारा
 ज न्यायां शूद्रश्च राजन्यवैश्ययो रिति॥ स्वेरिणी गमने शंखलिखिता वाहयुः॥ स्वेरिण्यं वृषल्येनावकीर्णः सन्नेत्र उदकुंभदद्याद्ब्राह्मणाय वैश्यायां वतु
 र्धं कालाहरो ब्राह्मणाभोजयेत्॥ क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितो यवाठकं दद्यात् ब्राह्मण्या त्रिरात्रोपोषितो घृतपात्रं दद्यादिति॥ वैधकी गमने षड्विंशम
 तैः प्रायश्चित्तमुक्तं॥ ब्राह्मणी वैधकी गत्वा किं चिदुद्याद्विजानयेत्॥ राजन्यां गुधनुर्दद्याद्द्वे त्रयां गत्वा तु चैत्रकं॥ शूद्रां गत्वा तु वैष्टय उदकुंभं द्विजा
 तये॥ दिवसोपोषितो वास्या दृष्टा द्विप्राय भोजनमिति॥ वैधकी लक्षणं स्मृत्यं तरेऽभिहितं॥ चतुर्थे स्वेरिणी प्रोक्ता पंचममेव वैधकी भवे
 दिति॥ इदं प्रायश्चित्तं गमनस्य ति विषयः॥ तदुत्तमो यद्विशेषेण यस्यायाश्चेत्तमुक्तं तदेव तत्र द्विगुणं कुर्यात्॥ तदा होमना॥ गमने गु व्रतं य
 स्याद्भर्ते न द्विगुणं चरेदिति॥ शूद्राणां प्रमादधरश्चेत्तुर्विंशतिमते विशेः उक्तः॥ वृषल्यं माभिजातसु त्रीणि वर्षाणि चतुर्थकाले नक्तं कुंजीते
 ति॥ गर्भादवतीतत्रैवाभिहितं॥ शूद्राण्यं हीनजातानां स्त्रियं गत्वा तु कामुक्तः॥ प्रजापत्यं अकुर्वीत रश्चिं वा वासणीं द्विज इति॥ पुत्रस्यादिग
 मने संवर्ग आह॥ पुत्रकरी गमनं कृत्वा कामनो कामतो विवा॥ कष्टे चांद्रायणं कुर्यात्ततो मुच्येन किं लिखता॥ नद्यं शैल्युषकीं वैवराजकीं वैष्णवीं
 नी॥ गत्वा चांद्रायणं कुर्यात्तथा चर्मपि जीविना मिति॥ यनु संवर्तते नोक्तं॥ राजन्यं यशैल्युष वैष्णवीं जीवितं॥ एतासु ब्राह्मणो गत्वा चांद्राय
 णं दूयमिति॥ तदस्यास विषयः॥ यज्ञशातपेना केवती रजतां वैवैष्णवीं जीवितं॥ प्रजापत्यं विधाने कष्टेणे केन शुध्यतीति॥ नमो भगवते

दिनविशेषविस्तारिर्गामिनेकृष्णं कर्म त्रैलोक्येऽपि तदाह गौतमः ॥ अमानुषोऽपि गौतमः ॥ अमानुषोऽपि गौतमः ॥ अमानुषोऽपि गौतमः ॥ अमानुषोऽपि गौतमः ॥
 कर्मणा शिवतामाह ॥ गौतमी च त्रिरात्रेण गौतमी कर्मणा ददति ॥ शुद्धयतीति शेषः ॥ एतच्च सकृद्गमने रतः सकाशं सर्वं विवृणोते ॥ रतः सकांते तु सकृद्गम
 ने संवत्सराह ॥ नरो गौतमने कर्म कृत्वा सातपथं चरेदिति ॥ अथ गौतमी जावलि राह ॥ तप्तकृच्छं तु गौतमी परदारं तथैव च ॥ इतरेषां पश्चिमां तु कृच्छा
 दो विधीयत इति ॥ बहुक्षीरादिगुणवत्त्वांगविआह गौचतुर्विंशतिमते दर्शितं ॥ नरो गौतमने कृत्वा स्वरे चंद्रायणव्रतमिति ॥ तत्रैवा विवृणोते संन्याया
 स्त विष्णु राह ॥ कुर्यात्परदारगमने गौतमी गौतमने च तिर्यग्यो नावकाशे एकदिना गोपाने च सवासास्नानमाचरेदिति ॥ अथ विद्वि असंबन्धिन्यां
 गुणवत्त्वांगवि अत्यंताभ्यां त्रैलोक्ये विविता बहवः ॥ तिर्यग्यो निषुगो वर्जसन्नेलस्नानः पयसा हारं गोभ्यो दद्याद्द्वेध्ववकीर्णः संवत्सरां जापयं
 चरेदिति ॥ अथोक्तं त्रैलोक्ये गुणवत्त्वांगवि विष्णुयां सवनं स्वविप्रसंबन्धिन्यां गौतमी गौतमः ॥ सार्वीस्यो नि सगोत्रादिष्वभायोऽनुषायां विचरं
 त्यसमं अवकरं त्येकरं ति गोसंयुक्तं शकटकादिवाहने आस्त्याय स्त्रियं भुंजानस्य यमः आह ॥ यद्विगोभिः सप्रायुक्तं या नमास्त्यवे द्विजः ॥ मे
 शुनं सेवते तत्र मनुः स्वायं तु बोधनात् ॥ त्रिरात्रं क्षपणं कृत्वा सन्नेलस्नानमाचरेत् ॥ गोभ्यो यवाठकं दत्त्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति ॥ मनुष्ये
 मेधुनं तु समारोप्य पुंसि योषिति वा द्विजः गोधानेष्कादिवाहने वसनसास्नानमाचरेदिति ॥ पूर्वमहिष्यादिगमने यत्रा जापयं मुक्तं तदभ्या
 सविषयं ॥ सकृद्गमने विदानीमाह ॥ महिष्युष्टीरवरी गौतमी च होरत्रेण शुध्यतीति ॥ महिषी च उष्ट्री च वरी च ता गच्छतीति महिष्युष्टीरवरी गौतमी

६५

स एके नोपवासेन शुध्यतीति ॥ अथोक्तं मज्जिमसंन्याया नार्याश्वं डालसंपर्के प्रायश्चित्तं वक्तव्यं तस्य चापाद्विषयमपि त्रैलोक्ये पद्विशेषानुवादेन तत्र ताव
 दसंयुक्तं विमोहः ॥ डामरे समरे वापि दुर्भिक्षे वा जनक्षये ॥ बंदिग्रहे भयार्ते वा सदा स्त्रीति निराक्षये दिति ॥ डामरः परसेन्यकृतो भ्रात्रा आदिः ॥ समरः सेनयोर्मु
 र्धन्यं ॥ दुर्भिक्षं दृष्ट्यभावादिनाऽज्ञानाभावः ॥ जनक्षयो मारिकादिनिमित्तैः घनुरे रोगविशेषैर्बहुनां प्रजानां मरणं ॥ बंदिग्रहो बलाकारेण स्त्रीणामपहारः
 भयार्तिश्चो रराजादिकृत उपद्रवः ॥ एवं विधाश्चापस्तु पुरुषः स्वप्राणरक्षणार्थं पलायमानो न स्त्रियमुपेक्षेत किंतु तस्या अपि यथारक्षणां वृत्तिं
 तथा निरीक्षणं कुर्यात् ॥ यदा पुरुषो रक्षितुं मशक्तः तदा नीमापनायाः स्त्रियाः कथं चिच्छं डालसंपर्के किं कर्तव्यमित्यत आह ॥ चं डालैः सह संपर्के
 यानरी कुरुते द्विजः ॥ विप्रान्द्रो वरान्कृत्वा स्वकंदोषं प्रकाशयेत् ॥ आकंठं संमिने कूपे गोभ्यो दक कर्दमे ॥ तत्रा स्त्रियो निराहोरात्र होरात्रेण निष्क
 मेत् ॥ सक्षिरं वपनं कृत्वा पुंजीयाद्यावको दनां त्रिरात्रं पुनः सत्वात्वे करत्रं जलं वसेत् ॥ शंखपुष्पी लता मूलं पत्रं वा कुसुमं फलं ॥ सवर्णं पत्रं
 गव्यं नैका धाया वापि वैजलं ॥ एकभक्तं चरेत्तथाद्यावत्पुष्पवर्णी भवेत् ॥ व्रतं चरति तद्यावत्संवत्सरे व्रतं बहिरिति ॥ वराज्वेदं वेदांगनवेत्या
 दिप्रोक्तं गुणविशिष्टां दृशान्द्रं शंखं व्याकां विप्रान्द्रं वदं कृत्वा तेषां मये स्वकीयं पापमवंचनेन निवेदयेत् ॥ यैश्च चतुर्विंशत्यहं दिव
 प्रोक्तानां दशानां विप्रानामये निवेदयेत् ॥ ततस्तेरनुज्ञां तत्र तमेव मानरेत् ॥ कंठं प्रमाणं कूपं वा लासौ दकेन गोमयेन तं मा पूर्य तत्रैकं दिनं नि
 रंतरं मवस्थायोषोष्य परेद्यं निर्गच्छेत् ॥ निर्गच्छेद्यथावकाशं भुंजीत ॥ ततो दिनत्रयमुपैष्य चतुर्थदिने माकंठं जले स्त्रियां पंचमदिने शं

स्वपुष्पीमूलादिभिः स्ववर्णेन पंचगव्येन सह क्वाथितं जलं पिबेत् ॥ ततः षष्ठ्यदिनमारभ्य यावद्दशदिनपर्यंतमेकभुक्तं चरेत् ॥ तत्रादिनेन गृहे वा ति-
 किंतु बाहरे वा निवसेत् ॥ यथोक्तं व्रतचरणानंतरं कर्तव्यमाह ॥ प्रायश्चित्ते ततः तृतीये कुर्याद्दिश्याणो जने ॥ गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुभं
 पाशशरो ब्रवीदिति ॥ **अथ नवदक्षिणा शिरस्को व्रतविशेषः स्मृत्यंतरे पिदति ॥** चंडालेन तु संपर्कं कदापि न कथं च न ॥ स शिरसं वपनं कृत्वा भु-
 जीयाव कौदनं ॥ त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् ॥ आत्मना संमिते कूपे गोमये दक कर्दमे तत्र स्निग्धानि राहारा त्रिरात्रं तु ततः
 सिपेत् ॥ शंखपुष्पीकृतमूलं पत्रं वा कुसुमफलं ॥ क्षीरं स्वर्णं संमिश्रं क्वाथयित्वा ततः पिबेत् ॥ एकभुक्तं चरेत् ॥ श्वाद्यावत्पुष्पवती भवेत् ॥
 बहिसा वज्रनिवसेद्या वज्रं रतिसा व्रतं ॥ प्रायश्चित्ते ततः तृतीये कुर्याद्दिश्याणो जने ॥ गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुभं स्वायं भुजो ब्र-
 वीदिति ॥ **ततः नवकामकृतं विषयं ॥ कामकृते तु सकृः द्रुमने कथ्यते ॥** **संपृक्ता स्यादथां त्यैर्यासा कृष्णं स मानं चरेदिति ॥**
यथा ॥ हितगर्भाया एव पश्चाच्छंडालादि व्यवसायादाते नैवा विप्रोक्तः ॥ अंतर्बली तु युवतिः संपृक्ता यां त्ययोनिना ॥ प्रायश्चित्तं न सा कृ-
 यं द्यावद्भोजनं नैव सृजः ॥ न प्रवारं गृहे कुर्यान्न चो गेषु प्रसाधनां न शयीत समं भर्तृन च भुजीत बांधवैः ॥ प्रायश्चित्तं गते गते विधिं क-
 र्त्वा द्विकंचरेत् ॥ हिरण्यमथ वा धेनुं दद्याद्दिश्याणो जने ॥ यदा तु कामतो त्यं संपर्कं करोति तदोशनसोक्तं ब्रूय ॥ अंश-
 जेन तु संपर्कं भोजने मैथुने कृते ॥ प्राविशेत्सं प्रदी प्राप्नोत्कनसा **विशुध्यतीति ॥** रतः संकृतस्य नां डालगमनस्य प्रायश्चित्तं

६६

गोत्रां समानार्थं विवाह्यं चोदयणं चरेत् ॥ स्वयं ज्यैनां विप्रयादिति ॥ शतान्तपोषि ॥ पारिणीयसंगोत्रां तु समानं चरेत् ॥ कृत्वा तस्याः समुत्सर्गं मतिरुद्धं समाचरेत् ॥
 मानुसस्य सतामृद्वा प्रागुक्तोत्रां नथे च ॥ समानं चरेत् ॥ नैव द्विजश्चां द्रायणं चरेदिति ॥ **विधाय नोपि रसगोत्रां चैव मत्स्योपयच्छेन्मातृवदेनां विप्रयास्रतां**
चैकृष्णपादं चरित्वा यमआत्मनो मिंदाभस्तु नरजिश्च शरदादित्ये गाभ्यां कुरुयादिति ॥ ननु कुरुष्व सक्तानां तु सक्तयोर्विवाहस्य तत्प्रकरणे गीकृतत्वादेन प्राय-
 श्चिन विधानं विस्तरमिति चेन्नैवं आसुरादि विवाहोत्पन्नयोः सापिंड्यानिवृत्त्या विवाहानं गीकारेण प्रायश्चित्तस्य तादृश्यत्वात् ॥ ननु गुरुतन्यगम्य पूर्वोदा-
 हृतो यो व्रतयेऽन्यान्यपि कानिचिद्भूता विस्मयंती तदा हां गिराः ॥ महाव्रतं चरेद्वापि देद्यात्सर्वस्वमेव वा ॥ युर्वर्धवा मृतो युधे मुच्यते गुरुतन्यगम्योक्तं
 मंगुरादि ॥ गुरुदारगात्री संवत्सरं कंठकेनीं शारवापरिष्वज्याधः शायी त्रिषवणो भैक्षहारः पूतो भवतीत्यश्वमेधान् पृथग्स्नानेन वेति चेन्नैव ॥ **ततः**
पिपृर्नो कुरीत्या गुरुतारतम्यं तत्पत्नी तारतम्यं तत्संयोगतारतम्यं वोषजी व्यवस्थं पत्नी वा नि ॥ पश्चादिगमनस्य पितृदारादिगमनादर्वाजीनत्वे-
 न तत्राव्यप्रायश्चित्तमाह ॥ पशुवेश्यादिगमने माहं पृथ्वी कपी स तथा ॥ वरीं न स्रकरी गत्वा प्राजापत्यं समाचरेदिति ॥ पशुरश्वादिवेशोऽति संजीवन-
 हेतु तया हतीति वेत्या ॥ यद्यपि कपी स्रकरी चाव्यदेहत्वाच्च मनुष्येर्गंतुं योग्या तथापि केपु चित्त्वा देहयोरापितयोः सद्राव्यत्वादुपगमनाविषयं पि-
 दं व्रताभिधानां वेत्यायां गार्हापि दमवगंतव्यं गर्भं कृत्वा आह ॥ प्रसृतो यस्तु वेश्यायां भैक्षं पुद्गुद्विः यतो द्विः शतं सहस्रं मभ्यस्य सा विजिमे-
 ति शुल्यतामिति ॥ अतुर्विशतिमते पशुगमने प्राजापत्यमुक्तं ॥ सर्वेषां पशुजालीनां गमने कृष्णमाचरेत् ॥ शुनी चैव द्विजो गत्वा अधिकं समाचरेत्

सेवायामाति कृष्णं कृष्णं कृष्णं चरेत् ॥ **अथ नियमो योचितो ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृष्णार्धं प्रजापत्यमति कृष्णं** ॥ वैश्ययोचितो ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवाया
 महोरात्रं त्रिरात्रं कृष्णार्धं मिनी ॥ **यं** ॥ **होतृगर्भे** वपश्चान्ध्यं द्रादिव्यं वहरति तदा गर्भपातं कथा प्रसवो नारमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ **गर्भाचस्पृश्यं** तारं ॥ अं
 तर्गर्भा तु यानारी सनेता कर्म्यका मिना ॥ **प्रायश्चित्तं नरा कुमार्थावद्गर्भे न निस्ततः** ॥ **जाते गर्भे** व्रतं कुर्यात्स्वन्मासं तु यावत् ॥ ने गर्भ दोषस्तत्राति संस्का
 र्यः स यथा विधिरिति ॥ **योचितकृतापराधेन केवलं तस्या एव प्रायश्चित्तं केतुन कृत्तुं रपीत्याह** ॥ पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्यासुतां पिवेत् ॥ पतिता र्धं शरीरस्य
 निष्कृतिर्न विधीयत इति ॥ **यस्य विप्रस्य बाह्यादि च न सृष्टुं भार्यासु अन्यतमा या कानि सुतां पिवेत्** ॥ तस्य विप्रस्य पुंस्त्रीद्वयात्मकं यच्छरीरं तस्य वा
 रीरस्यार्धं स्त्रीरूपं पतनी ॥ **स्त्रिया र्धं शरीरं** श्रुति सिद्धं ॥ **अर्धं वा एव आत्मनो यस्य जीति** ॥ तत्र पति तस्यार्धं शरीरस्य स्त्रीरूपस्य सुतापानं प्रोक्तं व्यति
 रिक्तेन स्वल्पव्रतेन न निष्कृतिः ॥ **परिशुद्धिर्न विद्यते** केतु सुतापानं व्रतमेव तथा कार्यमित्यर्थः ॥ **यद्वा पति तं स्त्रीरूपमर्धं शरीरं यस्य पुस्वरस्यासौ प**
तिता र्धं शरीरः तस्य स्वयं सुतामपीतवतां पिभार्या कृतापराधेन निष्कृतिः **परिशुद्धिः** कर्माधिकारलक्षणा न विद्यते अतस्तदधिकारसिध्यर्थं तेन
 प्रायश्चित्तमाचरितव्यं ॥ **एतदेवाति प्रेत्य मनुष्यलिष्टा भामे तदेव वचनं पठितं** ॥ **योचितकृतापराधेन पुस्वरस्य यथा प्रत्यवायस्तथा पुस्वानुष्टि**
तधर्मेण योचितो निष्कृतिर्न विध्यतीति न शंका यथा यतो यातवत्यय आह ॥ पतितो केन सायानि ब्राह्मणीया सुतां पिवेत् ॥ इहैव साधुनी गृध्री
 सूक्रीवो पजायत इति ॥ **वलिष्टोपि** ॥ **या ब्राह्मणी सुतापीतवती न तं देवाः पतिलोकं नयंति** ॥ इहैव साधुनी गृध्री सूक्रीवो पजायत इति ॥ **अस्मैका भवति**

६७

अथ नियमो योचितो ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृष्णार्धं प्रजापत्यमति कृष्णं ॥ वैश्ययोचितो ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवाया
 महोरात्रं त्रिरात्रं कृष्णार्धं मिनी ॥ **यं** ॥ **होतृगर्भे** वपश्चान्ध्यं द्रादिव्यं वहरति तदा गर्भपातं कथा प्रसवो नारमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ **गर्भाचस्पृश्यं** तारं ॥ अं
 तर्गर्भा तु यानारी सनेता कर्म्यका मिना ॥ **प्रायश्चित्तं नरा कुमार्थावद्गर्भे न निस्ततः** ॥ **जाते गर्भे** व्रतं कुर्यात्स्वन्मासं तु यावत् ॥ ने गर्भ दोषस्तत्राति संस्का
 र्यः स यथा विधिरिति ॥ **योचितकृतापराधेन केवलं तस्या एव प्रायश्चित्तं केतुन कृत्तुं रपीत्याह** ॥ पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्यासुतां पिवेत् ॥ पतिता र्धं शरीरस्य
 निष्कृतिर्न विधीयत इति ॥ **यस्य विप्रस्य बाह्यादि च न सृष्टुं भार्यासु अन्यतमा या कानि सुतां पिवेत्** ॥ तस्य विप्रस्य पुंस्त्रीद्वयात्मकं यच्छरीरं तस्य वा
 रीरस्यार्धं स्त्रीरूपं पतनी ॥ **स्त्रिया र्धं शरीरं** श्रुति सिद्धं ॥ **अर्धं वा एव आत्मनो यस्य जीति** ॥ तत्र पति तस्यार्धं शरीरस्य स्त्रीरूपस्य सुतापानं प्रोक्तं व्यति
 रिक्तेन स्वल्पव्रतेन न निष्कृतिः ॥ **परिशुद्धिर्न विद्यते** केतु सुतापानं व्रतमेव तथा कार्यमित्यर्थः ॥ **यद्वा पति तं स्त्रीरूपमर्धं शरीरं यस्य पुस्वरस्यासौ प**
तिता र्धं शरीरः तस्य स्वयं सुतामपीतवतां पिभार्या कृतापराधेन निष्कृतिः **परिशुद्धिः** कर्माधिकारलक्षणा न विद्यते अतस्तदधिकारसिध्यर्थं तेन
 प्रायश्चित्तमाचरितव्यं ॥ **एतदेवाति प्रेत्य मनुष्यलिष्टा भामे तदेव वचनं पठितं** ॥ **योचितकृतापराधेन पुस्वरस्य यथा प्रत्यवायस्तथा पुस्वानुष्टि**
तधर्मेण योचितो निष्कृतिर्न विध्यतीति न शंका यथा यतो यातवत्यय आह ॥ पतितो केन सायानि ब्राह्मणीया सुतां पिवेत् ॥ इहैव साधुनी गृध्री
 सूक्रीवो पजायत इति ॥ **वलिष्टोपि** ॥ **या ब्राह्मणी सुतापीतवती न तं देवाः पतिलोकं नयंति** ॥ इहैव साधुनी गृध्री सूक्रीवो पजायत इति ॥ **अस्मैका भवति**

५

दु

अपकोपहनानां परित्यागस्य स्य तत्रैवांगीकृतत्वात्। चतस्र एव संत्याज्याः पतने सत्यपि स्त्रियः॥ अपकोपहताया शुभमर्तुघ्नी पितृपुत्र
गेति॥ वसिष्ठेति॥ चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगुरुगच्छया॥ पतिघ्नी तु विशेषेण जुगिती पगता च येति॥ जंगिती जगुप्सितः अपकादिः।
यास्तमत्केयापि॥ व्यभिचारादौ तु शुद्धिर्गर्भेत्यागो विधीयते॥ गर्भे भर्तृवधादौ च तथा महति पातकरि॥ यत्तु मनुनां कां विप्रदुष्ट
स्त्रियं भर्तृनिरुद्धादेकवेश्मनीति न तन्मूलवचनेन समानविषयं भर्तृरहितस्त्रीविषयत्वात् मूलवचनस्य मनुवाक्येन च विरुद्धादेक
वेश्मनीति भर्तृकर्तव्यताभिधानात्॥ परितनवाक्येन प्रायश्चित्ताभिधानात् प्रायसुं सः परदारेषु तच्चेनां कारयेद्वनं॥ ताचेत्युक्तः प्र
दुष्टे तसदृशोपमं त्रिता॥ कृष्टं चांद्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतमिति॥ यदपि याशवल्केयनां॥ हताधिकारां मालिनां पिंडमात्रो
पजीविनी॥ परिभृता मधः शय्यावासयेद्वाभिचारिणीमिति तदपि निरुद्धादित्यनेन मनुवाचनेन समानविषयः॥ तस्माद्यथोक्तस्य स्त्री
परित्यागस्य न किंचिद्वाधकमिति॥ जारेण जनयेदित्यनेन प्रमितव्यभिचारवर्गी प्रत्यभिहितं अथ शंकिता व्यभिचारां प्रत्याह॥ ब्राह्मणी गृह्यदाग
छेत्सरपुंसां समन्विता॥ सा तु नष्टविनिर्दिष्टा न तस्य गमनं विदुरिति॥ स्त्रियास्तान्द्रक्षकायास्तवल्केयनपरिगणिताः॥ रक्षेत्कन्यां पिता वि
नां पतिः पुत्रस्तु वार्धके॥ अभावे शातयस्तेषां स्वातंत्र्यं न स्त्रियाः क्वचिदिति॥ मन्त्ररपि पितारश्च तिको मारे भर्तारक्षतियौ वने॥ पुत्रस्तु

६६

मभिधापरेतः सेकास्त्रादिः कृतौ प्रायश्चित्तमाह॥ चतुर्वर्ण्यस्य नारीणां कृत्वा चांद्रायणव्रतं॥ यथाभूमिस्तथानारी तस्मात्तां न तु दूषयेदिति॥ नञ्वात्मनो
नस्यात्यंतजगुप्सितत्वा द्योषितः परित्याग एव न तु व्रतेन शुद्धिरित्याशं क्यता माशंका निवर्तयितुं भूदृष्टं तमुपन्यसति॥ ११॥ मिहिं चांडाळादिना से
नोपहतापि रवनने लेपनादिभिः सशोध्य यथा पुनः स्वीकृत्यते एवं योषिदापि चरितव्रता पुनः स्वीकरणीयानतु तां दूषयेत् न परित्यजेदि
ति॥ अथ वचनं यदप्यत्र चतुर्वर्ण्यस्य तिसां ज्ञान्येनाभिहितं तथाप्येतद्ब्राह्मणीव्यतिरिक्तविषये संकोचनीयं॥ ब्राह्मण्याः संवर्गे न विशेषा
भिधानात्॥ चांडालं पुंस्त्वसंम्लेष्टं अपाकं पातितं तथा॥ ब्राह्मण्यं कामतो गृत्वा चांद्रायणचतुष्टयं॥ रजकव्याधिशूलपवेषु च मेपि जीवनः ब्राह्मण्यना
न्यदागच्छेदकामादौ दंवत्रयमिति॥ आपकाले चांडालवशां गतया या नारी रेतः सेका सेकयोः प्रायश्चित्तमभिहितं॥ रुदानी मापनाया एव बलाच्च
दिसंपर्के सति रेतः सेका सेकयोः प्रायश्चित्तद्वयमाह॥ बांदिग्राहेण या भुक्ता हत्वा बद्धा बलाद्रुथान्॥ कृत्वा स्नानपनं कृष्टं शुद्धेत्पाराशरो वीतू॥ सक्त
दुक्तानुयातरी ने छंती पापकर्मभिः॥ प्रजापत्येन शुद्धे तं कुरु प्रसवणे न चोती॥ रज्ज्वादिभिर्बद्धा केशादिभिस्तु डयित्वा भयमुत्पाद्य या बलाद्
का भवति सा स्नानपनं कृत्वा शुद्धेदिति पाराशरस्य मतं॥ प्रासादमारुह्य प्रेक्षत इत्यस्मिन्नर्थे प्रासादप्रेक्षत इत्यन्यथाप्यवसीत तथाप्यमु
साधेत्यस्मिन्नर्थे भयादिति पंचमी द्रष्टव्या॥ द्वितीयवचनेपि हत्वा बद्धेत्यनुषंगनीयं॥ ब्राह्मण्याः प्रातिज्ज्ञेयना दूजातिव्यवसाये संवर्त
आह॥ ब्राह्मण्यकामाद्गच्छेत्तु दक्षत्रियं वैश्यमेव च॥ गोशूत्रयावकैर्मसि न दध्वा विमुध्यतीति॥ षट्त्रिंशन्मतेपि॥ ब्राह्मणी क्षत्रियवत्स

यो

गर्भे तथापि स्वर्गहेषु पुनरागमनं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ **प्राप्ता** विस्मया धातोस्तच्छब्दविषयोः ॥ एतच्च मनुष्याप्यभिहितं ॥ अधिविज्ञानुयानातीति
 गर्भे दुषिता गृहान् ॥ सासधः सन्निरोधव्यात्याज्या वा कुलसन्निधाविति ॥ नन्वत्राधि वेदनं निर्गमनविधिना मुपन्यस्तं मूलवचने तु तत्र
 नमिति वैषम्यमिति चेन्न ॥ तस्या प्रैवाजकत्वात् निर्गमनभ्रंशाभावयोः सभयनमुत्पत्त्यात् ॥ अतस्तदृशी नारी सांत्वनादि नो केनाप्युपायेन
 ग्रहणं निरोधव्यायादिकथं चिन्तितेऽस्मिन् मन्त्रस्यानदापित कुलसन्निधौ स्याज्या ॥ आदौ रोषं शांतिपर्यंतं बंधुमध्ये स्थापनीयेति वा
वर्णा पुनरागमनं भवेदित्यत्रागमने प्रतीक्षणीयं कालावधिमाह ॥ द्वामेतु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ दशाहं न त्यजेन्नारीत्यजे
 न्नष्टं कृतं तथेति ॥ **यस्ताडिता** सती निर्गता तस्याः पुनरागमनं प्रतीक्षं दशादिना नि कुर्यात् ॥ द्वामेदिने तथा गृहे प्राप्ते सति नेयं प्राय
 श्चिन्ता भाग्यवति ॥ उध्वं तु कुलस्त्री व्यभिचारे चितप्रायश्चित्तं भाग्यवति ॥ अतो दशाहं मध्ये तदीयव्याभिचाराद्यश्रवणे तानपरि
 त्यजेत् ॥ यदि नष्टवेन सा श्रूयते तदा दशाहं मध्ये पृथक् प्रायश्चित्तं परित्यजेत् ॥ **अथान** पंश्रुषित्वं भर्ता दयस्तानपरित्यजेत् युतादा
 स्तेषां प्रायश्चित्तमाह ॥ भर्ता चैव चरेत् कृष्टं कृष्टार्धं चैव बंधनादिति ॥ **अकृत** प्रायश्चित्तानां भर्ता दीनां गृहे भोजनादिकमाचरन्नुप
 वासेन शुद्धमतीत्याह ॥ तेषां पुक्ता वपीत्वा च अहोरात्रेण शुध्यतीति ॥ **ननु** ब्राह्मणीया परपुंसात्पमान्विता भवति युक्ता स्यात्सा
 गः ॥ या तु ताडनेन वा निजिनां तरेण वा निर्गच्छत्यपि न पुरुषां तरेण समन्वेति तस्याः को नाम दोषः येन दशाहं दूधं तस्या अपि सा

६९

गोविधीयत इत्यत आह ॥ ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा विवर्जिता ॥ गत्वा पुंसां शतं याति त्यजेत् युतां तु गोत्रिणरति ॥ यद्यपि कोधादिना निर्गच्छती
 न न दानीं पुरुषां तरेण समन्वेति तथापि गत्वा कालां तरेण शतं स्यात्केषु पुरुषेषु संवरतीति मन्वा बंधवास्तां परित्यजेत् ॥ **ब्राह्मण्या** अपि बहु
 पुरुष संवारेण्यगणिकत्वं भवति तदाह **प्रजापतिः** ॥ अभिगच्छति यानारी बहुभिः पुरुषैर्मिथः ॥ व्यभिचारिणीति सा तथा प्रत्यक्षं गणिके
 ति चेति ॥ **यथा क्ता** ब्राह्मण्याश्चांडालसमत्वमभिप्रेत्य गृहं प्रवेशं निषेधति ॥ पुंसे यद्विगृहं गच्छेत् दशुध्वं गृहं भवेत् ॥ पितृमातृगृहं चैव
 जारस्ये च तदुहमिति ॥ **सिंयं** ब्राह्मणीश्च निवासा र्थं पृथक् वा पितुर्वा मातुर्वा जारस्यान्येस्य वा दाक्षिण्यं विषयस्य कस्याचिद्वधो गृहं
 प्रविशति तद्गृहं चांडालाधिक्ये तद्गृहं वदत्यंतमपि विज्ञेयं भवति ॥ **अविज्ञात** स्तु चंडालो यत्र प्रवेशं निषिद्धं तीत्यादिना चंडाला वासे गे
 त् प्रवेशेन यथा गृहं शुद्धिरभिहितं तथा पुंश्रव्या ब्राह्मण्याः प्रवेशो गृहं शुद्धिः कर्तव्या तच्छुद्धिप्रकारमाध्याय परित्यज्यात् ॥
रक्षति ॥ उद्धिरव्यतद्गृहं पश्यात्संयोगव्येन संवयेत् ॥ त्यजेच्च मृन्मयं पात्रं वस्त्रं कपटं च शोधयेत् ॥ तं भारान्धो धयेत् सर्वान् जोकेशः
 सकलोद्भवान् ॥ तान् प्राणिपंचगव्येन कांस्या निदशाभस्मभिः ॥ प्रायश्चित्तं चरेद्दिप्रोवाक्षणे सप्तकोदितं ॥ गोदूषं दक्षिणां दद्यात्सा
 प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥ दनरेषां भोरात्रं पंचगव्यं च शोधयेत् ॥ उपावासे र्वतेऽपुण्यैः स्नानं संध्या र्चनादिभिः ॥ उपहोमदया
 दानैः शोधयेत् ब्राह्मणादयः ॥ आकाशवायुरग्निश्च मेध्यं भूमिगतं जलं न दुष्येति हि दशमं श्रव्यं तेन च मसायंथेति ॥ उद्धे

स्वनाहनेः तेन कुड्यादिलेपनादिकमुपलक्ष्यते। पंचगव्यसेचनं परमोक्तुज्जादिषु न समानं। मृन्मयस्य भांडस्य त्याग एव न तु पंचगव्यसेचनादिना शुद्धिः। वस्त्रकाष्ठयोर्धान्यादिसंभाराणां च द्रव्यशुद्ध्या यथोक्तं शोधनं कुर्यात्। नारिकेलकपिशालाबुबिन्वादिफलसंभूतानां पात्राणां गोवालैर्मर्जनां तापस्याम्लादिना शुद्धिः पूर्वमुक्ता अत्र तु पंचगव्येनेति विशेषः। कांस्थपात्राणां दशाकृत्योपसमनाधर्षणं। गृहस्थापीतुपरिषद्विनिर्दिष्टं सदक्षिणं प्राजापत्यद्वयं चरेत्। अन्येषां तु तद्गृहवासिनां उपवासः पंचगव्यप्राशनं वा। तद्गृहवासिभिः सह व्यवहर्तृणां गृहांतरवासिनां ब्राह्मणादीनां निर्दिष्टोपवासदीनामन्यतमेन शुद्धिः। तद्गृहवासिनामाकाशादीनां निर्लेपनत्वात् न यत्नसंपादनीयः। **अस्थिराणि तान दृष्टव्यानि च निःकृतिः**। त्रिउक्तस्वतः स्वर्गेषु च मसानां यथा गोच्छिदेषु शस्त्रदृष्टः तेषां निर्लेपस्वभावत्वात्। तद्गृहाकाशादिष्वप्यवर्गं तव्यं। अत्र बाह्यलन्यायस्यापि प्रेतत्वाच्चिरकालविषयमिदं परिशोधनं द्रष्टव्यं। सकृद्वेशेन मर्जनादिभिः शुद्धिर्निर्दिष्टव्या। ॥ गम्येतराभिगमने सति निष्कृतिर्यथायत्र साकहितकारणमभ्यधाति। अध्यायमूर्जितमिति दर्शयंस्वयुक्त्या व्याख्यास्य राशरकृता विहमाधवार्यः इति श्रीमहा० माधवा मास्यकृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

स्वविरेभावेन स्त्रीस्वातंत्र्यमर्हति। बाल्येऽपि तुर्वशो तच्छेत्वाणिग्रहस्य यो वने पुत्रस्य स्वविरेभावेन स्त्रीस्वातंत्र्यमर्हतीति। अत्र प्रोक्तो भोरक्षमेधोतिरिक्तः पुमान्परदत्तश्च्यते। तेन पुंसासमन्विता प्रीत्यतिशयद्योतकहास्यादिव्यवहारपुरःसरं सम्याग्विना ब्राह्मणीयदाकेन चिद्व्याजेन यामांतरं देशान्तरं गत्वा चिरं निवसेत्सानष्टेति विनिर्देश्याबंधमध्ये प्रख्यापनीया। ननु तस्याः पुनः स्वगृहगमनमस्ति गृहं प्रत्यागतापि विवाहनीयेत्यर्थः। **अपुंसकेण यथोक्तसमन्वयोभावेऽपि स्वातंत्र्येणात्रिंशत्तस्त्रीपरित्यज्येत्याह।** कामा मोहात्तु यत्तु तस्यैका बंधून्कृतान्पतिं। सानुनष्टपरे लोके मानुषेण विशेषशरति। **बन्धवादीनामन्यतमस्य समीपे स्वातंत्र्यमिति स्त्रीधर्मः।** तथा न धर्मप्रकरणे यासवन्क्याह। पितृमातृकृतप्राप्तानुश्रवश्च भुरमानुल्लेः। हीनानस्यादिना भन्नगिर्हणीयान्यथा भवेदिति। **स्वतः सति वा स्त्रीकामाद्रा यथोक्तस्त्रीधर्मपरित्यागाद्वा** बंधवादीन्यस्त्यज्य यामांतराहो निरवस्तुं गच्छेत्। सानुशास्त्रोक्तधर्मोच्छिन्नत्वात् परलोके नष्टनरकं प्राप्नोति। अथ कथं चित्कालोत्तरे निर्विण्णमायश्चिन्तयित्वा परलोकं जयेत् तथा पित्राभुषेषु बंधादिषु सर्वथा अवशं न लभत इत्यभिप्रेत्य विशेषगत्वात्कं। उक्तार्थस्य निमित्तविशेषेण पवादमाह। मदमोहयुतानारीक्रोधादंडादिताडिता। अद्वितीयगता चैव पुनरागमनं भवेदिति। **मदमोह** श्रुतिरस्ति राजनकोमानसोदोषः। पश्यादिशुश्रूषास्त्रीणां परमो धर्म इति एतादृशस्य विवेकस्याभावो मोहः। उक्तदोषद्वयेपि तानारीशिक्षयितुं पश्यादयो यरादंडादिभिस्ताडयेयुस्तदा व्यवधितासायथोक्तबंधादिसहायं विना स्वयमेकोकिन्येव यथापि नि

लान्नभोजनं बंदी गृहीतादिषु। तत्र सर्वत्र चांद्रायणेन शुद्धिः॥ अथ चतुर्विधं मेध्यं तद्विपरीतममेध्यं तदाह देवतः॥ वक्ष्यते तः परं सर्वमेध्यामेध्यस्य
 मुद्रां शुचिपूतं स्वयं शुद्धं पवित्रं चेति केवलं। मेध्यं चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत्। दूषितं कश्मलं दुष्टं वज्रितं चेति किं गतः। चतुर्विधं
 ममेध्यं सर्वं व्याख्यास्यते पुनः॥ न बंधो निर्मलं वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते। शुद्धं पवित्रं पूतं च पूतमित्यादिधीयते। स्वयमेवाहयद्रव्यं केवलं
 धन्यतागतं। स्वर्गं वरं जगमं वापि स्वयं शुद्धादिति स्मृतिः। अन्यद्रव्यं रूढं यत्स्वयमेव नान्यथा शोधयेत्। हव्यकव्येषु पूज्यं यत्तस्य विनामिति स्मृतिः॥
 अथ सर्वाणि धान्यानि द्रव्याण्याभरणानि च। अवर्ज्यं भक्ष्यजातं चाशुचीन्येतानि केवलमित्यादिना चतुर्विधं मेध्यं निरूप्य दूषितादि चतु
 र्विधं ममेध्यं निरूप्यते। शुच्यप्यशुचिरं स्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते॥ मानुषास्त्रिवसा विष्टरितो मृत्तार्तवानि च। कुणपं शूकमित्येतत्कश्मलं
 चाप्युदाहृतं। स्वेदाश्च विंदवः फेना निरस्तं नखरोम च॥ आर्द्रं च मासि गत्येतदुष्टमाहुर्द्विजा जयः॥ व्यंगैः पतितं चांडालैः ग्राम्यस्य कारुकुटैः
 श्वान्नित्यं विवर्ज्यं स्फिः षडेते धर्मतः समाः॥ सवर्णस्य तिकाभूमिर्मतो मत्तरजस्वलाः॥ मृगविक्रमश्च शुद्धश्च वर्ज्यो स्वस्वकालतः॥ इति
 तत्र वर्णितं न चतुर्विधमेध्यं नोपहतस्यान्नस्य शुद्धिः मकुत्वाभोजने चांद्रायणं चरेत्। रितो मूत्रपुरीषाणां शुद्धिर्चांद्रायणे स्मृतेति। गोमांसादिभक्षणे चांद्रायणं संबर्तते। गोमांसं
 मानुषं चैव स्मृतिहस्तात्समाहृतं। अभक्ष्यं तद्विजातीनां भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत्। श्वविडालरक्तोष्ट्राणां कपे गोमायुका कथेः॥ प्राश्य मूत्र

९९

नं पुरीषं च चरेच्चंद्रायणं व्रतमिति मनुरपि॥ विदुराह रक्तेष्ट्राणां गोमायोः कपिका कथेः॥ प्राश्य मूत्र पुरीषाणि द्विजश्चांद्रायणं चरेदिति। शाततमपो
 पि गोमांसभक्षणे प्रायश्चित्तं पूर्वमृषिभिः कृतं सभयं नातिक्रामेद्यधतिक्रामेत्तत्तश्चांद्रायणं चरेदिति। वृथपातसोपि। अगम्यागमने चैव म
 धे गोमांसभक्षणे। शुद्धे चांद्रायणं कुर्यान्न दीगत्वासमुद्रगां। चांद्रायणे तत्तश्चार्णिकुर्याद्दीक्षाभोजनं। अनदुस्सहितांगां न दद्याद्विजेषु
 दाक्षिणामिति शंखलिखितावपि। सृगावकुक्कुटदंष्ट्रिकव्यादवानरखरोष्ट्रगजवाजिविदुराह गोमांसभक्षणे चांद्रायणमिति चांडालं च
 भक्षणे चांद्रायणमिति आह। अंत्यावसायिना मन्त्रमश्रीयाद्यश्च कामतः॥ सत्तु चांद्रायणं कुर्यात्तत्तत्कृष्टमथापि वेति॥ इति तेषां चंडा
 लान्नं प्रभोदनयदिपुंजीतयो द्विजैस्तत्तश्चांद्रायणं कुर्यान्मासमेकं व्रतं चरेदिति॥ यत्तु चतुर्विंशतिमतेमिहितं। विष्णुत्रयभक्षणे वि
 ष्वक्षरे चांद्रायणद्वयं। आदीनां चैव विष्णुत्रये चरेच्चंद्रायणं त्रयोः श्वकाकोष्ठकुपिकीटादिभक्षणे। अमेध्यानां च सर्वेषां चरेच्चंद्राय
 णत्रयमिति। तदेतदभ्यासविषयं। मूलवचने चांद्रायणरूपं कृष्टं चरेदिति व्याख्याता यदाह कृष्टमाचरेच्चंद्रायणमन्तरेदिति विभज्य
 व्याख्यायते तदाह कृष्टमाचरेत्तत्रैककृष्टं तत्रैककृष्टं प्राजापत्यकृष्टाणीति तत्रेणाभिधीयते॥ तत्रैककृष्टमाह गिराः॥ अलेखानाम
 पेयानामभक्ष्याणां च भक्षणे। रितो मूत्रपुरीषाणामृषिकृष्टं विशोधनमिति। तत्रैककृष्टमाह देवतः॥ रितो मूत्रपुरीषाणां प्राशने मातृपूर्वके
 नाश्रीयाच्चिरहं मत्यात्तत्तत्कृष्टं विशोधनमिति। प्राजापत्यमाह संबर्तः। विष्णुत्रयभक्षणे विप्रः प्राजापत्यं सप्तचरेदिति। तत्रैककृष्टं

स्य विषय विशेषस्तद्वचन एव स्पष्टः। अमत्यान्यहोपवासस्तत्र कृष्टं मस्येति मनुना विधानात्। यत्तु प्राजापत्यं तद्वक्षितोद्धारित विषयं
 अव्यक्तत्वात्। ऋषिकृष्टं तु पूर्वोक्तं चाद्रायणेन समान विषयं। अत्र सर्वत्र ब्रतानुष्ठानानंतरं पुनः संस्कारः कर्तव्यः। तदा हयमः। अस्तरा
 मध्यपाने च कृते गोभक्षणे पिवा। तत्र कृष्टं पारिक्रिष्टे मौजी होमेन शुध्यतीति। मनुसि। अतानाह्राद्य विष्मन्त्रं सरा संस्पृष्टमेव च। पुनः
 संस्कारमहंति न यो वणादिना तय रति। विष्णुरपि विदुराह गामकुक्कुटगोमांसभक्षणे पुनश्च चनेषु द्विजानां प्रायश्चित्तं तेषु पुनः संस्का
 रं कुर्यादिति। तत्र विशेषमाह कश्यपः। चीर्णं ते प्राच्या मुदीन्या वादिशि गत्वा यत्र गामपशूनां शब्देन श्रूयते तस्मिन्देशेऽग्निं प्रज्वा
 ल्य ब्रह्मासनमासीर्य प्राक्प्रणीतेन विधाना पुनः संस्कारमहंतीति। यच्च बृहदमेव नोक्तं। वराहैकशफानां च काककाकुटयोस्तथा। कथ्या
 दानां च सर्वेषामभक्ष्याये प्रकीर्तिताः। मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमांसमेव च। श्वगोमायुकपीनां च तत्र कृष्टं विशेषधनं। उपोष्य द्वादशा
 हानिकृष्णां डैर्जुहुयात्तमिति। तत्र कामतस्तत्र कृष्टः अभ्यासे तु कृष्णा उरहितः पराक इति व्यवस्था। यत्तु नानसोक्तं। नरमांसं भक्ष्यं मांसं च
 गोमांसं च तथैव च। पुत्का पंचनरवानां च महासांतपने चरेदिति तदकाम विषयं। यत्पुनः शंखे नोक्तं। पुत्का चोभयतो दंतान्नाथे वैकशफा
 नपि। अर्द्धं गव्यं तथा पुत्का पण्मासान्न तमाचरेदिति तत्कामतोऽयं तांसास विषयं। यच्च स्मृत्यं नरोक्तं। जग्ध्वा मांसं नराणां च विदुराहं
 त्वरं तभागवाश्च कुंजरो दृणां सर्वं पंचनरवं तथा। कथ्या दं कुक्कुटं गाम्यं कुर्यात्सिं वसरं ब्रतमिति तदयं तानवच्छिन्नाभ्यासविषयं

म्यागमनस्य प्रायश्चित्तमभिधाय तत्संसादुरुतत्पारा नामपि प्रायश्चित्तमभिहितं। एकादशाध्यायेत्त भोज्यभोजनस्य प्रायश्चित्तं
 प्राधान्येनोपवर्ण्यते। तत्रापि पातकमित्येकोस्तरापानसमत्वेन मनुगोपवर्णनात्। ब्रह्मद्वेषो वेदानंदा कूटसाक्ष्यं सहृदयः। गहिता
 नाय योर्जग्धिः स्तरापानसमानिषडिति। उपपातकमित्यपरो। मनुनेव। आत्मा धर्मे च क्रियारंभो त्रिंशत्तान्नादनं तथा स्यादिना को
 निमिदं लुक्कथ्या तेनास्तिक्यं चोपपातकमिति निगमनात्। अत्रायं निर्णयः। यस्मिन् भक्ष्यविशेषे गह्वरिभ्याकामकृता। यासादा
 प्रायश्चित्तगौरवं स्मर्यते तस्य भक्ष्यस्य भक्षणं मनुपातकं। यत्र प्रायश्चित्तात्यत्वं तदुपपातकं। यथा पूर्वत्रागम्यागमनत्वेनाधि
 ने कीकारेपि प्रायश्चित्तात्यत्वात्पारदायमुपपातकं। मानुभगिन्यादिगमनं प्रायश्चित्तं बहुव्यादनिपातकमिति विष्णुनाऽभिहितं
 एतत्सर्वत्र नाम साम्येपि प्रायश्चित्तगौरवं लाघवाभ्यां तत्र द्वांतरं विशेषो निश्चेतव्यः। तत्रादौ तावदमेध्यादिभोजने प्रायश्चि
 त्तमाह। अमेधरेतो गोमांसं चंडालान्नमथापिवा। यदि पुक्तं तु विप्रेण कृष्टं चाद्रायणं चरेदिति। अमेधं विष्णुना हितं दुपस्पृ
 ष्टस्यान्नं त्यभोजनममेधभोजनं। न चान्नं केवलं स्याममेधस्य विप्रेण भोजनं कुमिसंभवति तदुपस्पृष्टं न भोजनं तु संभाव्यतो
 वात्सपक्षस्य भोजनस्य प्रायश्चित्तं लोके दर्शितम्। रेतो भोजनं तु गलयेत्यादिव्याधिप्रसंगे संभावितं तत्रागोमांसं चंडा

मार्गेयर्त्तमानः **प्रापंडः**। अनाश्रिताः सत्यपि सा मध्ये नाति क्येन कंचिदप्याप्तं न प्राप्ताः। एतेषां सर्वेषां मन्त्रे समानं प्रायश्चित्तं। विप्रस्य मेध्याभोजने प्रायश्चित्तं
 तमभिधायेतरेषां वर्णानां तदाह॥ तथैवैश्वर्यो वैश्वोप्यर्धं चांद्रायणं चरेत्॥ शूद्रोप्येवं यदा भुंङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेदिति॥ तथैवैयं तिदिष्टस्यो
 पदिष्टद्वयत्वेन शत्रियस्य पादो न चांद्रायणं मन्त्रं न च॥ शूद्रोप्येव प्रित्यनेना मेध्यादिभोजनसाम्यं निर्दिश्यते नेनुव्रतसाम्यं व्रतान्तरस्य तत्र विधाना
 त् **व्रतान्ते** च तुर्तिर्वर्णैः कर्तव्यमाह॥ पंचगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्रह्म कूर्चं पिबेद्विजः एकद्वित्रिचतुर्गो वो दद्याद्विप्राद्यनुक्रमेण दिति॥ **पंचगव्यं** ब्रह्म कूर्चं वि
 धानमुत्तरत्र वक्ष्यते॥ तत्र शूद्रस्या मंत्रक पंचगव्यं इतरेषां स मंत्रकं ब्रह्म कूर्चं। विप्रैः एकमेका दद्यात्। शत्रियो द्वे वैश्य स्त्रियः। शूद्रश्च तस्त्रिः गवा
 मसंभवे स्रवणं दद्यादित्यभिप्रेत्य वा शब्दः **पठितः** अत्र स्रवणं स्य गो प्रसादात् स्य परिमाणमाह **प्रापतिः**। गवामलाभेन नृकं वा तद्वर्णादमे
 व वेति॥ विप्रस्य शूद्रा दानं भोजने प्रायश्चित्तमाह॥ शूद्रानं सूतकान् च अपो ज्यस्यान्नमेव च॥ शं कितं प्रतिष्ठाप्य न्वं पूर्वे छिष्टं तथै
 व च॥ यदि भुक्तं तु विप्रैः अज्ञानादापदापि वा॥ तां लो समाचरेत् कृष्टं ब्रह्म कूर्चं तु पावनमिति॥ **अत्र शूद्रानं** स्य गर्हागिस्तप्रायश्चित्तं॥ आ
 हिताग्निस्तपो विप्रः शूद्रानं प्रतिगृह्यतु॥ भोगतामसतां याति तिर्यग्यो निश्च गच्छति॥ यस्तु वेद मधीयानः शूद्रानं मुपभुंजति॥ शूद्रे के
 दफलं याति शूद्रं याति गच्छति॥ घ्रात्वा चैवोष्णान् चैव स्पृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च॥ प्रशस्य स्वस्ति चेत्कल्पाभोक्तैव तु न संशयः। एते दोषा भवन्
 तीह शूद्रानं स्य प्रतिग्रहे अनुग्रहं तु वक्ष्यामि मनुजचोदितं पुरा॥ आमं वा यदि वा पक्वं शूद्रानं मुपसादयेत्॥ किं विषं भजते भोक्ता

यश्च विप्रः पुरोहितः। गुर्वर्थे ह्येति धिनां तु शूद्रानां च विशेषतः। प्रतिगृह्य प्रदातव्यं न तु नृप्ये स्वयं ततः। शूद्रान्न स तुष्टस्य अधीयानस्य नित्य
 शः। जपतो जक्क तो वापि गतिरुर्ध्वं निविद्यते। षण्मासान् तथ ये। पुंड्रः शूद्रस्यान्नं निरंतरं। जीवन्नेव भवेच्छूद्रो मृतः श्वा वाभिजायते। अकृत्वे वा
 वृत्तियः शूद्रानं प्रियते द्विजः। आहिताग्निं विशेषणं स शूद्रा गतिमाप्नुयादिति॥ **व्यासे** पि शूद्रान्नं स तुष्टस्य दितो रपि चानित्यशः। जप
 तो जक्क तो वापि गतिरुर्ध्वं निविद्यते। मृतसूतक पुष्टांगो द्विजः शूद्रान्नं भोजनः। अहमेव न ज्ञाना मिका काये विहगच्छति॥ गृध्रो द्राक्ष
 जन्मानि दृश जन्मानि सूकरः। श्वान् चैव स दृजन्मानि त्येवं मनु रुवा च ह॥ शूद्रान्ने नो दस्ते नयः कश्चिन्म्रियते द्विजः। स भवेत्सूकरो या
 म्यस्तस्य वा जायते कुले॥ **आपस्तंबो** पि॥ यस्तु भुंजति शूद्रान्नं मासमेकं निरंतरं। इह जन्म नि शूद्रं मृतः श्वा वाभिजायते॥ शूद्रान्नं
 शूद्रं स स्पर्शः शूद्रेण च सह सनः। शूद्रा दानागमश्चैव ज्वलंतं प्रपिपातयेत्॥ आहिताग्निस्तपो विप्रः शूद्रान्नं न प्रवर्तयेत्। पंचने
 स्य अणुर्यंति आत्मा ब्रह्म त्रयो मय इति॥ **समं** भुंजति राजानं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्म वर्चसं॥ आयुः स्रवणं करान् नयशश्च मा
 वक्रंति नः। कारुकान्नं प्रजाहंति बलं निषेज कस्य च॥ गणान्नं गणिकान्नं च लोकैभ्यः परिक्रंतंति। रूपं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्याश्वा
 न्नामिंद्रिया॥ विष्टा वार्धुषिकस्यान्नं शास्त्र विक्रयिणो मला एव मे तेन भोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः। तेषां लोकास्त्रिंशो माणि वदस्यन्ते

निकान्तं च का मापं व्रती प्रवेदति । एतच्च पूर्वोक्तं समानविषयं मासत्रयस्य चांद्रायणव्रतस्याप्युक्तं बृहस्पतिना । शौंडिकान्तं नरस्यान्तं क्लीवदंडिक
योरपि । दुष्टं च मयस्पृष्टं न सेतुं । विक्रयणं तथा । एतान्तं सृष्टिकान्तं च बाधुषेः पतिनस्य च । एतेषां ब्राह्मणोऽनुक्ता ब्राह्मणं ब्रह्मनापि ब्रह्म । यदपि
शंखलिखितं याचते । अभिशरणं पतिस्तज्जकनाम्निकं तौलेकग्रामयाजकश्चंद्रसामत्यारिककुलिकस्तुवर्णकारश्चमकारश्चित्रवृत्तिपात्रकर्तृगुवा
यरांगवता रिगानकूटशौंडिकनधजीविनृशंस्यालविक्रयिबाधुषिकश्यावकनटवृत्तिवाचनस्वरगणान्त्रभोजनेष्वतिक्रमं चरेदिति । एतदुभयं पूर्वो
क्तविषये चांद्रायणं कर्तुं मशक्तं प्रतीतेति । यदपि बृहस्पतिना दर्शितं । गांधर्वोक्तो हकारश्च सूचिकस्तं गुवायकः । चक्रं पजीबीरजककितवस्तास्के
रेतथा । मज्जनोपजीवी च चंद्राध्यापकयाजको । कुलात्तश्चित्रकर्मनवाधुषी च मविक्रयी । समर्चपण्यमाहृत्य महर्घ्यः प्रमद्युतिः । समैवा
धुषिको नामयश्च ब्रह्मा प्रयोजयेत् । वृत्तादाराश्चमाणं च भेदकः पण्यविक्रयी । विक्रयी ब्राह्मणो यश्च यो निसंकरिकश्च यः । रोगोपजीवी कूटाक्षकुहकोरुतु
ष्टिकः । भिषकुगारदश्चैव स्तुपजीवनसूचकः । सौजिको वर्णिकश्चैव निषादेन समाः स्मृताः । कर्मणा तेषु यो मोहाद्ब्राह्मणो वर्तते सदा । प्रायश्चित्ते तु च
रिते परिहाये भवेत्साहि । एते ब्राह्मणानां उक्ताः सर्वे ब्रह्महणः किला । तथा देवेन पित्र्येन धर्जितास्तान् दर्शयिष्ये । एतेषां मे वसवेषां प्रत्याप
तिस्तु मृग्यतां । भेदयान्ते मुपपुंजानो द्विजश्चांद्रायणं चरेत् । एतेषां ब्राह्मणोऽनुक्ता दत्ताकना प्रतिग्रहं । प्राजापयेत्तु नृपश्चैव तस्मात्पापान्न संश
य इति । यदत्र चांद्रायणं पूर्वोक्तं चांद्रायणे न समानविषयं । प्राजापयेत्तु तस्मिन्नेव विषये वेदविदं प्रत्यजं गंतव्यं । ब्राह्मण इति विशेषाभिधानेन ।

यज्ञोक्तं मणिरसः। अभोज्यान्तं तु सर्वेषां पुष्पाञ्चान्मुपस्कृतं। अंस्यावसायिनां पुष्पापादकृष्टेण शुद्धयतीति। यद्यपि विष्णुनेकं। गणगणिकासेन गाय
कान्नानि पुष्पाससरात्रं पयसा वर्तते। तद्वैभवं न कर्तुं श्रवार्थं विककदर्यदीक्षितबेभानगडाभिज्ञासाधं दानां च पुंश्चत्वादीं विकचिकित्सकलुब्धककू
रोष्ठिष्ठभोजिनां चानीरस्त्रीस्वर्णकारसापत्यपतितानां च पिशुनानृतनवादिस्तु धर्मलोमविक्रयिणां च शैल्युपतंतु वायकृतघ्नरजकानां कर्माणि पाद
रंगावतीरिबेपुशास्त्रविक्रयिणां च भ्रज्जीविशौडिकतैलिकचेलनिर्णेजकानां रजस्वलासहोपपत्तिबेभूमनां च भ्रूणघ्नावेक्षितामुदक्यासं स्पृष्टं पत्रिणाव
लीठं शुनासं स्पृष्टं गवाघ्रातं च कामनः पदासं स्पृष्टं मयश्कर्तुं च मलकुंथातुराणां वा चर्वितं वृथामांसं च पाटीनरोहितराजीवसिंहतुंडशल्कवर्जस
र्वमत्स्यमांसाशने निरानमुपवसेदिति। सत्रविशालोपवासो कामकृतसकृद्भोजनविषयः। तस्मिन्नेव विषये मूलवचनोक्तब्रह्मकूर्चस्त्रिशकं प्रति
वेदितव्यः। सप्तशतपयोजनमकामकृताभ्यासविषयः। शंकिप्रतिषिद्धाज्योहरीत आह। मृतसूतकश्च द्रानं सरोपं वापि संस्केतं। शंकिं प्र
तिषिद्धानं विद्धिषोन्नमथापि वा। यदि भुंजीत विप्रो यः प्रायश्चित्तं ध्रुवं यवेत्। एकरात्रोपवासश्च गायत्र्यष्टशतं यवेत्। प्राशये सं च विमं
त्रैः पंचगव्यं शृथकृ शृथकृ। एतेन शुध्यते विप्रो ह्यन्यैश्चाभोज्यभोजनैरिति। एतच्च ब्रह्मकूर्चं ब्रह्माख्यं। पूर्वोष्ठिष्ठे तु ब्रह्मकूर्चसमानं प्रतं
स्पृष्टं तरेद्विनिमित्तं स्वमुत्तिष्ठतु यो भुंक्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभोजनः। एवं वै स्वेवेतः प्राह पुष्पासां नपनं चरोदिति। पूर्वोष्ठिष्ठस्य पुनर्भोजने प्रता
नरणमाभिहितं तेनैव दृष्टं तेन बालाद्युत्तिष्ठस्याभोज्यत्वमाशंक्य स्वल्पं शुद्ध्याभोज्यत्वमोहा। बालैर्न कुले माजरीरन्मपि पृष्टं तं य

दा॥ तिलदर्शनेऽर्केः प्रोक्ष्य शुद्धयेनात्र संशयः इति। उच्यते पितृमुच्छिष्टा मापादितं प्रोक्षितान्नस्य भोजने श्रद्धाजडस्योच्छिष्टं लंका नपा
 पास्तुनर्त्तनमाचरणीयमिति संशयः स्यादतो नात्र संशयः कर्तव्य इत्युक्तं। प्रोक्षणा मकृत्वा पुनरेतत्ति पंचगव्यं तदाह संवर्तः। श्रद्धाकोच्छिष्टं
 क्षणे तु न्यहं क्षिपेत्। विडाल मूषकोच्छिष्टं पंचगव्यं पिबेद्विज रति। शास्त्रीय पंचगव्यपानयोऽज्ञातं प्रत्यक्षं स्मृत्यं नरे। पुनोच्छिष्टं तु काका
 विशुद्धये तन्य होषितः। पुनोच्छिष्टं विडालादेः पंचगव्यं पिबेद्विज रति। मन्त्राह। विडालकाकाख्योच्छिष्टं जग्ध्वा भोजनकुलस्य च। केशकीटाव
 पन्नं च पिबेद्वा स्त्रीस्तु वन्यतामिति॥ विष्णुपि। विडालकाकनकुलारव्योच्छिष्टं भक्षणे ब्राह्मीस्तु वन्यतां पिबेत्। अथोच्छिष्टाशने दिनमेकमु
 पोषितः पंचगव्यं पिबेत्। पंचनरवविष्णुमृत्नात्रानेत्रिरात्रं पयसा वनेते ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टं भोजने त्रिरात्रं मुपवसेद्विना मेकं चोदकेन से
 त्। मधमासाशने प्राजापत्यं स प्ररात्रं वैश्योच्छिष्टं भोजने पंचरात्रं। राजन्योच्छिष्टं भोजने त्रिरात्रं। राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाशी पंचरात्रं। वै
 श्योच्छिष्टाशी त्रिरात्रं। वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशी चंडालान् पुष्का त्रिरात्रं मुपवसेत्ति स्थानं पुष्का पराकरति। उच्यते अथ। ब्राह्मणोच्छिष्टं
 भक्षणे प्राणायामशतं कुर्वीत शत्रयोच्छिष्टं भोजने प्राणायाम सहस्रं वैश्योच्छिष्टं भोजने दश सहस्रं प्राणायामं मतिपू न प्राजापत्यमतिक्रम्य
 कुरुगतिं कुरुन्। शूद्रोच्छिष्टं भोजने स प्ररात्रं यवाश्पानं मतिपूर्वं चैत्यतः। एवं द्विजात्कच्छिष्टं भोजने शूद्राणां च। ब्राह्मणोच्छिष्टा नान

प्रक्षेपणादिकाशास्त्रनिश्चयं ब्रह्मकाव्यं तस्मात्किं पुच्छिष्टोदकदेवोपुप्रेतपूतगणादिस्वरूपं तामसदेवांस्तोषयितुं नरवर्त्ति संकल्प्य मनुष्यान्माराये
 तुमन्ममध्ये निरुद्धं विषं प्रक्षिपंतीत्यस्ति महती प्रसिद्धिः तादृशं पुष्टं देवविक्लं कासं भवत्युक्तं किं तमन्मनिक्यते तत्र भोजनं विषं चोपवि
 षं पुष्का चोच्छिष्टां द्रावणव्रतमिति वतुर्विशतिमते विषभोजनं निरुद्धं स्मरणात्। अथा केचिच्छिष्टाख्यः शूद्रा येऽस्मिन् पुष्टं देवोच्छिष्टं तेषु देवैः स्तुतिप्रेय
 श्रोत्रियांतराहं द्रव्यं दत्त्वा भोजयंतीतादृशस्य श्रोत्रयांतरस्य गृहसिद्धमन्त्रं त्रिचलेन ब्रह्मं कितं। प्रतिविधातुं गोप्राणादितथा न मातृप
 त्कृतं। गोप्रातं तु शुभोच्छिष्टं भस्मपुं पतिते क्षुत्तं। उदक्यास्पृष्टं संपुष्टं पयविान्नं नैव वर्जयदिति॥ पात्रपतितस्यान्नस्यार्धं पुष्कादिष्टमन्नं
 कालांतरे भोक्तुं यादिसंगृह्यते तदा तदन्नं पूर्वोच्छिष्टमभिधीयते तदेतमुत्तकान्नादिषु पूर्वोच्छिष्टं तेषु पंचसु पुनरेव शूद्रानवद्वैत
 र्चैर्होत्रेणैव दत्त्वा भोजनं कर्तव्यं विशेषतो सर्वेषु पारिष्ट्यद्वयं तेषु यत्नं भोजनं सत्तु भोक्तुं। अभिशालपतितपौनर्भुवनपुंश्चल्य
 शुचिश्चास्त्रकारतोक्तिकचत्रिकध्वजिस्तवर्णकारकेपकंपंडपापंडलुब्धकवर्धकगणकणिकान्नानिवाभोज्यानि। सौनिककव्यादाने पाद
 वुरुडचर्मकाराअभोज्यानाअप्रतिग्राह्याश्चाशनप्रतिग्रहयोश्चंद्रायणंचरोदिति तत्कामकृता। अथ श्रद्धाविषयं मन्त्रं श्रद्धाविषयं। श्र
 द्धानं ब्राह्मणोपुष्कातभारंगवता रिणः। अभिशालस्य चोरस्य अनीरा मास्त्रियस्य सथा। नर्मकारस्य नेत्रस्य पतितस्य च। कर्मरिष्यतया
 गणोरजकस्य च नाधुवेः। कदरस्य नृशंसस्य वैश्यायः। कितवस्य चागणान् भूमिपत्तान् भृगुजीविश्च वृत्तिनां। सौनिकानां

निरात्रतुत्रतं कुर्वाद्वा महसो नवा पुनरिति। **शातानपः**। श्रुत्स्यो छिष्टभोजी तु निरात्रोपोषितः शुनिः। कराग्रं डोदकं पीत्वा छर्दिशो घृसेवकः। अ
 होरात्रोपवासेन श्रुत्स्यमात्रेति वै द्विजशतिः। **पदिशन्नमो** दीपो छिष्टं तु यतैलं रात्रौ रथ्या इतं तु यत्। अभ्यंगं चैव यद्युष्टं भुक्त्वा न केन भु
 ध्यतीति। **आत्रवालो** छिष्टसंगदुदाहृतं पुनश्च न पुन एकस्मिन् विषये श्रयमाणानां वरूनां वेतानां मावन्ति तारतम्यविषयत्वेन व्यवस्थाव
 र्जनीया। **भुक्तो** छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमविधाय पङ्क्तु छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमाह। एकपङ्क्तुपविष्टनां विप्राणां सहभोजने। यद्यकोपि
 त्यजेत्यात्र शेषमन्नं न भोजयेत्। मोहादुज्जीतयस्तत्र पङ्क्तुवु छिष्टभोजने। प्रायश्चित्तं चरेत्। कुप्यं सांतपनं च येति। **एकोपि** विप्रः सह
 सास्वभोजने समाप्ते वा भोजनमध्ये वा केनचिद्विधेन वा भोजनपानं परित्यज्य तरेषु विप्रेषु भुज्जाने धेवसत्सु स्वयमुत्थाय यद्विदुः।
 छेत्तदा विप्रांतरेः स्वस्वपानेषु भुक्तशेषमन्नं न भोक्तव्यं। मिमंशास्त्रीयनिषेधमस्तात्वाये भुङ्क्ते स सांतपनं चरेत्। निमित्तस्याप्यत्र
 द्विरात्र निरात्र सांतपनं चेदित्यर्थः। **अस्मिन्नेव** विषये समानं व्रतं स्मृत्यंतरे दर्शितं। यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पङ्क्तुमाप्नुयिष्यात् कदाचन। अहो
 रात्रोपोषितो भूत्वा पंचगव्येन शुध्यतीति। **वह्ना** दिव्यवधाने पङ्क्तु छिष्टदोषो नास्ति एतच्चाचारकां डोदरिति। **अग्निवक्षीरा** दिभोजने
 प्रत्याग्नौ माहापीयूषं ध्येत लभुनं वृता कफलं गृज्जनां पलांडुं वृक्षनिर्यासं देवस्य कवका निवा। उष्ट्रीक्षीरमतानां कुंजतो द्विजत्रि
 रात्रमुपवासेन पंचगव्येन शुध्यतीति। **पीयोषा** भिनवपयः। पयसो भिनवत्वं प्रसवकालीनत्वं मित्येकं। दशो हांतः पातित्वं

९७

मित्यंतरे दशाहार्धमपि प्रसवरक्तामार्द्रता सद्रावकालीनत्वमिति कोविदा। ध्येत शब्देन लभुनं वृता कायासंबध्यते। तेन रक्तलभुनं कृष्णवृता कादौ
 प्रायश्चित्तमित्येकं भवति। गृज्जनं पत्रविशेषः। यदीयं चणंगायकाः कंठशुध्यर्थं भिक्षयंति। विटश्च मदाद्यर्थं। मूकविशेषो वा गाजरापरमयोमः
 पलांडुः स्फूलकंदोलभुनविशेषः। वृक्षनिर्यासो हि गुरुकपूरादिव्यनिरिक्तः। हिमवादीनां भोज्यत्वाभ्यनुज्ञानात्। देवताभ्युपकल्पिते ध्येनाशनु
 त्यन्तमन्त्रदेवस्य। कवकं भूमौ छत्राद्याकारेणोत्पन्नं शालीध्वशब्दवाच्यं। पीयूषादिभोजी निरात्रमुपोष्य चतुर्थे दिवसे पंचगव्यं पिबेत्। **मि**
तिर्ये भोजने मनुराह। छत्राकं विदुराहं च लभुनं ग्रामकुक्कुटं। पलांडुं गृज्जनं चैव मत्स्याजम्वापनं द्विजशतिः। **अंमति** पूर्वस एवाह। अमत्ये
 तानिषट्जम्वाकुप्यं सांतपनं चरेत्। यतिचांद्रायणं वा विशेषेण पनसेदहरिति। तत्र सप्ररात्रात्मकं सांतपनं चेदित्यर्थः। अबुधिपू
 र्वं सांतपने सप्त रात्रं वेति गौतमेन सप्त रात्रोपवाससमविकल्पस्मृत्यात्। एवं सति भूतवचनोक्तस्य होपवासो भक्षितो द्वा रित विषयादुष्ट
 यः। चांद्रायणं वा वृत्तिविषयं। शेषेषु पवसे दहरित्येतत्कुरं भादिषु द्रष्टव्यं। तथा चैव नुर्विशतिमत्ता। पलांडुं ध्येत वृता कंकुसं भवनं कं
 ठकं। नालिकां बालपुष्पीं च भुक्त्वा दिनमभोजनमिति। न चैतस्य पलांडो मूलवचनविशेषः शंकनीयः। अवांतरजातिभेदेन ध्येव
 रूपनान्। पलांडो देवराजात्तम इत्येव ध्यानात्। यत्तु स्तमं नुनोक्तं। लभुनं पलांडुं गृज्जनं भक्षणं सावित्र्यसहस्रं मृद्धिसंपातान्
 येदिति तद्वत्कारेण निष्ठतो भक्षणविषयः। तदेकसाध्यं। यद्युपशमाभं भक्षणविषयं वा। अतएव नंतरं तेनैवोक्तं। एतान्ने

वातुरस्याभिषिक्त्यायामप्रतिस्थानिभवंतिया निचान्यान्नेवं प्रकाराणि ते ध्वप्यदेव इति॥ वा नितुव्रतानराण्युपक्रान्तीयूषादि विषयेषु मुनि
विःस्मर्यंतेतेषु च सर्वेषु व्रतगौरवानुसारेणावृत्तिगौरव विषयत्वं कथ्यनीयं॥ व्रतान्तराणि तु लिख्यंते॥ तत्र शास्त्रानामः॥ लभुनं गजं जग्धा
पलांडुं च तथा शुनीं॥ उष्ट्रीं च राक्षसीं प्राणुषीं शीरभक्षणात्॥ उपनयनं पुनः कुर्यात् प्रकृष्टं चरेन्मुहुरिति॥ **यावत्तु वल्क्यः॥** पलांडुं विदु
राहं च घ्राकं ग्रासुकुठुं॥ लभुनं गजं जनं चैव जाध्याचो द्रायणं चरेदिति॥ बृहस्पतः॥ गालिकां नारिकेलीं च श्लेष्मातक फला विचा॥ भूतृणं
शिपुकं चैव रवद्रां कं कवकं तथा॥ एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद्दिज इति॥ **विष्णुः॥** भुनो मां सान्नात घ्राक कवका शने यव गोधूम मयो
विकारं स्नेहान्तं च शुष्क वांडुं च वज्रं विद्यास्युषितं प्राशयेत्पनसेन॥ ब्रह्मना मेध्यं प्राशयेत्तं श्लेष्मातक फलान् लभुनं च वृथा कसर
संयावपायसां पूषा कुलीं श्मदेवान् नो निहवीं चिन्नगो जामहिं विवर्जं सर्वेषां सिन्धु आनिर्देशा हेतुभ्यः पिचस्यं दिनी संधिनी विजसायाः शीरं ना
मेध्यं भुंजं श्मदधिर्जं केवलं सर्वं शुक्ल निब्रह्म च यश्मि आस्था शने त्रिरात्रमुपवसेद्दिनमेकं चैव केन सेदिति यमः॥ लभुनं च पलांडुं च गजं
नं कवकानि च॥ चतुर्णां भक्षणं कृत्वा तत्तु कुष्ठेण शुध्यतीति॥ **कूर्मपुराणे॥** अलाबुं किं शुक्रं चैव पशु क्वाप्येतद्भूतं चरेत्॥ ओ दुं वरं च कामेन त
त्तु कुष्ठेण शुध्यतीति॥ **वां वलिखितो॥** लभुनं पलांडुं गजं न क्रिया तु कुंभी कभक्षणे द्वादशरात्रं पयः विवेत्॥ अलाबुं शिपु श्लेष्मातक
को विदारय न घ्राकं वं ता कभक्षणे पंचगव्यं पिबेदिति॥ **चतुर्विंशतिमते पितृ॥** लभुनं गजं जनं चैव वृणराज फलं तथा॥ वल्क्यं चैव

१६

पां पा नेषो उवाचाणा यामाभारयेत्॥ क्षत्रियो त्रिंशद्देवानां चत्वारिंशद्देवाणां कुशवारिपानं च हं बुधिपूर्वकं च हं चतुरहं पंचाहं सप्ताहं पंचगव्यपानं क्रमेणात्स
जानामुच्छिष्टभोजने बुधिपूर्वकं महासी तपनं मबुधपूर्वकं चैव द्वाययामिति॥ **मत्स्यपुराणि॥** शूद्रो छिष्टाश्च पीत्वापः कुशवारिपिबेच्च हं॥ अभोज्यानां तु भुक्त्वा च स्त्री
शूद्रो छिष्टमेव च॥ जगध्वामास मभक्ष्यं च सप्तरात्रं यावापिबेत्॥ **जातुकर्ष्ये वि॥** जं वृकका कर्माज र्भगो धाजा गवामेपि॥ मयो छिष्टं द्विगोपु क्त्वा रुद्रं
सो तपनं चरेदिति॥ **जातवल्क्येपि॥** विप्रार्धं क्षत्रियस्य स्याद्देव्यानां चैतदर्थकं॥ तदर्थमेव शूद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधा इति॥ **बृहस्पतः॥** ब्राह्मणः
क्षत्रियो छिष्टशने ब्राह्मण सपकेन च हं क्षारेण वर्तयेत्॥ वैश्यो छिष्टभोजने त्रिरात्रोपोषितो ब्राह्मणं स्तनवर्त्तयति॥ शूद्रो छिष्टभोजने वज्रत्रयमभोजन
मिति यमः॥ भुक्त्वा सहस्राक्षेण प्राजापत्येन शुध्यति॥ भुंजेत्तु सहस्रभुक्त्वा च सप्तरात्रेण शुध्यति॥ वैश्येन सहस्रभुक्त्वा च पतिकुष्ठेण शुध्यति॥ शू
द्रेण सहस्रभुक्त्वा चैव द्रायणमथाचरेदिति॥ **आपस्तम्बः॥** शूद्रो छिष्टभोजने सप्तरात्रमभोजनं स्त्रीणां चैति॥ **वां वलिखितो॥** शूद्रो छिष्टशने मासं पशुमेकं
तथा निशः॥ क्षत्रियस्य च सप्तहं ब्राह्मणानां तथा दिनमिति॥ **बृहस्पतः॥** आतावापगिर्निवापि भार्या वान्याश्च योजितः॥ न ताभिः सह भोक्तव्यं
भुक्त्वा च द्रायणं चरेदिति॥ **आपस्तम्बः॥** अंस्यानां भुक्त्वा शेषं तु भक्षयित्वा द्विजानयः॥ चंद्रकुष्ठं तदर्थं तु ब्रह्मक्षत्रविश्रां विधायित्वा भक्षयित्वा
चंडालपातनादीनामुच्छिष्टस्य भक्षणं॥ चंद्रायणं चरेद्दिप्रः क्षत्रः सप्तपनं चरेत्॥ पशुत्रयं च त्रिरात्रं च वर्णयोरनुपूर्वशः॥ **बृहस्पतः॥**
पीतशेषं तु यस्मिन् चिद्राजने मुनिनिसृतां अभोज्यं तद्विज्ञानीया दुक्त्वा च द्रायणं चरेदिति॥ पीतो छिष्टं तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः कृषितः॥

नस्यापि धृतादिद्रव्यविशेषरूपस्याभ्यनुज्ञा माहा धृतं तैल तथा क्षीरं गुडं तैलेन पाचितं गत्वानदी तटो विजो मुंजी या च्छूद्र भोजन मिति तैः
 पाचितं पूरिकाश कुल्यादिभुज्य गति भोजनं भोज्यद्रव्यं शूद्रस्य संवंधि भोजनं शूद्र भोजनं तादृशं धृतादिकं यदा भोक्तव्यं भवति तदा
 क्षत्रियादि गृहेष्विव न शूद्र गृहे भोक्तव्यं किं तर्हि तद्गृहीत्वा शूद्र गृहा निगम्य नदी तटो दो मुंजी तः क्षत्रियादिवर्णनियं भोजनस्याभ्यनुज्ञा
 नं मार्गश्रोतादौ पूर्ववर्णा संवन्धेनैव दिनव्यं आपदि अथ तान्नादिना प्राण संरक्षणं भवति तावदन्न मनुज्ञाय ते न तु ततो धिका अत
 एव चंदोगा उद्गीधे पर्वण्युषसि कांडे परमापदं प्राप्स्योषसोरा तो गजोच्छिष्टान्नं पुनर्गज पात्रोच्छिष्टान्नं कुल्माषाणां जीवनाय भक्षणं
 ततो धिकस्य नदी योच्छिष्टा दकपाजस्य प्रतिवेधं चामनं तः हंतानुपानमिति उच्छिष्टं वै मैपीतं स्यादिति होवाच न स्वित्तेनेषु चिष्टा रति
 नवा अजीविष्यन्निमान्वाद निरिति होवाच कामो मउदपानमिति एतच्च सर्वान्नानुमतिश्च प्राणायामेने दर्शनादित्यस्मिन्नेव्यासि
 के लूत्रे सम्यग्जीमांसितं स्मृतिश्च भवति जीविताय यथापनो यो न्नमन्नियतस्ततः क्षिप्यते न स पापेन पश्यन्नमिवापसेति मात
 वल्लभेपि आपद्रतः संप्रगृह्णन् मुंजानो वायतस्ततः क्षिप्यते न स पापेन ज्वलनार्कसमो हिसरति एतदेवानेकोपारव्यानपुरः
 सरं मनुराहा संवर्तैः प्रतिगृहीयाद्वा ह्यणस्त्वनयंगतः पवित्रं दुष्यतीत्येतत्थर्मतो नोपपद्यते नाध्यापनो ध्याजनाद्गृहीता

१००

द्विजोभुक्ता चरेच्चंद्रायण व्रतं किं दमूलफलानी निजताना दूक्षयेत्तु यः उपवासो भवेत्तस्य पाराशर्य चोयथो तोरस्त्री क्षीरं गुडं जः पीत्वा कथं वि
 कामो हितः पुनः संस्कृत्य चामानं प्राजापत्यं समाचरेत्तु अजोष्टी संधिनी क्षीरं मृगाणां वनचारिणां अनिदं शाहं गोश्चैव पीत्वा दिन
 मभोजनमिति पूर्वव्रगोमांसस्यैव भक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तं न च न्यस्य दूदानी मांसं तत्प्रक्षणे प्रायश्चित्तमाह मंडूक भक्षयित्वा तु भूवि
 कामो समेव च शाला विप्रस्त्रहारांत्रयावकान्नेन शुध्यतीति अज्ञानकृते सकृद्रक्षणे व्रतमिदमवगंतव्यं अनेकद्रक्षणे नूरा नसो
 तं द्रव्यं बलाकापुवहंसकं कटचक्रवाकरं जरीटग्रहकपोतभारद्वजचटकरकेपादो मूकसारसट्टिहिममृदुचापभासजालपादन
 ककविकविकृतमस्य क्रव्यादा मेध्यानां भक्षणं पंचगव्यां पिवेन्न रात्रे मिति श्वंरवलिखितौ प्रतिपूर्वं प्रत्याहृतः वकवलाकाहंसपुव
 चक्रवाकरं जरीटचटकरं उवकटकभारवटकगृहकपोतशुकसारसट्टिहिमो लूकरक्तपादजालपादचापमदुशिंशुमारनक्रमक
 रतिमिति मिंगिलनकुलविडालसर्पमंडूकमूषकवल्गिकहिमांसभक्षणे द्वादशाहमजाहारः पिवेद्भागो मूत्रमामकमिति एतच्च का
 मकृताभ्यासविषयं कामकृतसकृद्रक्षणे तु यास्तव चक्य आह देवतार्थहविः शिष्टलोहितान्त्रभ्यनांस्तथा अनुपाकृतमां
 सानि विद्वानित्युक्तव्यादपक्षिदास्यहंशुकप्रतुदट्टिहिमान् सारसैकशफाहंसांस्सवं अभ्यामवासिनः कोयष्टिपुवनका

कडुकांने

जनेन पश्यते जेना ॥ अत्राने सृगकानेनेत्यत्र सृगकानेन स्यात्मान्येन प्रायश्चित्तमिति हितं इदानीं सृगकजातिविशेषानन्यतजब्रगविशेषान्य
अहर्नक्तमात्रा ॥ अतानाहुं जने विप्राः सृगके मृगके पिवा ॥ प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णे वर्णविनिर्दिशेना गायत्र्यष्टसहस्रेण शुभः स्याच्छुद्ध
सृगके ॥ वैश्यपंचसहस्रेण त्रिसहस्रेण क्षत्रिये ब्राह्मणस्य यदाभुंक्ते द्वे सहस्रे तु रापयेत् ॥ अथ वा वामदेव्येन सामान्त्यैकेन शुध्यतीति ॥
सृगकेन ॥ शूद्रस्यात्र विप्रो भुक् ॥ ५ ॥ सहस्राणि गायत्रीजपेत् ॥ सृगकानो विशेषो भुक् ॥ पंचसहस्रगायत्रीजपेन शुद्धिः ॥ क्षत्रिये सृगके
निसर्गितदन्तं भुक् ॥ त्रिसहस्रगायत्रीजपं कुर्यात् ॥ सृगकानो ब्राह्मणस्यान्नं भुङ्क्ते तं प्रति सहस्रगायत्रीजपं विदध्यात् ॥ कथं वा ॥ अत्र
आभुवदृतीत्यस्यामृच्युत्पन्नः सामगानां प्रविशोगानविशेषो वामदेव्यं साम तस्यैकस्य साम्नः स रुजपो द्विसहस्रगायत्रीजपेन वि
कल्प्यते ॥ एतेन जपस्त्वा ब्रह्मविशेषा अशक्त विषये वेदिनव्याः ॥ शक्तं प्रति नुष्ठागते यं आह ॥ अतानाहुं जने विप्राः सृगके मृगके
तथा प्राणा यामशतं कृत्वा शुध्यंते शूद्रसृगके ॥ वैश्यपष्टि ॥ विशेषो विंशतिवर्षिणे दश ॥ एकाहं च न्यहं पंच सप्त रान्नमभोजनं
तत्तत्तु स्थानं वेतेषां पंचगव्यं पिवेत् ॥ इति ब्राह्मणादि क्रमेण काह न्यहादयो योज्याः ॥ अथ नुमा कं डे धेनो कं ॥ १ ॥ भुक् ॥ तु ब्राह्म
णा शौचे चरेत्सां तपनं द्विजः ॥ १ ॥ भुक् ॥ तु क्षत्रिया शौचे चरेत्कुपूतं नथैव च ॥ वैश्या शौचे तथा ॥ भुक् ॥ महासां तपनं चरेत् ॥ शूद्रस्यैव

तथा शुक्ल द्विजश्रोत्राद्यणवरेण। इत्येतेननु कामकरविशेषयं। यच्च शौचेनोक्तं। शूद्रस्य सूरतके पुष्क। षणमासान् व्रतमाचरेत्। वैश्यस्यैव तथा
पुष्क। त्रीन्मासान् व्रतमाचरेत्। क्षत्रियस्य तथा पुष्क। द्वौ मासौ व्रतमाचरेत्। ब्राह्मणस्य तथा शौचे पुष्क। मासं व्रतेदिति तदभ्यासविषयं।
यदपि गवे जीतं। शौचे च सूरतके चैव मय्या पुष्क। दत्तं चरेत्। मया। मयासे तथा कुर्यात्किं दत्तं चंद्रायणोत्तरं। अहना कामतः कुर्यादभ्यासिकुष्ठ
मेव न। द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि न। क्षत्रावट् शूद्रजातीनामाशौचं परिकीर्तितं। सवर्णानां तु सर्वेषां विप्रयजिष्कृतिः स्मृता
कृमा दूष्यं कृमाधीनं हीनजात्यनमेषपीति। तदेतद्गुणहीनसूरतकनय। योजनीयं। गुणवत्सूरतके विषये तु मूलवचनोक्तं द्रष्टव्यं।
सर्वमाशौचो नरकात्तमेव प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यं। ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्मम श्रान्ति तस्य नावदेवाशौचं याननेषामाशौचात्
मेव न प्रायश्चित्तं कुर्यादिति विष्णुस्मरणेन। यच्च विष्णुर्नैव धनमुक्तं। सवर्णाशौचे द्विजो पुष्क। स्रवंती मासविनत्र निमयस्य ध्यम
र्षणं जसेनीयं सावित्र्यष्टशतं जपेत्। क्षत्रियाशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च ब्राह्मणाशौचे राजन्यः क्षत्रियाशौचे वैश्यः स्रवंती मास।
द्यागा मत्री शतपंचकं जपेत्। वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं जपेत्। शूद्राशौचे द्विजो पुष्क। अजापत्यव्रतं चरेत्। शूद्रश्च
द्विजाशौचे स्नानमाचरेत्। शूद्राशौचे स्नानः पंचगव्यं पिबेदिति एतन्मूलवचनेन स्पष्टं विषयतया योजनीयं। यदपि विविधेन
आशौचे मसा शूद्रस्य सूरतके नापि पुक्तवान्। किमिधुत्वा सदेहांते तां विष्टमुपजीवति। अजिदंशा हे परशाधे न योगा दुक्तवान्।

द्विजः। सगच्छेन्नरकंधोरंतिर्यग्योन्यन्त्रजायते। द्वादशमासान् द्वादशार्धमासान् बासं हिताध्ययनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायत इति तदेतदस्य
ताभ्यां सविषयं न नृत्तरीत्या जातिविशेषेण ब्रतविशेषाणां व्यवस्थाय सत्यां ब्राह्मणेणादि जातिविशेषरहितस्य सामान्यसूत्रं किनः कस्य चिद
११ वा च्युद्रानां सूत्रकान्तेत्यक्तस्य विषयकोपिनलभ्येत तत्र हि प्राजापत्यं ब्रह्मकूर्चं चेति ब्रतद्वयमपि हितां नार्थदोषः। सामान्यतः प्रो
क्तस्य प्राजापत्यस्य विष्णुप्रोक्तविशेषपर्यवसनात्। विष्णुनाहो शूद्राश्चैद्विजोऽप्युक्ता प्राजापत्यं ब्रतं चरेदिति प्रोक्तं। ब्रह्मकूर्चं तु
गर्गप्रोक्तं च हसमानविषयतया योजनीयं। द्वादशविषये अंगिरा अप्याह। अंतर्देशो हे भुक्तान्ते सूत्रके मृतके धनं। मूलवचनेनैत
सूत्रकान्ते भोजनप्रसंगेण आरभ्य योजनप्रार्थना निरव्ययं तत्र विष्णुः। प्राजापत्यं न व आश्वेपादेनं वाद्यमासिके। त्रैपक्षि
के तदूर्ध्वं तु पंचगव्यं द्विमासिक इति इदं वा पद्विषयं। अनापदिना चंद्रायणं न व आश्वे प्राजापत्यं तु मिश्रके। एकाहस्तपुराणेषु प्रा
यश्चेत्तं विधीयत इति हारीतोक्तं द्रष्टव्यं। प्राजापत्यं तु मिश्रकरस्येन द्वादशमासिकविषयं। उनमासिका दिवुपादेन प्राजापत्यदी
निकर्तव्यं। तदुक्तं च नृविज्ञातिमते प्राजापत्यं न व आश्वेपादेनं मासिकेतया। त्रैपक्षिके तदूर्ध्वं स्यात्पादौ द्वौ मासिकेतया। पादौ
नं कुष्ठमुद्दिष्टं वाणमासे वा द्विः केतया। त्रिरात्रं नान्यमासेषु प्रत्यब्दे चेदहः स्मृता इति मैत्रेयत्रियादि आश्वमेजने धनप

द्वा प्रतिग्रहात्। दोषो भवति विप्राणां ज्वलनार्कसमाहितो। जीवितास्य यमापने योन्नमति यतस्ततः। आकाशमिव पंकेन नरसदोषेण
लिप्यते। अजीर्णनिःस्कृतं हंतुमुपासर्पद्व्युक्षितः। नवा लिप्यत दोषेण शक्यप्रतीकारमाचरन्। अथ मांसमिच्छन् नार्तस्तधर्माधर्मविच
क्षणः। प्राणानां रक्षणार्थं यवामदेवो न लिप्सवान्। भारद्वाजः शक्यार्तस्तपुत्रो निर्जने यने। बह्वीर्गः प्रतिजग्राह बृहत्क्षेमहातपाः।
शक्यार्तश्चातु मभ्यागा द्विभ्यामित्रः भ्रजाघनी। चंडालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षण इति स्नेहपात्रे नारनालादय उपायान्ते। आ
रनात्वं तथा क्षीरं कांदुकं दधिसक्तवः। स्नेहप कंचत कंच शूद्रादपि न दुष्यतीति च नृविज्ञातिमताम्। अंगिराश्च शूद्रा प्रतिग्रहं कृत्या
ह मांसदधिघृतं धान्यं क्षीरमाज्यमथोषधं। गुडोरसारं नथोदस्विद्वेज्या न्येतानि नित्यशः। अष्टतं चारनात्वं च कांदुकाः रक्तवस्ति
काः। फल्गानि विण्याकमथो ग्राह्यमोषधमेव नेति। धृतं दधनं योजने हेयोपादेयो शूद्रौ निबिन्नं। मय मांसरतं नित्यं नीचक
र्मप्रवर्तकं। तं शूद्रं वर्जयेद्विप्रः। अथाकमिव दूरतः। विप्रश्च शूद्रा रतान्मेधमांसविवर्जितान्। स्वकर्मनिरता न्नियं न तान् शू
द्रां स्यजेद्विजराति। जातिशूद्रा नीचः। त्रिग्लोमजाः स्रमागधादयः। तेषां कर्मश्च सारथ्यादितस्य अवर्तकाः। ते जीविताः तादृशा
च्युद्रा च्युपाकादिव द्रुतादिकं न स्वीकार्यं। ये तु मार्गवर्तिनः शूद्राः विहितपाकयज्ञादिकर्मणि निरतास्तान् शूद्रान् पृतादिभो

नृणि चैव हि। अतो न्ये पुनः पुनः संस्कारेषु द्विजानयः। नियोगादुपवासो न सुध्यंते न च भोजनं रतिः। सीमं नो नयनादिषु धोमो विशेषमाह॥ ब्रह्मोद
 ने च सोमे च सीमं नो नयने तथा॥ जाना आत्मेन यथास्थे भुक्त्वा चंद्रायणं नरे दिति। न न ब्रह्मोदनाख्यं कर्म आधानांगभूतसोमसाहचर्यं। यनु
 १५३३ जे नोक्तं। पुनः च न्याय्येण आत्मे प्राणायामान्वयं च नरे नो। उपवासस्त्रिमासादिवत्सरां तं प्रकीर्तितं॥ प्राणायामत्रयं ब्रह्मोदनां तं सविउ नो॥
 आमरूपे स्मृतं न तं ब्रतपारणके तथा॥ द्विगुणं शत्रियस्यैवात्रिगुणं वैश्यभोजनो। साक्षाच्चतुर्गुणं वैवस्मृतं शूद्रस्य भोजनं रतिः। न दद्यापन्नानि
 जमं। अनापयधिकप्रायश्चित्तस्योक्तं वात॥ घृतं तैलं तथा शीतं चित्तं शूद्रसंवेदिनां घृतादीनां भोजनं मनुजानां रदानां शूद्रां दुग्धादीनां
 नुजानां। शुक्लानां गोरसं स्नेहं शूद्रये रमण आगतं॥ ॥ पक्वं विजगृहे भुक्ते भोज्यं तन्मनुरनघी दिति। शुक्लानां ब्रह्मिणं दुग्धादीनां गोरसः
 शीरादिः तत्सर्वं शूद्रगृहादानी यथास्थेण गृहे यद्विपक्वं भवति तदा तदन्नं भोज्यं॥ यस्मात्पक्वोः साधारणे निवेधः पूर्वमुदाहृतः
 सोऽस्य भूद्रा विपक्वा अनापयमयमांसरता रक्तकां। पूर्वतानेन पदाथ वेत्तत्रापन्नस्य विजस्य शूद्रान्नभोजने ब्रह्मकूर्चत्रयमपि हि तं तदे
 तदविद्रुष्यं॥ रदानां विद्रुषं प्रत्याह॥ आपकाले तु विजरेण पुनः शूद्रगृहे यद्विपक्वं भवति तदा तदन्नं भोज्यं॥ यस्मात्पक्वोः साधारणे निवेधः पूर्वमुदाहृतः
 विपक्वोः वेदपाठमात्रावसाये नीतदर्धं तानां पुष्टानपयं तावत्तयोर्मध्येऽनुष्ठाना आहिताग्निर्मनस्तापेन शुध्यति। केवलपाठकतां दुपदा
 दिन्मुमुक्षानदत्येतामृचंगा यत्री च दसं शतकुलो जपेतामनतापस्य शुद्धिहेतुं यासवत्वे प्राप्याह॥ पश्चात्तापो निराहारः सर्वं नो मुक्तिहेतव

प

१०३

इति। मनु रवि॥ रत्नापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च॥ पापकुमुध्यतोपापात्तथादानेन व्यापद्मोति दी॥ बोधायनोपि। पत्न्या गस्तपोदानं
 मनुतापोनुकीर्तनं॥ विद्याया सोऽहं पस्पृशः सप्तो गपापनाशनमिति। दुपदायाः पापनाशकत्वं यातवत्केन न पुनः। दुपदानां गायत्रीयजुर्वेदे
 अतिष्ठिते वा दितो॥ द्विजशुभ्रपणेरता नित्यं भोज्यान्नाः शूद्राः सामान्येन निर्दिष्टास्तानि दानीं विशेषतो निर्दिशति॥ दासनापि तपोपाक
 कुलमित्रार्थं सीतिः॥ एते शूद्रेषु भोज्यान्नायश्चात्मानं निवेदयदिति॥ दासादय आत्मनि वेदकां ताः षट् शूद्रा भोज्यान्नाः। दासादी
 नां लक्षणमाह॥ शूद्रकन्या स मुस्य नो ब्राह्मणेन स्पर्शनं कृतः। स संस्काराद्रवेदासौ संस्कारा देवतापितः॥ क्षत्रियाश्च शूद्रकन्यायां स
 मुसन्नस्तयः कृतः। स गोपालराते शौयो भोज्या विजैर्न संशय इति॥ वैश्यैश्च मुद्रुतो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः। स स्वर्धिकराते रव्यतः भो
 ज्यो विजैर्न संशयः॥ दासाश्च शूद्रकन्या मुद्रुतस्यायं पुत्रमुत्पादयति स यद्यमंत्रकैः निवेकादितिः संस्कारैः संस्कृतो भवति
 तदा दासस्त्वच्यतो संस्काराभावे तु नापि तस्य विधीयते। क्षत्रियः शूद्रकन्या मुद्रुतस्यायं पुत्रमुत्पादयति स नामतो गोपाल
 इत्यत्र विनासितो न लभ्यते। मोरराणस्मार्थस्य कुष्मादिकद्रव्यकर्मलात्। यद्यपि क्रमप्राप्तस्य कुलमित्रस्य लक्षणं नोक्तं तथापि
 तच्च द्रव्यसामर्थ्यमिदं क्रमवत्। दातव्यं द्रव्यमुक्तं यं॥ शब्दसामर्थ्यतस्तत्वावत्कुलस्य मित्रं कुलमित्रमिति व्युत्पत्तिरपि नामादि

कन्या

तथा

क्रमायातआप्तः शूद्रः कुलमित्ररूपेण धीयतो प्रकृतमानुसारेण त्वेवमुपसंख्यानव्यं वैश्यः शूद्रकन्यामुदाहृतस्यायमुदाहृतस्यैव तिसृक
लमिप्ररति। ब्राह्मणो वैश्यकन्यामुदाहृतस्यायमुदाहृतस्यैव तिसृकः सन्नाम्नाअर्धिकरतिवाअर्धसीरितिनातिधीयतो। यत्तवा
उन्नः कायकर्मविस्तवाहमित्यात्मानं निवेदयतिसत्तात्मनिवेदकः। यद्वाअधिकसन्वर्थाक्षत्रियायां ब्राह्मणेनोदितः संस्कृतआत्म
निवेदकोक्त। अस्मिन्पक्षेयद्यप्यशूद्रावर्धिकात्मनिवेदकोऽपिचजातिवसाम्येनाभोज्यान्नत्वशंकोयांतदपनोदायेदमपिधा
यतस्त्वदोषः। रासादीनां भोज्यान्नत्वं यातवत्वेयापिह। शूद्रेषु दासगोपालकुलोमित्रार्धसीरिणः। भोज्यान्नानापितश्चैवयश्चात्मा
नं निवेदयेदिति। रासादिवत्कुंभकारोपिभोज्यान्नएवमदाहदेवत्वं। स्वदासेनापितोगोपः कुंभकारः कुपीवत्। ब्राह्मणैरपि
भोक्तव्याः पंचैते शुभयोग्यः इति स्मृतं तरेगोपनापितकुंभकारकुलमित्रार्धसीरिकनिवेदितस्मान्नोभोज्यान्नारति। पूर्वका
भोज्यान्नानां नटादीनामनेषु केषां प्रायश्चित्तमपि हि नंदानीं तेषामेव जलादोषीने प्रायश्चित्तमाह। नंदोऽस्ति तं त्वभोज्येषु जलदेधि
धृतं पयः। अकामतस्तयोऽपुडे प्रायश्चित्तं कथं न वेत्ता ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रोऽपि सर्पति। ब्रह्मेकचेपि वासेन याज्यवर्णस्य
निष्कृतिः। शूद्रस्य नोपवासः स्याच्छूद्रो दानेन शुध्यात् ब्रह्मकृचमिहोरात्रं भूपाकमिति शोधयेदिति। असोज्येऽभोज्यान्नानां न

१०४

वित्तनेव विशेष उक्तः। चांद्रायणेन व आस्थेपादेन सा सिके स्मृतं। क्षत्रियस्य न व आस्थे व्रतमेतदुदाहृतं। वैश्यस्याधधिकं प्रोक्तं क्षत्रियस्य म
नोविभिः। शूद्रस्य तु न व आस्थे चैव चांद्रायणद्वयं। त्वार्धे चांद्रायणमासे त्रिपक्षे चैव वं स्मृतं। आसदेव पाकः स्याद्दध्वं सोतपनं स्मृतमिति। पशुशोचन
नं। चांद्रायणे न व आस्थे पराको मा सिके स्मृतः। पक्षत्रयेति कुपूस्या स्वप्नासे कुपू एव तु। आदिके पादे कुपू स्यादेकाहं उतरादिके। अत ऊ
ध्वं न गोषः स्याच्छरवं स्य वचनं व भेति। तस्मादिह त विषयं। यस्तेनाः पतिताः क्री वारस्य पांडेय विषयवा। चांगरादुदकात्स पद्रिहणा द्वैकताद
वि। दंष्ट्रिभश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणां। पतनानशकैश्चैव विषोऽंधो दकैस्तथा भुक्तेषां वोऽश आस्थे मुर्धा दिंदु व्रतं द्विजराति। अपांते या
नमुद्विश्य आस्थमेकादशे हनि। ब्राह्मणस्तत्र शुक्ल। जंशिशुचां दायणं योत्ता। आम आस्थे तथापु काल सकृष्टेण शुध्याति। संकल्पिते तथापु क
त्रिरात्रं क्षपणं न वेदिति भरद्वाजेन प्रायश्चित्तं विशेषाभिधानात्। ब्रह्मवर्णिस्तु बृहद्व्यमो विशेषमाह। मासिकादिषु यो श्रीयाद स मासगतो द्वि
जः। त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते। प्राणायामशतं कृत्वा धृतं प्रायश्चित्तं ध्यातीती दमरोन विषयं। तान् पूर्वके तु स एवाह। मधु
मांसं च योऽप्रीयाच्छ्राद्धं स्तुतक एव च। प्राजापत्यं चरेत्कुपू व्रतं शेषं स मापयेदिति। आम आस्थे न वेदधं प्राजापत्यं न स न देति पदत्रि
शब्देनेभिधानात्। यत्तु शनसोको दशकृत्स्नः पिबेदापो गायत्र्या आस्थे उरु द्विजरातः संध्यामुपवासिगच्छा च न दनेन तामिति गद
नुक्तं प्रायश्चित्तं आस्थे विषयं। संस्कारांग आस्थे जने व्यासेन विशेष उक्तः। निवृत्ते च उहो मे तु प्राज्ञा न करणा तथा। नेस्तं तपनं भुक्ता जातक

पर्वद्वयोरेतमं उच्यते सर्वपरिमितं निश्चयेन ॥ तत्र मानं प्रजापतिराह ॥ पालाशं ब्रह्म पत्रं वातामनं वाधहिरण्यं ॥ गृहीत्वा सादयित्वा चेतनः कर्म
समान्यरेदिति ॥ ~~सप्तमं~~ पत्रं सक्तमृत्रादीनां परिमाणं तस्माह ॥ गोमूत्रे माषकान्धै गोमयस्य तु शोषोऽत्र ॥ क्षीरस्य द्वादशप्रोक्ता दध्नस्तदशकीर्तिताः ॥
गोमूत्रं वद्धते ते यस्तदध्नं तु कुशोदकं मिति ॥ एतद्वराक्तं वाक्काद्विषयं दृष्टव्यं ॥ प्रजापतिस्तत्प्रकारं तस्माह ॥ गोमया द्विगुणं मूत्रं त्रिगुणं दधि
चुणं ॥ क्षीरमष्टगुणं ते यं दधि पंचगुणं तथेति ॥ अत्र गोमयस्य परिमाणं विशेषानभिधानाद्ब्रह्मनां तस्मानुसारेणागुष्टार्थं परिमितं गोमयस्वीकृत्य
थोक्तोत्तराभिप्रेत्या गोमूत्रादीनि प्रोजयेत् ॥ एतन्नमूलवचनोक्तपरिमाणेन सह विकल्प्य ते वैषम्यस्याप्युक्तं ॥ गोमूत्रादीनां परिमाणं
कर्मनाह ॥ गायत्र्या द्वाय गोमूत्रं गंधद्वारेति गोमयं ॥ आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिकायासाथादधि ॥ तेजोतिशुकप्रियाज्यं देवस्य वा कुशोद
कं ॥ पंचगव्यं मृचापूतं स्नापयेदग्निं सन्निधाविति ॥ क्रमेण पदं गायत्र्या दितिः प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ तेजोतिशुकेत्यस्य त्वेति नयोर्भक्त्यसाभ्या
दृक्कमुपचरितं ॥ तेरेतेर्भक्त्यैर्गृहीतं पंचगव्यं होमार्थमग्निं सन्निधौ स्नापयेत् ॥ स्नापयित्वा चालोडनमंत्रणे कर्तव्यं ॥ आपो हृष्टेति चालोड्य
मानसो केति मंत्रयेदिति ॥ आपरस्नादिकं च्युक्तं विज्ञेयं प्रायेण तथा विनियोगात् ॥ मानरत्नं केच ॥ अत्रावदानं होमसाधनानां स्क्वादीनां मा
वाक्तेनानदाय होमसाधनानां स्क्वादीनां मा ॥ सप्तमं वराक्तयेदिति अष्टिं द्वांगाः शुकाखिषः ॥ एतैरुष्ट्य होतव्यं पंचगव्यं यथाविधीति ॥ सप्तमं

[illegible]

रिक्तश्चिबेद्विजः। कुरामूलविपक्वेन न्यहंक्षीरेण शुध्यति। दादुराह तु पयसा विवेद्वासी संवर्चसां॥ गमन्यष्टसहस्रं तु जपं कुर्वीति मानसमिति। ए
तन्मतिपूर्वकायास्तविषयं अकामतोयासेतुमनुराह। अपःसुराभाजनस्थाः पित्वा सप्त रान्नं शंखपुष्पीष्टतंपयः पिवेदिति तत्कामतः सकृत्पाने द्रष्टव्यं॥ यनुशतानपेनेत्यंतं॥
स्य यो भ्रांते अपः पर्युषिताः पिवेत्। शंखपुष्पावपक्वतुक्षीरं स तु पिवेन्न्यहमिति। सुरापस्य मुखगंधाघ्राणे तु मनुराह। ब्राह्मणस्य सुरापस्य
गंधमाघ्राय सोमपः। घ्राणान् पक्वनिरायम्य घृतं प्राश्य विमुध्यतीति। स्त्रियोऽपि घृष्टा स्थिता आपोऽयदिकश्चि
सिबेद्विजः। शंखपुष्पीविपक्वेन न्यहंक्षीरेण यापयेदिति। भूद्रेऽपि घृष्टा स्थिता आपोऽयदिकश्चिबेद्विजः कुरामूलविपक्वेन न्यहंक्षी
रेण शुध्यतीति। ब्राह्मणेऽप्यवकेषां निरभोजनत्वमभिप्रेत्य न दन्नभोजने प्रायश्चित्तमाह। परपाकनिवृत्तस्य परपाकजनस्य च। अपच
प्यभ्यासाभिप्रायेण महद्भूतमविस्तरं अन्नभ्यासेऽपि दृशान्नभोजने भरद्वाज आह। निराचारस्य विप्रस्य निषिध्यान्नरक्षणस्य च। अन्नं
पुष्काद्विजः कुर्यादिति मेकमभोजनमिति। अपचस्यान्नप्रदत्वेन दन्नभोजनं कुर्यात्प्रत्यवायोऽभिहितः। यदा लपन्तोऽपुं डे रतरः प्रय

दत्तितदानीमुभयोः प्रत्ययव्यवस्थाः। अपचस्पचय दानं दानुश्चरस्य कृतः फलं। दानं प्रतीतिहीतारो दौतौ नैरयगापिना विति। अपचस्प
 पचायेत्यर्थः। तस्मै यद्दानमन्येन क्रियते तस्मिन् दाने तस्य दानुर्दानं फलं नास्ति। न केवलं फलाभावः। किंत्वसौ दाना सह प्रतिगृहीतानरकयाति। परपाकनिवृत्ता
 दीनां त्रयाणां क्रमेण लक्षणमाह गृहीत्वा भिक्षुमारोप्य पंचयस्तान्निर्वपेत्। परपाकनिवृत्तौ सौ मुनिभिः परिकीर्तितः। पंचायतान् स्वयं कृत्वा परान्नेनोपजी
 वति स ततं प्रातस्तथापराकरत्तस्तस्य गृहस्थधर्मो विप्रो ददाति परवर्जितैः। कृषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्तित इति। परस्य उत्तमं तस्य गृहे किं
 यमाणः पाकः परपाकस्तस्मिन्निवृत्तः परपाकनिवृत्तः परान्नभोजनपरित्यागीति यावत्। यद्वा वैधर्म्ये वाच्यं क्रियमाणः पाकः उत्कृष्टापरः पाक इत्य
 व्यनो तस्मात्परपाकनिवृत्तः पंचमहायस्तरहित इत्यर्थः। अन्नोपभयं विवक्षितत्वात् तत्रेणोच्चरितं। तथा च साति परान्नभोजनवर्जनस्य गुणत्वेऽपि पंचमहा
 यस्तराहित्यदोषत्वादस्य पुरुषस्य निवृत्तं। अत्रार्थस्तु अग्निं गृहीत्वा विवाहे कृत्वा स्नातग्नौ केवलं मोषासनं कृत्वा निवृत्तशब्देन निवर्तितः। ए
 तस्माद्विपरीतः परपाकरतः उभयविधपाकरतत्वात्। तत्र पंचमहायस्तानुष्ठानस्य गुणत्वेऽपि परान्नभोजनस्य दोषत्वात् तादृशस्य निवृत्तं प्रातिदि
 नं प्रातस्तथापराविधिपंचयस्तान्कृत्वा परान्नेनोपजीवतीति योजनीयं। यश्च विप्रो गार्हस्थं स्वीकृत्यान्नदानादिवर्जितः केवलं स्वयमेव
 भुङ्क्ते सोपचरस्य व्यनो। तस्मिन्निदं प्रत्यक्षश्रुतावाभावात्। नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलं धर्मोपवर्तिकेति चेदिति। एवमिति परवर्जित इत्यत्र न
 ददातीत्यर्थं निर्देशत्वाद्दानक्रियाप्राप्तौ। रक्षते नाशब्दमिति व्याससूत्रे। यजनेः पूर्ववत्त्वमित्यास्येति प्रविशसूत्रे चार्थं निर्देशोपेक्षाश्च यमप्रयो
 गदर्शनात्। इदं निषेधात् निर्देशस्येतादृशं नारस्य चर्तकं प्रचुराजयोगाभिप्रायं तत्त्वधर्मनिर्देशव्यवच्छेदकं। परपाकनिवृत्तादिनदृष्टापाकादेर

पुनश्च न भोक्तव्यं तद्भोजने तु प्रायश्चित्तं कर्तव्यं तदा हनुः शान्तं पचयति ॥ यो ह्यहो वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ॥ अन्नं तस्य न भोक्तव्यं
 वृथा पाकस्तस्मिन् ॥ **वृथा पाकस्य पुनश्च न भोजनं** ॥ प्रायश्चित्तं चरेद्भुजः ॥ प्राणायामांस्त्रिरभ्यस्य च तं प्रायश्चित्तं विमुच्यतीति ॥ प्राणायामान्नं कलेति पा
 ठे वा वृत्तिविषयत्वं कथ्यनीयं ॥ **वृथा पाकेन प्रायश्चित्तं न देवब्राह्मणनिन्दकादावपि दृष्टव्यं** ॥ निन्दकं च न न स हनता ॥ तथा च व्यासः ॥ पेक्ति
 भेदी वृथा पाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः ॥ आदेशी न वेद विक्रेतापे न वेत्ते वेत्ता घानका इति वेदविक्रयिणः स्वरूपमाह शान्तपः ॥ अत्र व्यापनं प्रत्यय
 नं प्रश्नपूर्वपरिग्रहः ॥ योजनाध्यापनं वादः षड्विधो वेदविक्रय इति ॥ न न करीत्या कलियुगे सर्वे ॥ न ज्ञाना अत्र न क्षिणश्च तथा स
 तित द्विषमे प्रायश्चित्तं शास्त्रं निरर्थकं कृते पि प्रायश्चित्तो पुनरपि तत्प्रवृत्तौ रूपं तु मशक्यं वा त्याग्यश्चिन्ना विधाधिकायाः परिषदोऽसौ ॥ न हि पाप
 प्रवृत्तानां परिषत्संयुक्तं स्वकर्माविप्राणामिति तद्वृत्तौ विशेषणम् ॥ न न ॥ ११ ॥ अध्यापनं ॥ १२ ॥ शिष्यः पापेभ्यो निवृत्तानां शिष्टानां परिषत्संयुक्ता इति
 शंकेनीयं तादृशस्य कस्याप्यदृष्टचरत्वात् ॥ कलियुगे सर्वेषां निश्चत्वा देवयुगमुद्दिश्य प्रवृत्तस्य परशरधर्मशास्त्रस्यानिर्विषयत्वादिभ्योऽङ्गमाह ॥
 युगे युगे तु मेधमस्ति पुत्रे पुत्रये द्विजाः ॥ तेषां निन्दानकर्तव्यं युगस्य गृहे नो द्विज इति ॥ अस्याश्वत्थः प्रथमाध्याये वर्णितः ॥ अयमत्रापि द्विविधा
 व्यधर्मप्रवृत्तिः ॥ युगप्रयुक्ता प्रमादालस्यादिप्रयुक्तानि ॥ तत्र युगप्रवृत्तायाः प्रवृत्तौ परिहार्यत्वात् न तन्निवृत्तये पराशरस्येऽप्यपः ॥ यो नृप
 मादादिप्रयुक्ता प्रवृत्तिस्तत्र स्नानकाशधर्मशास्त्रं ॥ तत्र **अध्यापनविधिसातदर्थं** ॥ स्नानानुष्ठानपथे न सोमं दपठन् न मन्त्रेण च केचि

१०८

ज ॥ नारं तु कुणपं काकं विदुराहं खरोष्ट्रकं ॥ गवयं सोमं प्रतीकं च मायूरं रवाडुकं तथा ॥ वेद्याध्रमाक्षं सैहं वा कूपेयं दिमज्जति ॥ नदाकस्याथ दुःस्थपीतं स्या
 दुरकं यदि ॥ प्रायश्चित्तं न वेत्सुसः क्रमेण ते न सर्वशः ॥ विप्रशुध्ये त्रिरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयम् ॥ एकाहे नृगु वैश्यस्तु भूद्रो न केन शुध्यतीति ॥ **पुनश्च न भोजनं**
 मृतंश्चादिकं वा स्थयादिकं वा दृष्ट्वा तादृशीरमेध्या अपः पीत्वा प्रायश्चित्तं न वेदिति शेषः ॥ न स्य मनुष्यस्य संबन्धि कुणपं नारं काकस्य संबन्धिका कां विदुरा
 हादिषु संबन्धवन्ती तास्ति तोलु प्रोदृष्टव्यः ॥ तथा च सति विदुराहं खरोष्ट्रकमित्युक्तं भवति ॥ गवयस्य संबन्धि गवयं सोमनाः पुष्टाः प्रतीका अनय नाय
 स्य गजस्य संसु प्रतीकं तास्य संबन्धि र्जक्षसंबन्धि आर्क्षः सिंहस्य संबन्धि सैहं हस्ते चामन्यतमं कुणपपतितं दृष्ट्वा तद्वत्कयोः कूपतयकयोः स्नानपथे
 यदि कुर्यान् न दातादृशस्य पुंसः सर्ववर्णसंबन्धिनः एते न समनेतरा निदिश्यमाने न क्रमेण प्रायश्चित्तं न वेत् ॥ **स्नानमात्रं त्रिरात्रेण वा सादिः** ॥ न न
 द्विप्रतानरणानं नारं पंचगव्यं पिबेत् तादृहं विष्णुः ॥ मृगपंचनरवात्सूपादयं तोपहतं मुदकं पीत्वा ब्राह्मणस्य हमुपक्ते द्रव्यं न रजन्य एकाह
 वैश्यः शूद्रो न कंसर्वे चाने पंचगव्यं पिबेत् ॥ यदन्तर्जैव शवमुच्छ्रितं तयो द्विजं भवति तदा हारीतो विशेषमाह ॥ किञ्चोपि नैव शवे तोयं तत्र
 स्नयति न सिबेत् ॥ शुभो नाद्रायणं कुर्यात् प्रकुप्य तथापि वा ॥ यदि कश्चिन्नतः स्नायात्समादिन द्विजो नमः ॥ अपनूत्रिषण्वैराज्यी अहोरा
 त्रेण शुध्यतीति ॥ **स्नानं चोद्रायणं कामगोमानुषशवोपहतं कूपजलपानविशेषः** ॥ अकामनुषडान्नं ॥ किञ्चोपि नैव शवंचैव कूपस्थं यदि
 रश्मरोपकः पिबेत् त्रिरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतमिति ॥ देवस्मरणेन प्रत्यभांडस्थितो दकपानेन यममाह ॥ कुराभांडस्थितो अपाय

तं कुर्महि यतः सुखमाहितं रतिं ननु ब्राह्मणस्य सुखं कृत्यमिति जातिभ्रंशं करेण परिगणनादृश्यमाणं ताडनादिकमेव जातिभ्रंशं करं न तत्तुं हुंकारादिकमि
 ति चेन्न हुंकारादिना विब्राह्मणस्य मनसि रुजः समुत्पादनात् ताडनादौ प्रायश्चित्तं प्राह ताडयित्वा तुणे नापि कंठे बध्वापि वाससः विवादेनापि
 निर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेदिति यद्यपि तृणतस्तनवस्त्रबंधनविवादजयेन शरीरोपधातस्तथापि प्रायश्चित्तं चरितव्यमिति पदस्यार्थः प्र
 णिपातेनोपवासोपयुक्तस्य तः तादृहं कृत्यं गव्यं विप्रं निर्जित्य वादतः ताडयित्वा तुणे नापि प्रसादोपवसेदिति मिति सातव
 त्वात्ताडयित्वा तुणे कृत्यं विप्रं निर्जित्य वादतः बध्वावावासाक्षिप्रप्रसादोपवसेदिति मिति मनुष्ये ध्यायेन्मोक्तं वादेन ब्राह्मण
 जिह्वा प्रायाश्चेत्तविधेस्तथा त्रिरात्रोपवासः पितृस्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेदिति तद्व्याख्ये विषयं पादस्य तादृहं कृत्यं वाह्यापादेन वा
 स्त्राणस्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तं विधेस्तथा दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेदिति अत्रान्वयं ब्राह्मणस्योक्ता प्रायश्चित्तं विधीयते क
 र्त्तव्यं कृष्टं जित्वा तु प्रणिपत्य प्रसादयेत् आक्रोशमनृतां कृत्वा कृष्टं कुर्वीत मानवमिति ब्राह्मणवर्णनात् प्रायश्चित्तं प्राह अवगृह्य त
 होरात्रं त्रिरात्रं क्षितिपातने अतिकृष्टं च रुधिरं कृष्टोऽयं गच्छोपि ते रतिः अवगृह्य धार्यं दंडं सुदृग्मरात्रिं दिनमेकमुपवसेत् ॥ १२ ॥
 निपात्य त्रिरात्रमुपवसेत् प्रहारेण रुधिरं निर्गते अतिकृष्टं चरेत् अनिर्गतं रुधिरं मंगरे कत्रधनीपूतं च तदा कृष्टं चरेत् अनपूर्यमाणं
 तसंक्लृष्टादिनरकहेतुतोपन्यासपुरुःसरं प्रतिषेधः प्रत्यक्षश्रुतावुपलभ्यमोक्तं ध्यायेन्मोक्तं निरीय ब्राह्मणं यो वयुरुतेन यातयाद्यो निह

१०९

य

नस्तहोण्यातया मोहोहितं करवद्यावतः प्रस्कंद्य पाप्मन्संगृह्णानावतः संवत्सराभ्यन्तरे लोकं न प्रजानादिति तस्माद्ब्राह्मणाय जावगुरेत न नि
 हन्त्यान्वयोहितं कृत्यं देवतोहे न साधवतीति गोतमोपि अभिकृष्ट्यावगुरणं ब्राह्मणस्य वर्षशतमस्वर्गं निपातने स्रहस्त्रलोहितं दर्शनं यावतः
 प्रस्कंद्य पाप्मन्संगृह्णीयादिति मनुष्ये अवगृह्य तद्वशांतं सहस्रं मविहस्य तु जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते शोणितं यावतः पाप्म
 न्संगृह्णीयादिति जन्मनः तावत्सहस्रहस्त्राणितं कर्त्ता नरके वसेत् अवगृह्य चरेत् कृष्टं मानं कृष्टं निपातने कृष्टातिकृष्टं कुर्वीत विप्रस्यो
 नैवेदने चैव शोणितस्य प्रवर्तने कृष्टातिकृष्टं कुर्वीत चांद्रायणमथाचरेत् अष्टिभेदेति कृष्टं कृष्टं पराकरं गकर्गनरतिं धेवीति रतिः
 लंकारं हुंकाराद्यगूरणपातनलोहितप्रवर्तनात्तरजयेषु प्रणिपाते करान्नोपवास कृष्टातिकृष्टं चरित्वा प्रसादयेत् तथा संख्यमिति पातनं
 सजातीविषयं विजानीयेतु मज्जापगिराहा द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि वा ॥ १५ ॥ त्रिविदं भूदजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतमिति ॥
 आक्रोशादोरांस्तनि निनावाहयुः आक्रोशानृतावदिह करान्नं त्रिरात्रं चोपवास रतिः समं तु देवविगो ब्राह्मणार्थं मातापितृनोरा
 णां प्रतिषेधने आक्रोशने जिकोष्ठे दयोस्त्रिरंघं दशादिति अतिकृष्टं च रुधिरं कृष्टं कर्त्तव्यं कोलावति कृष्टं इत्याकोक्षतामांस्तस्वस्वमाह
 ननाहमाति कृष्टास्मात्पाणिपूतान्मज्जनः त्रिरात्रमुपवसीत्यादिति कृष्टः स उच्यते रतिः अतिकृष्टं मानं चरन्निप्रस्त्रिरात्रं कर्त्तव्यं

कनकायाचिनादिनेषु नवस्तथावतापाणिः पूर्यते तावदेवज्जंशुजीनउपवासदिनेषु प्राजापत्यवदुपवासमेवाचोत्सोयमतिकृष्टूरस्कच्यते
एवमेतामिजस्य वासवत्वम्ः प्राजापत्यमुपदिश्यतस्येव ब्रह्मण विकृतिस्तेनातिकृष्टं निर्दिशति। अयमेवातिकृष्टः स्यात्पाणिप्राज्ञो ज्ञान
इति। गोतमोपि प्राजापत्यं प्रपंच्यन्तस्माह॥ एतेनैवातिकृष्टो व्याख्यातो यावत्सकृदादीततावदभीष्टा इति॥ मन्त्रैरेतयेण नव
स्तदिनेषु पाणिप्राज्ञं भुक्त्वा त्रिदिनेषु पवसेत्॥ नदाहवमः॥ एकैकपिंडमग्नीयाभ्यहंकव्येभ्यहं निशि। अवाचिनं स्म्यहं चैव वा मु११क्षः
परस्यहं। अतिकृष्टे चरेदेतस्य विज्रं पापनाशवनिना। अतिमानादतिक्रोधादित्यारभ्य कृष्टोऽयं तरे शोणितरस्येतेष्वष्टस्वध्यायेषु नानाविधा
न्यायविशेषानन्यथायश्चिनाविशेषानिरूपिताः। यात्रिस्त्वन्यात्रिप्रतिपदोक्त प्रायश्चित्तरहिता त्रिंशंकितानि पापानि तेषां साधारणं
प्रायश्चित्तमाह॥ सर्वेषामेव पापानां संकरेण मवस्थिते॥ देशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनं परमिति॥ अथ च गायत्री जपः प्राजापत्या
दीनामुपकारकम्॥ तानि च प्रतिपदोक्त प्रायश्चिनव्यातिरिक्तानि व्रतानि पुत्रिभिः प्रपंच्येता नि॥ अत्र मनुविष्णुविश्वामित्राः अ
नुकृतिभूतानि पापानां प्रपनुगये॥ शक्तिं वा वेदस्य पापं च प्रायश्चिनं प्रकल्पयेदिति॥ अत्र मन्त्रः॥ देशं कालं वयः शक्तिं पापं वा
वेदममृतनः॥ प्रायश्चिनं प्रकल्प्येत्स्याद्यत्र चोक्तानि कृतिरिति॥ अत्र मन्त्रः॥ कथं विकृतं दुष्टं भोजनं प्रतिग्रहं घृणादिषु प्रा
यश्चिनेषु सर्वेषां द्रायणं प्राजापत्यं वेति॥ स्मृत्यंतरे११क्षया११क्षयाप्यनेका निब्राह्मणानां विशेषतः॥ तत्र शिष्टायथा ब्रह्म कर्त

[illegible]

व्यमिति स्मृतिरिति। **शांतातपः**॥ अनुकरो विधिं तां प्राजापत्यं समाचरेत्। सर्वश्रवणपापेषु द्विजश्राद्धायणंचरेदिति। **उशनाः**। यत्रोक्तं य
त्रवानोक्तमिदं पातकं नाशने॥ प्राजापत्येन कृष्टेण शुद्धयेनाश्रयं शयनं॥ **अभोज्याभोज्यवप्राप्तिमिति** मतिरस्य कस्य मनसा प्रसाक्ते
स्याद्यदि हनिदधतः संस्तुतिमतः॥ मतं प्रायश्चित्तं दधतामिममेकादशप्रसावकाविर्दध्यायस्फुटविकरणं माधवस्तुधीः॥ १११॥
इति श्रीमहर्षिः **माधवामृतकृतोपनिषद्स्मृत्यव्याख्यायां माधवीयायामेकादशोऽध्यायः**॥ १११॥
श्रीर्जयति॥ आचारकांडेति विरध्याये ये यावन्त आचाराः प्रतिपादिताः प्रायश्चित्तकांडे चाष्टविध्यायेर्यनि प्रायश्चित्तान्यपि
हितानि तेभ्योतिरिक्तानां परिशिष्टानां केषां चिदाचाराणां प्रायश्चित्तानां च विधानायायं द्वादशाध्याय **आचारकांडे** **पञ्चाशोऽध्यायः**
दुःस्वप्नादिनिमित्तं स्नानं नार्हति॥ दुःस्वप्नं यदि पश्येत्तु वांते तु श्रुत्वा कर्मणि। मैथुने प्रेताधूमे वा स्नानमेव विधीयते नरति॥ स्वप्नो द्विवि
धः सखमो दुःस्वप्नश्चातनयो दर्शनकाले द्रष्टुः सखं जनयन् भाविश्रेयः सूचयति सखस्वप्नः। तस्योदाहरणं दं दोग आसनं
ति। यदा कर्मसकामेषु स्त्रियं संप्रेष्य पश्यति। सप्रसिद्धं सजानीयात्तस्मिन् स्वप्ने निदर्शनं नरति तद्वैयर्थ्येन दर्शनकाले दुःखं ज
नयन् भाविश्रेयः सूचयति स दुःस्वप्नः। एतस्मिन् द्वादशहरणेन दुःखं पठति तत्र हि मरणसूचका विजागरणरिष्टा निवहन्त्यभिधायं

ते प्रत्यक्षदर्शनानीत्युक्तं परं दृष्ट्या नंतरं स्वप्नारिष्टं न्येवमाप्तायंते। अथ स्वप्नः पुरुषं कृष्णं कृष्णं दंतं पश्यति स एनं हंति वरोह एनं हंति म
 कं दृष्ट्वा न मांस्कदयया शुबसुरेनं प्रवहति कवणं स्वादिवापरिगिरति मध्यभाति विसानि ११ क्षयत्येकपुंडरीकधारयति स्वरे वराहैर्युक्तैर्या
 तिकृष्णाधेनुं कृष्णवस्त्रानलदमालीदक्षिणा विष्णुने प्राजयतीत्यदि। स्वप्नाध्यायविदश्च भविष्यकं वचनमाहुः। आरोहणं गो
 वृषकुंजराणां प्रासादं त्रैलोक्यवनस्य तीर्णं। विष्णुलोपोरुदितं मृतं च स्वप्नेष्वगम्यागमने च धन्यं। कृष्णावरधरा नारी कृष्णा गंधा
 नुलेपनी। अवगूहति ये स्वप्नेष्टकं तस्या विनिर्दिशेदिति एतत्सर्वं मन्त्रिप्रत्ये स्वप्नाधिकरणे भगवान्वा दरायणः सृजामास सृजक
 श्च हि भगवो रावक्षतेन तद्विराजति। एतन्नाम विष्टकसूत्रकदुःस्वप्ने दृष्टे सति प्रातरुत्थामनत्रिंशे नैकं स्नानं कर्तव्यं। तथा च शुक्लेने
 वांते सेतितदेव स्नानं वांते रथाक्षौ मेधुनं प्रेक्षमा प्राप्ते पुनस्नानमाचरेत्। एवं दुर्जनस्पर्शनादावपि स्नानं दृष्टव्यं। तदा ह वमः॥
 अजीर्णेश्चुदिने वांते श्मश्रुकर्मणि मेधुने। दुस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमेव विधीयत इति। बृहस्पतराचारोपि। दुःस्वप्ने मेधुने वांते
 विरिक्तेश्चरु कर्मणि। चित्ति यूपश्मशानानां स्पर्शने स्नानमाचरेदिति। मेधुने स्नानं मृतुकाले विषयं तदाह शाततपः॥ ऋतौ तु
 गर्भं शंक्त्वा स्नानं मेधुनि नः स्रजं। अनृतौ तु यदा गच्छेच्छेच्छेच्छं मूत्रं पुरीषं यदिति। वमनादौ विशेषमाह मनुः॥ वांते विरिक्तः

स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ॥ आचमयेदेव ११ कृत्वा न स्नानं मैथुनि निःस्पृहमिति ॥ १२ ॥ **कृत्वा न** मनंतरमाचोतः आचमयेदित्यर्थः ॥ **अभिमाम**
प्रिति नः पुनः संस्कारनिमित्तान्याह ॥ अतानां प्राशयविष्णून् संस्कारसंस्पृष्टमेव च ॥ पुनः संस्कारमर्हति त्रयो वर्णाद्विजादय इति ॥ अयं वसं
स्कारो ब्रह्माचरणानंतरं प्राणी ॥ तत्र साक्षिवचनानि पूर्वाध्याय एव प्रायश्चित्तप्रसंगादुदाहृतानि ॥ आद्यसंस्कारवत्पुनः संस्कारेण जि
नादिप्राप्तावप्यवदति ॥ अजिनं मेखलादं उ० ११ ऐश्वर्यव्याघ्रतानि च ॥ निवर्तते द्विजानीनां पुनः संस्कारकर्मणीति ॥ **अजिना** दिव दूषण
मपि निवर्तते ॥ **नवाहविष्णुः** ॥ सर्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तानां श्रूयः संस्कारं कुर्यात् ॥ वपनमेखलादं उपैक्ष चर्या ब्रह्मनि पुनः संस्का
रकर्मणि वर्जनीयानीति ॥ ब्रह्माजि सौम्य प्राजापत्यादीनि मधुमांसां जनादि वर्जनीयानि च ॥ **पूर्वाध्याय** आद्यमेध्यं रे तो गोमांसमित्यत्र विष्णू
न् प्राशने चोद्रायणं मुक्तं तत्कामकारविषयं ॥ अतएव तत्र बालापत्य सह भोजनमस्मात्पिरुदाहनं अत्र च कामकृते ॥ विष्णूनादिभो
जने प्रायश्चित्तमाह ॥ विष्णून् तस्य च शुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ पंचगव्यं च कुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेदिति ॥ **प्राजापत्यं च**
रित्वा पश्चात् पंचगव्यं नैव स्नात्वा तस्य च गव्यं प्राशय शुद्धौ भवेत् ॥ **एतच्च** पुनः संस्कारास्त्रागेव कर्तव्यं प्रायश्चित्तानां श्रूयः संस्कारं कुर्या
दिति विष्णुस्मरणान् ॥ अत्रे नु विष्णून् ओपहते कूर्मपुराणे कंदूष्यं ॥ आपो मूत्रपुरीषाद्यैर्द्विजिताः प्राशयेद्यदि ॥ तदा सां तपनं कुर्यात्
तं पापविशोधनमिति ॥ **यत्पु** चण्डियः कोपि स्वात्मघातार्थं मुद्राम्य कथंचिद्वातास्त्रागेव निवर्तते तस्य प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्वकमा

प० भा० प्रा० तत्र जलादिकरणं विविधं विहितं प्रतिविष्टमप्यनुष्ठानं विहितं । इति विधं काम्यतपोरूपं प्रायश्चित्तपरोक्षं । तत्र तपोरूपं

ह ॥ जलाभिषेकनेनैव प्रव्रज्यानाशकेषु च । अस्यानसितवर्णानां कथं शुद्धिर्विधीयते । प्राजापत्यद्वयेनैव तथापि गमनेन वा । वैषेकादशदाने
नवर्णाः शुद्धिं प्रतिनयः । ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि वनं गन्तुं चतुष्वथो । स शिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् । गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं वा
राशौ प्रवीत् । मुख्यतो तेन पापेन ब्राह्मणत्वं च गच्छति । जलाभ्यां दयः पंचमरणहेतवः । नदीतटाकादि प्रवेशेनाग्निप्रवेशेन च गुपतनेन महा
प्रस्थानगमनेनाशकेन च न्रियते । कूर्मपुराणे नर्मदा माहात्म्ये । अग्निप्रवेशं यः कुर्यात् सोमनीर्थे नराधिप । जले वा नशके वापि नासौ मर्येभि
जायते इति । तत्रैव प्रयाग माहात्म्ये विहितं । गंगायामुनयोर्मध्ये क्रीडायां विशेषेण यः । अहीनां गोह्यरोगश्च पंचेन्द्रियसमन्वितः । यावन्तिरो
मकृपाणितस्य गात्रेषु मानवः । तत्रैव पश्य हस्त्राणि स्वर्गलोके महीयते । जलप्रवेशं यः कुर्यात्सिंहमेलेके विश्रमेत् । राहुग्रस्तो यदा सोमे विमुक्तः स
र्वपातकैः । सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मे ददाति । तदेतस्त्रायश्चित्ततपोरूपं मरणं । क्रोधादिना यज्जलादिमरणं न तन्नातिविश्वं । त
थानाशौचप्रकरणे क्रोधास्त्रायमिस्यादस्मृतिवाक्यमुदाहरत् । प्रबलरोगग्रस्तस्य यज्जलादिमरणं न तद्विहितं नापि प्रतिविश्वं किंतु
शास्त्रेण केवलं मनुजैः । तच्च नस्मिन्नेव प्रकरणे दुश्चिकित्सेयस्य । दिवाक्येनोदाहरत् । तस्याभ्यनुष्ठानस्यैव कृत्वा तस्य कललाभमा
त्रं केवलं भवति न तस्यो प्रायश्चित्तीति । योऽपि प्रायश्चित्तार्थं मर्तुं मुख्यम्यतनो जिवर्तते तस्य । पिपूर्वपापं न निवर्तते तस्येतावदेव न तु ते
न कर्तव्यं किं निस्रायश्चित्तो नरमाप्ति । एवं च सति प्रतिविश्वमेव परित्यज्यते तत्रापि मर्तुं मुख्यम्यमृतस्य दुर्मरणत्वेऽपि नेह प्रायश्चित्तं

प्रो

अ० १२

१३२

तत्कुरुते **नाना** यस्तु यम्यमरणान्निवर्तते तस्यैव **प्रायश्चित्तं** ननु तस्यापीदं युक्तं आसह्ययाः शास्त्रनिविधत्वेन नान्निवर्ततेः **शास्त्रोक्तं**
नाना **वा** नहि वयं निवर्तते निमित्तमिदं प्रायश्चित्तं ब्रूमः किं तु निविधान्तराणां निमित्तं उच्यते ममात्रस्य निमित्तत्वादेव प्रायश्चित्तस्य स्वल्पत्वं पुन
पश्यते जलाग्न्यादिषु मर्तुमुद्यम्यततो निवृत्ताः प्रत्यावर्तितास्तादृशां चतुर्णां वर्णानामपि पृथक्पृथक् प्रायश्चित्तं वक्तव्यमिति प्रश्नवाक्यस्यार्थः
तत्र **श्रुत्यस्य** प्राजापय इयं तैश्च स्यनीर्थयात्राभूदस्य वृषागस हि गगोदशकदानं ब्राह्मणस्य वनगमनादि **व्रतं** आत्महननेभ्य मेव ब्राह्म
णानामपगतं चोडालं च प्रायागं पुनर्व्रतान्तरणेन चोडालं च निवृत्तौ पुनः पूर्वसिद्धं ब्राह्मण्यं प्रत्यापयते तथा ह ब्रह्म परावारः अनाशकान्निव
रुक्तं चानुर्गन्प्यवस्थितः चोडालः सगुर्विसेयो वर्जनीयः प्रयत्नतः लुप्तं धर्मास्ति चोडालः परित्राजकतापसाः तैश्चो जागान्यपस्या
निचोडालैः सहवासयेत् जलाग्निपतने चैव प्रब्रज्यानाशके तथा प्रत्यावर्तितवर्णानां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ब्राह्मणानां प्रसादेन ती
र्थाभिगमनेन न गवांश्च दशदानेन वर्णाः शुध्यन्ति तेन यः ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि गत्वारण्यं च तुष्यथ स शिखं वपनं कृत्वा त्रिसंध्यं मव
गाहनं सावित्र्यष्टसहस्रं तु जपेन्नैव दिने दिने मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्राह्मणत्वं न गच्छति भिक्षार्थं विचरेद्दामे गृहं न प्रवेने वसन्
तान् च भिक्षां समश्रीयादब्धार्थेनैव **शुध्वातीति** अत्रैव व्रतं न गच्छ्याह वसतिष्ठः जीवन्नात्मस्य लीक्य द्वादशरात्रं चरेत् विराजं
नाप्युपवसेन्निसंनिग्धेन वाससता प्राणानात्मनि संयम्य त्रिः पठेदद्यमर्षणं आपवेतेन कल्पेन गायत्री परिवर्तयेत् अपि चाग्नि

प० मा० प्र०

मुपाधाय कुरुमंडैर्जहया दृगमिति तत्र जपहोमो विद्वद्विशेष विषयो कल्पनीयो । द्वादशरात्र निरात्रे त्वविद्वद्विषये शक्ता शक्ता ने देन व्यवस्थापनीयो ।
 मूलकमने प्रव्रज्यानां देन महाप्रसन्नगमनं व्याख्यातं । अथ रिपे प्रज्यं तेन विनक्ष्मते तथा च सति परित्रज्या प्रस्युतस्य ब्राह्मणस्य प्राजापत्यं प्राय
 श्चिन्तमुक्तं भवति तदिदं श्रुत्वा लोः पुनरुपजयनादिपुरःसरं पारिव्राज्यं जिघृक्षते नैवित्यं । मक्तपुनः पारिव्राज्यं न जिघृक्षते तस्य मरणं गंराज
 दासत्वादिकं । अत्र नारदः ॥ रास एव तु दासः स्यात्प्रव्रज्या वसितो द्विजः । नरस्य प्राप्ते मोकोस्ति न निशुचिः कंभं न जेति । कात्यायनः प्रव्रज्या वसि
 ता यत्र न यो वर्णा द्विजा न यः । निर्वी संकारयो द्विजं दास्यं क्षत्रविशो नृप इति । दक्षः पारिव्राज्यं गृहीत्वा गुह्यः स्वधर्मे न निष्ठति । अथ देवां काये
 त्यातं राजा शीघ्रं प्रवस्येदिति । व्यास उवाच ॥ प्रव्रज्या वसितो रासो दासः स्यात्प्रव्रज्यां नि कतिती । अथ नारकां उशेषत्वेन स्नातुं नैव नातं ।
 स्नातानि पंच पुण्यानि कीर्तितानि मनीषिभिः । आग्नेयं वासुणं वासवं वायव्यं दिव्यं मेव चेति । आग्नेयादीनामुद्दिष्टां क्रमेण स्नत्वा विविधै
 क्ति । आग्नेयं भस्मना स्नानं मनगाह्यं वासुणं आपो हिष्टेति न ब्राह्मणं वायव्यं गोरजः स्मृतं । यत्तु मानपवर्षेण तस्मान्ने दिव्यमुच्यते । त
 न स्नात्वा तु गंगां स्नातो भवति मानवरति । भस्मस्नानं द्विनिधं पादादिकं च । तत्र नारादिकं विरक्त विषयं संहारकं नैव । न अकर्मपुराणे
 वृत्तिं तं । ईशानेति शिरो देवं मुखं न सुरुषेण तु । उरो देवं मध्योरेण गुह्यं नामेन स्तुतं । सखे न पादौ सखे गिं प्रणवेन तु शोभयेदिति । जलावगा
 हनं रूपं तु वासुणं स्नानं । प्रथमाध्याये संध्यास्नानं जपो होमश्च प्रथमः । ब्राह्मणं तिष्ठति रापो हिष्टेत्यादिति कतिभिः । न हृदयमूर्ध

मूर्धादिकं

प्रदे शेष कुशोदकैर्मर्जितं । ननु कुरु पुराणे वास्तुमार्जनं मंत्रैः कुशैः सोरक विंदुभिः । तस्य निरभ्यस्योपस्थाने पुनर्नव्यं । तत्र कारश्च बोधस्मनेन दर्शितः
 पुनर्मूर्ध्नि तमाकाशे मूर्ध्नि काशे तथा भुवि । आकाशे भुवि मूर्ध्नि मंत्रस्नानं विधीयते इति । तं ध्यात्वा काले पुनोपमार्गेष्वागंती पुनोपमार्गना समुत्थितो गोपादरज
 स्य वस्त्रं वायव्यं । आतपयुक्तं नवर्षादकेन देहस्यापूवं न दिव्यस्नानं । तदिदं पूर्वोक्तं यः प्रशस्तः । एतेन यौगिकसारस्वते अपि स्नाने उपलब्धेने
 यौगिकयोगेन विष्णुपूजनं तदाह्वयस्तः । ब्राह्ममात्रेय मुद्रिष्टं वायव्यं दिव्यमेव च । वास्तुं यौगिकं तनसो वस्त्रानं समासतः । वास्तुं चावगाहस्त
 मानसं वात्सदैवेनं । यौगिकं स्नानमाख्यं तं योगाद्विष्णु विचिंतनमिति । विद्वद्वाशिषासेपादितस्नानं सारस्वतं च ब्राह्महृत्पतिः । वायव्ये गो
 रजः प्रोक्तं मरुगच्छति गोपतौ । विद्वत्सरस्वती प्राप्ते स्नानं सारस्वतं स्मृतमिति । विद्वदुक्तिप्रकारमाह व्यासः । स्वयमेवोपपन्नाय विनयेन
 द्विजातये । तद्दूः संपादये स्नानं शिष्याय च सताय च । दाक्षायण्यमेः कुंभैः मंत्रं वज्रं च बीजकैः । कृतं मे गन्तुं पुण्याहः स्नानं मत्कृतं
 दर्शितं । आदौ तावत्प्रभासेन कुण्डलसंल्लेपे मध्यमे पुष्करे वा गंगाद्वारे अथ गेक नखत्तसहिने भद्रकृष्णे गियायं । राहुग्रंथे तु सोमे दिन
 करसाहिने सज्जिह्वाविशेषादेते विख्याता र्थे । त्रिभुवनविदिते स्नानं मच्छिद्रमस्ति । एतेन पुनस्तस्मान्ने पुनर्वास्तुं श्रुत्वा इति । त्रिषु
 स्नानानि गोपाणि । मुख्यगोपादेन शंखवचनं प्रान्धारकां उच्यते इति । तत्र गोपास्नानं न्यूनं निषेधाणि । ननु कुरु पुराणे । अत्रापि

त

समुत्तरे स्नानमेव समाचरेत् ॥ ब्राह्मणादिभिर्न भिक्षुकोऽस्नानान्याहुर्मनीषिण इति ॥ वातुणस्नानेन तर्पणस्मर्पणं पूर्वभावेन बलवन्निष्पीडनस्योत्तरभावेन विंशुप
 पतिपुरःसरं निरुपति ॥ स्नानं यानं द्विजः सर्वदेवाः पितृगणैः सह ॥ वायुभूतास्तु गच्छन्ति नृपतारिः स तिलार्थिनः ॥ निराशास्तो निर्वर्गे नैव स्त्रनिष्पी
 दने कृते ॥ तस्मान्नपीडयेद्ब्रह्ममकृत्वा पितृ तर्पणमिति ॥ स्नानं गच्छन्तं देवा द्यो योऽनुगच्छन्ति ते सर्वे पूर्ववस्त्रे निःपीडिते सति निराशा गच्छन्ति
 त्येषोपपत्तिः ॥ अस्मिन्नर्थे योग्यास्तनवन्मादिस्मृत्यैरवचनानि पूर्वमेवादाहतानि ॥ तर्पणवेलायां तिलाः पाणितले तिलो मप्रदोपात्रां गरेषा स्थापनी
 माः ननु स्नानं कर्तुं पाणिषु पृष्ठस्थितिं प्रेत्य तत्र स्थापनं प्रत्युपायमाह ॥ तमकुर्वन् वस्त्राप्ययसि तले सार्पयेत्पितृना ॥ तर्पितास्तो न ते सर्वे रुधिरं प्र
 लेनयेति ॥ अस्मिन्निषेधे देवत्ववचनं पूर्वमेवादाहतां स्नानवेलायां केशधननादिप्रतिषेधति ॥ अवधू नोतीयः केशान् स्नात्वा प्रस्नवतो द्विजः
 आन्नामेवाजलस्तेपितवायः पितृदेवतैरिति ॥ स्नानेनैव स दंकाकाशे वधुदुषेयतः संबध्यते ॥ तथा च सतियः स्नानानंतरं माद्रुकेशान् विधु
 नुयान् यश्च स्नानानंतरं माद्रुक् शोभनमूलमूत्रविसर्जयेत् ॥ यश्च नद्यादौ च स्नानकाले जलमध्ये स्निग्धान्नामे स्नानविधौ विपुलः पितृभिर्देवै
 श्च वास्यः कृतः पैतृकं देवं ननु पृथुमनह इत्यर्थः ॥ आन मनकाले शिरः प्रावर्णादिनिषेधति ॥ शिरः प्रावृत्त्य कंठं वा मुककच्छाशिवोपिवा विना
 यतोपवीतेन आन्यां तोप्यशुभिर्न वेदिति ॥ वस्त्रेण शिरः कंठं वा प्रावृत्त्य नान्यमेतत् ॥ तथा मुककच्छा वा मुकशिवो वा यतोपवीतं न रहितो

३३

तथापि तन्मापादयन्ती निधर्मशास्त्रेषु डिडिमः। **तथा नमः**॥ वेदाभ्यासेन हंशतमामहायतक्रियाश्चमा॥ नाशयंस्याभुपापानि महापातकिजान्य
पि॥ दहंति वेदयतकर्मजं दोषमात्मनः॥ **वसिष्ठोपि**॥ यथाग्निवयुना धृतो हविषा नैव दीप्यते॥ तथा जपपरो नित्यं मंत्रपूतः समाहितरतिः॥ ननु किं शक्तिमतेपि॥
धैर्यवान्नीत्रानपनीपवित्रेष्टं तथैव च॥ कृतावृत्तौ प्रयुजानः पुनरिति दशपुरुषमिति॥ **यस्तु** **श्रद्धा** नैरंतर्येण पुंजानस्य द्रसेन पुष्टो भवति ते
पुरुषं यथोक्ता अध्ययनादयोऽपि न पावयितुं शक्नुमाः॥ तस्माच्छ्रद्धानं यत्नेन वर्जयेदित्याशयः॥ **श्रद्धानं** दृष्टं ती कृत्यतद्वच्छ्रद्दसंपर्कदीप्ति
वैधति॥ **श्रद्धानं** श्रद्दसंपर्कः श्रद्देण नुरहस्यं॥ **श्रद्दा** स्तानागमश्चापि ज्वलंतमपि पाचयेत्॥ एकस्मिन् गृहे **श्रद्देण** रहवासः श्रद्दसंपर्कः
कृष्यादिकं कारयितुं कृषीवलेः सह कदादिचिदेकस्मिन् गृहे कदादावुपवेशने सहस्यं॥ पुराणश्रवणादिजानेधर्माधर्मविकेकादिम
नः **श्रद्दा** धर्मधर्मप्राप्तिर्नागमः॥ एते **श्रद्दाना** दयोज्वलंतं ब्रह्म कर्त्तुं न विरव्यातं मापि पुरुषं नरकैपातयति तस्मान्नैव वर्जनीयाः **वर्जनीयः**
माहायः **श्रद्दा** पाचयेत्तस्य श्रद्दी च गृहमेधिनी॥ वर्जिनः पितृदेवैश्चोरो रवं नरकं ब्रजेदिति॥ यो विप्रः केनचिन्निमित्तेन स्वकीयमेवान्नं
श्रद्दा स्त्रिया पाचयेत्तस्य च ग्रामे निवसतो पृथग्गृहावा **श्रद्दा** गृहिणी भवति द्विविधोऽपि स्वविप्रो हव्यकव्येष्वनुष्ठानुप्रयोऽयं नरकं
प्राप्नोति॥ **श्रद्दानं** यत्सूक्तानां निवृत्तिः॥ मृतस्य नरकपुष्टांगं द्विजं श्रद्दानं भोजनं॥ अहं तं नावजानामि कां कां येनिसगच्छति॥ श्रद्धोदा

३३६

वान्नामेन॥ **आत्मने** जियमां नरमाहा॥ जले स्तुतस्ते ज्ञानमेज्जलस्त्ववहस्त्वले॥ उपेस्य घृणमान्नां तउभयत्र शुचिं वेत्ता॥ यो हि पञ्चां जलमस्य
घृणुस्त्वस्त्वले एवोपविश्य अत्र केजले एव विदून्मातयन्नामाप्ति सजलस्त्वले योऽस्य मोर्षे शुध्यति॥ यश्च गृहे परित्यजेन जले पादद्वयमवस्थाप्य स्वले विदू
न्मातयन्नामाप्ति सोऽपि नोभयत्र शुध्यति॥ अत्र सप्तधा ज्ञानां नव्यं किं त्वेन पादेन जलमपरेण पादेन स्त्वले स्तु घृणमान्नामेन तथान्नयत्र शुध्यति॥ एतन्ने
स्नात्वा यश्चाद्रवस्त्वस्त्वले विषमं॥ द्विरन्मननिमिना न्याह॥ स्नात्वा ज्ञानाश्रिते स्तमे भुक्कारथ्योपसर्पणे॥ आन्मोतः पुनरन्नामे द्वाले विपदि धाय चेति॥ आ
चमनं ज्ञाननिधिलेन श्रोत्रं स्पर्शनिमिना न्याह॥ श्रुते निष्टी वने चैव दंतो छिष्टे तथा नृनो॥ पतिराजानं स्वभावे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेदिति॥ श्रोत्रं च
शुद्धिहेतुं च सुपपादयति॥ आजिरापश्च वेदाश्च सोमसूयानि लासाथा॥ नर्वणं गुविप्रस्य श्रोते तिष्ठंति दक्षिणरति॥ अरुणो दसात्पूर्वस्नानं निषेधति॥
भास्करस्य करः पूर्णं दिवा स्नानं प्रशस्यते॥ अत्र शस्त्राणि शिस्त्रानं राहोरन्यत्र दर्शनादिनि॥ सोमग्रहणं तत्रिस्नानस्य प्रतिप्रसवं विवक्षितं राहो
र्शनात्तत्रिस्नानं॥ स्नानं दृष्टं तेन शनादीनामपि प्रतिप्रसवं माहा॥ स्नानं दानं जपो होमः कर्त्तव्यो रकुदर्शनो॥ अन्यदानं शुची रात्रिस्नानं पाद
वर्जयेदिति॥ यश्चापि शनदेः रात्रौ प्रतिषेधो न मूलं कर्त्तुं प्रसक्तं सथापिशो स्त्रांगं स्थिरं प्रतिषेधं हृदि निधायार्थं प्रतिप्रसवं रात्रिदृष्ट्या
अन्यदा राहोर्दर्शनं रात्रौ काले रात्रिस्नानादिव्यशुद्धिरनस्मात्स्नानादिकं चि किं पुस्तारात्रिं पविर्जयेत्॥ सोमग्रहणकालस्य दानाग्रहं च सुप
पादयति॥ मरुतो वतवोरुद्रा आदित्याश्चाथ देवताः सर्वे सोमे प्रलीयन्ते तस्माद्दानं नुरग्रहरति॥ राहुदर्शनं च स्वल्पं दानं पितृना

गेवतत्यानसुधयजलंयःपिबेतेतेनानुष्टिगंहव्यकव्यंनदेवानपितृनरपयेततेनदोषेणस्वात्मानंनरकेपानयित्वोपघातयेत्॥**पञ्चमस्तिकादिप्रति**
वेधति॥भुंजानेषुविशेषयोगेपानंविमुच्यते॥समूहःसन्ध्यापिष्टेनहृष्टःसन्ध्याव्यनरति॥**एकपञ्चमस्तिकादिप्रति**
 मध्येकाश्चिद्विहितभोजनसमाप्तेःपूर्वमेवस्वपानंपरिसंज्यभोजनंतेनलोकपीलोतिष्ठतिनस्यनिंदातिमहती॥तदर्थमेवमृदादिद्रव्याःअयुक्ताः
 आत्मकालेभोजनपानत्रालनात्पूर्वस्वस्तिवाचनंनिषेधति॥भाजनेषुचतिष्ठेत्स्वस्तिकुर्वेत्तियेद्विजाःनदेवानातिप्रोयातिजिशाशाःपि
 तरसोथेति॥**अस्नानभोजनादिकंनिषेधति॥**अस्नानानेवंभुंजीतअजह्या॥**विमपूज्यन्वा**॥पण्डितेनभुंजीतरात्रोदयंविनागभेति॥
 यमपिस्नानजपहोमानांभोजनकर्मस्नानादीनांविहितत्वादस्नानभोजनादिनप्रसक्तं तथापिकादाचित्केनकेनचिन्निमित्तेनस्वस्वकाले
 पवननुष्ठितेषुयदिभोजनकालःप्राप्तःस्नानदास्नानादिकमकृतंभोजनंनकुर्वीत॥तत्रपत्रावल्यांभुंजानःपणानामंतर्भागेभुंजीतानुपृष्ट
 भागे॥तथासत्रावंधकरेभुंजीत॥**अथापहारादिनांभुंजनभरणंनिषेधति॥**एहस्वस्तदयायुकोधर्ममेवानुचिंतयेत्तपोव्यवगर्ध
 सिध्यर्थंन्यायवनीकुक्षिमान्॥न्यायोपजीर्णविनेनकर्तव्यंरातिरक्षणं॥अन्यायेनगुयोजीवेस्वर्गकर्मवहिकृतंरुति॥**एहस्वःपुत्र**
 मित्रकलत्रादयःस्वर्गधारक्षणीयाः॥इत्येतदर्थं दयायुकोविषाध्यवर्गपोषणरूपस्यार्थस्यसिध्यर्थेधर्ममेवशास्त्रीत्यमेवमाजनादिरूपं
 द्रव्यार्जजोपायंविनयेत्॥एवंचरतिन्यायवनीतिन्यरलोकेविषयप्रधानत्वेनभुक्षिमाभवेत्॥तस्मान्न्यायोपजीर्णेनैवमाजना

११७

दिसाधेनविनेनामार्थस्यकुटुंबरक्षणंकर्तव्यं॥यस्वन्यायेनचौर्मापलापादिनालब्धेनविनेनजीवेत्सदैवेपित्र्येनकर्मण्यनर्होभवति॥**अनुमनुष्यनं**
 औचमातापितरोरुनीभायोक्तःशिशुः॥अप्यकायत्रितंभृत्वाभर्तव्यामनुरजवीदिति॥**तदपिद्विषयः**॥**अधुपुष्यस्तद्वर्तनविधेः**॥अग्निचिकित्सास
 त्रीराजाभिर्धर्महोदधिः॥**एहमात्रः**पुनत्येगेतस्मात्सत्रेयगुनित्यराति॥**एहकाचयनसंस्कृते**नाग्निनायुकोऽग्निचिन्ता॥कपिलाकपिलावणाधि
 नुः॥सत्रीद्वादशोपारभ्यसहस्रसंवत्सरपर्यन्तेपुसन्नेषुयस्यकस्यचित्सत्रस्यानुष्ठानाशास्त्रीयेनभागेणप्रजानांपालकोराजाचतुर्भूमिस्थ
 यभाभ्यालकोभिर्धर्ममहोदधेर्नृपसमुद्रः॥एतेदृष्टाःसंगोदृष्टारं पुनंति॥**कुरुहिरण्यदयोद्रव्यविशेषः**पुनंतोविधारणादिकमपेक्षंतेननुद
 र्शनमात्रेणपुनंतिअतस्तद्वैजण्याय**एहमात्रः**॥**एहमात्रेणभुक्षिप्रदंभर्तव्यमाह**॥अरणीकृष्णमाजर्त्तुंनंदनंक्रमणिधृता॥तिलाकृ
 ष्णाजिनंषागंरुहेनैतानिरक्षयेदिति॥योअभ्यथःशमीगर्भरसादिभिर्मेजैःस्वस्कृतेवह्निमथनोपयुक्तःकाष्ठविशेषोऽरणिः॥समाणिःपथरागादिः॥अ
 धगोचर्मदानंविधातुंगोचर्मनिर्हणमाह॥गवांशतंसेकवृषयत्रतिष्ठययन्निनां॥नक्षत्रंद्रवाणिगंगोचर्मपत्तिकातीतिमिति॥**एकेनयवेणसहितं**
 गोशतंसेकवृषयंगोशतंनियंत्रणरहितंविश्रमाययावैभूप्रदेशमाक्रम्यावतिष्ठते॥तानान्भूप्रदेशोद्वराणिगःसन्तोभर्मशब्देनाभिधीयते॥
अनुक्तिकारांनमाह॥**तिर्ममवोदराण्यथैवर्ध्याया**॥**त्रीह्यस्त्रयः**प्रमाणमंगुलस्योक्तंविनस्तिद्वादशायुक्तः॥**तद्विस्तारं**द्वयंदशः॥**रतिस्वापुं**
 बोवनीना॥दशहस्तनंदंतेनत्रिशतंनुसमंततः॥पंचनाभ्यधिकंकुंवाएतद्वोचर्मकीर्तितामिति॥**नृपमनुः**स्वप्रहस्तेनदंडेनत्रिशतंनुविनर्तनं
 तान्मेवदशगोचर्मशतव्यापैः॥प्रमुच्यतरति॥**यस्मिन्ममका**मिनोगोचर्मदानंविधनोद्रव्यादिवर्गस्येमिनोवाक्कायकर्मजैः॥एतद्रोचर्मदा

नेनमुच्यते सर्वकिल्बिषैरिति। मनोवाक्यकर्मणि व्यापारो भोजनानि मनोवाक्यकर्मजानि नवैतेषां त्रयाणां प्रत्येकभावेन व्यवहारितानां साधारणो
निवृत्तिहेतुरयुक्त इति वक्ष्यते। अयं गोचरानां मानसानामीषदावृत्तानां वाचिकानां सकृत्कृतानां कायेकाजोचसमस्तसंभवानां। **इति स्थ कलातिश**
यहेतुं पालमाह। कुटुंबिनेदरिद्राय श्रोत्रियाय विशेषतः। यद्दानं दीयते तस्मै तदायुर्वृद्धिकारकमिति। विरोधनरतिपदं कुटुंबिनादिविविधो
पणैः प्रत्येकं संवेध्यते। तथा च सति यस्मिन् महत्कुटुंबं चाधिकं दारिद्र्यादिकं बहुवदपाठेन श्रोत्रियैर्बन्धुनातिशयितं तादृशाय दीयमानं शुभस्य फलातिश
यस्य कारकं भवति। परकीयभुज्यपहरे **अथवायाधिक्यमाह।** वापीकृपणं डागाद्यैर्वर्जयेत्तत्रैरेषि। गवांकोटिप्रदानेन भूविहर्तृनिमुध्यतीति। **वाया**
दीनामेकैकस्य भुक्षिहेतुं शास्त्रांगरेषु प्रसिद्धं तादृशैर्बहुभुरपि न मुध्यतीत्युक्तेः। अथवायाधिक्यं प्रतीयते **ननु ननु** मुधिनस्तीत्ये
वं परमिदं वचनं। तथा सति कनर्णसोयधर्मे पुसंभाविता भुक्षिपुमध्ये तत्ताडानुपपत्तेः। **अथ रजस्वलाविषमे किंचिद्विशेषमाह।** अष्टादशदिना
दन्विस्नानमेव रजस्वला। अत उर्ध्वं त्रिरात्रं स्यादुशानामुत्तिरब्रवीदिति। **रजोदर्शनदिनसमारभ्य चतुर्थे दिवसे स्नानास्त्री पुनस्तत्र**
आरभ्याष्टादशदिनादवर्जित रजस्वला। ननु तन्नेन दास्नानमेवाचरेत्तत्र ननु त्रिरात्राशौचं कुर्यात्। **अष्टादशदिनादुर्ध्वं रजोदर्शने त्रि**
रात्राशौचं न कर्तव्यं। **रजस्वला प्रसंगेन बुधिसिद्धान्तोडात्मादीनां व्यवधाने देहापस्मिणमाह।** युगं युगद्वयं चैव त्रियुगं च चतु
युगं चोडात्मा सूते को दन्वा पतितानामधः क्रमादिति। **अधः क्रमाद्विपरीत क्रमादित्यर्थः।** तत्रैव योजनीयं। पतिनस्य च

१३८

दराजन्मानि दराजन्मानि दराजन्मा **दिसूकरः।** आयेनौ सप्तजन्मा स्यादित्येवं मनुजब्रवीदिति। **इति शौचे जातशौचे वा आशौचिनो न्यमन्यो**
यो विप्रो दशस्वपि दिनेषु पुष्पाशरीरं पुष्पांति सेयं शूद्रान् पुष्पांगो विप्रः बहुषु कष्टयो निपुणायनो कांका यो त्रिंशमिष्यतीत्येतन्नाविजानामीति
नया यो जितनामति कष्टं वर्णितं ननु स्वाज्ञानं प्रकटीकृतं अन्यथा गृध्रादिजन्मोदाहरणं व्याहन्यते। ननु गृध्रादिवाक्यं मनुजब्रवीदित्यभिधानात् पूर्वकं स्ना
तानमुपवर्णितमिति शंकेनीयेतदूर्णने प्रयोजनाभावात् मनुजब्रवीदोदाहरणं प्रामाण्यं दाढ्यार्थं तथा च सति शूद्रान् सतकान्नयोः कष्टवस्य सं
त्यंतं प्रमितात्वात् न दुभयं सर्वथा वर्जनीयमित्युक्तं भवति। **शूद्रार्थं होमो नुष्टानं प्रतिषेधति।** दक्षिणार्थं तु यो विप्रः शूद्रस्य कष्टदुयाभविः। ब्रा
ह्मणस्य भवेत् शूद्रः शूद्रस्य ब्राह्मणो भवेदिति यो विप्रः शूद्रादक्षिणामादाय न दीयं हविः शांतिपुष्पादिसिद्धये वैदिकं मेजैर्जुहोति तस्य
ब्राह्मणस्यैव तत्र प्रत्यवायः शूद्रस्य होमफलं लभेत्। **अथ भोजनकाले मौनं विदधाति।** मौनव्रतं संप्राप्त्य आसीनो न वदेद्विजः। पुंजा
नो हि वदेत्सततदन्नं परिवर्जयेदिति। **यस्तमौनेन भोक्ष्ये इति व्रतं तपो रूपेण स्वीकृत्य वर्तते स भोक्तुमासीनः उद्यानपर्यंतं किमपि वच**
नं न वदेत्। यद्विप्रमारादुज्जनमध्यो किंचिद्रूपं वदेत्तदा वशिष्टमन्नं पतित्यजेत्। **भोजनकाले भोजनकालं न वदेति।** अर्धभुक्तो न
भो विप्रस्तस्मिन् भोजने जले पिवेत्। हतं देवं च पिब्यं न आत्मानं चोपधातयेदिति। कांस्याद्विप्राप्रक्षिप्तमन्नं पुष्पाभोजनसंप्राप्तेः प्रा

तावेलायां ग्रामोत्तरगमनेन हव्यापारेण वा आन्तःपदीयवनस्युच्छिन्ने सति कुक्षोऽवृत्ते तस्या अपराधाभावे पितृमसात्रोत्था अंधः परामर्शरहितो भवेत्कथा
 पिपासया राजादिभ्येन वा पिडित आसन्न अस्तेन आदिशेषप्रयुक्तमिदं गम्यता प्रसिद्धानं ननु विवेकपूर्वकं तस्मादस्य पापस्य प्रायश्चित्तमनुष्ठेयं भवेत्
 तदिति यश्च दानं करिष्यामीति शपथपूर्वकं प्रतिज्ञायत ये वाशया समागतय ब्राह्मणाय किमपि न प्रयच्छति तत्राकाशी वलादिकं संकल्प्य यथाकथं वि
 दूरे गत्वा पश्चादश्रयां प्राप्तुं पुन्यं न करोति ते चेनेषु त्रिषु निमित्तेषु विप्रैर्जीर्णं निदं प्रायश्चित्तं मायति त्वयं इत्येवमहं न योः संगमं गत्वा त्रिवर्ण
 स्नानपूर्वकं त्रिरात्रोपवासं कुर्यान्ननुत्थं दिने गंद्यादश्रयाणां श्रमो जयेत् एते चानि निमित्ते वर्णभेदेन प्रायश्चित्तमाह यमः स्वरायं
 तु यदा क्रोधादगम्येति च यो वदेत् प्राजापत्यं चरेद्दिशः क्षत्रियो दिवसान्नं जपेत् शूद्रा जंतु चरेद्देश्यस्त्रिरात्रं शूद्रा अन्नं चरेद्दिशः एतस्य कार्यं
 करणेन तु पुं वर्णैकं हनवानस्मीति शपथं कृत्वा तत्कार्यं न करोति तस्य प्रायश्चित्तं यम आह विप्रस्य वधसंयुक्तं कृत्वा तु शपथं नृपा ब्रह्महत्या
 यका जनेन व्रतं नंवाप्ये चरेद्दिशः क्षत्रियस्य पराकं तु प्राजापत्यं चरेद्दिशः वृषलस्य त्रिरात्रं व्रतं शूद्रहणश्चरेत् केचिदादुरपापं तु वृषलस्य वधं
 मृषा नैतन्मम मत्तं यस्मात्प्रसन्नो न भवत्यसाविति मनुष्यं नृप प्रायश्चित्तमाह प्राग्देवते कचो भिर्यजेन्ने सस्वर्गी अन्नं स्पेन सता न कुर्वी
 णो निष्कृतिं परां कृष्णां देवा पि कहुवा द्दुर्गमं यथा विधि उदुष्टं वा वा वारुण्यं नृपेना वै देवतेन वेति प्रजापतिः अन्नं गो कौ सोमपः कुर्या
 त्रिरात्रं परमं तपः पूर्णं हुतिं च कहुयात्प्रभवेन धृतेन विधिः प्रतिश्रुत्वा नृगो कौ हरीत आह प्रतिश्रुत्वा नृगं ज्ञया त्रिध्या सत्यमथापि वा

रु
 ३३९

सतमकुपूसाहिनां चरेत्वां द्रायणव्रतमिति ब्रह्मविषये गग आह त्रिरात्रमेक रात्रं वा ब्रह्मचार्यं नृते चरेत् मांसं शुक्रा ब्रह्मचारी पुनः संस्कार
 मान्यरेत् अभ्यासे वैदं वं येनैष्टिको द्विगुणं चरेत् नक्तं स्त्रिगुणं कुर्यादिति कुर्यान्ननुगुणं मांसाशने नृगो कौ चराव निहरणे नथेति
 विप्रनिमित्तं विशेषणान्नमपि बुधिर्यं वक्तव्यं नरा दमाह नक्तं यः वर्णिनां तु वधोपत्रतनस्तद्व्यनृत्तं वदेत् तस्या वनायाजि वधिश्चरुः
 सारस्वगौ द्विजैरिति स्वसाति भक्षणं गुरुतरपापस्य वर्णवधस्य निमित्तं ता प्रसज्ये तत आभूदिनि स्वस्य पापमनृत्तं वक्तव्यं तस्य शुद्धये सा
 रस्वतश्चरुर्निर्वाप्यः वर्णवधवदात्मवधप्राप्ता वप्यनृत्तं वदेत् तदा हव्या घृष्टं यज्ञोक्ता वा भजनः पीठानि गंतं भवतीति चेत् तत्र क्त
 यमनृत्तं व्याघ्रस्य वचनं यथेति दुर्गास्य गृहभोजने प्रायश्चित्तमाह दुराचारस्य विप्रस्य निविधा चरणस्य च अन्नं शुक्ला द्विजः कुर्याद्विन
 नेकमभोजनमिति दुराचारस्य विहिताननुष्ठानो यो विप्रो विहितेनानुतिष्ठति निषिद्धं चरति तस्य गृहे शुक्ला दिनमेकमुपवसेत् तदा
 को प्रायश्चित्तोत्तरमाह सदाचारस्य विप्रस्य तथा वेदां न वेदेनः शुक्लान्नं मुच्यते पापा दहो रात्रां तत्राचरति एकस्मिन् दिने मत्सं प्राप्तं
 पपीलिका वधादि कद्र पापजानं तस्वर्ग शिष्टान्नभोजनेन शुध्यतीति पवित्रं कृत्वा भोजनेन पापविशुद्धिं बोधयतामाह भवेदश्राहारो म्य
 होत्रि यो मासेने केन शुध्यति यावा वरज नस्तेभ्यो दशभिः पंचभिर्दिनैः एकं हधजिनो तेन दिनेने केन शुध्यति कप्तो तत्र त निष्ठस्य पा

लापः शुध्यतो द्वे ज्ञेयः। नृणां कालोपहृतोऽप्यथि न माह। उध्वोऽष्टमधोऽष्टमं तस्मिन् मृतो तथा। कृष्टं त्रयं प्रकुर्वीत अशौचमरणे तथेति॥ मरण
काले वांसादिकं मध्वोऽष्टमं मृगादिकं मध्वोऽष्टमं तयोर्न्यतरस्य दशसं पद्यते तदा संस्कृतं पुत्रादिः धनादिना प्रयाज्यायेन प्राजापत्यत्रयं कुर्यात्।
मन्थकादौ मरणमनं रिक्षमृतिः। रजस्वलासूतिका मरणमाशौचमरणं तस्मिन् विधे मरणे कृष्टं त्रयं कुर्यात्। प्राजापत्यकृष्टस्य चतुरः प्रयाज्याया
नाह। कृष्टे देव्यायुतं नैव प्राणायामशतद्वयं। पुण्यतीर्थेऽनार्द्रशिरःस्नानं द्वादशसं ख्यता। द्वियोजने तीर्थे योज्या कृष्टमेकं प्रकल्पित
मिति। देवीमावनीतस्या अयुगलं संख्या जपो देव्ययुतं स एकः प्रयाज्यायः प्राणायामानां शतद्वयं द्वितीयः। अनार्द्रशिरस्य सावना
द्रशिरः तस्य स्नानमनार्द्रशिरः स्नानं सकृत् स्नात्वा तदंगानुष्ठानं न विधाय केशान् शोधयित्वा ततो द्वितीयं स्नानमाचरेत्। एवं विधे स्नानं द्वा
दशकं पुण्यतीर्थे कृतं तृतीयः प्रयाज्यायः। पुण्यतीर्थं मुद्रितपयोजनद्वयगमनं चतुर्थं ततोऽष्टमं सादयोऽपि प्रयाज्याय अनंगं नव्याः
तदुक्तं चतुर्विंशतिमिती कृष्टे युतं वगायत्या उध्वासः सप्तैव च। धेनुप्रदानं विधाय सप्तमे च चतुष्टयं। तिलहोम सहस्रं च वेदनाया
यमेव च। विप्राद्वादशवाभोज्याः पावकेष्टिरायेव च। अन्यानि नापवित्राणि समान्या दुर्मनीषिण इति। अशौचं स्वयं न प्रा
यश्चिना माह। गृहस्थः कामनः कुपद्रिं तसः स्वयं न श्रुति। सहस्रं च जपे देव्याः प्राणायामैश्च विधिः सहेति। अकामगो

त

वधानमेकेन युगेन। उदक्या युगद्वयेन। सूतिकाया युगत्रयेण च। डालस्य युगचतुष्टयमिति। युगपरिमाणं लोकव्यवहारादवगंतव्यं। उक्तं व्यवधानं
भावेऽभिमाह। ततः सान्निधिमात्रेण सचैवं स्नानमाचरेत्। स्नात्वा जलं कये स्पर्शमस्तानां स्पर्शते यदि। मान्वादेन स्पर्शो व्यावर्त्यो स्पर्शो
भावे स्नानमेव। स्पर्शेयं कामकृते स्नानं सूर्यावलोकनं च। कामकृतेऽष्टं पुण्यं शुध्यं तदा वगंतव्यं। संकटादिपुस्तकपि सन्निधौ स्पर्शात् स्नाना
भावः। यथा संनयनव्यवधानस्य संवर्गेनाप्युपगच्छता संकटे विषमे चैव दुर्गे चैव विज्ञेयः। हृदयद्वयमार्गे पुस्तकं चतुष्टयमाचरेत्। अथ नृणां
पुण्यतीर्थस्यारभ्य भयो नो जायते भवमित्येव दंतं नयं सदर्भेण यो यमान्तरशेवः प्रतिपादितस्तस्य सर्वस्य प्रपन्नं पूर्वकां उच्चाये
कृतरतिनात्र पुनः प्रपन्नं नो न चैवं सति पुनरुक्तिः। शंकराचार्या मूलवचनेषु तत्र संशयहीनार्थस्यात्र विवक्षितः। अथ नृणां स्नानं उच्यते।
तत्र स्नानं निमित्तेन रूपं मुख्यं चितवतः प्रायश्चित्तमाह। यत्किं कुरुषु मन्त्र्याज्ञाया वास्तु अगम्यतां पुनरिच्छति चेदनां विप्रमध्ये
तु श्रावयेत्। श्रांतं कुशरतमो धोवाश्च सिपसाभयार्द्रितः। दानं पुण्यं मकृत्वा वा प्रायश्चित्तं दिव्यं त्रयं। उपस्पृशेन्निषवणं महानक्षत्रसंगमो।
चीर्णं नैव वगां दद्याद्वा। लणाभोजने दूरीणी। नृणां निमित्तेन कुरुषुः सन् स्वभावाया अगम्यतां प्रतिजानीयात्। दंतः पंखां नगमिष्यामि
वं मम माता भगिनीति पुनरपि काळांतरे कोधोपशमने सति एनां गतं यादीद्यति तदा पर्वद्वये स्वीयं पापं विनिवेदयेत्। अहंशपथप्रति

वसे द्वा मांने गो ब्रजे पिवा ॥ आसने वृक्ष मूले वा सर्व भूत हिते रत इति ॥ कृतमापनो वेति शब्देन जडा धारणेन सह विकल्पे ॥ उग्रमपनो अतएव संवर्गः ॥ ब्रह्महत्या दशा
ब्रानि वालवासा जटी ध्वजीति ॥ लोहितमृग यखंड शरावेण निक्षिप्यात्मा ग्रासं प्रवेशेति ॥ अत्र मृष्टं भयं तदति संकल्प्य मकृत्वा ॥ १९ ॥ दैत्य मत्सरे न दत्तं सिद्धः
सप्तगाराण्य संकल्पितानि चरे दैत्य मेक कालाहार इति ॥ इदं न भेद मशक्त विषयं तथा च संवर्गः ॥ ब्रह्म प्रसक्त वनं गच्छेद्वनवासी जटी ध्वजी ॥ अन्येन
फलान्यभ्यस्तुर्वकाम विवर्जितः ॥ शिक्षार्थं विचरेद्भ्रामं वन्ये यीद न जीवति ॥ चागु वणं चरे दैक्षं ख दूगी संयत मुनः ॥ २० ॥ दैक्षं चैव समादाय वनं गच्छेत्ततः पु
नः ॥ वनवासी ह्यपः स्पृश्यात्सदा कालम तं दिनः ॥ ख्यापयन्नात्मनः पापं ब्रह्मघ्नः पापकृत् नरः ॥ अनेन तु विधानेन द्वादशवर्षं ब्रह्मं चरेदिति ॥ निष्प्रमां तराण्या
हयमः ॥ अथ वै ब्रह्महत्यायां ख दूगी मिश्र भोजनः ॥ मृजयेन कपालेन स्वके मश्रावयंस्तथा ॥ ब्राह्मणा वसथान् न चान्दे वा गाराणि कर्षयन् शो नानि
निदन्नात्मानं संस्मरेन्ब्राह्मणं चतः ॥ चरेद्भ्रमं यथो दृष्टं देव ब्राह्मण पूजकः ॥ एवं दृढ ब्रह्मो नित्यं संस्यवा ॥ दी जितो द्रियः ॥ सप्तगाराण्य पूर्वाणि वान्य सं
कल्पितानि च ॥ संचरेत्तानि नून के विधु मे शुक्ति वर्जितो ॥ २१ ॥ ऋणं दैहि मे शिक्षा मे नो भिर व्याप्य संचरेत् ॥ एक कालं चरे दैक्षं मल्ल ध्वोप वसेदि
नं ॥ एवं संचरमाणस्तु ब्रह्म हत्यां श्रुत्वा न्यदा ॥ पूर्णे तु द्वादशे वर्षे ब्रह्म हत्यां व्यपोहतीति ॥ ब्रह्म चर्या दि नियमानां ह गौ नमः ॥ ख दूग कपाल पाणिः द्वाद
श संवत्सरां ब्रह्मचारी शिक्षाये ग्रासं विरोक्त मचिक्षाणः पथोपक्रमेत्संदर्शनं दार्यं स्पर्शाना सनभ्यां विहारं च वने पृथक् स्थितीं शुध्येदिति ॥ २२ ॥ इ
यं विदुः ॥ अत्र काम कृत ब्राह्मण वध विषयः ॥ तथा च अनुः ॥ एतद्वादशे वार्षिकं मुपक्रम्य बहूनि ब्रतान्यभिधायां नो निगमयतीति ॥ इयं विशुद्धि

१२२

यातव्यम आह ॥ यन्मेरे ग रस्येत्मां स्फुरे गोभि मंत्रयेत् ॥ स्तनां त्रां त्रुवोर्मध्यं तेना नामिक या स्पृशेत् ॥ यन्मेरे ग रस्येक स्यात्स्वः प्रतीक मिदं पुनर्मिदं भ
रामि क परिने नो के मंत्रा ॥ अनामिक यारेण आदाय स्तनयोः त्रुवोर्मध्य उपस्पृशेत् ॥ यतीनां वनवासीनां च यत्रो स्तर्गे कण्वे कं दृष्टं ॥ यत्रो स्तर्गे दृष्टी
कृत्वा वासुणी भिरुपस्पृशेत् ॥ वान प्रस्थे यतिश्चैव चरेद्भ्रमं यणत्रयमिति ॥ स्वमेतु करयप आह ॥ सूर्यस्य त्रि नमस्कारं स्व भो सिक्का एहं चरेत् ॥ वान
प्रस्थे यतिश्चैव त्रिः कुर्यादधमर्षणमिति ॥ ब्रह्मचारिणं प्रति मन्त्राह ॥ स्वभो सिक्का ब्रह्मचारी द्विजः शुक्ल मकामतः ॥ आदित्यं चर्चयेत्तु पुनर्मामि
त्वं न पेदितीति ॥ २३ ॥ अत्रापि सहा ॥ यये रोगे रथा स्वभो सिक्का शुक्ल मकामतः ॥ आदित्यं चर्चयेत्तु पुनर्मामि त्वं च जपेत् ॥ रति ॥ नो दृष्टं स्य रीत आह ॥
उपकुर्वाणस्तु कुर्यात्कामतो कामतो पेवा ॥ तदेव दृष्टं कुर्याद्ब्रह्मचारी च नैष्टिक इति ॥ अथ ब्रह्मचर्यस्य महापातकस्य प्रायोश्च तमाह ॥ न तुर्विधोपप
न्तस्त विधिवद्ब्रह्मचारीके ॥ समुद्र सेतु गमनं त्रायश्चिनां विनिर्दिशेदिति ॥ अत्रादयश्च तस्त्रे विद्या स्तपि रूप पन्नस्तदध्ययनानुष्ठानवान् ॥ एतेन नागु वि
द्ये ॥ वीक ल्यं च्यादिरंगिरसा प्रोक्ता सर्वा पश्चिदुपलक्ष्यते ॥ समुद्र सेतुः तद्वा त्रं ब्राह्मण धातके पुस्तक धा विध्य
तुष्टेय वेनानिर्दिशेत् ॥ विधि विदुः कं को सो विधि रित्या कां क्षायं ता विनिकर्तव्यता माह ॥ सेतु बंध पथे विक्षां चानुर्वर्ण्यं त्समाचरेत् ॥ वर्जयेत्ता वि
कर्मस्थानं त्रोपान द्विवर्जित इति ॥ अनुगुणं वर्णानां यात्रि क मणि शास्त्रा विहिता विरोधे तत्रैव विवि क मणि तेषु गालं र्येणा तिष्ठतीति वि कर्मस्थ
सान्निवर्जि विद्याय धावास्त्रं वर्णमाना आनुर्वर्ण्यं सेतु बंध मार्गे भिदं चरेत् ॥ त्रोपान द्विवर्जित इति न केवलं शिक्षा जैलायां किंतु मार्ग मनेव

[illegible][illegible]

रेसादमशेषेषापिपापस्विनितस्त्रातिलेप्यानुष्ठितचतुर्विधसाहस्रवर्णितविषयोमूर्धावल्लिकादीनामपिदंडवस्त्रायश्चिनामूहनीयं॥दंडनगरमपाहयारवत्कथः
दंडप्रणयनंकार्यवर्णजात्यनराधरैरिति॥एवंवसतिमूर्धावल्लिकेत्यब्राह्मणवधेक्षत्रियाद्वनमध्यधंद्वादशवार्षिकंभवति॥अनयेवदिशाप्रतिलेपेपुत्रा
नामपिप्रायश्चित्तमूहनीयं॥तथोत्रमाश्रमिणामपिप्रायश्चित्तनगरनम्यमंगिरसादिति॥गृहस्थोक्तानिपापानिकुर्वेत्प्रायश्चित्तोयदि॥त्रोचवच्छेधनं
कुर्युरवाग्न्यानिदशीनादिनि॥प्रकोतप्रायश्चित्तमध्येविपनावपिपापक्षयो॥नजति॥तथाचहरीतः॥प्रायश्चित्तोऽध्ययसितेकनोयदेषियद्यो॥
पूतनादहरेवस्यादिहलोकेपरतन्नेति॥व्यसेपिधर्मार्थयतमानसक्तनचेच्छक्रोतिमानवः॥प्राप्तोभवतितत्पुण्यमन्त्रमेनातिसंशयदति॥वधाय
मेपिनधप्रायश्चित्तंकेतव्यंतदाहयातवत्कथः॥चरेद्रुतमहत्वापिधातार्थमेतन्मागगरति॥यथानर्णमित्यनुवर्तते॥अनएवमूहनीयं॥अह्वापि
यथावर्णब्रह्महत्याव्रतंचरेदिनि॥सर्वनस्त्वस्त्रीवधस्यमहापातकत्वमपिप्रेत्यप्रायश्चित्तमाहा॥सर्वनस्त्वास्त्रियंरुत्वाब्रह्महत्याव्रतंचरेदिनि॥ब्र
ह्महत्याव्रतंकुर्यादित्रेयीध्वराथेवचेति॥ब्रह्महत्यायाःप्रायश्चित्तमभिधायमद्यपानप्रायश्चित्तमाहा॥मद्यपश्चाद्विजःकुर्यान्निशंगत्वास
मुद्रगा॥चांद्रायणव्रतंचीणेकुर्याद्ब्राह्मणभोजनं॥अनडुस्सहितांगान्यदद्याद्विषेषुदक्षिणांमिति॥पनस्तादिजन्यंमदकारणद्रवद्रव्यंमद्यो
तदाहपुनस्तः॥पनस्तक्षौद्रमाधुकंस्वाज्जरितैलमेक्षयं॥मधूथैसौरमारिष्टंमेरेयंनारिकेरजांसमानानिविजानीयान्मद्यान्येकादेशैवल्लिगा॥
एकादशानामन्यतमस्यमद्यस्पपानेमहामहानरीतीरेचांद्रायणंवरित्वाब्राह्मणभोजनंकृत्वासवृषांगान्यदद्यादक्षिणांदद्यात्पुनरेका

मकारनिषयाथकामकारेण बृहस्पतिराहापीत्वाप्रमादतो मध्यमनि कथं चोदितः॥ कार्ये तस्य संस्कारं शक्त्या विभ्रंस्तु भवेदिति तदेन न्नव्यशने
ग्रामस्थितं ब्राह्मणस्यैव नक्षत्रं य वैश्ययोः॥ मध्यपानस्य ब्राह्मणं प्रमेयनिषेधोऽयं यक्षरक्षः पित्राचारं मध्यमं संस्कारं ब्राह्मणे न जपान्न व्यं देवानामभ्र
ताह विरिति॥ **हृष्टपुराणि**॥ माधुकमैक्षवं सौरं नालं रजर्जूरफानसं॥ मधुधनेव माध्वीकं मैथैरै नरि केरुं॥ अग्नेध्यानि दशै नानि मध्यानि ब्रह्मणस्त
स्मिति॥ रजन्व वैश्ययोस्तु मध्यपानं मनुजानानि बृहस्पतिरेव लक्ष्यः॥ कामोदपि च राजन्यो वैश्यो वापि कथं न्यज॥ मध्यमेव संस्कारं पीत्वा न दोषं प्रति
पद्यत इति॥ **व्यासोपि**॥ उभे मध्वोरसवशीबोऽुभौ चंदनचर्चिणौ॥ एकपयं कशयनौ दृष्टौ मेकेश्वार्जुनविनि॥ उपनयनात् पूर्वमध्यपाने प्रा
यश्चित्तं पित्रादिभिः कर्तव्यं न द्राहजा नृकप्ये॥ अनुपेतस्तयो बालौ मध्यमो हास्तिवेद्यदि॥ तस्य कृष्टं त्रयं कुर्यान्मृगापत्राणां तथापि तेति॥
मध्यपानस्य प्रायश्चित्ते नमुं कारकापानस्य प्रायश्चित्तमाह॥ स्त्रापानं सकृत्कृत्वा ह्यग्निवर्णां सुरां पिवेत्॥ स पावयेदधास्मान्मिदं लोक
परन्नेति॥ **पिष्टादिना**॥ द्रवे द्रव्यविशेषः सुरा॥ न भक्ष्यमनु॥ गौडीपैष्टी च माध्वी च विशेषानि विधासुरा॥ यथैवैकातयेनान्योन
पानव्याद्विज्ञेनमैः॥ न भयैवैकासुराश्चैव मुख्यः गौडी माध्वी गौणौ॥ पुत्रस्तेनैकादशस्तु मध्येषु गौडी माध्वी च नुक्रम्य सुरायाः सक
त्पाने गौडी माध्वी मुख्या सुरयोस्तु कृत्वाग्निं सगानवणेत्पि तिथयेन संतप्तं मत्स्यं सुरां पीत्वा ब्राह्मणान्नियेनेति नयान्न बृहस्पतिः॥
सुरापाने कामकृते जलं नीचैव तां मुखे॥ क्षिपेन्नया विनदधो धृतः शुश्रिमे न प्रुयादिनि॥ गौडी माध्वी मुख्यास्तेन प्रयासं व्याप्रा

होममममममत्यावापुनःपीत्वा द्विजो नामः ततोऽपि वृणोति पीत्वा भूतः शुद्धे तस्य कित्विषादिति कामकरो रक्तुयैष्टी पाने मूलवचनोक्तं मरणं दृष्टव्यं। काममतेन वासव कृ
 लम्भोऽहो। बालवासजटीवापि ब्रह्महत्या व्रतचरेत्। पिण्याकं वा कणान्वापि भक्षयेत् सकृन्निरीति। एतच्च वर्षे नयं पिण्याकादिभक्षणेन देनं विवर्तयन्तव्यं
 वर्षे नयं व्रतं प्रकृत्य व्यास आह। एतदेव व्रतं कुर्यान्मिथ्यपश्चदेने कृतो। पेयं गव्यं च तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनमिति। यन्मुनयेनोक्तं। कणान्वापि भक्षयेदद्वं
 पिण्याकं वा सकृन्निरीति। स्तरापो नापनु यथं बालवासजटीध्वजी। तत्रानुमानसंयोगो दृष्टव्यः। यदपि देवलेनेनोक्तं। स्तरापाने ब्राह्मणो रूप्यताम्रसीसाना
 मन्यतममग्नि कल्पं पीत्वा शरीरपित्त्यागात् शोभयतीति। यदपि मनुजवचनोक्तं। मूत्रमग्निवर्णं वापि वेदुदकमेव वा। पयोधुनो वा प्रणाद्रोशकृद्रसमे
 वचेति तदुभयं मूलवचनसमानं विषयम्। वेदविदं प्रत्यंगिरा आह। वेदस्य गतिं सवेनेष्टा स्तरापो ब्राह्मणः पुनः। समन्तं ब्राह्मणं भिक्षोर्दित्येव वैदिकी स्मृ
 तिरिति। सकृदेष्टोऽस्तु स्तरापाने अंगिरा आह। मूत्रमिष्टदानं यः कुर्यात्स्मरते पीत्वा द्विजो नामः पुनर्नैव पिबेज्जानुसंस्केतः स विमुच्यतेति। मनुकन
 नुनोक्तं। ब्राह्मणस्य स्तरापस्य वणमास्तानुत्थेन समुद्रोदकस्नानं सावित्र्येष्टेन सह संजुह्यात्प्रत्यहं त्रिरात्रमुपवासनात् सकृद्रेण पूजो भवतीति।
 अधमभावात् भस्मानेन न चोति तत्पूर्वोक्तं ब्रह्मस्य गतिं सव विषय एव दृष्टव्यः। संपत्यं वा वेदो दृष्टव्यः। यत्पुनर्ब्रह्मस्य गतिं नोक्तं। गोरोमाध्वीं स्तरां
 पेष्टी पीत्वा विषः समाचरेत्। तत्र सकृद्रेण पराकं चैवाद्रायणं मनुकमादितीति। तदन्योपध्वसाध्याध्याधुपरा मर्धे पाने वेदिनव्यं प्रायश्चित्तं स्थाप्य
 स्नानं। अतएव हेतोः संकल्पमात्रविषयत्वेन वा योजनीयम्। अथ कवर्णं तोयं प्रायश्चित्तमाह। अपहृत्य सकृन्मूत्रं ब्राह्मणस्य गतं स्वयं। गच्छे
 न्मुसलमादाय राजानं स्ननं धापयन् तत्र शुद्धिं मवाप्नोति राक्षसो मुक्त एव वा। कामतस्तु कृतं यस्यान्नान्यथावधमहतीति। अत्र व्रतं

१२५

यमां स्नायुं मृगोर्क होमिना ध्यात्वा संभ्राय इति पृष्टी। अस्तीनि मृगोर्क होमि अस्ति मिमृकं वा शयदग्निसप्तमां। मज्जानं मृगोर्क होमि मज्जा मृकं वा शयद
 त्पृष्टमाप्नोति। मरणं नित्यं दृष्टव्यं व्रतस्य कामकारविषयत्वं मध्यमांगिरा आह। प्राणोत्तिकं च यत्सोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः। तत्कामकारविषयं विदित्ये
 नात्र संशयः। यः कामगोमाहापापं नरकं कुर्यात्किंचन। नरस्य भुवि निर्दिष्टा भुवनं पिपत्तनादगतिं। यत्सुक्तं मनुनोक्तं। ब्रह्महर्षेयं तत्संस्कारं द्रुपदः
 शार्थी। त्रिषवणी कर्मा वेदिको भिक्षाशी दिव्यजही पुलिनसंगमाश्रमगोष्ठ्यवर्त प्रत्यवण गपो वनविहारी स्यात्। गन्धान् वीरासनी संवत्सरे पूर्णहरण
 मणिगोधान्य गित्क मूत्रिस्वर्षा ब्राह्मणे यो दद्यात् शोभयतीति तदपहं मूर्धन्यधनवतो जातिमान् व्यापादने दृष्टव्यः। मत्पुनर्वसि दृष्टव्यं। द्वा
 दशरात्रमभक्षो द्वादशरात्रमुपवसेदिति तन्नमो वसिष्ठस्य ब्रह्मस्य तदेवोपरगजिघांसमेवेदितव्यं। यत्पुनः पट्टिं शान्तान्नं च वंदेत्तु वा
 स्नानं रुन्नाशूद्रहन्ना व्रतं चरेत्। चाद्रायणं प्रकुर्वीति पराकं द्रुपदमेवोक्तं। तदप्रस्थाने यत्पुंस्कस्य संप्रत्यवायवधे दृष्टव्यः। एतानि द्वादशवा
 विकादिधनदानपयंगानि ब्राह्मणस्येव क्षत्रियादेस्तु द्विगुणादिकं। तदाहंगिराः। परवद्वा ब्राह्मणा शोते सारांशं द्विगुणमता। वैश्यानां
 त्रिगुणां प्रोक्ता परवद्वा व्रतं स्मृतं मिति। प्रजापतिरपि। द्विगुणां त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथ पितृव्यम्। अन्नं विदुर्भूद्रजानीनां ब्राह्मणस्य वधे
 व्रतमिति। मनुजवचनं। प्रायश्चित्तं यदा मज्जानं ब्राह्मणस्य महर्षिः। पादो नक्षत्रियः कुर्यादध्वं वैश्यः सप्तमो गौशूद्रः सप्तम

नंनसतिमुक्तहवेतिपक्षएतद्विषयत्वेनापियोजयिषुंशक्यते॥यच्चैवैकामकृतस्यानत्रायमुक्तोवधोदृष्टव्यः॥अन्यथाप्राप्तादिकेनैवधनंनार्हति॥नचकैके
मूलस्यचौर्यस्यप्राप्तादिकेनमसंभवाविनामितिद्राकनीयं॥यदावस्तुप्रान्तप्रथितंस्ववर्णस्ववर्णत्वेनाज्ञात्वाऽपहरतिअपहृत्ययान्यस्मैदेदातिनाशयति
वानपुनःस्वामिनेप्रत्यपादयतिनदासंभवत्येवाकामतोप्यपहारः॥तादृशोऽपहारस्ववर्णस्ववर्णत्वेनाज्ञात्वाऽपहरतिअपहृत्ययान्यस्मैदेदातिनाशयति
यद्विनाशः॥नपसापनुनुस्ववर्णस्ववर्णत्वेनाज्ञात्वाऽपहरतिअपहृत्ययान्यस्मैदेदातिनाशयति
यद्विनाशः॥वालाग्रमात्रेऽपहृतेप्राणायामसमाचरेत्॥लिशामात्रेपिचतथाप्राणायामत्रयंबुधः॥राजसर्षपमात्रेचप्राणायामचतुष्टयं॥गायत्र्य
ष्टसहस्रंचजपेत्सापविशुध्यति॥गोरस्यर्षपमात्रेचतुस्रवित्रीवैदिनंजपेत्॥यवमात्रस्ववर्णस्यप्रायश्चित्तंदिनद्वयं॥स्ववर्णकृष्णान्त्येकमप
हृत्यद्विजोनमः॥कुर्यात्सांगपनकृष्णंसापस्यापनुनये॥अपहृत्यस्ववर्णस्यप्रायश्चित्तंदिनद्वयं॥गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मसैर्विशुध्यति॥
स्ववर्णस्यापहारेणयस्वरंयावकीर्णवेत्॥उर्ध्वप्राणान्तिकंतेयमथवाब्रह्महव्रतमिति॥वत्सरायावकाशनंकिंचिन्न्यूनस्ववर्णपहारविषयसु
वर्णपिहारेद्वादशवार्षिकविधानात्॥यत्तुचतुर्विंशतिमतेऽभिहितं॥आत्मतुल्यंस्ववर्णं दद्यादिष्टुथवाकंगुणउब्देवान्चरेत्कृष्णंजपयत्तपराय
णः॥तीर्थोपनिगमनेविद्वान्ज्ञानतोयस्त्रमुच्यतेइति॥तत्रात्मतुल्यस्ववर्णदानमस्यराधनिकविषयं॥कुरुधनिकश्रोत्रियविषयः॥षड्वार्षि
कंगुतीर्थयात्रासहितंनिर्धनश्रोत्रियविषयं॥सोयप्रायश्चित्तंनुस्ववर्णपहृतं धनंस्वामिनेदत्वेवकार्यं॥सोयेब्रह्मचर्यश्रमस्यसुवर्ण

१३७

देःकृतेपुनः॥स्वामिनेपहृतं देयं हर्तव्यं कादशाभिनामिति॥यदावस्तुप्रान्तप्रथितंस्ववर्णस्ववर्णत्वेनाज्ञात्वाऽपहरतिअपहृत्ययान्यस्मैदेदातिनाशयति
वानपुनःस्वामिनेप्रत्यपादयतिनदासंभवत्येवाकामतोप्यपहारः॥तादृशोऽपहारस्ववर्णस्ववर्णत्वेनाज्ञात्वाऽपहरतिअपहृत्ययान्यस्मैदेदातिनाशयति
यद्विनाशः॥नपसापनुनुस्ववर्णस्ववर्णत्वेनाज्ञात्वाऽपहरतिअपहृत्ययान्यस्मैदेदातिनाशयति
यद्विनाशः॥वालाग्रमात्रेऽपहृतेप्राणायामसमाचरेत्॥लिशामात्रेपिचतथाप्राणायामत्रयंबुधः॥राजसर्षपमात्रेचप्राणायामचतुष्टयं॥गायत्र्य
ष्टसहस्रंचजपेत्सापविशुध्यति॥गोरस्यर्षपमात्रेचतुस्रवित्रीवैदिनंजपेत्॥यवमात्रस्ववर्णस्यप्रायश्चित्तंदिनद्वयं॥स्ववर्णकृष्णान्त्येकमप
हृत्यद्विजोनमः॥कुर्यात्सांगपनकृष्णंसापस्यापनुनये॥अपहृत्यस्ववर्णस्यप्रायश्चित्तंदिनद्वयं॥गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मसैर्विशुध्यति॥
स्ववर्णस्यापहारेणयस्वरंयावकीर्णवेत्॥उर्ध्वप्राणान्तिकंतेयमथवाब्रह्महव्रतमिति॥वत्सरायावकाशनंकिंचिन्न्यूनस्ववर्णपहारविषयसु
वर्णपिहारेद्वादशवार्षिकविधानात्॥यत्तुचतुर्विंशतिमतेऽभिहितं॥आत्मतुल्यंस्ववर्णं दद्यादिष्टुथवाकंगुणउब्देवान्चरेत्कृष्णंजपयत्तपराय
णः॥तीर्थोपनिगमनेविद्वान्ज्ञानतोयस्त्रमुच्यतेइति॥तत्रात्मतुल्यस्ववर्णदानमस्यराधनिकविषयं॥कुरुधनिकश्रोत्रियविषयः॥षड्वार्षि
कंगुतीर्थयात्रासहितंनिर्धनश्रोत्रियविषयं॥सोयप्रायश्चित्तंनुस्ववर्णपहृतं धनंस्वामिनेदत्वेवकार्यं॥सोयेब्रह्मचर्यश्रमस्यसुवर्ण

पा०

न पूर्वमनुक्तप्रायश्चित्तानां सर्वेषां साधारणानि प्रायश्चित्तानि स्यात् । नां दायणं यावकं च गुरुता पुरुष एव च । गंगां चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशजिनि ।
 गुरुपुरुषः कुरुविशेषः तत्स्वरूपमुपरि दृष्टव्यम् । यत्र यत्र च प्रातिपादोक्तप्रायश्चित्तं नोपलभ्यते तत्र सर्वत्र पापगौरवलाघवानुसारेण चां द्रा
 यणादीन् यावत्तानि चानुष्ठेयानि ततः सर्वाणि पापानि नश्यन्तीति स्थितिः । इत्थं प्रायश्चित्तकांडेनाष्टभिरध्यायेः प्रकीर्णकादिमहापातकानां
 पापानां यानि प्रायश्चित्तानि आचार्येणाभिहितानि तानि व्यवस्थिते रस्मात्पि सत्संगतानि स्मृत्यं तत्तत्पुनराहृत्य व्यवस्थापितानि । अथ
 यानि पूर्वमनुदाहृतानि तान्युदाहृत्य व्यवस्थापयामि । तत्र विष्णुप्रोक्ता पापानुक्तमात्रिका माश्रित्य न दानुपूर्व्ये प्रायश्चित्तं यवनान्यु
 दाहियंते । तत्र विष्णुराद्यतिपातकमनुक्तम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिष्टं । मातृगमनं दुहितृगमनं नृपागमनं प्रित्यतिपातकानि ।
 तेषां त्रयाणां दशमाध्याये मातरं यदि गच्छेदित्यस्मिन् प्रकरणे प्रायश्चित्तानि निर्णीतानि । अतिपातकानां तं महापातकमनुक्तम्य
 तत्स्वरूपं निर्दिष्टं एव कृतम् । ब्रह्महत्यासुरापातं ब्राह्मणसकवर्णहरणं गुरुदारगमनमिति महापातकानि तस्य योगश्चेति । तत्र गुरुदा
 रव्यतिरिक्तानां चतुर्णां द्वादशाध्याये चानुविष्टेत्यादिना सर्वपापप्रणाशनमित्यं नेन ग्रंथे न प्रायश्चित्तान्युक्तानि । गुरुदारगमन
 स्य गुरुदशमाध्याये चित्तदारा स्वमाकृत्य न प्रायश्चित्तमभिहितं । महापातकानां तस्मिन् उपपातकमुपकम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिष्टं ।

३२६

शब्दपरिमाणविशेषोपेतो हेमवचनः । सन्ध्यापतिमात्रविशेषो यावत्कल्पेन दक्षिणः । अलं सूर्यमरीचिचं च सरेण रजः स्मृतो ज्योतीर्लीलास्त तास्तिस्त्रो राजस
 वेप उच्यते । गोस्तु ते च यः षट्ते यत्रो मध्यस्तु ते च यः कृष्णलः पंचते प्राक्सोक्तवर्णस्तु ते च यः । उक्तपरिमाणविशिष्टब्राह्मणसकवर्णयोः उपहरति
 स स्वयमेव राजकर्तृकेण प्रहारेण मरणं संपादयितुं प्रहारसाधनं मुल्लमादाय राजसमीपं गच्छेत्ता गत्वान्ये द्वादशमां प्रहरेति निवेदयेत् । राजा रजक
 रीकान्मुल्लमाधनादुद्धादयं विबुध्यतीति । अथ मुल्लमाधारेण न मृतः सदा मुक्तः शुद्धिं प्राप्नोत्येवा । तथान्वस्यन्ति । न गोमुल्लमादाय स
 कृत्स्नमातुगं स्वयं यदि जीवति सक्तो न सक्तो याद्विमुच्यते इति । अथ नानुक्त एव वेति पक्षान्तरं एव वेति पक्षं । यत्र सो न न पोष्यासादी
 यमुत्रा मित्त कलजादयो बहवः सन्ति तत्र सो न मृतो बहवो दिनं क्षयंतीति मत्वा कृपात्तु नाहो रोधनं दंडादिपुरःसरं सो नोपहतमिष्येत्तदा
 पि शुभे नो वेति । नन्वेवं सत्यं न प्रजेन स्वीरजेति गौतमवचनं । राजा प्रत्यनयी स्यात् । न तस्य पोष्यवर्गादिकृपा निमित्तं न नृणां तिरिकविष
 यत्वेनाप्युपपत्तेः । ननु ब्राह्मणवधस्याग्निगर्हितत्वा मुक्त एवेत्ययं पक्षस्तद्विषयत्वेन कुतो न व्याख्यायते । मनुवचनं विरोधादिति नृणां भा
 वस्तु । सकवर्णतोयकृदिजोरजानमभिगम्यन्तु । स्वकमरव्यापयन् नृयान्मांषानानुवृत्तिगृहीत्वा मुल्लमां राजा सकृत्स्नमातुगं स्वयं । व
 धेन शुभ्यात्ति सो नो ब्राह्मणस्तपसेव वेति । अत्र न धपक्षो नाम धातुमात्रविप्रविषयः तपः पक्षस्तु स्वयं नृणां दिगुणोपे न ब्राह्मणविषय
 गिन न नो द्वादशमाध्याये मस्तं भाविनमिति शं कनीयं कदाचिच्छ्रुतिं चिन्तयन्तं तामस वक्ष्यन्ति । तानि श्रयो दये सति तत्संभवान्तरं

सादृश्यात् न प्रयोगदर्शनात् मनुस्मृती तस्यागादीनां कृतापानसमलमाह ॥ ब्रह्मोक्तं वेदनिदानं कृत्वा साक्ष्यं सह दधत् ॥ गृहीतान्नाद्योर्जग्धिः कृतापानसमा
 निषदिति ॥ तत्र ब्रह्मोक्तं प्रायश्चित्तं वसिष्ठो आह ॥ ब्रह्मोक्तः कुष्ठं द्वादशरात्रं च त्वापुनरुपयुजीत वेदमाचार्योदिति ॥ रक्ष्यं प्रायश्चित्तं प्राप्तादिकं
 ध्यायत्यागविषयं ॥ नास्तिकं तथा गत्यागे पादन्यूनं कृतापानं नृपि निमनोर्मनं ॥ यदापि वसिष्ठो नेकं ॥ गुरोर्लीकनिर्बधे कुष्ठं द्वादशरात्रं न
 रित्वा स चेत्तं स्नात्वा गुरुप्रसादात् शोथे वरीति ॥ तदेतदमतिपूर्वसं कृदनुष्ठाने वेदिन्यं ॥ विष्णुवा ॥ नुक्तं नस्य कौटसाक्ष्यस्य द्वादशवार्षिकं
 प्रायश्चित्तं तथा च तेद्वानुवृत्तौ नृपि आह ॥ कौटसाक्ष्यं तथा कृत्वा निक्षेपमहस्यं च ॥ एतदेव ब्रह्मं कुर्यात् तथा च वारणागनामिति ॥ यत्र साक्ष्य
 नृतेन वर्णिनो वधश्चापि साक्ष्यमिदं ॥ अपरमपि ब्रह्महत्या समं विष्णुदेवयति ॥ आकृष्टं ताडितं वापि धनैर्वा विप्रयो जितः ॥ यमुद्दिश्य
 त्यजेत् प्राणां सामाहुर्ब्रह्म धर्मा कर्मिणि ॥ आक्रोशनादिनिद्रिगोत्रावेष्टनस्येव हत्यादोषः न नृदेवस्य ॥ तथा च स्मृत्यं नरं ॥ अकारणं तु यः क
 श्चिद्भुजः प्राणान्परित्यजेत् ॥ तस्येव न न दोषः स्यान्ननुयं परिकीर्तयेदिति ॥ याज्ञवल्क्यस्तु कृतापानसमान्युदाहरेत् ॥ निषिद्धपक्षजं ह
 मुक्तं चैव चोदृतं ॥ रजस्वला मुखस्वादः कृतापानसमानि चिति ॥ एवमादिषु सर्वत्र येन येन साम्यं नृच्यते तदीयं प्रायश्चित्तं किंचिन्न्यूनमे
 नुष्ठेयं ॥ सान्नन्यूनता निमिन्नगौरवलाघवानुसारिणी कल्पनीया ॥ स्वर्णसोयसमेतु ब्राह्मणभूम्यं पहरि मरणांतिक प्रायश्चित्तं तु न्यूनं च
 कल्पनासंभवात् ॥ द्वादशवार्षिकं निवृत्तानियथायोगं कल्पनीयानि ॥ याज्ञवल्क्येनान्येनैकवर्णसोयसमान्याह ॥ अश्वत्थमनुष्यस्त्री

२९

नराश्च हरणं तथा ॥

भूधेनुहरणं तथा ॥ निक्षेपस्य च सर्वं हि स्वर्णसोयसं मित्रमिति ॥ मनुस्मृतिः ॥ निक्षेपस्यापहरणं तथा ॥ भूमि वज्रमणीनां च रुक्मसोयसं मंस्तुमि
 ति ॥ विष्णुवा ॥ गनागमनानां गुरुतल्यसमानां द्वादशमेध्याये मातृव्यसृगमेचैवमित्यस्मिन्करणे प्रपंचितं ॥ अनुपातकानं नरं विष्णुपपातकमनुक
 म्यतस्वस्त्यनेन निर्दिष्टं ॥ अत्र जव्यं नृमुक्तं वैराजगामिपे सुनं रोगश्चालीकनिर्बधो वेदनिदानं धीनस्य च यागोऽग्निमातृपितृसुतदाराणां
 चाभोज्यभक्षणं परस्वहरणं गुरुदाराभिगमनमयाज्ययाजनं विकर्मणा जीवनमसत्त्र तिग्रहः क्षत्रियविद्वद्भूद्वगोवधोऽविकेयविक्रयः परिवि
 तताऽनुजेज्येष्टस्य परिवेदनं नस्य च कन्यादानं च ब्राह्मणपुत्रकाध्यापनं भृगकाध्यापनं दानं सर्वं करेण धर्माकारो महायंत्रप्रवर्गं नृदुग्धुल
 लतोषधि महाहिंसास्त्रियजीवनमभिनारो मूलकर्मस्ति च प्रवृत्तिरात्माधर्मेन क्रियारंभोऽनाहताग्नितासो यो यो विप्रयाणां प्रसक्तियाऽसंभवा
 स्त्राधिगमनं नास्तिकं नाकुशीलता मद्यपस्त्री निषेवणं मुपपातकमिति ॥ याज्ञवल्क्यस्तु विष्णुवा ॥ नुक्तं न्यपिकानि चिदुपपातकानि कृपा
 नपक्रियादीन् ॥ नृपहारागोवधो ब्राह्मणसौन्यमृणानां चानपक्रिया ॥ अनाहिताग्निताऽपण्यविक्रयः परिवेदनं ॥ भृगकाध्यापनं चै
 व भृगकाध्यापनं तथा ॥ पारदार्यं पारवित्यं वार्धुष्यं च वणकिया ॥ स्त्रीशूद्रविद्वद्वनवधो निर्दिता भोपि जीवनं ॥ नास्तिक्यं ब्रतलोपश्च
 कृतानां चैव विक्रयः ॥ धान्यरुप्यपशुसोयमयज्यानां च याजनं पितृमातृसुतत्यागस्तटाकारा मविक्रयः ॥ कन्यासद्वेषणं चैव परिवेदकयज्जनां क
 न्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं ब्रतलोपनं ॥ अश्वत्थमोर्थे क्रियारंभो मद्यपस्त्री निषेवणं ॥ स्वाध्यायविज्जतं बांगो बांधवत्याग एव च ॥ रं ॥ धनार्थं दुग्धे

म

दः स्त्री हिंसापक्षिजीवने ॥ हिंसा अत्र विधानं न व्यसना न्यास विक्रयः ॥ अद्वैतं हीन संख्यं हीन यो नि निवे वणं ॥ तथैवानाश्रमेवासः परान्नपरिपुष्टता ॥ असंख्य
 स्त्राधिगमनमाकरेष्टधिकारिणा ॥ भार्याया विक्रयश्चैव मेकेकमुपपातकमिति ॥ यद्यप्यनृतनवननमुक्ते रस्ये तन्मनुना ब्रह्म हत्या समेषु पठितं यातव्यं
 नसुरापानसमेव विष्णुना योपपातके पुनथापि विषयने देन नै विध्य ॥ स्य वक्तुं शक्यत्वात् किंचिदापेसां कर्मा विषयने देन च्यो द्वेयं पुरुषराज ॥ नृत्या
 दिविमरिथिनुं नस्मिन् विद्यमानमपि हेतुमपराधमरोप्या नृतनं चेदुया न ब्रह्म हत्या समं वधपर्यं वलाजितान् ॥ यस्तत्ता ॥ अत्र विद्यातिका मोराज
 सभादौ स्मिन् विद्यमानमपि चतुर्वेदा विस्तृतं प्रकटयितुमनृतं वृते तत्करापान समं ॥ अतिगर्हितं तान् ॥ यस्तत्ता ॥ अत्र विद्यातिका मोराज
 पकारमंगरेण वधान्तं प्रगे तस्येन दुपपातकं ॥ तत्राव्ययोः प्रायश्चित्तं पूर्वमेवोक्तं ॥ तृतीयेन कामकृते यातव्यं ॥ आह ॥ प्रयिते जारति छायां
 स्नादष्टुं बुगतां जपेत् ॥ सावित्री मधुचौदष्टे चापल्येवानृतोपि चेत्ता ॥ आकामकृतेन मनुनेन तद्रष्टव्यं ॥ रुद्राक्षत्वात् ॥ कुक्कुटनिष्ठी
 व्योक्ता नृतानि ॥ पीत्वा पौड्ये ध्यायमाणश्च आचामेत्यनोपि सन ॥ इति ॥ रातो ग्रे साक्षात्सरं पर्याधापरदोषकथनं राजगामिने
 भुनं ॥ गुरोस्त्रीक निर्वधो द्विविधः ॥ तत्र राजग्रहादौ स्वयं समर्थः सन्न समर्थस्य गुरोर्द्रव्याद्युपरोधकारणं निर्वधं करोति चेत्साय
 मस्त्रीक निर्वधो ब्रह्म हत्या समं चेन मनुनोक्तः ॥ यत्र नाकुपास्त्वादिमात्रेण गुरोराश्रयमुपजायते सोस्त्रीक निर्वध उपपातकं ॥ चेदं

१३०

यागस्त्वस्य क्षत्रियस्य वधः वैश्यस्य राजसूययाश्चोर्गर्भत्याश्चान्निगोत्रायाः ॥ विज्ञानस्य गर्भस्य शरणगतस्य नद्यागतं ब्रह्म हत्या समानीति कृते साक्ष्यं क
 दृष्टं हत्ये गोकरापानस्य ॥ अत्राव्ययोः प्रायश्चित्तं पूर्वमेवोक्तं ॥ तृतीयेन कामकृते यातव्यं ॥ आह ॥ प्रयिते जारति छायां
 नृत्याधिगमनं शोत्रियविगुपाध्याये मित्रपत्न्या विगमनं च स्वसुः सख्युः सगोत्रोयाः ॥ उन्नमवर्णयारजस्वकायाः ॥ अत्र जिनायानिदिनमावाश्च ॥ त
 तत्राव्ययोः प्रायश्चित्तं पूर्वमेवोक्तं ॥ अनुपातकिनस्वेने महापातकिनो यथा ॥ अश्वमेधेन भुध्येति तीर्थानुसरणेन वेति ॥ तत्राव्यमेधः सार्वभौमराज
 विषयः ॥ राजा सार्वभौमोश्च मेधेन यजेतेति श्रुतेः ॥ तीर्थस्नानमिगरविषयं ॥ यत्र साधारणं प्रायश्चित्तं यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नास्ति नोप
 लभ्यते वा तत्रैवं साधारणं द्रष्टव्यं ॥ यागस्त्वस्य तादृशस्य वैश्यस्य च वधस्य षष्ठाध्याये वैश्यं वा क्षत्रियं वा पीत्येनस्य व्याख्यानप्रसंगे
 प्रायश्चित्तं दर्शितं ॥ तत्राव्यमेधः सार्वभौमराज विज्ञानस्य गर्भस्य शरणगतस्य नद्यागतं ब्रह्म हत्या समानीति कृते साक्ष्यं क
 १३ पातं च यः कुर्यादित्येन स्मिन् अंगे वर्णितं ॥ शरणगतवधकृपरिशिष्येनो मनुस्तेनान्यपि ब्रह्म हत्या समानीति कृते साक्ष्यं क
 र्षे राजगामिने भुनं गुरोस्त्रीक निर्वधः समानि ब्रह्म हत्या येति ॥ याज्ञनव्यश्च पराण्यह ॥ गुरुणामध्यक्षिणे पौर्वे दर्शितं दक्षहृदयः ॥
 ब्रह्म हत्या समं ज्ञेयमधीतस्य न जातमिति ॥ अत्र शरणगतवधादिपुपादन्यूनं ब्रह्म हत्या तत्र मवर्गं नव्यं समं चेन्न राजसमेपौत्री

गोवर्मादिकानि च द्विष्यान्तरे पुनित्तं नो रण्यव्रतं चतुष्टयं मकामकारे शक्त्यपेक्षया विकल्पितं द्रष्टव्यं कामकारेण येन देवव्रतं कुर्यात्संपातकि
नो द्विजाः ॥ अवकीर्णं शुद्धयर्थं चांद्रायणमथापि वेति मन्त्रं त्रेमासिकं द्रष्टव्यं ॥ एतच्च साधारणं प्रायश्चित्तं प्रातिपादोक्तं प्रायश्चित्तं प्रातिपादोक्तं
पक्षेण वा द्रष्टव्यं ॥ अग्निहोत्रं प्रायश्चित्तं नियथास्वेन बभूव ॥ हस्तगुरोरलीकबंधस्योपपातकस्य प्रायश्चित्तं विष्णुराह ॥ स
मुक्तं पार्श्वगुरोरलीकनिर्बंधे तदाक्षरणे मासं पयसा वर्तेता ॥ अग्निहोत्रं विष्णुराह ॥ वेदांश्च स्नादीन् विवर्णस्नाय्यधः शोधयन् वस्त्रं संकृ
ष्टेक्षेण वर्तेता ॥ बसिष्ठोपि ॥ योजिनपविध्येत्यकृष्टं द्वादशरात्रं च स्त्रिंशत्पुनराधेयं करयति ॥ तौ मन्त्रपि ॥ अग्निहोत्रं पविध्यग्नीनात्मणः काम
कारणः ॥ चांद्रायणं चरेन्मासं वीरहृत्या स महिना ॥ अग्न्यहोत्रं पविध्यग्नीनात्मा दृष्ट्वैतु कामतः ॥ कृष्टं चांद्रायणं चैव कुर्याद्वैवाविनाय
नि ति ॥ हारीशः ॥ संवत्सरात्सन्नेग्निहोत्रे चांद्रायणं कृत्वा पुनरादध्यातु द्विवर्षे तस्यैव प्रायणं चांद्रायणं चैव कुर्यात्त्रिवर्षे तस्यैव संवत्स
कृष्टं मभ्यस्य पुनरादध्यादितीति ॥ बसिष्ठोपि ॥ अग्न्यहोत्रं संवत्सरात्प्राजापत्यं चैव द्वांश्च दध्यादितीति ॥ भारद्वाजः ॥ द्वादशरात्रं क्रमेण्यहमुप
वासः मासमग्निक्रमेण द्वादशरात्रमुपवासः संवत्सराग्निक्रमेण प्रायश्चित्तं पयसा ॥ अक्षयं चैति ॥ एतच्च साधारणं प्रायश्चित्तं प्रातिपादोक्तं
यथायोगमूहनीयं ॥ यच्च भारद्वाजगृह्ये ॥ अग्निहोत्रं प्राणायामं त्रिंशत्पुनराधेयं कुर्याद्विषयं वा विंशतिरात्रं कुर्याद्विषयं वा

षष्ठिशतानि स्रोतानी स्पवसे दत्त उध्वमासं च सरास्त्रजापत्यं चो वन ऊर्ध्वकालवकुर्वे शेषकुर्वे प्रिति तत्प्राभावा दग्निश्चागविजयां जाति
 न्यासागो नु व्याघ्र आहा यो गिन्ये जति नास्ति न्यासास्त्रजापत्यं चो दधुधः अन्यत्र पुनराधनं दानमैव तथेव न्येति प्राजापत्यस्योपलक्षणम्
 त्यागकालस्य गौरवलाघवानुसारेण ब्रह्मोत्तराहनीया नि। ब्रह्मोत्तराभावि कर्तव्यमाह जानू कर्ष्यः अतीतकालं तु दुयादगौ विप्राय वा
 व्ययं नष्टे गौ विधि वदयत्कृत्वा धानं पुनर्द्विजदत्ति। एतन्नौपासनाप्रविषयः। दारस्येनेना तत्तप आहा। कोमादि दारस्यगी प्राप्तं पयोऽन
 क्षतः शुभ्रः सतीति। अभोज्याभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं लेकादशाध्यायेन पीचिना। पस्नहरणे च नुराहा। धान्यान्नधनचो यो गि कृत्वा कामा
 द्विजेन मः। सजानीयग्रहादेव कृष्टाव्येन विशुध्यतीति। मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेने ग्रहस्य च। कूपवापी जलानां च शुद्धिश्चांद्रायणं
 स्मृता। द्रव्याणामल्पसाराणां सौम्यं कृत्वा न्यवेत्तमजः चरेत्सोतपनं कृष्टं नान्नियन्ति त्वात् शुद्धये। भक्ष्ये भोज्याप्रहरणे यानत्रायासन
 सन्या। पुष्पमूलफलानां च पंचगव्यविशोधनं। नृणकाष्टद्रुमाणं च शुष्कान्नस्य युडस्य च। ज्वेलन्नमपि पाणान्यन्निराजं स्यादभोजनं।
 मणिमुक्ताजवात्तानां नामस्थरजस्य च। अयःकांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नता। कापसिकीटजोणानां द्विपुरे करपुर
 स्य च। पाशे गंधौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव न्यहं पयः। एतेषां विषयाणां मध्ये धान्यस्य परिमाणविशेषेण ब्रह्मविशेषः स्मृत्युपेक्षा निहितः।

धान्यं दशाभ्यः कुं १० भो हर गोभ्यधिकेन धन्यं ॥ **जावाति** नोक्तं ॥ तिल धान्यान्मन्त्राणां शय्यानामाभिषेकस्य ॥ संवत्सराधं कुं १० ब्रह्म गेन सप्तमहि तसि
तदेन लोका म कृत विषयं ॥ अल्पत्वात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
व्याहार रति ॥ यानि तु मन्त्रेषु विषयेषु ब्रह्म गेन राण्यन्यैर्मुनिभिर्दर्शितानि तेषु ब्रह्म गेन यानि सन्मानि न तत्र विवादः ॥ न्यूना नाम का म कार विषयत्वे ॥ अधि
कानां काम कृताभ्यास विषयत्वमिति विवेकः ॥ तत्र वचनानि ॥ द्रव्याणां मल्यसाराणां सांनपनं ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
पंचगव्यपानं ॥ गृणकाष्टद्रुमशुक्लान् गुडवस्त्राचमामिषाणां हरणोत्रिरात्रमुपवसेत् ॥ मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रहृन्मयः कोस्यानां द्वादशाहं क
णान् श्रीयात्कार्पासकीटजोर्णाद्यपहारे त्रिरात्रं पयसा वर्तेत् ॥ द्विशफैकशफहरणोत्रिरात्रमुपवसेत् ॥ क्षिगंधोषधिरज्जुवेदं तानामपहरणदि
नमुपवसेत् ॥ दत्तैवापहृतं द्रव्यं धनिकस्यास्युपायतः ॥ आयश्चिन्नं ततः कुर्यात्कल्पवृक्षस्यापुनरुत्पत्तिः ॥ जावातिः ॥ अश्वगोशुभिकन्या
च द्रव्यानां द्वायणचरेत् ॥ अपहृत्य पशून्क्षेद्राजपत्यं समाचरेत् ॥ गुडकार्पास धान्यानि सर्पिलं वणमेव ॥ पक्वान्मोषधंते लं शय्या
वारं उपानहो कोस्यायस्ताम्रसीसं वा कृष्टं कृष्टार्धमेव ॥ भुदके फलमूलेषु पुष्पपर्णस्फुग्ंधिषु ॥ मृद्रां उ म ध मां सेषु कृष्टपादो विधीयते ॥
व्यापादनापहारेषु संनोष्य स्वाग्निनं गतः ॥ पापं निवेद्य विप्रैर्भ्यः आयश्चिन्नं न युज्यते ॥ अपहृत्य सवर्णानां धनं विप्रः प्रमादतः ॥ आयश्चि

१३२

द्वि विषा ॥ बुधाहर्ता दिशास्त्राण्यभ्यस्य वेदानामप्राप्ताच्च प्रतिपादने न निर्वंध एका निंदा सेयं यातवले ॥ न ब्रह्म हत्या ॥ समभूपवर्जिता ॥ सत्या
मपि वेदप्राप्ताण्युभौ जल्यवितं उ दिहेतु शास्त्रव्यसति तमाश्रुतिस्मृक् कृत्यानुष्ठानस्यावता **द्वितीया निंदा** ॥ एतदेवाभिप्रेत्य मनुसाहो
वमन्येन तेनैव हेतुशास्त्राभ्या द्विजः ॥ समाधुभिर्विहः कथयेनास्तिको वेदनिंदकः ॥ इति ॥ सेयं निंदा करपावसमेषु मनुवादाहेतः ॥ यस्तो नोदि
कं कर्मानुष्ठानमिनाय तं तत्फलं अदृष्टं किमनेन विध्यति जनापवादभमादेव केवलं मनुष्यामीत्येवं निंदति सेयं निंदोपपातकेषु न्यगो एवमध्य
धनसागादेरेके कस्य बहुविधे च नुकांतस्य गौरवलाघवे पयलो न्यानां तरे भेदः कल्पनीयः ॥ अग्निमागमिगुक्तं द्वा राणां मिश्रत्रत्यागरतिपदम
न्येति ॥ अनुकंतानामुपपातकावी पूर्वोक्तो यो ॥ तिपातक महापातका उपपातकेभ्यो ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
निपातान्युक्तानि यास्मिन्नातिपातकसंज्ञानि तन्मूला मुपपातकमिति ॥ तस्य चोपपातकजनस्य साधारणं आयश्चिन्नं विध्यते ॥ उपपा
तकिनस्तेनैव कुर्यात् ॥ द्वायणं नराः पराकमथवा कुर्यात् ॥ जैयुगे सिवेन चैति ॥ तत्रैवैषा मा नृता नां स्थाने गौस नो दृश्यः ॥ एकैकस्य श
क्तं प्रतिपराक ॥ अशक्तं प्रतिपराक ॥ द्वायणं ॥ यास्य च तन्मेषां मि साधारणं आयश्चिन्नमाह ॥ उपपातकमुत्थितः स्मादेवं चाद्रायणे नराः पयसा वापि
मासेन पराकेणाभवापुनरिति ॥ एवमित्यनेन पदेन कुंगो वधव्रतमिति दिश्यते ॥ अग्निदेशस्योपदेशान्मूला विषयत्वाद्ब्रह्म गेनानि

पञ्चमपरिकल्पयेदिति। दानार्थमिति। विकर्मणा जीवनेन चंद्रायणं। तथान्न नटादीन् विकर्मणा जीविनोऽनुकल्पयन् आहारो वा मेव सर्वेषां
 प्रत्यापनिसुगृह्यतां। भक्षान्नमुपयुज्याने द्विजभ्यां चंद्रायणं चरेदिति। नारदोऽपि। कर्मणा गृहीते नैव यद्विनां समुपार्जितं। तस्य त्यागेन भुङ्क्ष्यं
 ति धर्मस्यान्वेषणे चेति। अपुत्रास्येन तद्रूपमन्यायेन यदागतं। उपयुक्तं यन्निष्ठं च देयं वा ब्रह्मवादिन इति। सन्नियादिवधस्य प्राय
 श्चिन्तां पृष्टा ध्यायेवर्णितं। गोवधस्य वष्टमेन वमाध्यायोः प्रपञ्चितां अविक्रये विक्रयस्य तु चतुर्विंशतिप्रतय इति। कराया विक्रयं
 कृत्वा चरेत्सौम्यचतुष्टयं। लाजालवणमांसानां चरेत्तु चंद्रायणत्रयं। मध्याज्यं तैलसोमानां चरेत्तु चंद्रायणद्वयं। पयःपायसापूपानां
 चरेत्तु चंद्रायणद्वयं। दध्नाश्चेक्षरसस्यैव गुडखंडादिविक्रये सर्वेषां स्नेहपक्वानां पराकं तु समान् चरेत्। सिथान्न विक्रये विप्रः प्राजोपसं
 समान् चरेत्। उपवासं तु तक्रस्य नक्तं कांतिक विक्रये। पूगीकलानि मंजिष्ठाद्राक्षारवर्जं रमेव च। एतेषां विक्रये कृष्णपनसस्य दिनत्रयं।
 कदलीनारिकेलं च नारंगं बीजपूरकं। एतेषां पादकृष्णस्य जंबीरादेराथैव च। कस्तूरिकादिगंधानां विक्रये कृष्णान् चरेत्। कर्पूरदेसाद
 र्थस्य। द्विनां हि वादिविक्रये। तिलानां विक्रये कृत्वा प्राजापस्यं समान् चरेत्। यत्रार्थं कृषिजतांश्च दानलब्धांश्च विक्रये। रक्तपीता
 निवस्त्राणि कृष्णा जिनमथैव च। एतेषां विक्रये कृष्णं गर्गस्यैव नयथा। गोविक्रये द्विजः कृषिश्चासार्थं धनमोहितः प्राजापस्यं च

१३३

कुबीनि गजानामैव संस्तुतां। वराभ्यां विकानां च करणानां च विक्रये। पराकं तत्र कुबीनिभुनां द्विगुणमान् चरेत्। नाराणां विक्रये कृत्वा चरेत्तु चंद्रायणद्वयं। द्विगुणं
 पुष्पाणां च त्रयमाहुः। मनीषिणः। चंद्रायणं प्रकुबीनिष्काहं वेदाविक्रये। अंगानां तु पराकस्य त्रिगुणं। कर्पूरमां चरेत्। इतिहासपुराणाणां चरेत्संज्ञापनं द्विजः।
 रहस्यपंचरात्राणां कृष्णं तत्र समान् चरेत्। गाथानां नीतिशास्त्राणां प्राकृतानां गथैव च। सर्वासां मेव विद्यानां पादकृष्णं समान् चरेत्। इतिहासपुराणाणां चरेत्संज्ञापनं द्विजः।
 पुष्पमूलफलपक्वानां विक्रये सोमायनां लक्ष्मालवणमधुमांसतैलक्षारदधितक्रधृगंधचर्मवाससामन्यतमविक्रये चंद्रायणं। तथोणां केतुके
 सारिष्ठेन च वेदमंत्राणां विक्रये च। पस्यमांसस्नायस्त्रिभृंगखशुक्तिविक्रये तत्र कृष्णः। द्विगुणं गुलहरितालमनःशिलां जनेगौरिकक्षारलवणप
 णिपुक्तां प्रवालवैणवमृन्मयेषु चारामहाकादपातेषु पुष्करिणीरुक्कृतां विक्रये त्रिषवणं। शयधेः शायिन् चतुर्थकालाहारो दद्यात्सहस्रजप
 न्नायत्रीं सवस्त्रं पापूतो भवति। हीनमानो न्मानसं कंसं कीर्णं विक्रये चेति। इतिहासकविषयवकुर्वते च असकृदुधिप्रवृत्तं प्रकृत्य जीव
 यिषयव्यनः। इतिहासपुराणां पवित्रित्वादीनां चतुर्णां प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये वर्णितं। ब्राह्मणानां सावित्रीपूतनः। तस्य प्रायश्चित्तं मनु
 राह। खंकाद्विजानां सावित्रीनान् चेतयथाविधि। तांश्चारयन्नात्रीकृष्णं यथाविध्युपनापयेदिति। वसिष्ठोऽपि। पतिरासावित्रीकउहा
 लकवर्तनं चरेत्। द्वौ मासौ यावत् केन चेतयेत्। प्रासेपयस उर्ध्वासं पिश्या उच्छेरां च घृतं न पशून् प्रयाचिनं। हाविषं सुंजीगत्रिराजमन्नं शो
 होराखमुपनसेदधमेधमशुभं वा गच्छेद्वा। त्यसो मेनवायजेतेति। नान्नमानमादिवयं। उहालकवर्तनं चरेत्। सावित्री

पतिता यस्य दशवर्षाणि संयन्तासि रवं उपनं कृत्वा जगं कुयस्मि माहितः एकविंशतिरात्रं यपि वेस्सति यावत्कं। हविषा भोजयेत्तत्रैव वस्त्राणां न्नपेन्य
 नतो यावत्कभुक्षस्य तस्योपनयनं स्मृतिरिति तेनानवसमाने विवर्षं। मस्यापि त्रादयाप्यनुपनीता रस्यो संवेत्कं। यस्य पितापितामहश्चाजु
 पनीतो स्यात्तो तस्य संवत्सरं त्रे विंशं ब्रह्मचर्यं यस्य पितामहादेनानुस्मर्यत उपनयनं तस्य द्वादशवर्षाणि त्रे विंशं ब्रह्मचर्यं पतिता।
 भूतकाध्ययनाध्यापनयो हरीत आह। भूतकाध्ययनं कृत्वा भूतकाध्यापिताभ्यः अनुयोगप्रदानेन त्रीन्यश्वत्थपयः पिबेदिति। पुनर्दि
 हिंसायां मुनिराह। फलदानं तु ब्रह्मणां च दत्ते जप्यमृकुरांतं। गुह्यं वही लनानां च पुच्छितानां नवीरुधां। कृष्टजानां प्रोषधीनां जातानां च स्वयं
 बने। नृपानुरागेन गच्छेद्गोदिनमेकं पयो व्रतं। यत्तत्र यत्तार्थं वृक्षच्छेदनादिव्यतिरिक्त विवर्षं। अतएव यत्तव ल्पेनैव यथा रीति विवर्षं
 विवर्षं। गुह्यं लतावीरुच्छेदी जप्यमृकुरांतं। स्यादोषधि वृथा छेदी क्षीराक्षी गोनुगोदिनमिति। यत्तु हरीतेनोक्तं स्मृतसरीसृपादीनां वधे यस्य
 दं प्राणमिष्ये तथो ज्यं कृत्वा तिलपात्रं ब्राह्मणाय दद्यादिति। तदंश्च भ्रादि पुण्यं रत्नं विवर्षं। महफलं यदस्य पनसनादिके रादि वृक्षजातस्य
 छेदनात्तौ शंख आह। संवत्सरं जगं कुयस्मि माहितः वृक्षं फलप्रदमिति। वृक्षार्थेनैपि कर्षणांगभूतं त्वंगलं यत्तव ल्पेनैव यथा रीति विवर्षं। फलपुष्पापगन्मा
 चपान्नि हिंसात्कर्षं कार्यं धिपुह्न्यादिति। नास्ति क्यं नृवान्धिकं चैतदुपपातकं। यथा दुःखैराणिकः। नास्तिकास्त्रिविधाः। आकाधर्मैस्त
 लदं विभिः॥ क्रियादुष्टे मनो दुष्टेना दुष्टं तार्थं वया उपपापं वा दुष्टे हृदुष्टः पातकः स्मृतः। अभ्यासो क्रिया दुष्टे महापातक इत्यत

५

१३२

संययत्प्रोक्तं ब्राह्मणानुमते चरेत्। राजस्वस्यापहरणे रमणीनां जनस्य च। धनपहरणे चैव कुर्यात्संवत्सरं ब्रह्ममिति। परस्परं मनस्य तु प्रायश्चित्तं दशमा
 ध्याये उक्तिरिति॥ अमाज्ययाजने मुनिराह। आसो नां याजनं कृत्वा परेषां संयकमेन। अति नारमहीनं न त्रिभिः कृष्टैर्व्यधे हतीति। यत्तु प्रवेत्तसां रू
 याजकानां प्रोक्तं। एते पंचगमाश्चावकाशजतयनान्यनुतिष्ठेयुः। क्रमेण श्रीधरपदिमंतेषु मासंगोष्ठनयावत्कं प्रश्नीयुरिति तत्कामकृताया
 सन्निपयं। यत्तु यमेवोक्तं। पुरोधः शूद्रवर्णस्य ब्राह्मणो यः प्रवर्तते। स्नेहार्थं प्रसंगाद्वा तस्य कृष्टं विशेषेण प्रीतिरिति दशक विवर्षं। यत्तु गो
 तमेवोक्तं। जिषिधमं न प्रयोगे स हस्वानुवाकं उपदिशति तत्कामतोभ्यास विवर्षं। असस्त्रातिग्रहे याज्ञवल्क्य आह गोष्ठे व सन्नमनीमा
 समेकं पयो व्रतं। गोयत्री जाप्य निरतः शुध्यते। सस्त्रातिग्रहादिति। अत्र अपरं रव्या प्रनुनदिति। जपि यान्तीणि सा विद्याः स हस्त्राणि
 स माहितः। प्रसंगोष्ठे पयः पीत्वा मुन्यते। सस्त्रातिग्रहादिति। एतच्च द्वादशव्ययोरुभयोरसत्त्वे वेदितव्यं। अन्यतरस्यासत्त्वे षड्विंशतमे
 त्रिंशतिं। पवित्र्येष्टया विशुध्यंति सर्वे धराः अतिग्रहाः। एतदेव नृगारेष्टया कदाचिन्निजविंदेया। देव्या लक्षजपेनैव शुध्यंते। सस्त्रातिग्रहा
 दिति॥ यत्तु वृक्षहारीतवननारातः अतिग्रहं कृत्वा मासप्रप्तु सदा वसेत्। षष्ठकाले पयोपक्षः पूर्णमासे प्रमुन्यते। तर्पयित्वा द्विजानां मे स
 ततो नियतव्रतं रीति। तदनापदि कुरुक्षेत्रे गोपरागादौ कृष्णाजिनादि अतिग्रह विवर्षं। अल्पद्रव्यं प्रातिग्रहे हरीतः। मणि वस्त्रो गवादीनां
 प्रातिग्रहे स्यात्तत्रैव दशहस्त्रं जपेदिति। षड्विंशतमे पि। भिक्षामात्रे गृहीते तु पुण्यं मंत्रमुदीरयेदिति। नृगुर्विंशति। प्रातिवेधेषु सर्वेषु

नृपराजस्यार्धधनत्रयस्यादित्यायोनस्तिकिं नृसमानमेव त्रयाणां वर्णानां तदाह शांडिल्यः अवकीर्णं द्विजो राजा वैश्यश्चापि खरेण गुरुरध्वैक्षः शूद्रो
नित्यं शुभं यद्वास्तमाहिना रतिः अभ्याने कण्व आह प्रथमे दिवसे राजा वकीर्णं तद्वेधेन गुरो यजेदेवं यथा तस्य स भवेत् केन शुभं यतीति चेन्न
विशेषमाह गौतमः तस्या जिनमूर्ध्वगतं परिधाय लेहेन पानेन स गृहान्नेक्षं चरेत् कर्माचक्षराण रतिः अवकीर्णं तद्वेधेन च जनि कर्ण्य आह खंडितं
त्रातिनारे तोयेन स्याद्भूस्त्वारिणा कामनो कामनः प्रादुस्त्ववकीर्णं तितं बुधारतिः यतीवनस्य धारस्त्वधिकं व्रतमाह शांडिल्यः वानधस्त्वो यतिश्च
वखंडने सति कामनः पसाकत्रयसंयुक्तमवकीर्णं व्रतं चरेदिति यतोऽयं न गार्हस्थ्यस्वीकारे संवर्तते आह संन्यस्य दुर्मतिः कश्चिन्न स्यात्तं
व्रजे यदि स कुयत्किं प्रमश्रान्तं व्रणमस्तत्र न्यनं नरपिति वृक्षपरशरापि यः प्रत्यवसितो विभ्रः प्रब्रज्यातो विजर्गनः अनाशकनिष्ठ
नाश्रं गार्हस्थ्यं च चिकीर्षति चरेत्तीणि च कृद्वाणि च तीणि च तीणि च द्रायणा निच ज्ञातकमादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयादिति तत्र
राजस्य पाण्डासिक कृद्वाः क्षत्रियस्य च द्रायणत्रयं वैश्यस्य कृद्वात्रयमिति व्यवस्थं अत्र पाण्डासिकादि व्रतत्रयं ब्राह्मणस्यैवाभ्यस्त
अपेक्षया व्यवस्थापनीयं व्रतान्तरलेखे ये वकीर्णं व्रतमिति दिशति मनुः अकृत्व जैक्षं नरणमस्य मिध्यं च पावकं अनागुरः सप्त
रात्रमवकीर्णं व्रतं चरेदिति यत्तु याज्ञवल्क्य आह अक्षैः जकार्ये त्यक्त्वा गुरमपरात्रमेना गुरः कामावकीर्णं स्यात् यं जुहुयाद्वाहुनि
द्वयं उपरं चानंतनः कुर्यात्स मासि च वनेन खिति होममंत्रौ तु कामावकीर्णं स्मिन् वकीर्णं स्मिन् कामा यस्वाह कामावपन्नोऽस्य वपनो

[illegible]

रुतिः रंगोपजीवीगणकः शूद्रोपाध्यायोऽपलीपनिर्गोदिकोऽक्षत्रोपजीवीश्चरति ब्रह्मजीवीचिकित्सकोदेवलकः पुरोहितः कितवोऽपः कठकारोऽ
पसाविक्रयीः अनुष्णपशुविक्रेताचेतेनानुश्चरेत्समेत्यन्यायतो ब्राह्मणव्यवस्थया सर्वद्रव्यव्यसनश्चतुर्थकालाहारः सेवस्तरेत्रिवर्षपुपस्यु गि
रोयुतास्येनेदेवपितृनर्पणंगानिकेचयेवं व्यवहार्य इति तदभ्यासविषयः अन्नभ्रमवासेहारीनेन प्रायश्चित्तमुक्तोऽभनाश्रमीसेवस्त
रंजापत्यं कष्टं चरित्वा ममुपयाद्वितीयेतिकुष्ठं तृतीये कुष्ठं त्रितीये कुष्ठं मगदध्वं चाद्रादणमिति ॥ शूद्रसेवायां बोधावयव आह ॥ समुद्रयानं ब्राह्मण
स्य न्यासापहरणेन र्वपिष्येव्यमहरणं भूम्यनृतं शूद्रसेवायश्च द्वायामपि जायते तदपत्यं च भवति तेषां निर्देशश्चतुर्थकालाजितभोजनस्फुर
वोभ्युपेयः सवेनानुकल्पं स्नानायां विहरं तरेनेत्रिभिर्वर्षेतादपहरंति पापमिति ॥ तद्वहुकालाभ्यासविषयः उपपन्नकानेनारंजातिभ्रंशकानि
विष्णुनानुक्तानि ॥ ब्राह्मणस्य रुजः करणमपेयमपयोऽप्राप्तिजस्य पशुपुमेधुमाचरणं चेति जतिभ्रंशकानि ॥ तेषु संधारणं प्रायश्चित्तमनु
विष्णु आह ॥ जतिभ्रंशकरं कर्म कृत्वा न्यगप्रदिक्षया ॥ चरेत्तानपनं कष्टं प्रजापत्यमत्रिंशुयेति ॥ अन्नब्राह्मणस्य रुजः करणं प्रायश्चित्त
मेकादशाध्यायेऽभिहितं ॥ पशुमेधुनेन दशमाध्यायेऽभिहितं ॥ जतिभ्रंशकरणेन तरेसं करी करणान्यनुक्तानि च विष्णुः ॥ ग्राम्यारण्यवा
पशुगोहिंसासं करीकरणमिति ॥ नवसाधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह ॥ सं करी करणं कृत्वा मासमश्रीतयावके ॥ कुष्ठानि कुष्ठमथवा प्रायश्चित्तं
तु कारयेदिति प्रतिपदं षष्ठाध्यायेऽभिहितं ॥ सं करी करणानेन रंमपत्रीकरणमनुक्तानि च विष्णुः ॥ निर्दिताभ्याधनादानं वाणिज्यं कुसी

३६

इति ॥ तत्रोपपन्नकानातिक्रमेवासिद्ध आह ॥ जाति का कष्टं द्वादशरानं चरित्वा विरमेजस्ति क्यदिति ॥ नास्तिको नास्तिकवृत्तिकृतप्रः कष्टव्यवहारी भित्था
निशोसीत्येतेपेन संवस्तरे ब्राह्मणशूद्रभेदेन चरित्वा युरिति तदेतस्यातकनास्तिक्यविषयं जतलोपिनोऽवकीर्णं जगत्यास्तनः क्य आह ॥ अवकीर्णी भिचेद्वैवा ब्रह्मनारी
नयोषितं गर्दभं पशुमालभ्य नैर्त्तं सविशुध्यतीति ॥ मनुस्येति अवकीर्णी नुकाणेन गर्दभेन च नुष्यथोऽस्त्री राकविधानेन यजेत निर्कृतिं निशुद्ध्यागोवि
धिवशो मंभेन तश्च शमितृचाभाणि द्रुगुरुवर्त्तनेन नुहुयात्सर्पिषा हुती ॥ एतस्मिन्नेन सिद्धात्ते वसिष्ठागर्दभाजिनां समागारं चरेद्देक्षं च कर्म पत्नी
तयन ॥ तेषो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकं उपसृष्टं स्त्रिषवणमब्देन स विशुध्यतीति ॥ वासिष्ठोपि ब्रह्मचरीचे स्त्रिमुपयादरेण्यचनुष्यथ
लौकिकाग्नौ रक्षोदेवतं गर्दभं पशुमालभ्येनैर्त्तं वाचरुं निर्वपेत्तत्र तस्य जुहुयात्कामायनवाहकामकामायनवाहनेर्त्तये स्वाहारस्तदेवता
भ्यः स्वाहेति तत्राश्रोत्रियस्य मनुः श्रोत्रियस्य चरुदिति द्रष्टव्यं ॥ वरवस्तवर्णभेदेन व्रतविशेषमाह ॥ गुप्तायां वैश्यायोमवकीर्णः सेव
स्तरेत्रिवर्षमनुतेष्टे क्षत्रियायां द्विवर्षे ब्राह्मण्यां त्रिवर्षाणि ॥ तथदप्यंगिरसोक्तं ॥ अवकीर्णं निमित्तं तु ब्रह्महत्या व्रतं चरेत् ॥ स्त्रीरवासा
स्तपसासां नथामुच्येत किल्विषादिति तदीच द्वाविचारिणी विवयं ॥ अत्यंतव्यभिचरितस्तपुः शरव आह ॥ स्वे रिण्या ब्राह्मण्यामव
कीर्णः पशुाननुपोषितो गौंदद्यात् ॥ क्षत्रियायामुपोषितस्त्रिस्तनं वैश्यायान्चतुर्थकालाहारे ब्राह्मणाभोजयित्वा यवसंभारं च गोभ्यो दद्या
द्वपव्यामवकीर्णस्तन्ये लं स्नान उदकुं भै ब्राह्मणाय दद्याद्गोघवकीर्णः प्राजापत्यं चरेत्संभारं यामवकीर्णः प्रत्कारभारं गीसंभावं च वद्व्यादिति ॥ अ

इदं कामकारविषयं ॥ कामकारमुपमाह ॥ आपदु तो यदा तो ये शरीरं यो विषे च तो एका हं क्षपणं कृत्वा सर चैतं स्नानमाचरोदितो ॥ अत्र यदा हं
समंतुः ॥ अथ न गोवामेह तस्मात् कृच्छ्रमिति तदनात् परतया योज्यं ॥ अतो तस्मान्नादिकर्मलोपे प्रवृत्ता ॥ वेदोदितानां निस्त्राजो कर्मणां समाति कर्मो
स्नानकव्रगलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनमिति ॥ अतो यदा सस्य प्रातिपदो के ह्येदिना समुच्चयः ॥ पंचमहायज्ञाद्यकरणे बृहस्पतिः ॥ अत्रियस्य
महान्यता यो यं के प्रसह गृहीता ॥ अनानुरः सति धने कृच्छ्रार्धे न विमुध्यतीति ॥ आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्यादित्युक्तं ॥ क्रतौ न गच्छेद्वार्यो
वासोपि कृच्छ्रार्धे प्रवेचेति ॥ एकपडः कृपविष्टानां वैषम्येण दानादौ यममाह ॥ न पडव्यां विषमं दद्यात् न चानेन च दपयेत् ॥ प्राजापयेन
कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्तदनि ॥ पतितो दि संभाषणे लुपयः ॥ न म्लेच्छा शुद्धिर्धार्मिकैः सह संभाषेत संभाष्य कृतो मनसा ध्यायेद्वा स्त्रेण न वा सं
भाषेतीति ॥ अमुने भोजने शान्ता तप आह ॥ मृत्रोच्चरि द्विजः कृत्वा अकृत्वा शौचमात्मनः ॥ मोहा दुःका त्रिरानं स्याद्बुद्ध्या सांनपनं चरेत् ॥
वृध्ना ज्ञानमोपि ॥ मृत्रयित्वा व्रजन्मांसं स्पृति पत्रं शालं पिवेत् ॥ अहोरात्रोचितः स्नानादे जुयात्सर्विषादुगीरिति ॥ अत्रापि ॥ अ
स्पृश्यस्पृशने कृत्वा यदा पुंड्रे गृहश्रमी ॥ अकामता स्त्रिरानं स्यात्सद्रानं कामतश्चरेत् ॥ येति श्रौतवचनस्य अकुर्यात्तां तौ न देव्यिति ॥
उग्रन अत्रि ॥ चांडालश्च पचैः स्पृष्टो विष्मृत्वा छिष्ट एव च ॥ त्रिरानेन विमुक्तः स्याद्बुक्ता छिष्टः षडानरेत् ॥ बृहस्पतिरपि ॥ अस्नत्वा
तु यदा पुंके पिंडं दत्त्वा विमुक्तं ॥ स्पृष्टुं शयमुदक्या वचांडालसृति कां नथा ॥ अकामता स्त्रिरानं स्याद्बुद्ध्या सांनपनं चरेदिति ॥

[illegible]

प्राणपरायणः। संवत्सरव्रतं कुर्याच्चित्राक्षं कलत्रप्रदं॥ दोविप्रो ब्राह्मणाग्री वादंपत्नी गोद्विजेनमौ॥ अंतरेण यदा गच्छेत्कुरु संतपनं चरेत्॥ होमकाले न
धादो हे स्वाध्याये दासु संगहे॥ अंतरेण यदा गच्छेत्तु जग्मो द्रायणं चरेत्॥ दुःस्वप्नप्रदं निद्रां स एवाहो दुःस्वप्ना रिष्टं दर्शनेष्टं तं हिरण्यं च दद्यात्॥ **प्रायश्चित्तमाह॥** सिंधुसोराष्ट्रसोवीरांस्त्रथा प्रत्यं नया सिनः॥ अंगवंगक किं गान्वाग्लो संस्कारमहतीति सूर्यो
दयादिकां वरायने प्रायश्चित्तमाह यमः॥ सूर्यो दये तु यः शते सूर्याभ्युदिन उच्यते अंतरेण तु यः शते सूर्यानिर्मुक्त उच्यते॥ ब्राह्मणेना वृषो सम्यग
होरात्रे विनष्टुभिः॥ गायत्र्या दत्रा साहसं कुर्यादिकां हि केष्टथा गति॥ **मनुरपि॥** तं वेदाभ्युदिया सूर्यः शयानं का प्रकाशः॥ निम्नो चेद्वाप्यविता
नाज्जपन्नुपवसेद्दिनामिति॥ गोमते मस्तु ब्रह्मचारिणो विशेषमाह॥ सूर्याभ्युदिनो ब्रह्मचारी तिष्ठेदहं भुञ्जानोऽसामितश्चरात्री जपेत्सावित्री
प्रति॥ यतिजनस्तु यो विशेषमाह वासिष्ठः॥ यतिश्चैव वनस्थश्च सूर्येण भ्युदिनो यदि ब्रह्मचरी त्रिनेत्रश्च जपेत्तां प्रणं वं न हारितीति॥ इदं
कमंडलुं दिनां प्रायश्चित्तमाह वैश्वदेवः॥ नष्टे दंडकाष्ठे नैक्ष्यं कुर्यात्तद्वा ब्राह्मणाय तदहं पवसे दन्यं प्रयच्छेद्गुरुः कमंडलुं च यैव मेव
नष्टायां मेखलायां त्रिकुतमान् चरेदिति॥ संध्याजिकार्यलोपे संवर्तः॥ संध्यायादि गोपासे अग्निकार्ये यथाविधा सावित्र्यष्टसहस्रं गुजपे
त्स्नाना समाहितारति॥ स्वराकु निरीक्षणे प्रायश्चित्तमाह॥ जप्यादित्यं न मेहेत न पत्रपेदात्मनः शकृत्॥ इष्टु सूर्यं निरीक्ष्य तजामग्निं ब्रा
ह्मणं तथेति॥ भोजनकाले अशुचि ब्रह्मचर्यात्तानयः॥ यदा भोजनकाले अशुचिर्भवति द्विजः॥ १२ मो निधाय तं ग्रासं स्वात्मावप्रावि

१३८

हजीवनमसत्यं भाषणं भद्रं सेवनमित्यपत्रीकरणं॥ तस्य च साधारणं प्रायश्चित्तं मनुराह॥ अपात्रीकरणं कृत्वा तत्प्रकृष्टेण शुध्यति॥ सीतकृष्टेण वा शु
द्धिर्भहासांतपनेन चोति॥ **अपात्रीकरणं** नंतरं मलिनीकरणं मनुराह॥ तं वा न्विच्छुः॥ क्रिमिकीटघातनं मद्यानुगतभोजनामिति मत्कावहातीति॥
तत्र साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह॥ मलिनी करणीयेषु तत्प्रकृष्टं विशेषनं कृत्वा तत्प्रकृष्टं मथवा प्रायश्चित्तं शो वैधनमिति॥ अथ अकीर्णं प्राय
श्चित्तं विशेषोऽपि विधीयते॥ **शराणागतं यमं मनुराह॥** शराणागतं परित्यज्य वेदे विष्णुव्यवा द्विजः॥ संवत्सरं यवाक्षरसात्पापमपसे चरीति॥ पतिता
दिस्वाचिध्याध्ययने वा सिद्धिमाह॥ पतिता चंडालादिश्रवणे वाग्यताऽनश्नं न आसीत्सहस्रपरमावातं दध्यस्यागतः पूतो भवतीति विज्ञायत
इति॥ एतदुत्तिष्ठे पूर्वविक्रमं॥ अमुत्तिष्ठे पूर्व तु घटं त्रिशं नतेऽपि हितां त्वां डालं श्रोत्रावकाशे क्रति स्मृति पाठे च करान्त्रममोजनमिति॥ न पश्चि
तरागमने तु यममाह॥ सपस्वनकुलस्याथ अजो माजीर्यो राथा॥ मृषकस्य तथाष्टस्य मंडकस्य च योषितः॥ पुरुषस्येडकस्य पिशुनोऽश्वस्य
रत्नस्य च॥ अंतरेण मने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु॥ त्रिरात्रमुपवासश्च त्रिरहश्च॥ भिक्षे च न॥ ग्रासांतरं यागं न व्यज्जनुभ्यां नात्र संशय इति॥ स्व
रोष्ट्रवाना रोहणा दो प्रायश्चित्तमाह यातवल्क्यः॥ प्राणायामाजिते स्नात्वा रवरयानोष्ट्रयानगः॥ नमः स्नात्वा च शुक्ला च गत्व चैव दिवा
स्त्रियमिति॥ रेदं च कामकारविवशं कामकारे तु यममाह॥ उष्ट्रयानं समाकुरु रवरयानं च कामः॥ सवासाजितमाप्नुय प्राणायामेन शुध्य
तीति॥ अष्टमूत्रपुरिषादिकरणे मनुराह॥ विनादूरं पृक्वाप्यातः शरीरं संनिवेद्य तं सचै लो बहिरा पुन्यं गामालभ्य विशुध्यतीति॥

पापानां सामान्यतो विशेषतश्च प्रायश्चित्तानि प्रतिपादिता वि॥ **अथ रहस्यप्रायश्चित्तान्यविधीयन्ते॥** यस्यापि कर्तव्यतिरिक्ते नान्येन केनचिदपि न तातं तद्रहस्यतः प्रायश्चित्तमपि रहस्यवर्तव्यं॥ **तथा च हारीतः॥** अथ ब्राह्मणस्य श्रुतधर्मशास्त्रस्य रहस्यमनुकामेध्यामोरहस्यरहस्यप्रकाशप्रकाशप्रतिपत्तिः॥ **म॥** रहस्यरहस्यप्रकाशप्रकाशप्रतिपत्तिरहस्यकृते रहस्यमेव कर्तव्यं प्रकाशकृते प्रकाशमेव कर्तव्यमिति रहस्यमेव नानास्तिपरिवदनुक्त्यपेक्षा॥ तदा हनुर्वहस्यतियासवत्वेया॥ विरव्यो न दोषः कुर्वति पर्वणे नु मंतं व्रतं॥ अनितिरव्यो न दोषस्तु रहस्यप्रतप्तमचरेति॥ न च विना परिषदेन तत्तानोभावदतिशंकनीयं॥ शास्त्रस्य तद्विशानसंभावानुरारेणापि बुद्धिमता विदुषा केनचिद्वाजेनावगम्यमान्यमाना॥ यदितद्विज्ञानाय परिषदोपपापं प्रकटीकृत्य निदाप्रायश्चित्तं बहुलं भवति॥ द्विधा स शुद्धिः पापेन जन्यते राहिक्या मुष्मिकीत्या॥ तयोरेहिकी शिष्टैः सव्यवहारं वारयति॥ आमुष्मिकी तु नरकं प्रापयति तत्र प्रकटेषु पापेषु द्विधा शुद्धिः सद्रावात्तनिवृत्तये प्रायश्चित्तं बहुल्यमपेक्षितं॥ रहस्ये त्वेहिक्यशुद्ध्यावादा मुष्मिकमान् शुद्धिः स्वल्पनापि जपादिना निवर्तते॥ **अतएव मनुः** प्राजापयादि व्रतानां जपादीनां व्यवस्था माह॥ **एते द्विजातयः** शोध्याव्रतैरा विष्कृते न सः॥ **अना विष्कृतपापकर्मने** हेमिश्च शोधयेदिति॥ **तत्र रहस्यानां साधारणं प्रायश्चित्तं स** **व्याह** वेदाभ्यसेऽन्वहं शक्त्या महायसा क्रियाक्षमा॥ नारायणस्याशुपापानि महापातकजान्यपि॥ यथैधांसे जसा वरुः प्राप्ता निदे हतिक्षणात्॥ तत्तथा तान कृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदविना स व्याहृतिकाः प्रणवाः प्राणवाः आस्त्रास्तु वेदशाः अपि भूषणं हणं प्राप्ता सुनं त्य हरुंक

१३९

ताशानि वा लिष्टः॥ ययकार्यं कृतं सायं शतं वेदश्च धार्यते॥ सर्वतस्तस्य च वेदो ग्निर्देहस्य गिरिवेधनमिति॥ **अनुर्विशतिमते॥** कृते श्रुतिप्रमाणैश्च करिष्यद्दिनं संशयः॥ ब्रह्मजानिष्ठेत्येतावान्भावो यजुषु द्विजरातिः॥ **यमः** रहस्यपरमौ देवीशतमध्यादेशावरं गायत्री संजपेन्नित्यं महापातकनाशनीतिं विरजां द्विगुणं जप्त्वा तदन्वेव विशुध्यति॥ वाग्देव्यं त्रिगुणं तदन्वेव विशुध्यति॥ पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषान्॥ बृहस्पतिराजप्त्वा तदन्वेव विशुध्यति॥ वेदमेकगुणं कृत्वा तदन्वेव विशुध्यति॥ रुद्रैकादशकं जप्त्वा तदन्वेव विशुध्यति॥ **विष्णुः** अथातः सर्वदेवपवित्रा पिपत्रवन्ति एषं जपेन्मही मे श्च द्विजातयः पापैः प्रपूयेते अथ मर्षणं देवकृतं शुद्धं जस्य सारस्य मंदी धावति कृष्ण उयः पावमान्यो दुर्गाः स विभी अभिर्जगाः पदसो भाव्या हतयेषां रुद्रा निरं द्रसो मयुस्म ब्रह्मं देव ब्रह्मं भासमहिं गवाहस्यत्यं वाक् सूक्तं गो सूक्तं मध्वसूक्तं त्रीण्यन्यदोहा निरु धं तं नारागे व्रतं वाग्देव्यं स कृत्वा विजसा जिपुनंति जं नृजाति स्मत्संलभते य इति॥ **अनुर्विशतिमते॥** पावप्राप्ती सा था को स पौरुषं सक्तमेव॥ जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत स पुनं मधुचंद्रसं॥ बिडाल ब्राह्मणं रुद्रं शुक्रं क्रियो मोक्षकलाथा॥ वाग्देव्यं बहस्यं कृत्वा स्वानोपैः प्रमुच्यते॥ यतो यतियमादित्यं ज्येष्ठसा प्रचराजनां॥ पारुष्यं च सामा किजप्त्वा प्रमुच्येत किल्बिषान्॥ अथ न शिरस्यं वपुः सक्तं तथैव च॥ बीलरुद्रं सार्धं वेदं जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते॥ आथर्वणाश्रये केचिन्मंत्राः कामविबर्जिताः ते सर्वपापहं गारा यासवत्क्यं न नो वथा॥ सिंह मे मन्दुरित्येत दनुवाकं जपेद्द्विजः॥ जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत बोधा य न व नो यथा॥ त्रुवेदमभ्यसेदस्त यजुः सामान्यं पापिना॥ सामानि सरहस्या विअथ

वीं गिरसस्तथा। ब्राह्मणानि च कल्याणं धर्मा वि तथैव च। आख्याना नि तथान्। निज प्रपापैः प्रमुच्यते। इति हासपुराणा नि देवता स्तवना विन्य। जप्ता
पापैः प्रमुच्ये त धर्मस्त्रिने स तथा परे ति ति। **बोधयनः**। विधिना शास्त्र दृष्टेन प्राणायामा विसमाचरेत्। यदुपसृक्तं न पापं पद्मो वायु कृतं भवेत्। बाहुभ्यां
मनसा वा वा श्रान्तं कृद्राण च कथं ति। **मनुः**। महापात किं न श्रेव शेष श्वा कार्य कारिणः। तपसे व गतं तं न मुच्ये ती कल्पि पातनः। यत्किंचि
देनः कुर्वेति मनो व क्रो य कर्मभिः। तत्सर्वे निष्पद्ये श्च तपसे व तपो धनं रति। **पैठीनसिः**। सर्वपाप प्रसक्तो पि ध्याय निमिष मन्वु नो पुन
स्तपस्वी भवति पादु पावन पावनः। **कुर्मपुराणो**। जपलाप स्तीर्थ देवा देव ब्राह्मण पूजनं। ग्रहणा दिव कालेषु महापात क वा इने। पुण्य क्षेत्रे ना
पि गमनं सर्वपाप प्रणशनं। देवता भ्यर्चनं नृणा म शोषा य प्रणशनं। अमा वास्यो ति थिं प्रोप्य यः समाराधयेद्भवं। ब्राह्मणा भोजयित्वा
तु सर्वपापैः प्रमुच्ये त। **कुष्माण्ड** म्या महा देवं तथा कृष्ण चतुर्दशीं। संपूज्य ब्राह्मण मुखे सर्वपापैः प्रमुच्ये त। न यो द्रव्या न थारा नो से प्रहारे न
लोचनं। दृष्टे न प्रथमे यामे मुच्ये त सर्वपात केः। एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जना दर्शनं। द्वादश्यां शुक्ल पूक्ष्य सर्वपापैः प्रमुच्ये त। उ
षोषितं चतुर्दश्यां कृष्ण पक्षे समाहितः। यमाय धर्म राजाय मृत्यु वे नान्त काय च। वैवस्वताय कालाय सर्वभूत क्षयाय च। अस्य के तिल
संयुक्तो न्द्रास्त्रो दकं जली न्। स्नानान्म्यां नु पूर्वा णे मुच्ये त सर्वपात के रिति। **चतुर्विंशति मते**। मृगारेष्ठः पवित्रे ष्टि स्त्रिहविः पाव
मान्यपि। रूच्यः पापना शि न्यो वै श्वान य सिमन्वि तारति। **कुर्मपुराणो**। अस्मिन्काले युग धारे नराः पापानुवर्तिनः। भविष्यति महावा
हो वणा श्रम विवर्जिताः। जान्य स त्रया मिज नृनां मुक्ता वाराणसी पुरीं। सर्वपाप प्रशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युग रति। इति साधारण प्रा

१४०

उध्यति। भक्षमि सानु तं ग्रास महो राने शुध्यति। अस्मिन्सर्वमेवान्नं त्रिरात्रेण विभुध्यतीति। **आश्वे निमंत्रि** न स्य कालातिक्रमे ममाह के तनं
कारमिना तु योति पातये तं द्विजः। ब्रह्म हत्या मवी प्रो ति श्रे द्यो नो प्रजायते। एतस्मिन्ने न सि प्राप्ते ब्राह्मणो नियत ब्रह्मः। यतिना द्रायणं नीत्वा गत
श्रां द्रायणं चो दिती। क्षत्रिया कृप स गह हरी त आह। क्षत्रिया पि वादने उ होरा न्मुपव से द्द्वे रये स्य पि शू द्रा पि वादने त्रिरात्र मुपव स साधा
त्राय्य स्तु पादु को पा न हारो पित पादो छिद्रा धकार स्तु श्राथ कृज्ज प देव पूजा। भिरता पि वादने त्रिरात्र मुपव सः स्या दन्यत्र निमंत्रि तेऽन्य
त्र भोजने त्रिरात्र मुपव स रति। मिथ्या पिशंसने प्रायश्चित्त माह या स वल्क्यः। महापापो पपापा भ्यां ये तु पिशंसे नृपा परो। अत्र स्ते मास
मासी त स जापी त यतो द्वि रति। जपश्च शुद्ध वती नां कार्यः। तथा न व सिष्टः। ब्राह्मण मृतं तं ना पिशंसना को शे गुरुणा च पे शून्ये नै का वि
शाति रात्रं तु ब्राह्मी सुवर्ण लोपि विदिती। तं वा त्ति विता वपि। नास्तिक वृत्तिः कृत्वा कृठव्य व हरी ब्राह्मण वृत्ति द्वा मिथ्या पिशंसी रये तेषां
सं वसरा न्ब्राह्मण गृहे नै शं च रे युः सं वसरं धो तं भै श प्र श्री युः वणमासा न्वागा अनुगये यु रिति। एतेषां वचनानां धया योगं व्यस्ये
ध्या। अभिशक्ति प्रायश्चित्त माह या स वल्क्यः। अतिशक्तो मृषा कृष्टं चरे दागे य मे व वा। विवर्षे तु पुरोडाशं वायव्यं चर मे व मे ति। म
नुव सिष्ट क वनं एते नै वा पिशंस्ते व्यस्य हरति त न दे वा कृत्वा प्रायश्चित्त विषयं दृष्टव्यं। स तु पैठीनसि नो क्तो। अनृतो ना भिशक्ताः कृष्टं
रन्मस्तं पात केषु महापात केषु द्वि प्रसापि तित द पि वा सिष्टे न स प्रा न विषयं त दे वं विष्णु न उ नु क्तं त ना भिशक्ति पात का दीनां प्रकीर्ण कं ता नां द श विधानां

हितः॥अथस्यादं पावमानीपैक्षारोविशुध्यतीति॥**नसिद्धः**॥सुरापीत्वाप्सु निर्मज्यत्रिःपठेदधमर्षणं॥यथाश्वमेधावधृतस्तादृशंमनुरव्वीदिति॥
अननाना॥नानाभ्यासानभ्यासेव्यवस्थादृष्ट्या॥सकवर्णसोयशातामपः॥मद्यपीत्वागुरुदाराश्रगत्वासेयंकृत्वाब्रह्महृत्यचकृत्वाभस्मघ्नोभस्म
 शय्यांशुयानोरुद्राध्यायीमुच्यतेसर्वपापेति॥ब्राह्मणसकवर्णसोयंकृत्वाहिरण्यशालायांअक्षिप्याप्सुत्रिष्टोतीवामात्रमुदकंहिरण्यवर्णा
 भिश्चतसृभिरात्मानमभ्युक्ष्यतीन्द्राणायामान्कृत्वातदेतस्मात्पात्तुतोभवतीति॥**नस्यतिः**॥सकृज्जस्रास्यवामीधंशिवसेकस्यमेववा॥
 अपहृत्यसकवर्णवाक्षणाद्रवतिनिर्मलरति॥**यास्तवल्क्यः**॥ब्राह्मणःस्वर्णहारीतुरद्रुजापीजलेस्तिनरति॥अपश्चैकादशकृत्वंकार्यः॥तदा
हविः॥एकादशगुणान्वापिसुद्रानावस्यधर्मवित्॥महापापैरपिस्पृष्टोमुच्यतेनान्रसंशयरति॥गुरुतल्लेयास्तवल्क्यः॥सहस्रशीर्षजो
 पीतुमुच्यतेगुरुतल्लेयः॥जोदेयाकर्मणोस्यतिष्ठथगेविःपयस्विनीदिति॥**यमोपि**॥अथगुरुतल्लेयगमनंकृत्वाधमर्षणंभगवलेत्रिरा
 कृत्यतदेतस्मात्पात्तुतोभवतीति॥हविष्येतीयमभ्यस्यननेमहरतीतिच॥अप्याचपौरुषंसूक्तमुच्यतेगुरुतल्लेयगमनं॥संसर्गविनसंस
 रंकेरोतिनदीयमेवप्रायश्चित्तंकुर्यात्॥सतस्यैवतंकुर्यादितिपूर्वमेवोक्तवान्॥अथोपपानकरहस्यप्रायश्चित्तानि॥अत्रयमः॥दश
 प्रणवसंयुक्तैःप्राणायामैश्चतुःशतैःमुच्यतेब्रह्महत्यायाःकिंपुनःशेषपातकैरिति॥**यास्तवल्क्यः**॥पिप्राणायामशतंकुर्यात्सर्वपापानुन
 ये॥उपपानकजातानामनादिष्टस्थचैवहीति॥मनुरपि॥एतसांस्मृतसूक्ष्माणांचिकीर्षन्नपनोदनं॥अवेष्टंचंजपेदेदेयंकिंचेदपितीति

तिचेति॥अत्रसकृदभ्यासादिपेदेनव्यवस्थादृष्ट्या॥इतिरहस्यपापप्रायश्चित्तं॥अथब्रतलक्षणानि॥सर्वब्रतसाधारणान्येगानियास्तवल्क्यआह॥
 ब्रह्मचर्यंदयाक्षंतिर्दानंस्वयमकस्मता॥अहिंसाउत्तमसाधुर्येदमश्चेत्तियमाःस्मृताः॥स्नानमौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपसृजिग्रहाः॥नियमस्तु
 शुक्रांशोभाक्रोधाप्रमादोति॥अत्रब्रह्मचर्यंसर्वद्वियनिग्रहः॥उपसृजिरोधोलिंगनिसंधः॥तयोगेविलीवर्दयायेनापुनरुक्तिः॥अकल्कलं
 मकुटिलत्वं॥**मनुरपि**॥अहिंसास्वयमक्रोचमार्जवंचसमाचरेत्॥त्रिरहित्रिर्जिशायांचसवासाजलमाविशेत्॥स्त्रीशूद्रपाननाश्चैवनातिभा
 वेतकहिचिगोस्नानस्नानाभ्यांविहरेदशक्रोधःशयीतवा॥ब्रह्मचरीब्रतीचस्यादुरुदेवद्विजार्चकः॥सावित्रीचजपोनित्यंपवित्राणिचश
 तितः॥सर्वेष्वेवब्रतेष्वेवंप्रायश्चित्तार्थमादृशरति॥अथप्राजापत्यब्रतलक्षणमाह॥हारीतः॥न्यहंसायंन्यहंप्रातस्तुहमयादया
 चितः॥परन्यहंसायुनक्षरएषकृष्टःप्राजापतेरिति॥**मनुरपि**॥न्यहंप्रातस्तुहंसायंन्यहंमयादयाचितः॥न्यहंपरंतुनश्रीयास्त्रा
 जापसंचरन्द्विजराति॥अदेवेवाधिकास्तिपेदेनप्रयोगांतरमाह**वसिष्ठः**॥अहंप्रातर्हर्नक्तमहरेकमवाचिती॥अहःपराकंनत्रेक
 मेवंचतुरहोपरो॥अनुग्रहार्थंविप्राणामनुर्धर्मपरायणः॥बालकवृद्धगुणान्चिश्चुकुष्टमुवाचहेति॥एतदुपयमपिप्राजापत्यकृष्टं
 दर्शयति॥**यास्तवल्क्यः**॥एकवक्तेननक्तेनतथैवायान्तिनोनच॥उपवासेनचैकेनपादकृष्टंउदाहरतः॥यथाकथांचिश्चिगुणःप्राजापसाय

मुच्यते इति। एकभक्तेन द्विवैवेसकृद्भुक्तेनानकेनरात्रेसकृद्भुजेन। अयाचि तेननविद्यतेयान्निर्गयस्मिन्नेजेनदयान्निर्गतेनात्रकालविशेषात्
तीर्णेदिशारात्रौवै। सकृद्भुजेनउपवासेनचैकेनएकस्मिन्दिनेउनाशनेनचपादकृष्णमन्त्रे। अयमेवपादकृष्णस्मृतिनवध्यादंडकलितवदावृत्त्या
नायथाकथंनिश्चिगुणः। निरभ्यस्तः। प्राजापत्यस्तुच्यते। **एकभक्तादिपुत्रासंख्य**। **अपस्तम्बेनद्विंशति**। सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः। प्रातश्चद्विंशतिस्मृताः।
चतुर्विंशतिरायान्याः परं निरशनं स्मृतमिति। **नपरिमाणमपितेनेवक्तुं**। ककुत्तुं दुप्रमाणं नुयथवस्यविशेषस्त्वमिति। **चतुर्विंशतिमतेषुप्रकारं**
तरेणसंख्य। अयते। प्रातस्तु द्वादशग्रासाः सायंपंचदशैववत्। अयाचि तेन द्वावेष्टे परं वै मरुताशनरति। **अनशतपेक्षयव्यवस्थ**। **आ**
पस्तम्बेन। **नरः** पादकृष्णकृत्वा तेषां वर्णभेदेन व्यवस्था माह। न्यहं निरशनं पादः पादश्चायाचि नं न्यहं। तथा राने न्यहं पादः पादः प्रातस्तथा
न्यहं। प्रातः पादः चरेच्छूद्रः पादः वैश्यस्य दापयेत्। अयाचि तं तुराज न्ये त्रिरात्रे ब्रह्मणे स्मृतमिति। **अर्धकृष्णपादेन कृष्णयोरपि स्वयं सख्यमाह**।
सायंप्रातर्विना धं स्यात्पादो न नक्तवर्जितमिदमर्थः। अयाचि तोपवास न्यहं द्वा नुष्ठानेनार्धकृष्णवर्तिनक्तन्यहव्यतिरिक्तं न्यहं तथा
नुष्ठानेन पादो न कृष्णवर्ति। **अर्धकृष्णप्रकारेपितेनेवक्तुं** सायंप्रातस्तथैवोक्तं दिनद्वयमयाचि नं। दिनद्वये तु न स्त्रीया कृष्णार्धेन द्विधा
यतरति। **अनशतपेक्षयव्यवस्था**। **यत्तु न पहादिबह्वंगसहितं प्राजापत्यकृष्णं**। **नैमिषादिहिने**। **हविष्यान्नागरश्च**। **बिस्त्रे**। **रात्री**। **श्री**। **प्रा**
दथाप। **न्यहं**। **नक्तं**। **कुंजी**। **गाथा**। **परं न्यहं**। **नक्तं**। **चनय**। **चेतथा**। **ते**। **परं न्यहं**। **मुपवसे**। **निष्ट**। **दहन**। **रात्रावासी**। **रा**। **क्षिप्रं**। **कामः**। **सत्यं**। **वदन्**। **नार्थे**। **न**। **सेवा**। **पेत**
शैरेव। **यौध**। **जपो**। **नै**। **सं**। **प्र**। **कुंजी**। **तानु**। **सवन**। **मुदको**। **पस्य**। **शनि**। **मापो**। **हिष्ट**। **दी**। **ति**। **स्थ**। **भिः**। **प**। **वि**। **त्र**। **वती**। **पि**। **मार्ज**। **यी**। **त**। **हि**। **र**। **प्य**। **व**। **णाः**। **शु**। **न**। **यः**। **पा**। **व**। **का**। **र**

१४२

यश्चिन्ताजि। अथ प्रतिपदोक्तानि। तत्रमास्तवत्वेन। निरानोपोषितो जलं ब्रह्महा जलधर्मर्षणं। अंतर्जले विमुध्येत गंदं च पयाचि नीमिति। **शंख**। **वि**। **स्त्रि**। **ता**। **व**। **पि**। **ब्रह्म**। **हा**। **निरा**। **नो**। **पो**। **षि**। **तो**। **ज**। **लं**। **ध**। **म**। **र्ष**। **णं**। **निरा**। **व**। **र्त**। **ये**। **दि**। **ति**। **एतच्च**। **काम**। **कार**। **विषय**। **अकार**। **काम**। **विषय**। **व**। **मः**। **एवं**। **ब्राह्मण**। **हत्या**। **सुरा**। **पान**। **सम्प**। **सो**। **य**। **रु**। **रु**। **त**। **व्ये**। **षु**। **प्रा**। **णा**। **या**। **मे**। **स्नानो**। **ध**। **म**। **र्ष**। **णं**। **ज**। **पो**। **दि**। **ति**। **वै**। **धा**। **यन**। **ग्रा**। **मा**। **स्त्रा**। **ची**। **मु**। **दी**। **न्वा**। **दि**। **रा**। **नि**। **क्र**। **म्य**। **स्वा**। **तः**। **शु**। **चि**। **रु**। **द**। **को**। **ने**। **स्ते**। **डि**। **ल**। **मु**। **प**। **नि**। **म्य**। **स**। **कृ**। **त्कि**। **न्**। **न**। **वा**। **सा**। **स**। **कृ**। **त्**। **ते**। **न**। **पा**। **णि**। **ना**। **दि**। **त्या**। **पि**। **मु**। **खे**। **ध**। **म**। **र्ष**। **ण**। **स्वा**। **ध्या**। **य**। **मे**। **धी**। **यी**। **त**। **प्रा**। **तः**। **रा**। **तं**। **म**। **ध्या**। **हे**। **रा**। **तं**। **सा**। **या**। **हे**। **रा**। **तं**। **परि**। **मि**। **तं**। **नो**। **दि**। **ने**। **षु**। **न**। **क्ष**। **ने**। **पु**। **त्र**। **स**। **त**। **या**। **व**। **क**। **म**। **श्री**। **या**। **त**। **ज्ञान**। **कृ**। **ते**। **भ्य**। **श्चो**। **प**। **पा**। **त**। **के**। **भ्य**। **श्च**। **र**। **स**। **प्रा**। **त**। **स्त्रा**। **मु**। **च्य**। **ने**। **द्वा**। **द**। **रा**। **रा**। **न**। **म**। **हा**। **पा**। **त**। **के**। **भ्य**। **ए**। **वं**। **ब्रह्म**। **ह**। **त्यां**। **स**। **म**। **र्ष**। **ण**। **तै**। **ये**। **सुरा**। **पानं**। **व**। **र्ज**। **यि**। **त्वे**। **क**। **विं**। **श**। **ति**। **रा**। **त्रे**। **ण**। **ता**। **न्य**। **ति**। **तर**। **ती**। **ति**। **अनुर**। **वि**। **अ**। **र**। **प्ये**। **वा**। **निर**। **भ्य**। **स्य**। **प्र**। **य**। **तो**। **वे**। **द**। **सं**। **हि**। **तां**। **मुच्य**। **ते**। **पो**। **त**। **कैः**। **सर्वैः**। **पा**। **त**। **कैः**। **शो**। **धि**। **रा**। **स्त्रि**। **पारि**। **ति**। **वृ**। **ह**। **ह्य**। **पु**। **र**। **वि**। **ब्रह्म**। **ह**। **त्यां**। **कृ**। **त्वा**। **प्रा**। **ची**। **मु**। **दी**। **ची**। **वा**। **दि**। **रा**। **मु**। **प**। **नि**। **क्र**। **म्य**। **प्र**। **भू**। **तं**। **ध**। **ने**। **र**। **ग्नि**। **प्र**। **ज्वा**। **ल्य**। **ध**। **म**। **र्ष**। **ण**। **ना**। **ष्ट**। **स**। **ह**। **स**। **म**। **ज्या**। **हु**। **ती**। **जु**। **हु**। **या**। **दे**। **त**। **स्मान्**। **ह**। **तो**। **भव**। **ती**। **ति**। **एतच्च**। **काम**। **कारा**। **दि**। **वे**। **दे**। **न**। **व्य**। **व**। **स्था**। **प**। **नी**। **या**। **नि**। **सुरा**। **पाने**। **य**। **प्र**। **ज**। **हा**। **स**। **ता**। **पः**। **कं**। **ट**। **मा**। **त्रमुद**। **क**। **म**। **व**। **ती**। **र्य**। **स**। **ग**। **सो**। **मा**। **स्त्र**। **सृ**। **ति**। **मा**। **दा**। **यो**। **का**। **रे**। **णा**। **वि**। **म**। **न्य**। **पि**। **वे**। **र**। **तो**। **य**। **स्त**। **नि**। **म**। **गो**। **मा**। **न**। **लो**। **की**। **यं**। **ज**। **पे**। **दि**। **ति**। **या**। **त**। **व**। **त्वे**। **न**। **कि**। **स्त्रो**। **पो**। **षि**। **तो**। **हु**। **वा**। **कृ**। **ष्ण**। **डी**। **भि**। **र्धू**। **तं**। **शु**। **चि**। **रि**। **ति**। **मनु**। **जा**। **को**। **सं**। **ज**। **प्ति**। **वा**। **ये**। **ने**। **त्ये**। **न**। **द्व**। **सि**। **ष्ट**। **हृ**। **चं**। **प्र**। **ति**। **मा**। **हि**। **नं**। **शु**। **च**। **व**। **स्य**। **श्च**। **सुरा**। **पो**। **पि**। **वि**। **शु**। **ध्य**। **ती**। **ति**। **मै**। **त्रैः**। **शा**। **क**। **क**। **ह**। **मी**। **ये**। **र**। **ब्दे**। **कु**। **च**। **धृ**। **तं**। **द्वि**। **ज**। **सं**। **सं**। **गु**। **र्व**। **प्य**। **प**। **ह**। **ये**। **नो**। **ज**। **प्ता**। **वा**। **म**। **न**। **र**। **सृ**। **चं**। **म**। **हा**। **पा**। **त**। **क**। **से**। **यु**। **क्तौ**। **नु**। **ग**। **छे**। **द्वा**। **स**। **मा**

कामा

स्नानमेता एवाज्याहुगय रतिपृथग्योगकरणान्निष्ठस्यष्टं॥ एतत्प्राचीनाद्यकजपहोमाद्यंगसहितप्राजापत्यद्वयस्नानेवेदिनव्यां बहुप्रयोससाध्यत्वेनातिप्र
 रत्नोत्तरं॥ अथ कवेपंशूद्रादीनामंत्राधिकारोनास्ति तेषां जपहोमादिरहितं वेदिनव्यां॥ अतएवोनामंत्रादिरसामान्यं द्रुसमासायसदाधर्मपथेस्मिन्नाप्राय
 श्विनं प्रदानव्यं जपहोमविवर्जितमिति॥ येषां प्राणादीनां जपहोमादिष्वधिकारस्तवंगो तमोक्तं वेदिनव्यां॥ अथेति कृष्णस्य लक्षणं चतुर्विंशतिम
 नोक्तं केकंयासमश्रीयात्र्यहाणित्रीणिपूर्ववत्॥ न्यहंनोपवसेन्त्रियमतिकृष्णं चरन् द्विजराति॥ एकभक्तनकायाचिनादिवसेषु नवसे केकंयासम
 श्रीयात्॥ न्यहंनोपवसेदेवंचातिकृष्णं भवतीत्यर्थः॥ यन्मुयासवत्केयनोक्तं॥ अथमेवातिकृष्णः स्यात्प्राणिपूरान्नकोजमरति॥ अथमेवप्राजा
 पत्यकृष्णः एकभक्तनकायाचिनादिवसेषु नवसप्राणिपूरान्नकोजनयुक्तोऽतिकृष्णं भवतीत्यर्थः॥ नदेनद्वक्तविषयं॥ प्राणिपूरान्नस्य
 यासपरदिनादन्नादधिकपरिमाणवत्॥ अथ कृष्णतिकृष्णः॥ तस्य लक्षणं यासवत्केयनोक्तं॥ कृष्णतिकृष्णः पयसादिवसेनैकविंश
 तीति॥ विष्णुरपि॥ कृष्णतिकृष्णः पयसादिवसेनैकविंशतिश्चपणमिति॥ यन्मुयासमोक्तं॥ अथैवस्मृतीयः कृष्णतिकृष्णः॥ एकभक्त
 नभकायाचिनादिवसेषु योभोजनकालसास्मिन्नेवकालकेवलमुदकेनैववर्जनं कृष्णतिकृष्णं भवतीति॥ तदेनद्वक्तविषयं॥ अति
 कृष्णकृष्णतिकृष्णयोरपि प्राजापत्यकृष्णोक्तं कर्तव्यता द्रष्टव्या॥ एतन्नेव कृष्णतिकृष्णव्याख्याता वितिगोतमचनन॥ पराकृतश
 यमाहयमः॥ द्वादशाहं निराहारोयनास्याशंसिन्नव्रताः कृष्णः पराकनामैष सर्वपापप्रणाशचरति॥ पर्णकृष्णलक्षणमाहयासमत्क्यः॥

१३

पर्णदुंदराजीवबिल्वपत्रकुरोदकैः॥ प्रत्येकंप्रत्यहंपीतैः पर्णकृष्णमुदाहृतमिति॥ परमवैदुंकारविंदबिल्वपर्णनम्रकैकेनकथितमुदकंप्र
 त्यहंपिवेत्॥ अथ पर्णकृष्णलक्षणमाहयमः॥ एतान्येवसमसांनित्रिरात्रोपोषितः शुचिः कृथायित्वावेदविद्विः पर्णकृष्णं विधीयतरति॥ यदा
 प्राणिप्राण्यकी कृत्यांभसा कृथायित्वात्रिरात्रोपवासंते कृथितं तस्यिवेत् तदा पर्णकृष्णं भवतीत्यर्थः॥ कृष्णकृष्णरीनां स्वरूपमाहयमः॥
 कलेमासेन कृथितः कलकृष्णमनीविधिः॥ श्रीकृष्णः श्रीकलेः शोक्तः पश्चाद्वैरपरसाथा॥ मासेनामलकेरेवं श्रीकृष्णमपरं स्मृतं॥ पत्रैर्मनीपत्रकृष्णः
 पुष्पैस्तकृष्ण उच्यते॥ मूलकृष्णः स्मृतो मूलैस्तकृष्णजलेन॥ इति॥ यदा बिल्वदिकलान्यंभसा कृथायित्वा मासमेकं तदाः पिवति तदा क
 रकृष्णं भवति॥ यदा बिल्वपत्रक्षामलकां नामन्यगमस्य कृथायित्वा मासमेकं तदा श्रीकृष्णं भवति॥ यदा त्वेतेषां पत्रपुष्पमूलानां कृथाय
 पिवेत् तदा पत्रपुष्पमूलकृष्णाणि भवन्ति॥ वातणस्त्री कृष्णयोरलक्षणमाहयमः॥ ब्रह्मचरिजितकोधोमासेषु दकसंकुकात्रोपिवेन्न
 यताहारः कृष्णवारुणमुच्यते॥ न्यहंपिवेत्तुगोभूतं न्यहंवेगोभयंपिवेत्॥ न्यहंवेपावकेनरत्नीकृष्णं लेगदुच्यतरति॥ सोम्यकृष्णं
 तदाहयासवत्क्यः पिण्याकाचपतकोबुसकृणां प्रतिवासरं॥ एकरात्रोपवासश्च कृष्णः सोम्योयमुच्यतरति॥ अन्नामओदनस्रावः
 पिण्याकादीनां पंचानामेकैकं प्रतिदिनमुपभुज्यपष्टेऽहंयुपयसे देवसोम्यकृष्णः॥ यन्मुयासवत्केयनोक्तं॥ यन्मुयासवत्केयनोक्तं॥
 पिण्याकंसक्तवसक्तैश्चतुर्थेहंन्यभोजनो वासोवेदक्षेणादयः सोम्योयंकृष्ण उच्यतरति॥ तदेनद्वक्तविषयं॥ अथ मुयासवत्क्यः॥

[illegible]

अथ निश्चयः नमो हराय महिमाय धुन्वते तापसाय पुनर्वसवे नमो भौज्यायो म्याय वसुविंदाय रव्यविंदाय नमः पाराय सुपाय महापाराय पारदायैकपराय विष्णवे नमो रुद्राय पशुपतये महते देवाय ज्येष्ठकायै कचरायाधिपतये हरये शर्वायै शानाये प्रायवज्जिणेष्टुणिने कपर्दिने नमः सूर्याय दियो नमो निलकंठाय शितिकंठाय नमः कुर्यायै पिंगलाय नमो ज्येष्ठाय वृथायै द्राय हरिकेशायै धर्मे नमः सत्याय मानकाय पावकवर्णाय कामाय कामस्तुत्याय नमो दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमः सीताय लक्ष्मीयै चरुपिणे नमः सौम्याय सुपुरुषाय मध्वसुपुरुषाय नमः पुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमः चंद्रललाटाय कुनिवाससे नमः एतदेवादिषोपस्मनं मे तावदाज्याहुतमोद्वाद्दशरत्नस्यो नो चरुं श्रपत्वेताभ्यो जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा ॐ ग्रीवो प्राण्यामि द्वाजिभ्यामि द्वाय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये ॐ अग्नये स्विष्टकृता इत्यग्नौ स्तुता गजं प्रितिह विव्यसं गीयादकृपवसे दिव्यं नैम प्राजापत्यस्वरूपमुक्तं निष्टेदित्यादिना तस्यैवेति कर्तव्यं तेभ्यो अहनि तिष्ठेत्तत्राजनाभ्यस्तैर्वैधकाले शुभहस्त्येन एव स्यात्प्राजावासीनेत्यनेन निद्राया आवश्यकत्वात्तामासीनैरेवेनेत्येकं भवति ॥ इति प्रकाशभाष्ये तृतीयेऽऽख्यः स्यात्प्रति संतापका मोषिभ्यो दित्यर्थः अथवा शीघ्रं शुभिकामोऽहनि तिष्ठेत्प्राजावासीनेत्यर्थः एवमेव संवदेदित्याद्ये गकालोक्षे प्रकाशस्य अधिकारि विशेषणं अनुक्ते जनीयं अनेन यः शनैः शनैः शुश्रूषेत्तस्मात्प्रतिमन्यते तस्य नायं नियम इत्यत्राभ्यनोरोख्यौ धातुपेक्षामाजिनामोत्तरादयैस्त्रयोदशमंत्रास्तरुपेण सूर्योपस्मनं ज्यहोमेषु द्रष्टव्याः अथवा संवदानं किमन्यतां च द्रष्टव्यं च शनैः प्राजावासीनेत्यर्थः तर्पणमनुसूतं कर्तव्यं स्नानं गत्वा तर्पणस्या तथानुष्ठानः नित्यं नैमिक्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते तर्पणं त्रिविधं स्यात्तमेव एव विधिः सदेति अदिषोपस्मनं ज्यहोमौ तु प्रतिदिनं सकृदकर्तव्यौ अथोदकतर्पणमादित्योपस्मनमाज्याहोमश्चेति वक्तव्यं एतदेवादिषोप

क्षणित्वं नित्यं नानायाः संहन्तिषवणं स्नानमाचरेत् एकनिमेषास्त्रिषवणं जपेद्दिवा स्तिष्ठति स्तिष्ठेद्वा त्रावासीनकर्मणो नोपयत्निनीदद्यादित्य
 धर्मवर्णः **अथ स्नानप्रकारो गौरीयाः** मधुसूदनः **अथ स्नानप्रकारो गौरीयाः** मधुसूदनः **अथ स्नानप्रकारो गौरीयाः** मधुसूदनः **अथ स्नानप्रकारो गौरीयाः** मधुसूदनः
 र्णमित्येतद्भूतसर्वोपसूदनमिति **अथ यस्तु कुरु सामाहो गिराः** मयुक्तस्त्रिषवणं स्नायी संयतो मौनसं स्तिष्ठेत् **आगः स्नाने सप्तस्य कुर्या**
जपे नित्यं **आवित्री व्याहृती चैव जपेदष्टसहस्रकं** **ओंकारमादिगः कृत्वा स्नाने तथांगतः** **भूमीवीरासनयुतः कुर्याज्जप्यं सप्तवेद्यतः** **आ**
सीनश्चास्ति नोवापि विवेकं व्यपयः स कृतः **गव्यस्य पयसोऽन्नाभे गव्यमेव भवेद्दधि** **तदभवे भवेत्तक्रं तक्राभावे नुवाकं** **एवमन्यतमं यद्यदुपप**
द्येत तत्तत्सिबेत् **गोमूत्रेण समायुक्तं वाकं नोपयोजयेत्** **एकहो न तु कुर्यात्पुनस्तु गिरास्वयं** **सर्वपापहारो दिव्यो नाम्नाय स रतिः स्मृतः**
एतस्य रतिकमुक्तो नांतथा न्नाप्युपपन्नकैः **महद्भिश्च पितृभ्युक्तानां प्रायश्चित्तमिदं सुतमिति** **देवकुरु द्रव्यं त्रियमः** **यथागं यावकं शाकं**
क्षीरं दधि घृतं तथा **अहं न्यहं नु प्राश्रीयाद्वायुश्चक्षुः परं न्यहं** **कुरु देव कुरु नाम सर्वपापप्रणाशनं** **मरुद्विर्वस्वभीरु दैरादित्येभ्यश्च**
तं व्रजं **व्रजस्यास्य प्रभावेन विरजेत्काहिते भवन्ति गि** **थानक कुरु माहं रं वः** **गोपुत्रीषय वाथं च प्राप्तमेकं समाहितः** **व्रजं नुवाकं कुर्या**
त्सर्वपापानुनये **देवता किं** **यावकानामप्यस्तु धिनानां सप्त रात्रिं पक्षं प्राप्तं वा प्राप्नुवं वा यावकः** **एते न यावकपायसादकानि व्या**
ख्याना निषवन्ति इति **अथ प्रसूतियावकं न दाहहारीतः** **अथ प्राप्नु कुरुते कर्म कुरुते गुरुत्मानं पश्यन् आत्मार्थं प्रसूतियावकं प्रपयेत्**

१४५

ततो गौडुह्याने देव बलिकर्म शतं चाभिपन्नयेत् न्यवो सिधान्य राजो वारुणो मधुसूदनः **निर्गोदः सर्वपापानां पवित्रमृचिभिः स्मृतः** **पुनर्वोये**
मधुयवा आपो हिष्टा मृतं यवाः **सर्वपुनानु मेपापये न्यया दुष्कृतं कृतं** **वाना कृतं कर्म कृतं मनस दुर्विचिंतिता** **अलक्ष्मी कावकाणि सर्वपुनी**
तमेयवाः **माता पिता रश्मिभूषा वयसा कारितं तथा** **असूकरा वली ठं च उच्छिद्योपहंतं च यत्** **एकवर्षं ते यत्राहं यत्वं कुरुता दस्तमजतथा** **ब्राह्म**
णानां परीवादं सर्वपुनं नु मेयवाः **वक्ष्यमाणं रक्षं कुर्यात्** **नमो रुद्राय भूताधिपतये चोः** **आवित्री मानसो के निपात्रो निविच्य ये देवा मनोजाता**
मनोयुवः सुदक्ष दक्षपिता रसो नः पातु नो ये तु नोभ्यो नमस्तोभ्यः **स्वाहेति आत्मनि कुरुयात्** **विराजमेवाथाधी वापापकृतः** **षड्रात्रं पीत्वा पू**
तोऽथ वतिसप्त रात्रं महापातकी द्वादश रात्रं पीत्वा सर्वपुनं कुरुता पापं निर्देहति **निःसृता नो यवानां मे कविं रतिरात्रं पीत्वा णान्यत्र यतिगणा**
धिपं पश्यति विद्याधिपतिं पश्यति **यो श्रीयाद्वा जिके पक्कगो मूत्रेष्वस्य कुरुदेथि** **क्षीरं सर्पिः क्षुद्रं च ते सोहं हरेः क्षणादित्याह भगवान्मे**
वस्तुगिरिति **अथ मत्प्रहणं प्रकरता न विद्युः** **सर्वपापेषु सर्वपापं व्रतानां विधिपूर्वकं** **ग्रहणं संपन्नं दया मिप्रायश्चित्तं निविचिंते**
दिनां ते नखरोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् **अस्मगो मयद्द्वारि पंचगव्यं** **दिकस्थितेः** **मत्पापकर्मणं कार्यं वासुशो नोपपुस्थये** **दं**
तथा न न पूर्वपंचगव्ये न संभुगं **व्रतं निष्प्राप्ये ग्राह्यं बहिस्त एकदशने** **आन्यमगः परं मौनी ध्यायन् दुष्कृतं प्राप्नुनाम**
संतापनं ती प्रमुद्गं चो कर्म ततः **बहिर्गामा निष्क्रम्य यमः** **पूर्वैकं निष्प्राप्ये व्रतं परिषदुपाविष्टं प्रकरेण संपन्नं**

[illegible]

त्वां नृणां हस्त्यां स्वर्णं च यं शुरुदारगमनं कन्याद्वयं क्रीडाविगमनमुदम्याऽविगमनं वायुपथं पुनर्गतिः। तच्च द्वां शीरमेयौ पुरुषौ कारयेत् सद्यो नदीमृत्तिका
वापि पुरुषौ द्वौ च कारयेत्। महापथं च न शरणे विधाय द्वां शस्त्रमुपगतो यश्च लक्ष्यं तेनायसी संकृता कारयित्वा प्रादेशमात्रं भुजयते जगत्त्रिक्रियाः। सौव
र्णीराजनीं वापि तुलां देवीं तु कारयेत्। अपि चंदनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत्। तस्य त्वात्वे तुलाकाया यथा वाप्युपपद्यते। यः पुरुषो वै गल्लक्ष्यं क
हं मुसलं मूलं वज्रपाणिमा वाहयिष्यामि स्वतः हि स त ए हि स्वयं म ए हि नाग ए हि कृष्णाजिन ए हि स्वर्णगमनुस्वर्गं भगवते तुला पुरुषाय महा
देवाय दमासने मितं पाद्यामिदं प्रोक्ष्य मनीयमिदं गंधमाल्यधूपजप्यं प्राप्तिं गृहाणं प्रसीद देव नृभ्यं नमः॥ अकुस्थः सुमना भव। अधा तुला
मत्ति न नयेत्। अक्षि सत्यं देव सत्यं मे न सत्यं ते न सत्यं न सत्यं वादी नि देवानां संपदं ब्रूहि किं देशो वर्धयिष्यति रातां संपदं ब्रूहि किं मस्माकं न वि
ध्यति॥ यदात्मानं प्रसक्तं तुलासमुद्धृतं परं। यदा बालं धूमन्यं तु तदकमे स मास्तेत्॥ अग्नये पृथिव्यधिप नये स्वाहा॥ वायवे न रिक्षाधिप
नये स्वाहा॥ सूर्याय दिवाधिप नये स्वाहा॥ सोमाय नक्षत्राधिप नये स्वाहा॥ ब्रह्मणे जै लोक्याधिप नये स्वाहा॥ देव्यै भेगाधिप नये स्वाहा॥ य
नाल्लके टे कठाय स्वाहा॥ कृष्णो जराज पुत्राय स्वाहा॥ विनायका स्वाहा॥ महाविनायकाय स्वाहा॥ वक्रगुंडाय गणानां पतये स्वाहा॥ धर्मस्त्रिहा॥ य
अधर्मयि स्वाहा॥ तुलायै स्वाहा॥ तुला पुरुषाय स्वाहा॥ देव्यै पुत्रागमनाय स्वाहा॥ सकृच्चरित्वा पूतः कर्मणा प्येन वति। द्वितीयं चरित्वा गण
पत्यं प्राप्नोति। त्रिथ्यं चरित्वा महादेवाऽवसथं प्राप्नोति। आषाढ्यां कार्तिक्यां वा फाल्गुन्यां वा पुष्ये नक्षत्रेषु विहितो धर्मः॥ नक्षत्राणां महा
धर्मः। ब्रह्मचारी जितकोधो मासेषु दशकुकारा। विवेचनियता हस्तः कृद्वास्त्रं मुच्यते॥ इति॥ अमेवर्षिणः कृद्वास्त्रं मुच्यते॥ इति॥ अमेव

त्रिप्रोय यशकः कथंचन ॥ अहानि पंचविप्राग्या भोजयेत्सम्यगी धितान् ॥ दक्षिणं न पनादीनां गोदान प्रत्याप्ताया दर्शिताः ॥ प्राजापत्ये तु गोमेका
दद्यात्संनप नद्वयं ॥ पराकेन प्रकृष्टे पितृस्त्रिस्त्रिंशत्सहस्रं तथा ॥ अष्टौ चंद्रायणे देयाः प्रत्याप्ताया विधौ सदा ॥ यथाविभवसारेण दानं दद्या
द्विभुस्ये ॥ इति ॥ यत्र स्मृत्यंतरं चंद्रायणस्य प्रत्याप्तायां गोदानं नयमस्ति हि ॥ प्राजापत्ये तु गोमेका प्राज्ञे कृष्टं द्वयं स्मृतं ॥ चंद्रायणे पराके च
त्रिंशत्सहस्रं दक्षिणास्तथेति गोत्रार्थे न विषयः ॥ यथाक्रमेण गोदानं शक्यं गोभ्यस्तृणे दद्यात्निदाहकण्वः ॥ एकमध्यं कुवक्षि जापत्य प्रभापिवा ॥
दद्याद्वा दशसाहस्रं गवां मुष्टिं विंशतिं दत्ति ॥ अध्ययनं जपदीनां पुस्तपविशेषे व्यस्तं चतुर्विंशतिमां दर्शिता ॥ धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदा
चित्प्रापमागताः ॥ जपहोमादिकं तेभ्यो विशेषेणाभिधीयते ॥ नामधारकविप्रायै मूर्खा धर्मविवर्जिताः ॥ कृष्टं चंद्रायणादीनि नो द
द्याद्दिशो वतः ॥ धनिना दक्षिणा देया प्रयत्नाद्विहिता गुया ॥ एवं नरविशेषेण प्रायश्चित्तानि दापयेदिति ॥ अनयेव दिशा स्मृत्यंतरं प्र
सिद्धास्तीर्थयात्रादि प्रत्याप्ताया यथायोगं मुञ्चेयाः ॥ अनयं देवकः ॥ अभिगम्य मतीथानि पुण्यान्यायनानि चानरुपाणा
स्तमुच्येते ब्राह्मणानां न पस्विनाः ॥ सवस्तिमुद्रगाः पुण्याः सर्वपुण्यान् गोस्त्रिमाः ॥ सर्वमायनं पुण्यं सर्वपुण्यावनाश्रमाः ॥ अधमं
गारसस्वनीयमनानर्मदा विपाशा वितस्ता कोशिकी नंदा विरजान् चंद्रभागा सरस्वती सिंधु कृष्णा वेणी शोणा पारावती पला
णकी गोमती गंडकी बाहुदापोपादेयी ॥ विकाकावेरीनामपणी चिर्मण्वरी गोदावरी तुंगभद्रा मलापहास्तु चक्षुफणात्येति

सो कहें

महानपुण्यतमः गंगाद्वारं कनकवर्णं शक्रावतारं त्रयागो गंगास्नानं मृत्योर्नाशित्वं गतिं प्राप्नुयान् ॥ पूजनं प्रसादनं वंदनं कनकवर्णं शक्रावतारं
स्नानं वंदनं पांचालं वैजयं नं पृथुदकं नैमिषं विनयनं च सोमोदुदं प्रसादनं मृत्योर्नाशित्वं गतिं प्राप्नुयान् ॥ कावेरी शंभुसंस्कारं स्वर्णं रंगमंगंधप्रादनां
तिष्ठेत्पुण्यं गंगातीर्थं विष्णुपूजनां ॥ पुष्करं सूर्यकं गया शिरः कुरुक्षेत्रं मिति पुण्यक्षेत्राणि ॥ वाराणसी महाभरतं वेदवेदासुवनं सोमं प्राचीनवहः केदारं
रं महारुद्रं महालयं कुमार रुद्रावतारं वंगलं विष्णुनिबं महाकालं पुरुषोत्तमं जंबुप्रान्तेत्येतान्यायतनानि ॥ हिमवानुदयो महेंद्रो विदुरं शृंगं
शृंगः श्रीपर्वतो वेदपर्वतो विंध्यपर्वतः पारियात्रः श्रौतपर्वतः पुण्यतमः पापनाशायं त्यज्य ॥ निक्षेत्राय तनपर्वतं श्रीरामतीर्थं विष्णुपूजनां
भवति ॥ विष्णुपूजनां ॥ कूर्चं द्वायणादीनि शुद्धयश्च दयकारणं ॥ प्रकारो नैह स्थेयाप्यनुकेसं राये स्फुटं प्रजापत्यं सांतपनां शुकुं प
करति ॥ नमः ॥ गंगातीर्थं त्रिपादकूर्चं स्थानं चार्धं फलं लभते ॥ द्विगुणं तु महानयं रंगमंगंधप्रादनां वंदनं ॥ नमः ॥ अतिक्रूरः प
र्णकूरः सोमः कूर्चं त्रिपादकूरः ॥ महासांतपनं साध्यते शुकुं रक्तपावनः ॥ जपोपवासकूरं रक्तब्रह्मकुरं रक्तपावनः ॥ एते व्यसाः स
प्रसादां प्रत्येकं हेतुं कर्तव्यं वा ॥ पातको दिवसवर्षेष्टकपापैश्च पुनश्च नः ॥ कायश्चिद्रायण्युताः कवकावा विष्णुस्थयो उपवास
स्त्रिरात्रं वा मासः पक्षद्वयं वा ॥ षडहो द्वादशाहं वा निकायशुद्धिः फलं विना ॥ उपवासकुरुकोनामगादष्टे पुत्रे वही ॥ शक्तिजातिगुणान्द
ष्टाकल्पं रत्नमभागमं ॥ प्रकारं मुक्तं यत्किंचिद्विशोभागो रहस्यके ॥ त्रिशोभागः षड्विभागः कल्प्याजाल्यान्पक्षपादं रत्नं कुरुप्रजापतिना

निरूपिताः। अथ कर्मविपाको निरूप्यते। अथ पिलोके कर्मशब्दः सकृत्तदुष्कृतयोः साधारणतयाप्यत्र प्रायश्चित्तस्य प्रकृतत्वात्तन्निवर्त्यतया
दुष्कृतस्यैव बुद्धिश्चत्वात्तत्रैव पर्यवस्यति। विशेषेण पञ्चने विपाकः। सन्निविधः जन्म युक्तेर्गच्छेति। एतत्सर्वं पञ्चने जलियोगे शास्त्रेण वा
मास्य। सति मूलेन द्विवाक्येन युक्तेर्गच्छेति। अस्य सूत्रस्य अर्थः। अविद्या अस्मिन्नासाद्वैवाभि विवेकात्मकाः पञ्चकेशाः कर्मणा मूलं।
केशा मूलः कर्मशायरतिरिति नित्यत्वान्। सति तस्मिन् पञ्चकेशात्मके मूले कर्माणि विपच्यन्ते। दशकेशा बीजस्य तु जीवन्मुक्तस्य न संविता वि
कर्माणि फलमारभन्ते। तानाग्निना तस्मिन् साकृत्तत्वात्। यथा विनुषो ब्रीहिर्न शरत्तति तद्वत्तस्य तु पञ्चकेशा यं केशा यं च कृष्णजीव्ये च कर्माणि
जन्मादिरूपेण विपच्यन्ते तन्मन्त्रादिभ्योऽपि तन्मन्त्राजयिष्यानुक्तिरियो निबुजाय शरत्तत्वादिस्मरणान्। आयुः पञ्चदशवर्षादिकं। तत्र जीव
तिवर्षाणि दशपञ्चन चाद्वैतस्य विधानान्। अतो यमयातनादिः। यमलोके तु तद्योरांतत्वं ते परियातना प्रियादिस्मरणान्। तमेतज्जात्या युक्ते
गत्तक्षणां विपाकं सामान्या विशेषशास्त्रेण बहुधा अपेक्षयिष्यामः। ननु नायं विपाको विधातुं प्रातिरोक्ते वा शक्यते अत्र नुष्ठेयत्वादवर्जनी
यमन्त्र। अतएव तस्मिन्निविधे निषेधपरोशास्त्रे न निरूपणं युक्तं। नायं दोषः। प्रायश्चित्तार्थवादत्वेन तदुपयोगात्। अथवा दास्य विहि
ते प्रवर्तकत्वेन प्रातिविधानि वार्तकत्वेन च विधिप्रातिषेधकत्वात्पञ्चकेशा जन्मरतिन्यायविदां मयदि। अत्र प्राजापत्या वानुष्टेयस्य
स्य प्रायश्चित्तस्य केशात्मकत्वाद्वागद। प्रवृत्तिर्न संभवतीति तत्र प्रवृत्तिरिति श्रुत्ये श्रुत्येनाकर्तव्यत्वात्। ननु यद्वा तेषां प्रातिरोक्तेषु स्वर्गादि वि
पाको पञ्चनेन प्ररोच्यते तत्राप्येव शर्गादीनां प्रवृत्ति कृतकत्वेन तदुपवर्णनं न प्ररोच्ये येषु युक्तं। न

१४८

प्राप्तिरिति संख्यसूत्रे निर्दिष्टं तत्रैव प्रवृत्तिः। गायत्र्या साकृत् जपे कोटिं ब्रह्म हत्यां व्यपोहति। तद्वत्तत्रातिजपे ब्रह्मकराणां द्विमुच्यते। पुनरतिहेम
हर्तारिणा वनीलक्षत्वात्ततिः। गायत्र्याः पञ्चभिर्लक्षैर्मुच्यते गुरुतत्वेन गच्छति। तस्मात्सति पश्यति विरोधः स्यादिति चेत्त एव तर्हि अन्ये वानुपपत्त्या
कोटिजपेन प्रत्याज्जायः। किंतु द्वादशवर्षिकं व्रतसमानं विषयतया विकल्पेन रतिकल्पनीयं। चांद्रायणादीनां प्रत्याज्जायास्तत्रैव दर्शिताः।
चांद्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च। पित्रा विंशतिपशुश्चैव कृष्टं प्राप्तव्यं तथा। तिलहोमायुतं चैव पराकट्यमेव च। गायत्र्या त्र्यंश
जप्यं च सप्तमान्याह वृहस्पतिः। नित्येनोपनिषां नान्यकाम्यानां चैव कर्मणां। इष्टीनां पशुबन्धानां मभावे चरकः स्मृताः। प्राकृतं मरु
कृष्णं स्मृतं कृष्टं त्रयं चरेत्। व्रतहोमादिकं वापि कल्पयेत्पूर्वकल्पवदिति। यत्तत्स्थितमर्थः धान्यसमृद्धश्च स कृष्णदिवा वि
वाह्यं ततो जनेन संपादयेत्। तदपि तत्रैवोक्तं। कृष्टं पञ्चाति कृष्टं त्रिमुणमहरहस्तिं शदेवं तृतीयं चत्वारिंशत्तमे त्रिमुणं नृगुणं
वा विंशतिः स्यात्पराके। कृष्टं सान्पनाख्यं सति षडधिका विंशतिः सैव हीना द्वाभ्यां चांद्रायणे स्यात्तपसि कृष्टं बलोपरो जपे
द्विमुच्यते इति। अहं हरिर्नित्यं सर्वत्र संबध्यते। गीतः कष्टानि कृष्टं यत्तु प्राजापत्या वानुष्टेयस्य प्रायश्चित्तस्य केशात्मकत्वात्। अतएव स्मृत्यंतरे। प्राजापत्यायां

न जलमसूनां तथा चैवात्मधातिनां अनेन जायते तेन सत्यमेतन्न संशयः इति । **अग्निपुराणे** । मातरं पित्रं चैव सति साधुजनं तथा । लोभात्सज्जति यस्ते
 तां संप्रतो जायते नरः । कुंजोतिः कुसितो ये यः कुला नीन कुदेशकः । श्रद्धानुग्रहकर्ता च संप्रतो जा । निंदको द्विजवदनांगीतवाधरतः सदा । वृ
 थं बालं गुरुं विप्रान्यो वमत्यशुनक्ति वै । कन्या ददाति शुक्रं न संप्रतो जा । न्यस्तोपहर्ता मित्रं धनपरपाकरतः सदा । निंदको स हृदयं यो नृ
 तु कालेन याति यः । न वहेत यदा ते पोर संप्रतो जा । हस्य श्रय यानां निष्ठं नृणां सना निन्य । मृगाजिनं नृगृहं तिअनापदि च यो द्विजः ।
 तथोपयमुरवी डोला पशे लं मेदिनी द्विजः । कुरुक्षेत्रे च यद्दानं जै उला सति ता तथा । मासिके पि न व आस्थे भुंजन्ते तान् न मे वचा । नृपि
 कन्या पहतं च संप्रतो जा । **उपमा मे हे भव सखा दो** । अपहृत्य च सर्वं स्वं देवस्य च तथा परं । दत्तापहारदानं च पेशा न्यं याति मानवः ।
 यो निकायं च यो देवि अहि तेन च करयेत् । सोपियाति पि नान्यं च स्वापि द्रोहेण मानवः । स्वापि द्रव्यं गृहीत्वा तु न यजेन्ना ददाति नो
 आत्मनः पोषको मृदः पि नान्यं च स गच्छति । प्राढापस्यं च यो देवि कुरुते म दमो हितः । विनाशये न्मठं द्रव्यं निर्मात्यं च आनक्षति । पर
 स्य यो धितं दत्त्वा ब्रह्मस्य मपहृत्य च । अरण्ये निर्जने देशे भवति ब्रह्मराक्षसः । अधर्मं धर्मं मिथ्या हर्यं च मोहवशं गताः । हतारिः परदारा
 णां यो र्चिण बलतो विजा । अरण्ये निर्जने देशे भवति ब्रह्मराक्षसः । **इति मनुः** । संयोगं पतिनैर्गैवा परस्ये वच यो विना । अपहृत्य च स
 र्वं स भवति ब्रह्मराक्षसः । गुरुत्वं कुरु कुरु विप्रं निर्जित्य नादतः । अरण्ये निर्जने देशे भवति ब्रह्मराक्षसः । यो ब्राह्मणां प्राद्विपतिगर्हिता मे

हिराक्षसः । आचार्यं प्रविजं चैव गुरुं चैव तपस्विनः । मुनिचाप्य वमन्यते ते भवती हराक्षस इति । **नामन पुणे** । चां जालास्य धिता द्वापि प्राज्ञं गृह्णाति
 दक्षिणां । याजको याजमानस्तसः स्याद्दुःस्वत्त कीटकरति । स्कां देवे वा वंजो **बुधश्चि** तेषु पुरसे पुय एका आति मानवः । भयो नि स समासाय चैव
 लो जायते नरः । वेदोक्तं यः परित्यज्य धर्मं मन्यं स मानवे नृ । दशवर्षं सहस्रं पि न्यो नो जायते क्वं । वेदार्थं निंदका ये च ये च व्रत्याण निंदकाः ।
 इह जन्म विहृद्वा सो मृताश्चानो भवन्ति हीना । **अथ पुनः पुनः** । यदि पुनः सेमं शिष्यं गुरुर्जसा दकारणं । आत्मनेः कारणे सोपि हि स्तः प्रजायते ।
 पितरं मातरं चैव यस्तु पुत्रो यमन्यते । सोपि विप्रो मृतो जनुः पूर्वं जायेत गर्दभः । गर्दभं चैव तु संप्राप्य ततो जायेत मानवः । ज्येष्ठं पितृसमं वापि
 मातरं यो वमन्यते । सोपि मृत्युमवाप्नोति कौन्यो नो प्रजायते । अंशापहर्ता पुनरुक्तिपियो नो प्रजायते । विश्वासहर्ता तु नरो मीनो जा
 येत दुर्मतिः । उपस्तिनो विनो हेतु यस्ते दाने महेस्त्वो । मोहाकरोति यो विप्रं समृतो जायते किमि । कृतघ्नः स मृतो विप्रो यमस्य वि
 षयगतः । यमस्य निकये क्रूरैर्वा धांप्राप्नोति दारुणां । यातनां प्राप्य तत्र स्तनो वकी भवेति विजः ततो गतः कृतघ्नश्च संसत् प्रातिप
 न्नरो । जलप्रवर्षणं यस्तानि द्यो न्मस्ये भवयेत्तु सः । अयोनिगो वृको हि स्यादुलूकः कय वचनान् । प्राति श्रुत्या द्विजेभ्य आण्डवा
 न्मनुको भवते । लम्बे देव लको राजन्यो निचं जल संतितां । मृतस्यैका दशा हेतु भुंजन्मानो भिजा यम इति । **उपमा मे हे भव सखा दो** । कुरुतास्य

१५

काप

ब्रह्माः पापा अपेधा क्रिययश्चिरं ॥ भूवा भवन्ति स पतिनो प्रशास्नात्ता दनं नरः ॥ गुरु पित्रा गुरुः पापाये च स्त्रादि दुहजनाः ॥ द्विजाः शिव्य दुह्यैव केन प्रानाति
 कारुण्यं ॥ त्याजि नो बाधवानां च स्यो गिनः शरणार्थिनाः ॥ अपेध्य क्रिययः सर्वे को व्याधा भवन्ति च ॥ उरौ रोग गणे पिता जायते कचुकाजने ॥ चंद्रार्क
 ग्रहणो गुरुका जायते कुजरो नरः ॥ **विष्णु धर्मोत्तरे ॥** विष्णुः पंचमहायज्ञान कृत्वा योन प्रभुते ॥ विदुरा हो भवेन्नित्यं के व्याशी व्याध एव च ॥ द्विजस्त्रेक
 शफानां च विक्रमश्चायने मृगः ॥ प्रसूरी विट् क्रिमिश्चैव अनरो कार्य फः क्रिमिः ॥ वायु संहितायां ॥ स्वरो वै बहु याजित्वा कोको ॥ निमंत्रित भोजनान् ॥
 अपरीक्षित भोजी स्याद् द्वानरो विजने वनो ॥ अबिद्यो यः प्रयच्छेत्त बलिवदो ११ भवेन्नरः ॥ अन्नपूर्य विना विप्र इत्वा वै कुस्यतो व्रजेन ॥ उग्रमहे नरस्य वादे ॥
 अग्निहोत्रं भवेत्तस्य न कुर्यात्तस्य रक्षणं ॥ पर्वा भि क्रम कारी न मृगत्वं यांति ब्राह्मणः ॥ वेदोपजीविकाः पापाः स्त्री लोकाः संनतं च ये ॥ भवन्ति ते
 हि काकाश्च विरे विदुर्गुरुवका पायसं कृसरं चैव हवीं चैव धुराणि च ॥ अद्वान च पत्रि विक्रेमः प्राशना दुग्गे भवेत् ॥ नारद पुराणे ॥ नृसोम्ये
 नयानरी सौख्ये युक्तेन जायते ॥ साशेयी जायते राजान्त्री विवर्षाणि पंचया ॥ वाचा कोश काया नु सं निरुध्य पतिं हया ॥ आकार्ये काये सापासा
 नरी बलु ली भवेत् ॥ ११ नरुर्थे हिया विना विद्यमानं नयकांती जी विनं वा बरारो हे विष्टाय जायते क्रिमिः ॥ क्रिमियो विवि निर्मुका काष्टकी व
 ११ नवेनुसा ॥ जसा धर्मं निकायि प्रभूणां यो विचेत सः ॥ भूत्वा ये न गमो कारे जायते शूल ना हिन रति ॥ मृग्यो न मः ॥ मोत्या द्वे दोष देष्टा
 च व्याघ्रो भवन्ति मानवः ॥ जं बुको जायते जं नुर न नु रान पाठके ॥ १२ द्रुत्य ठ गि चंडा को ब्रह्म द्रव्यो पजीव करति ॥ यास्तव त्वयि ॥

१५२

नरः

य

सा विभीषाति ॥ यज्वान नृपयो वेदे देवा ज्योतीं विं वसराः ॥ पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सा विभीषाति ॥ ब्रह्म विश्वस्तु जो धर्मो महद्व्यक्तमेव च ॥ उग्रमांसा स्त्रिकीर्मेतां
 गति माहुर्भनी वणः ॥ १८ षसर्वः समुद्दिष्ट स्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ॥ त्रिविध स्त्रि विधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ अथ भेदत्वा दि हेतु यो नाना विधेभ्यः पापा वि
 रोपेभ्यो यो नि विवर्षाः ॥ **विष्णु धर्मोत्तरे ॥** असहिष्णु नयान्यस्य गुणानां करणा विना ॥ महसापे समुपनं तदस्य प्रेत कारणे ॥ ब्रह्म स्व हरिणश्चैते पापाः प्रेत सभा
 गताः ॥ परदारताः केचिन्नापि दोहरताः परे ॥ मित्र दोहरताः केचिद्दोष्टे मित्र शदारुणे ॥ स्वकर्मा विव्युताः सर्वे जायते प्रेत यो निवृत्ति ॥ **पञ्च पुत्राणां व्या**
 ७५ याजकश्चैव याज्य जने विवर्जकेः ॥ विरेको विष्णु विद्या एक स प्रेतो जायते ॥ सामान्य दक्षिणोत्तर चो गृह हास्ये को विमो हितः ॥ नास्ति मृगान विरतः स प्रे
 तो जायते नर रति ॥ स्तोत्रे च मकार स्रवंडे ॥ यो न वे न्या नवः १६ दूश थापै शून्य कारकः ॥ ब्राह्मणान् च य संप्रुतो वृथा मांसा शक्रेभ्यः ॥ प्राणिनां हिंसको न
 स्य स प्रेतो जायते नरः ॥ अकृत्वा देव कार्यं नु तथा च पितृ नर्पणं ॥ यो प्राति भृत् सवगया दत्वा प्रेतः स जायते ॥ परदार रतश्चैव पर विनाप हारकः ॥ प
 रापवाद संनुष्टः स प्रेतो जायते नरः ॥ कन्या यच्छां वृथा यनी चाय धन तिष्ठ सया ॥ कुत्साय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः ॥ देव स्त्री गुरु विना निष्ठु
 बा यो नु गच्छति ॥ विरोधा द्वा क्षणे द्राणां स प्रेतो जायते नरः ॥ दीयमानस्य विनस्य ब्राह्मणेभ्यस्त पापकृत् ॥ विष्णु मान्तर ते यस्त स प्रेतो जा ॥ १२
 ने नो दस्ते न ब्राह्मणे प्रिय ते यदि ॥ त्रिकालो वंदये दी धर्म तो थ व उंग विना ॥ चतुर्वेद पियो विप्रः स प्रेतो जा ॥ शास्त्र कर्तृ ग्रंथ कर्ता यि च विद्या
 षडंग विना ॥ कुत्स दे शो चिरो कर्म यस्य कान्य स माचरेत् ॥ का प्रा द्वा य दिना मोहा स प्रेतो जा ॥ उच्छिष्ट स्या विरो वण जंता रित मृत स्य च ॥ विषा

धिरो भवेत् ॥ अदत्ताभक्ष्यमभ्यासनपत्यो भवेच्चसः ॥ इति ॥ गरुडपुराणे ॥ अवमत्यन्वयेयांति भगवत्कीर्तनं नराः ॥ याधिर्यमुपयांसीं शुते कज्जन्म निजन्मनि ॥ पश्यंतीं भगव
द्वारं तामसास्तपरिचरं ॥ अकृतातत्प्रणामादियेयांति पुरुषाधमाः ॥ जायंथास्ते ॥ भिजायंते प्यंगहिनापरिग्रहाः ॥ पंगवः पारहनाश्चकुष्ठिनो भुवियेनराः ॥ विष्णुतायाश्च
तैस्तुल्यं चित्तास्पान्नसंशयः ॥ तथा च भगवत्प्राप्त्यामाक्रान्ते तु यः ॥ अरण्ये जायते पंगुः स वै रोगादिपीडित इति ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ पिभुनः पूतिनासः स्यात्सूचकः ॥
पूतिवक्रकः ॥ खत्वाटो मत्सरी ग्रामनास्तिको वेदनिंदकः ॥ भूय एव समाप्नोति तथा नास्तिकं तं हि जः ॥ प्राणिकसैलिकश्चैवं भवति मानवः ॥ प्रतिकूलं गुरोर्यस्तु सोपस्मा
रीच जायते ॥ मृष्टाये को महाभागवातगुल्मी प्रजायते ॥ भगभक्षस्तकुनरवीर्षरोगी च पीडकः ॥ गुरुत्वमिहि जाकोशं वेदनिंदातथैव च ॥ अत्वा भवति दुर्बुधिरधि
रो मानवाधमः ॥ देवदत्तेन दीपेन कृत्वा कर्म सुदुर्मतिः ॥ जायते बुद्धराक्षो वानेन रोगयुतोऽपि वा ॥ तथैव दीनरूपश्च तेन पापेन कर्मणा ॥ हीनवर्णस्तत्काले भवत्यसं
तदुर्मतिः ॥ विरूप एव भवति तथा ॥ विज्ञेय विक्रयी ॥ विनापराधेन तथा कृत्वा पत्न्यधि वेदनां ॥ सराजाभयमाप्नोति व्यवहारे तथैव च ॥ मूलकर्म तथा कृत्वा वशीकरणका
रणात् ॥ द्वेषो भवति लोके स्मिजगतो नात्र संशयः ॥ परिवेता तथा लोके सर्वस्याधिसमन्वितः ॥ अयाज्ययाजकश्चैव जाय ॥ सेवर्णसंकेतः ॥ वेदविक्रयको मूकः कि
तवश्चैव जायते ॥ नास्तिकस्तु रिरिडः स्यात्सर्वधर्मविवर्जितः ॥ अतिमानप्रवृत्तस्तु जायते कुलिते कुले ॥ घपाकपुल्कसादीनां कुलितानामचेतसां ॥ कुलेषु तेषु
जायंते गुरुवृथापवादकाः ॥ घत्रेतुमरणं लोके विषैः सुवस्जंगमैः ॥ इन्द्रिभ्यश्च नस्त्रिभ्याश्च चांडालाद्रात्मना तथा ॥ गृहाधः पतनाच्चैव दुमाधः पतनात् तथा ॥

गोत्र्यभ्रमरणं लोके विज्ञेयं पापकर्मणां ॥ लाडितस्तादिके लोके हरितोहार्यते तथा ॥ हत्वाऽपदमवाप्नोति नात्र कार्यविचारणा ॥ ययत्सरस्याचरति तत्तदस्योपजायते ॥
प्राप्नोति यादृशीं बाधां कर्मणा स्वकृतेन यः ॥ तस्यापि तादृशीं बाधां ते याजन्म निजन्मनि ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन परबाधां विवर्जयेदिति ॥ महाभारते ॥ ये नास्तिकानि क्रिया
श्च गुरुवास्तु लंघिनः ॥ अधर्मज्ञागताचारास्ते भवंति गतायुषः ॥ कुशीलाभिन्नमर्यादानित्यं संकीर्णमैधुनाः ॥ अलयायुवो भवंतीह नरानिरयणामिनः ॥ लोपुमरी
तृणछेरिनश्चरवारीच्योनरः ॥ नित्योच्छिष्टः सूचकश्च नेहायुर्विदते महत् ॥ आयुरस्य विकंतामि प्रज्ञामस्यादेतथा ॥ यउच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायं वाधिगच्छति यश्चा
नध्यायकाले च मोहादभ्यसते हि जः ॥ प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगां च प्रति हि जं ॥ ये च मेहंति पथिवाते भवंति गतायुष इति ॥ शिवधर्मोत्तरे ॥ देवद्वयोपजीवी च स भवे
दपबाहुकः ॥ देवद्वयं स्वयं येन भुक्तं यस्य सरा भवेत् ॥ रत्नैर्बधिरः कुंडः कंडुः सर्वांगदुःखितः ॥ देवस्पर्शनरः कृत्वा परप्रत्ययकारणात् ॥ मिथ्याचारं चरेत् स चादुर्बु
दास्यो भवेन्नरः ॥ देवदासोऽनं शुक्लाष्टहज्जुल्मी च वै च मातुः ॥ सर्वांगकुष्ठातिमिरीनरो भवति पापतः ॥ देवं देवगृहाधृत्वा पंगुश्चांधो भवेन्नरः ॥ मूर्छां भ्रमी स्तरं दे
ष्टापक्षपाती चरी भवेत् ॥ देवावमंता भवति सर्वदा मैथुने रतः ॥ सरापहत सर्वस्वः कुलितः काममोहित इति ॥ बुद्धिगोतमः ॥ देवद्वयोपजीवी ह्योगी प्रतिताय प्रायणा
यज्ञनादलयायुः पत्नी बहुल्ये सत्ये कारामः स्त्रीषः स्वामिना धर्मे नियुक्तस्तदनुष्ठानाशक्ता जलोदरी दुर्बलबाधे बलवता मुपेक्षायामंगहिना व्यवहारपक्षपाती जिह्वा
रोगी स्वयं प्रवर्तितधर्मानुष्ठानछेदने प्रतिपन्नेष्टवियोगः स्वयमग्रभुक् शूलरोगी परिक्षीण मित्रबंधुस्वामिजनावमंता परिभूतबुधिरविधिंपश्यन् भ्रतः कपालप

पा. ना.
१५४

द्विकासूर्याप्रकाशेप्रतिभयाऽरानादिष्टवियोगः लयनायुस्त्वामिमित्रमपचरतः प्रासार्थपरिग्रंशो विभंभापहारी सर्वदुःखाभयगोदुःखकारीगोनासो नितोजकः
सभायांगलगंडी पुष्पस्यैवक्रनासः शिष्टाचीर्णधर्मदूषकः केकराक्षः साधुजनतपस्विदेव हि जगत्तानयोगदेशावक्रास्यस्तडागारामभेतानेनांगहीनः कृत
प्रः सर्वारंभविकलः परस्वाभिलाषी क्षयीस्याच्चोररक्षकः ॥ व्यवहारेष्वमध्यस्थचोरवृत्तिपरस्तयः ॥ वाणिज्यलाभेनोतस्य देशांतरगतस्य च ॥ व्याधिः स्यात्साण
संदेहो मृतिस्तत्रैव पापिन इति ॥ उमामुरेश्वरसंवादे ॥ अकृत्वा स्वलयं तु यस्तथा न्यं प्रवेशयेत् ॥ मरुदेशे भवेद्दृष्टः फलपुष्पविवर्जितः ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं तु दु
रात्मा कर्षको भवेत् ॥ तस्यां ते मानुषो भूत्वा कदाचित्कालपर्ययात् ॥ दृष्टिश्चाधितो मूर्खोऽपि कुलिनः प्रजायते ॥ यस्तु क्षेपेण भावेन स्नेहविच्छेदकारकः ॥ सोऽन
पत्यत्वमाप्नोति तस्य पापस्य कारणात् ॥ न भृशं तिसुरोर्वाक्यं वेदवाक्यं च येन राः ॥ सर्वेषां चैव नास्तिक्यं तेन ते यांति मूकतां ॥ प्रार्थयित्वा तु योगां वै सवत्सां क्षीर
संयुतां ॥ आत्मना पिबति क्षिरं तेनासौ याति चांधतां ॥ प्रसूतं वंशीवनं वनहोरात्वा सर्वंगदाहयुक् ॥ उदरे भूलसंयुक्ते जायते मनुजा धम इति ॥ शिवधर्मोत्तरे ॥ सु
खसुखं ब्रह्मणीस्त्वित्रीगरदोमतको भवेत् ॥ जिह्वावक्रव्रणी द्रव्यदुःखकारी भवेन्नरः ॥ आसीकासी ज्वरी सर्वगात्ररोगी मृतप्रजः ॥ मृतपुत्रोऽप्यबन्धुः स्याद्यो देहि
परसंतति ॥ परवितविनाशं यः करोति स वि सर्पवान् ॥ अकारणार्थमपत्नीत्यागी स्याच्च जलोदरी ॥ वेत्यां कुलवधूं कृत्वा वर्तते यो नराधमः ॥ भक्तं भोतुमशक्ता
श्वमंडपानेन जीवति ॥ परेषां चेतसः कुंराकारी भवति मानवः ॥ क्षयीज्वरी प्रमेही च गुल्मी दाही भगंदरी ॥ रजस्वलां त्यं चंडाकपापिष्टपतितैः सहा व्यवहारीषु

प्रा. अ. १३

१५४

परद्रव्याण्यभिधायंस्तथा त्रिष्टयं निजं तयन् ॥ विनया विनिजेशी च जायते त्यागयोगो विदुः ॥ पुरुषो नृनवादी च पिशुनः पुरुषताया ॥ अजिबुध प्रलापी
च मृगपक्षिणु जायते ॥ अदनादान निरनः परदारोपसेवकः ॥ हिंसकश्चाविधानेन स्वावरं पूजयति ॥ अथवा नातिविश्वकर्मकलावि ॥ उमा
महेश्वरसंवादे ॥ श्वपाकपुल्लं सादीनां कुलितानां मन्त्रेण संता ॥ कुलेषु तेऽभिजायंते गुरुवृत्तावमानिनः ॥ गुरुणा द्युननुज्ञातो यो वेदाभ्यासमाचरेत् ॥ स प्रजाति
विहीनेषु जायते भुवि मानवः ॥ अधर्मधर्ममित्याहुर्ये मोहवशा मागताः ॥ ते च कालकतोद्गाः संभवन्तो ह मानुषे ॥ निर्मोहानिर्वर्षे रास्ते भवन्ति नराधमाः ॥ स्कारेणाग
रखंडे ॥ प्राप्नुवंति कुदेशे च जन्मयेते तु वादकाः ॥ स्वामिदोहरताये च कुबुले जन्मना मुयुः ॥ अदत्ताये तथा भ्रंति पितृदेवहिजातिषु ॥ दुर्भिक्षे जनतापे च कुदेशे जन्मना
मुयुः ॥ ये तु कुर्वन्ति रं पत्योर्वियोगं सानुरागयोः ॥ विरूपात्रममाणाश्च सर्वलोकविवर्जिताः ॥ दृष्टिजायया भ्रष्टा भवन्ति विगतायुषः ॥ कन्याराने च विघ्नयोर्विक्रययः
करोति वा ॥ सकन्याकेवलाः सूतेन पुत्रं केवलं क्वचित् ॥ जायंते ताश्च बंधव्योविधवा दुर्भगाः क्वचित् ॥ प्रभासखंडे ॥ ये न दत्तं नरेः किंचितेषां चिह्नं दृष्टि ॥ जायंते रो
गिषो रोगा हिंसाः कुलाश्वामनाः ॥ पुत्राः कलहाक्राताः परदारोपसेवकाः ॥ महाराजककर्माणः कुचलाः कुशरीरिणः ॥ कुदंताश्च पलेलुब्धा मूर्खानिष्ठरभाविजः
दानहीना भवन्त्येते देवब्रह्मस्वभक्षका इति ॥ स्कारेरेवाखंडे ॥ पितामाता गुरुर्भ्राता अन्यो वा विकले द्रियः ॥ भवन्ति नादृता मैस्ते भवन्ति नराधमाः ॥ इह मानुषलोके
स्मिन्नीनां धास्ते भवन्ति हि ॥ येत्यजंति स्वकां भार्यां मूढाः पंडितमानिनः ॥ ते यांति नरकं पोरं तां विस्मना त्रसं रायया तत्र वर्षशतं स्यांते इह मानुषतांगताः ॥ दुर्भिक्षादुर्भगश्च
वरीदः संप्राजयते ॥ जायते गृध्रसीयुक्तः परमार्योपसेवकः ॥ गङ्गहो नृनवादी स्यान्मूकश्चैव गवानृते ॥ अन्नं पर्युषितं विप्रेरदं हे कुलतां ब्रजेता मासूर्यादपि जायंते यो देवाश्च व

१५४

जाविमृगपक्षिणां॥ चंडाकपुल्कसानांच ब्रह्महायोनिमृकति॥ नंदिपुराणे॥ नरकेषु क्रमेणैव ब्रह्महापात्यते नरः॥ कल्पं कल्पं ततश्चांते छावरश्च प्रजायते॥ तृणगुल्मलताव
ल्ली॥ वीरुद्रुमविभेदतः॥ तृणाभेदास्त्रैगणिता गुल्मभेदास्तथामताः॥ लताभेदाश्च निःसंख्या वल्लीभेदास्तथैव च॥ वीरुद्रुमास्तसंख्याता असंख्याद्रुमजातयः॥ तेषांच दे
राभेदेन देवभेदेन वाप्यथा॥ सरीसृपादिभेदेन तत्र भुक्त्वा तु पातकं॥ मृगेषु जायते मयोभेदे रगणितैस्ततः॥ तत्रापि भुक्त्वा स्वकर्म जायते पशुयोनिषु॥ तत्रापि श्रेष्ठिकं भोगं
भुक्त्वा ते गोत्वमाप्नुयुः॥ मुच्यते पशुजन्मभ्यस्ततो जायेत मानुषे॥ तत्रापि नियमो नास्ति श्वपाकाद्येषु जायते॥ विप्रांतेषु मनुष्येषु जायते पातकी नर इति॥ शिवधर्मेतिरे॥
एवं पापविमुक्ताश्च सावरोषेण कर्मणा॥ ततः क्षितिं समासाद्य जायंते देहिनः पुनः॥ तत्रानुभूय दुःस्वप्नि जायंते कीदृयो निषु॥ मृगदुःस्वपतिकर्म जायंते पशुयोनिषु॥
पशुयोनिं समासाद्य पुनर्जायंति मानवाः॥ एवं योनिषु सर्वास्तु परित्याम्य क्रमेण तु॥ कालांतरवशां चांति मनुष्यमतिदुर्लभं॥ उत्तमं चापि मातुष्यं प्राप्यते पुण्यगौरवा
त्॥ विचित्रागतयः प्रोक्ताः कर्मणां गुरुलाघवात्॥ ततो मनुष्यतां प्राप्य व्याधिभिल्लत्र पीडयतो कुष्ठरोगेण घोरेण ब्रह्महत्यां प्रयोजयन्निति॥ मार्कंडेयपुराणे॥ अशस्त्रं पु
रुषं हत्वानरः संजायते स्वरः॥ क्रिमिः स्त्रीवरहंतश्च बालहाचोपजायते॥ वृषस्य वृषणो छित्वा षडेवं प्राप्नुयान्नरः॥ परिहृत्य ततो भूयोजन्मना मेकविंशतिं॥ क्रिमिकीटपतंगे
षु स्थितस्तोयचरेषु च॥ गोत्वं प्राप्य च चंडालपुल्कसारिजुगुप्सितः॥ पंग्वं धवधिरः कुशीयश्मणा च प्रपीडितः॥ मुखरोगाक्षिरोगैर्वारिगैरन्यैश्च बाध्यते॥ अपस्मारी च
भवति शूलं चैव गच्छति॥ एष एव क्रमो दृष्टो गोसूतवर्णारिहारिणां॥ विद्यापहारिणां चैव निश्चयभ्रंशिनां गुरोरिति॥ ब्रह्मपुराणे॥ यत्तत्तरोद्रसमाचारः सर्वभूतभयंकरः॥

हस्ताभ्यां यद्विवापड्यारज्ज्वा दंडेन वा पुनः॥ लोहेस्तं भैरुपाये वर्जितं तं स्ताडयतेऽनिशं॥ हिंसा र्थान् कृतप्रज्ञ उद्देजनकरः सदा॥ एवं शिलसमाचारो नरकं प्रति पद्यते॥
स चेन्मानुषतां गच्छेद्यदि कालविपर्ययात्॥ वधबंधपरिक्षिप्तः कुले जायेत सोऽधमे॥ लोकदंष्ट्राधमः पुंसां स्वयंकर्मफलैः कृतैरिति हिंस्वकर्म विशेषफलाभिज्ञं रवलि
खितां र्थां रविना नि॥ अत उर्ध्वं बहूनि वर्षे सह स्वर्णियम विषये कुंभीपाकरो रवादिषु स्थानेषु दुःस्वान्यनुभूयेह जातानां मिमानिलक्षणानि भवन्ति तद्यथा ब्रह्महा
कुशीगोघ्नश्चाध अनेक रोगिणश्चेति॥ यमः॥ असुधानां च पापानां पतितानां च कर्मभिः॥ अस्तीर्णानां च तिर्यक्काइहे भवति लक्षणं॥ इह दुःस्वरितैः केचिक्वेचित्सर्वकृते
स्तथा॥ प्राप्नुवंति दुरात्मानो नरारूपविपर्ययं॥ हिंसे प्रकुष्ठिनं विंशत्युत्तरं स्वर्णहारिणं॥ व्यंगाश्चाधर्मिणश्चैव जायंते प्राणि हिंसका इति॥ हारीतः॥ कुनखी भू
णहा ब्रह्मघ्नः कुशीपरदुःस्वराभ्येनो नित्याधाः परातिरता रीर्षरोगिणो दृष्ट्यपहर्तारो धाः भोत्रापहर्तारो वधिराः वाचोपहर्तारो मूकाः॥ एवं ग्राह॥ यदंगं पीडये
ते येन तेन हीनो भिजायते॥ नाकत्वालभते किंचिच्छुभं वायदिवा शुभं॥ इति॥ कश्यपः॥ क्षयीत्यास्तत्र मरणे अशोवान् नृवधे पिव॥ जलोदरयुतः स त्स्यात्स नारीणां
च हिंसकः॥ परातुपस्ताडयति विसर्पसंभवे न्नरः॥ पिडामप्रिबकर्त्ता च धनुर्व्याधिर्धनुग्रहात्॥ पादकीली स भवति पराहंता च यो भवेत्॥ स गङ्गरी दारयति यो वृ
क्षानति विस्मृतान्॥ भूलेन शूली भवति मनुष्याणां च हिंसकः॥ असुगवासा स भवति यस्तु हिंस्याद्दृढान्यशूनं॥ नक्रां ध्वं जायते तस्य योगवानेयनद्वये॥ करोति शूल
प्रसेपं पूर्वमावप्रचेदित इति॥ व्यासोपि॥ पितृहायातिपैशाच्यं जात्यं धोमातृघातकः॥ प्राप्यंगं मृगशावं वा हत्वा ध्वं यो मुत प्रजः॥ असाध्य रोगी बालघ्नो क्षयीत्या

सर्वजीवहा॥गात्ररुद्धीव्रणीस्त्रित्रीविसर्पपिरघातकः॥नेत्ररोगोभवेत्स्ययोन्येषांरुष्टिघातकः॥परेपारसनाखेराजिक्हास्यव्रणवान्भवेत्॥कृतघ्नःस्फुटिताक्षोवा॥
तृतीयज्वरसंयुतः॥चातुर्थकोवाशीतोष्णज्वरीस्यास्ततज्वरी॥ग्रामेवनेवाजंतूनांभ्रिभिर्योभीतिमर्पयेत्॥भयोद्देगकरोन्येषांपाषाणेनाथघातकः॥तकघातीन्सं
भ्रतःकुलेषुधनिनांनरः॥गलादेशांतरंतेषांतत्ररोगोमहाभवेत्॥वृद्धगौतमः॥दृष्टेतेतादृथायस्तसनाडीव्रणवान्भवेदिति॥वायुपुराणे॥भवेत्कुटितपादस्तयो
मिह न्याइनस्पतीनाप्राणिहिंसापरोजंतुथातीवाहतसंततिः॥मुखेकण्व्रणीस्त्रित्रीवंध्योवास्याद्विसर्पवान्॥वर्माकेतुखनित्वायोहतिवायुभुजोनरः॥गज्व
र्माचरीचस्याराज्यापूर्वकर्मणः॥भ्रूणहाछिन्नहस्तःस्याद्गृहणीवान्पत्यहेति॥विष्णुधर्मोत्तरे॥यंकंचिद्भ्रातृपितृप्राणिनांभृगुनंदन॥मांसंभुक्तातुधर्म
ज्ञभवतिहगरातुरइति॥इतिहिंसारोषप्रकरणं॥अथापेयपानाभक्ष्याभक्षणकर्मविशेषाद्योनिविशेषः॥तत्रशिवधर्मोत्तरे॥क्रिमिकीटपतंगानांविजुनांचैवप
क्षिणांसुरापःप्राप्यतेयोनिपूर्वकर्मनुसारतःइति॥उमामहेश्वरसंवादे॥मद्यव्यसनिनोयेचयेमयंसेवयतिच॥शालांतुकारयेचस्तमद्यपानंदरातयः॥म
द्यविक्रयिणोयेचमयंयेक्रीणयंतिच॥पिबंति येनरादेवितेसर्वेसमभागिनः॥तेरौंडिकावाचंउलालुब्धकामस्त्यघातकाः॥दासत्वेनैवस्तप्राणिजायंते
युतथाधमाः॥तिर्यं चोपि समुत्पन्नायथा मृत्युमुपागताः॥मद्यपानरतायेचभृणुतेवांगतिंभुभे॥षष्टिवर्कसहस्राणिक्रिमिर्मूलामहीतले॥क्रिमियोनिक्षये
भूतेपापंतुकथयाम्यहं॥धानयोनिरातंगेजंजंबुकंपंचविंशतिं॥मद्यपानरतायेतुकांगतिंयांतिस्तत्रतो॥भूदस्यचेदृशंपापंमद्यपानतरस्यच॥विप्रस्यकथयिष्या

प्यवत्याभुक्ताकुष्ठज्वरीभवेत्॥अनपत्योररिद्विभ्रविधस्तस्यविषप्रदः॥निषिध्यवस्तभोगेनमोहयेद्यःपरान्पुमान्॥परोपदिष्टज्ञानोनाभवेदुन्मत्तकोपिवा॥ऋणे
दत्त्वाधिकं वृद्धियोगृह्णातीहमानवः॥समूखाधनिनांचंशेव्रजेदेशांतरेततः॥वाणिज्यलाभस्तत्रैवनास्तितस्यनरस्यैव॥अमुरव्यामुरव्यकारीयःसज्वरीभ्यास
कासवान्॥सर्वोगरीपापोन्नहेष्टामृतसमंगवानिति॥उमामहेश्वरसंवादे॥मृष्टान्नेनयआत्मानंपोषयंतिनराधमाः॥बालानांवीक्ष्यमाणानामदंत्यन्नमतिस्तु
हं॥बहुतंन्नतपस्तपमरतीकंचब्राह्मणे॥आत्मेवपोषितोयेस्तत्सापंकथयाम्यहंयत्रदेशेत्वनावृष्टियत्रवायुस्तमुद्भवः॥तस्मिन्देशेक्षधार्ताश्चजायंतेपाप
कर्मणइति॥पद्मपुराणे॥यस्तुविप्रत्वमुत्सृज्यक्षत्रधर्मेनिषेवते॥ब्राह्मण्यत्सपरिभ्रष्टःक्षत्रियोनोप्रजायते॥वैश्यकर्माचयोविप्रोभोभमोहव्यपाश्रयः॥सद्दि
जोपैश्यतामेतिभूदकर्मकरोतियः॥स्वधर्ममुच्यतेविप्रःसहिभूदत्वमाप्नुयात्॥क्षत्रियोवामहाबाहुर्वैश्योवाधर्मचारिणि॥स्वानिकर्माप्यपाकृत्यभूदकर्मनिषेवते॥
स्वस्थानाच्चपरिभ्रष्टे॥जायतेवर्णसंकरः॥ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःभूदोवायैपितादृशः॥भूदान्नेनोदरस्तेनम्रियतेयदिपुत्रक॥ब्राह्मणःभूदतामेतिनास्तितत्र
विचारणेति॥मार्कंडेयपुराणे॥ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःस्ववर्णपाणिसंग्रहं॥अकृत्वात्वन्यजातेस्तपतंतिनृपसंग्रहान्॥यस्ययस्यास्तदीनायाःकुरुतेपाणिसंग्रहं
॥अकृत्वावर्णसंयोगंसेपितर्जभाभवेत्॥इति॥अथविशेषेणकर्मविपाकः॥तत्रहिंसाविशेषाद्योनिविशेषाः॥मनुः॥स्यांयायोनिंचजीवोयंयेनयेनचकर्मणा
॥कमशोभ्रातिलोकेस्मिन्नेतत्सर्वंनिबोधमे॥बहुचवर्णगणान्पोरान्नरकान्प्राप्यतस्तणात्॥संसारान्प्रतिपद्यंतेमहापातकिनस्तस्मान्॥चभूकरस्वरोद्गाणंगो

यानान्युद्धः पशूनजः॥ यदा तदा परद्वयमपहृत्य बलान्नरः॥ अवश्यं याति तिर्यक्कंजग्धा चैवाहुतं हविः॥ स्त्रियोप्येतेन कल्पेन इत्यारो वमवाप्नुयः॥ एतेषां मेकं
 तूनां पत्नीत्वमुपयांतिताः॥ याज्ञवल्क्यः॥ हीनजातो प्रजायेत परस्नापहारकः॥ पत्रशाकं शिखी इत्यागंधान् चुखुरी शुभान्॥ मूषको धान्यहारी स्याद्यानमुद्धः
 फलंकपिः॥ जलं पूवः पयः काको गृहकारी ह्यपस्करं॥ मधुरं शः पलंगुओ गंगो धाग्निं वक्तुं तथा॥ स्त्रित्री वस्त्रं रसं श्वान् चोरी लवणहारकः॥ प्रदर्शनार्थं मेतुम
 योक्तं शेषकर्मणि॥ इव्य प्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयस्ति॥ मार्कंडेयपुराणे॥ न्यासापहर्तानरका हि मुक्तो जायते किमि॥ धान्यं यवांस्तिलान्माषान्कुलित्वा न्सर्प
 यांश्चणान्॥ सस्यान्यन्यानि वा हत्वा महाजंतुरचेतनः॥ संजायते महावक्रो मूषको वज्रसन्निभः॥ भोचनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः॥ इत्यादुग्धं तु माज्जो रोजा
 यते नरकाच्युतः॥ तिलपिण्याकसं मिश्रमन्नं हत्वा तु मूषकः॥ घृतं हत्वा तु नकुलः काको मद्गुरजामिषं॥ विषेनो मार्गा मिषं हत्वा चोरी लवणहारकः॥ चोरयित्वा पयश्चा
 पिबलाकासं प्रजायते॥ यस्तु चोरयते ते तैलं तैलपायी प्रजायते॥ मधु हत्वा नरो रंशो घृतं हत्वा पिपीलिका॥ चोरयित्वा तु निव्यापान् जायते गलगंडकः॥ आसनं चो
 रयित्वा तु तितिरित्वमवाप्नुयात्॥ आपो हत्वा तु पापात्मा वायसः संप्रजायते॥ इते कां स्ये च हारीतः कपोतोरौष्यजे हते॥ जीवजीवकतां याति स्तवस्त्रपहन्नरः॥
 चुखुरिः शुभान्वाधान् सस्यं हत्वा शशो भवेत्॥ पंडपलालहररेणे काष्ठद्रुणकीटकः॥ पुष्पापहृद् हरिद्रश्च पंगुयोनापहारकः॥ शाकहर्तान्विहारो तस्तो यहर्तान्वचात
 कः॥ भूहर्तानरकाः सुत्कारौ रवादिन्स रा रुणान्॥ तृणगुल्मलता वल्ली त्वक्सारतस्तो गत इति॥ गौतमः॥ अनृत वाक् सचल जिह्वो मुहुर्मुहुः संलग्नवाक् जलोदरी
 दरसागी कूटसाक्षी श्रीपरी उच्छूनजं घनचरणी विवाहविभक्तकर्ता छिन्नोष्टः अवगोरणा छिन्नहस्तश्च तुष्यथे विष्मूत्रविस्सर्जने मूत्ररुद्धी कन्यादूषकः षंडः ईर्ष्या

लुर्मशको न्यासापहर्ताः नपत्नोरत्नापहार्यं त्यं तरिद्रो विद्या विक्रयी पुरुषमृगो वेदविक्रयी पुरुषमृगो वेदविक्रयी दीपी बहुयाजको जलपूवः अयाज्यया
 जको वराहोऽनिमंत्रितो जीवायसो मृष्टे कंभोजीवानरः इतस्ततो भ्रन्माजोरः कक्षवनदाहीरवद्यो तो दारका न्वार्यो मुखविगंधः पर्युषित भोजी हामिः अना
 दापी बलि वदेमि लरिचमरो म्युत्सादि मंडलकु ही भूराचार्यः श्वपाको गो हर्ता सर्पः स्नेहापहारी क्षयी अन्नापहार्यो जीर्णानापहारी मूकः जलहारी मत्स्यः
 क्षीरहारी बलाका परद्व्यापहारी परमेष्ठ इति॥ शंखलिखितोऽवेशमापहारी भद्रिः पस्जलापहारी शुशुमारः सस्यापहारी केपोतः कन्यापहारी वायसस्ताम्नाप
 हारी वल्लुलः अश्वपहारी मेतः शास्त्रापहारी जड छत्रापहारी कारंडवः गंधापहारि पतंगः ध्वजापहारी ककलासः शाकापहारी पशुः शय्यापहार्य शयनः पुष्पापहारी
 दुर्गंधि फलापहार्य फलीदिपापहारी कौशिको भूभ्यपहारी नकुलहि विडालाखूना मन्यत मरति॥ यदा तदा पि पारक्यं स्वल्पं वा यदिव बहू॥ इत्वा वेयोनिमाप्नोति
 ततद्रोगानुरूपत इति॥ स्तेयकर्म शेषफलानि॥ तत्रैव विष्णु धर्मेतिरे॥ मणिमुक्ता मवालानिरत्नानि विविधानि च॥ अपहृत्य नराराज स्तायते हेमकर्तृषु॥ यदा तदा
 परद्वयमपहृत्य बलान्नरः॥ प्राप्नोति भृगुरादूल मानुष्य भारवाहितां॥ धान्यचोरो गहीनः स्यादत्यग्रे मिश्रक इवेत्॥ व्याधितश्चान्नहर्ता स्यान्मूको वागपहर
 कः॥ वस्त्रापहारी स्त्रित्री स्यात्पंगुश्चाश्वापहारकः॥ अंधश्च जायते लोके गां हत्वा च नराधमः॥ वस्त्रभोज्यापहर्तो रेतथानग्रं बुभुक्षितो॥ रत्नापहारी भवेति तथैव
 हीनराधम इति॥ वायुपुराणे॥ वातव्याधियुतले पीतधाकुटी नरो भवेत्॥ ब्रह्मणरवर्णहारी च प्रमेही जायते नरः॥ प्रस्विन्नपाणि पादः स्याद्योहरे तरसादिकं॥ अ

नचोरोभवेद्यस्तसोक्तस्माज्जायतेरुशः॥स्वपोषधातीवाक्यं च हत्वा मर्त्यः प्रजायत इति॥उमामहेश्वरसंवादे॥धान्यचोरस्तहीनांगस्तृणहर्ता तु वा पुनः परद्रव्यापहारी च भृत्यानां वृत्तिजीवकः॥अन्नं क्षेत्रं गृहं वापि परद्रव्यं हरंतिये॥सुवर्णमणिमुक्तादिवस्त्राण्याभरणानि च॥आसनानि विचित्राणि धनं धान्यमुपस्करं॥ये हरंतिनरानित्यं परद्रव्याणि मोहिताः॥इह लोकमृतानां च तेषामेष विधिः स्मृतः॥नग्राहीनाक्षधार्ताश्च कुचेलादुःखिताः सदा॥बन्धुभिः परिभूताश्च भोग्यभोगविवर्जिताः॥वस्तूनि प्रार्थयिष्यंति रासवृत्तिमुपागताः॥ये हरंति च तूर्याणि वायानि विविधानि च॥तेन पोषेन ते देवितिर्यक्त्यांति मानवाः॥इत्थामन्हादिवाद्यानि सल्लरीपटहानि च॥तेन पोषेन ते मूढा बाधिर्यंति मानवाः॥कांस्यकंसुरजं वंशं वीणां तु वं विलंतथा॥ये हरंति च पोषेन पिशाचास्ते भवंति च॥पटहं लेपनं चैव तथा संपुटकांश्च ये॥हरंति पुस्तकं ये तु तेन ते यांति मूकतां॥प्रासारेषु च ये देवि हरंते शिपिकां नराः॥गृहेषु चैव विप्राणां तेन ते यांति चांधतां मिति॥रांस्वलिखितो॥सुवर्णस्तेयी कुनरवी वस्त्रापहारी स्वत्री हिरण्यापहारि रद्गुणस्ते जसापहारी मंडली स्नेहापहारी क्षयामयी अजीर्णवान्नापहारी वागपहारी मूकः पांडुरोगी शिपहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्च ररिद्रः कर्मफलविशेषेण कुंडलं दण्डं पगुररिद्रः संजायंत इति॥यमः॥द्रव्योपधापहर्ता च दीर्घरो गिलमाप्नुयात्॥धान्यचोरो व्रणी च स्यात्कासी भक्तापहारकः॥गलगंडी गणद्रव्यहर्ता भवति मानवः॥विधृतिर्बलहर्ता च चास्यान्मांसापहारक इति॥स्कांदेरे वा खंडे॥मानकूटं तुलाकूटं कूटं साक्षिं वरंतिये॥नरकं ते भूतामिस्ते प्रपच्यंते नराधिप॥गता साहस्रिकं कालमुपित्वा तत्र ते नराः॥इह शत्रुगृहे प्रुक्षालभते काल

मिमद्यप्यदुरात्मनः॥काको भूत्वा चिरं देवि विष्टा भक्षस्त जीवति॥वर्षाणां द्वादशे पक्षे रज्जीवे साप कर्मकृत्॥स्वमांसे परमांसेन यो देही वृद्धि मिच्छति॥तस्य ये निशतंगत्वा शरीरं बाधितं भवेत्॥व्यासयोनिषु जायंते नरा मांसस्य भक्षकाः॥व्याधि रोगशतैर्युक्ता जायंते तासु कर्मणेति॥मनुः॥किमिकीटपतंगानां विदुजां चैव पक्षिणां॥हिंसाणां चैव सत्वानां स्फुरापो ब्राह्मणे भवेदिति॥विष्णुरपि॥अभोज्यानां च भोजने अभक्ष्य भक्षणे किमियोनिमिति॥बुधगौतमः॥विप्रवृत्तिविलोपेन र्दुरः ससजन्मनि॥निषिद्धान्तु यो भुङ्क्ते मर्कटः सो भिजायते॥कीटादीं शीतलान् शीमत्स्या शीया चितान् भुक्॥आमंत्रणं विना भुङ्क्ता परान्नं का कतां क्रजेरिति॥स्कांदेरे वा खंडे॥पापशेषानुभवति स्फुरापः स्या वदंत क इति॥शिवधर्मोत्तरे॥अभक्ष्य भक्षि गंडमालीति॥शखलिखितो॥अभक्ष्य भक्षि गंडमालीति॥कवयपः॥स्फुरापो ललज्जि ब्रह्म इति॥अथ स्तेयकर्म विशेषाद्योनि विशेषाः॥तत्र मनुः॥तूत हि सरदानां चतिरश्वा बालु चारिणां॥हिरवाणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः॥संयोगं पीतैर्गत्वा परस्यैव च यो धितं॥अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः॥मणिमुक्ताप्रवालानि हत्वा लोभेन मानवाः॥विविधानि च रत्नानि जायंते यो हर्तृषु॥धान्ये हत्वा भवत्याशुः कांस्यं हंसो जलं पूवः॥मधुरं वाः पयः पाकोर संश्वान् कुलो घृतं॥मांसे गृध्रो बभ्रुमनु स्तेलं तैलवकः खगः॥सीरहारस्तलवणं बलाका शकुनिर्दधि॥कोरो यंति निरिहत्वा क्षौमं हत्वा तु र्दुरः॥कार्पासं तांतवं क्रौंचो गोधागां वल्गुच्छागुडं॥क्षुत्तुरीशुभानां धान्यत्र शाकं तु बर्हिणः॥अवित्ततान्नें विविधमकृता न्नं तु राख्यकः॥बको भवति हत्वाग्निं गृहकारि रूपस्करं॥रक्तानि हत्वा वासां सि जायंते जीवजीवकाः॥वृको मृगे भक्ष्या प्रोभं फलपुच्यं तु मर्कटः॥स्त्री मृगस्तो कको वारि

कर्मजातेन मोहिजाः॥ आभूत्वा कल्पासस्तु जायते मानवस्ततः॥ मात्रापत्यं समुत्साद्य ततो जायेत मूषक इति॥ नारदपुराणे॥ चिंतयेद्दीक्षयेद्दक्षिणनीवास्ततो न च वा॥ विष्णुवा
 त्त्रार्तुभार्याचारुगुरोर्भार्याचतुष्टयं॥ सयातिनरकंधोरं संचित्य स्वसति मपि॥ हृद्वाहि प्रमहाद्येतायः शोभं क्रजेतेनरः॥ तस्य सर्वकृतं पुण्यं वृथा भवति नान्यथा॥ पुण्यस्य सं
 क्षयात्पापीपाषाणश्च भवेत्प्रवृत्तिरिति॥ व्यभिचारिणी प्रतिवराहपुराणे॥ ततः शुनिभवेत्पश्चात्सुकरीचततः परं॥ कर्मक्षये ततः पश्चान्मानुषीकुलितो भवेत्॥ न च सौख्यमवा
 प्रेति तेन दुःखेन दुःखितेति॥ तृण गुल्मलतानां चक्रव्याहंरंष्टिणामपि॥ कुर कर्मरतानां चक्रमंशोरु रुरुतल्पगाः॥ हिंसा भवंति क्रव्यादाः क्रमरोः॥ भक्ष भक्षिणः॥ परस्य
 राहिनो मत्स्याः प्रेत्यान्यस्त्रीनिषेवका इति॥ अगम्यागमनविरोधात्फलविशेषाः॥ पद्मपुराणे॥ उदरव्याधियुक्तस्तथा गुर्वंगनागमे॥ आचार्यभार्यागमने भगंदरसु
 तो भवेत्॥ तथा पापेन महता गुल्मीत्याहं त्यजागम इति॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ पंडुश्च जायते लोके दाराति क्रमकारकः॥ परसुं सिप्रसक्ता च तस्य भार्या तथा भवेत्॥ कुही भव
 ति धर्मज्ञ उपहृत्य तथा स्त्रियं॥ लिंगव्याधि मवाप्नोति वियानो मैथुने रताः॥ गां च गत्वा द्विजश्रेष्ठ लिंगनारा मवाप्नुयात्॥ दृष्ट्वा परस्त्रियं न ग्रां नरो दुष्टेन चेतसा॥ जात्यं
 धत्वमवाप्नोति परलोके न संशयः॥ अवकीर्णं च भवति लिंगव्याधिसमुन्वितः॥ प्रकीर्णमैथुने विप्रः क्लीबो भवति वैद्विजेति॥ रां स्त्री स्त्रितो॥ पर्वमैथुनी प्रमेही
 पुरुषो व्याधिपीडितः परदारगाम्यगुत्तरारगो ह्यवकीर्णो हि स्वमखिराभिर्मूत्रमेहो स गौत्राभिगामी मयपत्नीगामी स्त्रीपरीमातृपितृभगिनीगाम्यबीजीधर्मप
 त्यामास्ये प्रवर्तकः स्वत्वाटः॥ आत्मभगिनीगाम्यवकीर्णो स्त्रीपरीवध्रीमधुमेही च॥ वृद्धबोधायनः॥ गां गत्वा मधुमेही स्यान्मूत्रकृद्भी चतुष्परं॥ मधुमेही खराश्वा

दिगामी भवति मानुषः॥ सवर्णागमने स्तु पितृवा न्यां दुरोग्यथा भं त्यजागमने मर्त्ये जायते नात्र संशय इति॥ वृद्धगीतमः॥ धर्मपत्नीं गुरोर्गत्वा वृश्चिको भुजगत्स
 वा॥ पक्षिरंष्टिमुगव्याकक्रां व्यादो पितृनोऽसकृत्॥ तथामनुभूयतां प्रासः क्षयीकुष्टी तथा भवेत्॥ महोदरी प्रमेही च दुश्चर्मोऽपि भगंदरा॥ चराति सारीराही च पारराही
 क्रिमव्रणी॥ कृत्वा तु मातृभगिनीदारेषु मधुमेहवान्॥ कन्यागाम्यश्मशूलि प्रमेही मूत्रकृद्भूयति॥ कन्यां च गोत्रजां गत्वा वातुहीनो भवेन्नरः॥ स गौत्रं च सवर्णं चिग
 त्यास्याच्छीपरीनरः॥ मतरं च स्वसारं च गत्वा स्त्रीपद्य जीवकः॥ अतिस्त्रवीयपारस्योच्छ्रृंगः स त्विभार्यगः॥ मूत्रकृद्भी तथा जिह्वा स्नुषा गोमुष्कवृद्धिमान्॥
 रजस्वलाभिगामी च चंडालीगमने रतः॥ दाहज्यरी भवेन्मर्त्यं अंत्यजन्मसु गुल्मवान्॥ गत्वा तपश्चिनीं नारीं गुर्वीणं मूत्रकृद्भूयति॥ स्याद्दामयावी भवति विधवा
 गोत्रमरीयुतः॥ प्रमेही मूत्रकृद्भी च शूली मर्त्ये भिजायते॥ परदाराभिगामी च प्रमेही गुरुदारवाः॥ दासीगामी क्रूरकर्मा सराकामरतो भवेत्॥ स्वजातिपरना
 रीगः कुही मर्त्ये भिजायते॥ वक्रमैथुनकर्ता च खल्वाटोक्ष्ययतेनरः॥ गत्वा तु महिषीराजः पंडो भवति मानवः॥ नेत्ररोगी भवेत्प्रेक्ष्य नितरां परयोषितः॥ बहुते
 यापिता मेकपत्नीगः रवं अतां व्रजेत्॥ स्वदारेभ्यो न्यतो दक्ष्यन्नस्य केशः प्रजायते॥ पुंश्च ल्यो योषितो बाल रंडास्कर्वधिरा अपि॥ दास्यो वादीर्षरोगिष्यो दृष्टि
 हीना भवंति ता इति॥ अथ पुराणे॥ परदारेषु ये वापि चक्षुर्दृष्टं प्रयुजते तेन दुष्टस्वभावेन क्लीबत्वमुपयांति वै॥ पशूंश्च येऽभिब्रजंति ये वै च गुरुतल्पगाः॥ प्रकी
 र्णमैथुना ये च क्लीबा जायंति तेनराः॥ इति॥ तदेवं कानि चिच्छास्त्राप्युदाहृत्य कियानपि कर्मविपाके॥ निरूपितः॥ अनये च दिशा विपाकां नराण्युन्नेयानि नदि

निःशेषेण केनचिदुदाहृतं शक्यते। तदुक्तं विष्णुधर्मोतरे। उक्तस्तवेमास्तु मयातिरश्वां या योनयो यानि च लक्षणानि। शक्यानि कार्त्तनेन भयानवक्तुं या योन
यश्चैव नराधमानामिति॥ अशक्तिः कर्मो न त्यातु। यत्पुण्यतिपातकादिनिप्रकीर्णं कां तानि पापानि दशविधत्वेन विष्णुना संकलि तानि तथाप्यतिपातका हि जा
त्यपाधावेवं तत्संकलनं पापव्यक्तिनां तु स्वरूपतो दशकालकर्त्रवस्थादिभेदाच्चेने यन्नास्ति। यदा कर्मणामेवे यत्नानास्ति तदा तद्दिपाकानामि यत्तादुरापा
स्ता। एते कस्य कर्मणो बहुविपाकत्वस्मरणात्। उदाहृताश्च बहुविधविपाकाभिधायिकाश्चरूकरे त्यादि स्मृतयः॥ तथा च तेषां निशेषेण कथनं मनसापि
चिंतायुतमशक्यमतेरि उच्चात्रं प्रदर्शितं॥ तत्र विपाकाभिधानं संवेप्यमाणेभ्यः पुरुषं निवर्तयत्सं चितेषु बोद्धे गंजनयन्निषेधेषु प्रायश्चित्तविधिषु वार्थ
वादतयान्वेतीति पूर्वमसिंहितं॥ तत्र निषेधा आचारकांडे प्रयंचिताः॥ प्रायश्चित्तविधयश्च प्रायश्चित्तकांडे। तानि च प्रायश्चित्तानि संचितविषयाणि। प्रा
रब्धेतु विचारणीयं किं प्रायश्चित्तं तनेति तत्र तावदस्तीतिके विराहः॥ उदाहरंति वचनं। पूर्वजन्म कृतं पापं व्याधिरूपेण बाध्यता तच्छांतिरोषधैर्हर्तैर्जपहो
मार्चनारिभिरिति। ननु नेतद्युक्तिसहं। तथा हि। निषिध्यस्य कर्मणः प्रायश्चित्तं निवर्तनीयं यदा फलमारब्धं तदा कर्म त्वदशा मतीत्य फलदशायां प्रविष्टं न च फ
लस्य प्रायश्चित्तं क्वचित्सिद्धमस्ति। नायं दोषः॥ फलदशायामपि कर्म त्वस्यात्यंतिक निवृत्त्यभावात्॥ अन्यथा पापकर्मणः फलमिति व्यवहारानुपपत्तेः॥ अथ
वा प्रायश्चित्तसदसद्भावश्चास्त्रेकसमधिगम्यः॥ शास्त्रं च फलस्यापि प्रायश्चित्तं प्रोते। उदाहृतं च शास्त्रं तच्छांतिरित्यादि। तस्मात्तारब्धफलस्याप्यस्त्वैव प्राय

मोक्षितं। कुनरवी स्वर्णहारी स्यान्मूकः पुस्तकहारकः॥ फलान्याहरतोऽपत्यं निश्चयेनात्र संशय इति॥ अथागम्यागमनकर्म विशेषाद्यो निविशेषः॥ स्कांदेरे वात्वेदे।
गुरुदाराभिर्मशीचरु कला सो भवेत्क्षवं॥ राज्ञीगामी भवेदुष्टे। वृश्चिके वृषलिपुतिः॥ इति गौतमः॥ चंडाली पुल्कसी गमने जगरः॥ प्रव्रजिता गमने मरुपिशोचः।
शूद्रागमने दीर्घकीटः। सवर्णाभिर्गोमिदरिद्रः। गोगामी मंडकरि। मार्कंडेयपुराणे॥ परदाराभिर्गामी तुरक्तपोणस्तजायते। श्वश्रुगाले भगुध्रे पुत्रमाप्नोति
पुजायते॥ भ्रातृभार्या च दुर्बुधिर्यो धर्षयति पापकृत्। पुंस्को किल त्वमाप्नोति स पापो नरकाच्युतः स खिभार्या गुरोभार्या रजभार्या च पापकृत्। प्रधर्षयति पा
पात्मा सूकरो जायते नरः॥ शूद्रश्च ब्राह्मणी गत्व क्रिमियो नो प्रजायते॥ तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्टांतः कीटको भवेत्॥ सूकरः क्रिमिके मद्रुश्चंडालश्च प्रजायत इति
॥ ब्रह्मपुराणे॥ खरिवभार्या गुरोर्भार्या रजभार्या तथैव च॥ प्रधर्षयित्वा कामाद्यो मृतो जायेत सूकरः॥ सूकरः पंचवर्षाणि दशवर्षाणि वैवृकः॥ विषीलिकानुमासां क्रींकी
दस्यान्मासमेव तु॥ एतानासाद्य संसारान् क्रिमियो नो प्रजायते॥ तत्र जीवति मासं श्वक्रिमियो नो चतुर्दश॥ ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा ततो जायेत मानवः॥ परदाराभिर्मशीचरु
त्वा जायेत वैवृकः॥ श्वश्रुगालस्ततो गृध्रो व्याघ्रः काको बुकस्तथा॥ भ्रातृभार्या तु पापात्मा योरोचयति मोहितः॥ को किल त्वमवाप्नोति सोऽपि संवत्सरं हिजः॥ मनसापि गुरो
र्भार्यायः शिष्यो याति पापकृत्॥ उग्रान् सयाति संसारान् धर्मेणेह चेत्तसा॥ श्वयो नो तु स संभूतस्त्रीणि वर्णाणि जीवति॥ तत्रापि निलयं प्राप्यः क्रिमियो नो प्रजायते॥ क्रिमिभाव
मनुप्राप्तो वर्षमेकं तु जीवति॥ ततस्तन्निधनं प्राप्य ब्रह्मयो नो प्रजायते॥ ततः स प्राप्य निधनं जायते सूकरः पुनः॥ सूकरो जातमात्रस्तारोगेण म्रियते हिजः॥ श्वाततो जायते मूढ

पापैः शरीरभृत् ॥ प्रारब्धकर्मविधिः पुनर्देहातरेण तु ॥ भुङ्क्ते देहातलो भुङ्क्ते तल्लघयतिकः पुमान् ॥ अवश्यमनुभोक्तव्यं
 प्रारब्धस्य फलं जनैः ॥ देहेनैकेन बान्धेन युगपद्वाक्रमेण वा ॥ श्वभूकरखरोष्ट्रादिविषैर्विग्रहेरपि ॥ भोक्तव्येव फलस्यैव भुभकमोणिचक्रमात् ॥ कारणानि भवं
 तीह चक्रवत्परिवर्तते ॥ आरभंति क्रमेणैव तेषां नाशस्तु भोगतः ॥ संचितेषु समस्तेषु प्रबलं कर्म देहिनः ॥ फलमारभते देहमपि तत्साधनं बुधः ॥ दुर्घटं सकलं श
 क्तिर्मयामाहेश्वरीजडा ॥ घटयत्यत्र संदेहो नास्ति तत्सदृशी मतिरिति ॥ प्रबलेन कर्मणा प्रारब्धस्य कर्मणः प्रतिबंधांगीकारेनैसर्गिकाः कुनस्वितादयोऽपि क
 चित्प्रतिबध्येरन्निति चेत् ॥ प्रतिबध्यं तां नाम यत्र प्रतिबंधो न दृश्यते तत्र रोर्वल्यं कल्पनीयं ॥ प्रबलाभ्यां तु वररापाभ्यां जन्मान्यथाभावोऽपि कचित्स्मर्यते ॥
 तथा च स्कंदपुराणे ॥ व्याघ्रैर्वरवरेण गणेश्वरत्वं प्राप्त इत्यभिहितं ॥ महाभारते नहुषस्येन्द्रपदप्रेक्षोरगस्य शापेनाजगरत्वं प्राप्तमित्यभिहितं ॥ यदा जात
 स्याद्विदेहस्य प्रबलेन निमित्ते तेनान्यथाभावोऽस्ति तदा किमुक्तव्यं को नरव्यादेरन्यथाभाव इति ॥ एवं च सति रोगशाल्यादिप्रतिपादकानि सर्वाणि शास्त्रा
 णि प्रारब्धभोगविरोधेनानुगृहीतानि भविष्यति ॥ रोगशान्तिश्चौषधादिसाध्या ॥ तत्रौषधान्यायुर्वेदे प्रसिद्धानि ॥ दानानि च बोधायनकल्पब्रह्मांडपुराणा
 दिष्ववगंतव्यानि ॥ जपस्तपश्चौनकादिप्रोक्तविधानसमविधानादौ बहुधा प्रपञ्चितः ॥ तथा धृग्विधाने स्मर्यते ॥ क्रतुस्येति जपेत्सूक्तं न्ययुतं विष्णुमंदिरे ॥
 अभ्यसेमाघमासे च मूत्ररोगो विनश्यति ॥ वायोभुक्ते जपेत्सूक्तं मध्वस्येन्ययुताजपात् बहुविधो वातरोगो विनश्यति न संशयः ॥ वारुणं नोजपेत्सूक्तमयुतं

धात्रिमूलके ॥ तत्रादिव्याधिनाशे तु सखपश्चात्स्थितोऽसुविं ॥ कद्रुद्राय जपेत्सूक्तं सीतज्वरविनाशनं ॥ लिंगं स्पृष्ट्वा युतं धीमान्नीरोगः शीघ्रतस्ततः ॥ इमारुद्राय तु वसेज
 पेत्सूक्तं शिवालये ॥ उच्छ्वरविनाशाय अयुतं नात्र संशयः ॥ इमारुद्राय सूक्तं तु जपेच्च विष्णुमंदिरे ॥ कालभूलादि रोगघ्नमयुतं नात्र संशयः ॥ ईषयंती जपेत्सूक्तं ल
 क्षं बिल्वेशिवेपि वा ॥ कुष्ठनाशो भवेच्छीघ्रं माघमासेन संशयः ॥ हंसमंत्रं जपेद्धीमान्ययुतं विष्णुमंदिरे ॥ अर्धं दद्यात्कुष्ठरोगी स्ववर्णसमतामिवात् ॥ जपेच्चित्रं
 देवमंत्रं शिरोरोगो विनश्यति ॥ आयुर्वृद्ध्यादिकं पश्चात्सुतं विष्णुमंदिरे ॥ अमीवहास्वप्रसुक्तं जपेत्सूक्तं शिवालये ॥ अयुतं च कुष्ठरोगी स्ववर्णं प्रयातिसः ॥ ती
 व्रस्यापि जपेत्सूक्तमपस्मारो विनश्यति ॥ महापातकयुक्तोऽपि नीरोगो भूतले स्थितः ॥ उदसौ कुक्षिरोगी च जपेत्सूक्तं शिवालये ॥ अयुतं माघमासे तु मुच्यते नात्र सं
 शयः ॥ सूर्यो नो दिवा स्यात्सूक्तं प्रत्यब्दं प्रजपेद्दृश ॥ बहयं तु त्रिवर्षे तु क्षयादिव्याधिनाशनमिति ॥ एते जपाः क्रुग्विधानेनैकेन प्रोक्ताः ॥ होमं च तत्र स एवाह
 ॥ तत्र श्वचित्रमंत्रेण होमं कुर्यात्सहस्रकं ॥ अर्केण त्रिमुधं कृत्वा शिरोरोगो विनश्यति ॥ सत्यम्यारवि युक्तायां जलमध्ये दश ॥ करवीरैस्तगात्रा होमं कुर्यात्स
 हस्रकं ॥ व्याधिनाशो भवेच्छीघ्रं मृत्युं जयति सः पुमान् ॥ इति ॥ बोधायनोऽपि ॥ असाध्यव्याधिनाशस्तोऽग्रेण प्राणहारिणा ॥ आते रोद्रेण सूक्तेन प्रसूतं चैव
 योऽर्धविः ॥ पूर्वमाज्याहुतिं हुत्वा उपस्थाप्य च शंकरं ॥ हविःशेषेण वर्तेत एकोत्तरमतं इति ॥ पूर्णमासे जपेत्सूक्तं रोगेभ्यश्च विमुच्यते ॥ होमकर्मप्यशक्तानां जपस्तद्विष
 णो भवेत् ॥ इति ॥ तैत्तिरीयशाखायां च द्वितीयकांडे रोगानिष्टुत्यर्था होमा बहुधोपवर्णिताः ॥ तत्र तावत्प्रथमप्रश्ने कस्यप्यशुभकरणे प्रथमालुवाके वायव्यश्चेत

वस्थापनीयं। एवं च सति न कापि विसंवादः। अयं च व्याधिप्रतीकारन्यायः सर्वेष्वप्यनिष्टेषु प्रारब्ध फलेषु कर्मसु योजनीयः। यदि जपारोनां प्रायश्चित्तमंगी
कृत्य प्रारब्धकर्मनिवृत्तिरभ्युपेयतो यदि वा तदनंगीकारेण फलमात्रप्रतिबंधः। सर्वथापि विहिते जपादौ विस्मभेण प्रवृत्तिः सिध्यति। यदा भोगैकनिवृत्त्यं
कायुक्तेष्वपि प्रारब्धफलेष्वीदृशप्रतीकारविस्मभलदाऽनारब्धफलेषु संचितेषु कर्मसु प्रायश्चित्तप्रवृत्तिविस्मभोत्तीति किमुक्तं। तस्माद्यथोक्तेषु प्रायश्चित्ते
बुनिःसंदिग्धैः प्रवृत्तिरन्यमित्यशेषमिति मंगलं। दिवमयं भगवान्पराशराचार्यैः कांडद्वयेनाव्यवहारसूचनसहितमाचरं प्रायश्चित्तमिति द्वयमभिधाय शास्त्रमु
पसंहरति॥ एतत्पाराशरशास्त्रं श्लोकानां शतपंचकं॥ द्विवत्या समायुक्तं धर्मशास्त्रस्य संग्रह इति॥ पराशरेण कस्यचिदुपपुराणस्यापि निर्मितत्वात् तस्य च शा
नप्रधानत्वात् तद्व्यवहारे तु मेतदित्युक्तं॥ अथातो हि मशैलाग्र इत्यारभ्य प्रणीतो ह्येतादृशाध्यायात्मको ग्रंथसंदर्भः प्रकृतत्वादेतच्छब्देन परामृश्यते। अस्य शा
स्त्रस्य कलिधर्मातिशये प्रामाण्यातिशयं पूर्वोक्तमनुस्मारयितुं पराशरसंबंधोपचरणां पराशरशब्दोत्रविधायकवचनमाचरे शासनाच्छास्त्रमिति
तद्व्युत्पत्तेः॥ ननु शासनाच्छास्त्रमिति तद्व्युत्पत्तिरिति। तदुक्तं पुराणे॥ शासनाच्छासनाच्चैव शास्त्रमित्यभिधीयत इति बाढं। साव्युत्पत्तिर्मोक्षशास्त्रविषया
तस्य सिद्धिर्ब्रह्मत्वाख्यानरूपत्वात्। अत्र त्वनुष्ठेयार्थकथनापूर्वकैव व्युत्पत्तिः समीचीना। ते देवाभिव्यंजयितुं धर्मशास्त्रस्येत्कृतं। वचनांतराणामावा
पोदापनिवृत्तये संख्याभिधानं। मन्वादिस्मृतिवद्गुणबहुल्याभावात्केषां चिद्धर्माणामनुक्तिमात्रांशव्यवच्छेदाय संग्रह इत्युक्तं। तस्य शास्त्रस्यार्था

नुष्ठानप्रधानत्वात् साठस्य स्वर्गप्रसक्तिं चित्करत्वं माशंक्यवेदाध्ययनवत्स्वर्गसाधनत्वमाह॥ यथाध्ययनकर्माणि धर्मशास्त्रमिदं तथा॥ अध्येतव्यं प्रय
त्नेन नियतं स्वर्गगमिनेति॥ निगदव्याख्यानमेतत्॥ अध्याये वाऽवशिष्टं समुदितमुभयोः कांडयोर्दोहोस्तस्याप्रायश्चित्तं यदस्मिन्ननुपदमगमत्वात् का
दौ रहस्यं॥ अन्यत्सोम्यादिक्लृप्तविहितफलदं कर्मणो यो विपाकः सर्वभावोपलक्ष्यं स्मृतिद्वयविदा व्याकृतं माधवेन॥ इति श्रीमहाराजाधिराज
राजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकस्य श्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरस्य माधवात्म्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां ह्येतादृशाध्यायः समाप्तः॥
॥ श्रीमन्माधवरचिता विशाखापाराशरस्मृतिव्याख्या॥ भूषणगंडु ॥ शके १७९८ धातुनामसंवत्सरे माघशुक्ल १९ गुरुवारदिने समाप्तः॥ श्रीरत्न॥

पा० मा०

१६४

Ganshul -

अ १२

+

45
4

Parashar Bhagavataharam.

१६४

वाप्रमीयेरन्योवाविभीयदिति मयंपूतिरो गित्वग्रीगात्मकः पूतिगंधोऽवगतव्यः। वाक्यशेषेपूतीगंधस्यापहृत्य इति तत्कल संकीर्तनात्॥ तृतीयानुवाके।
अग्रयेपवमानायपुरोडाशमष्टाकपाठं निर्वपेदग्रयेपावकायाग्रये शुचयेज्योगामयावीति तत्कलं तु। यदग्रयेपवमानाय निर्वपति प्राणनेवास्मिन्तेन रधातियदग्र
येपावकायवाचमेवास्मिन्तेन रधातियदग्रये शुचय आपुरेवास्मिन्तेन रधात्कतयरीतासु भवति जीवत्येवेति॥ तथा च तत्रैव श्रुतां एतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामर
तिचक्षुष्कामः नेत्ररोगग्रस्तः। यदग्रये शुचये चक्षुरेवास्मिन्तेन रधात्कतययं धो भवति प्रैव पश्यतीति तत्कल भवणात्। अनयेव दिशोऽप्यंतराण्युराहर
णीयानि। ऋग्वेदयजुर्वेदाश्रितौ जपहोमौ प्रदर्शितौ। सामवेदाश्रितावपि सामवेदपर्यालोचनया प्रदर्शनीयौ। अर्चना नितुशेव वैष्णवाद्यागमादिषु प्रसि
धानि। अगमादित्यादिशब्देनार्घ्य ध्यानयोग प्राणायामादयो दृष्टा दृष्टोपाया व्याधिनिवर्तकाऽवगंतव्याः। ते च योगशास्त्रादौ प्रसिद्धाः अस्माभिर्ग्रंथविस्ता
रभयान्न लिख्यंते॥ न चोक्तेषु जपादिष्वनुष्ठितेष्वपि क्वचित्फल विसंवाद दर्शनान्नं विस्त्रंभ प्रतिपत्तिरिति शंका नीयं। ओषधेष्वप्यस्य न्यायस्य समानता
त्वात्त्रापि मा भूद्विस्त्रंभ इति चेत्। हंते वमायुर्वेदोदत्तजलांजलिः स्यात्। अथ मन्यसे प्रयुज्यमानेष्वप्योषधेषु कस्माच्चिद्वैकल्यान्निवर्त्तरोष प्रावल्याद्वा
तन्निवर्तकस्योषधप्रयोगस्य ह्यासोऽपेक्षित इति तर्हि जपादिष्वपि तुल्यमेव तदुत्तरं। सकल ते कतः शास्त्रार्थ इति न्यायस्तदृष्टफलेष्वेवावगंतव्येन तु दृष्ट
फलेषु। अतएवावघातादिष्वबुद्धिः परिकल्प्यते। तन्न खल्वनियन्नेषु तंडुलेषु सकल प्रहारेणावघातविधेः श्रितार्थतां मीमांसकामन्यंते। तत्र यथाते
तुलनिष्पत्तिपर्यंतोऽवघाताभ्यास एव मात्रापि रोगनिवृत्तिपर्यंतो जपाद्यभासो दृश्यः। यत्तु कचिज्जपारीनामल्प संख्या भ्रवणं तदल्परोषविषयतया व्य

